

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

235

CATURVARGACINTĀMAṆI

OF
ŚRĪ HEMADRI

Volume III
PARIŚEṢAKHAṆḌA

PART I
ŚRĀDDHAKALPA—1

EDITED BY
PAṆḌITA YAJÑEŚVARA SMṚTIRATNA
and
PAṆḌITA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGIŚA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

(C) *Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi*

Phone : 65889

Price : Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts

Rs. 800-00 for Volume III (*Pariseṣakhaṇḍa*)

(Part 1-2 *Śrāddhakalpa*)

Originally Published by The Asiatic

Society of Bengal in 1888

Reprinted 1985

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

Printers—Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

परिशेषखण्डनाम्नः

तृतीयखण्डस्य

प्रथमो भागः

श्राद्धकल्पः—१

श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नेन

श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशेन

च

परिशोधितः

चौरवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० बा० चौखम्भा, पो० बा० नं० ११३१

ब्रह्मव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर नेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : रु० २५००-०० संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग

रु० ८००-०० तृतीय खण्ड (पश्चिम खण्ड)

(भाग १-२ आदिकल्प)

Sl no 015771

S
294.5926
H 487 C
V. 3, Pt 1

मूल रूप से आसियाटिक सोसायटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १८८८

पुनर्मुद्रणम् १९८५

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA 700016

Acc No 3502

Date 10/10/85

COMPUTERISED

C 1035

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बॉक्स नं० १०८४

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६२४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं

ग्लोब आफसेट प्रेस, नई दिल्ली

विज्ञापनम्।

सुधीसम्पन्न-श्रीहेमाद्रिनामक-महापण्डितेन विरचितोऽयं चतुर्बर्ग-
चिन्तामणिनामा स्मृतिनिबन्धः व्रत-दान-तीर्थ-परिशेषखण्डैर्विभक्ती-
कृतश्च। तत्र व्रतखण्डं दानखण्डं च सोसाइटी समाजाध्यक्ष
महोदयानामनुमत्या पण्डिताग्रणी स्वर्गीयभरतचन्द्रशिरोमणि महोदयानां
परिशोधनप्रयत्नेन मुद्रितमभूत्। तदनन्तरमुक्तमहोदयानां
परलोकावाप्तौ परिशेषखण्डान्तर्गतश्राद्धखण्डमुक्तसमाजाध्यक्ष
महोदयानुमत्या आवयोः परिशोधनप्रयत्नेन च मुद्रितं। परिशोधने श्रीणि
आदर्शपुस्तकानि आवयोः सहायभूतानि आसन्। तेषां द्वयं क-स्वचिह्नितं
वाराणस्या लब्धं, एकं गचिह्नितं कलिकाता-संस्कृतविद्यामन्दिर-
पुस्तकालयात्लब्धं। एतस्मिन् पुस्तकत्रये द्वयं परिशुद्धं, एकमपरिशुद्धं,
यत्र पुस्तकत्रये संशयो जातः, तत्र स्मार्त्तशूलपाणि-मन्वादिस्मृति-
निबन्धानां साहाय्येन परिशोधितः। अनन्तरं परिशेषखण्डान्तर्गत-
कालखण्डस्य मुद्रणं भविष्यति। सम्भाव्यते यदेतन्मुद्रणं
महात्मनामुपकाराय भविष्यति।

अर्पि च विज्ञाप्यते हेमाद्रिस्तु वात्सगोत्रीयदाक्षिणात्यब्राह्मण आसीत्।
कामदेवो वासुदेवो वामनदेवश्च क्रमेणास्य पिता, पितामहः,
प्रपितामहश्चासीत्। स हि देवगिरिस्थ-यादववंशज-महाराजाधिराज
महादेव-नृपते सकल करणाधिपतिपण्डित आसीत्। स हि
पक्षग्रहधरेन्दुमते शकनृपतिसंवत्सरे समुदितवान्। हेमाद्रिस्तु
तत्समकालिक एवेत्यलं।

श्रीयज्ञेश्वरशर्मणः।

श्रीकामाख्यानाथशर्मणः।

चतुर्वर्गचिन्तामण्युपक्रमविका ।

प्रथमे अध्याये आहविधिपञ्चप्रश्नप्रकरणम्	१
द्वितीये पित्रनिरूपणप्रकरणम्	१६
तृतीये देवतानिर्णयप्रकरणम्	६२
चतुर्थे आहदेशकयनप्रकरणम्	१५२
पञ्चमे आहकाकनिर्णयप्रकरणम्	१६७
षष्ठे ब्राह्मणनिरूपणम्	१७०
सप्तमे व्यासगीबनिरूपणप्रकरणम्	५१५
अष्टमे प्रक्षेपप्रणिरूपणप्रकरणम्	५२७
नवमे आहोपकरणानि	६९०
दशमे परिभाषाप्रकरणम्	७७८
एकादशे निमग्नप्रकरणम्	११२०
द्वादशे आहदिनपूर्णाह्नतत्त्वं	११६०
त्रयोदशे आहदिनापराह्नतत्त्वं	११०
चतुर्दशे परिवेषादिप्रकरणम्	१२६०
पञ्चदशे पिच्छदानप्रकरणम्	१७०२
षष्ठे सुप्रोक्षितादिपदार्थनिरूपणम्	१७८०
सिद्धे हविर्आहप्रयोगप्रकरणम्	१५१०
अष्टमरेतिआहप्रयोगप्रकरणम्	१५६१
ऊनविंशे तीर्थाहप्रयोगप्रकरणम्	१५६८
द्विंशे प्रेतहन्निकरआहदीनां प्रयोगप्रकरणं	१५८६
पञ्चविंशे सपिच्छोकरप्रकरणम्	१६१५
हाविंशे सामन्तरिकआहप्रयोगः	१६८८
त्रयोविंशे अपरपक्षआहप्रयोगप्रकरणम्	१६८८
चतुर्विंशे सम्भासाहप्रयोगप्रकरणम्	१७०२
पञ्चविंशे जीवआहप्रयोगप्रकरणम्	१७०७

शुचीपत्रम् ।

॥

	पृष्ठायां ।
अनीकरवर्णिकः	१३१६
अनीकरवर्णोमाधिकवर्णिकः	१३२८
अनीकरवर्णोमात्रभूतप्रत्नोत्तरव्याधि	१३४४
अज्ञानाभजनरूपनिरूपणं	७३४
अज्ञानिकता	६२४
अतिविहरीणाभिधेयः	४३२
अतिविपुलाविधिः	४३३
अतिविपुलाफलम्	४३५
अतिविपुला	४३०
अतिविपुलरूपनिरूपणं	४२७
अतिथेः आह्वयार्हौ भोजनीयत्वनिरूपणं	४३८
अतन्तोपहतवस्तुमुद्रायाः	८११
अथर्ववेदिनां जप्यानि	१०७६
अथर्वोपायान्तस्य प्रतिषेधः	५३१
अथात्ममुद्रायाः	७६०
अनभिज्ञानां अपिच्छीकरवर्णिकाः	२६६
अनभिज्ञानैर्वर्णिकपिष्टमागभिधानं	५८
अनुकल्पनिरूपणं	४४१
अनुसमयस्य निर्णयः	७५६
अक्षरवर्णः	१३८०
अज्ञानि	६००

अनाहार्यकांस्त्यमाडाभूतं दिनभोजनाव् पूर्वसाधीनमधिमत्-

कर्तृकपिच्छप्रदानं	१००५
अपरपक्षचतुर्दशीआह्निकरूपं	११५
अपराह्नकक्षाः	११०
अपराह्नादिकानविनियोगः	११०
अपराह्नकृत्यं	११०
अपाह्नेयाः ब्राह्मणाः	१०८
सपातनीयनिरूपणं	१११
अमाह्मणाः	१११
अपराह्नाहरणम्	१११
आस्याक्षये आह्निकविधिः	१०८
अमावास्यातिथेर्बारविशेषेण पुण्ययोगतमत्वं	१०८
अमावास्यातिथेर्नक्षत्रयोगेन पुण्यतमत्वं	१०८
अमावास्याद्वेषनिर्णयः	१०५
अमावास्यानिरूपणं	१०८
अमावास्याया निम्नताविधिः	१००
अमावास्यादृष्टादिआह्निकाक्षस्य निम्नतानिर्णयः	१०
अयनादयः आह्निकाक्षाः	११५
अर्घ्यदानविधिः	११००
अर्घ्यपात्रसंस्कारः	११०८
अर्घ्यदानप्रयोगपद्धतिः	११०६
अनुष्ठापवादः	१११
अष्टकासु आह्निकविधिः	११
अष्टकानिरूपणं	११५
अष्टकाशेषः	१०८०

३

आ

	पृष्ठायां ।
आचमनदानग्रहणप्रकारः	१३८५
आचमननिरूपणं	८५७
आचमने निषेधः	८७७
आचमनादयः पिच्छदानोदीत्याङ्गभूताः पदार्थाः	१४५१
आचमनापवादः	८७१
आचमने गच्छद्वयसंख्या	८८१
आचमने तीर्थनियमः	८८
आचमने दिङ्मनियमः	८८
आचमनोदकानि	८८८
आचमनोदकपरिमाणं	८८८
आचमननिरूपणं	८८८
आतिथ्यमकुर्वन्तोदोषः	४३
आवाहनं	१२२१
आसननिरूपणं	७०७

इ

इष्टापौस्तिककर्ममुद्यम्य-गोष्ठद्वैविकयार्थ-पौष्टिककाम्यसाक्षात्

प्रयोगः	१५८१
-----------------	------

उ

उच्छिष्टोदासनं	१५१०
उच्छिष्टवस्य भोक्तव्यभक्षणं	१६३२
उदकमुद्रपायाः	८२४
उपवेशन-संवेक्षण-पाद्याध्याचमनीयानि	१२६८
उपानद्व्याकुलनिरूपणं	७०५

						पृष्ठावली ।
कमण्डलुनादिजलपात्राणि	७००					
कण्ठपादयः	२५६					
काण्डपृष्ठाः	१६३					
काव्यश्राद्धकालाः	१६२					
काव्यश्राद्धतिथयः	१६२					
काव्यश्राद्धनक्षत्राणि	१६६					
काव्यश्राद्धवाराः	२०२					
काव्याः प्रकीर्त्यकालाः	२०६					
कालसमवायनिर्यायः	१२६					
कालविशेषावच्छेदेन कृमिकराणि ब्रह्माणि	५८६					
क्रियास्नानं	८०४					
कुतपकालविनियोगः	१२०					
कुतपकालाः	११८					
कुशविधिः	६३१					
कृष्णपक्षः	१८३					
कृष्णाजिननिरूपणं	६५२					
केतनानुहाः	४००					
क्षयाद्वैधनिर्यायः	२८६					
क्षयाद्वनिर्यायः	२९८					
क्षयाद्यापरिधाने सांवत्सरिकश्राद्धकालाः	२८८					
क्षीरादीनि ग्राह्याणि वर्णानि च	५६०					
गजच्छायांनिरूपणं	२४४					
गन्धनिरूपणं	६०८					
गन्धादिदानं	११०८, १२४१					

५

ग

	पृष्ठायां ।
गन्धादिदानसम्प्रदाननिर्यायः	१०३१
गन्धादिदानेतिषासंख्याता	१०३१
गन्धास्तम्भप्रयोगः	१५७५
गुह्याः वितरः	४६
गृहस्थादीनां योगित्वं	४१५
गोमहिषोवशीवर्होद्गादिनिरूपणं	७२५
ग्राह्याणि धात्र्यानि	५४०
ग्राह्याण्यन्तानि	६००
ग्राह्याण्युदकाणि	६१८

घ

घटुर्हृशीआहप्रयोगः	१७६६
घटुर्विधपूर्णाङ्कविशेषः	३१७
घन-सूर्ययोर्गृहणं	२४७
घामरखजन-दर्पण-केशप्रसाधन-निरूपणं	७११

ङ

ङ्घननिरूपणं	७०३
ङ्घनोगानां जप्यानि	१०७६

च

चप्यानि अथर्ववेदिनां	१०७६
चप्यानि ऋन्दोगानां	१०७६
चप्यानि यजमानस्य	१०६६
चप्यानि यजुर्वेदिनां	१०७४
चप्यानि आहभोक्तृप्राप्त्यानां	१०६८

	पृष्ठायां ।
जप्यानि चान्यान्वपि	१०८१
जकादुत्तीर्णस्य क्तत्वं	८०५
जीवन्मुक्ताप्रयोगः	१००७

त

तर्पणं सप्तोक्तं	८५३
तर्पणकाल-देशनिरूपणं	८१५
तर्पणसाधनानि	८१८
तर्पणीयगणकमः	८२५
तर्पणैतिककर्तव्यता	८३७
तिक्तनिरूपणं	६७३
तिलोदकपिष्टम्बाद्यादीनां प्रयोगः	८७६
तीर्थस्नानप्रयोगः	१५६८
तैजसादिब्रह्मशुद्ध्यायाः	८०५

द

दक्षिणा	१०४१
दक्षिणाशयननिरूपणं	७४४
दक्षिणासयदाननिरूपणः	१०४७
दण्डयोगपट्टौ	६८८
दर्शनदानं	१२५१
दीपनिरूपणं	६८८
देवतामन्त्रक्रमसंस्थाविकल्पवहितं पिष्टदानाख्यं प्रधानं	१४३३
दौहित्रप्रतिपत्स्नानप्रयोगः	१००७
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तोपलक्षितः कालः	२५८
द्रव्यशुद्ध्यायाः	७०७

	पृष्ठायां ।
हादशाङ्गस्य शनं	६६५
द्विराचमननिमित्तानि	६६६

घ

धर्मराजनाधिकारविरोधपरिहारः	५३४
धर्मराजापायार्जितद्रव्यविधिः	५२४
धूपनिरूपणं	६८६

न

नारायणबलिप्रयोगः	१६६१
आहुतकालनिर्णयः	१०६७
नित्य आहुतप्रयोगः	१५६३
निमन्त्रणस्थूलकाकाः	११३०
निमन्त्रणकर्त्तारः	११३८
निमन्त्रणीयब्राह्मणसङ्ख्या	११३६
निमन्त्रणीयकर्त्तव्यता	११५४
निमित्ततनियमाः	१०००
निषिद्धमांसप्रकृतयः	५८२

प

पक्षाग्रशुद्धुपायाः	८२४
पचनभाण्डानि	६७६
परिविष्टादयः	३७०
परिवेक्षणं	१२६७
परिवेक्षणपात्राणि	६७४
पात्राणि	६६६

	पृष्ठांश ।
पाकादिकृत्यं	११६०
पात्रादिसंस्कारः	१२७६
पात्रालम्भनपाकुष्ठनिवेशनानि	१३७४
पात्रालम्भादिप्रयोगः	१३८४
पिण्डदानकालाः	१४०३
पिण्डदानप्रदेशाः	१०६
पिण्डदानप्रयोगः, तत्रानुष्ठाप्यहर्षं	१४१२
पिण्डदानस्यानकल्पना	१४१३
पिण्डदानस्यानसंस्कारः	१४१४
पिण्डपरिमाणविषयो विधिः	१४२६
पिण्डनिर्व्वाणपाकभूतं कर्त्तृसंस्थानं	१४३१
पिण्डार्थान्नविषयो विधिः	१४३६
पितृविप्रार्चनकाण्डं	१२५०
पितृदर्भासनदानानि	१२५०
पितृनिरूपणप्रकरणं	३६
पितृत्वावः	१०८२
पितृस्य विक्रिसम्भवाः	१३६६
पुष्पनिरूपणं	६८१
पृथिवीक्षुत्यादिकृत्यं	१२०३
प्रकीर्णकाः	५०१
प्रयोगपद्धतिः	१३०६
प्रशस्तमासप्रकृतयः	५७७
प्राचीनावीतयक्षोपवीतनिर्ययः	११०६
प्रातः स्नानं	८८०
प्रेतहमिकराणां तिलोदकपिण्डस्थाद्वादीनां प्रयोगः	१५८३

प्रेतपिण्डप्रयोगः	दृष्टायां ।
प्रेतवृत्तिकरआज्ञादीनां प्रयोगः	१५८८

ब

बौधायनोक्ततर्पणं	८४६
ब्राह्मणप्रश्नं	८४०
ब्राह्मणनिरूपणप्रकरणं	८४०
ब्राह्मणलक्षणं	८४२
ब्राह्मणमुवाच	८४०
ब्राह्मणोपवेशनार्थमासनेपक्षपन्नं	११६०
ब्राह्मणोपवेशनं	११६३
ब्राह्मणाः श्रुतुल्याः	८५६
ब्राह्मणाः पतिताः	८५८
ब्राह्मणाः वयडाः	८५६
ब्राह्मणाः नद्याः	८५६
ब्राह्मणाः पात्रेयाः	८६१
ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः	८६६
ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनपावनाः	८०४
ब्राह्मणाः अगधीयानादयः	८६५
ब्राह्मणाः शरीरवोषिणः	८६८
ब्राह्मणा निन्दितचाराः	८७०
ब्राह्मणाः आश्रमवास्याः	८७५
ब्राह्मणा अपात्रेयाः	८७६
ब्राह्मणाः पङ्क्तिदुष्काः	८६३
ब्राह्मणपरीक्षा	५०५

म

	पृष्ठायां ।
भाद्रपदापरपक्षआज्ञप्रयोगः	१६८
भाद्रपदापरपक्षः	१६५
भू-स्य-ह-पुस्तकाभयनिरूपणं	७२८
भूतयज्ञादिकाननिरूप्यः	१०६५
भृशुश्रुपायाः	८२१
भोजनपात्राणि	६७२
भोजयिष्यनियमाः	१०२६
भोज्याग्निरूपयः	७६६

म

मघाजयोदशीआज्ञनिरूपयः	२१३
मध्याह्नकल्पाः	३१७
मध्याह्नकालविनियोगः	३२४
मध्याह्नस्नानं	८८७
मन्वन्तरादयः	२५४
मन्वादयः पदार्थाः	१२२७, १२५८
मन्मसासन्निरूपयः	२२१
मन्मसासेऽपरपक्षादिआज्ञापवादः	२२१
मांसमन्त्रे विधिः	५७७
मांसदानविधिः	५७९
मांसमन्त्रे नियुक्तस्य प्रत्यवायः	५७६
मांसमन्त्रे प्रतिषेधः	५८०
मुख्यकानातिक्लमन्त्राः	३०२

ब

	पृष्ठायां ।
बज्रमग्नजप्यानि	१०६८
बज्रसर्पदिनां जप्यानि	१०७४
बक्ते आर्द्धे नियोगः	४१६
बक्षोपवीतनिरूप्यम्	६८७
बम-भीष्मतर्पणे	८४७
बबलां महिमा	६४८
बुमादयः	२५१
बुगान्ताः	२५४
योगिनां आर्द्धे नियोगः	४०६
योगिनां सर्वोत्कृष्टत्वं	४१२
योगियोऽतिक्लमदोषनिरूप्यम्	४१४

र

रजतनिरूप्यम्	६५७
रजतमहिमा	६५८

व

वर्णां ब्राह्मणाः	४५८
वर्णानि पञ्चमूलादीनि	५५५
वर्णान्यद्राणि	६०७
वर्णान्युदकाणि	६२१
वर्णानि पुष्पाणि	६८३
विकिरादिकमविधिः... ..	१३८०
विकिरैतिकर्मस्थिता	१३८६

	एकाया ।
विकिरमन्ताः	१९६६
विष्णुहृदयमन्त्रः	१०८०
विस्तरेखार्थनिरूपणं... ..	१९६६
वैद्यजनकिकादयः	१९६६
वैशेषिकाः आङ्गिकानाः	१९६६
वैश्यदेवकानिर्णयः	१०५८
वैश्यदेवपाकनिर्णयः	१०५६
वैश्यदेवार्चनकाण्डं	१२१८
वृद्धिआङ्गं	१६०
वृद्धिआङ्गप्रयोगः	१६१७
वृषणीपतिप्रभृतयः	१५७
व्यतीपातः	२४१

ग्र

ग्रन्थालयप्रस्तावनपट्टोपाधानानि	७०
गुरुस्य सपिण्डीकरणकालाः	१६
ग्रेषभो	१५१८
आङ्गकर्मपरिभाषा... ..	७१८
आङ्गकर्तृनिर्णयमा	१००६
आङ्गकरणे प्रत्यवायः	१७
आङ्गकालाः वैशेषिकाः	२७
आङ्गदेशं प्रति पितृणां आगमनं	१९
आङ्गदेवतानिर्णयः	१६९
आङ्गदेशा	१६०
आङ्गदिनपर्वानिर्णयः	११६०

					पृष्ठायां ।
आज्ञविधिप्रणयप्रशंसा	१
आज्ञविशेषः	१६७
आज्ञमहिमा	२५
आज्ञे प्रशस्ता ब्राह्मणाः	३७७
आज्ञोपकरणानि	६३०
आज्ञे मृतमनुष्योद्देशविधिः	६६
आज्ञपदार्थविचारः	१५२
आज्ञाचमनानि	८८८
आज्ञभोक्तुर्नियमाः	१०१६
आज्ञसम्यग्दः	११७२

स

सपिण्डीकरणप्रयोगः	१६३६
पिण्डीकरणकालः	२८६
सीसीचिह्नोन्न	१०८१
सुविहितब्राह्मणानतिक्रमः	४५३
साम्प्रिक कर्तृक-वैश्यदेवकालनिर्यायः	१०६४
साम्प्रिकानां सपिण्डीकरणकालः	२८८
सावित्रीपारादि	१३८५
साम्प्रिक आज्ञकालनिरूपणं	२८८
सीसीत्यरिक आज्ञप्रयोगः	१६५७
सायाङ्ककथाः	३१८
सुप्रेक्षितादयः पदार्थाः	१४८०
सामप्रशंसा	८७८
सामभेदाः	८५१

	एकाया ।
ज्ञानकर्तुः प्रतिषेधाः	८५७
ज्ञानार्थं याद्धानि वर्णानि च उदकानि	८६७
ज्ञानसम्भाराः	८७८
संख्यविनियोगादि	१२६७
संस्काराः	१६१
संक्रान्तिनिरूपणं	२३०

४

हस्ततीर्थोपवीतनानुदिष्टनियमाः	६२८
हस्तोन्मार्जनं	१४४६
हिरण्यनिरूपणं	६६०
हिरण्यमहिमा	६६३
हिरण्याकङ्कारयाननिरूपणं	७२५, ७२१
ऊतावांश्चिप्रतिपत्तिः	१३६२
होमाधिकारबभूताप्रकृत्यं	१३३५

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आद्यकल्पे

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ आद्यविधिफलप्रशंसाप्रकरणम् ।

बीरोदार्यवसारसङ्गहकलालीलासमाश्लिङ्गितो-
भ्राम्यन्मन्दरकूटकोटिघटनानिर्गृह्यन्नाङ्गदः ।
उन्मीलन्भवनीलनीरजदलश्रेणिप्रभामण्डल-
द्याघालङ्घनजाह्निकच्छविरसौ पायादपायाद्वरिः ॥१॥
गणेशं वन्देऽहं मदजलगलशिर्षरघरित-
पराभोदास्वादप्रसृतमनसां कौडनवताम् ।
द्विरेफदन्दानां कलसरमङ्गहारसुरस-
स्वरप्रार्थिर्गैः श्रवणपटपेयैः प्रमुदितम् ॥२॥
देवीं शारदकौमुदीमदहरस्कारप्रभामण्डली-
लेषकेशितदुस्तरान्तरतमस्तोमोद्भवापद्मम् ।
भौमस्नानानवेष्टितोज्ज्वलकलामर्वाङ्गनिर्यतमुधा-
धाराधोरणिपूरिताम्बरतलां वन्दामह शारदाम् ॥३॥

यामासाद्य पदैश्चतुर्भिरभितो लब्धोदयामासते
 कर्तुं संव्यवहारमाह्वरिह ते सर्वेऽप्यमी नान्यथा ।
 या सैषोपनिषत्प्रयत्नी तनुमनुप्राप्ता व्युदस्य भ्रमं
 स्त्रैरानन्दपदं परं वितनुते तां नौमि देवीं गिरम् ॥४॥
 तां वाचं समुपास्यहे परिमिता यामौ चतुर्भिः पदैः
 वेदैर्यत्परिपाकमेतदखिलं ब्रह्माण्डमाहुर्बुधाः ।
 यस्याः प्राप्य परं प्रसादमयते सर्वेऽपि सर्वज्ञतां
 होनस्तेन तु पदजासनश्च यो ब्रह्मापि जिह्मायते ॥५॥
 यदये चोदीयस्तत्तद्वदमात्रेऽपि विधिना
 बिना वा केनापि क्वचिदपि च पिण्डे विनिहिते ।
 गन्तव्यापालेपास्त्रिदशपदमायान्ति पितरो
 नमस्तस्मै कुर्मो मन्त्रमथगयास्त्राय हरये^(१) ॥६॥

प्रदत्तपिण्डान् स्वपुत्रः सपिण्डैः

प्रभूतपापाश्रकौकसोऽपि ।

समुद्धरन्तं कृपयादिदेवं

गदाधरं नौमि गयाश्रिरस्यम् ॥७॥

वस्तून् वस्तुपादरणे समुद्यताम्

वुद्रान् विमुद्रान् हतयोगसम्पदः ।

नमामि सत्कर्मपथप्रवर्त्तका-

नादित्यनाम्निस्त्रिदशेशूपजितान् ॥८॥

(१) गिरवहितमुद्ययाग्राय मज्जते इति ख० ।

यन्निस्त्रिंशद्विशीर्यमाण-सुभटच्युत्करोटीषटत्-
 कारस्कारविगवभैरवरणबोणीक्षणक्रीडिनः ।
 मृत्यन्ति स्म गलङ्गलास्तमितस्कन्धाः^(१) कबन्धा मुञ्जः
 योऽभूदिक्रमनिर्जितोर्जितरिपुः श्रीशङ्खो भूपतिः ॥८॥
 यथोद्यत्करवालकालभुजगौ निष्पीतभूयोऽखिल-
 प्रत्यर्थितितिपालपुष्कल्यशःक्षीरातिदग्ना मती ।
 तद्भालुः परिहृत्य घोरसमरक्रीडारसे निर्भरं
 बध्नाति स्म महावकाशविलसत्कोषप्रवेशे मतिम् ॥९०॥
 एतस्मादभवत् प्रौढप्रतापानलदुर्जयः ।
 तनूजो विजितारतिर्जेषपाल इतीरितः ॥११॥
 तस्मादपि महादेवः पालिताशेषभूतलः ।
 विजिताशेषदिकृषको विक्रमैकरसोऽभवत् ॥१२॥
 यत्प्रतापानलज्वालातृलासु परिपातुकम् ।
 अमिचमण्डलं भजे ब्रह्मभावलिकल्पताम् ॥१३॥
 यथेशस्य धनुर्विमुक्तविश्वस्रमातमणास्त्वव-
 दिभ्राडस्त्रविनिर्मिताखिलसरितपूरेषु भूरेणवः ।
 मिश्रोभूय सकृदपद्मविषमं भङ्गामभूमिं व्यधुः
 खल्योसोघपराक्रमस्य महिमा वर्धः कथं भूषतेः ॥१४॥
 यः श्रीमत्करपुष्करच्युतमहादानामृधाराभरात् ,
 संमिच्छन् वरविप्रवर्यनिवहान् यान् धर्मकल्पमान् ।

चक्रे पद्मवितान् महीतलमिलच्छायाधने तदने
 लोकः शोकमुदस्य निर्वृतिमयीं लेभे शुभां सुस्थितिम् ॥१५॥
 यदञ्चाग्रविनिर्गतोयकिरणप्राग्भावरारुग्रह-
 यस्ते वैरिकुलप्रतापतपने यः पुण्यकालोऽभवत् ।
 तस्मिन्नायतवाहिनौष धवलप्रोक्तालवञ्चावली-
 कम्बोलाकुलितासु वीरनिकरं स्वीरं न्यमञ्जश्चिरम् ॥१६॥

भूपेन तेनाथ कृतोऽधिनाथः

स्फारश्चिया श्रीकरणे मनस्वी ।

हेमाद्रिनामास्य च वर्ण्यमानं

वंशं समाकर्णयत् प्रकाशम् ॥१७॥

स्नाध्यायाध्ययनप्रवीणधरणीगौर्वाणचूडामणिः
 वंशं वक्षमुनेर्मनोहरगुणग्रामाभिरामाकृतिः ।
 नञ्ज वामनसञ्जको वलिकयागायामसुक्नौलित-
 प्रत्यगाप्रतिमप्रभावरुचिरं यः प्राप लक्ष्मीं पराम् ॥१८॥
 म प्राप्तुं सुतं नवोऽञ्चलकलामम्भारगोष्ठीसदं
 भृतस्फोटगलोद्गलन्नवरमप्रह्लादिवेदोदयम् ।
 पुण्यावर्त्तनसर्गमञ्जनमनःमन्ताषवर्षाम्बदं
 णम्बदेदरहस्यवस्तुरसिकं श्रीवासुदेवाङ्गयम् ॥१९॥
 आसीत्तस्मादभिनवसुधामोदरालापलीलः
 श्रीलाचारप्रवरधिवषणातापिताशेषलोकः ।
 सत्यां वाचं त्यजति न पुरा क्वापि यः सङ्कटेऽपि-
 प्रशाराशिः सुहृतरसिको नामतः कामदेवः ॥२०॥

येनाचार्यवर्यसङ्गतिमता निर्व्याज्य मौञ्जीप्रतं
 कृत्वा दारपरिग्रहं विदधरे कर्माणि गृह्याणि च ।
 वेद्यावेद्यमहेन्द्रजालदलनं तेमङ्गरं शाङ्करं
 ज्योतिः किञ्चिदुपासितुं स जगद्दे वर्यस्तुरीयाश्रमम् ॥१९॥
 तस्मादिस्रयनीयपुण्यचरितो हेमाद्रिनामाजनि
 प्रत्ययाप्रतिमप्रभावविकशद्विश्रात्तरश्रीनिधिः ।
 योऽसौ सर्वकलाविशारदशिरोरत्नाङ्कुरो भास्वरः
 सर्वश्रीकरणेश्वरो नृपमहादेवस्य मान्योऽभवत् ॥२०॥
 यस्याज्ञां स्वविशालमौलिवलभौमिंहामने सादरं
 च्छापालाः परिपाल्य निर्जितनिजव्यापञ्चराः शेरते ।
 किञ्चोक्तामितदीप्यमानमहसो वर्द्धिष्णुजिष्णुश्रियः
 द्याघां दिनु विदिक्षु चातिमहतीमामादयन्ति ज्जणात् ॥२१॥
 यः कीर्त्तिप्रसरावधौरितविधुप्रत्ययरोचिश्च यः
 चक्रं विक्रमचातुरीमदजुषः शत्रूनपास्तश्रियः ।
 यश्च प्रह्वशिरःकिरीटघटनानिर्मृष्टसेवावनं
 धन्यस्त्वन्यदरापरीतिरमिकाष्टद्विं निनायाचिरात् ॥२४॥
 सोऽयं सेवाप्रसङ्गं विनयनयनसन्मण्डलाधीशमौलि
 प्रत्युप्तोद्दीप्तगन्धुमणिकरभरभ्राजमानाङ्गपद्मः ।
 श्रीहेमाद्रिः कराग्रचरदमलजलप्रक्तवित्तप्रवाहैः,
 लोके कथ्येह जिह्वां निजगुणगणनालोलमूलां न चक्रे ॥२५॥
 आभिन्वोरातुषाराचलशिखरभुवः कीर्त्तिगङ्गायभङ्गीः
 स्त्रीहृत्योक्तदृष्ट्यप्रसयपरिचित्य यस्य लोके चरन्तो ।

शश्वदैमानिकानामकुरुत गयभृन्मन्दरावर्चननृत्यत्-

चौराकूपारवृद्धिं स जयति मतिमानेष हेमाद्रिस्त्रिः ॥२६॥

शातुं नीतिरहस्यमस्य गुरुतां यसेहते शिष्यतां

नूनं सोऽपि वृहस्पतिः स च कविर्यस्तेन मस्यर्द्धते ।

सोऽयं चित्रचरित्रमान्यमहिमा मन्त्रीन्द्रचूडामणिः

हेमाद्रिर्न निनाय विस्मयरसं कं धीरधुर्यं नरम् ॥२७॥

येनाचारविचारचारुचरितद्राघेन तीव्रव्रत-

ज्ञातप्रीणितनन्दनन्दनघनप्रेमप्रवृद्धश्रिया ।

दत्तैर्विप्रगणाङ्गनानि गणनातीतैर्द्वैतैश्चक्रिरे

भृशतृकोषनिवेशभङ्गिमचमत्कारोत्किराणि क्षणात् ॥२८॥

सौमं दिङ्मायिकानां सितरुचिरुचिरा हारयष्टिः समायाः

सद्यः सम्पुङ्गमस्त्रीकुसुमचयमयी शोवधूकेशभूषा ।

ब्रह्माण्डोद्भूतवेगोदरनिहितसुधालेपलक्ष्मीर्यदीया

कीर्त्तिर्हेमाद्रिमन्त्री स जयति जगतौभूषणं धर्मसेतुः ॥२९॥

येनाभोज्यनुवासरं रमलमल्लेह्यादिभेदास्पदैः

अस्त्रैर्भिन्नगुणक्रियाक्रमगतस्वादूपदंशाश्वितैः ।

विप्राणां खलु माङ्गशेदविदग्धां तिग्मं महस्रचयं

हर्षात्कर्षमना ये चातिवज्रभिः स्वर्णैर्विकीर्णैर्मुहुः ॥३०॥

हरिहरमहाभक्तित्वप्रभूतविभूतिमान्

उपचितनिजप्रज्ञो यज्ञक्रियाक्रमसुन्दरः ।

गुणमणिगणश्रेणिश्रीमत्प्रकाशविक्रमः

करणतिलकः श्रीहेमाद्रिः कथं स हि वर्ण्यते ॥३१॥

प्रणीतञ्च चतुर्वर्गचिन्तामणिममाकृतम् ।

शास्त्रं तेन समस्तार्त्तनिःशेषार्त्तनिवर्त्तकम् ॥ ३२ ॥

यो मन्याचलमूलवेगविचलदुग्धाब्धिमुग्धोत्कली-

निष्ठूतः स जगाम शक्रसदनं कश्चिन्मणियामणीः ।

इत्यालोच्य विमथ्य शब्दजलधिं हेमाद्रिणा निर्मिता

दाता वर्गचतुष्टयस्य विमलचिन्तामणिर्मूर्तनः ॥ ३३ ॥

इहानुपूर्व्वेण विनिर्मितानि

पञ्च प्रपञ्चेन च खण्डकानि ।

व्रतेषु दानेषु च तीर्थसार्ये

मोक्षे च शेषेऽथ तथार्यजाते ॥ ३४ ॥

आराधनं ह्यभुजान्तु पञ्चमे

खण्डे समस्तं प्रतिपाद्य कथ्यते ।

हेमाद्रिणा सम्प्रति कथ्यभोजिनां

आद्भस्य कल्पेन मष्टोऽप्यलत्रिया ॥ ३५ ॥

बलानि शास्त्रानि विमृश्य रच्यते

आद्भस्य कल्पोऽयमतिप्रयत्नतः ।

इहोपनेयः महमा न केनचित्

दोषो लघीयानपि बुद्धिशालिना ॥ ३६ ॥

तच्च चाद्ये प्रकरणे स हेमाद्रिः शुभाशयः ।

फलप्रशंसासयुक्तं वक्ति आद्भविधिं रुधीः ॥ ३७ ॥

उक्तमादौ लिङ्गप्रतिमाद्यधिष्ठाने शिवविष्णुगणेशादिदेवतानां रा-
धनम् । अनन्तरं गवाधिष्ठाने देवतारूपाणां मन्दादिकामधनृणां हरि-

हरादीनाञ्चाराधनम् । अथेदानीं ब्राह्मणादिरूपाधिष्ठाने वसु-रूद्रा-
दित्य-पितृमत्सोमाङ्गिरस-यम-कव्यवाहनाग्नि-सोमपाज्यपाग्निस्वान्ता-
दीनां महामहिम्नां पितरूपाणां देवतानामाराधनमुच्यते । आराध-
नञ्च, मनसः प्रीणनं, तस्य चोपायः आर्द्रलक्षणं कर्म । अतस्तदुच्यते ।

तत्र तावद्विधिः स्वविधेयैर्गृहे पुरुषं प्रवर्त्तयन् स्वसाध्यपुरुषप्र-
वृत्त्यतिशयकारिणीं विधेयप्ररोचनामपेक्षमाणो विधयश्च्युत्पादकानि
प्रशंसावचनान्यपेक्षते फलवचनानि च । यथैवैते पुरुषा विधेयं प्रव-
र्त्तन्ते तथैव तद्विषये ग्रन्थे श्रोतारः । अतस्तेषामपि तत्र विधिफलप्रशं-
सावाक्यानि प्रवर्त्तकानीति आर्द्रविषयाणि । तान्येव प्रथममभिलि-
ख्यन्ते । तानि च परस्परान्वयादेकवाक्यतां गतानीत्येकमेवेदं प्रकरणम् ।

आह समन्तः ।

आर्द्रात्परतरं नान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृतम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन आर्द्रं कुर्याद्विचक्षणः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तस्माच्छार्द्रं नरो भक्त्या शार्करपि यथाविधि ।

कुर्वीत अर्द्रया तस्य कुले कश्चिन्न भोदति ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृगीतास्तथैवात्र श्लोकास्तांश्च गृह्णन् मे^(१) ।

श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यं तत्रादृतात्मना^(२) ॥

अपि धन्यः कुले जायादस्माकं^(३) मतिमान् नरः ।

(१) पितृगीतास्तथैवात्र श्लोकास्तांश्च गृह्णन् पार्थिव इति ग० ।

(२) तत्र दृतात्मना इति ख० ।

(३) भूयादस्माकमिति ग० ।

अकुर्वन् वित्तशायं यः पिण्डान् नो निर्वपिष्यति^(१) ॥

रत्नवस्त्रमहीयानमर्च्यभोगादिकं^(२) वम् ।

विभवे मति विप्रेभ्यो योऽस्मान्द्रिग्य दास्यति ॥

अन्नं वा यथा शक्त्या कालेऽस्मिन् भक्तिनस्रधोः ।

भोजयिष्यति विप्राग्र्यान् तन्मात्रविभवो नर ॥

नागरखण्डे ।

लोकान्तरेषु ते तोयं लभन्तं नान्ममेव च ।

दत्तं न वंशजैर्येषां ते कथां यान्ति दारुणाम् ॥

तुत्पियामाममुद्भूतांस्मात् मन्तर्पयेत्यदन् ॥

नित्यं शक्त्वा यथा राज्ञोऽर्थेभ्योऽर्थैः पृथग्विधैः ।

तथात्रैस्त्वनैवेद्यैः पुण्यगन्धान् लेपनैः ।

पितृमेधादिभिः पुण्यैः आर्द्रैरुक्ष्वात्तरपि ॥

तर्पितास्ते प्रयच्छन्ति कामानिष्टान् हृदि स्थितान् ।

त्रिवर्गश्च महाराज पितरः आर्द्रतर्पिताः ॥

कुर्मपराणे ।

योऽनेन विधिना आर्द्रं कुर्यादेव शान्तमानसः ।

व्यपेतकल्मषो नित्यं याति नावर्त्तते पुनः ॥

यमस्तुतौ ।

इममत्र विधिअष्टं कामार्थं कल्पितं दिज्ञैः ।

ये विप्रा ज्ञानवर्त्तन्तं तेषां लोकाः सगातनाः ॥

(१) पिण्डान् निर्वपिष्यति इति ग० ।

(२) रत्नवस्त्रमहीयानमर्च्यभोगादिकमिति ख० ।

आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कौर्त्तिं पुष्टिं बलं श्रियम् ।
 पद्मन् सौख्यं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पितृपूजनात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

एवं सस्यगृहस्थेन देवताः पितरस्तथा ।
 सम्पूज्या हव्यकव्याभ्यामश्वेनातिथिबान्धवाः ।
 आक्षारमाचरेत्तत्र पितृमेधाश्रितं नरः ।
 आयुषा धनपुत्रैश्च वर्द्धते नैव संशयः ॥
 देवलस्ततौ ।

अरोगः प्रकृतिस्थश्च चिरायुः पुत्रपौत्रवान् ।
 अर्थवानर्थभोगी च आर्द्रकामो भवेदिह ॥
 परच च परां पुष्टिं लोकांश्च विपुलान् शुभान् ।
 आर्द्रकृत्स्नमवाप्नोति यशश्च विपुलं नरः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

देवकार्यादपि मदा पितृकार्यं विशिष्यते ।

देवताभ्यः पितृणां हि पूर्वमाप्यायनं शुभम् ॥

सर्वेषु देवेषु कर्मषु कर्माङ्गआर्द्रस्य पूर्वमनुष्ठानात् देवेभ्यः पूर्वं
 पितृणामाप्यायनमिति विष्णुधर्मोत्तरे वराहवचनम् ।

अथप्रभृति लोकेषु प्रेतानुद्दिश्य वै पितृन् ।

ये तु आर्द्रं करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥

आर्द्रकाले तथाश्वेन पिण्डनिर्व्वपणं तथा ।

पितृणां ये करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तेषां त्रयः पूजिताश्च भविष्यन्ति तथाग्रयः ॥
 त्रयो लोकास्तयो वेदास्तथैव च युगत्रयम् ।
 पूजिताश्च त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 पूजितस्तैर्भविष्यामि क्षतुरात्मा तथाप्यहम् ॥
 पैतृपैतामहः पिण्डो वासुदेवः प्रकीर्त्तितः ।
 पैतामहश्च निर्दिष्टस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
 पित्रपिण्डस्तु विज्ञेयः प्रद्युम्नस्यापराजितः ।
 आत्मानिरुद्धो विज्ञेयः पिण्डनिर्वपणे बुधैः ॥
 एवं सम्पूजितस्तेन क्षतुरात्मा ह्यहं स्थितः ।
 भविष्यामि प्रदास्यामि तस्य कामान् तद्येषितान् ॥
 क्षत्वारः पूजिता वेदाश्चक्ष्वाणश्च तथाश्रमाः ।
 पुरुषार्थाश्च क्षत्वारश्चतस्रश्च तथा दिशः ।
 क्षत्वारश्च तथा वर्षाश्चक्ष्वाणश्च तथा युगाः ॥
 पित्रपितामहस्यायं पैतृपैतामहः प्रापितामह इत्यर्थः ।

यमस्तनौ ।

ये यजन्ति पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्च ज्ञातावनान् ।
 सर्वभूताक्षराध्यानं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

एवं विधानतः आहूतं कृत्वा स्वविभवाचितम् ।
 आब्रह्मस्तस्मिन्पर्यन्तं जगत् प्रीणति मानवः ॥

विष्णुपुराणे ।

ब्रह्मेन्द्र-रुद्र-नासत्य-सूर्याग्नि-वसु-मादितान् ।

विश्वेदेवान् ऋषिगणान्^(१) वयमि मनोजान् पशून् ॥

सरीसृपान् पितृगणान् यक्षान्यद्भुतमञ्जकम्^(२) ।

आर्द्रं श्रद्धान्वितः कुर्वन् तर्पयत्यखिलं हि तत्^(३) ॥

येन केनचित् पुरुषेण स्वीयपितृपितामहेद्देशेन आर्द्धे क्रिय-
माणे ब्रह्मेन्द्रादीनामनुद्दिष्टानामप्यनेकेषामेकस्मिन्नेव प्रयोगे युगपतप्री-
तिरन्यत्कुलोत्पन्नानामपि सरीसृपादीनाञ्च हस्तिः स्यादिति वच-
नार्थः । आर्द्रकर्तृकुलोत्पन्नानाम् नानायोगितानामनुद्दिष्टाना-
मप्यनेकेषामेकस्मिन्नेव प्रयोगे तत्तच्छ्राद्धक्रियात्रयवैस्तृप्तिः स्यादिति
व्यक्तमुक्तम् मार्कण्डेय-स्कान्द-ब्रह्मपुराणेषु ।

अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ।

तेन हस्तिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ॥

यत्तोयं^(४) खानवस्तेभ्यो भूमौ पतति पुत्रक ।

तेन ये तरुतां प्राप्तास्तेषां हस्तिः प्रजायते ॥

यान्तु गन्धाम्बकण्डिकाः पतन्ति धरणीतले ।

ताभिर्गणायनं तेषां ये च तिर्यक्कुले गताः ॥

ये चादन्ताः कुले बालाः क्रियायोग्या ज्ञानमङ्गताः ।

विपन्नास्ते तु विकिरमन्माञ्जेनजलाग्निनः ॥

भुक्ता वाचमनं यस्य जलं यस्याहिर्गोचजम् ।

(१) पितृगणानिति ग० ।

(२) यक्षान्यद्भुतमञ्जितमिति ख० ।

(३) प्रीत्यय्याखणं जगदिति ग० ।

(४) यक्षाम्ब इति ख० ।

ब्राह्मणानां तथैवान्ते तेन दृष्टिं प्रयान्ति वै ॥
 पिशाचत्वमनुप्राप्तः कृमिकीटत्वमेव ये ।
 एवं यो यजमानस्य यस्य तेषां द्विजन्मनाम् ॥
 कश्चिज्जलान्नावलेपो हविरुच्छिष्टमेव वा ।
 तेनान्नं कुलं तत्र तत्तद्योन्यन्तरं गताः ।
 प्रथान्धाण्यायनं वत्स सम्यक्श्राद्धीक्रियावताम् ॥
 अन्यायोपार्जितैरर्थैश्चाहुः क्रियते नरैः ।
 दृश्यन्ति तेन चाण्डालपुङ्गवाद्यासु योनिषु ॥
 एवमाण्यायनं वत्स बहूनामपि बान्धवैः ।
 याहुः कुलं द्विरध्यास्यशाकैरपि हि जायते ॥

नागरखण्ड ।

आहुं तु क्रियमाणं वै न किञ्चिद्दुर्धर्तं प्रजेत् ।
 उच्छिष्टमाप राजेन्द्र तस्माच्छ्राद्धं समाचरेत् ॥
 त्रिप्रपादोदकं यच्च भूमौ पतति पार्थिव ।
 तेन ये गात्रजाः केचिदपूजा मरणं गताः ।
 तावत् पुष्करपात्रैस्तु पिबन्ति पितरो जलम् ॥
 आहुं प्रक्रियमाणे त यत्किञ्चित् पतति क्षितौ ।
 पुष्पगन्धादिकं चान्नमपि तोयं नरेश्वर ॥
 तेन दृष्टिं परां यान्ति ये कृमिलमुपागताः ।
 कीटत्वं वापि तिर्यक्त्वं व्यासृज्यं वा मराधिप ॥
 यदुच्छिष्टं क्षितौ यात पात्रप्रक्षालनोद्भवम् ।
 तेन दृष्टिं परां यान्ति ये प्रेतत्वमुपागताः ॥

ये चापमृत्युना केचिन्मृत्युं प्राप्ताः सवंशजाः ।

विकिरेण प्रदत्तेन ते तृप्तिं यान्ति चाखिलाः ॥

तदेवं आद्वावयवैः केषामपि वंशानां तृप्तिरुक्ता । ब्राह्मणभोज-
नादिना प्रधानकर्मणा तु मुख्यानामदृश्यमानानां पितृपितामहा-
दीनां तृप्तिर्भवतीत्युक्तम् ।

स्कान्दे ।

पितृनुद्दिश्य यत्कव्यं ब्राह्मणेभ्यश्च दीयते ।

सम्यक्श्रद्धापरैर्मर्त्यैस्तद्भवेत् तृप्तिदं महत् ॥

पितृणां सर्वदेवेश इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

पितुः पितामहस्यापि तत्पितुश्च ततः परम् ॥

समुद्देशेन दत्तेन ब्राह्मणेभ्यः प्रभक्तिः ।

सर्वेषां स्यात् परा तृप्तिर्यावदाभूतमंशवम् ॥

ननु, पुण्योत्कर्षवातां स्वर्गलोकं गतानां मनुष्यपितृपितामहादीनां
अमृताहाराणां^(१) सतां कथं ब्राह्मणभोजनविनष्टेन मानुषेण
चान्नं तृप्तिः सम्भवति । पापीयसां वा तिर्यग्गोनिगतानां तृणाद्या-
हाराणां सतां प्रेतादिरूपत्वं गतानां वा रुधिराद्याहाराणां सता-
मित्युक्तं पाद्म-माख्ययोः ।

यदि मर्त्यैर्द्विजैर्भुक्तं ह्रियते यदि वानले ।

शुभाशुभात्मकैः प्रेतैस्तद्वत् भुज्यते कथम् ॥

अस्यान्तेपस्य समाधानं तत्रैवोक्तम् ।

तत्राह देवलः ।

देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः ।

तस्यान्ममृत्वं भूत्वा देवत्वेऽप्यनगच्छति ॥

गान्धर्व्यं भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत् ।

आद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनगच्छति ॥

पानं भवति यत्तत्वे गान्धर्व्ये तथा मिषम् ।

दानवत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरादकम् ।

मनुष्यत्वेऽन्नपानादि नानाभोगरसे भवेत् ॥ इति ॥

ननु यथा चीरस्य दधिरूपेण परिणामः, दधश्च तन्नादिरूपेण प्रत्यक्षतो दृश्यते, नैवं भोज्यमानस्य ह्ययमानस्य वा अमृतादिरूपेण तृणादिरूपेण वा परिणामो दृश्यते । न च परिणतस्यापि स्वातन्त्र्येण क्रियाशक्तिपूर्वस्य देशान्तरगतप्राणिप्राप्तिः सम्भवति । नापि नाना-
कर्मवशक्तानां प्रसीतप्राणिनां आहुदेशोपसर्पणमुपपद्यते । नापि
चाम्य सुपर्ण-गन्धर्व्य-यत्त-गान्धर्व्य-प्रेत-पिशित-नर-किन्नर-पशु-पक्षि-
कृमि-कीटादिकोटिजातिमहस्रतिरस्कृतस्वरूपैः आहुकर्तृपूर्वजैः सह
स्य विविच्य सम्बन्धः सम्भवतीत्याद्यालोपाः पुराणेषु सूचिताः ।

पाद्म-मातृययोः ।

कथं कथानि दत्तानि हव्यानि च जनैरिह ।

गच्छन्ति पिहलोकं वा प्रापकः कोऽत्र गच्छते ॥

त्रिष्णुपुराणे ।

तदप्ये जायते पुंसे भुक्तमन्येन चेत्ततः ।

दद्यात् आहुं अद्भुत्यान्नं न वहेद्युः प्रवासिनः ॥

स्कान्दे ।

मृताणां यदि जन्तूनां आहूमाप्यायनं ततः ।
निर्माणास्तु प्रदीपस्तु तैषां यन्मर्द्दयेच्छिखाम् ॥

जागरस्वप्ने ।

किमर्थं क्रियते आहूममावास्यादिषु द्विजैः ।
मृतास्तु पुनश्च विप्र स्वकर्माजनितां गतिम् ।
गच्छन्ति ते कथं तस्य सुतस्याश्रममाप्नुयुः ॥
परिहारा अपि पुराणेष्वेव सूचिताः ।

तत्र मास्य-पाप्मयोः ।

नामगोचं पिष्टवान्नु प्रापकं हव्यकथयोः ।

आहूष मन्वासादश्च उपस्रभ्यानि भक्तिः ॥

पिषादिनामादीनि उपस्रभ्यानि ज्ञातव्यानीत्यर्थः । मन्वसेतन-
त्वात्नामादीनां कथं हव्यकथप्रापकत्वमित्याशङ्कोक्तम् ।

अग्निव्यान्तादयस्तेषामाधिपत्ये व्यवस्थिता इति ॥

अग्निव्यान्तादयः पिष्टविशेषाणामाद्यधिष्ठातारः प्रापका इ एतन्
भवति । ननु यदि नामगोचं प्रापकं तर्हि नामगोचाज्ञाने आहू-
षक्रियमाणमनर्थकं स्यात् । तथा च “यदि नाम न विख्यात् स्वधा
पिष्टभ्यः पृथिवी चतुर्भ्य इति प्रथमं पिष्टं दद्यात्” इत्यापस्तम्बसूच-
विरोध इत्याशङ्क्य च ऊहपदस्यापि प्रापकत्वं दर्शितं तत्रैव ।

नाममन्वासादादेशा भवान्तरगतानपि ।

प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागतान् ॥

तदादेशा नामगोचमन्त्रादीनामादेशा ऊहादिप्रकारेण विपरि-
वर्त्तिताः शब्दा इत्यर्थः ।

अर्थान्तरस्य । देवदत्तादिनामसु प्रून्यप्रकाशकेषु च मन्त्रेषु कश्च-
िदपि सम्बन्धमलभमानाना-मग्निध्यात्तादिप्रकाशकानां मन्त्राणाम्
अतत्प्रकाशका नाममन्त्राद्यादेशास्तत्कार्यकारिण इत्यर्थः ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः स्वपितृणाञ्च नामधृक् ।

तानेवार्चयते सम्यक् विधिमन्त्रवहिष्कृताम् ॥ ६

इति वाराहपुराणस्मरणात् ।

भवान्तरगतानपीत्यनेकदेशकालयोन्यवस्थान्तरगतानपीत्यर्थः ।
तदाहारत्वमागतानित्यनेन प्रदत्तस्य हविषस्तत्तदयोनिसमुचितसुधा-
द्याहाररूपेण परिणामत्वं^(१) मन्त्रादेरेवालौकिकस्य हेतोरुक्तम् ।
मन्त्रादियद्वर्ण आहूतीयस्य सर्वस्यापि विधेरुपलक्षणार्थम् ।

अतएव वायुपुराणे ।

काले न्यायागतं पात्रे विधिना प्रतिपादितम् ।

अस्त्रं नयन्ति तत्रैते जन्तुर्यत्रावतिष्ठते ॥

यथा गोषु प्रणष्टासु वत्सो विन्दति मातरम् ।

तथास्त्रं नयते विप्रो जन्तुर्यत्रावतिष्ठते ॥

नामगोचस्य मन्त्रस्य दत्तमस्त्रं नयन्ति ते ।

अपि योनिव्रतं प्राप्तान् दत्तांस्तानुपतिष्ठति ॥

तदेवं आहुतेषु प्रत्यगागतान् लोकान्तरस्थानेषु पितॄन् प्रति
मन्त्रादयो हविः प्रापयन्तीत्युक्तम् ।

(१) प्रीतिविरहितमिति ग० ।

एवमेव वायुपुराणे निरवस्थान् प्रेतस्थानस्थितांश्च पितृमभिधा-
योक्तम् ।

तेषां लोकान्तरस्थानां विविधिर्नामगोत्रकैः ।

भृश्यामसव्यं दर्मेषु दत्ताः पिण्डाः सुतैस्तु वै^(१) ।

यान्ति तांस्तर्पयन्त्येव प्रेतस्थानस्थितान् पितृन् ॥

अप्राप्ता यातनास्थानं श्रेष्ठा ये भूवि पञ्चधा ।

नानारूपास्तु जाता ये तिर्यग्योन्यादिजातिषु ॥

यदाहारा भवन्त्येते तामु तस्मिन् योनिषु ।

तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारं श्राद्धान्नमुपतिष्ठति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे दिव्यान् पितृगणानभिधायोक्तम् ।

एते श्राद्धस्य भोक्तारो विश्वेदेवैः सदा सह ।

एते श्राद्धं सदा भुक्त्वा पितृन् सन्तर्पयन्त्युत ।

यच्च कश्चन धर्मज्ञा वर्त्तमाना हि योगतः ॥

एते सुपुत्रा विनियोजयन्ति

श्राद्धस्य दातारमदीनमत्ताः ।

दृष्ट्वा तथैते विनियोजयन्ति

दातुः पितृन् सर्व्वगणान् महीपते^(२) ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

वसुरुद्रादितिसृताः पितरः श्राद्धदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृन् श्राद्धेन तर्पितम् ॥

(१) अयस्तु वै इति ख० ।

(२) महीयते इति ग० ।

यथा ह्यन्तर्बन्धौ सुहृदा दीयमानं दोहदादिद्रव्यमुपभुञ्जाना
स्वयं तृणति, तेनैव च दोहदद्रव्येन स्वकीयोदरवर्त्तिनं गर्भं तर्पयति,
दोहदप्रदानेनोपकारकर्त्तारं प्रत्युपकारिः परितोषयति, तथाग्निष्वा-
त्तादयो वस्वादयश्च देवताविशेषत्वादचिन्त्यमहिमानः आहुं भुक्त्वा
स्वयं तृणन्ति स्वाधिष्ठितांश्च मनुष्यपितृस्तर्पयन्ति, आहुकर्त्तारश्च
आयुष्यादिभिः फलैर्योजयन्तीत्याश्रयः । अत्र येषां पितृणां देशकाल-
व्यवहितानौन्द्रियार्थज्ञाने आहुदेशं प्रत्यागमने च शक्तिर्नास्ति तेषां
देशान्तरगत्यानामेव मन्वादिप्रापितेन हविषा तृप्तिर्भवतीत्युक्तम् ।
अतीन्द्रियज्ञानयुक्तानामागमनशक्तियुक्तानां आहुदेशश्च प्रत्यागतानां
वायवीयेन शरीरेण ब्राह्मणशरीराविष्टानां तृप्तिर्भवतीत्युक्तम् कूर्ध्व-
पुराण ।

तृणन्ते पितरः श्रुत्वा आहुकालमुपस्थितम् ।

अन्यान्यं मनसा ध्यात्वा मम्यन्ति मनोज्ञताः ॥

तैर्ब्राह्मणैः सहाश्रन्ति पितरोऽह्यन्तरीक्षगाः ।

वायुभृतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥

मत्स्यपुराण ।

निमग्नितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् दिशाम् ।

वायुवहानुगच्छन्ति^(१) तथाभौनानुपामते ॥

तथा एकब्राह्मणपत्र बोधायनः ।

शरणाः पितरस्तस्य वामपार्श्वे पितामहाः ।

प्रपितामहा दक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डभक्षकाः ॥

(१) वायुभृता नु गच्छन्तीति ग० ।

अतएव ब्रह्मपुराणादिषु उक्तम् ।

आश्वयज्याश्च कृष्णार्था चयोदक्षां मघासु च ।

प्राष्टङ्गन्ते यमः प्रेतान् पितृंस्तथा यमालयात् ।

विसर्जयति मानुष्ये हत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

बुधार्त्ताः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतश्च स्वयं हतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यो पायसं मधुमंयुतम् ।

तस्मात् तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ॥

अतस्मागमनश्चक्रियुक्ताः पितरः आद्भुदेशं प्रत्यागच्छन्ति, अतएव पुष्करवाचायां वियोगवाण्यां रामेण आद्भे क्रियमाणे सीता ब्राह्मण-
ब्रतीरे दशरथादीनपश्यत् ।

तथाच पद्मपुराणे ।

परिपक्वञ्च जानक्या सिद्धं रामे निवेदितम् ।

ज्ञात्वा वियोगवाण्यां स सुस्नानन्वमपालयत्^(१) ॥

मघासु चलिते सूर्ये काले कुतपके तथा ।

आयाता श्लथयः सर्वे ये रामेण निमग्निताः ॥

तानागतान् मुनीन् दृष्ट्वा वैदेही जनकात्मजा ।

अपामर्षत् ततो दूरे विप्राणां मध्यतः स्थिता^(२) ।

गुल्मैराच्छाद्य चात्मानं मिगूढा सा तदा स्थिता ॥

अपक्रान्तां तदा सीतां ज्ञात्वा राघवमन्दनः ।

विमृश्य सुचिरं कालमियं किमिति शल्वरम् ।

(१) सुस्नानमन्वपालयदिति ग० ।

(२) विप्रमध्ये सुसंस्थिता इति ख० ।

अन्यच्च च गता साध्वी मन्ये चाहं जपाश्रिता ॥
 किन्तावद्भोजये विप्रान् सीतामन्वेषयामि किम् ।
 कारणं नैव जानामि आह्नकाले ज्ञापस्थिते ।
 रामेण भोजिता विप्रा इत्युक्ता च यथाविधि ॥
 गतेषु द्विजमुख्येषु प्रियां रामोऽब्रवीद्विदम् ।
 किमर्थं सुभ्रु नष्टासि मुनीन् दृष्ट्वा समागतान् ।
 तत्सर्वं मम तत्त्वङ्गि कारणं वद माशिरम् ॥
 एवमुक्ता तदा भर्ता जपयाधोमुखी स्थिता ।
 मुमुक्षुः साश्रुमङ्गातं राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥
 गृणु त्वं नाथ यत् पृष्टमाश्चर्यमिह^(१) यादृशम् ।
 पिता तव मया दृष्टो ब्राह्मणाङ्गेषु राघव ॥
 सर्वभक्षणमंयुक्तो द्वौ चान्यौ च तथाविधौ ।
 दृष्ट्वा जपाश्रिता चाहमपक्रान्ता तवान्निकात् ॥
 वत्सलाजिनसंवीता कथं राज्ञः पुरःसरा ।
 भवामि रिपुवीरघ्नं यत्कृतवद्विदुदाहृतम् ॥
 स्वहस्तेन कथं राज्ञे वा नेत्रं भोजनं त्विदम् ।
 दुष्टानामपि यत् दामा नोपभुञ्जन्ति कर्त्तुं शितम् ।
 तादृशम् कथं तस्मै कृता दातुं वदस्व मे ॥
 चाहं राज्ञा पुरा दृष्टा सर्वभक्षणारभृतिता ।
 सा स्वेदमल्लदिग्धाङ्गी कथं पश्यामि हृत्पिपम् ॥ इति ॥

नागरखण्डे आङ्गदेशं प्रति पितृणामागमनमुक्तम् ।

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।

वायुभूताः प्रवाच्छन्ति आङ्गं पितृगणा नृणाम् ॥

धावदस्तमयं भानोः क्षुत्पिपासाममाकुलाः ।

ततश्चासुं गते भानौ निराशा दुःखमंयुताः ।

निश्चस्य सुचिरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजम् ॥

आनर्त्त उवाच ।

मृतास्तु पुरुषा विप्र स्वकर्मजनितां गतिम् ।

गच्छन्ति ते कथं तस्य सुतस्याश्रममाप्नुयुः ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

मत्त्यमेतन्महाभाग यत्त्वया व्याकृतं वचः ।

स्वकर्माहं गतिं यान्ति मृताः सर्वेच मानवाः ॥

परं यथा समायायन्ति वंशजस्याश्रमं^(१) त्विह ।

तथा तेऽहं प्रवक्ष्यामि मन्देहो न यथा भवेत् ॥

मृता यान्ति यथा राजन् ये च केचिन्महामते^(२) ।

ते जायन्ते न मर्त्येऽत्र यावदंशस्य संस्थितिः ॥

परं शुभात्मका ये च ते तिष्ठन्ति सुगन्धयं ।

पाप्मानस्य नरा ये च तेऽपि स्वर्गनिर्गतेन ।

अन्यदेहं समाश्रित्य भुञ्जते कर्मणः फलम् ॥

बुभुं यदंशजैः आङ्गं स्वयं विहितमात्मनः ।

(१) वंशजस्याश्रयमिति ख० ।

(२) यत्र केचिन्महामते इति ग० ।

पितृलोकस्थितानाञ्च स्वर्गस्नानामपि क्षुधा ।
 पिपासा च तथा राजन् तेषां सञ्जायतेऽधिका ॥
 यावन्नरत्रयं राजन् पितरो मातरस्तथा^(१) ।
 उद्धृता ये गयाश्राद्धे ब्रह्मलोकेषु ते शुभम् ।
 भुञ्जते क्षुत्पिपासा वा न तेषां जायते क्वचित् ॥
 न चापि पतनं तस्मात् स्यानात् भवति भूमिप ।
 वंशोच्छेदात् पुनः सर्वं निपतन्ति महीतले ॥
 आगत्यास्मात् ततो मर्त्या निपत्य जगतीतलम् ।
 पापाः पापं ममायान्ति योनिश्रेष्ठं शुभान्विताः ॥

तदेवमुपपन्नः पितॄणां आहुदत्तं हविषा तृप्तिः दिव्यपितॄणाञ्च
फलदातृत्वमिति ।

तत्र केचिदाहुः । हविःप्रत्युद्देयत्वं देवतात्वम्, न तु हविर्भोक्तृत्वं
 फलदातृत्वं वा । यावद्वाः स्वाहेत्यादिस्वर्गेतनस्यापि देवतात्वदर्शनात् ।
 इन्द्रादीनामपि विद्यहादिमत्त्वेन देवत्वानभ्युपगमात् । यत्किञ्चिद्रू-
 पाणाम् पित्रादीनामुद्देयत्वमस्मत्वात् देवतात्वोपपन्नः । फलहेतुत्वन्तु
 कर्मण एव । तत् साधनभूतायां देवतायां स्तुत्यर्थमर्थवादरूपे
 वाक्ये उपचर्यते । तृप्तिवाक्यमपि चेतनत्वादिगुणं गमयत्प्राशस्त्यपर-
 मेवेति । तन्न श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणादिषु सर्वत्र पितृतृप्तिप्राधान्य-
 नैव आह्वारमन्त्रदशनात् फलदातृत्वस्यापि विधिमन्त्रयोगादिमध्याव-
 सानेस्वनेकशोऽभिधानादभियुक्तगणानां शिष्टानां तादृगंधादाद्या-

लोकस्यायथाविचिकित्साप्रतीतेस्तृप्तिफलदाहत्वयोरस्तीकत्वकल्पनानुप-
पत्तेः । यथा श्लेथानि स्मृतिपुराणेषु पितृद्वष्ट्याद्यनेकफलप्रतिपादकानि
आह्वविषयानि वाक्प्राणि दर्शितानि, तथा तदकरणे प्रत्यवायप्रति-
पादकान्यपि लिख्यन्ते ।

नागरखण्डे ।

तर्पयन्ति न ये पापाः स्वान् पितृन् नित्यशो नृप ।

पशवस्ते नरा ज्ञेया द्विपदाः शृङ्गवर्जिताः ॥

अन्यप्रयामं महाफलं आह्वमकृत्वा प्रत्यवायरूपमनर्थमङ्गीकुर्व्वा-
णास्तमोगुणादृतज्ञाना हिताहितमप्रतिपद्यमानाः पशुमास्यात् पशवः ।
तथा । जलेनापि च न आह्वं शाक्नेनापि करोति यः ।

अमायां पितरस्तस्य शापं दत्त्वा प्रयान्ति च ॥

हारीतस्मृतौ ।

न तत्र वीरा जायन्ते नारोगा न शतायुषः ।

न च श्रेयोधिगच्छन्ति यत्र आह्वं विवर्जितम् ॥

अपि मूलेः फलेर्वापि तथाह्वदकतर्पणैः ।

अविद्यमाने कुर्वन्ति नैव आह्वं विवर्जयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकादिनित्यकालाननुक्रम्येकम् ।

तस्य पाकआह्वकाला नित्याः प्रोक्ता मनीषिभिः^(१) ।

नैमित्तिकान् कर्त्तव्यं पश्ये चन्द्रसूर्ययोः ।

बान्धवानान् कर्त्तव्यं नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

ब्रह्मवैवर्तवायुपुराणयोः अष्टकासु आहुं विधायोक्तम् ।

पितरः पर्वकालेषु^(१) तिथिकालेषु देवताः ।

सर्वे पुरुषमायान्ति निपानस्येव धेनवः ॥

मास्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः ।

मोघास्तस्य भवन्त्याश्वाः परत्रेह च सर्वशः ॥

पूजकानां सदात्कर्षा नास्तिकानामधोगतिः ।

देवांसु दायिनो यान्ति तिर्यग्गच्छन्त्यदायिनः ॥

वायुपुराणे पाठभेदः ।

मोघस्तस्य भवेन्नोक्तो लब्धश्चास्य विनश्यति ॥ इति ॥

विष्णुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तरयोः अमावास्यादिकाननुकर्म्याक्तम् ।

एतांसु आहुकामान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

न शान्तिं पितरस्येति कृत्वा मनसि यो नरः ।

आहुं न कुरुते मोहात्^(२) तस्य रक्तं पिबामि ते ॥

इत्येवं आहुप्रशंसादारेण आहुमाहात्म्यमुक्तम् । अथेदानीं आहु-
देवतारूपपितृप्रशंसादारेण^(३) आहुमहिमोच्यते । ब्रह्मवैवर्त

न हि योगगतिः सूक्ष्मा न पितॄणां परा मतिः ।

(१) सर्वकालेष्विति ग० ।

(२) तेष्टामिति ख० । काले इति ग० ।

(३) आहुदेवता निरूपयन् पितृप्रशंसादारेणेति ख० ।

तपसापि न दृश्यामौ^(१) किं पुनर्मांसचक्षुषा ॥
 चत्वारः पितरो मूर्त्ता मूर्त्तिर्होनास्तयस्तथा ।
 तेषां श्राद्धानि सक्त्य देवाः कुर्वन्ति यज्ञतः ॥
 भक्ताः प्राञ्जलयः सर्वे देवास्तद्गतमागमाः ।
 विश्वे च वसवश्चैव पृष्ठिनः^(२) शृङ्गिणस्तथा ।
 कृष्णाः श्वेतास्त्रजाश्चैव विधिवत् पूजयन्त्युत ॥
 प्रजाता वातरसना दिवाकृत्यास्तथैव च ।
 मेघाश्च मरुतश्चैव ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ॥
 अत्रिमृग्वज्रिराद्याश्च षष्ठयः सर्वे एव च ।
 यक्षा नागाः सुपर्णाश्च किन्नरा राक्षसेः सह ।
 पितृन्तेऽपूजयन् सर्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥
 एवमेते महात्मानः श्राद्धैः सक्त्य पूजिताः ।
 सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ।
 हित्वा त्रैलोक्यममारं जगामृत्युभयं तथा ।
 मोक्षं योगमथैश्वर्यं सुखमदेहमदेहताम् ।
 कृत्स्नं वैराग्यमानस्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
 वरिष्ठः सर्वधर्माणां मोक्षधर्मी सनातनः ।
 पितृणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्मना ॥
 मुक्तावैदुर्यवासांसि वाजिनागायुधानि च ।
 कोटिशश्चैव रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

(१) दृश्या सा इति ग० ।

(२) पृष्ठिजा इति ग० ।

वृषवर्हिण्युक्तानि मुक्तावैदुर्यवन्ति च ।
 किष्किणीजालनद्भानि सदा पुष्पफलानि च ॥
 विमानानां महस्त्राणि जुष्टान्यम्बरसाङ्गणैः ।
 सर्वकामसमृद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
 प्रजां पुष्टिं स्मृतिं मेधां राज्यमारोग्यमेव च ।
 प्रीता नित्यं प्रयच्छन्ति मानुषाणां पितामहाः ।
 पितृन् प्रीणाति यो भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तम् ॥

वायुपुराणे ।

आद्यां गणस्तु योगानां स नित्यं योगवर्द्धनः ।
 द्वितीयो देवतानाञ्च तृतीयो देववैरिणाम् ॥
 शेषास्तु वर्षिष्ठां ज्ञेया इति सर्व्वे प्रकीर्तिताः ।
 देवास्त्रेताञ्च यजन्ते वै सर्व्वेऽस्तेष्ववस्थिताम् ॥
 आश्रमास्तु यजन्ते त्रायस्वारस्तु यथाक्रमम् ।
 वर्णास्यैव यजन्ते तान् चत्वारश्च यथाविधि ॥
 यथा सङ्करजाताश्च स्त्रीष्कास्यैव यजन्ति वै ।
 तथा वै पितरः पूज्याः स्मृष्टारो देशकालयोः ॥
 पितृभक्त्या ततो नित्यं योगं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 योगेन मोक्षं लभते हित्वा कर्म शुभाशुभम् ॥
 यज्ञहेतोर्यदुद्धृत्य मोहयित्वा जगत्तदा ।
 गुहायां निहितो योगः कथ्यतेन महात्मना ॥
 तच्च योगं समासेन पितृभक्त्या लब्धवः ।

अथन्नात् प्राप्नुयाज्जन्तुः^(१) सर्वमेव न संशयः ॥
 यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।
 क्षिप्रं प्राप्नोति तत्सर्वं पित्रभक्तिपरो नरः^(२) ॥
 राजा तु समते राज्यमधनस्योत्तमं धनम् ।
 स्त्रीणायुर्लभते चायुः पित्रभक्तः सदा नरः ।
 यान् कामान्^(३) मनसा वाञ्छेत् दण्डुस्तान् पितरोऽस्य^(४) वै ॥

मात्स्यपाद्मादिषु ।

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
 राज्यञ्चापि प्रयच्छन्ति प्रीताः पित्रगणा नृप ॥
 रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्ता^(५) ।
 दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यसम्पदः ।
 आद्वपुष्पमिदं^(६) प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ॥
 श्रूयते हि पुरा मोक्षं प्राप्ताः कौशिकस्तनवः ।
 पञ्चभिर्जन्मसम्बन्धैः प्राप्ताः ब्रह्मपदं परम्^(७) ॥
 कौशिको नाम धर्मात्मा कुक्षेभे महान् ऋषिः ।
 नामतः कर्मातस्तस्य सुतान् सप्त निबोधत ॥

- (१) प्राप्यते जन्तुरिति ख० ।
 (२) आदौ दाता न संशय इति ख० ।
 (३) यत्किञ्चिदिति ग० ।
 (४) पितरोऽप्य इति ग० ।
 (५) भोजनशक्तितेति ख० ।
 (६) आदौ पुण्ड्रमिदमिति क०, ग० च ।
 (७) ब्रह्म परं परमिति ग० ।

सखम्^(१) क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च ।
 वाग्दुष्टः पिबवर्त्ता च गर्गश्चिन्तादाभवन् ॥
 पितर्युपरते तेषामभ्युर्भिष्यमुत्पद्यम् ।
 अनावृष्टिस्तु महती सर्वलोकभयङ्करी ॥
 गर्गादेन्नादने दोग्ध्रीं रक्तमांसं तदा द्विजाः ।
 हनामः कपिलामेकां धेनुं क्षुत्पीडितां मृशम् ॥
 इति चिन्तयतां तेषां लघुं प्राह तदामुजः ।
 अथावशमियं बध्ना आहुकूपेण योज्यताम् ।
 आहुं नियोज्यमानेयं पापात् चाश्रयति नो भुवम् ॥
 एवं क्षुर्भित्यनुज्ञातः पिबवर्त्ता तदाप्ययैः ।
 चक्रे समाहितः आहुमालम्ब्य कपिञ्चां च ताम् ॥
 द्वौ द्वौ भ्रातरौ कृत्वा पिबे चोद्यापरान् क्रमात् ।
 तथैकमतिथिं कृत्वा आहुदः स्वयमेव तु ॥
 चकार मन्त्रवच्छाहं स्मरन् पितृपरायणः ।
 तथा गवा विशङ्कासो गुरवे वै न्यवेदयन् ।
 व्याघ्रेण निहता धेनुर्वत्सोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
 एवं सा भलिता धेनुः सप्तभिस्त्रैलपोधनैः ।
 वैदिकं बलमाश्रित्य क्रूरे कर्षाणि निर्भयैः ।
 ततः कालापकृष्टासौ व्याधा दाक्षपुरेऽभवन् ॥

अत्र दाक्षपुरं दशार्जदेवे विद्यत इति ज्ञायते । आता व्याधा
 दशार्जेषु सप्त धर्मविचक्षणः—इति हरिवंशदर्शनात् ।

जातिस्मरत्वं प्राप्तास्ते पितृभावानुभाविताः ।
 यत्कृतं क्रूरकर्मापि श्राद्धरूपेण तैस्तदा ॥
 तेन ते भवने जाता व्याधानां क्रूरकर्माणाम् ।
 पितृणाञ्चैव माहात्म्यात् जाता जातिस्मराश्च ते ॥
 नामधेयानि चाप्येषामिमान्यामन् महात्मनाम् ।
 निर्वैरो निर्द्विषः क्षान्ता निर्मन्युः क्षतिरेव च ।
 वैधर्म्ये मातृवर्त्ति च व्याधाः परमधार्मिकाः ॥
 मृता वैराग्ययोगेन आस्थायानशनं पुनः ।
 जातिस्मराः सप्त मृगा जाताः कालञ्जरे गिरौ ॥
 उन्मुखो नित्यविविक्तः सन्धर्कणो विलोचनः ।
 पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्ते प्रकौर्त्तिताः ॥
 जङ्गः प्राणान् मरुं साध्य लब्धाहारा जितेन्द्रियाः^(१) ।
 तेषां मरुं साध्यतां पदस्थानानि तत्र वै ॥
 तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालञ्जरे शुभे ।
 मरुप्रपतनेनाथ जाता वैराग्ययोगिनः ॥
 मानसे चक्रवाकास्ते सञ्जाताः सप्त योगिनः ।
 नामतः कर्षतः सर्वान् शृणु त्वं चक्षिसप्तम ॥
 सुमनः कुमुदः शुद्धः क्षिप्रदर्शी सुनेत्रकः ।
 स्वतन्त्रः शकुनश्चैव मप्रैते योगपारगाः ॥
 वृष्टा विभ्राजनामानमुद्याने स्त्रीभिरश्वितम् ।
 कौडन्तं विविधैर्भागैर्महाबलपराक्रमम् ॥

योगभ्रष्टास्तस्तेषां बभूवुस्तान्पदेतसः ।
 राज्यकामोऽभवच्चैकस्तेषां मध्ये जज्ञौकसाम् ।
 पितृवर्त्ति च यो विप्रः आद्रकृत् पितृवत्सलः ॥
 अपरौ मन्त्रिणौ दृष्ट्वा प्रभूतबलवाहनौ ।
 मन्त्रित्वे चकतुस्त्रिंशं कण्डूरीकसुबालकौ ॥
 ब्रह्मादत्तोऽभिषिक्तस्तु काम्यस्ये नगरोत्तमे ।
 पञ्चालराजो विख्यातः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 योगवित्सर्वजन्तूनां रतवेत्ताभवत्तदा ॥
 तस्य राज्ञोऽभवत् भार्या देवलस्यात्मजा तदा ।
 सप्ततिर्नामविख्याता कपिला याऽभवत्पुरा ॥
 पितृकार्यनिष्ठुक्त्वादभवत् ब्रह्मवादिनी ।
 तथा चकार सहितः स राज्यं राज्यनन्दनः ॥
 ये च योगादविभ्रष्टास्तारस्ते महादिजाः ।
 तस्मिन्नेव पुरे जातास्ते तु चक्राङ्गयास्तदा ।
 वृद्धदिजस्य दायादाः विप्रा जातिष्मराः पुरा ॥
 स्रतिमान् तत्त्वदर्शी च विद्याचन्द्रसपोत्सुकः ।
 नामतः कर्मतश्चैव सुदरिद्रस्य ते सुताः ॥
 तपसे बुद्धिरभवत्तदा तेषां दिजन्मनाम् ।
 यास्यामः परमां सिद्धिमित्युक्ते दिवोत्तमाः ॥
 ततस्तदचनं श्रुत्वा सुदरिद्रो महातपाः ।
 उवाच दीनया वाचा किमेतदिति पुचकाः ॥
 अधर्ष एष इति वः पिता तान्भ्युवाच ह ।

वृद्धं पितरमुत्पृञ्च दरिद्रं वनवासिनम् ।
 को नु धर्मो नु भवतामन्याय्या गतिरेव च ॥
 ऊचुस्ते कल्पिता वृत्तिस्तव तावच्छृणुष्व नः ।
 वृत्तमेतत्पुरा राज्ञः स ते दास्यति पुष्कलम् ।
 धनं ग्रामसहस्राणि प्रभाते पठतस्तव ॥
 कुरुक्षेत्रे तु ये विप्रा व्याधा दाशपुरे तु ये ।
 कालञ्चरे मृगा भूताश्चक्रवाकास्तु मानसे ॥
 इत्युक्त्वा पितरं जग्मुस्ते वनं तपसे पुनः ।
 वृद्धोऽपि राजभवनं जगामात्ममद्वये ॥
 ततः प्रभाते नगरान्नृपः सेनासमावृतः ।
 निर्गच्छन् मन्त्रिसहितः सभार्यो वृद्धमागतं ।
 गदन्तं विप्रमायान्तं तं वृद्धं स ददर्श ह ॥

वृद्ध उवाच ।

ये विप्रमुखाः कुरुजाङ्गलेषु
 जातास्तथा दाशपुरे मृगाश्च ।
 कालञ्चरे सप्त च चक्रवाकाः
 ये मानसे ते वयमप्रसिद्धाः ॥

पुराणान्तरे तु कौञ्चिकदायादामां सरह्मीपे कापि जलाशये
 चक्रवाकत्वमभिधाय पुनर्मानसे सरमि राजहंसत्वमुक्तम् । तथा च
 नन्दिखण्डादिषु तस्मिन्मोकाः ।

ये ते शुद्धवधाच्छापाङ्गोबधेनातिपीडिताः ।

पितृभक्ता हितज्ञाना जाताः सर्वे शिबोदयाः ॥

सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः सरदौपे हंसाः सरसि मानसे ॥

एतदेव विदित्वैव किमर्थं श्रावमौदथ ।

सम्प्रधार्य च तत्त्वेन राज्यं हत्वातिचक्षुस्वम् ।

त्यक्त्वा मानुष्यकं जन्म कुरु त्वं वचनं हि नः ॥ इति ॥

इति ब्राह्मदिषु तु सप्त व्याधा इत्यारभ्य हंसाः सरसि मानसे इत्युक्त्वा
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः प्रसिता दीर्घमध्वाचं
यूयं तेभ्योऽवमौदयेति वाक्यशेष उक्तः ।

पाद्म-माख्ययोः ।

इत्याकर्ण्य नृपो वाक्यं स पपात प्रुषाश्वितः^(१) ।

जातिस्मरत्त्वमगमन्तौ च मन्त्रिवराषुभौ^(२) ॥

हा वयं योगविभ्रष्टाः कामतः कर्मबन्धनात् ।

एवं विलय्य बह्मशस्त्रयस्ते योगपारगाः ॥

विस्मृताः आद्रुमाहात्म्यमभिनन्द्य पुनः पुनः ।

स तु तस्मै धनं दत्त्वा प्रभृतयामसंयुतम् ॥

विश्वक्सेनाभिधानम् राजा राज्येऽभ्यषेचयत् ।

मानसे मिलिताः सर्वे ततस्ते योगिनी वराः ॥

ब्रह्मदत्तादयस्तस्मिन् पितृभक्ता विमत्सराः ।

ततस्ते योगमास्थाय सर्वेऽप्यव वनौकसः ॥

(१) नृपस्ताभ्यां स पपातायु यानत इति ख० ।

(२) मन्त्रिवरात्मजाविति ग० ।

मङ्गारन्ध्रेण परमं पदमापुस्तपोबलात् ।

सन्नतिश्रुतिर्योगेन पदमास्थाय चाययम् ॥

हरिवंशे ।

एवमेतत् पुरावृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युत ।

तद्धारयस्व गाङ्गेय श्रेयसा योक्तृसे ततः ॥

ये चान्ये धारयिष्यन्ति तेषां चरितमुत्तमम् ।

तिर्यग्गोनिषु ते जातु^(१) न भविष्यन्ति कर्हिषित् ॥

श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं महार्थं महतां गतिम् ।

योगधर्मा इति मदा परिवर्त्तत भारत ॥

स तेनैवानुबन्धेन कदाचिन्नभते शमम् ।

ततो योगगतिं याति सिद्धानामपि^(२) दुर्लभाम् ॥ इति ॥

अस्य पुराकल्परूपार्थवादात्मकस्य सप्तय्याधोपाख्यानस्येदं तात्पर्यं,
यद्गुरुस्वामिकामननुज्ञातामपि स्वबुभुक्षानिवन्धनं भक्षणोद्देशेनापि
गुरुं वञ्चयित्वापि गामपि हत्वापि सपिण्डानामपि आहूभोजनं विधाय
हृदनापि आहूतं कृतवतामन्यस्मिन् जन्मनि तिर्यग्जातीनामपि यदा
पूर्वजन्मस्यतिस्नादृग्विधज्ञानवैराग्यपूर्वको योगलाभो राज्यलाभः,
सर्वशक्त्युत्तमा मोक्षलाभ इत्येवं विधानि बभूवुः तदा किं वक्त-
व्यम् । न्यायार्जितधनसम्पादितशालियवाज्यादिनिष्पादितैरतिशय-
रचनामयैरन्त्रैर्वेदवेदार्थविदः पात्रीभूतान् निमग्नणादिविधिना सम्यक्

(१) जाता इति ख० ।

(२) सिद्धानां भुवि इति ग० ।

सम्पादितान् द्विजानुपवेश्य यथाविधि आद्रं कृतवानामायुरारोग्या-
दीनि निःश्रेयसपर्यन्तानि फलानि भवन्तीति । तथाह विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्वर्गश्च मोक्षश्च यश्च सुखानि

राज्यश्च पुत्रानय भूमिपाल ।

स्त्रियश्च मुख्या विविधाश्च कामाः

देवेश्वरः आद्रकृतो विधत्ते ॥ इति ॥

तथा अन्यान्यपि आद्रविशेषजन्यानि फलानि भवन्ति । तद्यथा
आभ्युदयिकेऽभ्युदयः । कर्माङ्गे कर्मसागुण्यं । तीर्थयात्राङ्गे यात्रा ।
स्वतन्त्रेषु^(१) प्रत्यवायानुत्पत्तिरूपान्तदुरितक्षयश्च । गयादितौर्थाङ्गेषु
पितृणां विघ्निलोकावाप्तिः । पिष्टदन्तिस्तु सर्वेष्वपि आङ्गेषु प्रयो-
जनमिति । आद्रविधिपाठस्यापि फलं हारीतेनोक्तम् ।

इमं आद्रविधिं पुण्यं कुर्याच्चापि पठेच्च यः ।

स सर्वकामसंयुक्तो ह्यमृतत्वञ्च विन्दति ॥

वृहस्पतिना तु आद्रविधिज्ञानोपदेशानुमतानामपि फलमुक्तम् ।

एवं वेत्ति मतिमाम् तस्य आद्रफलं भवेत् ।

उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ ॥ इति ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपति-

पण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ

परिशेषखण्डे आद्रकल्पे आद्रविधिफल-

प्रशंसाप्रकरणं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पितृनिरूपणप्रकरणम् ।

करोति हेमाद्रिरिमं हिमाद्रि-
ग्रन्थावलिश्रीमदहारिकीर्तिः ।
निरूपणं भूरिगुणं पितृणां
धीमत्सभानन्दकरं प्रबन्धम् ॥

उक्तमुक्ते प्रकरणे अद्वैतराधितानां पितृणां फलदायकत्वम् ;
अथैतेषामुत्पत्त्यादिभिर्निरूपणं कर्तुं प्रकरणान्तरमारभ्यते । तच्च
नावत् प्रकरणप्रतिपाद्योऽर्थः प्रश्नभङ्गा प्रस्तव्यते ।

ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

क एते पितरो नाम वर्त्तन्ते कथं ते प्रभो ।
पुत्रास्तु के स्यतास्तेषां कथञ्च पितरः स्यताः ॥
कथं ॥ ते समुत्पन्नाः कस्य पुत्राः किमात्मकाः ।
स्वर्गं वै पितरोऽन्ये तु देवानामपि देवताः ॥
स्वर्गं च के तु वर्त्तन्ते पितरो नरके तु के ।
किमर्थं ते न दृष्टव्यं तच्च किं कारणं स्यतम् ॥
के च कैः पितरः पूज्याः कान् यजामो वयं पुनः ।
देवा ह्यपि पितृन् स्वर्गं यजन्तीति हि नः श्रुतम् ॥

एतदेदितुमिच्छामो विस्तरेण वक्तुम् ।

स्पष्टाभिधानमर्थम् तद्वान् वक्तुमर्हति ॥

तदेतत्सर्वमुच्यते । तच्च तावदुत्पत्तिः । सा च द्विधा पुराणेषु
दृश्यते । कश्चित् माताद्वह्मशरीराः कश्चिद्वधनेन । तच्च तावत्
मातादभिधीयते ।

विष्णुपुराणे ।

सत्यमात्रात्मिकासेव ततोऽन्या जगद्दे तनुम् ।

पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जग्निरे ।

उत्ससर्ज पितृन् दृष्ट्वा ततस्तामपि स प्रभुः ॥

वाराहपुराणे ।

पूर्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा सिद्धुर्विविधाः प्रजाः ।

एकाग्रमानसः सर्वोक्तमात्रान् मनसो वहिः ॥

कृत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् स्वर्गमगाच्च वै ।

तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ॥

तन्मात्रा निर्ययुर्देहाद्भूमवर्णकृतत्विषः ।

पिवाम इति भाषन्तः स्वादाम इति चासकृत् ।

ऊर्ध्वं जिगमिषन्तो वै विद्यत्संम्यास्तपस्विनः ॥

तान् दृष्ट्वा महसेवाच ब्रह्मा विश्वपितामहः ।

भवन्तः पितरः मनु सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥

वायुपुराणे ।

अतमग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः ।

जग्निरे अतवस्तस्माद्दुतुभ्ययार्कवास्तथा ॥

आर्चवाह्यनुमासाख्याः पितरो ह्यनुसूतवः ।

अतुः पितामहा मासा आर्चवाद्यास्य सूतवः ।

प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः ॥

आदित्यपुराणे ।

अर्भांसि जज्ञिरे पूर्वं तमोभूते जगत्त्रये ।

ब्रह्मणो विश्रुताः पुत्रास्ततः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥

पितेव पूज्यमानास्तु जज्ञिरे पितरोऽस्य वै ।

प्रजापतिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः ॥

संवत्सरः स्मृतो ह्यग्निर्धृतमित्युच्यते बुधैः ।

अतान्नु जज्ञतवो देवा जज्ञिरे अतवस्तु ते ॥

मासास्तुवार्चवा ज्ञेया अतोरेतेऽभवन् सुताः ।

ततोऽभवन्तु पितरो अतवस्तु पितामहाः ॥

स्वमेकान्तु प्रसूयन्ति प्रजा यस्मादशेषतः ।

तस्मात् स्मृतः प्रजानां वै स्वमेकः प्रपितामहः ॥

अत्र संवत्सरकालाभिमानिन्यो देवताः पितृशब्देनोच्यन्ते न कालमात्रं, फलदाहत्वस्य चेतनधर्मस्य तत्रासम्भवात् । संवत्सरादिशब्दास्तु संवत्सराद्यभिमानिनीषु देवतासु लाक्षणिका एतदप्यादित्य-पुराणे एवोक्तम् ।

संवत्सरः स्वमेकस्तु नामान्येतानि स्थानिनाम् ।

स्थाने तु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्त्तिताः ॥

स्थानास्त्रान्तु रक्षणास्तु तदात्मानः सुराः स्मृताः ।

मन्वत्सरे लिहान्ये ते स्थिताः कालाभिमानिनः ।

कार्यकारणमुक्तास्ते ऐश्वर्याधिप्यसंस्थिताः ॥

स्थानशब्देन चात्र काल एव । अतएव कालाभिमानिन इत्यभि-
धायोक्तम् ।

स्थानाभिमानिनो ह्येते तिष्ठन्तीह प्रसङ्गतः ॥ इति ॥

इत्येते पितरो देवाः पितरश्चार्त्तवाञ्छ ये ।

अतुल्यश्च पितृत्वश्च आर्त्तवत्वश्च कीर्त्तितम् ॥

तत्र ते पञ्च भवन्ति ।

आदित्यपुराणे ।

अतवः पितरो ज्ञेया अतात्पञ्चाभवन् मुताः^(१) ।

मनुष्याणां पशूनाञ्च पक्षिणाञ्च मनीष्यपाम् ।

म्यावराणाञ्च पद्मानां पुष्पकालर्त्तवः^(२) स्मृताः ॥

इत्यभिधानात् । कालिकापुराणे तु अतुमंशाः पितरः षडुक्ताः
षडमध्वादयः ते अतवः पितरो देवा इति वैदिकी श्रुतिः । मधुमाधवौ
वमन्तौ । शुचिशुक्रौ शुश्रूणि । नभानभस्यौ वार्षिकावृतुः । इषोर्जा
शरदृतुः । सहःसहस्यौ हेमन्तचतुः । तपस्तपस्यौ शैशिर्या । अतवो
ब्रह्मण आत्मजा तैः षड्भिः संवत्सरः स प्रजापतिः संवत्सरोऽग्निश्चत-
मुच्यते । अताञ्च अतवो जज्ञिरे तेभ्यः म्यानुजङ्गमा अतुः कालस्तस्मात्
सर्वमुत्पद्यते तस्मात् पितरश्चेति । इति ब्रह्मशरीरात् साक्षात् पितृणा-
मुत्पत्तिरुक्ता ।

तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोऽपि सप्ताहजन्मनीनः ।

(१) अतात् पञ्चार्त्तवन्तता इति ख० ।

(२) विसर्गसोपात् परं सन्धिरार्धः ।

मां यजध्वमनेनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिना ॥
 आत्मनात्मानमेवाये ते यजन्त इति श्रुतिः ।
 तेषाञ्च यजतां ब्रह्मा महावैकारिकात्मवान् ॥
 अश्वपद्माभिचारो मे महानेष कृतो यतः ।
 प्रभ्रष्टज्ञानिनः सर्वे भविष्यन् न संशयः ॥
 एवं मत्तास्तस्तेन ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः ।
 सद्यो वंशकगन् पुत्रानुत्पाद्य त्रिदिवं ययुः ॥
 ते च वैमानिकाः सर्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
 तत्पिण्डदानमन्त्रोक्तं प्रपश्यन्तो व्यवस्थिताः ।
 ये च ते पितरो ब्रह्मन्निबोध मम शंसतः ॥ इति ॥

अत्र त इति मरीच्यादयस्तत्पुत्राश्च ।

ते वर्त्तन्ते पुरा कल्पे देवानां सोमवर्द्धनाः ।

ये मरीच्यादयः सप्त स्वर्गे ते पितरः स्मृताः ॥

अथ मरीच्यादिपुत्रेषु पिण्डशब्दप्रवृत्तौ कारणम् ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्मा-
ण्डपुराणयोरुक्तं तथाहि ।

देवानमृजत ब्रह्मा मां यक्ष्यन्तीति वै प्रभुः ।

तमुत्सृज्य तदात्मानमयजन्त फलार्थिनः ॥

ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा भविष्यन् ।

मासं किञ्चिदजानन्त ततो लोकेऽथ सुहृन्त ॥

ते भूयः प्रणताः सर्वे प्रावोचन्त पितामहम् ।

अनुरहात् स लोकानां पुनस्तानब्रवीदथः ॥

प्रायश्चित्तञ्च कर्त्तव्यं व्यभिचारो हि वः कृतः ।

पुत्रान् स्वान् परिपृच्छन् ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥
 प्रायश्चित्तार्थिनस्ते वै पृथुवन्तः स्वकान् सुताम् ।
 तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुत्राः शंसु^(१)रनेकशः ॥
 प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा ताङ्मनःकर्मज्ञानि तु ।
 ते पुत्राननुवन् प्रीता लभ्यसंज्ञा दिवौकसः ॥
 यूयं वै पितरोऽस्माकं यैर्वयं प्रतिबोधिताः ।
 धर्मं ज्ञानञ्च कामञ्च को वरो वः प्रदीयतासु ॥
 पुनस्तानम्वीक्ष्या यूयं वै मत्वावादिनः ।
 तस्माद्यदुक्तं युस्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥
 उक्ता वः पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स्म वः ।
 पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽयं दीयतां वरः ॥
 यूयं शरीरकर्त्तारस्तेषां देवा भविष्यथ ।
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वै न मंशयः ॥
 तेनैव वचसा पूर्वं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुत्राः पितृत्वमापन्नाः पुत्रत्वं पितरः पुनः ।
 अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च वै ॥

वायुपुराणे ।

इत्येते पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च वै ।

च्युतार्त्तवाः स्वमेकात्तु अन्योन्यं पितरः स्मृताः ॥

अत्र वाराहादिपुराणेषु मरौच्यादीनां च्युतानां पुत्राः पितर इति दृश्यन्ते । ब्रह्मवैवर्त्तादिषु पुनः देवानां पुत्राः पितर इति ।

(१) शंसुरित्ययं प्रयोग आर्थः ।

तत्र ब्रह्मवैवर्त्तादिषु दिव्यन्तीति देवा इति व्युत्पत्त्या देवशब्देन मरीच्यादय एवोक्ता इति भवितुमर्हतीति वाराहपुराणेन सह सा-
दृश्यादेकत्वस्य प्रत्यभिज्ञानात् । तथा ब्रह्मवैवर्त्त एव लोकसृष्टि-
पूर्वकमेतेषां पितृशब्दप्रवृत्तौ कारणान्तरमुक्तम् ।

घोरान्तरीचं पृथिवी नक्षत्राणि दिशस्तथा ।

सूर्या चन्द्रमसौ चैव तथाहोरात्रमेव च ॥

न बभूव तथा तत्र तमोभूतमिदं जगत् ।

ब्रह्मैको दुश्चरं तत्र चचार परमं तपः ॥

सर्वेषां तपसां श्रेष्ठं यमाङ्गुर्योगमुत्तमम् ।

योगमन्विच्छता सृष्टा ब्रह्मणा योगचक्षुषा ॥

लोकाः सन्तानका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्कराः^(१) ।

वैराजा इति विख्याता देवानां दिवि देवताः ॥

तेषां सप्त समाख्याता गणास्त्रैलोक्यपूजिताः ।

उपरिष्ठात् त्रयस्तेषां वर्त्तन्ते च त्रिमूर्त्तयः ॥

ततो देवास्ततो भूमिरेवं लोकपरम्परा ।

वर्त्तन्ते ये तु लोकेऽस्मिन् तेभ्यः पर्जन्यसम्भवाः ॥

वृष्टिर्भवति वै वृष्ट्या लोकानां सम्भवः स्यतः ।

ऊचुस्ते वै पितृंस्तस्मात्प्रोक्तानां लोकसत्तमाः ॥

अथ ब्रह्मब्रह्मरीरात् पितृणां व्यवधानेनैवेत्युक्तिः ।

कालिकापुराणे ।

अव्यक्तजन्मनः पुत्रा ये मरीच्यादयः स्यताः ।

तेषां पितृगणा मुख्या जातास्तेभ्यश्च देवताः ॥

देवेभ्यश्च जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

विद्धि तत्त्वं परं वत्स ऋषीणां पितरः सुताः ॥

तत्र या ब्रह्मशरीरात् पितृणां साक्षादुत्पत्तिः पुराणेषु दृश्यते, सा मरीच्यादीनां पितृत्वमपेक्ष्य, या तु ब्रह्मशरीराव्यवधानेन सा मरीच्यादिपुत्राणां पितृत्वमपेक्ष्येति विवेकव्यम् । अतो न विरोधः । एवञ्च सति मरीच्यादीनां ये पुत्रास्ते पितरः, मरीच्यादयः पितामहाः, ब्रह्मा प्रपितामह इति गम्यते । यश्च ब्रह्मा स प्रजैर्पतिश्चन्द्रवाच्यः संवत्सरः प्रपितामहः । मरीच्यादयश्च स्रतवः पितामहाः । माषाश्चार्त्तवाः पितर इति न कस्यित् विरोधः पुराणानाम् ।

मनोर्हरण्मर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।

तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥

इति मनुवाक्ये यन्मरीच्यादीनामपि ब्रह्मशरीराव्यवधानेन जन्मोक्तं तदपि कल्पभेदेन सृष्टिभेदादुपपन्नम् । अथैतेषां पितृणां नामरूपादिभेदाः ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

पितृणां हि गणाः सप्त नामतस्तु निबोध मे ।

सुभास्वरा बर्हिषद अग्निध्वान्तास्तथैव च ॥

क्रव्यादाश्चोपहृताश्च आज्यपाक्ष सुकालिनः ।,

मूर्त्तिहीनास्तयश्चैषां चत्वारश्च समूर्त्तयः ॥

सुभास्वरा बर्हिषद अग्निध्वान्तास्तथैव च ।

त्रयो मूर्त्तिविहीनास्ते राजन् पितृगणाः स्मृताः ॥

ऋग्यादाद्योपहृताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः ।

मूर्त्तिमन्तः पितृगणास्तत्वारः परिकीर्तिताः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोः ।

तेषां सप्त समाख्याता गणास्तैलोक्यपूजिताः ।

अमूर्त्तयस्तयस्तेषां चत्वारश्च समूर्त्तयः ॥

उपरिष्टाश्च ये तेषां वर्त्तन्ते ते अमूर्त्तयः ।

तेषामधस्तादूर्त्तन्ते चत्वारः सृष्टमूर्त्तयः ॥

अतएव हृन्दोगानामपि पितृकन्या सूक्तान्यित्थमपश्यत् । तदप्युक्तं
ब्रह्माण्डपुराणादिषु ।

सा तेन व्यभिवारेण मनसा कामरूपिणी ।

पितरं प्रार्थयित्वा न्यं योगभ्रष्टा पपात ह ॥

त्रीण्यपश्यद्विमानानि पतन्ती सा दिवश्श्रुता ।

असरेणुप्रमाणानि तेस्त्वपश्यच्च तान् पितृन् ।

सुसुक्मानपरिव्यक्तानग्नीनग्निध्विवाहितान् ॥

निगमे ।

ये हतास्तत्र संग्रामे पितरस्ते त्रिधा भवन् ।

यद्भुतं पितृयज्ञेषु तेषां गच्छति तद्भुविः ॥

तत्रेति वृचसंग्रामे ये हता देवास्ते पितरोऽभवन् । त्रिधेति
शरद्वेगमन्तशिथिरा इति । एतएव सोमवन्तो वर्हिषदोऽग्निव्यात्ताश्च ।

तथा च शतपथश्रुतिः ।

महाहविषा ह वै देवा वृचं जप्नुः । तेनोऽएव व्यजयन्त येयमेषां
विजितिस्तामथ यानेवैषां तस्मिन्संग्रामेऽग्रंस्तान्यित्यज्ञेन समैरयन्त

पितरो वै तऽआसंस्तस्मात्पितृयज्ञो नाम ॥ तद्वसन्तो घीभो वर्षाः ।
 एते ते ये व्यजयन्त शरद्धेमन्तः शिशिरस्तऽउ ते यान्पुनः समैरयन्त ॥
 तद्ये सोमेनेजानाः । ते पितरः सोमवन्तोऽथ ये दत्तं पक्वेन लोकं
 जयन्ति ते पितरो वर्हिषदोऽथ ये ततो नान्यतरश्चन यानग्निरेव
 दहन्त्वदयति ते पितरोऽग्निश्वाक्ता एतऽउ ते ये पितरः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अमूर्त्ता मूर्त्तिमन्तस्य पितरो द्विविधा स्मृताः ।
 नान्दीमुखास्त्वमूर्त्तास्तु मूर्त्तिमन्तोऽथ पार्श्विणः ।
 एकोद्दिष्टाग्निः प्रेताः पितॄणां निर्णयस्त्रिधा ॥

वाराहपुराणे पितृसृष्टिसुक्तोक्तम् ।

ताम् इष्ट्वा प्राह म ब्रह्मा तिर्यक्भूम्यान्धोमुखान् ।
 भवन्तः पितरः सन्तु सर्वेषां गृहमेधिनाम् ।
 ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखमञ्जिताः ॥

नन्दिपुराणे ।

निर्माताः पितरो नाम पञ्च वै देवयोनयः ।
 ब्रह्मणा तपसा वत्स अर्थज्ञाः गृह्णमूर्त्तयः ॥
 अग्निश्वाक्ता वर्हिषदः काव्याश्चापि स्कान्तिनः ।
 यामास्य योनयो ह्येते पञ्चोक्ताः पितृयाजिनाम् ॥

नागरखण्डे ।

अग्निश्वाक्ता वर्हिषद आज्यपाः सोमपाः स्मृताः ।
 रक्षिपा उपहृताश्च तथैवायन्तु नः परे ॥
 तथा स्वादुषदस्मान्ये स्मृता नान्दीमुखा नृप ।

एते पितृगणाः ख्यातास्ते च देवसमुद्भवाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा नामत्यावश्चिनावपि ।
 सन्तर्पयन्ति ते चैतान् मुक्ता नान्दीमुखान् पितृन् ॥

हारीतस्मृतौ ।

सोमो यमोऽङ्गिराश्चैव सोमपाः पितरस्तथा ।
 वर्हिषदोऽग्निध्वान्ताश्च ऊतादः षड्विधो गणः ॥
 चन्द्रमा ऋतवश्चैव मृतं योऽग्निर्दहत्यपि ।
 सोमोपहृताः प्राक्सोमा अनीजानाश्च ब्राह्मणाः ॥
 एवमुक्ता नामतो रूपतश्च देवपितृणां भेदाः, सन्ति मनुष्य-
 पितृणामपि भेदाः, त इदानीमुच्यन्ते ।

वायुपुराणे ।

अतः पितृन् प्रवक्ष्यामि मामश्राद्धभुजस्तु ये ।
 देवानां पितरो देवाः पितरो लौकिकास्तथा ॥
 देवाः सौम्याश्च यज्वानो ह्ययज्वानो ह्ययोनिजाः ।
 देवास्ते पितरः सर्व्वे देवांस्तान् भावयन्त्युत ॥
 मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये लौकिकाः स्मृताः ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
 यज्वानो ये तु सोमेन सोमवन्तस्तु ये स्मृताः ।
 ये यज्वानः स्मृतास्तेषां ते वै वर्हिषदः स्मृताः ॥
 कर्मख्यतेषु युक्ता ये भवन्त्यादेहमंप्रवात् ।
 अग्निध्वान्ताः स्मृतास्तेषां होमिनोऽथाज्ययाजिनः ॥

तेषां ते धर्मसाधर्म्यात् स्मृता सा योज्यकैः द्विजैः ।
 ये चाप्याश्रमधर्माणः प्रस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥
 अन्ते च नावसीदन्ति आद्रुत्युक्तेन कर्माणा ।
 ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ।
 अद्रुया प्रज्ञया चैव प्रदानेन च सप्रधा ॥
 कर्मव्येतेषु ये युक्ता भवन्त्यादेष्टपातनात् ।
 देवैस्तेः पितृभिः सार्द्धं सृष्ट्वैव सोमपात्र्यपैः ।
 स्वर्गता दिवि मोदन्ते पितृन् ये समुपासते ।
 प्रजावतां प्रशमैषा स्मृता शुद्रुक्रियावताम् ।
 तेषां निर्वाणकपर्दं तत्कुलीनेषु मान्धवैः ॥
 मामआद्रुभुजस्तृप्तिं लभन्ते सोमलौकिकाः ।
 एते मनुष्यपितरो मामआद्रुभुजस्तु ते ॥

उक्ताः सत्कर्मभिर्देवपितृसाम्यं प्राप्ता मनुष्यपितरः । अथ दुष्कर्म-
 भिरभ्योगतिं प्राप्ता मनुष्यपितरोऽभिधीयन्ते ।

तेभ्योऽपरे तु येऽप्यन्ये मङ्गलैर्णाः कर्मयोगिषु ।
 भ्रष्टाश्चाश्रमधर्मैः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ॥
 भिक्षुदेशा दुरात्मानः प्रेतभृता यमचये ।
 स्वकर्माण्येव शोचन्ति यातनाभ्यान्मागताः ॥
 दीर्घायुषोऽतिशुष्काश्च स्रग्नुलाश्च विवामसः ।
 क्षुत्पिपासापरीताश्च विद्रवन्ति ततस्ततः ॥
 मरिस्तस्माद्गात्राणि वापीक्ष्वाभिलिप्तवः ।
 परास्त्राणि च लिप्सन्ते काममानास्ततस्ततः ॥

स्थानेषु पच्यमानासु^(१) यातनानिरयेषु वै ।
 ब्राल्मलौ वैतरण्याश्च कुम्भीपाकेषु तेषु च ॥
 करम्भवालुकायाश्च असिपत्रवनेषु च ।
 शिलासम्प्लेषणे चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः ।
 तत्र स्थानानि तेषां वै दुःखितानामनेकशः ॥

उक्ता नरकस्था मनुष्यपितरः अथ भूमिस्थाः ।

अप्राप्ता यातनास्थानं श्रेष्ठा ये भुवि पद्मधा ।
 पद्मान्मु ये स्थावरान्ते भूतानां केषु कर्मसु ॥
 नानारूपासु जाता ये तिर्यग्गोन्यादिजातिषु ।
 वाङ्मयीकाशेषपास्यैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ।
 कृष्णपद्मस्त्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्राय शर्वरी ॥

नागरखण्डेऽपि ।

अथ ये पितरो मर्त्या निवसन्ति त्रिपिष्टये ।
 द्विविधास्ते प्रदृश्यन्ते सुखिनोऽसुखिनः परे ॥
 येभ्यः आद्धानि यच्छन्ति मर्त्यलोके स्ववञ्जजाः ।
 ते सर्वे तत्र संस्पृष्टा देववन्दिताः स्थिताः ॥
 येषां प्रयच्छते नैव किञ्चित्कश्चित् स्ववञ्जजः ।
 क्षुत्पिपासाकुलास्ते च दृश्यन्ते ते च दुःखिताः ॥

मनुस्मृतौ ।

य एते तु गणा मुख्याः पितृणां परिकीर्णिताः ।
 तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥

वाराहपुराणे ।

एष ते पैङ्गकः सर्ग उद्देशेन महासुने ।

कथितो नाम्ना एवास्य वर्षकोत्या हि दृश्यते ॥

याज्ञवल्करस्मृतौ ।

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः आङ्गदेवता इति ॥

अथ गुह्याः पितर उच्यन्ते मन्दिपुराणे । अग्निश्वात्तादीन् पिङ्ग-
भेदानभिधाय महेश्वरेणोक्तम् ।

अयामरास्य पितरो गुह्याः शृणु नरोत्तम ।

विष्णुः पितास्य जगतो दिव्यो यज्ञः स एव च ।

ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहश्च प्रपितामह इति ॥

एते ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अपि पितरः विषयवृत्तिहेतुत्वात् ।
पिङ्गपितामहाद्यधिष्ठानभूताग्निश्वात्ताद्यधिष्ठातृत्वेन आङ्गे पितरो
देवतारूपास्तद्रूपेणानुसन्धीयमानाः आङ्गस्य कामपूर्वामैहिकावृत्ति-
कफलोत्पादिकां ब्रह्मि जनयन्तीति सर्वेषु आङ्गकल्पेषु गोपितत्वेन
आङ्गोपदेशोपनिषद्विरूपा, अग्निश्वात्तादिवत् पिङ्गत्वेनाप्रसिद्धास्तेति
गुह्याः अपूर्वा ब्रह्मि जनयन्तीत्येतदेव दर्शितम् ।

उद्दिश्य विष्णुर्यरिष्टः पितरस्मैस्तु तर्पिताः ।

ब्रह्मा समिष्टः प्रीणाति पुंमः सर्वान् पितामहान् ॥

प्रपितामहानुद्दिश्य त्विष्टोऽहं यैर्महात्मभिः ।

न यान्ति नरके घोरे तेषां वै प्रपितामहाः ॥

लोकानि दिव्यानि मनोरमाणि

प्रयान्ति सर्व्वं प्रसभं गणेश्च ।

पिता च तेषाम्नु पितामहश्च

तथा च तेषां प्रपितामहश्च ॥

ये वैष्णवज्ञानविदोऽर्चयन्ति

विष्णुं समभ्यर्च्य तु सर्व्वभावैः ।

भजन्ति तेषां पितरस्तु तुष्टिम् ।

निल्लष्टजातीश्च परित्यजन्ति ॥

वाराहपुराणे पितृन् प्रति वराहवचनम् ।

यमोऽधिदेवो भवतां मैत्र्यः स्वाध्यात्म ईरितः ।

अधियज्ञस्ततस्त्वग्निर्भवतां कल्पना लिखत् ॥

अग्निर्वायुश्च सूर्य्यश्च स्थानश्च भवतामिति ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवतामधिपूषाः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा भवतां मूर्त्तयस्त्रिमेः ।

योगिनो योगदेहाश्च योगाधाराश्च सुव्रताः ।

कामतो विचरिष्यध्वं फलदाः सर्व्वजन्तुषु ॥

महाभारते वराहरूपेण विष्णुना जलनिमग्नां धरणीमुद्धृत्य
द्रंष्टाविलग्नान् मृत्पिण्डान् पितृत्वेन कल्पयित्वा तानभ्यर्चयाम्कम् ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

अहमेवाच विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ॥

नास्ति मत्तोऽधिकः कस्वित्को वाभ्यर्च्येता मया स्वयम् ।

को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ।

पितुः पितामहस्यैव अहमेवाच कारणम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पितृपैतरहः पिण्डो वासुदेवः प्रकीर्तितः ।
 पैतामहस्य निर्दिष्टस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
 पितृपिण्डस्य विज्ञेयः प्रद्युम्नस्यापराजितः ।
 आत्मानिरुद्धो विज्ञेयः पिण्डनिर्व्वपणे बुधैः ।
 आहुं कर्तुं कथं ब्रह्मं विना वैष्णवतेजसा ॥

भविष्यपुराणे ।

अनिरुद्धः स्वयं देवः प्रद्युम्नस्तु पिता स्मृतः ।
 सङ्कर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तत्पिता ॥
 स्वयं आहुकर्त्ता अनिरुद्धो देवः । आहुकर्त्तुः पिता प्रद्युम्नः ।
 तज्जनकः आहुकर्त्तृपितृजनकः सङ्कर्षणः । तत्पिता आहुकर्त्तृपितृज-
 नकपिता वासुदेवः स्मृत इत्यर्थः ।

स्मृतिषु पिण्डानां वरुणादिरूपत्वमुक्तम् ।

प्रथमो वरुणो देवः प्राजापत्यस्तथापरः ।

तृतीयोऽग्निः स्मृतः पिण्ड एष पिण्डविधिः स्मृत इति ॥

अथास्मिन् प्रकरणे पूर्व्वमुद्दिष्टानां सुभास्वरवर्चिषदाग्निव्याना-
 दीनां लोकजनकोपासनभेदाः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सुभास्वरा ब्रह्मसुताः सोममायाययन्ति ते ।

ब्रह्मलोकचरा राजस्त्रित्यं मूर्त्तिविवर्जिताः ॥

तथा वर्चिषदो राजन् स्मृताः पुत्रा मरौचिनः ।

आयाययन्ति ते देवलोके तिष्ठन्ति पूजिताः^(१) ॥
 विभ्राजलोके तिष्ठन्ति अग्निध्यात्ता मराधिप ।
 पुलस्त्यस्य षष्ठेः पुत्रा भावयन्ति जनानिमे ॥
 ऋष्यादासोपहृतास्य आज्यपास्य सुकालिनः ।
 कवेरङ्गिरसस्यैव कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 ब्रह्मिष्ठस्य तथा पुत्राः क्रमेणैते प्रकीर्त्तिताः ॥
 षोडशभिर्भासाः स्मृताः लोका ये च लोका मरीचिनः ।
 तेजस्विनो मानसास्य क्रमेणैषां प्रकीर्त्तिताः ॥

मात्स्यपाद्मादिषु ।

अमूर्त्यः पितृगणा वैराजस्य प्रजापतेः ।
 यजन्ति यान् देवगणा वैराजा इति विश्रुताः ॥
 लोकाः सोमपथा नाम यत्र मारौचनन्दनाः ।
 वर्त्मनो देवपितरो यान् देवा भावयन्त्यलम् ॥
 अग्निध्यात्ता इति ख्याता यज्वानो यत्र संस्थिताः ।
 यत्र विभ्राजनामानो दिवि सन्ति सुवर्चसः ।
 लोका बर्हिषदो यत्र पितरः सन्ति सुव्रताः ।
 यत्र बर्हिषद्युक्तानि विमानानि सहस्रशः ॥
 बह्वर्ष्या बर्हिषो यत्र तिष्ठन्ति फलदायिनः ।
 यत्राभुदयशाखासु मोदन्ते आद्भुदायिनः ॥
 यत्र देवासुरनद्याः^(२) गन्धर्वासुरसाक्रणाः ।

(१) सोमपथे स्थिता इति ग० ।

(२) यान् दानवाः सुरगणा इति ख० ।

यत्तत्तोगणस्यैव यजन्ति दिवि देवताः ॥
 पुलस्त्यपुत्राः शतशस्तपोयोगबलान्विताः^(१) ।
 अमूर्त्तिमन्तः पितरो वशिष्ठस्य सुकालिनः ॥
 नाम्ना तु मानसाः सर्वे सर्वे ते^(२) धर्ममूर्त्तयः ।
 ज्योतिर्भासेषु लोकेषु ये वसन्ति दिवं परम् ॥
 विराजमानाः क्रीडन्ति यत्र ते आद्रुदायिनः ।
 सर्वकामसमृद्धेषु विमानेष्वपि पादपाः ।
 किं पुनः आद्रुदा विप्रा भक्तिमन्तः क्रियान्विताः ॥
 मरौचिर्गर्भा नाम्ना तु लोका मार्त्तण्डमण्डले ।
 पितरो यत्र तिष्ठन्ति हविश्मन्तोऽङ्गिरस्मताः ।
 तीर्थआद्रुप्रदा यान्ति यत्र तत्रियमन्तमाः ॥
 राजान् पितरस्ते वै स्वर्गमोक्षफलप्रदाः ।
 सुखधा नाम पितरो यत्र तिष्ठन्ति ते सुताः ॥
 आज्यपा नाम लोकेषु कर्दमस्य^(३) प्रजापतेः ।
 पुलहाङ्गजदायादा वैश्यास्तान् भावयन्ति च ॥
 यत्र आद्रुकृतः सर्वे पश्यन्ति युगपद्गतान् ।
 पितृ-मातृ-स्वसृ-भ्रातृ-सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ।
 अपि जन्मायुर्तैर्दानहेतुभूतान् सहस्रशः ॥
 लोकास्तु मानसा नाम ब्रह्माण्डोपरिमृशिताः ।

(१) तपोयोगसमन्विता इति ग० ।

(२) सर्वे च इति ग० ।

(३) कल्पावस्येति ग० ।

सोमपा नाम पितरो यत्र तिष्ठन्ति ब्राह्मणाः ॥
 धर्ममूर्तिधराः सर्व्वे पितरो ब्रह्मणः सुताः ।
 उत्पन्नाः स्वधया ये तु ब्रह्मत्वं प्राप्य योगिनः ॥
 कृत्वा स्रष्टादिकं सर्व्वं मानसे संप्रतिष्ठिताः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

लोकाः सनातना नाम^(१) यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः^(२) ॥
 अमूर्त्तयः पिदगणास्तो वै पुत्राः प्रजापतेः ।
 विराजस्त प्रजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ॥
 लोकाः सोमपथा नाम यत्र पूर्व्वं मरीचिनः ।
 पितरस्तत्र वर्त्तन्ते देवास्तान् भावयन्त्युत ॥
 वर्षिषदस्तु विख्याताः पितरः सोमपायिनः ।
 विभ्राजमाना लोकास्तो दिवि भान्ति सुदर्भराः ॥
 अग्निष्वान्ताः स्मृतास्तत्र पितरो ये परिश्रुताः ।
 तान्दानवगणा यत्वा रक्षोगन्धर्व्वकिश्रवाः ।
 नागाः सर्पाः सुपर्णास्तु भावयन्त्यमितौजसः ॥
 एते पुत्राः स्मृता ब्रह्मण पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ।
 भूय एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्त्तिधराः स्मृताः ॥ ।
 उत्पन्ना ये स्वधाद्यान्तु काव्या ह्यग्नेः कवेः सुताः ।
 पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासेषु भास्वराः ॥
 सर्व्वकामसमृद्धेषु दिजास्तान् भावयन्त्युत ।

(१) सन्तानकामाय इति ग० ।

(२) भास्वरा इति ख० ।

मरीचिगर्भास्ते लोकान् समाश्रित्य दिवि स्थिताः ॥
 एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः साध्वैः संवर्द्धिताः पुरा ।
 उपहृताः स्मृतास्ते वै पितरो भास्करा दिवि ।
 तान् सन्वियगणा इष्टा भावयन्ति फलार्थिनः ॥
 आश्वपा नाम पितरः कर्हमस्य प्रजापतेः ।
 समुत्पन्नस्य पुलहादुत्पन्नाः कर्हमस्य ते ॥
 तेजस्विनोऽपि वर्त्तन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ।
 एतान् वैश्वगणाः आद्वे भावयन्ति फलार्थिनः ॥
 सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान् भावयन्त्युत ।
 मानसा नाम ते लोका वर्त्तन्ते यत्र ते दिवि ॥
 मनस्मती ।

विराट्सुताः सोमसदः साध्वानां पितरः स्मृताः ।
 अग्निध्यान्तासु देवानां मारीच्या लोकाविश्रुताः ॥
 नैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्व्यारगरक्षसाम् ।
 सुपर्णकिन्नराणाञ्च स्मृता वर्हिषदोऽञ्जिजाः ॥
 सोमपा नाम विप्राणां सन्वियानां हविर्भुजः ।
 वैश्यानामाश्वपा नाम शूद्राणाम् सुकालिनः ॥
 सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविर्भक्तोऽङ्गिरःसुता ।
 पुलस्त्यस्याश्वपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥
 अनग्निदग्धानग्निदग्धान्^(१) काव्यान् वर्हिषदस्तथा ।

(१) अग्निदग्धानग्निदग्धानिति मनः २८८ श्लोकाः ३५ अ० ।

अग्निध्वान्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥

अस्य वाक्यस्य मनुभाष्यकृता व्याख्योच्यते ।

विराट्सुताः विराजः सुताः सोमसदो नाम, ते च साध्यानां देवविशेषाणां पितरस्तेषां पूज्याः । अनेनैतत् सूच्यते ईदृशमिदं पित्र्यं कर्मावश्यं कर्त्तव्यम्, यत्कृतकृत्यैरपि साधनामर्केर्देवैः क्रियत इति । अग्निध्वान्तास्तु देवानां अग्नौ पक्वं चरुपुरोडाशादि स्वदन्ते इत्यग्निध्वान्ताः, देवानामिन्द्राम्यादीनां पितरस्तेषां पूज्याः । अनेनावश्यकर्त्तव्यता सूच्यते । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् ।

दैत्यदानवयक्षाणां वर्द्धिषदे नाम पितरः, अत्रेर्जाता अत्रिजाः । सुपर्णाः पत्निः, किन्नराः अश्वमुखाः, एतेषां तिरश्चामपि पितरोऽर्चनीयाः, किमुत कर्माधिकारिणां मनुष्याणामिति आद्वयस्यावश्य-कर्त्तव्यतैव सूचिता ।

सोमपा नामेत्यादि । सोमं पिवन्तीति सोमपाः, ज्योतिष्ठोमादिदेवताः इन्द्रवाय्वाद्याः । हविर्भुजः पुरोडाशादिभुजो दर्शपूर्णमासादिदेवताः । आज्यपा आचाराज्यभागादिदेवताः । सुकालिनः कालयन्ति अपवर्जयन्ति समापयन्ति कर्मेति सुकालिनः कर्मापवर्ग-होमादिदेवताः, अथाश्वामेस्यनभिगस्तिपाश्वेत्यादिविहिताः ।

सोमपास्तु कवेरित्यादि । हविर्भुज एव हविर्भन्तः ।

अर्नाग्निदग्धेत्यादि । अर्नाग्निदग्धः सोमः न ह्यग्निनास्य पाकोऽस्ति, तेन या देवता इज्यन्ते ता अपि तत्सम्बन्धेनानग्निदग्धा इत्युच्यन्ते । एवमग्निदग्धा इत्यग्निना पच्यमानपुरोडाशादिहविःसम्बन्धिन्यः, अत्रैवमभिमन्त्र्यः क्रियते । येऽग्निदग्धा उच्यन्ते तानग्निध्वान्तानिति

विनिर्दिशेत् । ये अनग्निदग्धाः तान् भौम्यान् भोमपानेव विनिर्दिशेत् । एवं काव्यान् वर्हिषद इति । कवेः पुत्राः काव्याः । तेन भोमपास्तु कवेः पुत्रा इत्युक्ताः । वर्हिषदोऽत्रिजा उक्ताः । नायमेवकारो यथादेशं द्रष्टव्यः । यथादेशवे ह्ययमर्थः स्यात् । विप्राणामेवेति पितरो न चत्रियादीनां । तच्च प्रागुक्तं विरुध्यते । न चैते वर्णभेदेन पितृत्वेनोक्ताः, येन तत आश्विद्य ब्राह्मणसम्बन्धितेषामुच्येत । तस्मादपकृष्टैवकारः सम्बन्धनीयः, अग्निस्वात्तानेव भौम्यानेवेति । विप्रग्रहणमनुवादत्वात् चत्रियादिप्रदर्शनार्थं ।

एवंनामानस्य पितरो वेदे श्रूयन्ते । अग्निस्वात्ताः पितरः^(१) ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा इति^(२) । तान्मात्रास्त्रानाप्रकारेण सहज्ज्ञत्वा विवृतवानिति ज्ञेयम् । अथवा विप्राणां निर्दिशदिति न शब्दभेद-
नार्थभेदाशङ्का कर्त्तव्या, विप्रग्रहणमपि चत्रियाद्युपलक्षणार्थम् । प्रधाने अनग्निदग्धा अग्निदग्धा वर्हिषदः भौम्याश्च पितरः भोमपाग्निस्वात्तंभ्यः पितरोऽन्य एव । ते चैते अनग्निदग्धादयः भौम्यान्नास्तुविधाः, कविपुत्राः भोमपा मरीचिपुत्रा अग्निस्वात्तास्येति द्विविधाः, एते षड्विधा अपि पितरः । न च वक्तव्यं भौम्या वर्हिषदोऽग्निस्वात्ताश्च साध्यादीनामपि पितर इति कृत्वा विप्राणामेव विरुध्यत इति । वर्णेषु मध्ये विप्राणामेवेति विवक्षितत्वेनाविरोधान् । न च वर्णात्तमाभ्यनुज्ञातः शूद्रः सर्वान् पितृन् यजेदिति वाराहपुराणोक्तेन सह विरोधः । अत्र हि विप्राभ्यनुज्ञया शूद्रस्य सर्वं विहिताः, न तु स्वतः ।

(१) यजुः सा वा. १८ ५८ । ऋ १०. १५. ११० ।

(२) ऋ १०. १५. १७. । येऽग्निस्वात्ता येऽनग्निस्वात्ता इति यजुर्वेदपाठभेदः ।

विप्राणामेवेति तु स्वतो विवक्षितमित्यविरोधः । न च कविपुत्राणां
सोमपानां विप्रसम्बन्धस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् पौनरुक्त्यम् । एतावन्तो
द्विजानामेवेति समुदायसम्बन्धस्य विवक्षितत्वाददोषः । वाराहपुराणे
ब्राह्मणान् प्रतीत्यं व्यवस्थावाक्यमुक्तम् ।

ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखमञ्जिताः ।

वृद्धिश्चाङ्गेषु सततं पूज्याः श्रुतिविधानतः ॥

अग्निः पुरस्कृतो यैस्तु तान् दिजास्त्वग्निहोत्रिणः ।

नित्यैर्नैमित्तिकैः काम्यैः पार्वणैस्तर्पयन्तु तान् ।

आज्यं पिबन्ति ये चात्र तानर्चन्ति विश्वः सदा ॥

अग्निहोत्रिण इति । एवं त्रिविधैश्चैरपि सम्बध्यते । एवञ्च साग्निकानां
वैवर्णिकानां पितृभागमभिधायानग्निकानामप्याह ।

अनाहिताग्नयो ये च ब्रह्मवचविप्रो जनाः ।

सुकालिनस्तेऽर्चयन्तु लोकाग्निषु रताः सदा ।

इत्येवं पूजिता यूयमिष्टान् कामान् प्रयच्छथ ॥

तथा वाराहपुराण एव ।

अनेकधा हि पितरः^(१) वर्त्तन्ते द्विजसत्तम^(२) ।

भूर्लोकवासिनां याज्या भूर्वलोकनिवासिनः ॥

वस्त्राद्यास्तु ततस्तेषां याज्याः स्वर्गनिवासिनः ।

ब्रह्मपुत्रा मरीच्याद्यास्तेषां याज्या महर्गताः ॥

कल्पवासिन इत्युक्तास्तेषामपि जनस्थिताः ।

सनकाद्यास्ततस्तेषां वैराज्यास्तपमि स्थिताः ॥

(१) एते त एकतनव इति क० ।

(२) द्विजसत्तमा इति ग० ।

तेषां सत्यगणा उक्ताः इत्येषां पितृसन्ततिः ।

सप्तधा सप्तलोकेषु आदिमन्वन्तरक्रिया ॥

अन्येषां वसवः साध्या रूद्रादित्याग्निनावपि ।

मरुतः^(१) सर्ववर्णानां माधारण्येन संस्थिताः ।

अष्टयस्य तदुत्पन्ना इति सप्तविधा गणाः ॥

तेषां कन्या तु सञ्जाता सोमपा पितृसन्ततिः ।

अग्निष्वाप्तेति मातृची वैराजी वर्धिमंजिता ॥

सुकासा नाम पितरो वशिष्ठस्य प्रजापतेः । ६

तेऽपि याज्ञास्त्रिभिर्वर्णैर्न शूद्रेण पृथक्श्रुतेः^(२) ।

वर्णोक्तमाभ्यनुज्ञातः^(३) शूद्रः सर्वान्पितृम् यजेत् ॥

अस्यार्थः । सुकान्तिनस्तु शूद्राणामित्येवंविधेषु भस्वादिवचनेषु पृथक्श्रुतिदर्शनात् शूद्राणामेव सुकान्तिनः, सुकान्तिन एव शूद्राणामित्येवंविधो विशेषो न यद्वैतव्यः । किन्तु ब्राह्मणादौनामपि सुकान्तिनः पितरो भवन्ति । अन्येऽपि शूद्राणां ब्राह्मणानुज्ञयेति ज्ञातव्यम् ।

न तु सन्ति पृथक् तस्य पितरः शूद्रजातयः ।

सुक्ता स्वजनकान् ब्रह्मन् न तु दिव्येषु दृश्यते ।

विशेषः शास्त्रदृष्ट्या तु पुराणानां निर्दर्शनात् ॥

अस्यार्थः । न तु दिव्येषु पितृषु शूद्रत्वाविरूपो विशेषो दृश्यते । अतः शास्त्रेण दृश्यमानानां दिव्यपितॄणां विद्यते चेत् शूद्रत्वाविरूपो विशेषस्तर्हि शास्त्रेण दृश्यतेऽत्यर्थः । एवं अविस्तृतैः शास्त्रैर्ज्ञात्वा याज्ञाः सम्भवाः ।

(१) अयत इति ख० ।

(२) पृथक्श्रुतमिति ख० ।

(३) वर्णवयाभ्यनुज्ञात इति क० ।

स्वयं दृष्ट्वा सृष्टिं लब्ध्वा पुराणं ब्रह्मणो यतः ।
 परं निर्व्याणमापन्नास्तेऽपि ज्ञानिन एव च ॥
 वस्त्रादीनां काय्यपाद्या वर्णानां ब्राह्मणादयः^(१) ।
 अविशेषेण विज्ञेया गन्धर्व्याद्या अपि भुवंम् ॥
 अग्निध्वान्ता ब्राह्मणानां पितरः परिकीर्त्तिताः ।
 राज्ञां वर्हिषदो नाम विश्वाङ्गाव्याः प्रकीर्त्तिताः ।
 सुकालिनस्तु ब्रह्मद्राणां व्यामा स्तेष्कान्तजादिषु ॥

अथैतेषां माहात्म्यं ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डयोः ।

वैराजा इति विख्याता देवानां दिवि देवताः ।
 योगेन तपसा युक्ताः पितरश्च सदा प्रभो ॥
 आदिदेवा इति ख्याता महासत्त्वा महौजसः ।
 सर्वकामैः सदा पूज्या देवदानवमानवैः ॥
 मनोजवाः स्वधाभक्ताः सर्वकामपरिच्छदाः ।
 लाभमोहभयापेता निश्चिन्ताः कामवर्जिताः ॥
 एते योगपरिभ्रष्टाः प्राप्य लोकान् सुदर्शनान् ।
 दिव्याः पुण्या विपाप्मानो महान्तस्ते भवन्त्युत ॥
 ततो युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ।
 प्रतिलभ्य पुनर्यागं मोक्षमिच्छन्धमूर्त्ययः ॥
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य महायोगबलेन च ।
 नश्यन्त्युत्केऽव गगने क्षणाद्विद्युत्प्रभेऽव च ॥
 उत्सृज्य देहजालानि महायोगबलेन च ।

निराख्योपाख्यतां यान्ति सरितः सागरं यथा ॥
 क्रियया गुरुणाभिर्यागं कुर्वन्ति यत्नतः ।
 ताभिरायाययन्त्येते पितरो योगवर्द्धनाः ॥
 आद्वे पीत्वा पुनः सोमं पितरो योगमाश्विताः ।
 आयाययन्ति सोमेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥
 आद्वैरायायिताश्चैव पितरः सोममध्ययम् ।
 आयाययन्ति पुश्चाद्यैर्बर्द्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥
 आद्वैरायायितः सोमे लोकमायाययिष्यति ॥
 कृत्स्नं सपर्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्बृतम् ॥
 एवमाज्ञाकृतं सर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वै न संशयः ॥
 पितॄणां हि बलं योगो योगात् सोमः प्रवर्त्तते ।
 मनुस्मृतौ ।

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
 न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥
 अथ पितॄणां मार्गः वाराहपुराणे ।
 इत्युक्त्वा तांस्तदा ब्रह्मा तेषां पन्थानमादिशत् ।
 दक्षिणायनसंज्ञन्तु पितृयानं पितामहः ॥
 इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपतिपण्डित-
 श्रीहेमाद्रिबिरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आद्रकल्पे
 पितृनिरूपणप्रकरणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

देवतानिर्णयप्रकरणम् ।

यस्यैता गुणरत्नहारस्तिकाः कण्ठोपकण्ठे परां
शोभां कन्दलयन्ति दिव्यकवितासाम्राज्यभाजां भुवि ।
सोऽयं श्रीकरणेश्वरो वितनुते हेमाद्रिराद्यः सतां
आद्धे दैवतनिर्णयं विदलयन्नानाविधं संशयम् ॥

अथैतेषां आद्धे देवतात्वं निर्णयिते । तत्र तावदिदं सन्दिह्यते ।
किमेतान्यग्निष्वात्तादिप्रतिपादकानि वाक्यान्यर्थवादाः, उत विधयः ।
विधित्वेऽपि किं गृहीत्वा गोत्रनामनी आद्धं कुर्यादित्येवं
विधिवाक्यैः सामान्यतो गोत्रेषु विहितेष्वग्निष्वात्तासोमपादिसंज्ञक-
गोत्रविशेषनियमविधयः । उत आद्धदेवतारूपेषु यजमानस्य पितृ-
पितामहादिष्वग्निष्वात्ताद्यभेददृष्टिविधयः । उताग्निष्वात्तादीनां आद्धे
देवतात्वस्य विधय इति । तत्र तावदिधित्वाम्भवात्मेधातिथिरेषां
वाक्यानामर्थवादत्वं मन्यते । तथाहि न तावदेते सोमपादयो
गोत्रविधयः । यतो नामनिर्द्देशोऽयं न गोत्रनिर्द्देशः सोमपा नामेति
श्रवणात् । गोत्रनामत्वेऽपि नामशब्द उपपद्यत एवेति चेत् एवं तर्हि
गोत्रनिर्द्देशे वैयधिकरणं स्यात् । पितृणां सोमपागोत्रमिति, न तु
सामानाधिकरण्यं पितरः सोमपा इति । अथाभेदोपचारेण गोत्रेण
सन्तानभेदव्यपदेशो दृष्टः यथा वक्त्रमिन्दुरिति । अत्रोच्यते । इद-
मिदं निरूप्यं । किमेतद्गोत्रं नामेति । विद्याविज्ञाशौर्यादार्या-
दिगुणयोगाद्विख्याततमेन येन कुलं व्यपदिश्यते स कुलसंज्ञाकारी
आदिमः पुरुषो गोत्रमिति । एवं हि सर्वेषामेव ब्राह्मणादीनाम-

वान्तरगोचभेदाः सन्ति । स्मरन्ति च तादृशं । तत्सन्तानजाः पुरुषा
 वयममुष्य कुले जाता इति । अतस्तेनैव व्यपदेशो युक्तः । न हि
 सोमपा वयमिति कश्चित् गोत्रत्वेन सोमपान् स्मरन्ति यथा भृगु-
 गर्गसाखवान् । ब्राह्मणानाञ्च तैरेव गोत्रैर्व्यपदेशो युक्तः । तानि हि
 मुख्यानि गोत्राणि रुदिरूपेण हि तत्र गोत्रशब्दः प्रवर्तते । न हि
 तेषां गोत्रत्वे एतन्नक्षणम् । आदिमः पुरुषः संज्ञाकारी गोत्रमिति
 अनादित्वादेव गोत्राणां ब्राह्मणजातिवत् । न हि पराश्वरान्मुनेरुद्धं
 पराश्वरव्यपदेशः । एवं हि सत्यादिमन्ता वेदस्य प्रसज्यते । अतो
 नित्यत्वादेतस्य गोत्रव्यपदेशस्य आहुतर्पणादौ तदेव गोत्रं आवधि-
 तव्यम् । न हि नित्ये सम्भवत्यनित्यस्योपादानं वैदिके कर्मणि युक्तम् ।
 अतो ब्राह्मणैर्यथागोत्रं गर्गगोत्रायामुक्तशर्मण इत्येवमुद्देशं कृत्वा
 आहुतादि कर्त्तव्यं । चित्रियादीनान् नैतादृशो गोत्रव्यवहारो विद्यते ।
 न हि यथा ब्राह्मणा गोत्रं नित्यतं स्मरन्ति एवं चित्रियादयः ।
 तस्मात्तेषां सौक्तिकमेव गोत्रमादिपुरुषः संज्ञाकारी स्थाततम
 इति । अतस्तेन गोत्रेण ते आहुतादौ व्यपदिश्यन्ते, न तु हविर्भुज
 इत्यादिगोत्रैः । आदिमन्तापि नामधेये नास्ति । ननु यद्येवं पुरुष-
 विज्ञेयस्य गोत्रत्वमभ्युपगम्यते तर्हि चित्रियादिषु तावद्ब्राह्मणीयं गोत्र-
 व्यवहारमुत्सृज्य ब्राह्मणैरेव हविर्भुजादिभिर्गोत्रव्यवहारः प्रवर्त्तताम् ।
 न हि । हविर्भुजादीनां गोत्रत्वे प्रमाणाभावात् । स्वायम्भुवेष्वाकुन-
 ऊषणाभागभरतर्षभभगौरथादिवत्तेषां गोत्रत्वेनाप्रसिद्धं । श्रिष्टापरि-
 यक्षाच्च । तस्मान्न गोत्रविधयः । नापि आहुतदेवतारूपेषु यजमानस्य
 पितृपितामहादिष्वग्निष्वान्ताद्यभेददृष्टिविधयः । तदनुगुणानां श्रुति-

लिङ्गवाक्यादीनामदर्शनात् । न ह्यादित्यो ब्रह्मेत्युपासीतेतिवत्
पित्रादिषु सोमपादिदृष्टिः कर्त्तव्येति दृश्यते । यदपि च मनुदेव-
स्तथातातपस्सतिषु ।

वसवः पितरो ज्ञेया रुद्राश्चैव पितामहाः ।

प्रपितामहास्तथादित्याः श्रुतिरेषा पुरातनी^(१) ॥

यदपि च मनुस्मृतौ ।

वसून् वदन्ति वै पितृन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहांस्त्वादित्यान् श्रुतिरेषा मनातनी ॥

यदपि नन्दिपुराणादिषु ।

विष्णुः पितास्य जगतो दिव्यो यज्ञेश एव च ।

ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहश्च प्रपितामह इति ॥

यदप्यादित्यपुराणे ।

मामाश्च पितरो ज्ञेया ऋतवश्च पितामहाः ।

मंत्रतारः प्रजानां वै सुमेकः प्रपितामहः ॥

इति वस्त्रादिविष्णादिमामादीनां पित्रादिभिः महाभेदाभिधानं
तदपि न वस्त्रादिदृष्टिः कर्त्तव्येत्येवंपरं आदित्योयुप इतिवत् प्राश-
स्त्यपरतयाप्युपपत्तेः । न च सम्भवत्यर्थवादः वे विधिकल्पना युक्ता ।
तदेवं प्रमाणाभावात् नाभेददृष्टिविधयः । नाप्यग्निष्वान्तादीनां आ-
ब्रुदेवतात्वस्यापि विधयः ।

यतः । स पुत्रः पितरं यस्तु जीवन्तमनुवर्त्तते ।

संस्थितं तर्पयेद्भक्त्या श्राद्धेन विविधेन च ॥

इत्यादयः आहुविधयो मृतमनुष्यद्वयार्था एवेति मनुष्याणामेव देवतात्वात्मापादयन्ति, देवतैव हि त्यज्यमानेन हविषा तर्पणीया भवति । वहवश्च ते तन्निममर्थनप्रकरणे प्रदर्शिताः श्लोकाः, ये मृतमनुष्याणां आहुषु तर्पणीयत्वं प्रतिपादयन्ति । अथैवं मन्यसे त्यज्यमानहविः-प्रत्युद्देयत्वं देवतात्वं न तर्पणीयत्वं, तच्चतुर्थ्यादिप्रमाणकमिति । तदपि तर्हि मन्येषु विद्यत एव । पित्रे, पितामहाय, मात्रे, मातामहाय पिण्डान्निर्वपेदित्यादेर्वाक्यस्याधिकारप्रकरणे वङ्गशो दर्शनात् । तथाहि ब्रह्मपुराणादिषु ।

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ।

ह्यामुष्यायणमंजाम् मातामहपितामहान् ।

पूजयंयंयान्यायं आहुर्नैमित्तिकैरपि ॥

अत्र चतुर्थभाषेऽपि मृतमनुष्याणां आहुः पूज्यत्वं देवतात्वं विना न सम्भवतीति ।

इच्छन्ति पितरः पुत्रान्नरकापातभीरवः ।

पितृभ्यो जातिहीनोऽपि तस्मात्कुर्यात् पितृक्रियामिति ॥

तथा तस्मै तस्मै य एषां प्रेताः सृगिति गणगारिः । प्रेतेभ्य एव निवृणीयादिति तौत्स्वगिति । शतपथश्रुतौ च चतुर्थ्यन्तपितृपितामहादिलिङ्गकमन्वाख्यानं दृश्यते । अभावेतत्तऽ इत्येव यजमानस्य पित्रे ऽभावेतत्तऽ इति पितामहायामावेतत्तऽ इति प्रपितामहायैति^(१) । तथा एतत्तेऽस्त्रं ये च त्वामन्वित्येवमादिषु पिण्डादीनामवनेर्जनाभ्यञ्जनादिप्रतिपादकेषु मन्त्रेषु मृतमनुष्यप्रकाशनस्य दर्शनात् । नहि प्रयोगा-

(१) शतपथब्राह्मणे २ अ०, ४. २. १६. ।

समवेतं मन्त्रं प्रकाशमिति युज्यते । न च मृतमनुष्याणां देवतात्व-
मन्त्ररेष प्रयोगसमवायः सम्भवति । साक्षाच्च मृतमनुष्योद्देशविधिः
आहुषु दृश्यते । तथाच त्रिष्णुधर्मोत्तरे वाराहवचनम् ।

अद्यप्रभृति लोकेषु प्रेतानुद्दिश्य वै पितॄन् ।

ये तु आहुं करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥

नागरखण्डे पितॄन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

पितुः पितामहस्यैव तत्पितुश्च ततः परम् ।

समुद्देशेन यद्दत्तं^(१) ब्राह्मणेभ्यः प्रभक्तितः ।

सर्व्वेषां स्यात्परा तस्मिन्निवादाकृतसंभवम् ॥

तथा सर्व्वेषु स्मृतिपुराणेषु आह्वीयहविः पितुः प्रत्युद्देश्य सगोचस-
म्बन्धनामानि यथावत्परिकौर्मयेदित्यादिना गोत्रादिसंकौर्मनविधिना
मृतमनुष्याणां देवतात्वावगमात् । द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डे पिण्डे
च नामनी इति । तथा द्वाभ्युपस्थानका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके
पृथगिति बौधायननारदादिस्मृतिषु दर्शनाच्च । यदि द्विपितास्यादे-
कैकस्मिन् पिण्डे द्वौ दातुमपलतयेदित्यापसम्बन्धे विधानाच्च । भार्या-
दिषु गोत्रविघ्नेषोपदेशात् । तस्मिन्नुत्पादनप्रकरणे आहुदेशं प्रति
मृतमनुष्यागमनस्योक्तत्वात् ।

अपि नः स्वकुले भृत्याद्यो नो दद्यान्त्ययोदशीम् ।

पायसं मधुसंयुक्तं वर्षासु च मघासु च ॥

इत्यादि मृतमनुष्याणां स्वकुलोत्पन्नआहुकर्तृण्युत्पन्नप्रार्थनादर्शनात् ।
आहुदेवतारूपाणां प्रदत्ताप्रकरणोक्तफलदातृत्वं मृतमनुष्येष्वसम्भावि-

तद्येन्यथे, तन्न । देवभूयं गतेषु मनुष्येषु सम्भवात् । तदेवं मृतज-
नूत्याणां पित्रादीनां आहुषु देवतात्मवगम्यमानमग्निस्वाप्तादीनां दे-
वतात्वं बोध्यत इति नाग्निस्वाप्तादिप्रतिपादकानि वाक्यानि देवतात्वस्य
विधयः । न च पित्रादिभिः सहाग्निस्वाप्तादीनां विकल्पः सम्भवति ।
यतः पित्रपितामहादिभ्यः आहुं कुर्यात्, तथा पित्रे पितामहाय
पिण्डान्निर्वपेत्, तथा अत ऊर्ध्वं पुत्रास्त्रिभ्यो दधुरित्येवमादिषु
आहुतोत्पत्तिविधिवाक्येषु पुत्रादिभिः कर्त्तव्यमिति श्रूयते पुत्रादि-
ब्रह्मास्य सम्बन्धिब्रह्मा, अतः पित्रादीनामुत्पत्तिश्चित्तादग्निस्वाप्ता-
दीनां तच्च विधानासम्भवात् । न ह्युत्पत्तिश्चित्तगुणावच्छेदे कर्त्तव्यं
तद्विरुद्धं गुणान्तरं विधातुं शक्यम् । इदमुक्त्यादे तदप्रत्यभिज्ञानात् ।
विशिष्टानुवादे गुणान्तरानुरक्तताविरोधात् । न च देवतान्तरविशिष्टं
आहुविध्यन्तरमेवेदमिति वाच्यम् । विहितविधानासम्भवात् कर्त्तव्यान्-
तरप्रसङ्गात् ।

किञ्च अग्निस्वाप्तादयः पितर उपसर्था इत्येतावदेव अचते ।
उपचारब्रह्मार्थस्य न कस्यिहानयागादिविद्विभक्तः प्रतीयते । प्रायेण ज्ञानं
करोतिवत् सन्निहितक्रियापरतया प्रयुज्यते । सन्निहितञ्च आहुम् ।
आहुकर्तृमम्पदानकं विहितमन्नक्यं पुनर्विधातुम् । अविधेयत्वे च न
सन्निधिरस्ति । असन्निहितस्य च नोपचारनिर्वाचकः । सोऽपि लोके
गुरुवदुपसर्त्य इत्यत्र प्रयोगेऽपि इदमूपासलक्षणोर्थः पादधावनादिः
प्रतीयते, सोऽपि गुरुसम्बन्धित्वेन प्रसिद्ध उपमार्थेन वक्तव्यः
सन्निधिर्य एव । असन्निहितस्यापि पादधावनादेरुपचारस्य प्रतीता-
वतीन्द्रियेषु पित्रेषु तत्सम्पादनमन्नक्यमेव । अतो विधिषोडश-

भावार्थविशेषवाचकशब्दाभावात् विधानानुपपत्तेः । न च स्वतःसा-
ध्यभावार्थानन्तर्भूतगुणमात्रविधिः सम्भवति । इति नाग्निष्वान्तादीनां
पित्रादिभिः सह विकल्पेन समुच्चयेन वा देवतात्वम् । इतश्च न
समुच्चयः । त्रिभ्य एव दद्यादिति मन्त्रानियमबाधापत्तेः । पित्रादी-
नामग्निष्वान्तादीनाञ्चैकस्मिन् प्रयोगेऽन्ययाम्भवात् । न चैवं वक्तव्यम् ।
ये विज्ञातपित्रादिनामकाम्नात्कर्मकशब्दाद्देवतात्वं, ये
चाविज्ञातनामकाम्नात्कर्मकैः सोमपादीनां देवतात्वमिति व्यवस्थया
देवतात्वविधय इति । यतो नामान्यविद्वांस्येत् पितामहेति पिण्डा-
न्निर्वपेदिति । तथा यदि नाम न विद्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवी
वडुभ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यादिति कल्पसूत्रेषु नामाज्ञानविषये
आहुप्रकारस्य विहितत्वात् तद्विरुद्धस्य कल्पस्य व्यवस्थाविधेरम्भवात् ।
अतएव पतितपितृपितामहादिकर्मकनिष्ठामावास्यादिआहुविषयेऽपि
न वक्ष्यादिदेवताविधयः । इति न व्यवस्थापि सम्भवति ।

यदि च सोमपादयो यथावचनं आहुदेवतात्वेनाभिप्रेताः स्युः
ततोऽभिजनवचनमनुपयोगि स्यात् । एकत्वे तु सर्वमुपपद्यते । यः
कश्चित्पितृद्वेषात् पित्रे कर्मण्यादरपरः स्यात् तं प्रति प्रवृत्त्यर्थमिद-
मुच्यते, मैवं संस्थाः । मृतमनुष्यरूपाः पितरः आहुः मन्तर्पिताः कमिव
गुणं करिष्यन्ति । अमन्तर्पिता वा कं दोषमिति । यत एते ब्रह्मपुत्राः
मरौश्चाद्यृषिपुत्राद्याग्निष्वान्तादयो महामहिमानो मृतमनुष्यरूपपि-
त्राद्यधिष्ठातारो मनुष्यनामभिः क्रियमाणैः आहुः मन्तर्पिताः सन्तः
सन्तर्पकस्यापेक्षितानेकफललाभरूपं गुणं करिष्यन्ति । असन्तर्पि-
ताद्यापेक्षितहानिरूपं दोषञ्च करिष्यन्ति । इति सन्ति च प्रति-

पत्तारो य एतादृशेभ्योऽर्थवादवाक्येभ्यः कर्मकर्त्तव्यतां प्रतिपद्यन्ते,
नान्यथा ।

अथ एतेऽर्थवादा एवेति । इतश्चार्थवादा अग्निष्टग्निष्टत्वात् । न
हि सोममदः साध्यानां पितरः, अग्निष्वात्ताश्च देवानां, वर्हिषदो
दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्व्वीरगरत्तमां सुपर्णकिन्नराणामित्यादिना
सोममदादयः आहु देवतात्वेन विधीयन्ते । न हि साध्यादीनां
देवानां उरगसुपर्णादीनां तिरश्चां वा धर्मरूपं कर्मण्यधिकारोऽस्ति ।
देवानां ह्यधिकारे कर्त्तव्यपत्तौ देवतालरानिप्रसङ्गः देवतात्वकहेत्व-
योर्भेदात् । तिरश्चासु शक्तिज्ञानयोरभावात् । सोममदः साध्यानां
पितर इत्यादिना वा शिष्टैकवाक्यत्वात् 'सोमपा नाम विप्राणां
क्षत्रियाणां हविर्भृजः' इत्येवमादयोऽणर्थवादा एवेति । अत्रोच्यते ।
यद्यपि मनवाक्यैर्विस्पष्टमग्निष्वात्तादीनां आहु देवतात्वस्य विधिर्न
दृश्यते तथापीतिहासपुर्णेषु चतुर्थ्यन्तैः शब्दैः आहुर्न महिषां
सम्प्रयोगस्य दर्शनादवगम्यत एव देवतात्वम् । तथाहि पाश्चमाख्य-
योरग्निष्वात्तादीनामभिधायोक्तम् ।

तेभ्यः सर्व्वे तु मनवः प्रजाः सर्गे तु निर्दिताः ।

ज्ञात्वा आहुनि कुर्यन्ति धर्ममेवेति सर्व्वदा ॥

न र्व्वे वक्तव्यम् । वर्त्तमानोपदेशात् मनुभिरनुष्ठितस्य आहुत्यानु-
वादोऽयं न ब्राह्मणादिकर्त्तव्यस्य आहुत्यस्य विधिरिति । एतेऽनुवाद-
मात्रमनर्थकम् । प्रणमार्थमिति चेत्, न । ब्रह्मणापि हि विधेयमेव
युज्यते । अतो ब्राह्मणादिकर्त्तव्यमग्निष्वात्तादिदेवताकमाहुविध्यर्थमे-
वेदमिति मन्तव्यम् । विधिरपि साक्षात् दृश्यते ।

तथाच हरिवंशे ।

तेषामथाभ्युपगममनुसृते युगे युगे ।

प्रवर्त्तयति आङ्गानि गृहे धर्मे प्रजापतिः ॥

पितृणामादिसर्गन्तु सर्वेषां दिजसक्तम् ।

तस्मादेवं स्वधर्मेण आङ्गं देयं वदन्ति वै ॥

एवमग्निस्वात्तादीमुद्दिश्य ब्राह्मणादिभिरपि आङ्गं देयम् । स्वध-
र्मेणेति स्वेन स्वेन धर्मेण यथा ब्राह्मणादिभिः पक्षेनाश्वेन शूद्रे-
णामाश्वेनैवमादिना प्रकारभेदेनेत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोरपि ।

एतेषामभ्युपगमाश्रमसम्बन्धेश्वरः ।

मन्वन्तरादौ आङ्गानि प्रावर्त्तयत सर्वशः ॥

पितृणामनुपूर्व्वेण सर्वेषां वरवर्णिनाम् ।

तस्मादिह स्वधर्मेण आङ्गं देयन्तु सर्वदा ॥

अत्र हरिवंशादिष्वग्निस्वात्तादीनां षष्ठ्यापि आङ्गसम्बन्धोऽभिधी-
यमानो देवतात्वरूपे विशेष एव पर्यवस्यतीति देवतात्वेनाभिम-
तेषु मृतमनुष्येष्वपि बह्वशः षष्ठीप्रयोगदर्शनात् इतोऽप्येषां आङ्ग-
देवतात्वम् । यतो विष्णुधर्मात्तरादिष्वेतेषामेव साक्षात् आङ्ग-
भोक्तृत्वं, मनुष्याणाम् एतद्वारकं तृप्तियोगमात्रमुक्तम् ।

एते आङ्गस्य भोक्तारो विश्वेदेवैः सदा मह ।

एते आङ्गं सदा भुक्ता पितृन् सन्तर्पयन्तु ॥

दृष्ट्वा तथैते विनियोजयन्ति दातुः पितृन् सर्वगणान् महीपते ॥

न चेवं वाच्यम् । स्तुतिमात्रमेवेदं तृप्तियोगित्वमात्रं वा न तु

हविःप्रत्युद्देश्यत्वलक्षणं देवतात्वमिति । यतो विश्वेदेवैः सहेति हविः-
प्रत्युद्देश्येर्विश्वेदेवैः सह समानभोक्तृत्वस्याभिधानात् । तथा ब्रह्मपुराणे
मूर्त्तामूर्त्तानां पितॄणां आहुभोक्तृत्वमुक्तम् ।

अमूर्त्ता मूर्त्तिमन्तस्य पितरो द्विविधाः स्मृताः ।

नान्दीमुखाः पार्ष्णाश्च एकोद्दिष्टाग्निस्तथा ॥

उद्दिष्ट एष मूर्त्तानां पितॄणां निर्णयस्त्विधा ।

अत्र मूर्त्ता अमूर्त्ताः पितरोऽग्निष्वात्तादय एव पितृनिरूपण-
प्रकरणे दर्शिताः । अत्र च नान्दीमुखा इति वृद्धिश्चाहुभिर्गुः । पार्ष्णा
इति पार्ष्णविधिनिष्पद्यश्चाहुभिर्गुः इति ज्ञायते । एकोद्दिष्टाग्नि
इत्येतन्मायपाठात्^(१) । तथा ब्रह्मवैवर्त्तादिषु ब्रह्मपुराणेषु आहुतर्प-
णौयत्वमेवामुक्तम् ।

आहुगण्यायिताद्यैते पितरः सोममव्ययम् ।

आप्याय्यमानं शुक्लाभिर्बर्हयिष्यन्ति नित्यशः ॥

तथा । ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखमञ्जिकाः ।

वृद्धाहुषु सततं पूज्याः श्रुतिविधानतः ॥

इत्यादौ पितृनिरूपणप्रकरणे दर्शिते वाराहपुराणे आहुविभागे-
न वर्णविभागेन च स्पष्टमेव दिव्यपितॄणां देवतात्वं गम्यते । दृश्यते
चाक्षरे वृद्धिश्चाहु नान्दीमुखानां देवतात्वम् । न चैवं दृश्यमानेऽपि
विधावमति बाधकेऽर्थवादकल्पना न्याय्या । अर्थवत्त्वं हि विधावा-
नर्थक्यमर्थवादे । यतः स्तुतयास्तुतस्य तावानेव सोऽर्थः न न्यूनोतिरिक्त
इति न्यायविदो मन्यन्ते ।

(१) पार्यङ्गपाठादिति ग० ।

यानि पुनश्चोदकक्रियाप्रतिपादनपरैः फलकरणेतिकर्त्तव्यताभि-
धायकैः सहपदैः समभिव्याहृतान्यतदर्थानि पदानि तान्यध्ययनविधि-
विहितक्रियार्थत्वानुरोधेन “एषा हि ब्रह्मचीरा” इत्यादिवाक्येषु लोक-
व्युत्पत्तिमुपलभ्य च स्तावकत्वेन यथाकथञ्चिच्छ्रान्ते क्रियापरतया वर्णि-
तानि । यदि नामान्यनतिप्रयोजनवन्ति प्रयोजनगूल्यानि वा तथापि
तत्र न कश्चिदुपात्मनययोगोऽस्ति नित्यत्वाद्देदस्येति । अध्ययनवि-
ध्यपेक्षितं क्रियाभिधानपरत्वं नु सस्तुतिकसृतमनुयाणां देवतात्वमुत्प-
त्तिशिष्टत्वान्न देवतान्तरविधिः सम्भवतीति । न शुद्धोत्पत्तिरपि
दर्शनात् । तथाहि पाद्ममात्म्यादिषु ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्दुचये मदा ॥

मनुस्मृतावपि पार्वणस्य शुद्धैवोत्पत्तिः ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

श्रुत्वान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मामानुमामिकमिति ॥

अनेकेषु च श्राद्धकल्पेषु नित्यश्राद्धमावास्याश्राद्धादीनां पितृभ्यो
दद्यादित्येवंविध एवोत्पत्तिविधिर्दृश्यते । अग्निष्वान्तादथोऽपि च
पितृशब्दवाच्या इत्यग्निष्वान्तादीनामप्युत्पत्तिशिष्टत्वात् देवतात्वेनो-
त्पत्तिशिष्टगुणावरोधदोषः । यानि पुनरेकोद्विष्टानि प्रेतश्राद्धानि
सपिण्डीकरणमांवरिके च पार्वणविकृतिभूते तत्रोत्पत्तिशिष्टमन-
मनुष्यदेवताविरोधान्माभूदग्निष्वान्तादीनां देवतात्वम् । तस्मादस्त्रु-
त्पत्तिशिष्टदेवतानवरुद्धेषु क्वचिदमावास्थोपरागादिषु पुण्यकालादि-
विहितेषु नित्यनैमित्तिककाव्येषु श्राद्धेष्वग्निष्वान्तादीनां वैकल्पिक

देवतालं । अस्ति च वसुरुद्रादित्यानां आद्धे देवतास्य विधिः ।
याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

वसुरुद्रादितिमुताः पितरः आद्धदेवता इति ।

पैठौनसिरित्याह । य एवं विद्वान्पितृव्यजते वसवो रुद्रा आदि-
त्याश्चास्य प्रीता भवन्ति । क एते पितरो नाम येभ्यो दत्तमिहाक्षयं
भवति । वसवः पितरः, रुद्राः पितामहाः, आदित्याः प्रपितामहा-
स्तेभ्यो दत्तमिहाक्षयं भवति ।

देवलस्मृतौ ।

सर्व्वं च पितरः पूज्या देवतानाञ्च देवताः ।

गुरुव्यो निर्मलाः गुरुः दक्षिणा दिशमाश्रिताः ॥

वसवः पितरो ज्ञेया इत्यादि । अतो देवताविकल्पः । महा-
र्णवप्रकाशकारादयस्तु देवतायवस्यां मन्यन्ते । तथाहि त्रिः-
प्रकाराः पितरः । एकं जनकादयः । अपरे मरीच्यादिमुताः
सोमपादयः । अपरे वस्वादयः । तत्र जनकादि औत्सर्गिकं आहुं ।
तथाच शातपथी श्रुतिः । अमावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्र इति ।
तथा मनुस्मृतिः । प्रयिताः प्रेतकृत्येति । तथा प्रियमाणे तु
पितरि पूर्व्वेषामेव निर्व्वपेदिति । नाजीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्या-
दिति श्रुतेः । इत्येवमादिवाक्यैः मृतपित्राद्युद्देशेन पित्रकार्यं विधी-
यते । तस्योद्देशस्य कचिदपवादः स्मर्य्यते ।

भ्राह्मणादिहते ताते पतिते मङ्गवर्जिते ।

कुल्लमाच मृते देयं येभ्य एव ददात्यमौ ॥

आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्तेतोदकक्रियेत्यादि ।

एवञ्च पतितपितृकः आङ्गकर्त्ता पितामहादिभ्यः आङ्गं करोति,
पतितपितृपितामहस्य प्रपितामहादिभ्यस्त्रिभ्यः ।

उक्तं हि । प्रपितामहपूर्वभ्यो जीवत्पितृपितामहः ।

भोजयेत् पार्ष्वणे आङ्गे प्रत्यक्षौ तौ च पूर्ववत् ।

पूर्वेषु त्रिषु दत्तत्वं जीवेच्च चित्तयं यदि ॥

महापितृयज्ञे चोक्तं । चीन् परतरान् पितृनाच्छे, षष्ठं प्रथमे
पिण्डे, पञ्चमं द्वितीये, चतुर्थं तृतीये, सप्तमे निवृत्तिः प्रतीयत इति ।

तच्च पित्रादीनां त्रिचतुराणां पिण्डायोग्यत्वे सप्तमादिभ्यश्च
पिण्डनिषेधे पार्ष्वणश्चाङ्ग-पिण्डपितृयज्ञयोश्च नित्यत्वे तयोः कथम-
नुष्ठानमित्येषेलायासुक्तं सोमपा नाम विप्राणामित्यादि । वसवः
पितरो ज्ञेया इत्यादि च । तस्मान्पतितपित्रादिविषये सोमपादीनां
वस्त्रादीनाञ्चामावास्यादिश्चाङ्गे पितृयज्ञे च देवतात्वम् ।

तथाचापस्तम्बगोभिलौ । यदि नाम न विन्द्यात्स्वधा पितृभ्यः
पृथिवीषड्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यात् । स्वधा पितृभ्योऽन्तरौक्षड्भ्य
इति द्वितीयं, स्वधा पितृभ्यो दिविषड्भ्य इति तृतीयमिति । अनेन
स्वत्वेकत्वविशिष्टस्य कस्यचिद्देवतात्वं बोधितम् । वज्रत्वविशिष्टेन पितृत्वेन
च ब्राह्मत्वान्तरे सोमपादयो वस्त्रादयश्च दर्शिताः । अतस्तेषामेव पृथि-
वीषडादिशब्देनाभिधानमित्येषैव लक्ष्यो कल्पना । लिङ्गदर्शनाच्च
सोमपादीनां देवतात्वम् । तथाच ब्रह्मपुराणे ।

पितृन् पितामहान् यक्ष्येद्भोजनेन यथाक्रमम् ।

प्रपितामहान् सर्व्याश्च तत्पितृन्धानुपूर्व्यशः ।

उज्ज्वलस्त्विति च जपन् पितृनावाहयेन्नतः ॥

सोमवक्तो वर्हिषदस्याग्निध्यान्तास्य येऽपरे ।

पितरः पुण्ययज्ञसः सर्वेऽप्यायन्तु नस्त्विति ॥

वैदिकस्य मन्त्रः । आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निध्यान्ताः पथि-
भिर्देवयानैरिति^(१) । तथा अग्निध्यान्ताः पितर एह मन्त्रत मदः मदः
मदत सुप्रणीतय इति^(२) । तथा वर्हिषदः पितर उत्तर्वागिमा वो
ह्यथा चक्षमा जुषध्वमिति^(३) । तथा अङ्गिरसो नः पितरो नवम्बा
अश्वर्वाणो भूतवः सोम्यास इति^(४) । तथा ये नः पूर्वे पितरः
सोम्यासोऽनूहिरे सोमपौथं वशिष्ठा इति^(५) । तथा उद्धृताः पितरः
सोम्यासो वर्हिषेषु निधिषु प्रियेस्त्विति^(६) । तथा अग्निध्यान्तानृतु-
मतो हवामहे नाराज्जमे सोमपौथं य आशूरिति^(७) ।

हारीतस्यतौ च । लिङ्गदर्शनं ब्राह्मणानुदपात्रे यथार्थमर्चयित्वेति
व्याख्यातञ्च जयस्वामिना । यस्य वर्णस्य यैः पित्रभिरर्चितैः आह्वार्यस्य
आहुप्रयोजनस्य निवृत्तिस्तान्पितृमनतिक्रम्यार्चयित्वेत्यर्थ इति । ते
च सोमपा नाम विप्राणामिति मन्त्रादिभिर्दर्शिताः । तथा हारीत
एव । सोमञ्छेष्टान्पितृस्तेन प्रीणाति सोमपांस्य पितृस्तेन प्रीणातीति ।
अग्नौ करणे च दृश्यते । सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कवचा-
हनाय स्वधा नमो यमायाङ्गिरसे पितृमते स्वधा नम इति ।
महाहविःसंज्ञकषट्कपालादि निर्वर्त्य पितृयज्ञे च दृश्यते । तथा च

(१) यजुः मा० वा० १६. ५८ । (४) यजुः मा० वा० १६. ५१ ।

(२) यजुः मा० वा० १६. ५६ । (५) यजुः मा० वा० १६. ५७ ।

(३) यजुः मा० वा० १६. ५५ । (७) यजुः मा० वा० १६. ६१ ।

(६) यजुः मा० वा० १६. ५० ।

शातपथे । महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुरित्युपक्रम्य तस्माद्वा एष
एतेन यजते^(१) इत्यन्तेन सार्थवादकेन वाक्येन पितृयज्ञं विधायोक्तम् ।
स पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालं पुरोडाशं निर्वपति सोमाय वा पितृमत
इत्यादि^(२) । तथा अथ पितृभ्यो वर्ध्निषद्भ्यः अन्वाहार्यपचने धानाः
कुर्वन्तीति^(३) । अथ पितृभ्योऽग्निष्वान्तेभ्यो निवान्यायै दुग्धे सक्त-
दुपमयित एकशलाकया मन्यो भवतीत्यादि^(४) । एतस्माग्निष्वान्ता-
दिपदानामर्थवादमात्ररूपत्वे कथञ्चिन्नोपपद्यते । तर्पणे च दृश्यते ।
सोमं पितृमन्नं यममङ्गिरस्वन्नं अग्निं कव्यवाहनं तर्पयेदित्यादि ।
वस्वादीनाञ्च देवतात्वे लिङ्गं ब्रह्मपुराणे जीवच्छास्त्रप्रकरणे ।

आवाहनादिना पूर्वं विश्वान्देवान् प्रपूज्य च ।

अहं वसुभ्यस्त्वां विप्र रुद्रेभ्यस्त्वामहं ततः ।

सूर्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामोति ताम्बदेदिति ॥

तदेवं कश्चिकेषाञ्चिद्व्यपितृणां देवतात्वदर्शनाद्भवत्येति हरि-
हरादयो मन्यन्ते । अभेददृष्टिविधयो वैते । अयन्तु पत्रः सिद्धान्ततया-
भ्युपगन्तुं न्यायः । अयमेव ह्याचारे दृश्यते । अयमेव हि सर्वेषां
विश्वरूपादीनां समस्तः । अयमेव ह्यनवद्यः । न्यायो हि स्तावकत्वादि-
धिपरत्वमित्येतत्पूर्वमेवोक्तम् । आदित्यो यूप इति वेदवाक्ये यूपेपि
यदि नाम तथा स्यात्तदा किं नाम कर्माणां हीयेत वरं सगुणत्वमेव
भवेत् ।

(१) शातपथब्राह्मणे २ अ० ५, ४, १ ।

(२) शातपथब्राह्मणे २ अ० ६, १, ४ ।

(३) शातपथब्राह्मणे २ अ० ६, १, ५ ।

(४) शातपथब्राह्मणे २ अ० ६, १, ६ ।

विधिपक्षान्तराणांश्चावद्यानि वक्ष्यन्ते । एतच्च दृष्टिविधानं न षट्कपालादिनिर्वर्त्य पितृयज्ञादौ । तच्च हि वर्हिषदादीनामेव देवता-
त्वस्य विधानात् । यच्च तु आहुताख्ये कर्मण्युभयेषां तच्च ह्यग्निष्वान्ता-
दीनां देवतात्वे त्रिसंख्याबाधः, पितृपितामहादिबाधो विकल्पो वा
स्यात् । विकल्पेऽपि नित्यवत् श्रुतस्य पक्षे बाध एव । एतेऽप्येव
विकल्पदोषाः स्युः । आहुप्रकरणश्रुतानामपि चेत् षट्कपालादिमाद्ये
यज्ञे विनियोगस्तदा प्रकरणादुत्कर्ष इत्येष दोषः ।

पतितपितृकादिकर्तृकश्राद्धे देवतात्वविधावापस्तम्बाद्युक्तपृथिवी-
पदादिदेवताबाधः स्यात् । अर्थवादत्वे च श्रुतदेवतात्वबाधप्रसङ्ग इति ।
तदेवं श्रुतदेवतात्वानुगुणानवयवपक्षलाभे मनुष्यपितृभ्यो भेदेन श्रुता-
नामभेदोपदेशो भेदः श्रुत्यविरोधी देवतात्वविरोधी च कल्प्यते ।
आहुप्रयोगे देवतात्वेन मृतमनुष्योद्देशे क्रियमाणे मनुष्येषु भोमपादिव-
स्वादिविष्णवादि-प्रद्युम्नादि-मामादि-वरुणाद्यभेदारोपः कर्त्तव्य इति ।
अभेदारोपदार्ढ्याय च द्विजैः भोमपरूपेभ्य इत्यादयः, लवचैस्तु हवि-
षद्रूपेभ्य इति, वैश्वेस्वाज्यपरूपेभ्य इति, शूद्रैस्तु सुकालरूपेभ्य इति
शब्दाः प्रयोज्याः । अथवा अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यो
वसु-रुद्रादित्यरूपेभ्य इति वा, प्रद्युम्न-मङ्गलार्घ्य-वामदेवरूपेभ्य इति वा,
मामर्त्तु-मन्वत्सररूपेभ्य इति वा, सर्वत्रैव शब्दाः प्रयोज्याः । पितृदाने तु
अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यो वरुण-प्रजापत्यग्निरूपेभ्य इत्यपि
प्रयोज्यम् । एतच्च स्वावमर्दे तच्च तच्च वक्ष्यते । एवं हि मृत्युकस्मिन्नेव
प्रयोगे उभयेषामुद्देशेन देवतात्वं सिद्ध्यति । न च कस्यचिद्बोधा
भवति । भेदाभेदोपदेशौ च समर्थितौ भवतः । अत्र च मुख्यतया

मृतमनुष्याणामेवोद्देशः । सोमपादीनां वस्त्रादीनाञ्चाभेदकृष्टिविधयो-
द्देशस्वरूपे प्रवेशः । न पुनर्विपरीतम् ।

अतएव वायुपुराणे मनुष्यपितृणामेवोद्देशेन क्रियमाणे 'आद्रे
दिव्यपितृणां हस्तिर्भवतीत्युक्तम् । न तु तेषां प्राधान्येनोद्देशो दर्शितः ।
उक्तं हि तत्र मनुष्यपितृभेदानभिधाय ।

तेषां निर्वापदत्तेऽभौ तत्कुलीनैश्च बान्धवैः ।

मासश्चाद्भुजसृष्टिं लभन्ते सोमलोकिताः ॥

नागरखण्डे दिव्यपितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

पितुः पितामहस्यैव तत्पितृस्य ततः परम् ।

समुद्देशेन दत्तेन ब्राह्मणेभ्यः प्रभक्षितः ।

सर्वेषां स्यात् परा हस्तिर्यावदाचन्द्रतारकम् ॥

तथा मातामहानाञ्च पत्ने नास्त्यत्र संशयः ।

चिभिः सन्तर्पितैस्तेऽपि तर्पितास्ते ममाज्ञया ॥

इति मनुष्यपितृहस्तिमभिधाय दिव्यपितृहृष्ट्यर्थमुक्तम् ।

युष्माकं हृष्ट्यर्थे यस्य सुखोपायो भविष्यति ।

स श्रूयतां महाभागा गदतो मम माम्प्रतम् ॥

पितृनस्त्रेन येनैव समुद्दिश्य दिजोत्तमान् ।

तर्पयिष्यन्ति तेनैव पिण्डान् दास्यन्ति च क्षितौ ।

तेनैव कर्मणा हस्तिः शाश्वती वो भविष्यति ॥

देवलस्मृतावपि मृतमनुष्योद्देश एवोक्तः ।

प्रेतानुद्दिश्य यत्कर्म क्रियते मानुषैरिह ।

तुष्यन्ति पितरस्तेन न प्रेताः पितरः स्मृता इति ॥

न प्रेताः पितर इति निन्दार्थवादेन प्रेतानां हविःप्रत्युद्देश्यत्व-
लक्षणं देवतात्वं निषिध्यत इति न मन्त्रव्यम् प्रेतानुद्दिष्ट्युपक्रमवा-
धापत्तेः । किन्तु नानाद्योनिगतानां मनुष्याणां कथं तृप्तिमन्तोषपूर्व-
कममानुषशक्तिं सस्याद्य फलविशेषदातृत्वमित्याशङ्कां वारयितुं वस्वा-
दीनां प्रेताधिष्ठातृत्वलक्षणं पितृत्वमुच्यत इति । अनेनैवाभिप्रायेण
याज्ञवल्क्येनोक्तम् ।

वसुरुद्रादितिमुताः पितरः आहुदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृन् आहुतेन तर्पिताः ।

अत्र मृतमनुष्योद्देशेन निर्वर्तनैव आहुतेन वस्वादयः तर्पिताः ।
अधिष्ठातृत्वेनैव मृतमनुष्यस्य तृप्तिं कुर्वन्तीति बोध्यम् । एतच्च
तृप्तिममर्थनप्रकरणं विस्तरेणाभिहितम् ।

यदपि च नन्दिपुराणे दिव्यान् पितृगणानभिधायोक्तम् ।

शुभाशुभगतिं प्राप्ता नानाद्योनिषु ये नराः ।

तेस्मैस्तु पुरुषेरिष्टाः पितरस्तर्पयन्ति तान् ॥

पुत्रैः पौत्रैश्च येषां हि स्विष्टास्तु पितरः मृगाः ।

पितृपितामहांस्तेषां तर्पयन्ति मृगास्तु तानिति ॥

तदपि याज्ञवल्क्यवचनेनैव व्याख्यातम् ।

ये च नन्दिपुराणे । उद्दिश्य त्रिण्यैरिष्टः पितरस्मैस्तु तर्पिताः ।

मृग्या ममिष्टः प्रीणाति पुंसः सर्वान् पितामहान् ॥

आहुकाले समुद्दिश्य त्रिष्टोत्रं यैर्महात्मभिः ।

न यान्ति नरके घारे तेषां वै प्रपितामहा इति ॥

तदपि न विष्णवादीनां प्राधान्येनोद्देशं प्रतिपादयति, किन्त्वभेद-

दृष्टिप्रकारेणोद्देशस्वरूपान्तर्भावमेव । एवमन्येष्वप्येवंविधेषु वचनेषु व्याख्यानं विधेयम् । तदेवं मृतमनुष्याणां आद्धे देवतात्वं । तदभेद-
दृष्टिविधया तु दिव्यपितृणां देवतास्वरूपेऽन्तर्भाव इति सिद्धम् ।
एवञ्च लिङ्गदर्शनान्येषुपपन्नानीति । तदेवं तावन्नोक्तान्तरगता
पित्रादयः आद्धे देवतात्वेनोद्देश्या इति वर्णितम् ।

अथ के कुत्र कियत्संख्या उद्देश्या इत्यपेक्षायामुच्यते । तत्र ताव-
न्मुख्ये पार्ष्वणे पितृ-पितामह-प्रपितामहास्तयः, मातामह-प्रमातामह-
वृद्धप्रमातामहाश्च त्रय इति । एवं षट् मनुष्यब्राह्मणभोजने पिण्ड-
दाने च मपत्नीका उद्देश्याः । तथा च वायुपुराणे । “प्राक्दक्षिणा-
भिमुखो दद्यात् पिण्डान् पिण्डादनन्तरं” । पिण्डानिति वज्रवचनात्
वज्रत्वेऽवगते प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायात् वसन्ताय
कपिञ्जलानालभत इतिवत् त्रीनेवेत्यवगम्यते । अतएवामिन्नेव
पुराणेऽभिहितम् ।

मधुमर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्व्वपेद्बुध इति ।

जातृकर्णेऽप्याह । कृत्वात्रनेजं दद्याच्चीन् पिण्डांस्तु यथाविधीति ।

त एते त्रयः पिण्डाः पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय इत्येवं
त्रिभ्यो देया इति ।

तथा च शातपथीश्रुतिः । अमावेतत्तऽ इत्येव यजमानस्य पित्रेऽमावे-
तत्तऽ इति पितामहायामावेतत्तऽ इति प्रपितामहायेति ।

मत्स्यपुराणेऽपि पित्रादीनां त्रयाणां पिण्डभागित्वमुक्तम् ।

लेपभागाश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां मापिण्ड्यां मापपौरुषमिति ॥

अत्र चतुर्थी वृद्धप्रपितामहः स आद्यो येषां ते तदाद्यास्तद्गुण-
संविज्ञानो बह्व्रीहिः, तस्यातद्गुणसंविज्ञानाद्बलीयस्त्वात् । तद्गुणे हि
श्रुतग्रहणं, श्रुतग्रहणमतद्गुणे । तस्माच्चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठास्तयः पुरुषा
लेपभागिनः । पित्राद्याः पितृ-पितामह-प्रपितामहास्तयः । एते
पिण्डभागिनः । मार्कण्डेयपुराणे चैतद्युक्तमुक्तम् ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डममन्त्रिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्तयः ॥

लेपममन्त्रिनश्चान्ये पितामहपितामहात् ।

प्रभृत्युक्तास्तयस्तेषां यजमानस्य सप्तम इति ॥

तदेवं तावत् पिण्डदाने पित्रादयस्तय उद्देश्याः । ब्राह्मणभोज-
नेऽप्येत एवोद्देश्याः । तथाच वायुपुराणादिषु ।

प्रेते पितृत्वमापन्ने मपिण्डौकरणादनु ।

आद्धेषु चैव मर्त्येषु तत्पुर्व्वानर्हयेत्पितृमिति ॥

ब्रह्मपुराणे च लिङ्गदर्शनम् ।

पितृ न पितामहान् यद्धे भोजनेन यथाक्रमम् ।

प्रपितामहांश्च सर्वांश्च तत्पितृश्वानुपूर्व्वश इति ॥

तथा शौनकादिस्मृत्येषु लिङ्गदर्शनम् । पितरिदन्तेऽर्घ्यं पितामहेदन्ते-
ऽर्घ्यं प्रपितामहेदन्तेऽर्घ्यमिति ब्राह्मणहस्तोत्तरं निनयेदिति ।

यमस्मृतौ अर्घ्यपात्रस्यापने विधीयमाने तेषां पित्रादिमन्त्र्योऽवगम्यते ।

पैतृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।

प्रापितामहं ततो न्यस्य नोद्धरेत् च चालयेत् ॥

अत्र चार्घ्यपात्राणां भोज्यब्राह्मणभोजनान्वयात् भोजनान्वये मति

तत्त्वदेवतासम्बन्ध उपपद्यते नान्यथेति ब्राह्मणभोजनेऽपि चयाणां देवतात्वम् । नन्वस्तु चयाणामेव देवतात्वम् यतः कल्पसूत्रेष्वमावा-
स्याभ्याद्वे चयाणामेव देवतात्वमुक्तम् । मैवम् । यतः मातामहाना-
मण्येवं तत्त्वं वा वैश्वदैविकमिति विष्णुना । याज्ञवल्क्येन च पिण्डदान-
प्रयोगमभिधायोक्तम् । मातामहानामण्येवं दद्यादाचमनं तत इति ।

अत्राह शङ्खः । स्यादेतदेवम् यदीदं याज्ञवल्क्यवचनमुप-
देशकं स्यात् यावतातिदेशकं वाक्यमिति विद्वांसो मन्यन्ते । कथमिति
चेत् ? एवं कर्त्तव्यमित्युपदेशात् । तद्वत्कर्त्तव्यमित्येतदेवास्मादाक्यादव-
गम्यते, न पुनरेतत्कर्त्तव्यमिति । न ह्येतदेकं वाक्यं विधातुमितिदृष्ट-
शक्नोति, वाक्यभेददोषापत्तेरिति । अतोऽस्य वाक्यस्यायमर्थोऽव-
गम्यते । यः कश्चिदचनान्तरेण मातामहश्राद्धस्य कर्त्तव्यगतः पुत्रि-
कापुत्रादिः स मातामहश्राद्धं कुर्वन् पितृश्राद्धवत्कुर्यान्नान्यथेति ।
तदेतदयुक्तम् । विशिष्टविधौ वाक्यभेदाभावात् । श्रुत्यादिमन्त्रकर्म-
सम्बन्धोऽवगम्यते प्रकरणेनापि स एव । ननु मातामहानामण्येवमि-
त्येतावदेवात्र श्रूयते न तु श्राद्धं कुर्यादित्येतदपि । अतोऽस्य वाक्य-
स्यातिदेशमात्रपरत्वे श्रुतार्थविषयो विधिः । विशिष्टविधिपरत्वे च
श्रुतार्थविषय इति । मैवं । श्राद्धं कुर्यादित्येतावतो वाक्यावयव-
स्यावश्यमनुषङ्गेण वा अध्याहारेण वाच कल्पनीयत्वात् । न हि तम-
न्तरेण कस्यापि विधिः सम्भवति । ननु यावद्यावद्विधयान्तरमुपादी-
यते तावत्तावद्विधिशक्तिस्तत्र तत्र सम्भरति । यथा रक्तः पटो भवती-
त्यत्र वाक्ये पटो भवतीत्येतमर्थं परित्यज्य रक्तो भवतीत्येतमर्थमा-
श्रूयते । मैवं । अप्राप्तार्थविषयो हि विधिर्भवतीति विधेः स्वभावः

न तु विधेयान्तरविषय इति । अन्यथा विशिष्टविधिभावोऽपि विलीयते । यस्तु विधेयान्तरविषया विधिशक्तिरित्येवंविधो न्यायः स तु प्राप्ते एकस्मिन् पदार्थे द्वितीयविषयपदार्थ एव भवति । अप्राप्ते तत्तरपदार्थविषयोऽपीति विवेचनीयः ।

“ननु कुर्यात्मातामहश्चाहुं नियमात्पुत्रिकासुतः । उभयोरर्थसम्बन्धः कुर्यात्स उभयोरपीति” यमसंहितावचने मातामहश्चाहुं पुत्रिकापुत्र-
स्यैव नियमेन विहितम् । अतो दौहित्रमात्रस्य न तत्र नियमेनाधि-
कारोऽस्तीत्यवगम्यते । यतः पुत्रिकासुत इत्येतस्माच्छब्दद्वयपुत्रिका-
सुतस्य मिदृशनिरेव गम्यते । शब्दद्वयान्यनितृत्तिपरत्वादिति ।
तस्मादेतद्वचनाविरोधाय मातामहानामप्येवमित्येदञ्चनमतिदेशमात्रपरं
व्याख्येयमिति । मैवं । द्विविधो हि पुत्रिकापुत्रः । एको मातामहेनैव
मन्त्रद्वयः, अन्या मातामहेन पित्रा च । तत्र यो मातामहेनैव मन्त्रद्वयः
पुत्रिकापुत्रः स मातामहश्चाहुमेव नियमात्कुर्यात्, पितृश्चाहुन्तु
कुर्यादा न वेति । तस्य पितृश्चाहुं नियमनिवारणार्थं ‘नियमात्पुत्रिका-
सुतः’ इत्येतद्वचनम् । न तु दौहित्रान्तरस्य मातामहश्चाहुं नियमनि-
वारणार्थमिति । एतच्चाधिकारिप्रकरणे विस्तरणाभिधास्यते । कर्त्तव्य-
पाध्यायेनाप्युक्तम् । आहुं कर्त्तव्यमित्येवंविधे विधौ विशेषानवगमना-
दभ्येषां आहुं कर्त्तव्यमित्यवगम्यते । सूत्रकारवचनाच्च श्रीक्री-
पिण्डानवनेज्य दद्यादिति, वीष्णा दीप्य मातामहपिण्डापेक्षया वक्ष-
प्रयोग एवापपद्यते । मन्त्रस्मिन्नाच्च पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपिताम-
हेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो तृद्व्यप्रमातामहेभ्य इति । इतश्च
पार्ष्वणे मातामहश्चाहुमावश्यकम् । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा

वैश्वदैविकमिति वैश्वदैविकस्य तन्वतोपदेशात् । यदि मातामहश्राद्धं
पितृश्राद्धप्रयोगकाले न प्रयुज्येत तदा किमपेक्षा वैश्वदेवतन्वता
स्यात् । मरीचिगणाह ।

तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवममन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिमग्नन्नस्त्वं वा वैश्वदैविकमिति ॥

तदेवं षड्दैवत्यं मुख्यं पार्वणमिति सिद्धम् । यच्च पार्वणेन त्रिना
क्रियमाणमष्टकामंक्रान्तिग्रहणादिमाधारणकालविहितं नित्यनैमित्तिकं
काम्यं वा अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमित्येवंस्वरूपकं प्रतिदिनमनु-
ष्ठीयमानञ्च नित्यं तदपि षड्दैवत्यमेव । पार्वणैतिकर्त्तव्यतातिदेशात् ।
धौम्यवचनाच्च ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं ध्रुवमिति ॥

अत्राह शङ्खश्रीधरः । यत्र त्रयोदशीश्राद्धवृद्धिश्राद्धादौ वर्गद्वयस्य
नियमेनैव श्राद्धं विहितं तद्विषयं धौम्यवाक्यं ज्ञामुपेययणदत्त-
पुत्रिकापुत्रादिविषयश्चेति तदयुक्तम् । मन्वन्तिषयत्वे न्यायवचनाभ्यां
विरोधाभावात् । पराभिमतत्रयोदश्यादिविषयत्वे चानुवादकत्वापत्तः ।
यतस्तत्रयोदश्यादौ वर्गद्वयस्य श्राद्धं तत्प्रकरणे विशेषवचनेरेव विहितम् ।
अविशेषविधायकत्वान्नानुवादकमिति चेत् । मैवं । पितरो यत्र पूज्यन्ते
इत्यादिपूर्वार्थस्थानुवादत्वानिर्गुत्तेः । किञ्च अविशेषविधायक्यनुष्ठेया-
धिष्ठाभावाद्व्यावृत्ताप्रमेवोपदिश्यत इति सर्वस्याप्यनुवादकत्वम् ।
आदरस्यापि श्राद्धान्तरिकत्वात् श्रद्धाश्रितः श्राद्धं कर्षीतेत्यादि-
नैव प्राप्तत्वात् । नन्वेनेनैव तर्हि सर्वत्र वर्गद्वयस्य श्राद्धे प्राप्ते त्रयो-

दद्यादौ वर्गद्वयश्राद्धोपदेशकानामनुवादकत्वं स्यात् । न स्यात् ।
प्रमादादन्यथाकरणे तेषां प्रत्यवायातिशयप्रतिपादनपरत्वात् विधिवत्स्य
वत्तमाणत्वाच्च । वृहस्पतिस्मृतावपि ।

सर्वस्मात् प्रकृतादन्यात् पिण्डान्मधुतिलाश्वितान् ।

पितृ-मातामहादीनां दद्याद्भुजविधानतः ॥

पितृ-मातामहादीनामित्यस्यायमर्थः । पित्रादीनां त्रयाणां
मातामहादीनां त्रयाणामित्येवमवास्याश्राद्धं पिण्डान् दद्यादिति ।
कात्यायनोऽप्याह ।

कर्पूममन्त्रितं मुक्ता तथाद्यं श्राद्धोत्थम ।

प्रत्याब्धिकं वा शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरिति ॥

कर्पूममन्त्रितं सपिण्डाकरणम् । अनेनार्थात् कर्पूममन्त्रितादिषु
मातामहश्राद्धं न विद्यत इति चोक्तं भवति । देवत्वादिस्यतिषु ।

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ।

षडर्थान् दापयेत्तत्र षडभ्यो दद्यात्तथाशनम् ॥

पिता भुङ्क्तुः दिजकरं मुखं भुङ्क्तुः पितामहः ।

प्रपितामहस्तु तालुम्यः कण्ठं मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ तु संस्थितः ॥

एवमथाचरेच्छ्राद्धं षड्देवस्यं महामुने' ।

विभक्तं कारयेद्यस्तु पितृहा म प्रजायते ॥

मत्स्यपुराणे पिण्डान्वाहार्यप्रयोगे ।

प्राचीनाबीतिना कार्यमतः सर्वं विजानता ।

(१) महामुने इति ख० ।

षड्वत्सस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् हत्वा तथोदकम् ।

दद्यादुदकपात्रेषु मलिनं मद्यपाणिना ॥

पुनस्तथाऽप्याह ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।

तेषाम् पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनुवः ॥

पितृवदिति त्रैपुरुषिकं आवश्यकत्वेन तुल्यादरतया च ।

व्यासोऽप्याह ।

पितृन् मातामहांसैव द्विजः श्राद्धेन तर्पयेत् ।

अनृतः स्यात्पितृणाम् ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

ब्राह्माण्डपुराणेऽपि ।

तस्यान्तु पैतृकं श्राद्धं पितृप्रभृतिषु त्रिषु ।

कुर्यान्मातामहानाञ्च तथैवानृत्यकारणात् ॥

आनृत्यकारणादित्यभिधानात् तस्याकरणे पितृणां च अनपाकत-
मेव तिष्ठतौत्यवगमादावश्यकत्वं गम्यते । अतएव तस्याकरणे दोषो-
ऽपि ब्राह्माण्डपुराणे ।

पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः ।

मातामहान् कुरुते पितृहा स प्रजायत इति ॥

ननु यदि दौहित्रमात्रस्य मातामहश्राद्धमावश्यकं तर्हि स्कन्द-
पुराणे धनहारिण एव दौहित्रस्य मातामहश्राद्धमावश्यकमिति कथं
प्रतिपादितम् । तथाहि ।

श्राद्धं मातामहानाम् अवश्यं धनहारिणा ।

दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्त्तव्यं त्रिधिवत् भवेति ॥

अतो धनहारिणो दौहित्रादन्यस्य मातामहश्चाद्भुतमावश्यकमिति गम्यते । मैवं । अलमेतन्मनुष्याणामित्यादिवाक्यभेदपर्यालोचनया दौहित्रधनहारिशब्दस्य दौहित्रमात्रोपलक्षणपरत्वस्याधिकारिप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च दौहित्रमात्रस्यामावास्यादिकालिकमाता-महश्चाद्भाधिकारे सत्यपि धनहारिणो दौहित्रस्य मातामहश्चाद्भा-दावप्यधिकारलाभार्थमेतद्वचनमिति । न दौहित्रान्तराधिकारनिवृत्तौ पर्यवस्यति । यदपि मनुवचनम् ।

दौहित्रो ह्यखिलं ऋक्यमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥

स एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय चेति ॥

अपुत्रमातामहश्चाद्भुत्स्वेनावश्यकत्वं दर्शयति तदपि पूर्व्वेण समानार्थतया व्याख्येयमिति । तदेवमेतत्सिद्धम् अमावास्यादिमा-धारणकालविहिते आहुते पित्रादौनां त्रयाणां मातामहादौनामपि त्रयाणामित्येवं घणां देवतात्वमिति । तदेतदेषां देवतात्वं प्रत्येक-मेव, न पुनः समुदितानाम् ।

तथा च श्रुतिः प्रत्येकमेवादृशं दर्शयति ।

अमावेतत्त दत्तं यत्तमानस्य पित्रेऽमावेतत्त इति पितामहाया-
ऽमावेतत्त इति प्रपितामहायेति ।

मनुः । यत्किञ्चित्कामधुमिश्रं गोक्षीरघृतपायमम

दत्तमनुयमित्याहुः पितरस्त्वेव देवता इति ॥

अत्र देवता इत्यस्मिन् बहुवचनान्ते ऋद् देवता च देवता चेत्येवं-विधविग्रहवाक्योपदृष्टात् देवतानां बहुत्वावगतेः प्रत्येकपरिगणनेव देवतात्वमवगम्यत इति हरिहरः ।

वैजवापश्च । उशन्तस्वेत्यनया यजमानस्य पितरं पितामहं प्रपितामहं नामभिर्वावाह्यायन्तु न इति जपित्वा पात्राण्युद्दिशति । पितरेतत्तेऽर्थं पितामहेतत्तेऽर्थं प्रपितामहेतत्तेऽर्थमित्यावाहना-
र्यादौ प्रत्येकमेव पित्रादीन् निर्दिशतीति प्रत्येकमेव देवतात्वं मन्यते ।

आश्वनायनश्च । स्वधा पित्रे स्वधा पितामहाय स्वधा प्रपिता-
महायेति प्रत्येकमेव निर्दिशति ।

विष्णुश्च । नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखेषु निवेद-
येदित्यन्ननिवेदने पित्रादिप्रत्येकमेव चतुर्थ्यन्तैः शब्दैर्निर्दिशति ।

कात्यायनश्च । स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छति, वाच्यतामित्युक्ते
पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यश्च स्वधा वाच्यतामिति प्रत्येकमेव
निर्देशं दर्शयति । तथा अमाववनेनिस्त्वेति यजमानस्य पितृप्रभृतीं-
स्तोनित्यवनेजनप्रयोगे प्रत्येकमेव निर्देशं दर्शयति । ब्रह्मपुराणेऽपि ।

पितृभ्यश्च तथा दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।

एकैकस्यापि विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरात् ॥

अमुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नम इति । अत्रामुकगोत्रैतत्तुभ्य-
मन्नमित्ययं वक्तुं पृथङ्निर्देशो दृश्यते । तदेवमादिभिः श्रुति-
स्मृति-पुराणवचनैः पित्रादीनां प्रत्येकमेव देवतात्वमवगम्यते । ननु
आद्रुममावास्यायां पितृभ्यो दद्यादिति गौतमोक्तेः पितृभ्योदद्यात्
पूर्वेषुः ब्राह्मणान् सन्निधाप्येति वशिष्ठोक्तेश्च समुदितानां देवतात्वमव-
गम्यते । तच्च हि पितृभ्य इत्यनेनैकशेषेणेतरैतरयोगोऽवगम्यते ।
मैव । न हि चतुर्थी देवतात्वं ब्रूते, किन्तु तस्मा कल्पनीयं तद्भवेत् । न

च कल्पयितुं शक्यते । पूर्वोपदर्शितश्रुतिस्मृतिविरोधात् । इतरेतर-
योगस्याभिधानक्रियापेक्षया लोके वेदे च दृष्टः । यथा गार्गा भोज्यन्तां
क्षौमे वमानावग्निमादधीयातामिति । ननु तदभयविधवचनदर्शनात्
प्रत्येकं मिलितानां वा देवतात्वमिति किं न कल्प्यते । अत्र कश्चिदाह ।
तुल्यबलप्रमाणद्वयोपनिपाते हि विकल्पः स्यात् । न चैतदत्रास्ति । मन्त्र-
वर्णाद्वि प्रत्येकं देवतात्वमवगम्यते । समुदितानान्तु चतुर्थ्या, चतुर्थ्या च
मन्त्रवर्णात् दुर्बला । प्रयोगसमवायी हि मन्त्रवर्णः प्रयुज्यमानावस्य-
पदार्थप्रकाशकत्वादेवतास्वरूपाभिधायकश्च इति चतुर्थीतोऽभ्यर्हितः ।
चतुर्थी तु साक्षादेवतास्वरूपानभिधायिकेति । अतो न प्रत्येकपक्ष-
समुदायपक्षयोर्विकल्पः प्रमाणवान् । तत्र । श्रुतिर्हि चतुर्थी, लिङ्गं
मन्त्रवर्णः, श्रुतिश्च बलीयसी । मन्त्रवम्, तर्हि मिलितानां देवतात्वमाप-
तितम् । मैवम् । पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्येकदेवतात्वपक्षस्य निर्व्याघात-
बहुतरवचनावसृष्टत्वाच्च प्रत्येकपक्षस्य बलवत्त्वम् । यदि च समुदितानां
नामपि देवतात्वं स्यात्तदा ब्राह्मणबहुत्वेऽपि कदाचिदेकैकस्मिन् ब्राह्मणे
समुदितानामुद्देश्यत्वं स्यात्, न तु नियमाद्भेदेनेति । अथैकब्राह्मणपक्ष-
एव समुदितानां देवतात्वम् । मैवम् । ब्राह्मणबहुत्वैकत्वनिमित्तजन-
देवतात्वाश्रवणात् । अथान्य एवायं समुदितदेवताकः प्रयोगः, अन्य
एव प्रत्येकदेवताकः प्रयोग इत्युच्यते तदा समुदिताममुदितदेवताभेदे-
मागन्तुमानविशेषतया ऐकस्यापि प्रवृत्ततत्त्वत्वानवगमात्प्रसङ्गानुपपत्तौ
पृथगनुष्ठाने प्राप्ते चत्वारो ब्राह्मणाः स्युरिति क्त्वा 'द्वौ द्वौ पितृकृत्य-
चीनेकैकमुभयत्र वा भोजयेत् सुमृष्टोऽपि' इत्यादिका चिब्राह्मणैक-
ब्राह्मणपक्षयोः कल्पानुक्रमरूपत्वप्रतिपादिका मन्त्रादिस्मृतिर्भाष्येत ।

किञ्चैकब्राह्मणपक्षेऽपि परिवेषितस्यान्नस्य विभागं कल्पयित्वा पृथ-
गेकैकमुद्दिश्य त्यागं दर्शयन् वृहस्पतिरेकैकस्यैव पित्रादेर्देवतात्वं
दर्शयति ।

यद्येकं भोजयेद्विप्रं स्वन्यत्वात् प्रकृतस्य तु ।

स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नन्तु प्रकल्पयेदिति ॥

अत्र केनचित्प्रचेतोनाम्ना वचनं कल्पितम् ।

उद्देश्यैक्ये द्विजैक्ये वा एकार्थैक्यपवित्रकम् ।

पिण्डनिर्व्वपणञ्चैकमिति गालवभाषितमिति ॥

अत्र वाक्ये उद्देश्यानेकत्वेऽपि द्विजैक्ये विभागमपरिकल्प्यैव
पिण्डदानविधानात्समुदितानां देवतात्वं गम्यते । तत्र विभागकल्पना-
वचनैः पृथक्पिण्डदानवचनैश्च विरोधे ध्येयमेव तावदेतद्वचनम् ।
एकोद्दिष्टविषयत्वेन वा व्याख्येयम् । उद्देश्यैक्ये सति ब्राह्मणभूयस्त्वं
वैकल्यं वास्तु, तथाप्येकमेव आहुं कर्त्तव्यमित्यर्थः । उद्देश्यभेदे हि
द्विजैक्येऽपि पूर्व्ववचनैरेव भेदेनानुष्ठानस्य सिद्धत्वात् । एकब्राह्मण-
निमन्त्रणवति प्रयोगान्तरे समुदितदेवतात्त्वपक्षाश्रयणे तत्र 'उन्नन्तस्त्वा'
इत्यावाहनश्चोऽन्वयो न स्यात् । ननु 'उन्नन्तुशन्नन् आवह पितृन्' इति
बहुवचनान्तेन पितृशब्देन दन्तममानार्थैकशेषवशादितरेतरयुक्ताना-
मेव पित्रादीनां देवतात्वमभिधीयत इति लिङ्गात् तत्रैव विनियोगे
कथमनन्वयाशङ्का क्रियते । उच्यते । 'उन्नन्तस्त्वा' इत्यनया यजमानस्य
पितरं पितामहं प्रपितामहं नामभिरावाह्येति प्रत्येकदेवतावत्येव
प्रयोगे वैजवापवचनैर्विनियोगादेर्द्वौवलिङ्गानुरोधात् । तस्मादेक-
ब्राह्मणपक्षेऽपि प्रत्येकमेव पित्रादीनां देवतात्वमिति प्रत्येकमेवोद्दिश्य

सर्व्वत्यागा विधेयाः, न तु कदाचिदितरेतरयोगाभिधायिना इत्य-
समासेन समुदितानुद्दिश्येति स्यितम् । अथेदं विचार्य्यते । किमेषां
मपत्नीकानां देवतात्वं उत केवलानामिति । तच्च तावत् केवलाना-
मिति हरिहरो मन्यते । तथा च ब्रह्मपुराणे प्रयोगवाक्यं मपत्नीका
इति विशेषणशून्यमेव रचितं दृश्यते ।

एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गमादरात् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तन्ममत्वं स्वधा नम इति ॥

अत्राद्ये अमुकशब्दे सम्बन्धनामनौ विवक्षिते । द्वितीये गोत्रं स्पष्ट-
मेव । तदेवं प्रयोगवाक्यं निष्पद्यते । अस्मत्पितर्यश्चदत्तशर्मन् वासिष्ठ-
गोत्रैतत्तन्ममत्वं स्वधा नमो नम इति । कल्पसूत्रेऽपि वाक्यरचना-
विशेषणशून्यैव दृश्यते । तद्यथा साङ्ख्यायनगृह्ये । अन्नश्चामावेतन्न
इत्युद्दिश्य भोजयेदिति । विष्णुस्मृत्येऽपि पित्रे पितामहाय नामगो-
त्रेभ्यो गोत्राभ्यामुदङ्मुखेऽध्वित्यादि ।

न चात्र पत्नीविशेषणवतः पित्रादेर्देवतात्वे प्रमाणमस्ति । न चैवं
वाच्यम् । “अम्बुकामु वृद्धौ च प्रतिमंवत्सरं तथा । अत्र मातुः पृथक्
आहूतमन्यत्र पतिना सहेति” शातातपस्वतौ मातुः पत्या सह आहू-
कर्त्तव्यमिति वचनात् पत्नीविशेषणवतः पित्रादेर्देवतात्वं कल्पनीय-
मिति । यतः कल्पनायां पूर्वोपदर्शितपुगणादिस्थितप्रत्यक्षप्रयोगवाक्य-
विरोधः स्यात् । किञ्च पतिना सहेति वचनात् ईहयुक्तेऽप्रधान इति
शब्दानुशामनाच्च पत्युः सहयोगेनाप्रधानत्वात् प्राधान्योपस्थापकविशेष्य-
त्वानुपपत्तौ सभर्त्तृकायै मात्रे इति प्रयोगवाक्यं स्यात् । किञ्च यथा
‘पत्नीवत दहं गृह्णाति’ इत्यत्र पत्नीवतो निरपेक्षस्य देवतात्वे सिद्धे

‘मज्जूर्द्धवेन त्वद्वा सोमं पिव’ इति महत्वे श्रुतिमामर्थ्येन न त्वद्वा सहितस्य देवतात्वमेवमिहापि ‘पित्रे पितामहाय आहुं कुर्यात्’ इति निरपेक्ष-
श्रुतेर्न पत्नीसहितस्य देवतात्वमिति । न च वाच्यम् तद्विरोधात्तत्र
तथा । अत्र तु कल्पनीयं देवतात्वम् । महश्रुतिमामर्थ्यात् सपत्नीक-
स्यैव कल्प्यमिति । यतस्तत्रापि गृह्णातीति ग्रहणमात्र एवाद्देश्यत्वश्रव-
णाद्देवतात्वं कल्प्यमेव । यथैन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिष्विन्द्रवाय्वादौनां ।
इतश्च न पत्नीविशेषणवतः पित्रादेर्देवतात्वम् । यतः ‘न योषिद्भ्यः
पृथग्दद्यादवमानदिनादृते । सभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरामां यतः स्मृता’
इत्यादीनि वाक्यानि योषितां विशेषणत्वेनाप्युद्देश्यत्वं नास्तीत्येतदेव
प्रतिपादयन्ति । न चैतद्वक्तव्यम् पृथग्दाननिषेधादपृथग्दानमनुमत-
मिति । पतिविशेषणत्वेनाप्युद्देश्यत्वमभ्यनुज्ञायत इति योषिद्ग्रहण-
स्याविशेषणत्वात् । यतोऽस्मिन् पते पत्नीसाहित्यात्पुरुषाणामपि
पृथग्दानाभावात् । तस्मान्न योषिद्भ्यो दद्यादित्येतावदेवात्र विधीयते ।

‘स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरामां यतः स्मृता’ इत्ययं हेतुवन्निगदो-
ऽप्यमुमेवार्थं द्योतयति । अत्र हि भर्तृपिण्ड इति पिण्डो व्यपदिश्यते
न पत्नीपिण्ड इति । यदि पत्न्या अपि तस्मिन् पिण्डे भर्तृविशेषणत्वे-
नाद्देश्यत्वं स्यात्तदा द्वयोरेवामौ पिण्ड इति द्वाभ्यां व्यपदिश्येत ।
तस्मात्पुरुषानेवाद्विश्य प्रदीयमानपिण्डांशेभ्यो योषितामपि तृप्ति-
र्भवतीति नाद्देश्या योषित इत्युक्तं भवति । अतएव मत्स्यपुराण
अग्निमत्कर्तृकामावास्याश्राद्धप्रयोगे पत्नीनां पृथक्पिण्डा विहिताः ।
न पुनः पितृविशेषणत्वेनाद्देश्यत्वं विहितमिति । तद्यथा

षड्वत्तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा तथोदकम् ।

दद्यादुदकपात्रैस्तु मलिनं मद्यपाणिना ॥

इत्यादिनोश्नेखनावनेजन-ग्रहण-निनयन-प्रत्यवनेजन-नमस्कार-गन्ध-
पुष्पाद्यर्चनाद्यन्तं पित्रादिषट्पुरुषपिण्डदानप्रयोगमभिधायोक्तम् ।

ततः कृत्वान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः ।

तत्तत्पिण्डादिकं कुर्यादावाहनविमर्जनम् ॥

इति चतुर्विंशतिमतेऽप्युक्तम् ।

क्षयाहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक्क्रिया ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्प्रादं महर्षयः ॥

इति माह्व्यायनगृह्येऽपि पत्नीनां पृथगेव पिण्डदानं विहितम् । न
पुनः पतिविशेषणत्वेनेति । तस्मात् पित्रादीनां केवल्नानां देवतात्वात्
मपत्नीकेति विशेषणपूज्य एव पित्राद्युद्देशः कर्त्तव्य इति प्राप्तेऽभि-
धीयते । मपत्नीकानामेव देवतात्वमिति 'अन्यत्र पतिना महति वच-
नात् । न च मभर्त्तृकार्ये मात्र इति प्रयोगप्रसङ्गः । प्रतीयमानस्यापि
पत्न्याः प्राधान्यस्यात्राविवक्षितत्वात् । पतिमहत्त्वस्य प्राधान्यस्य च
विवक्षितत्वे गौरवं स्यात् । प्राप्ते च कर्मणि गुणद्वयविधौ वाक्यभेदः
स्यात् । अप्राधान्यकारणानां भूयमासुपलभ्यान्तेषाञ्चैककारणापेक्षया
बलीयत्वात् । विपतिषिद्धधर्मममवाये भूयमां स्यात् मधर्मत्वमिति
न्यायात् । अथ तानि कारणानि प्रदर्शयन्ति । तत्र तावत् 'अश्वश्रुताम्
वृद्धौ च प्रति संवत्सरं तथा । अत्र मातुः पृथक्प्रादं' इत्येतावता
पदकदम्बकेन मात्रप्रादस्य पृथक्मात्रमभिधाय अन्यत्र तद्व्यतिरेका-
भिधानं कृतम् । 'अन्यत्र पतिना महति तत्र पूर्वमभिहिताप्राधान्य-
व्यतिरेकात्मकस्य प्राधान्यस्याप्यभिधाने विवक्षिताभिधानमेव । विव-

जिताभिहितव्यतिरेकातिरिक्तत्वात् । स्त्रीधर्मेषु स्त्रीणां पतिपार-
तन्त्रादप्राधान्यमुक्तम् । लोकतोऽपि तदेव गम्यते । तस्मादस्तु-
बलविरोधात् शब्दबलोपनीतं प्राधान्यमविवक्षितमिति कथ्यते । ननु
शब्दैकप्रमाणके आद्वकृत्व्यापाररूपे देवतात्वेनाभिधाने प्राधान्यं
शब्दबलोपनीतम् । लोकादिभिश्च पत्नीव्यापारे पतिपारतन्त्रमवग-
तम् । न च तयोर्विरोधोऽस्तीति । कथं तद्वलात् प्राधान्यस्या-
विवेनेति । 'उच्यते । 'प्रथिता प्रेतकृत्येत्यादिवचनपर्यालोचनया-
भोजनद्वारेण प्रसीतमनुष्ठोपकारिकेयं आद्वकृत्येत्यवगमात् पत्या
सह पत्या अपि भोजने क्रियमाणे स्वकार्ये तत्परतन्त्रतास्तीति ।
तथैवाभिधाने प्राप्ते आद्वकृत्व्यापारेण सह विरुद्धं लोका-
द्यवगतमप्राधान्यमिति । तदनुरोधात् प्राधान्यमविवक्षितं गम्यते ।
पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय आद्वं कुर्यादित्येवंविधे आद्वो-
त्पत्तिविधौ पित्रादीनां देवतात्वेऽवगते पूर्व्यावगतेन तेनैव प्रधान-
स्थानवरोधे पश्चादागच्छतस्तत्पत्नीनां देवतात्वस्यागन्तूनां निवेशोऽन्त
इति न्यायादप्रधानस्थानाश्रयणमेवाचितमिति नेत्यत्तिशिष्टगुणवि-
रोधोऽपि । न हि मुखान्तरेण निविशमानफलचममवदूत्यत्ति-
शिष्टेन बाधितुं शक्यते । विशेषणत्वेन निविशमानं सुतरां न शक्यते ।
सर्वस्यापि विशेषणं प्रति साकाङ्क्षत्वात् । अतएव सामान्यतो विहित
विशेषणेन सम्बध्यते । यथा सोमस्तिपर्षत्वादिना विशेषणेन । न
चैवं सति लघुरपि विशेषणत्वमुखेन प्रसङ्गः । विध्यभावात् । अत्र तु
पतिना सह मातुः आद्वं कर्त्तव्यमिति आद्वे देवतात्वं विधीयत
इति, वैषम्यात् । इतश्च पित्रादिआद्वे तत्पत्नीनां देवतात्वमप्र-

धानत्वञ्च । यतः ज्ञातातपेन पतिश्राद्धे पत्न्या अंशभागित्वमुक्तम् ।

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे ह्यते ।

पत्नी पतिपितृणां तस्मादंशेषु भागिनौति ॥

अंशशब्दो हि महाद्रव्यस्यैकदेशं वदन् पित्रादिभोग्यार्थाश्रित्वरूपत्वं महाद्रव्यत्वं गमयन् तद्भोग्यतां पित्रादीनां प्रधानदेवतात्वं गमयति । एकमूर्त्तित्वञ्चात्र प्रेतभावापगमेन पितृभावप्राप्त्या सावृक्ष-सन्निकर्षादिरूपमेव श्राद्धभोग्यत्वयोग्यतापादकं साहचर्यम् । न पुनर्भुक्ष्य-मैकरूप्यं, तस्यासम्भवात् । न हि चेन्नद्रव्यस्यैक्यं शरीरैक्यं वा कश्चि-च्छास्ते दृश्यते । नापि शिष्टसम्पत्तम् । न चाप्यबाधितम् । एकस्मि-न्देहे चेन्नशभेदात् बुद्धीच्छा-प्रयत्न-प्रवृत्तिवैमत्योत्पत्तेरिह मानात्म-वादिनः । दृश्यतेऽस्मत्तावपि पित्रादिश्राद्धे मात्रादीनां सहभावेन देवतात्वं दृश्यते ।

स्त्रेण भर्ता समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते सुधामसम् ।

पितामही च स्त्रेणैव स्त्रेणैव प्रपितामहीति ॥

शङ्खस्मत्तावपि ।

अश्वत्थकां तथा मातृश्राद्धं चैव श्रुताहनि ।

ऐकोद्विष्टं तथा मुक्ता स्त्रीषु नान्यत् पृथग् भवेत् ॥

षट्चिंशन्मतेऽपि ।

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च स्मृतके ।

न पृथक्पिण्डदानम् तस्मात् पत्नीषु विद्यत इति ॥

नन्वत्र यतो भर्ता सहैकत्वं सा गता पत्नी तस्मात्पत्न्याः पृथक्-पिण्डदानमिषेधावगमादनुद्देश्यत्वमेवावगम्यते । मैवं । पृथक् न विद्यत
8

इत्यभिधानादपृथग्विद्यत एवेत्यनुज्ञा गम्यते। न च तदा पत्युरपि पृथ-
 ग्दानाभावात् पत्नीग्रहणमविवर्चितं स्यादिति वाच्यम्। यतोऽत्र पत्या
 सह पत्न्याः आद्धे क्रियमाणे पतिमपेक्ष्य प्राधान्याप्राधान्यनियमेन
 प्राधान्येनैव वा तुल्यप्रधानतया वा निर्द्देशो न कर्त्तव्यः, किन्तु
 पतिविशेषणत्वेनैव, इत्येवंविधाप्राधान्यविवर्त्तार्थत्वात् पत्नीग्रहणस्य भवति
 चैवंविधप्रधानाप्रधानविषयो निर्द्देशः। पर्षद्भोजनार्थपाकात् पृथक्
 चैत्रभोजनार्थः पाक इति न ह्यत्र चैत्रभोजनार्थः पाको नास्ति, न वा
 चैत्रग्रहणमविवर्चितं जातम्, किन्त्वपृथग्भावेऽप्यप्रधानत्वगमकम्।
 तथात्र पत्न्या अपौति। एवमेव चैतद्वचनं व्याख्येयम्। अन्यथा
 न विद्यत इत्येतावन्मात्रेऽर्थे पृथक् न विद्यत इत्येतावद्वाक्यं स्यात्।
 तथा च पृथगित्यनर्थकं भवेत्। अनेनैव च न 'योषिद्भ्यः पृथग्द-
 द्यादवसानदिनादृते' इत्यत्रोक्तो योषिद्ग्रहणस्यातिशेषत्वप्रसङ्गाऽपि
 निराकृतः। यत्तूक्तं 'स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरामां यतः स्मृता' इत्यत्र
 भर्तृपिण्ड इति पिण्डो व्यपदिश्यते। न पत्नीपिण्ड इति कृत्वा न
 योषितां तत्रोद्देश इति। तदपि न वाच्यम्। पत्युः प्राधान्याभि-
 धानात्। पत्युः पत्न्याश्च देवतात्वाविशेषणकेन प्रधानेनैव निर्द्देश-
 स्योचितत्वात्। अतः मिद्धममावास्यादिकालिकेषु पित्रादिश्राद्धेषु
 तत्पत्नीनामप्यप्राधान्येनोद्देश्यत्वमिति। तथा चास्मत्पितृश्राद्ध-
 शर्मन् वामिष्ठगोत्र मपत्नीकैतत्तुभ्यमन्नमित्यादिप्रकारप्रयोगवाक्य-
 माचारानुग्रहवशात् प्रत्येतव्यम्। येऽत्र मन्यन्ते। स्थितश्चेत्यतिश्राद्धे
 पत्नीनामुद्देश्यत्वं तर्हि सम्बन्ध-नाम-गोत्राणि यथावत् परिकीर्त्तयेत्
 'नामगोत्रं पितृणान्नु प्रापकं इत्यकथयोः' इत्यादिविधिमिच्छार्थं पत्नी-

नामपि गोत्रनामनौ कीर्त्तनीये इति, तेषान्नु मतेन अस्मत्पितर्यश्चदत्त-
 शर्क्षन्वासिष्ठगोत्र सावित्रीनामिकया वामिष्ठगोत्रया पत्न्या सहैतत्तुभ्य-
 मन्नमित्यादिप्रकारकं प्रयोगवाक्यमनुसन्धेयम् । अस्मिंस्तु पत्ने यदा
 वज्रपत्नीकः पिता भवति तदा अमुकामुकनामिकाभिर्वासिष्ठगोत्राभिः
 पत्नीभिः सहैतत्तुभ्यमन्नमित्यादिप्रकारकं प्रयोगवाक्यं प्रयोज्यम् ।
 स्वजननीयतिरिक्तानामपि एकत्वं सा गता भर्तुरित्यादिवाक्यवशाद्-
 विशेषेण पतिश्राद्धेऽंशभागित्वात् । “ननु स्वेन भर्ता समं श्राद्धं
 माता भुङ्क्ते इति” मातृशब्देन व्यपदेशात् जननीयतिरिक्ताणां पितृप-
 त्रीणां न महोद्देश इत्यवगम्यते । नैतदेवम् । सर्व्वामामपि मातृत्वात् ।
 कथमित्यं “सर्व्वामामेकपत्नीनामेका चतुर्विणौ भवेत् । सर्व्वामा-
 स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्भनः” ॥ इति मनुवचनात् । मन्थन्यामां
 सोदरजातपुत्राभावे सपत्नीपुत्रेण पुत्रवत्त्वमिति वचनार्थावगमात् सप-
 त्नीपुत्रमात्रविषयत्वं वचनस्येति कथमविशेषेणैकप्रयोगवाक्यरचनेऽप-
 पद्यते । उच्यते । सपत्नीपुत्रेणापि पुत्रवतीत्वं भवतीत्येतावन्मात्रस्यात्र
 वचने विवक्षितत्वात् । “एका चेत् पुत्रिणो नान्या” एवंविधार्था विव-
 क्षायामेव शब्दार्थाध्याहारप्रसङ्गः । ननु, सर्व्वस्यापि शब्दस्यान्यनिवृत्ति-
 परत्वान्नाध्याहारदायः, मैवम् । स्वार्थसमर्पणपरत्वमेव शब्दानामौत्स-
 र्गिकं नान्यनिवृत्तिपरत्वम्, तत्परत्वे हि सर्व्वेषां परिसंख्यार्थत्वापत्तेः ।
 यदि कैकाचेदित्यन्यनिवृत्तिपरं स्यात्तदा द्वयोः पुत्रवतीस्तात्पुत्राभ्यां
 तृतीयाद्याः पुत्रवती न स्युः । अथैका चेदित्येतन्न द्वितीया निवृत्त्यर्थं
 किन्तु स्वेन पुत्रेण पुत्रिणाः सपत्न्याः सपत्न्यन्तरपुत्रेण न पुत्रवतीत्वं
 स्वेनैव तु तद्वदेत्, अपुत्राया एव तु सपत्नीपुत्रेण पुत्रवतीत्वमिति ।

पुत्रवतीव्यावृत्त्यर्थमेवकेति पदमिति । मैवम् । एकपदस्य पुत्रवतीव्या-
वर्त्तनसामर्थ्याभावात् । स्वार्थविपरीतो ह्यर्थः शब्देन व्यावर्त्तते नान्यः ।
अनेक एव चैकशब्दार्थविपरीतो न तु पुत्रवतीत्येषः । नन्वस्तेकशब्दः
पुत्रिणीव्यावर्त्तनाममर्थः पुत्रिणीशब्द एव तु भविष्यति । ननु चित्र-
मिदम्, पुत्रिणीशब्द एव पुत्रिणीव्यावर्त्तक इति । स्वार्थादन्योहि
शब्देनार्थो व्यावर्त्तते न पुनः स्वार्थ एव । न हि भवति पुत्रिणीं न
निमग्नयेत्यत्र सपुत्रायाः व्यावृत्तिः । अथ किं पुत्रिणीं न निमग्नयेत्य-
त्रापि न भवति व्यावर्त्तकः । मैवम् । न ह्यत्र पुत्रिणीशब्दे व्यावर्त्तकः,
किन्तु नकारः, न चासौ प्रकृतेऽस्ति । अथ स्वेन पुत्रेण पुत्रिण्याः
पुत्रवतीत्वाभावश्चाविषयत्वायोगात् सिद्धेन च तत्पुत्रिणीत्वेनान्यासां
पुत्रवतीत्वसाधनात् स्वेन पुत्रेण पुत्रवत्याः पुत्रवतीत्वप्रतिपादनमना-
काङ्क्षितमनर्थकमात्माश्रयदूषितञ्चेति । न हि भवत्येवंविध उपदेशः
या येन पुत्रेण पुत्रिणी भवति सा तेन पुत्रेण पुत्रवतीति । एवं हि
सत्येकस्मैव विज्ञेयत्वानुवाद्यत्वे उपलक्षणत्वेऽपलक्ष्यत्वे ज्ञातत्वाज्ञातत्वे
च युगपदेकं ऽपि स्याताम् । अतः पुत्रिणीशब्दः समभिव्याहृतप-
दान्तरमवहतः पुत्रिणीं व्यावर्त्तयतीति न कस्यिदिरोधः । उच्यते ।
या येन पुत्रेण पुत्रवती सा तेन पुत्रेण पुत्रवतीत्युपदेशामभवेऽपि
एकस्याः पुत्रेण सपत्नी पुत्रवत्यपुत्रा वा पुत्रवती भवतीत्यन्यस्याः
पुत्रत्वोपदेशसम्भवात् समभिव्याहृतपदान्तरमवहतोऽपि न पुत्रवती-
निवर्त्तने क्लृप्तः पुत्रिणीशब्द इति । तदेवमेकस्याः पुत्रेण पुत्रवती पुत्र-
रक्षिता वा पुत्रवतीत्येवम्पदान्तरमवहतोऽपि न पुत्रवती-
निवर्त्तक इति सिद्धम् । वाधरक्षकानि च सिद्धाद्वे क्लृप्तमेवेत्याः ।

नन्वेवं सति स्वे पुत्रे विद्यमानेऽपि सपत्नीपुत्रेणौर्द्धदेहिकं कर्तव्यं
 स्यात् पुत्रत्वेन तस्याप्यधिकारात् । मैवम् । तस्यौर्द्धदेहिकं यावताम-
 धिकारस्तावद्भिः पृथक् पृथक् क्रियते, किन्तु सर्वानुमत्या सहादेहेनै-
 वेति वक्ष्यते, अन्यथा सोदरैरपि सर्वैस्तस्य पृथगनुष्ठानमापद्येत । सप-
 त्नीपुत्रस्य ज्येष्ठत्वेऽपि सोदरजातस्यैवान्तरङ्गत्वात् मातुरौर्द्धदेहिकेभ्य-
 धिकारः । ननु यदि स्वेन पुत्रेण पुत्रवत्यपि सपत्नीपुत्रेण पुत्रवती
 स्यात् तदा “भ्रातृणामेकजातानामेकस्येत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते
 तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरग्रवौत् ॥” इति वचनादमावास्यादीं पितृभ्रातृ
 क्रियमाणं पुत्रवतः पितृव्यस्यापि पितृत्वात् द्विपितुः पिण्डदानं स्यादिति
 स्मृतस्तस्याणुद्देशः प्राप्नोति, इति चेत् हन्त तर्ह्यपुत्रपितृव्यस्योद्देशः
 पितृभ्रातृ प्रमज्जमानः केन वार्येत । अथ पितृव्यं पितृत्वस्य गौण-
 त्वानुद्देश इति मतम् तर्हि कदाचिदपि भ्रातृसुतः सुतगर्हितस्य
 पितृव्यस्य आहुं न कुर्यात् । अथ पुत्रकार्यं कर्त्तव्येनाह इति कृत्वा
 तत्कुर्यात्, हन्तेदानीममावास्यादिकालेऽपि पितृभ्रातृ किमिति
 पितृव्योद्देशं न कुर्यात् । योऽपि च द्यामुष्यायणं द्वितीयः पितोद्दिश्यते
 सोऽपि गौण एवेति नोद्देशमर्हतीति । अत्रोच्यते, न वयमत्र मातृ-
 त्वेन जननीत्यतिरिक्तानां पितृपत्नीनां महभावेनोद्दिश्यत्वं ब्रूमः, किन्तु
 पितृपत्नीत्वेनैव, “स्वेन भर्त्रा मम आहुं माता भुङ्क्ते सुधामम”
 मित्यत्र मातृशब्दस्य पितृपत्नीमात्रोपपन्नतणपरत्वात्, ननु पुत्रवसेषु
 पत्नीशब्दपुरस्कारेणैकभ्रातृ भोक्तृत्वविधिदर्शनात् । वरुणपत्नीके च
 पितामहे सर्वानां तत्पत्नीनां महाद्देशं न कथितं मन्देहाऽस्ति ।
 तादृशं प्रपितामहेऽपि न मन्दह इत्यविचारितमिदुः सर्वोद्देशं

इति । मातामहादिश्राद्धेषु तु सहभावेन तत्पत्नीनामुद्देशे माताम-
हानामप्येवमित्यादिपितृश्राद्धमास्योपदेशादवगन्तव्यः । “न योषिद्भ्यः
पृथग्दद्यादवमानदिनादृते स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरामां यतः सृता”
इत्यादिभिर्बन्धनैश्चावगन्तव्यः । तदेवमेतन्निर्व्यूढं, यत् व हपत्नीकपित्रादि-
देवत्यामावास्यादिसाधारणकालिकश्राद्धप्रयोगे अस्मत्पितर्यज्ञदत्तशर्मन्
वामिष्ठगोत्रामुकामुकनामिकाभिर्वामिष्ठगोत्राभिः पत्नीभिः सहैतत्तुभ्य-
मन्नमित्यादिभिः स्तोपुंसेद्देशोपलक्षितैर्वाक्यैर्गुणानं कर्त्तव्यमिति ।

अत्र मिद्वान्तोभिधीयते । तत्र तावन्मुख्ये पार्ष्वणे जननीव्यति-
रिक्तानां पितृपत्नीनां न सद्देशः कर्त्तव्यः । नापि पितृजननी-
व्यतिरिक्तानां पितामहपत्नीनाम्, नापि पितामहजननीव्यतिरिक्तानां
प्रपितामहपत्नीनाम् । तामां हि स्वादरजातसुतमङ्गलविज्ञानोदरसुतानां
व्यवधानात् । श्राद्धेषु नियमेनाधिकारो नास्तीति वक्ष्यते । अनियमेन
तु कृपया स्नेहेन वा भवति । न चामौ नित्येन विधिना मन्वन्महर्षति,
नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । ननु तामां पितृपितृपत्नीत्वेन सहभा-
षायं नित्यविधिप्रवृत्तभावेनागता नाधिकारमपेक्षते, नित्यविधिप्रवृत्तभा-
वेनागतत्वादेव वा नित्यमधिकारान्तरमनुमाय प्रवर्त्तन्त । मैवम् ।
पत्नीत्वेनापि सहभावोभवन् स्वतन्त्रमिदमेवाधिकारमपेक्ष्य भवितु-
मर्हति । कृपया हि कल्प्यं बाधते, निश्चितश्चाप्यनिश्चितम्, संवादी च
असंवादिनम् । जननीश्राद्धाधिकारो हि कृपया निश्चितः संवादी च ।
अन्यस्तु विपरीतः । इतश्च जनन्यादिव्यतिरिक्तानां न सहभावेनाद्देशः
नित्यानित्यसंयोगविरोधान्तरात् । न हि जनन्यादिव्यतिरिक्ता पितृ-
दिपत्यो भवन्त्येवेति नियमोऽस्ति । सोऽयं तामां पात्रिक-सहभावो

न नित्यकर्मसम्बन्धार्हः । जननी तु नियमेन भवत्येवेति सहभाव-
 मर्हति । अतएवापुत्राणामपि तामां न नित्ये कर्मणि सहभावः,
 यतः सद्भाव एव तामामनित्यो भवति । योऽपि मातृत्वादेव तामां
 सहभावोऽभिमतः सोऽपि न समीचीनः । गौणं हि तामां मातृत्वं
 पितृव्यस्येव पितृत्वम् । गौणमुख्ययोर्हि मुख्यं सम्प्रत्यय इति न्यायात् ।
 मातृशब्दवता वाक्येनोपदिष्टमानोऽर्थो जनन्या एव भवतीति ।
 अन्यथा पितृव्यस्यापि गौणपितृरूपत्वात् ज्ञामुध्यायणकर्त्तृक इवामा-
 वास्याश्नाद्वे जेव्रिणः समुद्देशः प्राप्नोति । ननु यदि मुख्यं सम्प्रत्ययः
 जेव्रिणोऽपि तर्हि नोद्देशः प्राप्नोति । मैत्रम् । “दो दौ पिण्डो
 निर्लपेद्वृक्षेकैकस्मिन् पिण्डे दौ द्वावनकौर्त्तयु” इत्यादिवचनवशात्
 तदुद्देशं तु पितृभ्यः पितामहेभ्यो दद्यादित्येतदशादिति । अतएव
 दौ पिण्डादित्यादिवाक्यानामर्थान्त्वमन्यथा पितृत्वेनैव तत्प्राप्तिरानर्थक्यं
 भवेत् । किञ्च जेव्र्यादिपिण्डदानार्थमेव जेव्रज्जादिपुत्रोत्पत्तिविधा-
 नादमुख्येऽपि सप्रत्ययो न तु मातृविषयः । इतश्च मातृरुद्देश्यत्वेन
 जननीव्यतिरिक्तानां नोद्देशः तामां मातृत्वाभावात् । “मर्त्यास्तास्तेन
 पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनु” इत्यनेन मपत्नीपुत्रस्य पुत्रकार्यकरत्वं
 विहितं न मातृमपत्न्या मातृत्वं मातृकार्यकरत्वं वा । ननु किमिदं
 मातृकार्यं नाम । उच्यते । नित्याधिकारविहितस्य पुत्र कर्त्तृकस्य
 मातृश्राद्धस्य देवतात्वेन निष्पादनम् । अथ किं पुत्रकार्यं नाम ।
 उच्यते । लोकान्तरगताया मातुः श्राद्धादिना तृप्यादिनिष्पादनम् ।
 ननु कोऽत्र त्रिंशः । यदेव हि पुत्रकार्यं श्राद्धं तदेव देवतात्वेन
 माता निष्पाद्यत इत्युक्तमेव द्वयोः कार्ये । मत्तमेव । किन्त्वैकमेव

आहुत्य प्रयोजनभेदरूपः कार्यभेदोऽभिमतः । अतो यत्र नित्यानु-
ष्ठानसिद्धिमनुसन्धाय पुत्रः आहुते प्रवर्त्तते तत्र पुत्रः स्वकार्यमेव
करोतीति न मातृसपत्न्याः पार्ष्वणे सहभावेनोद्देश इति । अनेनैवा-
ष्टासंक्रान्त्युपरागादिकालविहितानि नैयमिकानि यानि आहुतानि
व्याख्यातानि पार्ष्वणधर्मातिदेशवन्ति हि तानि भवन्ति । यानि पुनः
शुद्धीच्छया^(१) फलेच्छया वा पितृहृत्प्रीच्छया वा क्रियन्ते तान्यपि
पार्ष्वणधर्मातिदेशवन्ति । पितृआहुत्येवंविधान्तेव । तदेवममावास्या-
दिकालिकपितृआहुते जमन्याः सहभावेनोद्देशेन जननीसपत्नीनामिति
स्थितम् । यत्र तु पृथग्नातृआहुतं विधीयते तृद्धिआहुतौ तत्रापि
मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायाज्जनन्या एवाद्देश्यत्वं नान्यामामिति ।
यदा तु नानापितृहृत्प्रिकामनया विशिष्टे महापत्यादिकालविशेषे
गयादितोर्थविशेषे वा आहुतं कुर्यात् तदा पुत्रवतीनामनुचाणां वा
मातृसपत्नीनामपि आहुतं कुर्यात् । पुत्रवतीनामपि तामां आहुत-
क्षपया स्नेहेन वा सपत्नीपुत्रस्यापि पालिकाधिकारवत्त्वात् । एतेनैव
पितृजननीव्यतिरिक्ताः पितामहपत्यः पितामहजननीव्यतिरिक्ताः प्रपि-
तामहपत्योऽपि व्याख्याताः । जननीसपत्नीनां गौणत्वनिरूपणेन
तज्जनकानामपि गौणमेव मातामहत्वमिति न पार्ष्वणआहुते तेषां
देवतात्वमित्यपि निरूपितं भवति । यदा तु विशिष्टदेशकालादौ
नानापितृहृत्प्रिकामनया आहुतं कर्त्तुमिच्छेत् तदा पालिकेणाधिकारेण
तेषामपि कुर्यादिति स्थितम् । तदेवं आहुतकर्त्तेपितामहादौनां

मातामहादीनाञ्च सपत्नीकानां षण्णाममावास्यादिकालविहिते मुख्य-
 पार्वणे देवतात्वे व्यवस्थिते पार्वणधर्मातिदेशयुक्तेषु साधारणकालिकेषु
 नित्यनैमित्तिककाम्यगोष्ठौ शुद्धिआलेश्वरिण तेषामेव देवतात्वमिति
 स्थितम् । यात्रायाम्नु यदाधिकार्येव स्वयं यात्रां कर्त्तुमारभेत
 तदा तावत् स्वपितृभ्य एव आहुं कुर्यादित्यतत् सिद्धमेव । यदा
 तु स्वयमशक्तस्तदाक्षे सामदानादिना समुत्साह्य कर्त्तव्यं प्रेर-
 यति तदा सन्देहः । किमयं कर्त्ता स्वभ्यः पितृभ्यः आहुं कुर्यात्
 उताधिकारिपितृभ्य इति । तत्र “यो यः कश्चित् श्रेयानामनुग-
 ष्केत्” इत्यादिना कर्त्तव्यस्य आहुपदेशात् आहुदेवताविधाय-
 कानां पित्रादिश्चिदानां सम्बन्धपेनायां सन्निहितः कर्त्तव्यं सम्बन्धो
 भवितुमर्हति । ननु येन केनचित् क्रियमाणायामपि यात्रायामधि-
 कारवर्कत्वमप्यधिकारिण एव अधिकारकर्तृत्वयोः सामानाधिकर-
 ण्यात् । न हि परिक्रममेतदफलोत्पादके कर्मणि कश्चिदात्मनः कर्तृत्वं
 चाङ्गमर्हति । न चानर्हं शब्दो बोधयति । तस्माच्छब्दप्रमाणकेषु
 कर्मध्वधिकारिण एव कर्तृत्वं शब्देन ज्ञापितम् । अतस्तस्यैव भवति ।
 कथमन्यथा अन्येन कृतमधिकारिणैव कृतमित्युच्यते । सत्यमेवं ।
 शक्तिरेव त्विह कल्प्यवचनेनापादिता । अतः कर्त्तव्यतरेण कृतं कर्मण्य-
 धिकारिणः^(१) फलभागित्वेन कर्तृत्ववादे गौण एव । लौकिकं हि
 कर्तृत्वं प्रत्यक्षादिप्रमेयम् । लोकश्च यस्मिन् प्रयतमाने यत् कर्म
 निष्पद्यते तमेव तत्र कर्त्तारं व्यवहरति । अस्तु वा कर्त्तव्यतरेण क्रिय-

(१) अधिकारिवशादिति ग० ।

माणे कर्मण्यधिकारिणः प्रयोजककर्तृत्वेन कर्तृत्ववादो मुख्य एव । किन्तु यदधिकारबोधममये साक्षात् कर्तृत्वमवगतं तदैयधिकरणं प्राप्तमेव । अतः कर्तृत्वं स्वपितृभ्यः आर्द्धं कुर्यादिति । अत्रोच्यते । मुख्यवदनु-
कन्पावस्थायामपि यथावगतान्वेवानुष्ठातव्यानि प्रकृते चाधिकारिकर्तृ-
सम्बन्धिपितृभ्यः आर्द्धमवगतम् । तदन्योऽपि कर्त्ता कुर्वन्तेभ्य एव
करोति । कर्त्तृवस्थायां स्थितमपि आर्द्धं यात्राङ्गमेव न कर्त्तृङ्गम्
अनन्यनिष्ठभावार्थत्वे सत्यधिकारविधिना गृहीतत्वात् । अतो यात्रा-
धिकारिपितृभ्यः आर्द्धमिति । पुण्यर्थस्य तु काम्यवद्देवताः । “एकौद्दिष्टन्तु
यच्छ्रार्द्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते” इत्येवं लक्षणलक्षिते तु नैमित्तिके
पार्वणधर्मातिदेशाभावान्न षष्ठां देवतात्वं किन्त्वेकमेव । अस्मिंश्च
साधारणकालिकेऽपि न मयन्नोकस्य देवतात्वमेकोद्दिष्टममाख्याबाधप्रम-
ङ्गान् । “पत्नी पतिपितृणान्तु तस्मादंशेषु भागिनो” इत्यादिवाक्यवला-
ज्जघन्यप्रमाणस्य बाधोऽस्त्विति चेत् मैवं । ममाख्यानधिष्ठिते विषये
वाक्यावकाशादविरोधात् प्रमाणममावेशलाभे बाधस्यान्याय्यत्वात् ।
मांवात्सरिकन्तु केषाञ्चित् पितृपितामहाद्याचारपरम्परया स्मृतिविशेषा-
नुगृह्यशास्त्रैकदैवत्यं केषाञ्चित्तिदैवत्यं । तत्र च मात्रादीनां मानामहा-
दीनाञ्चानुद्देशः । तदेतत् मांवात्सरिकप्रकरणे विस्तरेण निर्णय्यते । षोडश-
आर्द्धानि त्वेकदैवत्यानीति प्रेतआर्द्धप्रकरणे वक्ष्यते । तेषां तु आर्द्धा-
नामाभ्युदयिकआर्द्धानुष्ठाने प्रमत्ते स्वकालात्मपिण्डौकरणापकर्षं तदन्त-
तयापहृत्यानुष्ठाने कृते तान्येव च पुनः कुर्यादिति वचनादावर्त्तमानानि
प्रतिमास्थानि त्रिदैवत्यानि कार्याणि । मपिण्डौकरणात् प्रेतभावा-
पगमे सति तेषामनुष्ठीयमानत्वात् । मपिण्डौकरणञ्च पार्वणिकौद्दिष्ट-

कर्मद्वयात्मकमिति चतुर्दैव्यं । नारायणबलिस्तु ब्रह्मा-विष्णु-शिवाः
सपरिवारो यमः प्रेतश्चेति पञ्चदैव्यः । तथा चोक्तं भविष्योत्तरादिषु ।

पञ्चपिण्डान् प्रदद्याद् दैवं रूपमनुस्मरन् ।

प्रथमं विष्णवे दद्याद् ब्रह्मणेऽथ शिवाय च ॥

यमाय सपरिवाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ।

मृतं सङ्कीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वं ततः परम् ।

विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत् लिपेत् ॥

इति विष्णोर्नाम गृहीत्वेत्यनेनाभेददृष्टिरुक्ता एवञ्च मत्वेवैविधप्रयोग-
वाक्यमनुमीयते । वामिष्ठगोत्र अग्नित्पितर्यज्ञदत्त एतत्त इत्यादि । तदेवं
मुख्यपार्वणनित्यनैमित्तिककाम्यगोष्ठोगृह्ययात्रापुष्टिश्राद्धेषु एकोद्दि-
ष्टमंशके नैमित्तिके मांस्वर्गिकेषु पुनरावर्त्तमानेषु च प्रतिमास्येषु
सपिण्डोकरणे नारायणवर्त्तो च देवतानिर्णयः कृतः । अयं दानोमा-
भ्युदयिके देवतानिर्णयः क्रियते । तत्र ब्रह्माभ्युदयिके मार्कण्डेय-
पुराणे ।

पितरश्चात्र सम्यूज्याः स्याता नान्दीमुखान् ये ।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

एवं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्रह्मो नान्दीमुखान् पितॄन् ।

यज्जेत दधिकर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैः क्रियाः ॥

विष्णुपुराणे ।

नान्दीमुखं पितॄणं पूजयेत् प्रयतो गृहीति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अग्न्यथोपमयने विवाहे पुचकस्य च ।

पितृन् नान्दीमुखान् नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

उत्सवानन्दमन्त्राने^(१) यज्ञोद्वाहादिभङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥

अत्र ऋग्वचनान्तेन मातृशब्देन मातृ-पितामही-प्रपितामह्यस्तिभ्य उच्यन्ते । अतएव शातातपस्मृतौ ।

तिस्मन्तु मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रथमत इति ।

पितृशब्देन च पितृ-पितामह-प्रपितामहाः, मातामहशब्देन च मातामह-प्रमातामह-दृष्टप्रमातामहाः ।

अतएव पुलस्त्यः ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृता इति ।

कात्यायनोऽप्याह ।

आयुष्याणि च शान्तर्यं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेदिति ॥

षड्भ्य इति पुंवर्गद्वयविवक्षया मातृश्राद्धस्य “मंपूज्या मातरः पूर्वं” इति स्मृत्यन्तरे विहितत्वात् । अत्र नान्दीमुखः पितृगणः पूर्वं दर्शितः “ऊर्द्धवक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखमंशिताः” इति । एतं दिव्य-पितरः मात्रादयश्च मनुष्यपितरः प्राधान्येनोद्देश्याः नान्दीमुखाश्च तदभेददृष्टिविधया उद्देश्यस्वरूपेऽन्तर्भावनीया इति पूर्वमेव पूर्वोत्तरपक्ष-प्रपञ्चेन निर्णीतम् । अत्र नान्दीमुखानां पितृणामिदमासनं नान्दी-

मुखान् पितृनावाहयिष्य इत्येवमादिभिर्वाक्यैः प्रयोगो विधेयः । एवमेव च कात्यायनीयं प्रयोगवचनम् । “नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्य इति पृच्छति नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युक्त्यस्याने नान्दी-मुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च” इति । कर्माङ्गाभ्युदयिकेणैव एव पितरो देवताः । “निधेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने आर्द्रं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्” इति वचनेन वृद्धिआर्द्रधर्मातिदेशात् । तदेवमत्र मातृ-पितामहौ-प्रपितामहौनां पितृ-पितामह-प्रपितामहानां मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाञ्च वृद्धि-आर्द्रदेवतात्वे स्थिते वृद्धौ नान्दीमुखान् पितृन् यजेत इत्यादिषु न एव नान्दीमुखशब्दाभिधेयत्वेन विवक्षिताः ।

ये तु ब्रह्मपुराणाभिहिताः ।

ये स्युः पितामहादृष्टे ते स्युर्नान्दीमुखाम्ब्विति ।

प्रमत्तमुखमंशाः स्युर्मङ्गलोया मताम् ते ॥

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यमुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वं त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखा इति ॥

ते षोडशपदे षोडशमोर्निमित्त एव आर्द्रदेवताः न पञ्चजम्बादि-कालिके नान्दीमुखान्तरे इति प्रकीर्णकालप्रकरणे वक्तव्यम् । इह तावदतावत् सिद्धं । यन्नामकरण-सौलोपमयन-विवाहादिषु यः कर्त्ता स नान्दीमुखविशेषणवद्वातो मनुष्यपितृभ्यः आर्द्रं कुर्यादिति मन्त्रे च प्रकृतेषु कर्मसु कर्त्तविकल्पः । तथाहि तावन्नामकरणे दशम्या-स्तवाप्येति प्रकृत्य ब्रह्मलिखिता । “तदहरेव नामकरणं कुलदेव-

तानक्षचादिसम्बद्धं पिता कुर्यात् । अन्यो वा कुलवृद्धः इति । अनेन नामकरणात् प्रभृति ये संस्कारास्तेषु पित्रभावे आवश्यकसंस्कारापेक्षितकर्तृविधिमिद्वयं यथाप्रत्यासन्ति कुलीनानां कर्तृत्वमुक्तं ।

उपनयने त्वाह याज्ञवल्क्यः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकं ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्येदिति ॥

अत्र गुरुग्रहणात् पितैव तावदुपनयनं कुर्यादित्यपराकाङ्क्षः । पितृभावे तस्मिन् उपनयनकर्तृत्वायोग्ये वा कर्त्तृन्तरमापस्तम्बादयो दर्शयन्ति । “तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयेत यस्य विद्वानिति हि ब्राह्मणं तस्मादभिजनविद्यासमुपेतं समाहितं संस्कारमीप्सते” ।

याज्ञवल्क्यः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वमंस्कृतैरिति । वक्ष्यमाणः स्वात्मानमुपनयेदित्यादिभिः पितृव्यतिरिक्तस्याप्युपनयनकर्तृत्वं गम्यते । कन्याविवाहे चाह कात्यायनः ।

स्वयमेवैरमौन्दद्यात् पित्रभावे तु बान्धवाः ।

मातामहस्ततोऽन्यो हि माता वा धर्मजां सुतामिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

प्रकृतिस्थो नामाविश्रुतबुद्धिः । अप्रकृतिस्थेन हि स्वातन्त्र्यार्हेणापि हतं कार्यमकृतमेव भवति ।

तदाह नारदः ।

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिङ्गतः ।

तदप्रकृतमेव स्यादस्वतन्त्रत्वहेतुत इति ॥

स्वतन्त्रोऽपीति पितृत्वादिना स्वतन्त्रत्वादिना स्वतन्त्रत्वार्होपौत्थर्यः ।
अप्रकृतिङ्गतो वातादिना विभुतबुद्धिस्तत्कृतं कन्यादेवागदानाद्यकृतमेव
वेदितव्यम् । तथा ।

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता चानुमतः पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुन्धो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तस्यान्वप्रकृतिस्त्वायान्दद्युः कन्यां स्वजातय इति ॥

तदेवं कर्तविकल्पे यदा पितृव्य उपनयनादिकर्त्ता स्यात्तदा
वृद्धिश्चाहुं केभ्यः पितृभ्यः कुर्यात् । किं स्वेभ्य उतोपनेयादिमन्त्रिभ्य
इति । ननु पितैव तावत्स्वेभ्यः कुर्यान्नास्वेभ्य इति क्रमः कस्मात् ।
उच्यते । आहुदेवताविधायकानां मातृ-पितृ-मातामहादिशब्दानां
सम्बन्धिषब्दत्वात् सम्बन्ध्यपेक्षायां वृद्धिश्चाहुकर्तृत्वेनोपात्त एव सम्बन्धो
गम्यत इति । कुतस्तर्हि सन्देहः । यदा हि पितृव्यतिरिक्त उपनयना-
धिकारिणां प्राप्तस्तदा प्रधानेऽधिकृत एवाङ्गोऽधिकृत इति न्यायात् स
एव वृद्धिश्चाहुधिकारिणाङ्गत इति पित्रादिपदार्थस्य सम्बन्धित्वेन
विशेषको भवति । अतः सोऽपि स्वेभ्य एव दद्यादिति निश्चयात् । ननु
अत्र पितैव मुख्योऽधिकारो तदमन्त्रवे त्वन्यः, देवताविधिस्तु मुख्येनैव
निराकाङ्क्षकृता नाममन्त्रोपस्थापितममुख्यं स्वीकरोति । मैवं । अधि-
कारो हि विशेषको न पिता । नानिष्टात् पितृश्चाहुं कर्म वैदिकमा-
चरेदित्येवमुत्पन्ने वृद्धिश्चाहुमात्रेऽयं देवताविधिः सम्बद्धः । न च वृद्धि-

आद्धमात्रं पित्रेकमस्वद्धं । पुत्रसंस्कारव्यतिरिक्तेष्वपि कर्मसु तद्विधा-
 नात् । तस्माद्यो यदोपनयनादावधिकारं प्रतिपद्यते स तदा स्वपितृभ्यो
 वृद्धिआद्धं कुर्यादिति प्रतिपद्यामहे । अतो यदा पितृव्यतिरिक्तः कश्चित्
 भ्रात्रादिरूपनयनादिकं कुर्यात्तदा स्वपितृभ्य एव आद्धं दद्यादिति ।
 ननूपनयनादावुपनेयादिरेवाधिकारी । उपनेता तु कर्त्तैव ऋत्वि-
 गादिवत् । ननु यदि कर्मफलभागेवाधिकारी तर्हि जातेष्टौ पुत्रस्यैवा-
 धिकारः प्राप्त इति । न पुत्रगतस्य पूतत्वादेः पित्रैव काम्यमानत्वात्
 पितुरेवाधिकारः, प्रकृते तु पितृव्यतिरिक्तानामुपनेयादिसमवेतफल-
 कामनाऽऽयोगात् । मैवं । उपनयनं नामोपनेयादन्यस्य व्यापारः तत्र
 हि कर्मकारकौभूतस्योपनेयस्य कर्त्तृत्वानुपपत्तेः । कर्मकर्त्तुस्तु विवचि-
 तमेव कर्त्तव्यम् । न चात्र तद्विवक्षाद्योतकं किमप्यस्ति पदजातं । तमह-
 मात्मानं पातयामीत्यादिषु पुनरस्मदात्मादिशब्दमभिध्याहारात् कर्त्त-
 र्कर्मणोरभेदाध्यवसानमुपपद्यते । अतो नोपनेयादीनां स्वसंस्काराधि-
 कारः । ननु नात्र प्रापणार्था नयतिः किन्तूपमर्गमन्निधानात् मौञ्जी
 बन्धनादिरूपकमन्तरवचनः । मैवं । उपमर्गयोगे ह्ययमाचार्यमौप-
 प्रापणार्थ एव भवति न पुनरप्रमिद्धार्यन्तरवाचकः । अस्य चार्थस्या-
 ध्ययनापेक्षितगुरुश्रित्यमन्निधिर्विज्ञेयापादकत्वेन दृष्टार्थत्वात् । अतश्चा-
 पनेयव्यतिरिक्तकर्त्तृकेऽग्निरूपनयनरूपे व्यापारे विधिना नोपनेयः
 प्रवर्त्तयितुं शक्यः । स्वव्यापारे हि पुरुषाः कर्त्तृत्वेन नियुज्यन्त इति
 न्यायात् । यदि च कर्मफलभागित्वादुपनेयाऽधिकारी तदा गर्भऽपि
 स्वसंस्कारकत्वेन स्वोपकारकपुंमवनाद्यधिकारी स्यात् । प्रमीतयौर्द्धदे-
 हिकादौ । अशक्तैवमिति चेत् । तुल्यमुपनयनेऽपि ननूपनेय आचा-

र्यादिप्रवर्त्तने न शक्तः । यथा पुरोहितप्रवर्त्तने न ऋत्विक् प्रवर्त्तते
न वा क्षत्रियवैश्या यागे । ननु विधिना स्वयमप्रवर्त्तितः किमर्थमन्यं
प्रवर्त्तयेत् । क्षत्रियादयस्त्रि विधिना यागे प्रवर्त्तन्त एव पुरोहिता-
दिकं याजने प्रवर्त्तयन्ति । अथ यने च प्रवर्त्तिताऽध्यापने । न
चात्रापगच्छेदित्युपगमनं विहितं । येन तत्र विधिना प्रवर्त्तितः
मन्त्राचार्यमुपनयने प्रवर्त्तयेत् । उपनयनविधिनार्थादुपगमनं माणवकस्य
विहितं परिणयनविधिना परिगमनञ्च कस्याया इति चेत् मैवं ।
अर्थप्राप्ते विधेरव्यापारता । यद्यान्यस्याधिकारिणा विध्यमानं कर्म
स्वमिद्वयमन्यस्याधिकारिकर्त्तन्तरगतं कर्माक्षिपति न तत्तस्यावश्यकं ।
यथा यागविधिनाक्षिप्यमाणा याजकप्रवर्त्तिः, यथा वा कर्तृविधि-
नाक्षिप्यमाणा विक्रयः कस्यचित् । न च तस्याकरणं प्रत्यवायः । अतः
किमर्थमुपनयनाक्षिप्रा गमनकर्त्तापनेतारं प्रवर्त्तयेत् । किन्तूपनेतेव
स्वविहितक्रियामिद्वयमुपनेयं प्रवर्त्तयेदिति ।

उच्यते । अस्मिन् ह्युपनयनाद्यभावे कर्माभूतव्यापनेयादंगनर्थ-
मस्वन्त्यः । म च तत्प्रतिघातमपेतमाणस्तदपाये सुस्थोऽधिकारी । तदु-
पायस्यापनयनादिरव । यथा जले कर्दमे वा निमज्जन् कश्चित् स्वतः
स्वादुद्वरणं शक्तिरहितोऽपि स्वानर्थप्रतिघातमपेतमाणस्तदपायेऽधिकारी
भवन् मामुद्वरेति पुष्पिनवर्त्तिवन्वत्युरुयान्तरप्रणयाधिकार निर्व-
त्यानर्थं प्रतिवृन्ति तथायमुपनेयादिरूपनयनादे । यस्मिन् गभेः प्रमोतो
वा पित्रादिः पुमवनादावोर्द्धदेहिकादे वा स्वानर्थप्रतिघातापाये
परप्रणयाण्यधिकारनिर्वर्त्तनाममर्थः स तु नाधिकारी । किञ्च यः
स्वोपकारके यस्मिन् कर्मणि परप्रेरकत्वेनाक्तः स एव तत्राधिकारी ।

उक्तशायमष्टादिवर्षा ब्राह्मणादिः स्वोपनयने विशिष्टाचार्यप्रेरकत्वेन ।
तथा च स्युतिमहार्णवे आह बुधः । गर्भाष्टमे वर्षे वमन्ते ब्राह्मण
आत्मानमुपनाययेत् । एकादशे क्षत्रियो ग्रीमे । द्वादशे वैश्यो वर्षा-
स्मिति ।

स्युत्यन्तरे तु उपनेययतिरिक्तानामप्यधिकारिणां स्वयमशक्ताना-
मन्यप्रवर्त्तकत्वमुपलभ्यते । यथाह यमः । गर्भाष्टमेऽर्द्धे ब्राह्मणमुपना-
ययेत् । एकादशे तु राजन्यानुपनाययेत् । वैश्यांस्तु द्वादशे वर्षे
उपनाययेदिति ।

मनुशंखधामाः । गर्भाष्टमे वै कुर्वन्ति ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
एतच्च हेतुमणिजन्तमुपनायनशब्दं व्याचक्षाणैरपगार्कादिभिरूपपा-
दितम् । तस्मादुपनयनादिषूपनेयादीनामस्त्वधिकार इति । अतएव
मत्यकामो नाम जावालो मातरमामन्व्यात्मानमुपनाययितुं गौतम-
माजगामिति क्कान्दोग्योपनिषदि श्रूयते । कन्यानाञ्च स्वयमपि स्ववि-
वाहकत्वं कारयित्वञ्च दृश्यते । अतन्नामामपि स्वानर्थप्रतिघातके
स्वविवाहेऽस्त्यधिकारः । तदानीमन्येषान्तदधिकारनिर्वर्त्तकत्वेनैव कर्त-
त्वकारयित्वे । पितृमातृभ्रात्रादीनान्वन्यप्रतिगतां विधित एवाधि-
कारनिर्वर्त्तकत्वं अनिवर्त्तकत्वे दाषश्रवणात् । तदन्येषां विध्यभावात्
कन्या प्रेरणसहकृतपाणीति^(१) तत्र तानि वचनानि “गम्यन्त्वभावे
दाहृणां कन्या कुर्यात्स्वयम्बर” इत्यादीनि याज्ञवल्क्याद्युक्तानि ।
अतो मातृमातुलादिभिः क्रियमाणेऽपि विवाहे कन्याया एव पित्रा-
दिवर्गभ्यो वृद्धिश्राद्धं कुर्यादिति । ननु मातृमातुलादीनामपि विवाह-

(१) कन्या प्रेरणसहकृत कृपाणितीति ग० ।

कर्तृत्वापदेशादकरणे च दोषाभिधानात्तेषामप्यधिकारे तदीयपितृ-
भ्योऽपि आहुं देयमेव । नैतदेवं । नहि प्रत्यधिकारमङ्गावृत्तिः । प्रधा-
नेनेक्यात् मत्र इव तत्र हि प्रत्येकमधिकारभेदेऽपि^१ प्रधानमेकमेव
ममुच्चितानां कर्तृत्वविधिः । न चात्र वैपरीत्यं विकृत्यो वास्त्विति शङ्क-
नीयम् । फलभागित्वेन कन्यानामेव मुख्याधिकारित्वात् । न चैवं मति
विवाहाख्यप्रधानैक्यात् कन्यादाह-प्रतिग्रहोचोरणेकमेव नान्दीमुखं
आहुं स्थान पुनः प्रथक् आहुद्वयम् । द्वे एवेते प्रधाने य एष प्रति-
ग्रहे दानञ्च । कन्यापुत्रविवाहे चेति प्रथमविधानाद्ध । अन्यथा
विवाह इत्येवोच्यते । तस्मात् कश्चिदाचार्यः परपुत्रमुपनयन्नूपनेय-
पितृभ्य एव नान्दीआहुं कुर्यात् । मातृमातुलादिभ्य कन्याविवाहं
कुर्वन् कन्यापितृभ्य एवेति । अतएव संस्कार्यमेव पितृभ्यः आहुकरणे
प्राप्तं यदा पितुः संस्कारकत्वं तदा संस्कारकस्य पितृभ्य एव आहु-
मित्याह कात्यायनः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कमादिति ॥

यदि पुनः सर्व एव कर्त्ता स्वपितृभ्यां दद्यात् तर्हेतुं वक्तव्यं स्वपि-
तृभ्यः पितेति । ननु संस्कारकर्मसु पितृभ्यः पिण्डान् दद्यादित्येता-
वन्मात्रं विधीयते, अन्यदनूद्यते इत्यतः पिता चेत् स्वपितृभ्यः इत्येष
सुखन्वो न विधीयते । मैवं । गुणविधौ हि प्रधानानुवादस्तादृश्यादुप-
युज्यते न प्रधानविधौ गुणानुवादः । गुणानुवादादः प्रधानविधिना

(१) तददेवाधिकारभेदेऽपीति ग० ।

अर्थादुपस्थापितानां वक्तव्यः, म चायं विधेयवाक्यतानुपपत्तेरयुक्तः ।
 पर्यवसिते हि प्रधानविधायकव्यापारे गुणानां प्राप्तिः । तत्पर्यवमानञ्च
 स्वमहचरितपदार्थानुवादपूर्वकम् । अतः प्रधानोत्पत्तिवाक्यैर्गुणानुवादे
 परस्परश्रयं, अनेकवाक्यता, विरम्य व्यापारः, एकस्मिन्नेव वाक्ये एकस्यैव
 विधिवानुवादत्वं चेति एते दोषाः प्रसज्येरन् । विध्यनुवादयुक्ते च वाक्ये
 पूर्वमानुवादिकं पश्चाद्विधिः । यतस्तत्रोद्दिश्यविधिर्भवति । ननु विध्य-
 अनुवादमन्तरेणैव तावत्पदानि स्वार्थाभिधानेनैकार्थपर्याणि सन्त्येक-
 वाक्यतामनुभवन्ति पश्चात् प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शब्दप्राप्त्यर्थप्राप्यविवे-
 केन वा विध्यनुवादरूपतां । मैवं । विधिवानुवादत्वप्रतीतिमन्तरेण
 वाक्यार्थस्यैवानवगमात् । प्राप्ताप्राप्तविवेकादिना यत्पश्चात् विधेयविवे-
 चनं कियते तदपि पूर्वप्रतीतिविपरीतविध्यनुवादभावनितृप्त्यर्थं सन्देह-
 नितृप्त्यर्थं वा । अनिवर्त्तमाने हि तस्मिन्नन्यादृशं विध्यनुवादभाव-
 माश्रित्यैव वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति । तस्यासत्त्वस्यायान्तु विरोधमा-
 वहन्त्येव । अतएव कर्मोत्पत्तिवाक्ये श्रूयमाना गुणः सोमादिर्नानुवा-
 दोऽस्त्वत्र गुणविधिः । आ उदाहनादित्ययन्तु गुणो विधीयतां । उदा-
 हात्यरेषु सूतसंस्कारेषु पितुर्गधिकाराभावात् तस्य तेषु वृद्धिश्चाह्वा-
 प्राप्तेस्तन्नितृप्त्यर्थं विधिरनर्थकः प्राप्तार्थत्वाच्चाविधित्वं ज्ञेयात् । अतः
 पिता चेत् स्वपितृभ्य एष मन्त्रो विधीयते नान्य इति । अतएव
 तस्याभावे तु तत्कमादित्येतदुपपद्यते । पितुर्भावेऽन्योपि यः कश्चित्
 संस्कारं कुर्यात् स तत्कमात् तं पितरमागम्य यः संस्कार्यस्य पितृणां
 क्रमः तेन क्रमेण दद्यान्तु स्वकीयैः पितृभ्य इति । ननु नायम-
 न्वार्थः किन्तु तत्कमादनन्तराधिकारिकमादिति । मैवं । एवं हि

मति तु शब्दापातितपूर्वविहितवैपरीत्यावगतिपर्यालोचनया पूर्वं पितुः कर्त्तृत्वं विहितमिति मन्तव्यम् । तथा चानर्थक्यं पितृकर्तृकेषु सुत-संस्कारेषु अन्यस्य आहूकर्तृत्वाभात् । प्रधानेऽधिकृतोऽङ्गोऽधिक्रियत इति न्यायात् पितुः प्राप्तेऽयम् । तदनन्तराधिकारिकमादित्यं विधे चार्थं गृह्यमाणे अमन्त्रितपरामर्शः प्रसज्येत । किञ्च अस्मिन् पते वचनान्तरावगतः क्रमोऽनुसन्धीयमानोऽनुवाद एव स्यात् । नन्विदं वचनं पितृव्यतिरिक्तैर्मातमातुलादिभिर्विवाहादिमंस्कारं कुर्वाणः स्वपितृभ्य एव आहू कर्त्तृव्यमित्यमुमेवार्थं विधत्ते कथं स्वपितृभ्य इत्यस्यानुपपत्ता । भवेदेव यदि तत्क्रमादित्यत्र कर्त्तृक्रम उच्यते पितृतत्त्वेऽपि व्याख्यातत्वात् । किञ्च यदि सर्वेऽपि कर्त्तारः स्वपितृभ्यो दद्युस्तदा स्वपितृभ्यः पितेति न वक्तव्यं स्यात् । तस्मादाचार्यमातमातुलादयः संस्काराण्योपनेयादेवेव पितृभ्यः आहू दद्युर्न स्वपितृभ्य इति ।

अथात्र पारमार्थिकः पक्षोऽभिधीयते । यदा पिता पुत्रादे-विग्राहोपनयनादि कुर्यात् तदा स्वभ्य एव पितृभ्यो नान्दोऽहू कुर्यात् स्वभ्य एव दद्यादिति वचनात् । यदा चान्यो वचनस्य अधिकाराः पितामहभ्रातृभक्त्यजन-गादयस्तदापि स्वपितृभ्यः, तस्याभावे तु तत्क्रमादित्यत्र स्वभ्य एवेत्यनुपपत्ता प्रधानेऽधिकृत एवाङ्गोऽधिक्रियते । मातृपितृमातामहानां आहू कुर्यादित्यत्र विधेः विधिर्मात्रादिशब्दानां मन्त्रशब्दत्वादधिकारिणमेव मन्त्रस्मिन्मुपादाय पर्यवस्यताति । ये पुनः केचनादित्यवचनेनानुकाधिकारान्ते तदीयं आहू कुर्युरिति । दद्याद्भूदधिकृत्याह देवता ।

अथ देवान्द्रव्यं क्रियते यत्तद्वैविकमुच्यते इत्थं मन्त्राणां चिते

तु दैविके आहुते प्रीणनीयतयाभिमतया काचन देवता इत्येवमुक्ताः
मर्त्येष्वपि आहुतेभेदेषु देवताः । अथेदानीन्त्येव आहुतेष्वधिकारिवि-
शेषप्रयुक्तदेवतानिर्णयः । तत्र तावद्ज्ञामुख्यायणमधिकृत्योच्यते ।
नारदस्मृतौ ।

ज्ञामुख्यायणका ददुर्द्धाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

रिक्शादर्द्धासमाददुर्वर्गेज्जिकेचिकयोस्तथा ॥

अत्र पृथगित्यभिधानादेकैकस्मिन् पितृवर्गं त्रयस्त्रयः पिण्डा इत्येवं
षट्पिण्डाः प्रदेया इत्युक्तं भवति । अतएव देवलस्मृतौ ।

ज्ञामुख्यायणका ददुर्द्धाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

षणान्दद्यान् षट्पिण्डा एवं कुर्वन् मुच्यतेति ॥

बौधायनादयम् षड्देव्यायय एव पिण्डा इत्याहुः ।

द्विपितृः पिण्डदानं स्यात् पिण्डं पिण्डं च नामनो ।

त्रयश्च पिण्डाः षणां सृष्टेवं कुर्वन् मुच्यतेति ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

यदि द्विपिता स्यादकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावपलनयेदिति । तदेवं
षणां षट्पिण्डास्तयोवेति विकल्पः । यथा गृहमवस्था चेत्यवगन्तव्यम् ।
अत्र देवलबौधायनादिस्मृतिषु पिण्डशब्दः आहुतपलनपरः । अत-
एव प्रवगाथाय दे आहुते कुर्यादेकं आहुतं वा पितृनुदिश्वैकपिण्डे
द्वावनुकीर्त्तयेत् प्रतिगृहीतारश्चोत्पादयितारश्च आ ततोयात् पुरुषा-
दिति । अत्र पितृवर्गद्वयस्य दे आहुते कुर्यात् षट्पिण्डांश्च प्रदद्यात् ।
अथ वा वर्गद्वयस्यैकमेव आहुतं कुर्यादकैकस्मिन् ब्राह्मणे द्वौ द्वौ
पितरौ पितामहौ प्रपितामहौ च सम्बन्धनामगोत्रैरनुकीर्त्तयेदित्यनु-

मध्येयम् । हारीतसूत्रे तेषामुत्पादयितुः प्रथमः प्रवरो भवति द्वौ द्वौ निर्वापे द्युग्नेकस्मिन्नेव वा द्वावनुकोर्त्तयेयुर्द्वितीयं पुत्रस्मृतौये पौत्र इति ।

अस्यार्थः । प्रवरस्त्वार्षियादिः, मवीजिमस्वन्धौ क्षेत्रजेन प्रथममाश्रयणीयः । ततः क्षेत्रमस्वन्धौ । निरूपणतेऽस्मिन्निति निर्वापः पितृयज्ञः । तत्र क्षेत्रजादयो ज्ञामुध्यायणा द्वौ द्वौ पिण्डौ द्युः । द्वौ द्वाविति वीष्मावणादिदमवगम्यते । दयोः पित्रोर्द्वौ पिण्डौ । द्वयोः पितामहयोः द्वौ । द्वयोः प्रपितामहयोर्द्वाविति । एवं मत्यामावास्याश्चादं पितृवर्गद्वयाय दायमानाः षट्पिण्डा भवन्ति । एकस्मिन्नेव वा द्वावनुकोर्त्तयेयुर्गत्यत्र द्वौ द्वाविति वीष्मा वेदितथा । एवञ्च वर्गद्वयाय दायमानास्वय एव पिण्डा भवन्ति । ज्ञामुध्यायणस्य पुत्रो द्वितीयं पितामहे द्वौ पिण्डौ दद्यादेकस्मिन् पिण्डे वा द्वौ पितामहौ मस्वन्धनामगोत्रौ कौर्त्तयत । उपलक्षणस्ततः । तदेव ज्ञामुध्यायणपुत्रस्य पिण्डभेदपक्षे अमावास्यायामेकः पित्र द्वौ द्वावितरयोर्गति पञ्चपिण्डाः प्रदेया भवन्ति । अभेदपक्षे तु त्रय एव । ज्ञामुध्यायणस्य पौत्रस्तु तृतीये प्रपितामहे एव पिण्डभेदे द्वौ पिण्डौ अभेदे तु प्रपितामहद्वयस्य नाम कौर्त्तयेयुर्द्वितीयं तस्य चत्वारः पिण्डाः प्रदेया भवन्ति त्रय एव वेति । केनचित् पुनरेकस्मिन्नेव वा द्वावनुकोर्त्तयेयुर्गत्यस्य व्याख्यातान्तरं कृतं । द्वावपि क्षेत्रजौ भवतः । एकः कुण्डः अपरो गालक इति । तत्र यः कुण्डः स प्रथमे पितामस्वन्धनेव पिण्डे द्वौ वीजिर्त्तत्रिणौ पितरावनुकोर्त्तयेयुः दतरयोस्तु पिण्डयोः क्षेत्रमस्वन्धनमवर्त्तके पुरुषं कीर्त्त-

येदिति । गोलकस्तु प्रथमे द्वौ पितरौ कीर्तयित्वा अन्ययोः पिण्डयो-
र्वीजिनः पितृपितामहावेवैकैकशः कीर्त्तयेदिति । कुण्डगोलकयोस्तु
पुत्रौ द्वितीये पितामहपिण्ड एव, द्वौ वीजिजेत्त्रिणौ पितामहौ कीर्त्त-
यतः । प्रथमतृतीययोस्तु पिण्डयोरेकैकमेव पितरं प्रपितामहञ्चेति । तत्र
कुण्डपुत्रः कुण्डं स्वपितरं जेत्त्रिवीजिनौ द्वावपि स्वपितामहौ जेत्त्रिज-
नकं स्वप्रपितामहञ्चेति चतुरः कीर्त्तयेत् । गोलकपुत्रो गोलकं स्वपितरं
वीजिजेत्त्रिणौ पितामहौ वीजिजनकं स्वप्रपितामहञ्चेति चतुरः
कीर्त्तयेत् । कुण्डगोलकयोः पौत्रौ तृतीय एवैकत्र पिण्डे प्रपितामहौ
कीर्त्तयतामिति । तदेतदव्याख्यानं न स्मृत्यन्तरमस्वादौत्येकस्मिन्नेव
वा द्वावनुकीर्त्तयेयुरिति वीक्षां पुरस्कृत्य पूर्वोक्तं व्याख्या ग्रहणं न्या-
येति अनेन हार्गैतवचनेनैवाविष्कृतं । यत् षट्पिण्डचिपिण्डपक्षविकल्पो
वागब्दाङ्गक ईरितः । श्रामुष्यायणमधिकारिणं प्रकृत्य षण्णान्दयास्तु
षट्पिण्डा इत्येवंविधेषु मातामहपिण्डापेक्षया षट्मंख्यमिति या
शङ्का मा च निराकृता इति श्रामुष्यायणमस्मिन्निश्चाद्देवतानिर्णयः
कृतः । इदानीन्तु अनेकश्रामुष्यायणमस्मिन्निषु^(१) क्रियते । तत्र यदि
श्रामुष्यायणस्यान्यतरः पिता श्रामुष्यायणो भवेत् तदा पितृभ्यां
पिण्डद्वयं प्रदाय पितामहेभ्यः पिण्डत्रयं दत्त्वा प्रपितामहेभ्यस्तृय-
मित्यर्था पिण्डान् दद्यात् । यदा तु तस्यान्यतरः पिता पितामहस्या-
न्यतर एव श्रामुष्यायणः स्यात् तदा पितृभ्यां पिण्डद्वयं निरुण्य
पितामहेभ्यस्तौन पिण्डान् दत्त्वा प्रपितामहेभ्यश्चतुरो दद्यादित्येवं नव ।
यदा तु श्रामुष्यायणस्य द्वावपि पितरौ श्रामुष्यायणौ स्यातां तदा

(१) अनेक श्रामुष्यायणमस्मिन्नेति श० ।

पितृभ्यः द्वौ पिण्डौ दत्त्वा पितामहेभ्यश्चतुरः प्रपितामहेभ्योऽपि चतुरो
 दद्यादित्येवं दश । यदा तु द्वाभ्यायणस्य दावपि पितरौ द्वाभ्यायणौ
 पितामहस्त्वेक एव द्वाभ्यायणः तदा पितृभ्यां द्वौ पिण्डौ प्रदाय
 पितामहेभ्यश्चतुरो दत्त्वा प्रपितामहेभ्यः पञ्च दद्यात् दत्तवमेकादश ।
 यदा तु द्वाभ्यायणस्य दावपि पितरौ द्वाभ्यायणौ दावेव
 पितामहौ द्वाभ्यायणौ भवतः तदा पितृभ्यां पिण्डद्वयं प्रदाय
 पितामहेभ्यश्चतुरो दत्त्वा षट् प्रपितामहेभ्यः षड्भ्योदद्यादिति द्वादश ।
 अथैव यदा त्रयः पितामहा द्वाभ्यायणाः स्युः तदा पितृभ्यां
 पितामहेभ्यश्च पूर्वाक्रमस्यकान् दत्त्वा प्रपितामहेभ्यः सप्त सप्तभ्यो दद्या-
 दित्येवं त्रयोदश । यदि चास्यैव सर्वं पितामहा द्वाभ्यायणास्तदा
 पितृपितामहभ्यः पूर्ववद्दत्त्वा प्रपितामहेभ्योऽष्टावष्टादद्यादित्येवं चतु-
 र्दश । एकत्र पिण्डे अनेकनामकश्चोक्तनपक्षे तु सर्वेषां त्रय एव पिण्डा
 इति सिद्धमेव । यस्य पुत्रस्य द्वाभ्यायणस्य पितामह एव द्वाभ्या-
 यणः स चतुरः पिण्डान् दद्यात् । यत्र पितृवः स पञ्च । यस्य पिता
 द्वाभ्यायणाऽन्यतरः पितामहश्च स षट् । यस्य पिता द्वाभ्यायणौ
 दावपि च पितामहौ स सप्त । एषु पक्षेषु मध्ये तु आद्या द्वौ
 द्वितीयं पुत्रतृतीयं पौत्र इत्यत्र गतावपि सप्ततानुरोधाः अन्ति-
 म्विती । नन्वत्र द्वौ द्वौ पिण्डौ सिर्वापे दद्युः । यान्दद्यात् षट्
 पिण्डा इत्यादिभिर्भिन्नैः पक्षैः पिण्डा विवितामैनाधिकभ्या-
 यावृत्तिरेव गम्यते । मैवं । यदि षट्संख्याविधिपराणि वचनानि कथ-
 मन्यसंख्यानानि वृत्तिपराण्यपि भवेयुः । त्रीणादिविधायकान्येतावन् प्रिय-
 ङ्गादिनिवृत्तिपराणि यथा, तथैतान्यपि स्मरिति चेत् । न । भवेदय

प्रकारेण नियमार्थेषु वाक्येषु, पक्षेऽप्राप्तौ नियमार्थं वाक्यं । यत्र तु
 मर्मात्मना अप्राप्तं विधीयते तत्र प्रापकत्वमेव नान्यनिवर्तकत्वं । प्रकृते
 च षट्मन्त्रादिभ्यः पिण्डदानस्याप्राप्तत्वात् मन्त्रमादित्यावर्त्तनपराणीति ।
 नन्वमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादिति सामान्यतो विधेर्यथा स्वमिच्छया
 षट्मन्त्रादिभ्यो दानं प्राप्तमेवेति षण्णामित्यादिभिर्वाक्यैर्नियम्यते ।
 उच्यते । पित्यादिभ्यस्त्रिभ्यो दद्यादित्यनन्तरमेव नियमितत्वात् पित्रा-
 दिशब्दैश्च मुख्यं भस्मप्राप्तय इतिन्यायाद्गौणपित्राद्यग्रहणादप्राप्तमेव षण्णाम्
 आहुतदेवतात्वं विधीयत इति नान्यनिवर्त्तकमिति । ननु माम् षट्-
 मंख्याविधिवाक्यानां मन्त्रादिमंख्यानिवृत्तिपरत्वं, भवदभ्युपगतायाम्
 पितामहादिदेवतागतायाम्दृष्टेन प्रदीयमानपिण्डगतायाश्च कुतः
 प्राप्तिः । षण्णाम् देवताम् षट्पिण्डा इत्यस्मादेव विधेः समानन्यायत्वात् ।
 नात्र त्रिमंख्यानियमः, गौणपित्रादीनामपि ग्रहणादित्येतावन्मात्रस्य
 विवक्षितत्वात् । तस्मात् मुख्यार्थग्रहणन्यायस्य त्रिमंख्यानियमवाक्यस्य
 वापवादं कर्त्तुमयं विधिरिति मन्त्रादीनामपि प्राप्तिः, गौणानां पित्रा-
 दीनामुपलक्षणार्थं एवायं षट्मंख्याविधिरिति युक्तं पश्यामः । ननु
 विधौ न परः शब्दार्थ इति न्यायात् कथमुपलक्षणपरत्वं । इत्थं अस्य
 नियमविधित्वाभावात् मन्त्रनिवर्त्तकत्वानुपपत्तां त्रिमंख्यानियममात्र-
 परत्वं अवधारितं षट्मंख्यायाः स्वत एव प्राप्तां स्थित्यनुपयोगं मंख्यावचन-
 स्योपलक्षणार्थत्वं गम्यते । नन्वेवं मतोक्त्वावगाद् गृह्यमाणया ययाकया-
 चिच्चतुर्गादिमंख्यया कृतार्थः आहुकर्त्तानियमेन षट्मादिमंख्यामुपा-
 ददौत । तथा ब्रह्मप्रपितामहादीनापि वा देवतात्वेनोपाददौतेति । मेव ।
 न्यायावष्ट्याचनलभ्यो मुख्यपित्रादिगतस्त्रिमंख्याग्रहणनियमो ह्यनेन

वचनेन बाध्यते । न पुनर्वचनमात्रलभ्यपित्रादिमाम्यगतत्रिमंस्थानियम इति पूर्वाक्तदोषद्वयानवकाशः । विष्णुन्नगानुरोधेन पदपण्डा इत्यस्योपलक्षणपरत्वमेव न्याय्यं । तथा हि पारस्करस्मृतौ ।

द्विगोत्रैः परतो जातास्मिंषाञ्चेत् पुत्रिकासुतः ।

म त्रिगोत्रस्त्रिवर्गस्य स्मृताहान्यत्र कारयेत् ॥

ये ज्ञामुध्यायणत्वादिगोत्रा भवन्ति तैस्त्यादितः उत्पादकैः पितृभिः पितामहेन च मन्वत्त्वादभयमन्वन्तौ म चेत् पुत्रिकापुत्र-
त्रिगोत्रं, द्वे ज्ञामुध्यायणजनकमन्वन्तिगौ गोत्रे मातामहमन्वन्ति
चैकमित्यत्र म त्रिवर्गमन्वन्तिया वर्गत्रयस्य स्मृताहान्यत्र अमाता-
स्यादौ साधारणे काले आहुं कारयेत् कुर्यादिति । अतः कार्या
अग्निं मपिण्डाकरणं विधायोक्त्याह ।

यावन्तः पितृवर्गाः सृज्मावद्भिर् दत्तकादयः^(१) ।

प्रेतानां योजनं कुर्यात् स्वकार्यं, पितृभिः मरु ॥

द्वाभ्यां महाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्रैकेन तयमम ।

चतुर्थपुरुषं कृन्दन्मन्मादेषा त्रिपौरुषा ॥

साधारणेषु कालेषु त्रिंशो नामि तर्गिणाम ।

स्मृताहे त्वेकमुद्दिश्य कुर्यात् आहुं यथाविधीति ॥

अन्वार्थः । दत्तकादिज्ञामुध्यायणानां यावन्तः पितृः मन्वन्तिनः
पितामहवर्गाः सृज्मन्मन्वन्तश्च स्वं प्रति पितृत्यादिरूपतां गताः,
यं च मुख्यगौणपितृमन्वन्तश्च भ्रात्रादिरूपतां गता, ते अर्थे दत्तका-

(१) तावद् दत्तकादय इति ख० ।

दीनां पितृवर्गाः । तेषु मध्ये ये प्रेताः स्युस्तेषां तत्समानजातीयवर्गजैः
 पितृभिः सह ते दत्तकादयो योजनं सपिण्डीकरणं कुर्युः । द्यामु-
 ख्यायणपुत्रान् तेषु तेषु वर्गेषु मध्ये स्वकीयेन पित्रा तत्पूर्वाभ्याञ्च
 दाभ्यां तस्य तस्य प्रेतस्य सपिण्डीकरणं कुर्युः । द्यामुख्यायणपौत्रस्तु
 स्वजं पित्रा द्यामुख्यायणेन च पितामहेन तत्पित्रा सैकेन तत्समं
 तत्तद्दर्गात्पञ्च तेन तेन योजयेत् । द्यामुख्यायणप्रपौत्रस्तु गौणपितृ-
 वर्गमध्यस्थितं प्रतं योजयेत् वा न वा । एषा हि गौणपितृमन्तति-
 त्विपौरुष्येव । यथा दत्तकादिभिः सर्वपितृवर्गसम्बन्धिनः सपिण्डी-
 करणं कार्यं तथैवामावास्यादौ साधारणे काले सर्ववर्गसम्बन्धेन
 नैयमिकं आहुं कर्त्तव्यमित्येतदङ्गमुक्तं साधारणेषु कालेषु विशेषो-
 नास्ति वर्गिणामिति । मृताहे त्वकमुद्दिश्येति । यो यस्मिन्नहनि मृतस्त-
 स्मिन्नहनि तु यच्छ्राद्धं तत्तत्स्यैव नान्यस्येति । तदेवमेतत् मिद्धं, यावन्तः
 पितामहाः प्रपितामहाः स्युस्तावतां द्यामुख्यायणैरमावास्यादिश्राद्धे-
 पृष्टं कृत्वा पृथक्पिण्डाः प्रदेयाः । एकैकस्मिन् वा पिण्डे तावतां
 नामानि कौर्त्तनीयानि ।

अथ पुत्रिकापुत्राधिकारिकश्राद्धदेवताः । तत्र तावत् पुत्रिका-
 पुत्रश्चतुःप्रकारो भवति । एकस्तावत् पुत्रिकैव पुत्र इत्येवंविधया
 संविदा कृतः । अस्यास्तु पुत्रायः परः स मविदमन्तरेणैव योगमामर्थ्यात्
 पुत्रिकापुत्रमंजां लभते । एतावांस्तु विशेषो यदयं न पुत्रस्थानीयः
 किन्तु पौत्रस्थानीयः दौहित्र एव वा । अतएव शङ्खलिखितयो-
 र्वचने दौहित्रत्वनाथं निर्दिष्टः । पुत्रिका हि पुत्रवदिति प्राचीनम-
 स्तस्या अपत्यं पुत्रिकारतो मातामहपितामहानां पिण्डदः, पौत्रदौ-

ह्रियोरनं विशेषोऽस्त्यनुग्रह इति । तृतीयस्तु पुत्रिकापुत्रः “यदपत्यं भवेदस्यान्तन्मम स्यात् स्वधकरं” इत्येवंविधया संविदा दत्तायां दुहितर्युत्पन्नः । स तु गौणपुत्रत्वेन मातामहमन्वयेव । षष्ठ्यस्तु “यदपत्यं भवेदस्यान्तद्द्वयोः स्यात् स्वधकरं” इत्येवंविधया संविदा दत्तायां दुहितर्युत्पन्नः स मातामहस्य जनयितुश्च, इत्येवमुभाभ्यां पुत्रत्वेनैव सम्बन्धी भवति । चिन्तितापि पुत्रिका भवतीत्यस्मिन् पक्षे संविदमन्तरेणापि स्वचित्तपरिकल्पनामात्रेणैव एवं पुत्रिकापुत्र-भेदा भवन्ति । पुत्रभेदप्रकरणे चैते व्यक्ता भविष्यन्तीति । एवं स्थिते स्थितिः ।

मातामहान्तु मात्रादिपैतृकं पितृपूर्वकम् ।

मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मत इति ॥

न चैतद्वचनं दौहित्रमात्रविषयमिति मन्तव्यम् । मनुस्मृतावेवैतद्वचनार्थस्य पुत्रिकापुत्रमन्वयावगमात् ।

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितृन्मम्याः तृतीयन्तु पितुः पितुरिति ॥

एतच्च वचनद्वयं न सामान्यतः पुत्रिकापुत्रविषयम् । किन्तु पुत्रत्वेन परिकल्पिता या पुत्रिका तत्पुत्रैकविषयम् । ननु, निर्वपेत्पुत्रिकासुत इति सामान्योपन्यासात् कुतः पुत्रिकापुत्रविशेषैकविषयः । उच्यते । या हि पुत्रिका पुत्रत्वेन न कल्पिता तत्पुत्रस्तु कल्पिता, स तु गौणसुतत्वेन मात्रात्मातामहसम्बन्धीति कृत्वा मातामहप्रादुर्भावमातामहाद्यैव कुर्यात् । पुत्रस्य हि पितृप्रादुर्भावे पितृप्रभृत्यैवाधिकारात् । या तु पुत्रत्वेन कल्पिता पुत्रिका तस्यास्तु सुतो मातामहपुत्रस्य सुत इति

मातामहस्य पौत्रस्यानीय इति पौत्रक्रियमाणश्राद्धतुल्यं स्वमातामह-
 श्राद्धं करिष्यन् पित्रस्यानीयमाहप्रभृत्यैव कुर्यादिति । ननु नास्ति-
 वचनस्यातिभार इति न्यायाद्वचनात् पुत्रिकापुत्रमात्रक्रियमाणमाता-
 महश्राद्धे मात्रादिलभ्यते । मैवं । सन्निहिताभिहितेनाचित्येन वचनस्य
 विशेषोऽवस्थापनात् । ननु किमिदमौचित्यमदृष्टार्थेषु पदार्थेषु “कृते
 सपिण्डोकरणं तत्पूर्वं श्राद्धमाचरेत्” इत्यादिवचनान्तरावगतकर्मस्व-
 रूपानुसरणमेवेत्येहि एकवाक्योपात्तहेतुसामर्थ्यञ्च । यतोऽत्र माह-
 पूर्वकत्वं पितृपूर्वकत्वञ्चोपदिश्य तत्पूर्वकत्वमाधकस्तथाविधाधिकारम-
 झावो हेतुरुक्तः “माहतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मत इति” ।
 स चायं हेतुर्हेतुत्वादेव पूर्वमिद्वृतामपेक्षमाणः पौत्रस्यानीयमेव
 श्राद्धाधिकारिणं विषयौकरोति । अनेनैवंविधस्य पूर्वमिद्वृताभा-
 वात् हेतुवन्निगदोऽस्त्विति चेन्न । हेतुत्वामभवे हि हेतुवन्निगदो
 न पुनस्तस्य सम्भवे । इतश्च गौणपुत्रीभृतस्य पुत्रिकापुत्रस्य नायं मा-
 तृपूर्वकत्वविधिः किन्तु दौहित्ररूपस्यैव मातामह्यमिति निर्देशात् ।
 अन्यथा पैतृकमिति निर्देशोऽभविष्यत् । ननु पौत्रस्यानीयत्वात्पैतामह्य-
 मिति निर्देशः प्राप्नुयात् । पुत्रस्य हि पुत्रः पौत्रो भवति यमपेक्ष्य
 च यः पौत्रस्तदपेक्षया स पितामहो भवति यतः । मैवं । पुत्रत्वमेव
 हि सविदात्यादितं पुत्रिकायां तत्पुत्रस्य मातामहं प्रति पौत्रत्वं कल्प-
 नामात्रभवं न लौकिकं न वैदिकमिति नोत्तरव्यवहारोत्पादनममर्थः ।
 नन्वेवं सति क्षेत्रजादीनां पुत्रैः पितृश्राद्धादीनि कुर्याणैः क्षेत्रादयः
 पितामहत्वेन न मङ्कोर्त्तरन् । उच्यते । वयमत्र गौणत्वेन स्वरसतो
 लौकिकव्यवहारगम्यत्वेन च सूक्ष्मतरं पितृपितामहादिहृपममन्वान्तरं

शास्त्रोपदिष्टप्रकारममुत्पादितं नात्यन्तं निवार्यामः किन्तु तद्वाचक-
शब्दप्रयोगेण व्यवहारं । यस्मादयं व्यवहारः स्वारमिकतया सकलजन-
माक्षितया च समुद्भूततरं बलवत्तरं मातृमातामहादिमन्त्रं गोचर्यता
जनकमन्त्रतिवाचकताभ्रमविषयतामलभमानेन मातृमातामहादिशब्द-
प्रयोगरूपेण व्यवहारान्तरेण बाधते । अतोऽयं पुत्रिकापुत्रो माता-
महत्याहुं कुर्वन्मातृमातामहादिशब्दप्रयोगेण पितृपितामहादिशब्द-
प्रयोगं बाधते । यथा भ्रातृसुतः गोणपितृताङ्गतस्य सुतस्य पितृव्यस्य
गोणसुतः आदुमन्यमपि वा कर्मपि लौकिकव्यवहारं कुर्वन् स्वारमि-
कमर्जनमातिकृ-पितृव्यत्वरूपमस्त्वन्वाचक-शब्दप्रयोगेण पितृत्वरूपम-
स्त्वन्वाचक-शब्दप्रयोगरूपं व्यवहारम् । नन्वेवं मत्पुत्र्येनापि पुत्रिका-
पुत्रेण न्यायमास्यात् मातामहादिशब्दरेव आहुप्रयोगोऽनुष्ठेयः । भवेत् ।
तथा हि मतिः पुत्रिकापुत्रापदेशाऽनर्थकः स्यात् । आवश्यक्याहुधाधि-
कारप्राप्त्यर्थं स इति चेन्न । विनापि हि पुत्राकरणं दोहिवस्यापुत्रमा-
तामहत्याहुधाधिकारस्यावश्यकत्वात् । न चेप दायदस्मैव दोहिवस्येति
शङ्कनीयं । अयं निराकरण्यमाणत्वात् । अतः पुत्राकृतस्य पुत्रिका-
पुत्रस्य पित्रादिशब्दप्रयोगयोग्यत्वं मातामहत्याहु मातामहाद्येव च ।
पुत्राकरणरहितस्य तु पुत्रिकापुत्रस्य मात्रादि मातृमातामहादिशब्द-
प्रयोगयोग्यत्वं चेति । इतरेतन्मातामहादिशब्दप्रयोगरुक्ता । यतो माता-
महन्तु मात्रादि मातुः प्रथमतः पिण्डमित्यादिषु तच्छाहुप्रकार-
विधायकवाक्येषु मातृमातामहशब्दप्रयोग एव श्रूयते । विधिशब्दस्य
च मन्त्रकार्यकरत्वं न्याय्यम् । ननु नात्र मातृमातामहादिशब्दाः आहु-

प्रयोगकालेथेत एव प्रयोज्या इत्यनेनाभिप्रायेण प्रयुक्ताः किन्तु मात्रा-
दिवमात्रविधानार्थवाक्यावयवभावेनेति । सत्यं । किन्तु यत्र विधिशब्दः
प्रयोगकाले मन्त्रवदनुष्ठेयस्मारकत्वेन प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र विधेयस्मा-
रकशक्तियुक्तत्वेनैवाकाङ्क्षावशादेव च स्वीक्रियते न तु तदभिप्रायप्रयु-
क्तत्वादित्यदोषः । न च चेत्रजादिषु सम्बन्धान्तरमस्ति । न चास्ति
कश्चित् पितृपितामहादिशब्दव्यतिरिक्तो विधिशब्दः । अतस्तेषां पितृपि-
तामहादिशब्दव्यतिरिक्तो विधिशब्दः । अतस्तेषां पितृपितामहादिशब्दै-
रेव मङ्गीर्तनं न्याय्यमिति । यत्तु पुत्रिकापुत्रस्य मातामहश्राद्धं मातृ-
पूर्वकलमुक्तं तस्य वृद्धावपवादमाह व्याघ्रपात् ।

कुर्यान्मातामहश्राद्धं^(१) सर्वदा मातृपूर्वकम् ।

विधिज्ञो विधिमास्याय वृद्धौ मातामहादिति ॥

न चात्रैवं शङ्कनीयं मातृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च दौहित्रमात्रस्यैक-
स्मिन् काले कदाचिदन्वष्टादौ तीर्थादिविशेषे वा देशकालादौनां
साधारणत्वेन युगपत्कर्त्तव्ये प्राप्ते तत्र द्वयोः क्रमप्रतिपादनार्थं वचनं
न पुनः पुत्रिकापुत्रकर्त्तव्ये मातामहश्राद्धे मातुर्देवतात्वस्य विधाय-
कज्ञापवादकञ्चेति । यतः पुत्रिकापुत्रक्रमेऽस्य वचनस्योपलम्भात् वृद्धि-
श्राद्धप्रकरणे वक्ष्यमाणस्य मातृश्राद्धपूर्वकत्वस्य बाधापत्तेः । न च
क्रमविकल्पा न्यायः । सर्वस्यतिपुराणेषु वचनशतेन प्रत्यक्षं मातृश्राद्ध-
पूर्वकत्वस्य विधानात् । इति पुत्रिकापुत्रकर्त्तव्यश्राद्धदेवताः । तदे-
वमुक्तं ब्रह्मसूत्रायणाधिकारिकेषु नैयमिकेषु श्राद्धेषु गौणस्यापि
पितृवर्गस्य देवतात्वम् ।

(१) कुर्यान्मातामहश्राद्धमिति ग० ।

अथेदं वक्तव्यं किमेतत्कर्तृकेष्वेतेषु आहुषु गौणपितृवर्गीयः पत्नीवर्गाऽपि मुख्यपितृवर्गीयपत्नीवर्गवत् स्वपतिसहभावेन देवतात्वं लभते वा न वेति । तत्र तावद्गौणपितृवर्गेण देवतात्वे लब्धे मति वक्ष्यान्तरेण तस्य पत्नीमहितस्य देवतात्वमुक्तमिति, न तद्रहितस्य देवतात्वं शब्दम् । नन्वेवं तर्हि गौणस्य पितुरविद्यमानायां पत्न्यां विद्यमानायामपि वा जीवन्त्याममावास्यादिश्राद्धेषु तस्यानुद्देशः प्राप्नोति । तथा च मति “षण्णान्देयान् षट्पिण्डाः” इत्यादिका नित्यवच्छ्रुतिर्बाध्यते । अथ किं नित्यवच्छ्रुतिर्बाधभयमुदप्रसीतेऽपि पितरौति पितुरुद्देशः कार्यः । यदि पुनः मा पित्रादिभरणपेक्षा नित्यवच्छ्रुतिस्तर्हि मातृभरणपेक्षायाम्, जीवन्त्यित्काधिकारिक-आहुत्याद्यो वास्त्विति । न चात्र मुख्ये सम्प्रत्यय इत्ययं न्यायः प्रवेशं लभते गौणपितृपत्नीत्वं गताया मुख्याया मातृभावात् गौणपितृनिवेशस्य न्याय्यत्वात् । अतोऽत्र गौणस्य पित्रादेर्देवतात्वे गौणीनां मातृणां सहभावेन देवतात्वमस्ति । अत्रोच्यते । यथा मुख्यपितृश्राद्धे गौणीनां न सहभावेन देवतात्वं तथात्रापि^(१) यामां हि स्वतन्त्राधिकारेण प्रथक्श्राद्धं प्राप्नोति तामामैवैव सहभावो विहितः । प्रथक्श्राद्धविध्यपत्रादरूपत्वादस्य सहभावविधिः । न चास्मि गौणमातृश्राद्धे प्रथङ्जनित्याधिकारः । मातृश्राद्धविधेर्मुख्यमातृपरिग्रहेण कृतार्थत्वात् । नन्वेवं तर्हि गौणपितृपत्नीनां श्राद्धानि कः कुर्यात् । लोकदृष्ट्या पुत्रस्यानपानात् स एवेति ब्रूमः । सोऽपि

(१) यथा मुख्ये पितृश्राद्धे नित्यानित्यसंयोगे विरोधादिना गौणमातृणां न सहोद्देश्यत्वं तथा गौणपितृश्राद्धेऽपि इति ग० ।

लोकविरोधपरिहाराय परिच्छेदादानकलङ्कबालनाय वा रूपया स्नेहेन वा करोतीति न तत्र तस्य नित्योऽधिकारः । यस्तु स्त्री-पुंसाभ्यामेव गौणत्वेण गृहीतः पुत्रः स यथा वज्रभिः पुरुषैः गृहीतो वज्रनां पुरुषाणां करोति एवं स्त्रीपुंसाभ्यामपीति । अत्र तु माता-महानामनेकत्वेऽपि मातामहश्चाद्विविधैर्मुख्यमातामहश्चाद्वेनैव कृतार्थ-त्वात् न वज्रानि मातामहश्चाद्वानि । न चाप्येकस्मिन्नेव आद्वे सर्वेषां नामानि कौर्त्तनीयानि, तथा विध्यभावात् । अथ वा यः पत्या सम्यादितो गौणः पुत्रः सम्यत एव पत्या अपि पुत्रो भवति । विवा-हसमये हि तस्याः पत्या धर्मकामार्थेष्वनतिचरणीयत्वप्रतिज्ञानात् । अतएव तदुपार्जितधनधर्मयोस्तस्याः स्वतः स्वत्वं । उक्तं हि इदमाप-स्तम्बादिभिः “जायापत्योर्न विभागो विद्यते सहाधिकाराद्वनधर्मयोः” । नहि प्रोषिते प्रेते वा पत्यौ आवश्यकेषु धनसाध्येषु धर्मकार्येषु पति-धनेन क्रियमाणेषु पत्याः स्तेयमुपदिशन्तीति । अतोऽस्ति गौणसुतस्य गौणमातश्चाद्वे पृथगधिकार इति कृत्वा अन्यत्र पतिना सहेत्यपवा-दोऽप्यस्तीति सिद्धं पार्वणे तस्याः सहभावेन देवतात्वमिति । न चैवं जननीसपत्नीष्वपि वाच्यं । तत्र मुख्यमातृसद्भावेन कृतार्थत्वादिति पूर्वमुक्तत्वात् । एवञ्च सति गौणमातामहानामपि गौणपितृत्वच्छाद्वं कत्तव्यमिति । एवमुक्ता ह्यामुष्यायणाधिकारिकेषु आद्वेषु देवताः ।

अथेदानीं जीवत्पितृकाधिकारिकेषु आद्वेषुच्यन्ते ।

तच्चाह विष्णुः ।

पितरि जीवति आद्वं कुर्यात् येषां पिता कुर्यात् तेषां कुर्यात् ।
पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः । पितरि पितामहे प्रपि-

तामहे च जीवति नैव कुर्यात् यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं
निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहस्य प्रेतो
स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् । यस्य
पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां
दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहस्य प्रेतो स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ
दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं कुर्यात् आहुं विचक्षणः ।

संख्योहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितं ।

अस्यार्थः । पितरि जीवति आहुं कुर्यात् येषां पिता कुर्यात् ।
पितर्येव जीवत्यन्येषु प्रमौतेष्विति प्रथमः पक्षः । पितरि पितामहे
च जीवति अन्येषु प्रमौतेष्विति द्वितीयः । त्रयो जीवन्तीति तृतीयः ।
यस्य पिता प्रेतः स्यात् पितामहप्रपितामहौ जीवत इति चतुर्थः ।
यस्य पिता पितामहस्य प्रेतो स्यातां प्रपितामहस्य जीवतीति पञ्चमः ।
पितामहपितामहो वृद्धप्रपितामहः । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्
पिता प्रपितामहस्य जीवत इति षष्ठः । यस्य पिता प्रपितामहस्य
प्रेतो स्यातां पितामहस्य जीवति इति सप्तमः । अयमष्टावयवः ।
अन्तर्हितेभ्योऽनन्तर्हितेभ्यो वा प्रेतेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण आहुं कर्त्तव्य-
मिति । न्यायप्राप्ते ऊहे पुनर्वचनं एकप्रयोगतया तदप्राप्त्याद्वाह्यां
शेषाणां मन्त्रवर्जितमिति । पित्रमातामहयतिरिक्तानां 'ऊहितमन्त्र-
वर्जितं' पितृपदवानेव मन्त्रः स्यादित्यर्थः । अत्र च संख्योहवचनं
लिङ्गं, न पुनः पितृव्यादिआहुमन्त्रनिषेधः । कुर्यादिति यस्या-

योगादकरणे न जीवत्पितृकस्य प्रत्यवायः किन्तु कुर्वाणस्य फलवि-
शेषो भवतीति ।

अथ जीवच्छास्त्रदेवताः ।

ब्रह्मा, विष्णुः, ईश्वरः, रुद्रः, इन्द्रः, प्रकृतिः, मुद्गलः पुरुषः,
त्रिव इत्यष्टौ । शर्वः, शर्वपत्नी, भवो, भवपत्नी, रुद्रो, रुद्रपत्नी, उगः,
उगपत्नी, भीमो, भीमपत्नी, ईशः, ईशपत्नी, महादेवो, महादेवपत्नी,
पशुपतिः, पशुपतिपत्नी, इति षोडश । प्राणापानव्यानसमानोदानाः
एषामधिपतयः पृषातका रुद्रास्तेति दश । अग्निवाय्वादित्या व्यावृत्ति-
देवतासिन्धुः । सपत्नीकाः पित्रादयो मातामहादयस्तेति षट् ।
पार्श्वोपदिष्टाग्नौकरणवैश्वदेविकदेवताश्च एताश्च विधिना मन्त्रवर्ज-
नातिदेशेन चावगताः । विध्यादींश्च तन्त्रप्रकरणे दर्शयिष्यामः । इति
जीवच्छास्त्रदेवताः ।

अथ सत्रासाङ्गभूतश्राद्धेषु देवताः ।

तत्र देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । ऋषिश्राद्धे देवर्षिब्रह्मर्षि-
क्षत्रर्षयः । कश्चिद् ग्रन्थे देवर्षिक्षत्रर्षिमनुष्यर्षयः । दिव्यश्राद्धे वसु-
द्रादित्याः । मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनसनातनाः । भूतश्राद्धे इन्द्रि-
यादीनि भूतानि, चतुरादीनि कराणि, चतुर्विधभूतयाम इति
सिन्धुः । पितृश्राद्धे पितृ-पितामहा मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमाता-
महाश्च । मातृश्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामहाः । आत्मश्राद्धे
आत्मपितृपितामहाः । एते च सर्व्वे नान्दीमुखविशेषणवन्तो देवताः ।
यतः ज्ञानकप्रोक्ते सत्रासविधौ पद्यते ।

अथातः सत्रासविधिं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वेद्युर्नान्दीमुखश्राद्धं कुर्यादेव । ऋषिदिव्यमनुष्यभूतपितृमा-
त्रात्मादीनां पृथक्पिण्डदानैर्युग्मैर्ब्राह्मणैरष्टौ श्राद्धानि कुर्यादिति ।
एषाञ्च श्राद्धानां सत्यासार्थत्वेन कर्माङ्गत्वादितिश्राद्धे कर्तुर्दण इति,
विश्वेदेवाः सत्यवसुसंज्ञका वा “सत्या नान्दीमुखे वसुः” इति वच-
नात् । इति सत्यासाङ्गश्राद्धे देवताः ।

तदेवमुक्ताः श्राद्धशब्दार्थान्तर्गत-ब्राह्मणभोजन-पिण्डनिर्व्वपणात्म-
कप्रधानकर्म्मद्वय-सम्बन्धिन्यो देवताः । अथेदानीं श्राद्धान्तर्गताग्नौक-
रणसंज्ञक-प्रधानकर्म्म-सम्बन्धिन्यो,भिधीयन्ते ।

तत्तावच्छ्रुतपथे पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे ।

स उदास्याग्नौ दे श्राज्जतो जुहोति देवेभ्यः । देवान्वा हव
उपावर्त्तते य श्राहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत्-
पितृयज्ञेनेवाचारोत्तदु देवेभ्यो निज्जुते स देवैः प्रयतोऽथैतत्पितृभ्यो
ददाति तस्मादुदास्याग्नौ दे श्राज्जतो जुहोति देवेभ्यः ॥ स वा अग्नये
च सोमाय च जुहोति^{१)} ।

महाभारतेऽपि पुराकल्परूपार्थादमहिताऽग्नौकरणे अग्निविधि-
र्दृश्यते । तथा ।

तच्च यज्ञे प्रवृत्ते^{२)} तु सर्व्व एव महर्षयः ।

पितृयज्ञानकुर्व्वन्ते विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥

अपयो धर्म्मनित्याय कृत्वा निवपनान्युत ।

तर्पणश्चाप्यकुर्व्वन् वै तीर्थान्भोभिर्यतप्रताः ॥

(१) श्रुतपथब्राह्मणे २ अ०. ४ २. १.

(२) पुराकल्पप्रवर्त्ते इति ग० ।

निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ष्येन भारत ।
 तर्पिताः पितरो देवास्तेऽन्नं न जरयन्ति वै ॥
 अजीर्णैर्नाभ्यहन्यन्त ते देवाः पितृभिः सह ।
 सोममेवाभ्यपद्यन्त निवापान्नाभिपौडिताः ॥
 तेऽब्रूवन् सोममामाद्य पितरो जीर्णपौडिताः ।
 निवापान्नेन पौडा नः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥
 तान् सोमः प्रत्युवाचाय श्रेयश्चेदौष्मितं सुराः ।
 स्वयम्भूमदनं यात म च श्रेयो विधास्यति ॥
 ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।
 मेरुग्रहे समामोमं पितामहमुपागमन् ॥

देवपितर उचुः ।

निवापान्नेन भगवन् भृशं पीड्यामहे वयम् ।
 प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयम्भूरिदमब्रवीत् ।
 ऐष मे पार्श्वतो वक्त्रिर्यश्चक्ष्मो विधास्यति ॥

अग्निस्त्वाच ।

सहितास्तत्र भक्त्यामो निवापे समुपस्थिते ।
 जरिष्यत्यथ वोऽप्यन्नं मया सार्द्धं न संशयः ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते त्रिज्वरा वभुः ।
 एतस्मात् कारणादग्नेः प्राक्तनं दीयते नृप ॥
 नृपे चैवाग्निपूर्वं वै निवापे पुरुषर्षभ ।
 न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्युत ॥

रचांसि चापवर्चने स्थिते देवे विभावसौ ।

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोः यमस्यापि देवतात्वमाहुतिमन्त्रास्त्रा-
नादवगम्यते ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

सोमाय पितृमते स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

यमाय वैवस्वते स्वधा नम इति ब्रुवन्निति ।

आपस्तम्बपुत्रे यमस्य वैकल्पिकं देवतात्वमुक्तम् । न यमस्य जुहोती-
त्येक इत्यभिधानात् । एवमुक्ताः आहुते प्रधानकर्म्मदेवताः ।

अयेदानीं विश्वदेविकाख्याङ्गममवायिन्योऽभिधीयन्ते ।

तत्र विश्वेषां देवानामुत्पत्तिर्ब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्त्तयोः ।

दत्तस्य दहिता मातादित्या नामेति विश्रुता ।

विधिना मा तु धर्म्मज्ञ दत्ता धर्म्माय धीमते ॥

तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वदेवा इति श्रुतिः ।

विख्यातास्त्रिषु लोकेषु सर्वलोकेनमस्कृताः ॥

एतेषां स्वरूपं गुरुपुराणे ।

विश्रवायां दत्तकन्यायां जाता धर्म्मान्महात्मानः ।

विश्वदेवा इति ख्याता देववर्या महाबलाः ॥

शक्रेण सह योद्धृणां विजेतारस्तु रत्नमां ।

यन्नामस्मरणादेव प्रद्वन्मसुराः क्षणात् ॥

वाणवाणामनधरा द्विभुजाः श्रेतवाममाः ।

केयूरिणः कुण्डलिनः किरीटकटकान्विताः ॥

धैर्यमौन्दर्यमंयुक्ता दिव्यस्त्रगनुलेपनाः ।

इन्द्रस्यानुचराः सर्वे गोप्तास्त्रिदिवस्य ते ॥

यमसंहितायां ।

विश्वेऽपि विश्वेदेवास्तु दक्षिणे वाणपाणयः ।

दिहस्ता वामभागे तु शरामनपरायणाः ॥

पद्मपुराणे ।

विश्वांस्तु देवान् शरचापपाणीन्

ध्यायेद्विचित्राभरणान् सुवेशान् इति ।

एतेषां आद्वदेवतात्वे इतिहामस्तु ब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्तयोः ।

समानवमहात्मानश्चैरुह्यमहत्तपः ।

हिमवत्त्रिखरे रम्ये देवर्षिगणसेविते ॥

सर्वाप्सरोभिश्चरिते नित्यं गन्धर्वसेविते ।

शुद्धेन मनसा प्रीताः पितरस्तानथाबुधैः ॥

वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ।

ब्रह्मा चाह महातेजास्तपमामौ सुतर्पितः ॥

प्रीतोऽस्मि तपमानेन कं कामं वितरामि वः ।

एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा विश्वकर्मणा ॥

उचुस्ते सहिताः सर्वे ब्रह्माणं लोकपावनं ।

आद्वेऽस्माकं भवेद्देयं स ह्येष काङ्क्षितो वरः ॥

प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तान् वै त्रिदशपूजितः ।

भविष्यत्येवमेवेति काङ्क्षितो वो वरस्तु यः ॥

पितृभिश्च तथेत्युक्तमेवमेतन्न संशयः ।

सहास्माभिस्तु भोक्तव्यं यत् किञ्चित् पच्यते त्विह ॥

अस्माकं कल्पिते आहु भवन्तोऽग्न्याग्निनो हि वै ।

भविष्यन्ति मनुष्येषु सत्यमेतदुदाहृतम् ।

मास्यैर्गन्धैस्तथाश्वेन युष्मास्यैर्वार्षयन्तु वै ॥

इत्ने इत्ने तु युष्मभ्यमस्मभ्यन्दास्यते ततः ।

विमर्जनमथास्माकं पूर्वं पश्यान्तु दैवतं ॥

रक्षणस्यैव आहुस्य अतिथेस्तु विधिस्य यः ।

भूतानां देवतानाञ्च पितॄणां आहुकर्म्मणि ॥ १ ॥

एवं कार्यञ्च सम्यक् तु सर्वमेतद्भविष्यति ।

एवं दत्त्वा वरं तेषां ब्रह्मा पितॄणैः सह ।

भूतानुग्रहहृदयैः स चचार यथासुखमिति ॥

तथा क्रतुस्मृतिभविष्यतपुराणयोः ।

सदैवं भोजयेच्छ्राद्धं तत्पूर्वञ्च प्रवर्त्तयत् ।

अन्यथा ज्ञावनुमन्ति मदवासरगतमाः ॥

अ । विश्वान्देवानुदिश्य क्रियमाणं आहुताङ्गभृतं कर्म दैवमित्यु-
च्यते । तेन सहितं सदैवं, सदैवेतिनियमेन तत्पूर्वञ्च दैवपूर्वञ्च प्रवर्त्तयन्त
कुर्यात् । यदि तत्र क्रियते तदा आहुफलं रक्षास्यपन्नानि स्वयं वा
आददत्ते । अत्र खलु दैवेन कर्मणा सह वर्त्तते आहुशब्दः, यं कर्मेति
समामार्थावगमात् आहुताङ्गदेनाप्रधानत्वेन च दैवस्य व्यपदेशादङ्गल-
मवगम्यते । आहुताङ्गाद्यैर्वाभिधानेनापकारकत्वावगमात् ।
मनुस्मृतावपि ।

दैवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।

दैवं हि पितृकार्यस्य पर्वमाणायनं स्मृतम् ॥

तेषामारक्षभृतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलम्पन्ति^(१) आद्धमारक्षवर्जितं ॥

अस्यार्थः । पितृकार्यं विशिष्यते प्रधानतया श्रेष्ठतां लभते । कथमित्यत आह दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वं क्रियमाणं विघ्नकारकराक्षमनिवारणद्वारेणप्यायननिर्वाहिकं भवतीति । अनेनापि वैश्वदेविकमङ्गकर्मैवेति ज्ञायते, पित्रादिदेवत्यमानामहदैवत्य-प्रधानद्वयवत्यमावास्याआद्धप्रयोगे “तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्” इति याज्ञवल्क्येन प्रधानप्रवृत्तत्वाभिधानाच्च^(२) तत्पूर्वं प्रवर्त्तयेदित्युक्तं । अतोवर्त्तमानान् पदार्थान् प्रत्येकं वैश्वदेवस्थाने कृत्वा पितृस्थाने कुर्यात् ।

तथा च देवसः ।

यत्र तत् क्रियते कर्म पितृके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत्सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेवत्यपूर्वकं ॥

पितृके पितृदेवत्ये कर्मणि आद्ध इत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ।

आदौ समर्चयेद्विप्रान् वैश्वदेवनिवेशितान् ।

निवेशितांश्च पित्रर्थे ततः पश्चात् समर्चयेत् ॥

वृद्धशानातपेऽपि ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात् पार्ष्णश्राद्धे देवपूर्वं विधानतः ॥

पार्ष्णयज्ञादमावास्याआद्ध एव वैश्वदेवपूर्वकत्वं नियम्यते ।

(१) रक्षांसि विप्रलम्पन्तीति ग० ।

(२) प्रधानद्वयोपकारार्थमिति ख० ।

होदिष्टाभ्युदयिकनित्यश्राद्धेषु वैश्वदेविकाभावावत्त्यते भविष्यत्-
पुराणे ।

तथ्यमानास्तपस्तीव्रं प्राविता ब्रह्मज्ञासनात् ।

विश्वेदेवास्तु रत्नार्थं पितृयज्ञे च सर्व्वदा ।

अतः पूर्वं प्रदातव्यं तेभ्योऽन्नं पितृकर्म्मणि ॥

अन्नग्रहणं गन्धादीनामप्युपलक्षणार्थं । एवं सर्व्वेषां श्राद्धसम्ब-
न्धिनां पदार्थानां वैश्वदेवपूर्व्वत्वप्राप्ते कश्चिदपवादः प्रदृश्यते ब्रह्मा-
ख्यपुराणे ।

पश्चाद्विमर्जयेद्देवान् पूर्व्वं पैतामहान् दिवान् ।

मातामहानामण्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

पैतामहग्रहणं पैत्रप्रपैतामहयोग्युपलक्षणार्थं ।

ज्ञातातपस्मृति-विष्णुधर्म्मोत्तरयोः ।

विश्वेदेवनिविष्टानां चरमं हस्तधावनं ।

विमर्जनञ्च निर्दिष्टं तेषु रत्ना यतः स्थिता ।

सर्व्वमन्यत् प्रदातव्यमादौ तेषां नगराधिप ॥

‘चरमं’ पाद्याद्यं । ‘हस्तधावनं’ भाजनान्नावल्लिप्तहस्तकालनार्थज-
नदानम् ।

तदेवमेतद्ब्रह्मवैवर्त्ताद्युक्तं विश्वेषां देवानां श्राद्धे देवतात्वं नित्य-
श्राद्धादावपोक्षते ।

आह ज्ञातातपः ।

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादेकौटिहं तथैव च ।

मातृश्राद्धन्तु युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ।

घोजयेद्देवपूर्वाणि आह्वान्यन्यानि यत्नतः ॥

मातृश्राद्धमचाभ्युदयिकपूर्ववर्त्ति विवर्त्तिनं । ब्राह्मणयुग्मत्वप्रा-
प्तुखोपवेशनलिङ्गात् । तच्च यदापि पित्रा मातामहादिश्राद्धद्वयात्
पृथग्भिन्नकालेऽनुष्ठीयते तदानीमदैवं वैश्वदैवरहितं कर्त्तव्यम् । यदा
पुनरेकस्मिन्नेव काले श्राद्धचयं क्रियते तदा तन्त्रेणावृत्त्या वा वैश्वदे-
विकानुष्ठानमिति श्राद्धचयं प्रकुर्वीत । “तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति”
वशिष्ठवचनादवगन्तव्यं । तच्च भिन्नकाले श्राद्धचयानुष्ठानं ।

पूर्वैशुर्मातृकं श्राद्धं कर्त्ताहे पितृकं तथा ।

उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

इत्यादिभिर्वचनैराभ्युदयिकश्राद्धप्रकरणे दर्शयिष्यते । पृथगनुष्ठी-
यमानमातृश्राद्धव्यतिरिक्तान्याभ्युदयिकनिमित्तकानि श्राद्धानि विक-
ल्पेन वैश्वदेवविहीनानि कार्याणि । तथाचाभ्युदयिकं प्रकृत्य मार्क-
ण्डेयपुराणे उक्तं ।

विश्वदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

युग्माश्चात्र द्विजाः कार्यान्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणम् ॥

केचिद्गृहणादत्र विकल्पो गम्यते ।

ज्ञातातपभविष्यत्पुराणयोः ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्त्रैर्मित्तिकमुच्यते ।

तदण्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाश्चयेत् द्विजान् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पार्ष्णं देवपूर्वं स्यादेकोद्दिष्टं सुरैर्विना ।

तथा एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्थैकपवित्रकमित्यादि चैकोद्दिष्टप्र-

करणे वक्ष्यते । अचेकोद्दिष्टेषु वैश्वदेविककर्माभावे कारणं नागर-
खण्डेऽभिहितं ।

वृचासुरस्य सङ्ग्रामे प्रमीतानां दिवौकसा ।
निवापाय गयाकूपमवाप चिदशेषरः ॥
नगरे नगरे तत्र चतुर्दश्यां महालये ।
आहुनि अहुया कर्त्तुमारेभे विधिवद् वृषा ॥
आहुमन्त्रैरथाह्वतानग्निध्वान्तादिकान् पितॄन् ।
अन्यानपि स्ववर्गीयान्^(१) प्रेतान् ब्रह्महतांश्च तान् ॥
ब्राह्मणानां शरीरेषु विभक्तः सन्दर्शय सः ।
विश्वान्देवांस्तु नापश्यत्तदर्थंश्च व्यलम्बत ॥
अथ ब्रह्मेण सहसा दृष्टः पृष्टश्च नारदः ।
विशेषां प्राह देवानामनागमनकारणं ॥
गयायां कुर्वन् आहुं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
विश्वेदेवा मया दृष्टाः तत्किमर्थं विलम्बसे ॥
इति नारदवाक्येन क्रुद्धो वृद्धश्चावास्ततः ।
विश्वेर्देवैर्विना आहुमेकोद्दिष्टविधानतः ॥
एके व्रतकृतुसोऽपि प्रेताः प्रापुः परां गतिं ।
एवंविधस्य समयं प्रावयामास तान्^(२) द्विजान् ॥
विश्वे हि देवाः आहुस्य रक्षणार्थं व्यवस्थिताः ।
तैर्विना आहुसंरक्षा मयैव हि विधास्यते ॥

(१) अन्यांश्च पितृवर्गाञ्चेति ग० ।

(२) स इति ग० ।

अविश्वदेविकं आद्धमत ऊर्द्धं प्रवर्त्तताम् ।
 इति तस्मिन् वदत्युच्चैर्विश्वेदेवाः समाययुः ॥
 पुरुङ्गत पुरा हता वयं देवेन वेधसा ।
 त्वया तु चरमं नाथ^(१) विमृश्यैवं प्रसीद नः ॥
 मघवन्नघवन्तोऽद्य न भवामः कथञ्चन ।
 बहिः करोषि आद्धे^(२) कस्मादस्मान् दिवष्पते ॥
 इति वाष्पाम्बुकमोलचालितः चितिशोकतः ।
 अभ्यर्थनाभिस्तेषां स प्रसमाद न सीदताम् ॥
 अथ बाष्पोन्नतस्तस्मादण्डान्यामन्ननेकशः ।
 जग्निरे पुरुषास्तेभ्यो लक्ष्णो राक्षसोपमाः ॥
 विश्वेदेवैस्तथादिष्टास्ते जगद्गमलालसाः ।
 अस्माद्विरहितं आद्धमाहारो वो भविष्यति ॥
 जाताः क्षित्युजैरेण्डैस्तेन कृष्णाण्डमंशिताः ।
 विहरध्वमिति प्रोच्य विश्वेदेवास्तिरोदधुः ॥
 अथ कृष्णाण्डमंकीर्णविश्वमालोक्य विश्वसृक् ।
 आहूय विश्वानिन्द्रश्च व्यवस्थां विदधे विधिः ॥
 एकोद्दिष्टाभिधानानि सदा आद्धान्यतः परं ।
 विश्वेदेवैर्विना मन्तु मत्यवागस्तु वृत्रहा ॥
 अविश्वदेविकं आद्धमन्यत् कृष्णाण्डतृप्तये ।
 भविता भस्मरेखाभिः पात्ररक्षा च यत्र न ॥

(१) तातेतिख० ।

(२) आद्धेभ्य इति ग० ।

कृष्माण्डोभिरतेरग्निः सलिलैरभिमन्वितैः ।
 अप्रोक्षितः आद्रुपाको भवद्भिर्भुज्यतां सुखम् ॥
 इत्युक्त्वा प्रीणणश्चक्रे कृष्माण्डानां पितामहः ।
 अग्नये वायवेऽर्काय प्रददौ प्रविभज्य तान् ॥
 पितृपते चतुर्दशमेकोद्दिष्टविधानतः ।
 आद्रुं शस्त्रहतस्यैव कार्यं नान्यस्य कस्यचित् ॥
 इत्युच्चिवाग्निरिक्षोऽन्तर्दधे सर्वान् विभज्य तान् ।
 अथैश्वदेविकं आद्रुमेकोद्दिष्टं ततोऽभवत् ॥
 अथैतेषां विश्वेषां नामान्युच्यन्ते । तत्र तावन्महाभारते ॥
 विश्वे नाग्निमुखादेवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
 तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥
 महः कृतिर्विपाप्मा च पुण्ड्रकृत् पावनस्तथा ।
 ग्राष्णिक्षमः समूहश्च दिव्यभानुस्तथैव च ॥
 त्रिविस्वान् वीर्यवान् होमान् कौर्त्तिमान् कृत एव च ।
 विध्वर्यः सोमपूर्वश्च सूर्यश्चैवेति नामतः ॥
 सोमाय सूर्यः सावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः ।
 उष्णोलाभो नभोदश्च विश्वायुर्दक्षिणेव च ॥
 समुहनः सुवेयश्च यमारिः शङ्खगोभवः ।
 ईशः कर्त्ता कृतिर्धाता भुवनो दिव्यकर्माकृत् ॥
 गणितः पञ्चवीर्यश्च प्राचीनो रश्मितस्तथा ।
 सप्तकक्षोमवर्चाश्च विश्वकृत् कविरेव च ॥
 अनुगोप्रा सुगोप्रा च नप्रा चेश्वर एव च ।

जितात्मा मुनिवीर्यश्च दृष्टरोमा प्रभङ्करः ॥

अतिकर्षी प्रतीतश्च प्रदाता चांगुमांस्तथा ।

शैलाभः परमक्रोधी धारोष्णी भृपतिस्तथा ॥

सज्जीवो विकरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।

कौर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥

एते च महाभारतोक्ता सहस्रत्यादिनामानो विश्वेदेवाः यथो-
क्तैर्नामभिः संबुद्धादिविभक्त्यन्तैः प्रतिपदार्थं सङ्कीर्त्य आद्वे समु-
चयेन विनियोज्याः ! संक्षेपेण वा सहस्रं सर्वानपि बुद्धावारोप्य सह-
स्रत्यादयो विकरीपर्यन्ता विश्वेदेवा इदं वः पाद्यमित्यादिप्रकारः
प्रयोगो विधेयः । एते च परस्परमेव समुच्चयन्ते न तु वृहस्पत्याद्युक्त-
पुरूरवआर्द्रवादिभिः सहेति । यतस्तेषां नामानि वक्ष्यामि भागा-
र्हाणां महात्मनामित्यनेन भागश्चद्वाच्यहविःसंबन्धविधायकेन शा-
स्त्रेण तेषामिति सर्वानामरूपैकपदोपात्तानामेतेषामेव सहस्रत्यादीनां
परस्परसापेक्षानामेव प्रयोगनिर्वर्त्तकत्वमवगम्यते । ननु शास्त्रान्तर-
विहितपुरूरव-आर्द्रवादिसापेक्षानामिति न वाच्यं । इष्टिआद्वे क्रतुर्द्वे
इत्यादिना वचनेन विशेषविहितपुरूरव-आर्द्रवादिभिरेव सर्वेषां
आहुतानामवबुद्धत्वासहस्रत्यादयो न क्वचिदवकाशं लभन्त इति न
वैश्वदेविके देवतात्वेन कौर्त्तिनार्हा इति । आनर्थक्यप्रहतानां विपर्येतं
बलाबलमिति न्यायात् सामान्यतो विहिता अपि विशेषतो विहितान्
पुरूरवआर्द्रवादीन् बाधित्वा देवतात्वेन निविशन्ते । ते च विशेष-
पक्षभावात् सर्वेष्वपि आद्वेष्विति मन्यमानं प्रतिविशेषग्रहणमु-
च्यते । प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायात् प्रकरणात् पार्व्वण एव

निविशन्ते । न पार्वणविकृतिभूतेषु कर्माङ्गादिश्राद्धेषु । नन्वतिदेशा
द्भवियति । न । आतिदेशिकैः कृत्वादिभिर्बाधात् । तदेवं पार्वणश्राद्धे
महकृत्यादीनां वैश्वदेविके कर्माणि पुरुषवश्राद्धवाभ्यां सह विकल्पेन
देवतात्वं सिद्धम् । अयैतेषां यैर्नामभिः कर्मममावायः प्रसिद्धस्ता-
नुच्यन्ते । दृश्यन्ति स्मृतौ ।

कर्तुर्दत्ता वसुः मृत्युः कामः कालस्तथैव च ।

धुरिश्च गोचनस्यैव तथा चैव पुरुषाः ।

श्राद्धवश्य दशैते तु विशेषाः प्रकीर्त्तिताः ॥

एते एषु श्राद्धेषु विभज्य विनियोज्याः ।

उक्तं दृश्यन्ति स्मृतौ च ।

दृष्टिश्राद्धं कर्तुर्दत्तः मर्त्या नान्दोमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामो काम्ये च धुरिगोचनौ ॥

पुरुषा श्राद्धवश्य पार्वणं समुदाहताविति ॥

शङ्खस्मृतार्चप ।

दृष्टिश्राद्धं कर्तुर्दत्तः संकोत्या वैश्वदेविके ।

नान्दोमुखे मृत्युवसु काम्ये च धुरिगोचनौ ॥

पुरुषश्राद्धो चैव पार्वणं समुदाहृतौ ।

नैमित्तिके कालकामाविति सर्वत्र कीर्त्तयते ॥ इति ।

दृष्टिश्राद्धशब्देनात्र कर्माङ्ग श्राद्धं गृह्यते । तथा चाधानसोम-
यागनिषेधादिभस्कारादिभूतमपि श्राद्धं लभ्यते । कर्माङ्गश्च श्राद्ध-
भेदप्रकरणं वक्ष्यते ।

निषेककाले सोमे च मीमन्तोन्नयने तथा ।

जेयं पुंमवने आहुं कर्माहुं वृद्धिवृत्तमिति ।

अत्र कर्माहुमिति परिभाष्यते । वृद्धिवदिति नान्दीमुखे दैवतत्व-
स्वाहाशब्दप्रयोगो दधिवदगादिमिश्रपिण्डवत्त्वादयो वृद्धिआहुधर्मा
अतिदिग्यन्ते । विहितं वृद्धिआहुं याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु । एवं प्रद-
क्षिणैकृत्य वृद्धौ नान्दीमुखान् पितृन् यजेतेत्यादिभिर्वचनैः वृद्धि-
आहुञ्च वृद्धवशिष्टादिभिर्दर्शितं । पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिआहुमु-
दाहृतमिति । अत्राभ्युदयिकआहुविशेषे वृद्धिआहुशब्दः परिभाष्यते ।
आदिशब्देन गर्भाधान-पुंमवन-मीमन्तोन्नयन-व्यतिरिक्तानामन्नप्राशन-
चूडाकरणादिमंस्कारकर्मणां ग्रहणं । गर्भाधानादिमंस्कारत्रयाद्भूत-
स्याभ्युदयिकस्य कर्माहुशब्देनाभिधानात् । एतच्च वृद्धिआहुद्विज्ज्ञं क-
र्माहुं वृद्धिवदिति पागस्करेऽतिदेशे दर्शनात् । भेदे ह्यतिदेशो भवति ।
आहुभेदादेशे भेदाभिधानाच्च । काम्यपार्वणादिभेदास्तत्तत्प्रकरणे
वक्ष्यन्ते । ननु नैमित्तिके कालकामावित्युक्तं एकोद्विष्टञ्च आहुं नैमि-
त्तिकशब्देनोच्यते, एकोद्विष्टञ्च यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते इत्येवं
परिभाषितत्वात् । एकोद्विष्टं दैवहोतमेकार्थ्यं कपविवर्तमित्येव त्रै-
कोद्विष्टे वैश्वदेविकनिषेधात् कथं कालकामौ । न च निमित्तं भवं
नैमित्तिकमित्येवं व्युत्पत्त्या नवान्नलाभादिनिमित्तविहितमपि नैमि-
त्तिकशब्देनाभिधातुं शक्यं । तस्य सामान्यशास्त्रस्यानौयस्य योगस्य
विशेषशास्त्ररूपिण्या परिभाषया बाधस्य न्याय्यत्वात् । सत्यमेवं तथापि
प्रकृते विरोधात् योगमेवाश्रित्य नैमित्तिकशब्देन नवान्नलाभादि-
निमित्तविशेषे क्रियमाणं आहुमुच्यते । यदुक्तमादित्यपुराणे ।

विशेदेवौ क्रतुर्दत्तः सर्वस्विष्टिषु कीर्त्तितौ ।
 नित्यं नान्दीमुखयाद्वे वसुमत्यौ च पैत्यके ॥
 नवान्नलाभे दौ देवौ कालकामौ मदैव हि ।
 अपि कन्यागते सूर्य्ये आद्वे च धुरिगोचनौ ।
 पुच्छ्वार्द्धवौ चैव विशेदेवौ तु पार्वणं ॥ इति ।

सर्वस्विष्टिषु सर्वेषु कर्माद्वाद्याद्वेषु, नवान्नलाभे नवान्नलाभनि-
 मित्ते मति । अत्रापि आहुविधिः आहुकालप्रकरणे बौहियव-
 पाकैरित्यादिना वक्ष्यते । मृत्तिचन्द्रिकाकारस्तु नवान्नलाभे मति
 नवान्नभोजनोपक्रमात् पूर्व्ये पितृभक्त्या नवान्नेन आद्वे क्रियमाणे
 दौ कालकामौ विशेदेविके कर्मणि देवतान्नेन कीर्त्तनीयावित्याह ।
 एतच्च निमित्ताधिकारेण क्रियमाणानां विशेदेविकान्वितानामुपरा-
 गाद्विद्याहुनामुपलक्षणार्थः । कन्यागते सूर्य्ये इति भाद्रपदापरपक्षे,
 एतच्च काम्ययाद्वेऽपलक्षणार्थः । तदेवं विरोधाद्वचनाच्च नैमित्तिकश-
 ब्देन नवान्नलाभादिनिमित्ते क्रियमाणं आहुमुच्यत इति सिद्धं ।
 अथवा नैमित्तिके कालकामावित्यत्र नैमित्तिकशब्देनैकोद्दिष्टाभि-
 धायिना एकोद्दिष्टयुक्तं संपिण्डोक्तमुच्यते । तत हि एकोद्दिष्ट-
 पार्ष्णरूपप्रधानद्वयात्मकं अतोविशेदेविकं तत्रास्तीति कालकाम-
 योर्विधिर्युक्तः । शङ्खधरहरिहरौ पुनरेवमाहवुः । केचित् प्रत्यब्दमे-
 कोद्दिष्टमिच्छन्ति । अन्ते तु पार्वणं । अतो नैमित्तिकशब्दवाच्यस्यैको-
 द्दिष्टस्य स्याने क्रियमाणं जयादिकं पार्ष्णमपि नैमित्तिकशब्दे
 लयुःसर्हतीति तस्मिन् कालकामविधिरिति । इयं वा अनयो-
 रनुपपत्त्या प्रागुक्तगोत्या वचनार्थस्यास्योपपत्तेर्नाविचार्य्य यहीतया ।

अशेदं चिन्त्यते । किं पुरुषवश्वार्द्रवयोः पार्वणप्रयोगे ममुच्चि-
तयोः प्रयोग उत विकल्पितयोरिति । एवमिष्टिश्चाद्वे क्रतुर्दत्तयोः, एवं
नान्दीमुखादिविहितसत्त्ववस्वादिषु युग्मेष्वपि विकल्पनीयम् । तत्र
तावद्विकल्पितयोरिति गृह्यते । व्यवस्थापने क्रतुर्दत्त इति पृथगेकै-
कस्य कर्मसम्बन्धावगमात् । न त्वेकैकस्य पृथग्देवतात्वात् द्रव्यदेव-
तासम्बन्धभेदात् कर्मण एव भेदः स्यात् । को विकल्पस्यावकाशः ।
एककर्मान्वयिनोर्होक्तद्वारत्वे विकल्पाभिधा ! अस्तु नाम कर्मभेदः
एकप्रयोगानन्वयमात्रेण विकल्पाभिधा । तस्मत्तस्मै न देवताभेदात्
कर्मभेदः । शब्दान्तराभ्याम-संख्या-गुण-प्रक्रिया-नामधेयानां कर्मभे-
दत्वाभिधानात् । ननु देवतापि गुण इति भेदिका भवितुमर्हति ।
मैवं । न हि गुण इत्येव भेदकः किन्त्वेकस्मिन् कर्मण्यलभमानोऽन्वयम् ।
अन्यथा द्रव्यविकल्पो देवताविकल्पः तयोः ममुच्चयो वा कश्चिन्न स्यात् ।
दृश्यते चाग्निहोत्रादीनां द्रव्यादौ विकल्पः ममुच्चयश्च । सोमं च देव-
ताममुच्चयः । न च वाच्यं । यथा सप्तदशप्राजापत्यानित्यत्र पृथक्-
त्वनिवेशिन्या संख्यया द्रव्यदेवतासम्बन्धभेद एवमत्रापि देवताभेदेन
सम्बन्धभेदात् कर्मभेद इति । यत एवं मन्यमानोभवानिन्द्रवाय्वाद्य-
नेकदेवतास्त्वं सोमयागमेव स्मरतु । ननु स्मृत एवं किन्तु तत्रेन्द्र-
वाय्वादीनामेकयागसम्बन्धित्वेनावगतद्रव्यसम्बन्धावगमात् न कर्मभेद-
कत्वं । इह तु न तथेति भेदकत्वमिति । न । उत्पत्तिवाक्ये हि
श्रूयमाणे गुणे भेदकः । ननूत्पत्तेः कर्मणि गुणं विधातुं प्रवृत्तं
वाक्ये तस्य हि कर्मभेदकत्वेन कापि विकल्पममुच्चयौ स्यातां ।
अतोविकल्पितयोः प्रयोग इति प्राप्तं उच्यते । “यत्तत्र क्रियते कर्म

पैत्रिकैर्बाह्याणान् प्रति । तत् सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम्" इत्यादिषु देवतादिवाक्येषु वैश्वदेविकं कर्त्तव्यमित्येवंविधे उत्पत्ति-
विधाववगते विद्येषां देवानामेकपदोपादानादन्यान्यमहितानां देव-
तात्वेऽवगते मति तेषां समुच्चयोऽवगम्यमानो न गुणवाक्येन प्रथक्-
प्रयोगेण बाधितुं शक्यते । नन्तकपदोपादानेन स्वरमतः सर्वेषामेव
विद्येषां साहित्यमवगतम् । तच्चेष्टावस्थावचनेन त्रिचतुरादिषु विश्वे-
देवेषु भग्नं तदा भग्नमेवास्य साहित्यप्रतिपादनपरत्वमिति कथं
समुच्चयः । उच्यते । सामान्यतोऽवगम्यमानो वचनार्थो यावत्तु
वचनान्तरेण बाधितस्तदन्यस्मिन्नंशे व्यतिप्रतीति समुचितयोर्देव-
तात्वम् । अस्वैवमिदन्तु मन्दिर्यते । किमेकैकं स्वेन स्वेन नाम्ना
प्रत्यक्सिद्धान्तोपादिर्देवैकैको वैश्वदेविकपदार्थोऽनुष्ठेयः उत दौ दौ
द्वन्द्वमसामप्रत्युक्तेन नामद्वयेनादिग्यते । तदर्थमिदं विचिन्त्यते । कि
महितयोर्देवतात्व उत देवतयोः साहित्यमिति । यदि दैवतयोः साहित्यं
तदा प्रत्येक देवतात्वात् प्रत्येकमुद्देशं तत्कम्पूर्यत्वात् प्रथक्पथक् चतु-
र्थ्यादिप्रयोगं कृत्वा पदार्थाऽनुष्ठेयः । उक्तं हि । एतस्या इति मङ्गल्य
उद्देशोऽत्राभिधीयत इति । यदा तु महितयोर्देवतात्व तदा पुरुष-
वश्चाद्देवमंशकयो-रग्निमोमयो-रिवैकदेवतात्वरूपाधिष्ठानभूतत्वाद्वन्द्वम-
मासेनाद्देशं कृत्वा प्रयोगो विधेयः । तत्र "दष्टिश्चाद्धं कतुर्दत्तः मङ्गाग्या
वैश्वदेविके" इत्येवविधेन शङ्खनादिवचनेन देवताविधिः, वैश्वदेविकपूर्व-
कमित्येवविधेन देवतादिवचनेन कर्मविधिः, क्रमविधिर्वा वैश्वदेविकश-
ब्दस्तत्प्रत्युत्पत्त्यायन नामधेयमिति वा मन्यमानः एकैकस्य प्रत्यक्सिद्धान्त-
ान्तरे नामोद्देशमाह्वानं च वाच्यं । तद्धितचतुर्थ्यादिविधायकभावार्था-

नामश्रवणात् कथं देवताविधिः । इत्थं वैश्वदेविके इत्यनेनानूदिते भावार्थं क्रतुदत्तादीनां विधौ तेषां द्रव्यरूपत्वाभावात्परिशेष्याद्देवता-
त्वेन विनिवेशे तद्धितचतुर्थ्यादीनामनुपयोगात् । एवम्प्राप्तेऽभिधीयते ।
यत्र तद्धितभावार्थविधायकान्त्र न विधिरन्यत्र विधिर्गत्येतत्
कस्य हृदयं प्रवेशं लभेत् । ननु यत्रैते सर्व्वे तस्य क्रमपरत्वमवगम्यते ।
यावत्तयावदिधेयान्तरमुपादीयते तावत्तावदिधिर्गतिस्तत्र तत्र मञ्जर-
तीति न्यायान् । मत्यमेवं । कर्मविधौ तु मर्त्तविशेषणविशिष्टं कर्म
विधातुं शक्यमिति तत्र देवताविधौ न दोषः । तत्र चेद्विहिता
देवताः द्योरेकरूपदापादानात् साहित्यविशिष्टयोर्देवतात्वमित्यग्नौपा-
मवत्पुष्टरवआर्द्रवयोर्देवममामेनादृश्य प्रयोगो विधेयः । नामधेय-
तापि तत्प्रत्ययान्तगोपपादनान्निरस्तैवेति । ननु पुरुषवत्प्राग्देव-
प्रभृतिनामदन्तर्निर्देशो विवक्षित एव नामद्वयस्याप्रयोज्यत्वात्तत्कृत-
स्तदनुगोधादिकल्पममुच्यन्तामममामानां प्रसङ्गः । यदि पुनः प्रयोज्यं
स्यात्तदा एतन्नामद्वयानभिज्ञस्य देवतानभिज्ञत्वाच्चाहं नाधिकार
एव स्यात् । दर्शितश्च तस्याप्यधिकारः ।

उत्पत्तिनाम वै तेषां न विदुर्ध्वं द्विजातयः ।

अयमुच्चारणोयस्मै श्लोकः अद्भुतममन्वितैः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये यत्र विहिताः आहं भावधाना भवन्तु ते ॥

इत्यनेन शास्त्रेण यदि च नामद्वयं प्रयोज्यं स्यात् तदा विश्वेदेवाम
आगतं गृणताम इमं हवमित्यादिमन्त्रेण श्रूयमाणं वज्रवचणं विवृण्वत ।
तस्माद्विश्वेदेवा इत्येतच्छब्दोऽभिखनैर्वा अर्थादिदानं कर्त्तव्यं । नन्वनुष्ठा-

नकाले नामदयानुचारेण तत्कथनस्य किं प्रयोजनमिति चेत्
 समुद्रध्यानवदनुचिन्तनमात्रमिति ब्रूमः । अत्रोच्यते । नामदया-
 प्रयोगेऽपि व्यवस्थावाक्यस्य देवतासंख्याप्रतिपादनपरत्वादस्तुष्ट्या द्वयो-
 रेव देवतात्वात् मन्त्रस्य ब्रह्मवचनविरोधस्तदवस्य एवेति । अथैतद्भूयः
 प्रमुखस्य ऋणस्य विवक्षितत्वात् पूजार्थत्वाद्वा न विरोधः । तर्हि
 नामद्वयप्रयोगेऽपि तस्यैव विवक्षितत्वादविरोध इति क्रतुदर्शादि-
 नामद्वन्द्वानि प्रयोज्यान्तेव । एवञ्च मति “दृष्टिश्चाद्धे क्रतुर्दत्तः मङ्गोर्था
 वैश्वदेविके” इति मङ्गोर्त्तनविधिर्भ्युपपन्नः स्यात् । यत्तु हरिहरेणा-
 विवक्षितत्वाभिधानं कृतं तद्वित्वाभिप्रायेण न नामाभिप्रायेण ।
 अतो नामद्वयप्रयोगेऽपि ब्रह्मवचनमेव प्रयोक्तव्यं न द्विवचनमिति
 तस्याभिप्रायो वेदितव्यः । यदत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारेण ब्रह्मवचनप्रयोगे
 कारणभूतं विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृच्छतीति स्मृतिपुराणेषु
 ब्रह्मण्यु ब्रह्मवचनान्तप्रयोगदर्शनादिति तदस्य नाम । मन्त्रस्यानौयस्य
 प्रेषस्य एकैकप्रयोगसमवायात् प्रेषवाक्याभिप्रायेणैकमुक्तमित्यभिप्राया-
 न्तरोत्प्रेक्षासम्भवात् । यत्तु “निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान्
 समाह्वयेत्” इत्यादिब्रह्मवचनप्रयोगदर्शनादित्युक्तं, तत् सर्वप्रयोगसम-
 वायिष्विष्वदेवानुमन्यानेनापि विधिवाक्यं ब्रह्मवचनोपपत्तेश्चमाधकमेव ।
 इत्यश्यामाधकं । “नैमित्तिके कालकामौ काम्यं च धुरिरोचनौ”
 इत्यादिद्विवचनान्ततयापि प्रयोगदर्शनात् । इतश्च ब्रह्मवचनान्त-
 प्रयोगः । प्रायेण विश्वशब्दस्य ब्रह्मवचनकत्वात् ब्रह्मवचनान्ततया
 प्रयोगे प्राप्ते तद्विशेषणीभूतानां पुङ्गवश्चाद्रवादिशब्दानां तस्यामा-
 नाधिकरण्येन प्रपूज्यमानानां ब्रह्मवचनान्तता उचितेति । इदमुच्यते ।

किमेकैकेवाङ्मणपुरोभागस्यापितैकैकपात्रस्यमन्त्रं पृथक् पृथग्विश्वान्
 देवानुदिश्य त्याज्यं उत मरुदेवोद्विष्येति । तत्र देवतैक्यात्सहत्यागो
 लाघवादितिन्यायात् मरुदिति । अथाच्यत । पृथक्पृथक्कल्पनस्य
 दृष्टार्थत्वानुरोधात् पृथक्त्याग इति । तन्न । तस्य पृथग्भोजनार्थ-
 त्वेनापि दृष्टार्थत्वनिर्व्याहात् । एकपात्रपरिवेष्टितानां नानाजातीया-
 नामन्त्रानां मरुद्वुद्धौ निवेशवन्नानापात्रपरिवेष्टितानामपि निवेश-
 सम्भवात् मरुतत्यागापपत्तिः । एवञ्च परिकल्पनाङ्गानुरोधेन प्रधा-
 नावृत्तिर्न भविष्यति । एवं प्राप्त उच्यते । आपनम्बादिभिर्प्राङ्मण-
 नामाहवनीयस्यानीयत्वाभिधानात् तत्प्राप्तपर्वन्तस्तावद्भ्यादित्याग-
 वदन्नत्यागः कार्यः । ते च पृथङ्निवेशिताः पृथङ्निवेशितान्यन्नानि
 न मरुत् प्रापयितुं शक्यन्ते । प्राप्तोनां पृथगितृत्वात् । तस्मात् पृथक्
 त्याज्यान्यन्नानि । अगत्या च त्यागावृत्तिर्न दोषाय इत्येकैकस्मिन्न-
 धिष्ठाने पुरुषवश्चाद्रवमंजकैभ्यो विभेभ्यो देवेभ्य इदमन्त्रं न ममेत्या-
 दिप्रयोगैस्त्यागो विधेयः । अत्रैतेषु विचारख्यवसवस्थानामुद्देश इत्येता-
 वत्येवांशे तात्पर्यं । यत्पुनरेवमूतः प्रयोगोऽप्येवमूत इत्युपन्यस्तं तत्प्र-
 योगस्य विचारप्रयोजनभूतत्वाभिप्रायेण न मातादित्यार्थत्वाभिप्राये-
 णेति । अतो देवतास्वरूपविचाराय प्रकृतिप्रकरणं ^१ मङ्गतिर्विचारण-
 मिति । इति वैश्वदेविकदेवतानिर्णयः ।

अथ विकिरभुक्तोच्छिष्टयोर्देवताः ।

मनुविष्णु । असंस्कृतप्रसूतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधनं स्यादर्भेषु विकिरस्य यः ॥

हारीतः । अरूढदन्ता ये नाम मृता गर्भाद् विनिःसृताः ।

मृता ये चाप्यसंस्कारास्तेषां भूमौ प्रदीयते ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अन्नप्रक्रियं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ।

तेन तृप्तिमुपायान्ति^(१) यं पिशाचत्वमागताः ॥

ये चादन्ताः^(२) कुले बालाः क्रियाधाय्या ह्यभङ्गताः ।

विपन्नास्तेऽन्नविकिरमस्माज्जनजलाग्निः ॥

मनुः । उच्छेपणं भूमिगतमजिह्वास्याशठस्य च ।

दामवर्गस्य ततः पितृ भागधेयं प्रचलते ॥

वसिष्ठः । प्राक्संस्कारागतप्रमातानां^(३) मप्रताणामिति^(४) श्रुतिः ।

भागधेयं मनुः प्राह उच्छेष्टाच्छेपणं उभे ॥

उच्छेपणं भूमिगतं विकिरं लेपनोदकम्^(५) ।

अनूप्रतेषु विस्मृजेदप्रजानामनायुषाम् ॥

इति विकिरभुक्ताच्छेष्टयोर्देवता ।

इति श्रीब्रह्मराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणधिपतिपरिणित-

श्रीहोमाद्विरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणिं परिशेषखण्डे आह्वकल्पे

देवतानिर्णयप्रकरणे नाम तृतीयोऽध्यायः ।

(१) तृप्तिमुपायान्ति इति ख० ।

(२) ये वा दग्धा इति ग० ।

(३) प्राक्संस्कारागतप्रमातानामिति ग० ।

(४) प्रवेष्टनमितीति ग० ।

(५) विकिरं लेपनोदकमिति ख० ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

आद्धदेशकथनप्रकरणम् ।

यत्पुण्याचरितप्रवाहमरुत्स्रोतस्त्रिनिर्भित-

श्रीमत्तीर्थरमावगाहविगलत्पापोपतापो जनः ।

रोमाञ्चैरूपचीयते स मुक्तौ हेमाद्रिरुद्धारधीः

कर्तुं आद्धपदार्थजिज्ञ्यसमर्थो यत्र समालम्बते ॥

तदेवमुक्तं प्रकरणे अद्भुता पित्रादिरूपदेवोद्देशेन ब्राह्मणभोज-
नादि आद्धपदार्थं दत्त्येतत्सिद्धवत्कृत्याद्देश्यपित्रादिनिर्णयः कृतः ।
अयामुमेव आद्धशब्दार्थं विचार्य निश्चितुं प्रकरणान्तरमारभ्यते । तत्र
तावच्छाद्धनिर्वचनेन विचार्यार्थः प्रसूयते ।

वृहस्पतिस्मृतौ ।

संस्कृतं व्यञ्जनाच्छ पयोमधुघृतान्वितम् ।

अद्भुता दीयते यस्मात् आद्धं तेन निगद्यते ॥

नागरखण्डे ।

आद्धे अद्भुता यतो मूलं तेन आद्धं प्रकीर्तितम् ।

तस्मिन् प्रक्रियमाणे तु न किञ्चिद् व्यर्थतां व्रजेत् ॥

मूलमिति श्रेष्ठमङ्गं । तथाच कात्यायनकृते आद्धकल्पे । अद्भुता-
न्वितः आद्धं कुर्वीतेति विहितं । न ह्यत्र अद्भुतानिमित्तत्वेन
चात्यद्यते, किन्तु यः आद्धं कुर्वीत स अद्भुतान्वितः सन् कुर्वीतेति
अद्भुताः आद्धाङ्गलमुच्यते । तथाच बार्हस्पत्यपाराशरेण द्वितीया-

विभक्त्या आहुविशेषणत्वेन अहुताका ।

देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत् ।

तिर्लभैश्च मन्त्रैश्च आहुं स्यात् अहुद्यान्वितम् ॥

अतएव मनुस्मृतौ अहुद्यायोगेन वैशिष्ट्यमुक्तम् ।

यद्यददाति विधिवत् सम्यक् अहुताममन्त्रितम् ।

तत्पितृणाञ्च भवति परवान्तमक्षयमिति ॥

नन्दिपुराणंऽपि ।

अहुता पवित्रं सर्वेषां पवित्राणां प्रकीर्तितम् ।

अहुं वै धर्मं परमं पावनञ्चैव सर्वदा ॥

अहुताभूतानि भूतानि पवित्राणि सर्वदा तु ।

अहुता तु माता भूतानां अहुता आहुंषु शस्यते ॥

अतएव यमस्मृतौ अहुताभावेन वैगुण्यमुक्तम् ॥

विधिहीनमष्टशतं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

अप्रहुत्या हुतं दत्तं तद्दे रक्षांमि भुञ्जते ॥

बोधायनोऽप्याह ।

अहुत्या बोध्यते बुद्धिः अहुत्या शाध्यते मनः ।

अहुत्या प्राण्यते ब्रह्म अहुता पापविमोचनी ।

तस्मादश्वदधानस्य हविर्नाश्रन्ति देवता इति ॥

ननु सर्वस्यापि मन्त्रकर्मणः अहुताहुं, तत् केन विशेषणस्यैव आहु-
शब्दोऽयम् ।

तया च विष्णुधर्मोत्तरे ।

अद्भान्वितेन मनसा यद्यत् किञ्चित् समाचरेत्^(१) ।

तत्तद्वृत्तफलं तस्य जायते लोकयोर्द्वयोः ॥

अद्भामयोऽयं पुरुषो यो यच्छब्दः स एव सः ।

देवअद्भा नरा देवाः कथिता देवभाजिनः ॥

पितृअद्भाश्च पितरो दैत्यअद्भा दितेः सुताः ।

पापअद्भान्तथा पापा विज्ञेया नरकज्जमाः ॥

तस्माच्छ्रद्धां समाध्याय धर्म्म धर्म्मा समाचरेत् ।

पुण्यं वृत्तफलं तस्य अद्भामाध्याय यत्कृतम् ॥

अद्भा पवित्रं परमं हि लोके

अद्भा शरीरं पुरुषस्य चोक्तम् ।

अद्भां समाध्याय नरास्तु कृत्वा

पुण्यानि पुण्याङ्गतिमाप्नुवन्ति ॥

वृहत्पागाशरे ।

अद्भापूतं प्रदातव्यं पात्रे दानमयाचितम् ।

याचितऽपि हि दातव्यं पूतं स्वं अद्भया धनमिति ॥

तदत्र मय्यस्यापि सत्कर्मणः अद्भारूपाङ्गयुक्त्वात् कथमस्यैव
आद्भूशब्दो नामधेयमिति उच्यते । त्रिविधा शब्दस्यार्थपु वृत्तिः रूक्षा
योगेन योगरूक्षा वर्त्तते । तत्र यः समुदायशक्त्या वर्त्तते स तत्र प्ररूढ
इव भवतीति रूक्षा वर्त्तते । यस्त्वययशक्त्या यावयोगं वर्त्तते स तु
अवयवार्थयोगाद्वर्त्तत इति योगेन वर्त्तत इत्युच्यते । यस्त्वययशक्त्या

वर्त्तमानोऽपि नियतप्रयोगात् यावत् योगं वर्त्तते स योगरूढ्या वर्त्तते
इत्युच्यते । तथा च आहुशब्दो योगरूढ्या वर्त्तते इत्यस्यैव नामधेयं । ननु
विप्रतिषेधान्न योगरूढिर्घटते । यद्यवयवशब्दा वर्त्तते न तर्हि ममुदाय-
शक्त्येति विप्रतिषेधः । मत्वा । अवयवशब्दो वर्त्तमानः प्रयोगनियमात्
मनुचिनावयवशक्तिर्न नात्यन्तयोगपरतन्त्र इति रूढ्या वर्त्तते इति
गौणसादादविरोधः । केचित् पुनराहुः । प्रत्यक्षपरोक्षानिष्टक्षिप्यांगमेव
शब्दोऽयं वर्त्तते । यत्राविर्भूतेरेवावयवो वर्त्तते । यथा निष्पद्युशब्दस्तत्रैव
मेवपि परोक्षतया वृत्त्या वर्त्तते इत्युच्यते । तत्रायं आहुशब्दः प्रत्य-
क्षयोगे वृत्त्या अदाययोगेन कर्मविशेषं वर्त्तते । किन्तु प्रयोगनियमात्
मनुचिनावयवशक्तिरान्यान्यत्र वर्त्तते । यथा गोशब्दो गन्तव्येति
गो वित्यनया कृत्वया प्रवर्त्तमानो योगिर्होऽपि न अथादिषु वर्त्तते
एतद्वशादावप्रसिद्धे आहुशब्दे कर्मणो नामधेयं । ननु कर्मण्यपि
प्रसिद्धभावात् विधेयं प्रकृत्यर्थवान् गुणविधिर्न च गुणशे पुरुष
प्रवृत्तिविशेषजनकत्वेन प्रयोजनवत्यात् दयाभिधानं भवेत् । तदुक्तं ।

प्रसिद्धैर्बलत्वेन प्रयोजनवशेन च ।

अधिकत्वात् प्रवृत्तस्य गुणरूपं विधीयते इति ॥

अथोच्यते । न तावत्कर्मणि गुणविधिः समभियादन्तर्कविशेषा
श्रुतेः । न च क्रमेतिवाक्यं भावनामात्रं विधिः । सिद्धरूपस्य साक्षा
ज्ञानानन्वयात् । नापि फले गुणविधिः । आश्रयरूपकर्मोन्वितस्य
फलान्वयामग्नत्वात् । प्रणयनाद्याश्रित एव हि गोदोहनादिः फले
विधीयते । तन्न । नामधेयत्वोऽपि हि कस्य नामधेयमिति पर्थान्या
गमास्यात् । नामापि हि न भावनामात्रस्य सम्मतम् । सर्वकर्मिनाम्

त्वापत्तेः । अथ “प्रसीतस्य पितुः पुत्रैः आहुं देयं प्रयत्नतः । ये
यजन्ति पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्च ऊताशनान्” इत्यादि प्रकरणा-
न्नातवाक्यावगतस्य कर्मणामनामधेयं मन्यसे तदा तदवगत एव कर्मणि
फले वायं गुणविधिरिति ममापि निःसरणमरणिः सुलभैव । अद्वा-
यागलक्षणं नाम प्रवृत्तिनिमित्तञ्च तुल्यमेव । “आहुमामन्तु कर्त्तव्य-
मिति वेदविदां स्थितिः” इत्यत्र द्रव्यमामानाधिकरण्यदर्शनाच्च गवा-
दिवत् आहुं देयमिति देयत्वावगमाच्च । न हि दानादिकर्मणो देयत्वं
मन्ववति । लाक्षणिको द्रव्ये प्रयोग इति चेन्न । लक्षणायां प्रमाणा-
भावात् । वाक्यान्तरावगते च कर्मणि गुणे विधीयमाने न मत्वर्थ-
लक्षणा । पदैकवाक्यत्वे हि मा न वाक्यैकवाक्यत्वे, नित्यनैमित्तिकका-
स्याद्विषयपदेषां च समगोदाहनादिष्विव द्रव्येऽपि न विरुध्यते ।
तस्मान्नैतत् कर्मणामधेयमिति प्राप्त उच्यते । तदर्थशास्त्रान्तरमद्वावा-
दग्रिहोत्रपदवन्नामता । यथा हि यदग्र्यं च प्रजापतये च मायं जुहो-
तोत्यादिना प्रकरणान्नातेन शास्त्रान्तरेण विधितुमितदेवताप्राप्तिः एव-
मत्रापि माप-यव-विन-गोधूम-मांसादिद्रव्यं पित्रादिभ्यः अद्वाया
देयमित्यादिना आहुशब्दविहितद्रव्यप्राप्तिरस्येव । प्रमिद्धभावाच्च न
गुणविधिः । प्रमिद्धमेव हि सोमेनेत्यादिर्गुणविधिः । यत् पुनः क्वचित्
आहुशब्दस्यामशब्दमामानाधिकरण्यं तल्लक्षणावृत्त्या । देयत्वञ्च द्रव्यस्य
लक्षणया द्रव्य आहुशब्दं प्रयुज्योक्तं । नित्यनैमित्तिकाद्विषयपदेषां
कर्मणि भूयमीं प्रमिद्धं गतः स्वरमवृत्त्या न कर्मपतपतस्त्रहाति । ननु
सर्वत्र प्रधानकर्मणि यागादेः करणत्वान्नामत्वे आहुमिति द्वितीयान्तता
न स्यात् । उक्तं हि । विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते इति ।

उच्यते । यथा दार्वदिद्वेधीभावफलोद्देशप्रवृत्तायां परशूद्यमन-
 निपतनात्मिकायां करणीभूतोऽपि परशुस्तद्वारुष्वमसंयोगविभागपर-
 म्यरूपक्रियाफलभागित्वादनौप्सितकर्मभूतस्तथा स्वर्गादिफलोद्देशप्र-
 वृत्तायां भावनायां करणीभूतोऽपि यद् यज्याद्यर्थस्तद्भावनानिर्वर्त्यत्वेन
 कर्मैत्यग्निहोत्रमित्यादिकं तदवस्थ्याविवक्षायां द्वितोयान्ततोपपद्यते ।
 भावनास्वरूपनिर्वर्त्यस्य यागादेर्निर्वर्त्तकभावनायाः स्वर्गादिफलकत्वा-
 वस्थ्यायां करणत्वमित्येकं प्रति कर्मत्वकरणत्वयोर्न विरोधः । स्वतः
 पूर्वापगौभूतस्य माध्यैकस्वभावस्य धात्वर्थस्यैव भावनारूपेण करोत्यर्थेन
 मानादत्वयः । मिदुस्य द्रव्यादेर्भातार्थद्वारेणेति व्यवहितत्वाज्जघन्य इति
 कर्मणा नामधेयं आहुतशब्दः । आपस्तम्बवचनादपि कर्मनामत्वमवगम्यते ।
 अथैतन्ननुः आहुतशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रयमार्थं तत्र पितरो
 देवता इति । एवं स्थिते विचार्यते । किमिदं पिण्डदानस्य ब्राह्मण-
 भोजनस्य वा केवलस्य नामधेयं उत प्रकृतानां पिण्डदानब्राह्मण-
 भोजनाग्नौकरणरूपाणां कर्मणां समुदायस्येति । तत्र तावत् कर्त्तृपा-
 ध्यायः पिण्डदानस्यैव नामधेयमित्याह । तथा हि । प्रधानस्य हि इदं
 नामधेयमधिकारवाक्यगतत्वात् । पिण्डदानञ्च प्रधानतया अस्मिन्
 प्रकरणेऽवगम्यते । तथा च लिङ्गदर्शितं ।

अपि नः म कुले भूयात् ये नो दद्यात्तत्रयोदर्शो ।

पायमं मधुमर्पिभ्यां वर्षामु च मघामु च दद्वि ॥

अत्र खलु आहुतदेवतानां पितृणां पिण्डविषये प्रार्थनातिशयद-
 र्शनात् पिण्डदानं प्रधानमवगम्यते । महाभारते गयायां पिण्डं प्रदा-
 यमाने पिण्डग्रहणाय पितृणां इन्दात्यनस्याभिधानाच्च । तथा आहु-

कर्त्तव्यतायां विवक्षायां स्मृतिषु पिण्डनिर्व्वपणस्य कर्त्तव्यतोक्ता “मह-
 पिण्डक्रियायान्नु कृतायामस्य धर्मतः । अनर्थैवावृता कार्यं पिण्डनि-
 र्व्वपणं स्मृतैः” इत्यादिना वचनेन ब्राह्मणभोजनामन्त्रवे पिण्डदानमात्र-
 विधानाच्च । तदेवमेतैर्लिङ्गदर्शनैः पिण्डदानस्य प्राधान्यावगमादस्यैव
 आदुशब्देना नामधेयमिति । ननु ब्राह्मणभोजनस्यापि पितृरूपप्रधान-
 देवताभिमन्त्रन्यात् प्राधान्यमस्यैव । मैवं । भोजनस्य “यद्येकं भोज-
 येच्छाद्” इति वचनात् भोजनार्त्तयामामर्थ्याच्च साक्षात् ब्राह्मणमन्त्र-
 न्यात् पितृव्यत्वं प्रमाणाभावात् । नन्वेवं मतिः पिण्डपितृयज्ञवदुपसाराः
 पित्र्यत्वाभिधानं स्यात् । न । आहुत्यर्थब्राह्मणार्थत्वेन तदुपपत्तेः । ननु
 पिण्डदानमात्रं आदुशब्दार्थं पिण्डाभोजनेऽपि आदमनेन भुक्तिमिति
 प्रयोगः कथं । लक्षणया आहुताङ्गभूतभक्ष्यार्थं इति द्रुमः । तत् मिदं
 पिण्डदानमेव नामधेयमिति । एवञ्च कश्चित् प्रयोगं पिण्डदानानि-
 व्यञ्जना प्रयोगं विज्ञा ममुत्पन्नं मतिः पिण्डदानार्थं पुनर्ब्राह्मणभोजनाभ्या-
 वृत्तिः प्रधानार्थत्वादङ्गानां । अङ्गं हि तद्दानस्य ब्राह्मणभोजनादि ।
 अन्ये त्वाहुः ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानमिति तस्यैव आदुशब्देना नामधेय-
 मिति । तथाचापस्तस्यैव । अथैतन्ननुः आदुशब्दं कस्मिं प्रोवाच प्रजानिः-
 श्रेयमार्थं तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थं इति । आहवनी-
 यार्थं आहवनीयकार्थं प्रक्षिप्यमाणहविर्द्वारणलक्षणं वर्त्तते । न चा-
 भुञ्जानास्तं तत्कार्यं कर्त्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थ्यात् ब्राह्मणभोजनपर्यन्ततास्य
 वाक्यस्य भवति । अतएव याज्ञवल्क्यः ।

ततो यथासुखं वाच्यं मुञ्जीरं सोऽपि वाग्यता इति ।

तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकप्रयोज्ययापारविषयकस्य प्रयोजकयापारस्य

गोणाह्वनीयप्राप्तिपर्यन्तत्वात् अधिगतहोमाभिधानस्य आहुशब्दो
नामधेयमिति विश्वरूप-मेधातिथि-वामदेव-प्रमृतीनां मतं । विहित-
स्यायं व्यापारविशेषः फलसम्बन्धित्वेन आहुप्रकरणे वहीष्वपि स्थितिषु ।

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति तस्मात् यत्नेन भोजयेदिति ॥

शौनकस्येऽपि ।

नवावरान् श्रोत्रियान् भोजयेदयुजो वेति ।

मनुस्मृतावपि ।

द्वौ दैवे पितृकार्ये^(१) चीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विश्वरे इति ॥

तदेवं यजमाननिष्ठस्य ब्राह्मणभोजनाख्यस्य प्रयोजकव्यापारस्य
प्राहुशब्दो नामधेयं । यस्तु हरिहरेण विश्वरूपादीनां मतमुपन्यस्तं
प्रयोजकव्यापारात् विनाभूतत्वात् प्रयोज्यव्यापारस्य ब्राह्मणकर्तृकं
प्रयोज्यव्यापाररूपमपि भोजनं आहुशब्दवाच्यं । अतएव आहुं भुक्त-
मनेनेति आहुशब्दस्य भुजिमामानाधिकरणं दृश्यते । तथा । एषा-
मन्यतमो यस्य भुञ्जात आहुमर्षित इत्यादिनिर्दशय । अपिच ।
जीवन्पितृकआहु जीवद्भिः पिण्डदानाभावे नियते भोजनविधानं
भोजनतदनुकूलव्यापारयोः प्राधान्यबोधकं । विप्रवदापि तच्छ्राद्धे
स्वकं पितरमाश्रयदिति । पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यादि ।
तदेतस्मत्तमयुक्तिमिवावगम्यते । यतः प्रयोज्यव्यापारस्याधिकारिव्यापार-
त्वाभावात्तस्य फलसम्बन्धे प्रधानत्वानुपपन्नौ कुतः प्रधानकर्त्ताभिधा-

(१) पितृकृत्ये इति ग० ।

यकश्राद्धशब्दाभिधेयत्वं । नन्वेवं तर्हि अतिव्यापारणामाग्रेयादीनां प्रधानत्वाभावे दर्शपूर्णमासशब्दाभिधेयत्वं न स्यात् । मैवं । यजमानव्यापारत्वेनैव विहितस्याग्रेयादेर्वाक्यान्तरविहितयजमानापादित-अतिव्यापारनिर्वर्त्यत्वेऽपि यजमानभावनारूपव्यापारनिर्वर्त्यत्वात् प्रधानकर्माभिधायकदर्शपूर्णमासशब्दाभिधेयत्वं न विरुध्यते । भोजनस्य पुनरयजमानव्यापारनिर्वर्त्यस्य यजमानव्यापारत्वेऽभिधानात् यजमाननिर्वर्त्यभावनाव्याप्यत्वेऽपि न श्राद्धशब्दाभिधेयत्वं । यथा दानभावनाविधौ प्रतिग्रहस्य व्याप्यत्वाद्भावान्तर्भावेऽपि न दानशब्दवाच्यत्वम् । अत्रापि हि स्वस्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वेत्पादनं दानशब्दार्थः । परस्वत्वापादनञ्च न प्रतिग्रहमनापाद्य सिद्ध्यति । प्रतिग्रहेण हि परस्वत्वं निष्पद्यते । अतः प्रतिग्रहस्यापि दानभावनाव्याप्यत्वमस्येव । किन्तु यजमानव्यापारत्वेन विध्यभावादप्रधानत्वं । प्रतिग्रहे यजमाननियोगासम्भवात् । स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्तृत्वेन नियुज्यत इति न्यायात् । न च प्रतिग्रहे यजमानव्यापार इति ।

अथ श्राद्धदेशाः ।

तत्र मनुः

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

अवकाशेषु चोत्तेषु नदीतीरेषु चैव हि ।

विविकेषु च तुष्यन्ति दक्षेन पितरः सदा ॥

जमस्तौ ।

दक्षिणाप्रवणं क्षिग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

गुचिं देशं परीक्ष्यात् गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥
 नदीतीरेषु तीर्थेषु स्नभूमौ च प्रयत्नतः ।
 उपह्वरनितम्बेषु तथा पर्वतसानुषु ।
 गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु मन्त्रेषु च ॥

उपह्वरमत्र पर्वतान्तिकम् ।

पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मम् ।

दक्षिणाप्रवणे देवैः तीर्थादौ च गृहंऽपि वा ।
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते आहुं कुर्यात् प्रयत्नत इति ॥

स्कान्दे ।

तुलसीकाननच्छाया यत्र यत्र भवेद्विज
 तत्र आहुं व्रदात्म्ये पितृणां दक्षिणेति ॥

देवलोऽप्याह ।

आहुस्य पूजितो देवो गया गङ्गा सरस्वती ।
 सुरोत्तेजं प्रयागस्य नैमिषं पुष्कराणि च ॥
 नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ।
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥

शङ्खस्तवापि ।

गङ्गायमुजयोक्षीरे पयोष्णामरकण्डके ।
 नर्मदावाहदातीरे मृगुलिङ्गे हिमाक्षये ॥
 गङ्गादारे प्रयागं च नैमिषे पुष्करे तथा ।

सन्निहत्यां गवायाश्च दत्तमवयतां व्रजेत् ॥
 अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाशीर्षे वटे आर्द्धं यो नो दद्यात् समाहितः ॥
 एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गवां व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन गौलं वा वृषमुत्सृजेदिति ॥
 अथ निषिद्धदेशाः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे ।

त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् ।
 उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् ॥
 द्वेक्षस्त्रैक्षद्वयो नाम आर्द्धकर्मणि वर्जितः ।

वायुपुराणे ।

कारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोस्तत्तरमेव च ।
 प्रणष्टाश्चमधर्माश्च देशा वर्ज्याः प्रयत्नत इति ॥
 कारस्करो देशविशेषः । कीकटोमगधः ।

ब्रह्मपुराणे ।

परकीयगृहे यस्तु खान् पितृंस्तर्पयेज्जड़ः ।
 तद्भूमिस्त्रामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥

धर्मसूतौ

परकीयप्रदेशेषु पितृणां निर्व्वपेक्षु यः ।
 तद्भूमिस्त्रामिपितृभिः आर्द्धकर्मं विहन्यते ॥
 अटव्यः पर्व्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
 बर्णाण्यस्त्रामिकान्याहुर्न हि तेषु परियहः ॥

इत्थं कृतमित्युतं क्लृप्तं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकं ।

देशन्वनिष्टशब्दस्य वर्जयेच्छाङ्गकर्मणि ॥

अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दमित्यर्थः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपतिपणिः

श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आङ्गकल्पे

आङ्गदेशकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

आद्धकालनिर्णयप्रकरणम् ।

नमेरोर्मरोवा महिमहरणे घोरिकमिति-

हरीशश्रीरस्यप्रकृतिरहरीशप्रतिष्ठतिः ।

मनीषी हेमाद्रिर्गुणगरिमगम्भीरचरितः

करातीह आद्ध हितविहितकालप्रकरणम् ॥

अथाधिकरणत्वेन हृत्पत्रप्रयोगाद्भवेन साक्षाद्वैशानन्तरं आद्ध-
कालोऽभिधीयते ।

गद्गपुराणः ।

विश्वं सृजत्यवत्यत्ति कालात्मेव जनार्दनः ।

अतोऽयं कालमेवेह परमं कारणं विद्मः ॥

न हि कालमनाश्रित्य लोके वेदेषु क्वचित् ।

विधयः प्रतिपन्धाश्च सम्भान्ति विशास्यते ॥

काल एव ततः साध्यः साध्यं पुण्यपापयोः ।

तस्मात् कर्माणि पुण्येषु कुर्यात् कालेषु धार्मिकः ।

नाकाले विदुषा क्रिञ्चित् कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥

पुण्येषु पुण्यसाधनत्वेनास्मात्तेषु कालेषु कालावयवेषु । ननुमृत्तः ।
नित्यत्वविभुत्वेर्हेतुर्भविष्यत्तया कालस्य कथमवयवा इत्येतच्छङ्का-
परिहारो देवोपराणः ।

नित्यो विभुः स्मितः कालो ह्यवयवास्तस्य हेतुजाः ।

निमित्तादिविशेषः स लोके पुण्यफलप्रद इति ॥

अस्यार्थः । सत्यमस्य न मन्त्येवावयवाः स्वाभाविकाः यतोऽयं
 नित्यः ते चानित्यस्यैव भवन्ति । यतः सावयवं नामावयवजन्यं । अन्यच्च
 विनाशादन्वद्दिनस्थत्येव । नन्ववयवमभवेत्तमात्रं सावयवं न तु तज्जन्यं ।
 मैवं । सामान्यस्यापि सावयवत्वप्रमङ्गात् । किञ्च कालस्यावयवास्तज्जा-
 तौया अवयविनमपत्त्य वान्यपरिमाणा वक्तव्याः । तथाचास्य विभुत्व-
 कत्वयोर्हीनिः । लिङ्गविशेषाच्च^(१) अस्यैकत्वविभुत्वे कणादातपादादिमु-
 निमम्यते स्मृतिपुराणादिप्रसिद्धे चेति । अतो न मन्त्येवास्यावयवाः
 स्वाभाविकाः । तथाप्यौपाधिकाः सम्भवन्तीत्याह अवस्थानस्य हेतुजा
 इति । अवस्थाः पूर्वोक्त-मध्याह्नापराह्ण-दिवस-रात्रि-पक्ष-मास-सहस्र-
 पञ्च-संवत्सरादिरूप-विभागात्मिकाः, हेतुः रविपरिगण्यन्तप्रचयविशेष-
 णोपाधिभेदः, तज्जाः तदवच्छेदनिबन्धनाः । ताद्यास्य नित्य-नैमित्तिक-
 काम्यकर्माङ्गलोपाधिभेदेन त्रिविधाः । अतोऽयं कालो नित्यो नैमि-
 त्तिकः काम्य इति त्रिविधा व्यपदिशते । सायमेवं त्रिविधा विभक्तः पुण्य-
 फलप्रद इति । अत्र शतपथश्रुतिः । तमन्तो योमे वर्याः । ते देवा
 ष्टतवः शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरो य एवाप्यर्णतेऽर्जुमामः स देवा
 योऽपलोयते स पितरोऽहरेव देवा रात्रि पितरः पुनरङ्ग पृथ्वाङ्गो
 देवा अपराह्णः पितर इति^(२) । अत्रोत्तरायणदक्षिणायनशुक्लकर्ण-
 पक्षोद्धारवत्पूर्वोक्तपराह्णविभागेन देवपितृममन्तः कालस्याच्यते ।

हारीतोऽप्याह । “संवत्सरः प्रजापतिस्मस्योदगयनं, शुक्लोऽहः
 पूर्वोक्तश्च देवानां दक्षिणायनन्तामिषां रात्र्यपराह्णश्च ततः पितॄणां

(१) लेखाविशेषाच्च इति क० ।

(२) काण्डे २ प्रपा १ अथा १. १. १

नान्यभावः कृत्स्नभावादुभयथा इज्यन्ते यामिश्रत्वादहरहरथाप्यत्रो-
दाहरन्ति । यस्येमे वर्त्मनौ हव्यकथे वहतो देवा यस्याद्धं पितरोऽर्द्धं
तथैव निमेषा षष्ठवो यस्य मूलं तं वै यजन्तस्मृतमियादिति ।

अस्यार्धः । योऽसौ प्रजापतिर्नाम देवताविशेषः श्रूयते च
एवायं संवत्सरात्मकः कालः । तस्यैतस्य भागद्वयं भवति । तन्नोदगयनं
शुक्रोऽहः पूर्वोऽह इत्येकोभागः । उदगयनं सूर्योपभुज्यमानमकरादि-
राशिषट्कोपलक्षितः कालः, शुक्रः पक्षः अमावास्यात्तरां प्रतिपदमारभ्य
पौर्णमासीपर्यन्तः कालः । अर्हर्दिनं । पूर्वोऽहो द्विघाततस्याहः
पूर्वभागः । तथा च स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात् पूर्वोऽहो ह्यपराहस्तः परमिति ।

आह्वयार्थादाया । आवर्त्तनाच्छायायाः परिवर्त्तनं मर्यादौकृत्य यः
कालः स पूर्वोऽहः । तदेतत् संवत्सरावयवजातं देवानां । अत्र दैवि-
कानि कर्माणि कर्त्तव्यानीत्यर्थः । दक्षिणायनं तामिस्रो रात्रिश्चेति
द्वितीयोभागः । दक्षिणायनं सूर्योपभुज्यमानकर्कटकादिराशिषट्कोप-
लक्षितः कालः । तामिस्रः कृष्णपक्षः पौर्णमास्युत्तरां प्रतिपदमार-
भ्यामावास्यापर्यन्तः कालः । रात्रिर्मेहव्यवहितसूर्योदर्शनावच्छिन्नः
कालः । तदेतत् संवत्सरावयवजातं पितॄणां । अत्र पित्र्यं कर्म कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । एवं दैवत्वेन पिब्यत्वेन च दैविध्यमेव कालस्य नान्यभावो
नान्यरूपत्वं । कस्मादित्याह कृत्स्नभावात् । यस्मान् संवत्सरातिरिक्त-
काशाभावादेतावानेव सर्वः कालः । अतो दैवपित्र्यरूपपूर्वोऽहोपराहा-
त्मककालस्यामिश्रत्वाद्द्वैवपित्र्यरूपत्वेन देवाश्च पितरसोभयथा पूर्वोऽहो-
पराहोविभागेनाहरहः प्रतिदिनमिज्यन्ते त्यज्यमानस्य हव्यस्य कथस्य

चोद्देश्यं प्रार्थने ॥ अथास्वार्थस्य वेदं प्रथमवाक्यमिति शब्दाद् र्हाक-
ति । अथाप्यत्रोदाहरणीति । अत्रास्मिन् विषये पूर्वं महर्षयः उदाहरा-
पठन्ति चेत्पर्यः । यस्येमे वर्तनी इत्यकस्य वक्षः । यस्य संवत्सरात्म-
कस्य प्रजापतेर्देवास् पितृश्च प्रति इत्यकस्य सप्त । एतत्सप्तदक्षि-
णावमात्मके देववानपितृयानात्मके वा दे वर्तनी दी माँ । यस्यै-
देवाश्चाहुश्च पितरः । यस्य च मूलं विमेषाः । विमेषः काष्ठाकला-
दयः मूलं अवस्वरूपत्वेनारम्भका इत्यर्थः । तथा यस्य ऋतवो मूलं ।
ऋतवः षट् । ते च ऋतावुक्ताः । मधुस्य माधवस्य वार्षिकिकावृत्तः ।
शुक्रस्य शुक्रिषु यैमावृत्तः । बभ्रुस्य नभस्यस्य वार्षिकावृत्तः । इषस्यो-
र्जस्य शरदावृत्तः । श्वस्य मरुधस्य चैमन्तिकावृत्तः । तपस्य तपस्यस्य
शैमिरावृत्तः । भधुस्य माधवस्य चैत्रस्य वैशाखस्य द्वौ मासौ वावन्तिकौ
वसन्तमखन्तिनौ, ऋतु ऋतवयवौ । अनेन चैत्रवैशाखमाचर्यात्मको
वसन्ताख्यऋतुर्भवतीत्युक्तं भवति । एवमुत्तरे गीष्मादयः । त एते
यस्य संवत्सरस्य मूलं तं संवत्सरं प्राप्य यथाविभागं देवांस्य पितृस्य
यजनं पुरुषममृतं मोचादिमलाभमुखेन दयात् आगच्छतीत्यर्थः ।
इति देवपित्र्यविभागेन कालनिरूपणं ।

अथ आहुविशेषः

सप यागुवल्म

५ भाषायाः ३ ... ६-शमसीयवदयं ।

द्वयं ब्राह्मणव्यतिक्त्विषुवतसूर्यसंक्रमः ॥

पृथ्वीपाते गजच्छाया मह्यं वक्रसूर्ययोः ।

(१) प्राप्यन्ते इति व० ।

आहुं प्रति रुचिश्चैव आहुकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अमावास्यादिकालाः स्वस्वप्रकरणे एकैकशो वक्ष्यन्ते । रुचिरिच्छा
मा यदा आहुनानुष्ठानविषया भवति तदपलक्षितोऽपि कालः आहुताङ्गं
भवति । अस्यानिमित्तत्वं पूर्वोक्तआहुनिमित्तत्वनिराकरणन्यायेनैव
निराकरणीयं । तत्रामावास्योच्यते । अमावास्या कृष्णपक्षस्य
पञ्चदशी तिथिः । अस्यास्य लक्षणं गोभिलेनोक्तं । यः परमो विप्रकर्षः
सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी, यः परमः मन्त्रिकर्षः मामावास्येति ।
तत्रामावास्याशब्दनिर्वचनं शतपथश्रुतौ । ते देवा अमुवन् । न
वा इममन्यत्सोमाद्भिनुयात्सोममेवास्यै ममभगमेति तस्मै सोमं सम-
भरन्नेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिं
न पुगन्तान्न पयाददृशे तदिमं लोकमागच्छति स इहेवापश्यैषधीत्यु
प्रतिगति स वै देवानां वम्बन्नं ह्येषां तद्यदेष एतां रात्रिमिहामा
वमति तस्मादमावास्या नामेति^(१) । अत्र प्रथमवाक्ये वृत्रवधानान्तरं
प्रोषितेन्द्रममागमं देवानामुक्तं वसुनेन्द्रेण अमा मरु निवामादमा-
वास्येति । द्वितीयवाक्ये तु वसोः चन्द्रमसोऽस्यां रात्रावस्मिन् लोके
निवामादमावास्येति द्विधा निर्वचनम् ।
पद्मपुराणे ।

आग्रयान्ता इति ख्याता यज्वानो यज्ञमंस्थिताः ।

अच्छामा^(२) नाम तेषान्त्मानसो कन्यका मता^(३) ॥

(१) काण्ड १. प्रपां ५. श्लोकां ६. ४ ५.

(२) अच्छोदा इति ग० ।

(३) सतीति ख० ।

तमथामावसुं नाम पितरं त्येक्ष्य माङ्गना ।
 तत्रे वराशिनी मङ्गं कुसमायुधपौडनात् ॥
 योगाद् भ्रष्टा तु तेनामो व्यभिचारेण भामिनौ ।
 धरान्न स्पृशते पूर्वं पपाताथ भुवस्तले ॥
 पिता चामावसुर्यस्मादिच्छादके न तां प्रति ।
 धैर्येण तस्य मा लोके अमावासेति विद्युता ।
 पितॄणां वल्लभा यस्मादन्नस्यान्नयकारिणी ॥

परमसंयमपियगणाभिमतव्रह्मचर्याप्रच्युतिहेतुभूतामावसुर्धैर्य-
 निर्वहणपतीतमहिमत्वादमावासेत्युच्यते इत्यंतदितिहामतात्पर्यं ।
 स्कान्द नागरखण्डे ।

अमा नाम कलारग्निः महस्मप्रमुखस्थितः ।
 यस्याश्च तेजसा सूर्यः प्राक्कृतोत्प्लोक्यदापकः ॥
 तस्मिन् विगतिं येनेन्दुरमावास्या ततः स्मृता ।
 अक्षया धमेकृत्य मा पितृकृत्ये विशेषतः ॥

भाग्यपुराणे ।

अमा नाम कलारग्निः महस्मप्रमुखस्थितः ।
 तेलोत्प्लोक्यदापकः प्राक्कृत्यन्दलोके प्रतिष्ठितः ॥
 यस्मात् भामा विगत्यस्थाममावास्या ततः स्मृता ।

महावायुपुराणयोः ।

अमा तमेतां क्षणे तु यदा उद्दिवाकरो ।
 एषा पञ्चदशी रात्रिरमावास्या ततस्तु मा ॥

अमा मह एकत्रैत्यर्थः ।

आश्रित्य ताममावास्यां पश्यन्तु समागतौ ।

अन्योन्यं चन्द्रवर्था तौ यदा तद्दर्श उच्यते ॥

सा च द्विविधा । तथा च स्कन्दपुराणे ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्यता ।

मिनीवाली कुहस्यैव अमावास्या द्विधैव तु ।

तयोश्च लक्षणं श्रुतौ । या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका, या पूर्वामावास्या सा मिनीवाली, योत्तरा सा कुहार्गति विज्ञायते । अत्र चतुर्दशीमिश्रा मिनीवालीत्युक्तं भवति । अस्याश्च त्रिसुहृन्नाधिकचतुर्दशीमिश्रायां चन्द्रो भवतीति ज्योतिर्विद्वचनात् प्रा-
यिकं चन्द्रोदयोपलक्षितेयमित्यभिप्रेत्याह व्यासः ।

दृष्टचन्द्रा मिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहः स्यता ।

मिनीवाली सदा पित्र्ये कुहदैवे तु कर्मणोति ॥

अथानयोनिर्वचनं पर्वमन्धिं प्रकृत्य ।

मिनीवालीप्रमाणस्तु चौणशेषो निशाकरः ।

अमावास्यां त्रिशत्यर्कः मिनीवाली तथा स्यता ॥

मिनो मिता अवमितेति यावत् । अन्यो बालो बालौ । मिनी-
चामी बालौ च मिनीवाली तत्परिमाणः मिनीवालीप्रमाणः बाला-
ग्रमात्र इत्यर्थः ।

कुह्ररिति पित्रेनात्रे यावत्कालः समाप्यते ।

तत्कालमस्मिता ह्येषा अमावास्या कुहः स्यतेति ॥

कोकिलेक्षारितकुहश्चपरिमितपञ्चमन्धुपलक्षितमहोरात्रं कुहः ।

मित्यस्यायं श्राद्धकालः ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुकालममावास्यां नित्यं पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासीं तथा माघीं श्रावणीं च प्रचक्षते इति ॥

मनुस्मृतावपि ।

पितृयज्ञं नित्यं विप्रश्चक्षतेऽग्निमान् ।

पिण्डान्नाहार्यकं आहुं कुर्यान्मामनुमामिकं ॥

चन्द्रक्षयोऽमावास्या तस्यां आहुं कुर्यात् । तत्रापि न सर्वस्यां
वेलायां किं तर्हि पितृयज्ञं पिण्डपितृयज्ञं कर्तव्यम् । विप्रग्रहणमुप-
नक्षत्रं । पिण्डान्नाहार्यकमिति आहुस्य नामधेयं । मामस्यानुमामस्य
तयोर्भवं मामानुमामिकं । मामानुमामशब्दे मामगतां वीक्षामाचष्टे
मामि मामि कर्त्तव्यमिति । अतश्च नित्यतासिद्धिः ।

मार्कण्डेये ।

कार्ये आहुममावास्यां मामि मास्यदुपक्षये ।

तथाष्टकास्वयवयमिष्टकालं निबोध मे ॥

उदुपक्षन्द्रः । दृष्टकालं निबोध मे इत्येषा वक्ष्यमाणस्यैष्टिकस्य
कालस्य प्रतिज्ञा ।

ब्रह्मपुराणे ।

आहुं देयमुब्रवीत् मामि मास्यदुपक्षये ।

पौर्णमासीषु च आहुं कर्त्तव्यं चक्षुषोचरे ॥

चक्षुषोचरे मामनक्षत्रसंयोग । अत्रापि वीक्षया नित्यत्वं ।

विष्णुपुराणेऽपि ।

मामि मास्यमिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

तथाष्टकासु कुर्वीत काम्यान् कालान् गृणुष्व म इति ।

अत्र काम्यान् कालानिति वक्ष्यमाणानां काम्यत्वं वदन् पूर्वोक्तानां नित्यत्वमनुमन्वते ।

नागरखण्डे ।

आहुं चन्द्रक्षयेऽवश्यं सदा कार्यं विपश्चिता ।
यदि वेच्छति स स्वर्गं मन्त्रानस्य तथा नृप ॥
श्रीतार्त्ता यद्वदिच्छन्ति वङ्गि प्रावरणानि च ।
पितरस्तद्वदिच्छन्ति तुत्तामास्यन्द्रमङ्गयं ॥
दग्निद्रोपहता यद्वङ्गं वाञ्छन्ते मानवाः ।
पितरस्तद्वदिच्छन्ति तुत्तामास्यन्द्रमङ्गयं ॥
यथा घृष्टिं प्रवाञ्छन्ति कर्षकाः शस्यवृद्धये ।
तथाऽक्षय्ये प्रीताः प्रवाञ्छन्तीन्दुमङ्गयम् ॥
यथावस्यकवाकस्य वाञ्छन्ति रविदर्शनम् ।
पितरस्तद्वदिच्छन्ति आहुं दशममुद्भवम् ॥
जलेनापि च यः आहुं शाकेनापि करोति न ।
दर्शाच्चे पितरस्तस्य यान्ति श्रापप्रदायिनः ॥

तथा ।

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समास्थिताः ।
वायुभृताः प्रवाञ्छन्ति आहुं पिष्टगणा नृणाम् ॥
यावदस्त्वयं भानोः तुत्पिपामाममाकुलाः ।
तमश्वास्तं गते भानो निराशा दुःखमयुताः ।
निःशस्य सुचिरं यान्ति गन्धेयन्तः स्वयंश्रमिति ।

अस्यामावास्याआहुस्यावश्यकत्वार्थमतिहासे ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मशरीरो नृपः स्वर्गं तदा प्राप्य पुरुरवाः ।
 शक्रेणाभ्यर्चिनः काले विजहार यथासुखम् ॥
 देवोद्यानेषु सर्वेषु उर्वश्या सहितस्तदा ।
 नापवारयितुं^(१) शक्यः कदाचिदपि पार्थिवः ॥
 अमावास्याममावास्यां नियतं चन्द्रभास्करौ ।
 द्रष्टुं याति महीपालस्त्वेकराशितौ सदा ॥
 महोर्वश्या तु पीत्रस्य यदा वसति चन्द्रमाः ।
 तदा सुधारमं देवः स्नेहात् स्ववति मानवः ॥
 सोमामृतमं तच्च पिवन्ति पितरस्तदा ।
 आहुकालस्तदा प्रोक्ता नृणां नृपवरोत्तम ॥
 तदा आहुं हि यद्वत्तं सुधारमविमिश्रितम् ।
 तदश्रान्ति महीपाल पितरो जलमग्निभाः ॥
 अमावास्याममावास्यां तदा आहुं प्रयत्नतः ।
 कुरुष्व भूमिपत्येष्ट सर्वकामानवाप्स्यमि ॥
 ये चान्यःपि करिष्यन्ति तदा आहुं नगाधिप ।
 तेषामायुर्यशः स्वर्गं दास्यन्ति प्रपितामहाः ॥
 राज्यकामः स्वर्गकामः पुष्टिकामस्तथैव च ।
 पितृन् मन्त्रपत्यैश्चाहुं चन्द्रसूर्यधमामने ॥

(१) नापचारयितुमिति ख० ।

वसन्ति सततं राजन् पितरश्चन्द्रमण्डले ।
 तेषां मासमहोरानविभागं तत्र मे शृणु ॥
 क्षणपक्षाष्टमीमध्ये तेषान्नूदयते रविः ।
 शुक्लाष्टम्यां तथैवास्ते तेषां याति दिवाकरः ॥
 अमावास्या सदा तेषां मध्याह्नो जायते नृष ।
 तस्मात् आह्वानि देयानि तस्मिन् काले प्रथमतः ॥
 अथास्यास्तित्थेर्वारविशेषेण पुण्ययोगतममाह व्यासः ।
 अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
 चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं पक्षम् ॥

अमा अमावास्या ।

शङ्कनोऽपि ।

अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना च ।
 चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी ॥
 क्षतस्तित्थयस्तेषु तुल्यः सूर्यहणादिभिः ।
 सर्वमक्षयमञ्जोक्तं ज्ञानदानकपादिकम् ॥
 भूमिपुत्रो महान्नः । सोमपुत्रो बुधः ।

अथ नक्षत्रयोगे पुण्यतमत्वं ।

ब्रह्मपुराणे ।

अमावास्यायां अक्षयं रक्षाघातं वैष्णवं यदा ।
 तदा पितृभ्यः श्राद्धं कृत्वा दत्तमक्षयमुच्यते इति ॥

विष्णुपुराणे ।

अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनौ ।

आद्रं पितृगणस्तृप्तिं तदाम्नात्यष्टवार्षिकीम् ॥

मैत्रमनराधानत्तवम् ।

अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रश्चते पुनर्वसौ ।

दादशाब्दां तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

रौद्रमार्द्रानत्तवम् ।

वासवाजैकपादर्क्षे पितृणां तृप्तिमिच्छताम् ।

वारुणेनाप्यमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥

वासवं वसुदेव्यं धनिष्ठानत्तवम् । अजैकपादश्चतं पूर्वभाद्रपदा
नत्तवम् । वारुणं शतभिषानत्तवम् ।

माघामिते पञ्चदशी कदाचित्

उपैति योगं यदि वारुणेन ।

श्चतेषु कालः स परः पितृणां

नक्षत्रपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥

काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्

भवेत् भूपाल तदा पितृभ्यः ।

दत्तं जलाश्रयं ददाति तृप्तिं

वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुजैः ॥

तस्मिन् काले माघे मामि असितपञ्चदश्यामित्यर्थः ।

तथैव चेत् भाद्रपदास्तु पूर्वा

काले तदा यत् क्रियते पितृभ्यः ।

आद्रं परं तृप्तिमुपेत्य ते च

युगं समघं पितरः स्वपन्तीति ॥

तत्रैव तस्यां माघपञ्चदश्यामित्यर्थः ।

अथामावास्याद्वैधनिर्णयः ।

तत्राह कात्यायनः ।

पिष्टान्वाहार्यकं आहुं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरश्च तृतीयेंऽग्रे नातिमन्ध्याममोपतः ॥

अथ विधाविभक्तस्य वासरस्य तृतीयेंऽग्रे । इन्दुत्तयस्य कदा भव-
तीत्यपेक्षायां च एवाह ।

चतुर्मेऽग्रे चतुर्दश्याः क्षीणे भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽग्रे तु पुनः किल भवेदणुः ॥

एष खलु पञ्चवारविदेः रात्रिचिंशशैर्द्वादशभिर्द्वादशभिश्चन्द्रमसः
सूर्यैश्च र्वा, कर्षे विप्रकर्षे वा एकैका तिथिर्भवतीति वर्णयन्ति । अत-
श्चतुर्दशौ वामावास्या वा द्वादशांगिर्भवति । तत्र चतुर्दश्याष्टमांशान्ते चन्द्रः
क्षीयते । अमावास्याष्टमांशान्ते चाणुर्भूत्वा पुनर्जायते । किलशब्दोऽत्र
व्योतिषिकैः किलैतद्वाख्यातमिति । एतमर्थमाह शतपथश्रुतिः । स एष
संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकलाः । ध्रुवैवास्य
षोडशी कला सा रात्रिभिरेव च पूर्यते न च क्षीयते । सोमः अमा-
वास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः
प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृक-
लासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्या इति । अत्रायमाशयः । षोड-
शकलस्यास्य चन्द्ररूपस्य प्रजापतेः कृष्णपतप्रतिपदमारभ्य चतुर्दश्यान्तासु
तिथिषु क्रमादेकैककलास्येण चतुर्दशकलाः क्षीणा भवन्ति । चतुर्दशौ-

तृतीयांशे तु पञ्चदश्यापि कला लीयते । ततोऽमावास्यायां ध्रुवया
अग्निश्रग्या षोडशकलया भूर्लीकमागत्य सर्व्वं प्राणिजातं संविशति ।
अमावास्यातृतीयांशे तु तथैव षोडश्या कलया दिवमारुह्य पुनः प्रादु-
र्भवतीति । अमावास्याविशेषे चन्द्रक्षयस्य कालमाह कात्यायन एव ।

आयहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमस्यां ब्रूते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अत्रेन्द्रगद्ये^(१) प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागेनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति क्वचन

मेव ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥

अस्यार्थः । वृषस्य चन्द्रे ज्यैष्ठस्यामावास्यान्ते वृश्चिकस्य च अश्व-
हायण्यमावास्यान्ते च चन्द्रस्य परमावनीचस्यान्ते तदशाचन्द्रस्य गति-
र्नैलक्षणात् यदन्यास्वमावास्याम्बुध्रं प्रहरेऽस्य रूपं तदनयोरमावा-
स्ययोः प्रथम एव भवतीति । यं तु चन्द्रादर्शनं एव पिण्डपितृयज्ञा-
दिकं मन्यन्ते तस्मिन्नन्येऽपि तान्निगकर्तुं कदाचित् तृतीयायामपि
चन्द्रादर्शनं दर्शयति ।

यस्मिन्नन्त्रे द्वादशैकस्य यव्य-

स्मिन् तृतीयापरतो न दृश्यते^(२) ।

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

लीये तस्मिन्नपरान्नं च दद्यात् ॥

(१) अत्रेन्द्रगद्ये प्रहरेऽवतिष्ठेदिति ग० ।

(२) तृतीयाया परिदृश्या नोपजायते इति ग० ।

अस्यार्थः । यद्यो मासः यस्मिन्नब्दे द्वादशाधिको भवति तस्मिन्नब्दे मलमासानन्तरतृतीयाया अपरस्यां तृतीयायां चन्द्रे न दृश्यते । न चैतावता चन्द्रादर्शनविहितः पिण्डपितृयज्ञस्तत्र क्रियते । अतश्चन्द्र-
चारं विदित्वा तस्मिन् क्षीणेऽपि चतुर्दशीमिश्रायाममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञादि कुर्यादिति । अतश्चतुर्दश्यन्तेऽपि पिण्डान्वाहा-
र्यकार्थं निर्व्यापः कर्त्तव्य इति स्थितिः । पूर्वपक्षमवतारयन्ति । नैतदस्ति चतुर्दश्यन्ते निर्व्याप इति पिण्डपितृयज्ञानन्तरं विहितं । पिण्डपितृयज्ञशामावास्यायामपराह्णे विहितः । अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनात् । यत्तु मनः । औपव-
सथ्यदिनोपलक्षणार्थेऽमावास्याशब्द इति । तत्र । सत्तृणायां प्रमाणा-
भावात् । विधायन्याय्यत्वाच्चास्याः । या तु श्रुतिः । तस्मात् पूर्वेषु
पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्दिवान् यजति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निकीज
यजमानः प्रतनुत इति तथान्यन्वाधानं प्रकृत्यापराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनम् । तदेतद्यस्मिन् औपवसथ्येऽहन्यपराह्णे
अमावास्यास्ति तदिष्यमिति कृत्वा न पूर्वदिनमात्रपरं सप्ततृणायां
प्रमाणं भवितुमर्हति । अन्ये तु पूर्वपक्षयन्ति । चन्द्रोदयोपलक्षितदिना-
कर्गतायाममावास्यायामपि पिण्डान्वाहार्यकं न कर्त्तव्यं । तस्य पिण्ड-
पितृयज्ञानन्तरं विहितत्वात् । पिण्डपितृयज्ञश्च चन्द्रादर्शनवत्याममावा-
स्यायां विहितः । तथा च श्रुतिः । यदेवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृश्येभ्यो
दरातीति^(१) । सूत्रकारवचनं । यदहश्चन्द्रममं न पश्यन्ति तदहः पितृयज्ञं
कुरुत इति । नात्रादर्शनं लयोपलक्षणपरं । क्षीणे राजनीत्यस्यादर्शनेऽ-

ष्यनतिक्रमात् । न च क्रमो विवक्षितः, प्रमाणाभावात् । अथ मतं ।
यदैकस्मिन् दिने द्वयं तदायं क्रमा नान्यदेति । यदा चोपवमथ एव
चन्द्रदर्शनं तदैकस्मिन् दिने द्वयमन्यदा पिण्डपितृयज्ञं यजनीयदिनं
प्रकृत्य कुरुत इति । तन्न । तदाद्युत्कर्षन्यायेनाम्नाहार्यकस्याप्युत्कर्-
षात् । यत्तु लौगाक्षिवचनं ।

मिनीवाली द्विजैः कार्या माग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शुद्धैः कुङ्क कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैरिति ॥

तत् पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्यकान्यपितृकार्यविषयमम् । अत्रे-
दमुच्यते । चतुर्दश्यन्ते न निष्पेदिता इति । तदयुक्तं । यतश्चन्द्रांगप-
रिशिष्टे पिण्डपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः ।

यथाहं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेदिति ॥

यच्च दृश्यमानेऽपि चन्द्रे पिण्डपितृयज्ञं कुर्यादिति श्रुतायुक्तं तच्च-
तुर्दशीविवक्षया । अतोऽमावास्यां प्रतीक्षेत चतुर्दश्यन्ते एव एषां निर्व-
पेदिति । अनेन चन्द्रदर्शनदिने पितृयज्ञः अग्र्यगृह्णीत एवेति च
दर्शितम् । अदर्शनश्रुतेः क्षयोपलक्षणत्वञ्चाह स एव ।

यदुक्तं यदहस्तेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत् क्षयापेक्षया ११ ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपीति ॥

यच्चान्यत् पूर्वपक्षितं । चन्द्रोदयोपलक्षितदिनात्मगत्तमममावा-
स्यायामपि न पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्यक इति । तदपि यद्योक्तं

दृश्यमानेऽपीत्यादिना कात्यायनवचनेन निराकृतमेव । दृश्यमानेऽप्य-
नेन गोभिलवचनेन दृशीतेनापि निराकृतम् । “यस्यां मन्ध्यागतः
सोमो मृणालमिव दृश्यते । अपराङ्गे चयस्तस्यां पिण्डानां करणं
ध्रुवमिति” निर्देशः पिण्डपितृयज्ञं नातिवर्त्तितुमीहते ।

पुनः कात्यायनः ।

यदा चतुर्दशोयामन्तुर्गीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चीयमाणा तदैव आद्रुमिष्यत इति ॥

किञ्च । यजनोद्यदिनात् पूर्वदिने हि पिण्डपितृयज्ञाद्भेदे वि-
हिते तस्मात् पितृभ्यः पूर्वद्युः क्रियत इति । यदा च प्रतिपदिने
पूर्वाह्णेऽथवा मध्याह्नेऽमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति
पूर्वस्यां चन्द्रोदयवत्या । एवं पिण्डपितृयज्ञादि । मिनीवाली द्विजेः
कार्या मायिकैः पितृकर्माणीत्यस्य पिण्डान्वाहार्यकाव्येव्यतिरिक्तविषयत्वं
प्रमाणाभावाच्चेति । तदेवममावास्याद्वये मिनीवाल्यां आद्रुमिति
सिद्धम् । अस्यापवादो बोधायनेनोक्तः ।

मध्याह्नात् परतो यत्र चतुर्दशानुवर्त्तते ।

मिनीवाली तु मा ज्ञेया पितृकार्यं तु निष्कलेति ॥

लक्ष्यतिगणारह ।

मध्याह्नाया लमावास्या परस्तात्प्रवर्त्तते ।

भूतविद्धा तु मा ज्ञेया न मा पञ्चदशी भवेत् ॥

ततश्च ।

भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आद्रुकर्माणि धे कुर्युस्तोषामायुः प्रहायते ॥

इत्येतत् कार्णाजिनिवचनमपराहप्रविष्टतुर्दशीविद्वमिनीवाली-
विषयमेव व्याख्येयं । अनेनाभिप्रायेणाह वृद्धमनुः ।

यस्यामस्तं गविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिन्तेभ्यो यतोदत्तस्त्वपराहः स्वयम्भुवेति ॥

अनेनापराहव्यापिनी चेत् मिनीवाली तर्ह्येव सा याज्ञा अन्यदा
तु कृद्वरेव याज्ञेय्युक्तं भवति ।

तदाह हारीतः ।

अपराहः पितृणान्, या पराहानुयायिनी ।

सा याज्ञा पितृकार्यं तु न पूर्व्यास्तानुयायिनी ॥

एवमपराहव्यापिन्याः मिनीवान्याः पितृकार्यार्थं यद्वे
पूर्वाहव्यापिन्यापराहव्यापकत्वात्स्यावश्यकत्वात् भिद्वं तस्या अपि
यद्वे पुण्यतमत्वं प्रतिपादयितुमाह बोधायनः ।

घटिकंकाण्यमावास्या पूर्वाहव्यापिनी यदि ।

भृतविद्वैव सा कार्या पित्र्यं कर्मणि सर्वदेति ॥

अमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह जाबालः ।

प्रतिपत्स्वयमावास्या पूर्वाहव्यापिनी यदि ।

भृतविद्वैव सा कार्या पित्र्यं कर्मणि सर्वदेति ॥

पूर्वदिने पूर्वाह एव प्रवृत्ता परदिने पूर्वाह एव समाप्यते तदा
मिनीवान्वेव कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

यत्तु हारीतवचनं ।

तन्नामकरमानेषु कन्यायां मियुने तथा ।

भृतविद्वान्मावास्या पूज्या भवति यद्व इति ॥

तत् प्रतोपवासादिविषयमिति मन्यन्ते। अथ यथोक्तमिनीवाली-
परित्यागेन कुह्यग्रहणपराणि दृश्यन्ते तत्र कैश्चिन्निबन्धकारैर्हार्गोत-
नाम्ना वचनं लिखितं।

पूर्वाह्णे चेदमावास्यापराह्णेन भवेद्यदि।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं आहुं आहुविदो विदग्धि ॥

अत्र हरिहरेणाक्तं। अनिर्ज्ञातमूलमिदं वचनं परस्परव्याहत-
पदोपबन्धञ्जेति। तथाहि पूर्वाह्णे चेदित्येतावत् प्रतिपदिनविषयं।
पूर्वाह्णस्य दिवसस्य तृतीयभागो वा पूर्वाह्णं वा। एवं च मति मन्वया
कस्मिंश्चिदपराह्णे न भवेदित्येतन्न युज्यते प्रतिपदिने पूर्वाह्णमात्राव-
स्यतायाश्चतुर्दशीदिनेऽपराह्णसम्बन्धावगम्यकत्वात्। षट्षष्टिकाधिकस्य
तियिहामस्याभावात्। अथ यदि प्रतिपदिनापराह्ण एव न भवेदित्यु-
च्यते तर्हि पूर्वाह्णे चेदित्यनर्थकं स्यात्। अथ यदि पूर्वाह्णशब्दस्य
मुख्यार्थमभ्युपेत्य कश्चिदविरुद्धोऽर्थः कल्प्यते तदा स्मृतिमहार्णवे तु
कल्पितः।

तथाहि। तियिदृशौ प्रतिपद्युक्तायाममावास्यायां आहुमुक्तं।
तच्च पितृयज्ञं निर्व्वर्त्तय्यादिना पिण्डपितृयज्ञानन्तरमेव मनुना
विहितं। पिण्डपितृयज्ञादयश्च्युतापराह्णे विहितो नान्यथा कर्त्तुं
शक्यः। तस्य च तिर्यगेककालत्वात्तत्रैव सकलापराह्णस्याप्रावमावास्या-
आहुस्य का गतिरित्यत उक्तं पूर्वाह्ण इति नापराह्णे क्वत्र इत्यर्थः।
तदा प्रतिपद्यपि पिण्डान्वाहार्यकं कर्त्तव्यमिति। स्मृतिचन्द्रिकाका-
रत्वात्।

यत्र पूर्व्वेद्युसम्प्रादर्शनमभवेन पिण्डपितृयज्ञोत्कर्षस्तत्र प्रतिपदि

पिण्डपितृयज्ञविधानार्थमिति । इदन्तु व्याख्यानमपरिस्फुटार्थं मन्दज्ञे-
त्युपेत्यते । अथान्यान्यपि हरिहरेण कुङ्कुमहणपराण्येवानिर्ज्ञातकर्तृत्वेन
महार्णवलिखितत्वेन सोपालभ्य कैश्चिदज्ञानीत्युक्तोपन्यस्तानि ।

अरुणोदयवेलायाममावास्या यदा भवेत् ।

स कालः परमो ज्ञेयः पितृणां दत्तमन्त्रयं ।

घटिकैका त्रमावास्या प्रतिपत्सु न चेत् तदा ।

भूतविद्धा तु सा कार्या देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

सुहृत्तमप्यमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तदा तदत्तमं ज्ञेयं पर्वण्येष्वपि पर्ववदिति ॥

अत्रारुणोदयवेलायामित्येतस्मान्नान्यप्रवृत्तं विशेषोक्तप्रवृत्तबाधा-
याममर्थं । अतः कस्मिंश्चिच्छ्राद्धविशेषे प्रवर्त्तते । पित्र्यं कर्मणोदमस्तु ।
एवमन्यदपि सुहृत्तमप्यमावास्येत्येतत् तुल्यपूरुषादिदानविषयम् ।

अथवा त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दशो च वङ्मृचेः ।

कुङ्कुमध्वर्यभिः कार्या यद्येष्टं सामगायिभिः ॥

इत्येतदचनानुसारिणी व्यवस्थास्तु ।

अथ कुतपव्याप्तिप्रत्युक्तपूर्वापरामावास्याहणपराणि ।

तत्र हागैतः ।

भूतविद्धाण्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा ।

पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्गच्छा कुतपकालिकीति ॥

सत्यन्तरेऽपि ।

मध्याह्न्यापिनी या तु तिथिः पूर्वापरपि वा ।

तदहः कर्म कुर्वति द्वामष्टद्वौ न कारणमिति ॥

आह प्रचेताः ।

मिनीवाली कुहसैव श्रुत्युक्ते आद्वकर्मणि ।

स्यातां न चेत्तु मध्याह्ने^(१) आद्वादि स्यात् कथं तदा ॥

तिथिवये मिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहस्यता ।

साम्येति च कुहस्येया वेद-वेदाङ्ग-वेदिभिरिति ॥

अत्र आद्वाङ्गत्वेन कुतपोऽपराहस्य विहितः ।

तत्र येऽपराहमाद्रियन्ते यत्र पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहाय्यंकादिकं विशेषतोऽपराह्णे विहितं ते च तच्चापराह्याग्निं पुरस्कृत्य मिनीवाल्यां कुहं वा आद्वं कुर्युः । ये तु कुतपमाद्रियन्तेऽनग्निकादयः यच्च विशेषतः कुतपविहितमेकोद्दिष्टमामआद्वादि ते तच्च कुतपस्याग्निं पुरस्कृत्य पूर्वस्यां परस्यां वा अमावास्यायां आद्वं कुर्युः । तदा विहितकालममुच्यते । तथा च स्मृतिः ।

कर्मणे यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यमवृद्धौ न कारणमिति ॥

अत्र येऽन्तेऽपि केचन मिनीवालीनिषेधास्ते तिथिवृद्धिविषयत्वेनानग्निकविषयत्वेनापराह्याग्निराहित्यविषयत्वेन दानादिविषयत्वेनापवादत्वेनापमंशत्वेन कल्पसूत्रविभागेन वा मति मन्त्रे व्याख्येयाः । कुहविधयोऽप्येवं न तु सहसा विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पोऽभ्युपेयः ।

श्रुतिर्द्वेधन्तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावभौ स्मृतौ ।

स्मृतिर्द्वेधे तु विषयः कल्पनायः पृथक् पृथक् ॥

इतामावास्यानिरूपणं ।

(१) स्यातां यदि न मध्याह्ने इति म० ।

अथाष्टकाः ।

अष्टकाशब्देन मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयापरपक्षाष्टम्यः । हेमन्त-
शिशिरयोस्तुर्णामपरपक्षाणामष्टमौष्वष्टका इति शैनकस्मरणात् ।
केषाञ्चिन्मते तिस्र एवाष्टकास्तिस्रस्याष्टकाः ।

तथा च विष्णुः ।

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका इति । अष्टकानामष्ट-
पञ्चाङ्गवन्तोऽष्टकाः । अष्टकानामुपरितना नवम्यः ।
कर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु ।

तिस्रस्याष्टकाः पुण्या माधी पञ्चदशौ तथेति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अगहायष्टतिक्रान्तौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथेति ।

अथ पूर्वाक्षाष्टकाचतुष्टयव्यतिरिक्तापि भाद्रपदापरपक्षेऽष्टका ।
तस्यातिहासपूर्वकमुत्पत्तिः प्रशंसा चाच्यते ।
पद्मपुराणे ।

अग्निस्वात्ता इति ग्याना यज्वानो यज्ञमास्थिताः ।

अच्छंदा नाम तेषां मानसो कव्यका मताः ॥

तमथामावसं नाम पितरं वीक्ष्य पाङ्गना ।

वस्त्रं वरार्थिनो मङ्गं कसुमायुधर्षोऽनाना ॥

योगाद्भ्रष्टा तु तेनाय व्यभिचारेण भामिनो ।

धरात्रि स्पृशते पृथ्वं पपाताय भुवस्तले ॥

(१) दर्शति ख० ।

(२) कसुमायुधर्षः इति श० ।

अक्खोदाधोमुखी दीना लज्जिता तपसः क्षयात् ।
 सा पितृन् प्रार्थयामास पुनरात्मसमृद्धये ॥
 विलप्यमाना पितृभिरिदमुक्ता तपस्विनी ।
 इदमूर्च्छाभागाः प्रसादं शुभया गिरा ॥
 अष्टाविंशे भवित्री तु दापरे मत्स्ययोनिजा ।
 नाम्ना सत्यवती ख्याता व्यासस्य जननी शुभा ॥
 व्यतिक्रमात् पितृणां त्वं कष्टं कुलमवाप्स्यसि ।
 तस्माद्राज्ञो वसेः कन्या त्वमवग्यं भविष्यसि ॥
 प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यसि ।
 आयुरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि पूजितम् ।
 कास्यनैमित्तिकाजस्रश्राद्धकर्मविधायिभिः ॥
 पुत्रदा धर्ममूलं^(१) स्युष्टकास्तिस् एव च ।
 लक्ष्णपते विशिष्टा^(२) हि पूर्वा चैन्द्री उदाहृता^(३) ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी^(४) ।
 आद्यापूपैः सदा कार्या मांभिरन्या भवेत्तदा ॥
 श्राकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ।

(१) पितृदानाय मूलं इति ग० ।

(२) बरिष्ठा इति ग० ।

(३) विभाष्यते इति ख० ।

(४) वैश्वदेविकीति ग० ।

अष्टका च पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ॥
 वा वायव्या चतुर्थी स्यान्ताञ्च कुर्याद्विशेषतः ।
 तामु आहूँ बुधः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यञ्च ॥
 परब्रह्म च सर्वेषु नित्यमेव सुखी भवेत् ।
 पूजकानां सदोत्कर्षो नास्तिकानामधोगतिः ॥
 पितरः सर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ।
 सर्वे पुरुषमायान्ति निपानमिव^(१) धेनवः ॥
 यस्त ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः ।
 मोक्षस्तस्य भवेन्नोको लभ्यस्यास्य विनश्यति ।
 देवान्मु दायिनो यान्ति तिर्यग्गच्छन्त्यदायिनः ॥

अथ चतुर्थी फाल्गुनकृष्णपक्षाष्टमी “हेमन्तशिशिरयोस्तुर्णाम-
 परपक्षाष्टमीष्वष्टकाष्टमी” इति ब्रौनकस्मृत्यात् । पौषमासकृष्णा-
 ष्टमीमारभ्य तिस्रोऽष्टका इत्येतन्नतपरिग्रहे चतुर्थी भाद्रपदापरप-
 क्षाष्टमौसम्प्रदिता दर्शिता पद्मपुराणे इतिहासानुसारात् ।
 ब्रह्मपुराणे च ।

चतसृष्वष्टकासु क्रमेणाधिदेवतानिरूपणे पितृतर्पणद्रव्यनिरूपणे
 च भाद्रपदापरपक्षाष्टम्या ग्रहणात् ।

ऐन्द्रान् पृथमायाञ्च शाकैः सन्तर्पयेत् पितृन् ।
 प्राजापत्या द्वितीया भ्यान्मामैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥
 वैश्वदेव्या तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमं ।
 वर्षासु मध्ये शाकैश्च चतुर्थीमेव सर्वदेति ॥

अत्र शाकमांसापूपशब्दाः आहुते विहितस्य सर्वस्यापि भोज्यस्य तत्तद्द्रव्यप्रधानत्वप्रतिपादनपराः न तु द्रव्यान्तरनिवृत्तिपराः । यतो विधेरेकविध्यन्तराबाधेनैव तावद्गतिं न्याय्यां मन्यन्ते । किमु वज्रत-
रविध्यन्तराबाधेन दृष्टाविरोधेन च । दृष्टं हि शाकप्रधानस्य भोज्यस्य तर्पकत्वं न तु केवलस्य शाकस्येति ।

आह वशिष्ठः ।

“आवण्यग्रहायण्योश्चाष्टकासु पितृभ्यो दद्यात्” । अष्टकान्वष्टका-
स्वपि चावग्रकमेव आहुं ।

यदाह पितामहः ।

अमावास्याव्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

वायुपुराणे तिर्यग्गच्छन्त्यदायिन इत्यष्टकाः आहुमकुर्वाणस्य ति-
र्यग्योनिप्राप्तिरूपानिष्ठाभिधानाच्च । विष्णुना अमावास्यास्तिस्त्राष्ट-
कास्तिस्त्राष्टकाः माघपौष्ठपशुर्द्वं कृष्णत्रयोदशी ब्रौह्मवर्षाका-
वेत्यनुक्रम्येति ।

एतांश्च आहुकालान्मै नित्यानाह प्रजापतिरिति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुकालममावास्या नित्यं पार्थिवमन्त्रम् ।

पौर्णमासी तथा माघो आवणी च नृपोत्तम ॥

प्रेष्ठपद्यामतौतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

आयुहायष्टतिक्रान्तौ कृष्णास्तिस्त्राष्टकास्तथा ॥

शाकैश्च प्रथमा कार्या मांसैश्च तदनन्तरा ।

तृतीया च तथापूर्वेर्नित्यमेव विजानता ॥
 एतानि आद्रकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः ।
 आद्रमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

देवलः ।

मनुना आद्रकन्योऽयं मानवः समुदाहृतः ।
 वज्रपिण्डाष्टका तु स्यादेकपिण्डा तु नाष्टकेति ॥
 अत्र वज्रपिण्डैकपिण्डशब्दौ पार्वणिकोद्दिष्टविधिनिर्घेधपुरी
 मन्त्रपुराण ।

अष्टकाम् च कर्त्तव्यं आद्रं हैमनिकाम् वै ।
 अन्वष्टकाम् क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यत इति ॥

अत्र स्मृतिः ।

अन्वष्टकाम् दृष्ट्वौ च प्रतिमंत्रस्मरं तथा ।
 मातृआद्रं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना महेति ॥

शङ्खस्मृतिः ।

अन्वष्टका तथा मातुः आद्रश्चैव मृतार्हनि ।
 एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता स्तोत्रं नान्यत् पृथग्वेदिति ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे चास्मिन् मातृआद्रे कर्षूविधिरुक्तः ।
 अन्वष्टकाम् च स्त्रीणां आद्रं कार्यं तथैव च^(१) ।
 अष्टकाविधिना कृत्वा क्रमेणैताम् पञ्चकं ॥
 मात्रे राजन् पितामहौ आद्रं कार्यं यथाविधि ।
 तथैव प्रपितामहौ वैश्वदेवपुरःसरम् ॥

पिण्डनिर्व्वपणं कार्यं तस्यैव पितृवन्नृप ।
 भुक्तवत्सु तु विप्रेषु तच्च कार्यं^(१) निबोध मे ॥
 प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायताः ।
 तावदेव समुत्सेधाः षड्कर्षूस्तच्च कारयेत् ॥
 प्रत्येकं कर्षूमूले तु परिस्तीर्य्य ऊताग्रमं ॥
 अग्नीसोमयमानाञ्च यागं कृत्वा यथा पुरा ।
 कर्षूचितयमूले तु पुरुषाणान्तु कारयेत् ॥
 पितृनिर्व्वपणं प्राग्देवैकैकस्मिन् यथाविधि ।
 कर्षूणां चितयं तच्च क्षीरान्नाभ्यां प्रपूरयेत् ॥
 कर्षूचितयमूले च स्त्रीणां निर्व्वपणं भवेत् ।
 दध्ना मांसेन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरणं ॥
 अन्नोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।
 भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षयमिति न त्यजेत् ॥

इत्यष्टकानिरूपणं ।

अथ वृद्धिश्राद्धं ।

वृद्धिर्नाम पुत्रजन्मादिनिमित्तोपलक्षितः कालः ।

तथा च वृद्धवर्षिष्ठः ।

पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतमिति ।

णावालिः ।

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृत्तौ तर्गे वृद्धिश्चाद्रं समाचरेदिति ॥

विष्णुपुराणे ।

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्वति पिता आद्रक्षाभ्युदयात्मकं ॥

कात्यायनः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सप्तसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोदहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कमादिति ॥

अत्र संस्काराः ।

गर्भाधान-पुंसवन-सौमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-निष्क्रमणा-
न्नप्राशन-चौदोपनयन-व्रतचर्याध्ययन-समावर्त्तन-विवाह-यज्ञदानादि ।
तत्रैतेषु सप्तसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । शेषेषु संस्कारेषु
स्वयमेवाधिकारीत्येतद्विस्तरेणोक्तमेवाधिकारनिरूपणे ।

विष्णुपुराणे ।

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेष्टे नववेष्मनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दोमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥

पुत्रादिमुखदर्शने पुत्रजन्मनीत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्ये चातिशोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृन्नान्दौमुखास्त्राम तर्पयेदिधिपूषैकम् ।

वशिष्टः ।

पूर्वद्युर्मातृकं आहुं कर्माहे पैतृकं तथा ।

उत्तरेद्युः प्रकुर्वीति मातामहगणस्य तु ॥

वृद्धशातातपः ।

पृथग्दिनेष्वशक्तस्येदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।

आहुचयं प्रकुर्वीत वैश्वदैवस्य ताम्रिकम् ॥

एकस्मिन्नपि दिने क्रियमाणानां कालभेदेनानुष्ठानं कार्यमित्याह

शातातपः ।

पूर्वाह्णे मातृकं आहुमपराह्णे च पैतृकम् ।

ततो मातामहमाहु वृद्धौ आहुचयं स्मृतम् ।

एवंविधस्यापि कालभेदस्यासम्भवे आह वृद्धमनुः ।

अलाभे भिन्नकालानां नान्दीआहुचयं बुधः ।

पूर्वद्युर्वै प्रकुर्वीति पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥

बौधायनसूत्रे ।

वेदकर्माणि प्रयोक्ष्यन् पूर्वद्युरेव युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति

नान्दीमुखा ऐवैते उक्ता भवन्ति । नैकाहेन पित्र्यं दैवञ्च कुर्वन्ति ।

यस्यैकाङ्गा पित्र्यं दैवं च कुर्वन्ति प्रजा अस्या प्रमायुका भवन्ति

तस्मात् पितृभ्यः पूर्वद्युः करोति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः

प्रननुत इति । ब्राह्मणमप्यत्र पूर्वमुपन्यस्तं ।

सकलआहुकालोद्देशस्थानीये याज्ञवल्क्यवचने वृद्धिशब्दस्याशेष-

नान्दीमुखआहुकालोपलक्षणपरत्वात् कर्माङ्गआहुकाला अपि संगट-

हीताः ।

तेनाह पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्येष्ठं पुंसवने आहुं कर्माहुं वृद्धिवत्कृतम् ॥

निषेककालः षोडशरात्रात्मको भार्याया चतुर्कालः । तत्र पुण्यनक्षत्राश्विते गर्भाधानाख्यकर्माहुं आहुं कार्यम् । सोमशब्दा-
ऽच्चाग्निहोत्रादिकर्माणामुपलक्षणार्थः ।

इति वृद्धिआहुनिरूपणम् ।

अथ कृष्णपक्षः ।

तत्र वाजसनेयसूत्रे कात्यायनः ।

अपरपक्षे आहुं कुर्वीतोद्धं वा चतुर्थ्या यदहः सम्यघेतेति । अप-
रपक्षे प्रतिपत्प्रभृत्यमावास्यान्ते कृष्णपक्षे ऊर्द्धं वा चतुर्थ्या यस्मिन्
वा अहनि आहुमाधनमस्यत्तिस्मिन्नहनि आहुं कुर्वीतेति ।

गौतमोऽपि ।

आमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यथा-
आहुं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-ब्राह्मणसम्भवे कालनियमः शक्तिरिति ।
अपरपक्षे एकस्मिन्नहनि आहुमित्येकः पक्षः । प्रत्यहमित्यपरः । काल-
नियमः शक्तिरिति तृतीयः । ययामामर्थ्यं कालव्यवस्थत्यर्थः । अत्र
नित्यं आहुं । तथा च कात्यायनः । “शक्तेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत”
इति । यत्तु, मार्कण्डेयपुराणादिषु “प्रतिपद्वनलाभाद्यदि तृतीया
पशुसम्यदे” इत्यादिभिर्वचनैरपरपक्षान्तर्गतासु तिथिषु प्रत्येकं फल-
सम्बन्ध उक्ता न तेनापरपक्षे आहुस्य मित्यन्ता होषते । दर्शपूर्णमास-
वस्त्रित्यन्व-काम्यत्वयोऽपरपक्षे । यदापि चैतदेकस्मिन्नेवाहनि क्रियते

तदायमावास्याश्राद्धात् पृथगेव कार्यं । “अमावास्याष्टका वृद्धिः
 कृष्णपक्षः” इत्यत्र याज्ञवल्क्यवचने अमावास्यातः कृष्णपक्षस्य पृथगु-
 पन्यामात् । अनेन यदत्र कैश्चिदङ्गं, अमावास्यादिश्राद्धेन महापरपा-
 चिकं श्राद्धं विकल्पत इति तदपास्तम् । यत्तु निगमस्मरणम्, “अपर-
 पक्षे यदहः सम्पद्येतामावास्यायां विशेषेणेति”, तत् पृथक्पृथक्को-
 भयपक्षाविरोधीति न विकल्पे प्रमाणमिति स्मृतिर्चान्द्रिकाकारः ।
 केचित्तु विकल्पमेव मन्यन्ते ।

आह आपस्तम्बः ।

“मामि मामि कार्यमपरपक्षस्यापराहः श्रेयांस्तथापरपक्षस्य जघ-
 न्यान्यहानौति” । जघन्यानि दशम्यादीनि । नैतत् पूर्वेषां नवम्या-
 दीनामश्रयस्त्वाभिधानाथं किन्तु पूर्वैर्भ्यः परेषां श्रेष्ठतमत्वप्रतिपाद-
 नार्थं । तदेतच्चतुर्दशीं वर्जयन्नाह मनः ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्ताभितथयो यथैता न तथेतग इति ॥

अत्र चतुर्दशी नात्यन्तं वर्जनीया किन्तु श्राद्धादिहृतव्यतिरिक्त-
 दैवत्यश्राद्ध एवेत्याह याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां तत्र^(१) प्रदीयत इति ॥

शस्त्रघट्टणमन्येषामपि केषाञ्चिन्मरणकारणानामुपलक्षणार्थमिति
 वक्ष्यते ।

अथ भाद्रपदापरपक्षः ।

अत्र यद्यप्यपरपक्षे आहुं कुर्वीत, शक्येनापि नापरपक्षमतिक्रामेदित्यादिभिर्दादशापरपक्षस्याह्नैः सामान्यवचनेः भाद्रपदापरपक्षोऽपि गृहीत एव । तथापि तस्य पुण्यतमत्वप्रतिपादनार्थं तदतिक्रमे प्रत्यवायप्रतिपादनार्थं च स्मृतिपुराणादिषु विशेषतस्तस्याभिधानं कृतम् । तद्यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरादयनाद्राजन्^(१) श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

याम्यायनाच्चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे^(२) ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चमूर्द्धन्तु तत्रापि दशमूर्द्धन्ततोऽप्यति ।

मघायुक्ता तु तत्रापि शक्ता राजस्तथोदशीति ॥

उत्तरायणादक्षिणायनं आह्नकरणं श्रेष्ठम् । सर्वस्मादक्षिणायनादपि तन्मध्यवर्त्येन्द्रनिद्रादिनादाषाढ्याः पौर्णमास्याः प्रभृति मासचतुष्टयं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सर्वस्मात् प्रौष्ठपदस्य मासस्यापरपक्षः । तत्रापि पञ्चम्या ऊर्द्धं दशदिवसाः, तत्रापि दशम्या ऊर्द्धं पञ्च । तत्रापि मघायुक्ता त्रयोदशीति ।

मन्त्रपुराणे ।

अथयुक्कृष्णपक्षे तु आहुं कार्यं दिने दिने^(३) ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्वूर्द्धमेव वा ॥

श्यामार्कस्तु विशेषणं प्रसिद्धैस्तु पितृप्रियैः ।

(१) आह्न इति ग० ।

(२) चातुर्मास्यश्च तत्रापि प्रसप्ते केशवे हितमिति ख० ।

(३) कुर्यादिने दिन इति ग० ।

अत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

प्रौष्ठपदमामसमन्धिनि कृष्णपक्षे आहुमितुकम् । ब्रह्मपुराणे तु
अश्वयुङ्मामसमन्धिनीति, सोयमनयोर्विमवादः परिह्रियते । तथाहि
इह खलु शुक्लपक्षप्रतिपद्युपक्रम्य मामनामप्रवृत्तिकां पौर्णमासीं
मध्यावयवीकृत्यामावास्यान्त चान्द्रमामं दाक्षिणात्याः परिकल्पयन्ति ।
अत्रैतारास्तु कृष्णपक्षप्रतिपद्युपक्रम्य नामप्रवृत्तकपौर्णमास्यन्तम् ।
एवं च सति दाक्षिणात्यव्यवहारेण प्रौष्ठपदयुक्तायां पौर्णमास्यां
प्रौष्ठपदामावास्यापक्षममाप्तौ तदुत्तरः पक्षः प्रौष्ठपक्षो भवति ।
उत्तरव्यवहारेण तु तस्यामेव पौर्णमास्यां प्रौष्ठपदमामसमाप्तौ तदु-
त्तरः पक्षः अश्वयुङ्मामसमध्ये भवतीत्येक एव व्यवहारद्वयेन व्यपदेशद्वयं
लभते ।

आदित्यपुराणे ।

प्रावृट्पृष्ठतौ यमः प्रतान् पितृंश्चाय यमालयात् ।

विमर्जयति त्रानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

क्षुधात्ताः कौर्त्तयन्तश्च दुष्कृतन्ते स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुमंशुतम् ॥

तस्मात्तांस्तत्रविधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाश्लमा ॥

याममात्रं परगृहादन्नं यः प्राप्नुयान्नरः ।

भिलासीश्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यो वा सन्धारयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।

आहुन्तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्देवैः रुसञ्चितैरिति ॥

नागरखण्डे पितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्याभंश्ये दिवाकरे ।

यो वै आद्रं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वामरे ॥

तस्य सवत्सरं यावत् हृत्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ।

शाश्वत्यानिरप्याह ।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागतास्वितस्येत् स्यात् स कालः आद्रकर्मणि ॥

ब्रह्मपुराणमार्कण्डेयपुराणयोः ।

दिव्यभौमान्तर्गताणि स्यावगाणि चराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराशिगते रवौ ॥

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नागयणाऽब्रवीत् ॥

राजस्रयाश्रमेधाभ्यां य इच्छेद्दुर्लभं फलम् ।

अप्यम्बुशकमूलान्नैः पितृन् कन्यागतेऽर्षयेत् ॥

यद्यपि कन्यागते मासमात्रं भवति तथाप्यपरपक्षस्यैव पैश्या-
दचनान्तरसंवादाच्च तत्रैव आद्रमित्यनुसन्धेयम् ।

आदित्यपुराणे ।

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयमिति ॥

अत्र यद्यपि वङ्गपु वचनेषु पक्षस्यैव आद्रकालत्वमुक्तं, परस्य पक्ष
दर्शितव्यात्मक एव । तथापि कदाचित् तिथिदृष्टौ षोडशदिनात्मकैः
भवति । तत्रैकदिनहानिर्वाभादित्यनेनाभिप्रायेणाह तिथिषोडशक

इत्युक्तं । अमावास्यात्तरां प्रतिपदमपि वा संयहीतुं पूर्वां पौर्ण-
मासीं वा तस्यां हि नान्दोमुखानां आर्द्धं वक्ष्यते । अत्र पक्षमध्ये
यस्मिन् कस्मिंश्चिदप्यहनि कन्यासंक्रमे मति प्रतिपदादिषोडशाप्यहान्यु-
पादेयानि । न तु संक्रमणात् पूर्वाणि ज्ञेयानौत्थेयं वेदितव्यम् ।

अतएवाह वृहन्ननुः ।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पूज्यः आर्द्धं तत्र विधीयते ॥

अत्र कन्यागतत्वस्योक्तिः प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्था, न तु कन्या-
गतत्वराहित्ये तत्परित्यागार्था ।

तथा चादित्यपराणे ।

पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आर्द्धं प्रशस्यते ।

कन्यागते पञ्चमे तु विशेषणैव कारयेत् ॥

आषाढोमवर्धं कृत्वा यः स्यात्पक्षम् पञ्चमः ।

आर्द्धं तत्र प्रकुर्वीत कन्याङ्गच्छति वा न वेति ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

पुत्रानायुस्तयारोग्यमैश्वर्यमतुलं तया ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आर्द्धं कामांश्च पुष्कलान् ॥

एवं भाद्रपदापरपक्षे कृते विशिष्टेष्टप्राप्तिरूक्ता । तस्मिन्नकृते
त्वनिष्टप्राप्तिमाह ।

कार्ष्णाजिनिः ।

प्रेतास्तच्चैव हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तस्मात्प्रातिक्रमेदिदानीं पञ्चमे पैतृकं विधिम् ॥

नागरखण्डे ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे यः आहुं न करिष्यति ।

शाकेनापि दग्निद्रापि सोऽन्यजत्वमुपेक्ष्यति ॥

आमनं शयनं भोज्यं स्पर्शनं भाषणं तथा ।

तेन साहुं न कर्त्तव्यं हव्यं कथं कदाचन ॥

ये न आहुं करिष्यन्ति ते ते पापतरा नराः ।

भविष्यन्ति न मन्दहः मन्तव्या च विवर्जिताः ।

न सुखं धनधान्यञ्च तेषां भावि कदाचनेति ॥

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्य्यं कन्यागते कुर्यात् आहुं यो न गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्रामपीडया ॥

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।

आहुं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पितृन्ति ते ॥

अथ केनचित्प्रकारेण आहुमन्तरेणैवोक्तस्य पक्षस्यातिक्रमं तन्निमित्तस्य आहुस्य तदुत्तरदिनस्यैव धावशेषायाच्छिन्नपु कर्त्तव्यताच्यते यमस्मृतौ ।

हंसं आहुन्तु कन्यास्यं शाकेनापि गृहे वसन ।

पञ्चम्योन्नतरं दद्याद्भयोरपि पतयोः ॥

हंसः सूर्य्यः । उभयपक्षपञ्चम्योन्नतर इति भाद्रपददृष्ट्यापञ्चम्याः परस्तादाश्विनगुक्रपञ्चम्याः पृथ्वीमन्तरालकाल इत्यर्थः । अनेनाश्विनगुक्रपञ्चम्यौपर्यन्तं आहुमभ्यन्तजातं भवति ।

ब्रह्मपुराणे ।

यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावच्छ्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

तथा ।

कन्यागते मवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

शून्या प्रेतपुरौ सर्व्वा यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकमम्प्राप्ता निराशाः पितरो गताः ।

पुनश्च भवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

नागरखण्डे ।

न ददाति नरः श्राद्धं पिहणां चन्द्रमङ्गये ।

क्षुत्पिपासामपरीताशाः पितरस्तस्य दुःखिताः ॥

प्रेतपत्नं प्रतीक्षन्ते^(१) गुरुवाङ्काममन्विताः ।

कर्षका जलदं^(२) यदद्विवानक्रमतन्द्रिताः ॥

प्रेतपत्नेऽप्यतिक्रान्ते यावत्कन्यागता रविः ।

तावच्छ्राद्धं प्रवाञ्छन्ति दत्तं वै पितरः सुतैः ॥

ततस्तुलागन्तयेके सूर्यो वाञ्छन्ति पार्थिव ।

श्राद्धं स्वयंशर्जैर्दत्तं क्षुत्पिपासाममाकुलाः ॥

तस्मिन्नपि व्यतिक्रान्तं काले वृश्चिकं रवौ ।

निराशाः पितरो दौनास्तता यान्ति निजालयम् ॥

मामद्वयं प्रतीक्षन्ते^(३) गृहद्वारं समाश्रिताः ।

वायुभृताः पिपासार्त्ताः क्षुत्तामाः पितरो नृणाम् ॥

(१) परीक्षन्ते इति ग० ।

(२) कर्षुका हि जलमिति ख० ।

(३) परीक्षन्ते इति ख० ।

यावत्कन्यागतः सूर्यः तुलाम्यस्य महीपते ।

सुमन्त्रराह ।

कन्याराशौ महातेजा यावन्तिष्ठेद्विभावसुः ।

तस्मात् कालान् वै देयं तृप्तिकं यावदागमः ॥

येयं दीपास्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तभ्यां दद्यान् वेदं पितॄणां वै महालये ॥

अत्र महालयो भाद्रपदापरपक्षः ।

यत् जातकर्ण्येनोक्तं ।

आकाङ्क्षन्ति स्वपितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलमिति ॥

तत्र फलातिशयहानिपरं, न अन्यथा फलहानिप्रतिपादकम् ।

अथात्र त्रयोदशीश्राद्धं प्रपञ्चेनोच्यते ।

मनुस्मृतौ ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् ।

तदप्यन्यमव स्यात् वर्षासु च मघासु च ॥

यम ।

गायास्य पितृभिर्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराणिदः ।

अपि नः स्वकुले भूयात्, सा नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।

पायमं मधुमर्पिभ्यां वर्षासु च मघासु च ॥

अथ पितृगोते गायं भवतः ।

विष्णुः ।

अपि जायेत मोऽध्माकं कले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्रावृद्धाले भित्ते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥
 मधून्मृतेन यः श्राद्धं पायमेन समाचरेत् ।
 कार्तिकं सकलं वापि प्रच्छाये कुञ्जरस्य च ॥

पेठौनमिरण्याह ।

क्षार्गेण सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।
 पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ॥
 जायेत किमसौ कश्चिद्भारिमिको वंशवर्द्धनः ।

महाभारते ।

अपि नः स्वकुले भूयात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।
 मघासु मर्षिषा युक्तं पायसं दक्षिणामुखः ॥

शङ्खलिखितौ ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥
 मधुर्मांसं खड्गेन पयसा पायमेन वा ।
 एष दास्यति नः श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥

याज्ञवल्क्यः ।

यो ददाति^(१) गयास्यश्च सर्वमानन्यमश्रुते ।
 तस्या वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः^(२) ॥
 प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।
 प्राण्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायमेन च ॥

(१) यद्ददातीति ख० ।

(२) न संशय इति ग० ।

पशस्ततश्चैषा तिथिर्भाद्रपदापरपात्तिकाभ्योऽपि तिथिभ्यः ।

तथा च मङ्गलपुराणे ।

यो वा सम्बर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।

आहुं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुमञ्चितैः ।

त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

नाम्मात्परतरः कालः आहुष्वन्येषु वर्त्तते ।

यदत्र पितरो दत्तं गृह्णन्ति स्युतमलयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उत्तरादयनाद्राजन् श्रेष्ठं स्याद्वृत्तिणायनम् ।

चतुर्मास्यन्तु तत्रापि प्रसूते केशवेऽधिकम् ॥

प्राष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चपूर्व्यन्तु तत्रापि दशपूर्व्यं ततोऽप्यति^(१) ।

मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजन्वयोदशोति ॥

अत्र पञ्चपूर्व्यं पक्षमीमारभ्य, दशपूर्व्यं दशमीमारभ्येत्यर्थः ।

आवश्यकश्चेदं आहुमुक्तम् विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुकालममावास्या नित्यं पार्थिवमत्तम ।

पौर्णमासी तथा माघी आवणौ च नृपोत्तम ॥

प्राष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।

अष्टकाष्टकानि सप्तत्यैव च नृपोत्तम ॥ ,

एतानि आहुकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः ।

(१) पञ्चपूर्व्यन्तु तत्रापि दशपूर्व्यं ततोऽप्यतीति ग० ।

आद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

विष्णुरपि अमावास्यास्तिस्त्रोऽष्टकास्त्रिंशोऽन्वष्टकाः । माघीप्रौष्ठ-
पद्युद्धं कृष्णा त्रयोदशीत्युपन्यस्य एतानि आद्धकालानीत्यमुमेव
स्नोकमुक्तवान् । अथात्र निषेधवचनानि ।

ज्योतिर्वहस्पतिः ।

कृष्णपक्षे त्रयोदशीं यः आद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चलं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितं ॥

षट्त्रिंशम्भते ।

गृही त्रयोदशीं आद्धं न कुर्यात् पुत्रवानपि ।

उपवामश्च भक्तान्नी गृहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

त्रयोदश्यान्तु वै आद्धं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ।

मेख्यते चोपवामश्च कैश्चिदथयनद्वये ॥

आपस्तम्बः ।

त्रयोदशीं सङ्गपत्रो वज्रमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु
भवन्तीति ।

कात्यायनश्चाह ।

युवानस्तत्र म्रियन्त इति ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

यो वाञ्छति नरो मुक्तिं पितृभिः सह चात्मनः ।

असन्तानस्तु यस्तस्य आद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्तो च कुर्यात्तस्य वशत्तयो भवेत् ॥

आनन्द उवाच ।

त्रयोदश्यां कृते आहुः कस्मादंशतयो भवेत् ।

एतन्मे सन्धेमाचक्षुः विस्तरेण महामुने ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

आसीद्वयन्तरे कल्पे पूर्व्यं पार्थिवमत्तम ।

मिताशो नाम पञ्चानन्दशोयः पितृभक्तिमान् ॥

मधुना कालशाकैर्न खदगमांसिन केवलम् ।

स हि आहुं त्रयोदश्यां कुरुते पायसेन वा ॥

कदाचिद्ब्राह्मणभुजः स पृष्टः कौतुकाश्रितैः ।

अन्येषु विद्यमानेषु विचित्रेषु कुतो नृप ॥

अस्वादुखदगमांसघ्न कालशाकघ्न यच्छर्म ।

अप्रत्याभयमत्याज्यं आहुं दत्तं हविर्दिशे ॥

इति तद्भुज्यतेऽस्माभिस्तदा मे कारणं वद ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्राह्मणानां वचाः प्रवीत ॥

अवाच्यमपि वक्ष्यामि शृणुष्वैव सममाहिताः ।

अहमायन् पुरा हिंसां लभ्यकः पितृभक्तिमान् ॥

भूमन् कदाचित् प्राप्ताऽहं अग्निवेशाश्रमं निशि ।

शिव्यानुपदिशन् विप्रा दूरस्थान मया श्रुतः ॥

अग्निवेश उवाच ।

एते पितृ यदा लब्ध्वा हंसस्यैव करे स्थिताः ।

त्रयोदश्यान्तु मा काया विज्ञेया कुञ्जराङ्गया ॥

आहुं स्थितिप्रशस्ता मा पितृणां तृप्तिकारिणी ।

तत्प्रातः आहुमन्भाराः मन्त्रिभयनामनः शुभाः ॥

“पित्रस्तु” मघा । “हंसः” सूर्यः । “करे” हस्ते ।

मित्राश्च उवाच ।

इति तस्य मुनेर्वाक्यमाकर्ण्येदमचिन्तयम् ।

अहञ्चापि करिष्यामि प्रातः श्राद्धक्रियामिति ॥

ततः प्रभाते श्राद्धोदयार्थं पर्यटन् वने ।

खड्गमांसं कालशाकं मधु च प्राप्तवानहम् ॥

यथापपन्नैस्त्रैर्द्रव्यैस्तयोदश्यां समाहितः ।

निजान् पितृन् समुद्दिश्य स्वजातीयान् त्वभोजयम् ॥

श्राद्धेन तादृशेनापि पितरो द्वादशब्दिकीम् ।

तन्निमापुरहञ्चापि नृपो जातस्मरोऽभवम् ॥

अतो मघात्रयोदश्यामेतैरेव हि साधनैः ।

करोमि श्राद्धया श्राद्धं तत्प्रभावमनुस्मरन् ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ते चान्ये च जना भुवि ।

नभस्यस्य त्रयोदश्यां श्राद्धं चक्रुर्मुदान्विताः ॥

प्रापुश्च परमां मिद्धिं स्पर्द्धमानाः सुरोत्तमैः ।

ईर्ष्यालवस्तस्मैषु वसरुद्रादयः सुराः ॥

असंशयं त्रयोदश्यां श्राद्धकर्तृन् तुधान्विताः ।

अद्यप्रभृति यः श्राद्ध त्रयोदश्यां करिष्यति ॥

कन्यासंस्थे महस्त्रांशो तस्य स्यादंशसंलयः ।

इति श्राद्धेन देवानां निर्दग्धेयं महर्हातिथिः ।

ततः प्रभृतिमेतस्यां क्रियते श्राद्धसुचमम् ॥

यः प्रमादेन कुर्वते तस्य स्यादंशसंलयः ।

एतच्चयोदशौआहुं वंश्च्छेदस्य कारणम् ॥

अतः आहुं विना देयं तद्दिने मधुपायमम् ।

खड्गमांसं कालशाकं वाध्रीणमासमेव च ॥

वाध्रीणसो वक्ष्यमाणलक्षणो वृद्धस्कागः ।

तस्याभावे प्रदातव्यं क्षीरोदनमनुत्तमम् ।

तस्मिन्नहनि विप्रभ्यः पितॄणां तुष्टये नृप ।

तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविमिश्रितमिति ॥

अथात्र केचिदाहुः । त्रयोदशौआहुनिषिद्धवाक्यानामप्रामाण्यमेव ।
यत्किञ्चित्मधुना मिश्रमित्यादिमनुवचनविरोधात् । मनुस्मृतिर्हि
स्वाध्यायात् प्रसिद्धत्वात् वज्रभिः सम्प्रदायं पथ्यमानत्वात् अपभ्रष्ट-
पाठामभवात् मूलान्तरा वेति लुप्ततरेभ्यो नाममात्रेणाप्रसिद्धेभ्यः
केनचिदप्यपथ्यमानेभ्योऽनवस्यितपाठेभ्यः सम्भावितभ्रान्त्यादिमूलेभ्यः
स्वविरोधप्रत्यक्षानुवित्त्वलोच्यमिति ।

अतएव बृहस्पतिः ।

वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्रामाण्यन्तु मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यत इति ॥

मनुस्मृत्याह ।

यः कश्चित् कस्यचिदुर्भा मनोना परिकीर्तितः ।

स सर्वार्था विहिता वेदे सर्वज्ञानमयो हि स इति ॥

उच्यते । यत्तावदुक्तं मनुस्मृतेः अतितुल्यत्वेन विधिः स्मृत्यन्तरेभ्यो
बलीयस्त्वमिति तत्कल्पमात्रं । बृहस्पतिवचनं मन्वर्थविपरीतानां
बुधादिस्मृतीनामप्रामाण्यमाह । ननु श्रुत्येवैकिकलोहानां का-

त्यायनादिस्मृतीनां वेदार्थप्रतिषङ्गत्वादित्यप्रामाण्यहेत्वविद्यमानत्वात्
अतो मनुशब्देनात्र सर्व्वे वेदार्थस्मर्त्तारः कात्यायनादयोऽभ्युपलक्ष्यन्ते ।
अथवा मनश्चान इति धातुपाठात् वेदार्थज्ञानवान् मुनिर्मनुरुच्यते ।

अन्ये त्वाहुः । कस्यचिदपि आहुस्य निषेधानुपपत्तेः निषेधवा-
क्यानामप्रामाण्यामिति । तथाहि न तावन्नित्यस्य आहुस्य निषेधोऽयं ।
यत आह मनः ।

दद्यादहरहः आहुमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन्निति ॥

दृष्टोऽप्याह ।

अन्नात्वा वाण्यज्जला वा अदत्त्वा यः समश्नुते ।

देवादौनामृणो भूत्वा अप्रजः स ब्रजत्यध इति ।

अहरहः स्वाध्यायं कुर्याददपात्रात्तथेनं पितृयज्ञं समाप्नोतीति ।
एवमेतैर्व्वचनैर्नित्यस्य आहुस्याहरहर्विधानादकरणादधोगमनाभिध-
नात् चयोदृष्ट्यां तदनुष्ठानमर्हति । नापि नैमित्तिकस्य निषेधः ।
न तावन् मृताश्चादिनिमित्तकस्य ।

यत आह याज्ञवल्क्यः ।

मृताहनि तु दातव्यं प्रतिमामन्तु वत्सरम् ।

प्रतिमंवत्सरश्चैवमाद्यमेकादशेऽहनीति ॥

कात्यायनोऽप्याह ।

ततः मंवत्सरे चैवत्सरे प्रेतायास्तं दद्यात् । यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति
सिद्धान्तैर्नैकोदृष्टिं कुर्यादित्यर्थः । एवमन्येष्वपि स्मृतिपुराणेषु च ।
मृताश्चादिविहितस्य मृताश्चादिष्वपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः

प्रतिषेद्धमर्हति । नापि वृद्धादिनिमित्तस्य “पुत्रजन्मानि कर्त्तव्यं
जातकर्म समं नरे” इत्यादिभिर्वाक्यैः पुत्रजन्मादिकालेषु जातकर्मव-
दावश्यकत्वेन विहितत्वान्नदनुष्ठानमपि प्रतिषेधाः प्रतिषेद्धमर्हन्ति ।
नापि त्रयोदशीनिमित्तकस्य पार्वणस्यैव, यतः “अन्यं त्रयोदशीं श्राद्धं
पुत्रवत्यगुभाय वै । एकस्यैव न तत् कुर्यात् पार्वणन्तु समाचरेत्” इति
तस्यावश्यकत्वेन विधानात् एकस्यैव वर्गस्य न कुर्यात् पार्वणं समा-
चरेदिति पित्रवर्गस्य मातामहवर्गस्य च इत्येवं वर्गद्वयस्य कुर्यादित्यर्थः ।
न वैकवर्गस्य दौघ्यमानस्य श्राद्धस्य निषेधः । तथाविधस्य तन्निमित्तकस्य
श्राद्धस्य प्राप्तेरभावात् । पितरो यत्र पृथग्वन्ते तत्र मातामहा भुवमिति
धौम्यवचनेन वर्गद्वयस्यैव श्राद्धविधिदशनात् । नापि काम्यस्य, तस्यापि
त्रयोदशीसम्बन्धेनैव विशेषविहितत्वात् । तदेवं विषयसम्भवात्प्रतिषे-
धवाक्यानामप्रामाण्यमित्युच्यते । नित्यस्य नैमित्तिकस्य वैशेषिकस्य
च कदाचित् प्रतिषेधः । यथा सूतकादौ विशेषविहितत्वस्यापि
त्रयोदशीनिमित्तकस्य विशेषवचनेन तस्माच्च विषयकेन प्रतिषेधः सम्भ-
वति । यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र ग्रहणप्रतिषेधः ।
त्रयोदशीश्राद्धस्य च नित्यवद् यथाकथञ्चिदनुष्ठाने प्राप्तं सत्यामपि
धौम्यस्यैव व्यामोहादेकवर्गीयश्राद्धस्यानुष्ठाने प्रतिषेधसम्भवात् । त-
स्मादिषयसम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमिति मतं । तस्मादत्र
व्यवस्था तत्रत्या । तत्र तावच्छ्राद्धधरः । सधात्रयोदशीश्राद्धविधि-
वाक्यां वर्गद्वैशानुष्ठीयमानं श्राद्धमाश्रयन्ते । निषेधास्तैकवर्गी-
द्वैशानुष्ठीयमानं श्राद्धमाश्रयन्ते । अतएव कार्णाजिनिः ।

श्राद्धं नैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

न तप्तास्तत्र ये यस्य प्रजा हिंसन्ति तस्य त इति ॥

एकस्य वर्गस्य पित्रादिमात्रस्य मातामहादिमात्रस्य वा नेापकमेत् । किन्तु मातामहादिसहितस्य कुर्यात् । षष्ठां पुरुषाणां आङ्गाकरणे त्रयोदशौ प्रतिषेधदोष इत्यर्थः । अन्ये तु, सन्ति प्रमीतानां पितृभाव-
ज्जतानां वर्गाः पितृव्यवर्गा भ्रातृवर्गा मातुलवर्ग इत्येवमादयः । अथवा पितृपत्नीयाणां सपिण्डानां वर्गा मातृपत्नीयाणां सपिण्डानाञ्चेत्येवं वर्गद्वयं । एषां वर्गाणां मध्ये आङ्गे लब्धाधिकारेण पुरुषेण दिनान्तरे कस्यचिद्वर्गस्य आङ्गं कृतं, करिष्यते वा कस्यचिदित्येवं किञ्चित्कारण-
मनुसन्धाय मघात्रयोदशां न कर्त्तव्यं । किन्तु सर्वेषां वर्गाणां कर्त्तव्यं । यतो मघात्रयोदशाः पितृहन्त्रिकारणभूतानां तिथीनां मध्ये श्रेष्ठतमत्वात् सर्वेषां पितृणां मधुमिश्रपायसादिद्रव्येण दौयमानस्य आङ्गस्थापेक्षितत्वात् । येभ्य एव न दौयते त एव कुपिताः आङ्गकर्त्तुः प्रजां नाशयन्ति । तदेवं निषेधवाक्यानामेकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणं आङ्गं विषय इति । अन्ये लाङ्गः, पुत्रवता गृहिणा क्रियमाणं त्रयो-
दशौ आङ्गं विषय इति ।

ज्योतिर्दृश्यतिः ।

क्षणपक्षे त्रयोदशां यः आङ्गं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितं ॥

षट्चिह्नगते ।

गृही त्रयोदशौ आङ्गं न कुर्यात् पुत्रवानपि ।

उपवासश्च सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

स्मरन्ति च ।

त्रयोदश्यान् वै आहुं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ।

नेष्यते सोपवासस्य कैश्चिदप्ययमदये ॥

आपस्तम्बः ।

त्रयोदश्यां बह्वपुत्रो बह्वमित्रो दर्शनौ यापत्यो युवमारिणस्तु भव-
न्नीति ।

कात्यायनः ।

युवानस्तत्र घियन्त इति ।

केचित्पुनः पुत्रमरणरूपेण दोषेण न त्रयोदशी आहुनिवृत्तिं
मन्यन्ते ।

ते ह्याहुः । नैयोगिकत्वादस्य फलस्य काम्यमानमेवैतद्भवति
न त्वेवमेव, तदुक्तं, काम्यमानं फलं ज्ञातं नानिच्छामाहुर्विद्यतेति ।
तस्मात् क्रियमाणेऽपि आहुं न पुत्रमरणरूपं काम्यमानं कर्मफलं
भवतीति गृहिणा पुत्रवतापि कर्त्तव्यं त्रयोदशी आहुमिति । तदयुक्तं ।
त्रयोदश्यान् वै आहुं न कुर्यात् पुत्रवान् गृहीत्यादिनिषधवा-
क्यापेक्षितानर्थरूपफलविशेषप्रापणं “पक्षत्वं तस्य जानीयादग्रेहपुत्रस्य
निश्चितं” इत्यादिवाक्यै क्रियते न पुनः कस्यचित्पुत्रमरणेऽकारभिर-
रूपं त्रयोदशी आहुं विधीयते । निषेध्यमानक्रियाफलस्यानर्थरूप-
त्वान्न कश्चिदिच्छति । न च मलदुश्चरितं वाक्यं कश्चित्पुत्रं प्रत्यर्थ-
त्वेन कश्चिच्च प्रत्यनर्थत्वेन पुत्रमरणं बोधयितुं शक्नोति । वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । यन्तु कैश्चिदुक्तं मघात्रयोदश्यां आहुश्चरणस्य अनर्थरूपत्वात्
दनुष्ठाने पुत्रमरणान्नियतं भवतीति न युक्तमिति । तथा ह्यस्माः वल्गुः
पितरोऽनियतं फलं प्रयच्छन्तीत्यपि न युक्तमिति । तत्र वक्तव्यं । वतः

शास्त्रबोधितोऽर्थो न युक्तिमात्रेण निवर्त्तयितुं शक्यते । शास्त्रैकगम्य-
स्यार्थस्य युक्त्यविषयत्वात् । यत्तु महाभारते दानधर्मेषु । “ज्ञातौनान्तु
भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् आहुं त्रयोदशीं । नावश्यन्तु युवानोऽस्य प्रमोयन्ते
मग गृहे” इति युवमरणरूपस्य दोषस्य आपस्तम्बाद्युक्तस्य निराकरणं
कृतं । तदपि नात्यन्तं कृतं । नावश्यमित्यभिधानेन दोषस्य पाक्षिक-
त्वाभ्यनुज्ञानात् । यत्त्ववश्यं न म्रियन्त एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारस्य
व्याख्यानं तच्छङ्खुधरहरिहरादौनां न सम्मतमिति ।

अन्ये तु । “अयनदितये आहुं विषुवदितये तथा । युगादिषु च
वर्षासु पिण्डनिर्व्वपणादुते” ॥ इति पुनस्तत्त्ववचनाद्भाद्रपदापरपक्ष-
चयोदशाश्च युगादिवात् पिण्डनिर्व्वपणं विना आहुं कर्त्तव्यमिति
निषेधवाक्यानां पिण्डदानमहितं आहुं विषय इत्याहुः । केचित्तु
पायसादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येण आहुवाचरणं निषिद्धमित्येवंविधं विषय-
माहुः, तदयुक्तं । पायसादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येणामआहुकरणे नागर-
खण्डे दोषस्योक्तत्वात् । हरिहरस्त्वैवं कारणमुक्तवान् । तदयुक्तं ।
अपदार्थवाक्यार्थापत्तः । पुत्रवान् गृही त्रयोदशीआहुं न कुर्यादि-
त्येते पदार्थाः । पायमव्यतिरिक्तद्रव्येण आहुं न कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थ
इति, हरिहरः स्वयन्त्वीदृशीं व्यवस्थामाह । भाद्रपदापरपक्षान्तर्गत-
मघान्तित्रयोदश्यां नित्यं महाफलञ्च आहु । तदर्थमेव च पितृणां
पौराणिकीषु गाथासु पुत्रप्रार्थनं महता प्रबन्धेन श्रूयते । अतस्त्वयो-
दशौमाचसम्बन्धौनि निषेधवाक्यानि सामान्यशास्त्ररूपत्वाद्भाद्रपदाप-
रपक्षचयोदशीं परित्यज्य शेषास्तेकादशसु चयोदशीषु कृतार्थव्यव-
स्थानमिति । एतत्तु विशेषतो भाद्रपदापरपक्षचयोदश्यामेव आहु-

निषेधस्य नागरखण्डेतिहासे स्पष्टमेव दर्शितत्वात् । अनतिशायं
काम्यश्राद्धविषयत्वेन वा प्रतिषेधवचनानि व्यवस्थापनीयानि । यतः
काममन्त्र एव श्राद्धे दोषः स्मर्यते ।

तथाहि । त्रयोदशौश्राद्धकर्तृज्ञातिश्रेष्ठं बह्वपुत्रतादिफलं मङ्गोक्तं
व्यासापस्तम्बाभ्यां युवमरणमन्त्रेण दोषोऽपि तत्रैवोदितः । तदेव
निषेधवाक्यानामेतावन्तो विषयाः, एकवर्गश्राद्धं पिण्डवस्त्राहुं पुत्र-
वदगृहमधिकर्तृकं श्राद्धं काम्यश्राद्धमिति । विधवाक्यानाञ्चान्यानि
श्राद्धानि विषय इति मन्यन्ते ।

इति मघावयोदशौश्राद्धनिरूपणं ।

अथापरपत्र एव चतुर्दशौश्राद्ध ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्तप्रमत्तिस्त्रिंशो वर्जयित्वा चतुर्दशीं ।

शस्त्रेण ^१ त हुता ये वै तभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥

मार्कण्डेयब्रह्मपुराणयोः ।

युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हुताः ।

तेन काण्डे चतुर्दशीं तेषां हस्त्रिमभीषता ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

शस्त्रेण वा हुता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीं ॥ ^२

हङ्गमनुः ।

चतुर्दशी वर्जयित्वा श्राद्धं श्राद्धविचारदाः ।

प्रौद्यन्ते पितरस्तस्य ये च शस्त्रहता रणे ॥

काम्यप्रक्रमे च मनः ।

ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।

प्रौद्यन्ते पितरस्तस्य ये च शस्त्रहता रणे इति ॥

शस्त्रग्रहणमुपलक्षणं ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रायोजनशतशस्त्राग्निविषोद्बन्धनिनान्तथा ।

चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः ॥

नागरखण्डे ।

येषाञ्च शस्त्रमृत्युः स्यादपमृत्युरथापि वा ।

उपमर्णात् मृतानाञ्च विषमृत्युमुपेयुषां ॥

वह्निना च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयुषां ।

सर्पव्याघ्रहतानाञ्च शृङ्गैरुद्बन्धनेरपि ॥

आद्धं तेषां प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ।

तेषां तस्मिन् कृते तृप्तिस्तत्सत्पूजा भवेत् ॥

अपमृत्युरकालमृत्युरप्राप्तजगमाभेव मृत्युरित्यर्थः । यत्तु मृतग्रहा-
द्युपसृष्टानां यन्मरणं तदपमर्णान्मरणं । तत्पूजा सर्वस्मिन्नपरपक्षे
आद्धकरणत् यावतो तृप्तिस्तावतोत्यर्थः ।

मर्गैश्चिरपि ।

विषशस्त्रआपदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

विषादिभिर्घातो येषां ते तथाक्ताः । अनेन शस्त्रादिघातानामेव

चतुर्दशौति कालमात्रं नियम्यते । न तु चतुर्दश्यामेव शस्तादिहतानां ।
किन्तु तेषामन्यस्मिन्नपि काले भवत्येव आहुतिमिति । प्रचेता अपि ।

वृत्तारोहणलोहाद्यैर्विद्युज्वालाविषादिभिः ।

नखदंष्ट्रैर्विपन्नानां तेषां शस्ता चतुर्दशौ ॥

आदिशब्देन गिरिशिखरादिविषमस्यलारोहणपतनगङ्गाद्यभि-
घातोद्बन्धनेपघातादयः प्रागुक्तमधर्माणि मरणापायाः समुत्पद्यन्ते ।
यत्तृक्विक्रुद्धार्थं शाकटायनवचनं “जलाग्निभ्यां विपन्नानां मन्यामे वा
गृहं पथि । आहुं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशौमिति” तत
प्रायश्चित्ताद्यैर्विहितजलाग्नादिमरणयुक्तपाणिविषयं । यं हि पापमृ-
त्यवन्तेषामत्र चतुर्दश्यां आहुं कर्त्तव्यं । वृत्तारोहणत्यादौ प्रचेतावचने
पामृत्युप्रायपाठात् । अतएव प्रसीते पत्यो विहिताग्निप्रवेशविधि-
नानुमरणकृतां योषितामपि चतुर्दशौ आहुं न कर्त्तव्यं । तदेवमविहि-
तैर्ज्वलनादिभिरुत्तानां मनुब्रह्मपुराणवचनप्रामाण्यतः संयामप्रायोप-
वेशनमृतानाञ्च लृपणचतुर्दश्या आहुतिमिति सिद्धं । अथैतत्सपिण्डोक्-
रणः दृष्टमण्येकोद्विष्टमेव कर्त्तव्यम् ।

यदाह गार्ग्यः ।

चतुर्दश्यान्तु यच्छ्राद्धं सपिण्डोकरणात्परं ।

एकोद्विष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्वघातिन इति ॥

मनुः ।

एकपिण्डोक्तानान्तु प्रथकं नेपपद्यते ।

सपिण्डोकरणादूर्ध्वं मृते लृपणचतुर्दशौमिति ॥

भविष्यत्पुराणे ।

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालये ॥

प्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वं प्राप्तेः पितामहादिभिः सह सपिण्डीकर-
णात् प्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वप्राप्त्या सारूप्यमागतस्यापौत्यर्थः ।
शस्त्रहतस्य पितुर्महालये चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धे कृतेऽपि दिनान्तरे
पार्वणं श्राद्धं कार्यं । एकोद्दिष्टश्राद्धेन पितामहादिदत्तमिद्धेः ।
नन्वेवं मृताहेत्येकोद्दिष्टश्राद्धे कृते पार्वणश्राद्धमपि पितामहादिदत्त-
मिद्धर्थं कर्त्तव्यं स्यात् । मैवं । पितुर्मृताहे पितामहादेस्तर्पणीय-
त्वास्मरणान्तत्तृप्त्यर्थं श्राद्धस्याननुष्ठेयत्वात्^(१) । महालये तु । काङ्क्षन्ति
पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतं । तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन
तु । मध्वाज्यतिलमिश्रेणेति पितामहादेरपि तर्पणीयत्वस्मरणान्तत्तृप्ते
दिनान्तरे पार्वणश्राद्धं कार्यमिति । यस्य तु पितामहाऽपि शस्त्रा-
दिना हतस्तस्य महालये पितामहाश्राद्धमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टरूपं
कार्यं ।

तथा च स्मृत्यन्तरे ।

एकस्मिन् दयोरैकोद्दिष्टविधिरिति । एकस्मिन् पितरि पिताम-
वा शस्त्रादिना हते पित्रादित्रयमध्ये दयोर्यो शस्त्रादिना हतयोश्चतु-
र्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना प्रत्येकं श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । दयोरैकोद्दिष्ट-
विधानेन प्रत्येकं श्राद्धे कृतेऽपि प्रपितामहादृष्टिमिद्धर्थं दिनान्तरे
पार्वणश्राद्धं कार्यं । पित्रादिषु चिच्चपि शस्त्रादिहतेषु नैकोद्दिष्ट-
विधिरिति गम्यते ।

अथ केचिदाहुः । पृथगेकोद्दिष्टानि कार्याणीति ।

अन्ये त्वाहुः । एकस्मिन् द्वयोर्वैत्यभिधानात् त्रिषु पिह-पितामह-प्रपितामहेषु श्रद्धादिना इतेषु नैकोद्दिष्टविधिरिति । तेन त्रिषु श्रद्धादिहतेषु चतुर्दश्यां पार्वणविधिरेव । युक्तमिति । सपिण्डी-कृतानां श्रद्धादिहृतानां चयाणामपि चतुर्दशीरूपविहितकालसम्भवे सत्यश्रद्धाप्रामाण्यकालासम्भवनिबन्धनस्यैकोद्दिष्टविधिरनवतारात् । अनेनैवाभिप्रायेणपराकर्षणोक्तं । “तच्च त्रैकस्य श्रद्धाहृतत्वे एकोद्दिष्टविधानं, न तु चयाणां तथात्वे तच्च तु पार्वणमेव” इति । चयाणां तथात्वे नैकोद्दिष्टविधानं, किन्तु तच्च पार्वणमेवेति तस्यार्थः । तदयुक्तं । एकस्मिन् द्वयोर्वैत्येतस्योपपत्तयत्वात् । एकोद्दिष्टविधेयश्रद्धादिहृतत्वनिमित्तत्वात् न कालासम्भवः, निबन्धनकालासम्भवस्याश्रुतत्वात् । एकोद्दिष्टविधेस्तु तन्निबन्धनत्वे कल्पनामात्रमूलत्वापत्तेः । अतएव देवस्वामिनाभिहितं । त्रिष्वपि श्रद्धादिहतेषु पृथगेकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यं, न तु पार्वणं, आहत्यवचनाभावादिति । अथ श्रद्धादिहृतानां चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टमिति वाक्यार्थावगमात् स्मृताहदौ पार्वणमेव कर्तव्यं । ये तु चतुर्दश्यामेव श्रद्धादिभिरुक्तास्तेषां स्मृताह किं पार्वणमेकोद्दिष्टं वेति संशयेऽभिधीयते । चतुर्दशीनिमित्तकस्य स्मृताहनिमित्तकस्य च आहुस्य कालसमवायप्रकरणे वक्ष्यमाणन्यायेन भेदेऽपि युगपदनेकनिमित्तोपनिपाते एकैव नैमित्तिकेन कुतपादिकालावरोधे द्वितीयस्मानवकाशे देव-काल-कर्तृ-देवैक्ये विशेषादहणात्तत्रैव नैमित्तिकानुष्ठाने मति स्तुतुल्यदुर्परम्परानुसारात् स्मृताहोऽपि यैरेकोद्दिष्टपक्षपरिग्रहः कृतस्तेषां स्मृताहनिमित्तकमपि चतुर्दश्यामे

कोद्दिष्टमेव । यैस्तु पार्वणपक्षपरिग्रहः कृतः स तैरुदितानुदितहोम-
वत् यावज्जीवं परिगृहीत एवेति चतुर्दश्यामपि न तैरसौ परित्याज्यः ।
यस्तु चतुर्दश्यां पार्वणत्वनिषेधः आद्भुदस्य, स चतुर्दशीनिमित्तकस्य, न
मृताहनिमित्तकस्यापि । ननु चतुर्दश्यां न पार्वणमित्यत्र चतुर्दशी-
निमित्तकं न चतुर्दश्यामिति विशेषणोऽध्याहारवाक्यभेदौ स्यातां । मैवं ।
प्रकृतत्वादिना विशेषलाभस्योपन्यस्तदोषानास्यदत्वात् । यच्च नागर-
खण्डे चतुर्दश्यां क्रियमाणस्य पार्वणस्य वैफल्यामुक्तं तदपि चतुर्दशी-
निमित्तकस्यैव, न मृताहनिमित्तकस्येति ।

अथ चतुर्दशीनिमित्तमेकोद्दिष्टं मृताहनिमित्तकञ्च पार्वणमिति
आद्भुद्वयं कुर्यादेकमेव वा अङ्गवैधर्म्यात् गृह्यमाणविशेषत्वेन तन्वा-
नुष्ठानामभवात् मंशयः । तच्च समानेऽहनि नैकः आद्भुद्वयं कुर्या-
दित्यस्य निषेधस्य भिन्ननिमित्तकश्चाद्भुगोचरत्वाभावात् आद्भुद्वयं
कुर्यात् । मैवं । देवतैक्यात् प्रधानद्वयस्य सहानुष्ठाने भूयसां आद्भु-
धर्माणामनुग्रहाय पार्वणधर्मैरेकोद्दिष्टधर्मबाधे पार्वणेन नैमित्तिकस्य
सिद्धौ न भेदेन आद्भुद्वयानुष्ठानमिति । ननु काम्यमपि चतुर्दशी-
आद्भुमस्ति कामप्रवणप्रवृत्तित्वाच्च गराणां कामप्रवृत्तिरुत्कटत्वाच्चतु-
र्दशीनिमित्तके आद्भुद्वयमुष्ठये सत्येकोद्दिष्टधर्मा एव प्राप्नुवन्ति । भवेदेवं
यदि भूयसामनुग्रहोऽत्र विशेषो नावगम्येत । अस्तु वास्यान्तिथौ
निमित्तभेदे आद्भुद्वयमिति, महालयपक्षे च यथाकथञ्चित्चतुर्दश्यां
आद्भुद्वयमेव तत्कालमध्ये कस्मिंश्चिदपि दिने कर्त्तव्यं । प्रवृत्तातरमुख्य-
कालासम्भवेऽपि तत्कालकर्त्तव्यस्य आद्भुद्वयव्यवहारात् । दिनान्तरे च
ब्रह्मवृत्तानामपि पार्वणमेव, चतुर्दश्यामेवैकोद्दिष्टविधानात् । चतुर्दश्यां

ब्रह्मादिहतानामेकोद्विष्टमेव कर्त्तव्यमित्यत्र कारणमुक्तं नागरस्थण्डे ।

आनर्त्त उवाच ।

कस्माच्छस्त्रहतानाञ्च प्रोक्ता आह्ने चतुर्दशी ।

एकोद्विष्टं कुतः आह्ने कारणं प्रवर्षीहि मे ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

वृहत्कल्पे पुरा राजन्^(१) हिरण्यालो महासुरः ।

वभूव बलवान् शूरः सर्वदेवभयङ्करः ॥

ब्रह्मा प्रतोषितस्तेन विधाय विविधन्तपः ।

लक्ष्मणपत्ने चतुर्दशीं नभस्य मामि संस्थिते ॥

ब्रह्मोवाच ।

परितुष्टोऽस्मि ते वत्स प्रार्थयस्व यथेप्सितं ।

अदेयमपि दास्यामि दुर्लभं यत्सुरासुरैः ॥

हिरण्याल उवाच ।

भूताः प्रेताः पिशाचाश्च राक्षसा देत्यदानवाः ।

बुभुक्षिताः प्रधावन्ति मां जित्यं पद्मसम्भव ॥

पितृपत्ने हते आह्ने कन्यामस्ये दिवाकरे ।

एतस्मिन्नहनि प्रायस्मृतिः स्याद्वर्षसम्भवा ॥

तदेषामत्र दिवसे^(१) द्रष्टुपायं कुरु प्रभो ।

ब्रह्मोवाच ।

(१) महाराज इति ग० ।

(१) तदेषामेकदिवसे इति ग० ।

यः कश्चिन्मानवः श्राद्धं स्वपितृभ्यः प्रदास्यति ।
 पितृपत्ने चतुर्दश्यां नभस्ये मासि संस्थिते ।
 प्रेतानां राक्षसानाञ्च भूतानां तद्भविष्यति ॥
 एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा गतश्चादर्शनं नृप ।
 हिरण्मातोऽपि संहृष्टः स्वीयमेव गृहं ययौ ॥
 यच्च ब्रह्महताणाञ्च तस्मिन्नहनि दीयते ।
 एकोद्दिष्टं नरैः श्राद्धं तप्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 संख्ये ब्रह्महता ये च निर्बिकल्पेन चेतसा ।
 युध्यमाना न ते मर्त्ये जायन्ते मनुजाः पुनः ॥
 पराङ्मुखा ये हन्यन्ते पलायनपरायणाः ।
 ते भवन्ति नराः प्रेता एतदाह पितामहः ॥
 सन्मुखा अपि ये दैन्यं हन्यमाना वदन्ति च ।
 पश्यान्नापञ्च वा कुर्युः प्रहारैर्जर्जरीकृताः ॥
 तेऽपि प्रेता भवन्तीह मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 कदाचिच्चित्तचलनं शूराणां संप्रजायते ॥
 तेषामपि दिने तच्च देशं प्रेतत्वमृह्यथा ।
 अपमृत्युगतानाञ्च सर्वेषामेव देहिनां ॥
 प्रेतत्वं जायते यस्मात्तस्मात्तेषां हि तद्दिनं ।
 श्राद्धार्हं पार्थिवश्रेष्ठ विशेषेण प्रकीर्तितं ॥
 एकोद्दिष्टं प्रकर्त्तव्यं तस्मात्तच्च दिने नरैः ।
 अपिण्डीकरणादूर्ध्वं तप्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 यदि प्रेतत्वमापन्नः कदाचित्तत्पिता भवेत् ।

दृष्ट्यर्थं तस्य कर्त्तव्यं आहुं तस्य दिने नृप ॥
 पितामहाद्यास्तवाङ्गि आहुं नार्हन्ति कुक्षित् ।
 अथ चेद्भान्नितो दद्यात् द्वियते राक्षसैस्तु तत् ॥
 ब्रह्मणो वचनाद्राजन् भूतप्रेतैश्च दानवैः ।
 तेनैकोद्दिष्टमेवात्र कर्त्तव्यं न तु पार्ष्वणं ॥
 पितृपत्ने चतुर्दश्यां कन्यासंन्ये दिवाकरे ।
 एतस्मात् कारणाद्वाहुं पार्ष्वणं न विधीयते ।
 तस्मिन्नहनि सम्प्राप्ते व्यर्थं आहुं भवेद्यतः ॥ ६

इति चतुर्दशीआहुतिरूपणं ।

अथैतद्वादपदापरपक्षआहुं मलमासे न कर्त्तव्यमित्युच्यते ।

काठकम्पुष्टे ।

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिदयमेव च ।

मलमासः च विज्ञेयो मासे चिन्तनमे भवेत् ॥

वार्हस्पत्ये ज्योतिःशास्त्रे ।

यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिदयमेव च ।

संसर्पाहस्यतीमासावधिमामस्य निन्दितः ॥

नन्दिपुराणे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा सङ्क्रमते रविः ।

स तु मासः पवित्रः आहूतौते ह्यधिको भवेत् ॥

आषाढशुक्लः ।

एकरात्रिस्त्रिते शुक्ले यदा दशम्या भवेत् ।

हव्यकव्यक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासक इति ॥

पैठीनसिरपि ।

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कौर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फला इति संज्ञिताः ।

तस्मात् त्रयोदशे मासि कुर्यात् ता न कथञ्चनेति ॥

उक्तं सुमन्तुना ।

न कुर्यादधिके मासि कर्मा कर्म कदाचन ।

ममं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकमिति ॥

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

मल्लिस्तुप्तस्तु मासो वै मलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु सन्त्यजेत् ॥

शातातपः ।

वत्सुरात्मगतः पापो यज्ञानां फलनाशकः ।

नैर्ऋत्यायातुधानाद्यैः समाक्रान्तो विनाशकः ॥

मल्लिस्तुप्तः समाख्यातः सूर्यसंक्रान्तिवर्जितः ।

मल्लिस्तुप्त इति ख्यातो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥

सत्यव्रतः ।

मल्लिस्तुप्तस्तु यो मासः स मासः पापसंज्ञितः ॥

न वैश्वी वचनानां पितृकार्यव्यतिरिक्तविषयत्वं मन्तव्यं । हव्यकव्य-
क्रियाहन्तेति गर्हितः पितृदेवेभ्य इति च पितृकार्यस्यापि निषेधात् ।

यस्तु ज्योतिःपराशरेणोक्तं ।

उपाकर्मा तथोक्तं प्रवासाद्युत्सवाष्टकाः ।

मामृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैटकमिति ॥

तत् प्रमवनिमित्तकपैटकमात्रविषयं ।

उक्तं हि मत्स्यपुराणे ।

चन्द्रसूर्य्यग्रहं सैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्याच्छ्राद्धमन्त्रकारकं ॥

अष्टकागतस्य तु पैटकस्य नात्र प्रतिप्रमवः । तत्र मातृन्निषेधस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । नन्वावग्यकत्वादपरपक्षश्राद्धस्य मलमासेऽपि कर्त्तव्यता न विरुध्यते ।

उक्तं हि गृह्यपरिशिष्टे ।

मलं वदन्ति कालस्य मामं कालविदोऽधिकं ।

नेहेतात्र विंशेषे ज्यामन्यचावग्रहादिधरिति ॥

नैतदं । अस्य वचनस्थानन्यगतिकनित्यविषयत्वात् ।

तथा च स्मृतिः ।

अनन्यगतिकं नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकं तथेति ॥

यस्य नित्यस्य मुख्यकालातिक्रमे जघन्यस्य कालान्तरस्याकथ्यनु-
ज्ञानादत्यन्तलोपः, प्रायश्चित्तस्य प्रमथ्यते तत्कर्मानन्यगतिः । तत्
मलमासेऽपि कुर्यात् । भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य उत्तरकाशाभ्यनु-
ज्ञादर्शनाश्रानन्यगतिकत्वं । अतो मलमासे न कर्त्तव्यं । अतएवास्य
मलमासे स्पष्टो निषेधो दृश्यते ।

तत्र तावत्काठकगृह्यपरिशिष्टे ।

तथा मलेऽनन्यगतिं नित्यां नैमित्तिकीं क्रियां ।

शोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिच्छेषे ॥

पुष्टीश्याययणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ।
 महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्मात्सर्गकर्म यत् ।
 स्पष्टं मामविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ॥
 महालयो भाद्रपदापरपक्षः ।

भृगुस्मृतावपि ।

वृद्धिश्राद्धं तथा भोममन्याधेयं महालयं ।
 राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥

ज्योतिःपितामहोऽपि ।

मामः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।
 दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुल्यस्य कर्तुरक्षयमिति ॥

देवलः ।

अर्कं तु तस्य कन्यास्ये श्राद्धपक्षः प्रकीर्तितः ।
 सिनीवालीमतिक्रम्य यदा कन्यां प्रजेद्रविः ।
 तदा कालस्य वृद्धत्वादतीतैव पितृक्रियेति ॥

तस्मान्मलमामान्तर्गते भाद्रपदापरपक्षे श्राद्धं न कर्त्तव्यं ।

यत्तु ज्योतिःसिद्धान्तः ।

धटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वापि धन्वनि ।
 मकरे वायु कुम्भे वा नाधिमासा विधीयत इति ॥
 तत् संवत्सरमध्ये मलमामद्वये मति वेदितव्यं ।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

मामद्वयेऽप्यमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।
 प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

अत्र मिहमङ्गलान्तिमारभ्य मौनमङ्गलमात्रधिके काले यो मासः
पूर्वः स प्राक्तन एव, तत् पुनर्वैकृती मलमासो भवतीत्यर्थः । “चैवा-
द्वर्वाङ्नाधिमामः परतस्त्वधिको भवेत्” इत्यस्यापि ब्रह्ममिदुलान्तवचन-
स्यायमेवार्थो व्याख्येयः । तस्मात् मलमामान्तर्गते महालयापरपले आर्द्रं
न कर्त्तव्यमिति स्थितं । ननु किं तदा लुप्यत एव तत्, कालान्तरे वा
क्रियमाणमपुण्यकालं स्यात् । नहि । यतस्तदुत्तरकाले कर्त्तव्यमिति ।
अत आह पराशरः ।

रविणा लङ्घितो मासस्याहः स्यातो मलिम्लुषः ।
तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मामि कारयेत् ॥

तथा ।

पचदयेऽर्कमङ्गलान्तिर्यदा न स्यात् मितामिते ।
तदा तन्मामिक कार्यमुत्तरे मामि कारयेत् ॥
एवं षष्टिदिनोमामलदुर्दृष्टं मलिम्लुषं ।
त्यक्त्वा तदुत्तरे^(१) कुर्यात् पितृदेवादिकाः क्रियाः ।

प्रजापतिः ।

उपाकर्म्म च हव्यञ्च कथं पर्वात्मवं तथा ।
उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

ज्योतिःशान्तेऽपि ।

षष्ठा तु दिवसैर्मामः कथितो वादरायणीः ,
पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते ॥
अमावास्यादयं यत्र रविमङ्गलान्तिवर्जितं ।

(१) तत्कालादुत्तर इति ग० ।

मलिम्लुचः स विज्ञेय उत्तरस्तुतमाभिधः ॥

अथ मलमासे आद्रकर्मणां प्रतिप्रसवाः ।

आह यमः ।

गर्भे वाद्रुषिके कृत्ये आद्रकर्मणि मामिके ।

सपिण्डीकरणे नित्यं नाधिमासे विधीयते ॥

तीर्थस्नानं जपो होमो यवत्रीहितिलादिभिः ।

जातकर्मन्यकर्मणि नवआद्रं तथैव च ॥

मघात्रयोदशीआद्रं आद्रान्यपि च षोडश ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं आद्र-दान-जपादिकं ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥

नारदीयभूराणे ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मलिम्लुचे ।

तीर्थस्नानं गजष्कायां प्रेतआद्रं तथैव च ॥

काठकपरिशिष्टेऽपि ।

प्रेतसंस्कारमारभ्य आद्रपिण्डोदकक्रियाः ।

सपिण्डीकरणान्तास्य यथाकालमुपस्थिताः ॥

यवत्रीहितिलैर्होमो जातकर्मदिकाः क्रियाः ।

मघात्रयोदशीआद्रं प्रत्युपस्थितहेतुकं ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्थानमलिम्लुचे ॥

शौरपुराणे ।

एकोद्दिष्टान् यच्छाद्रं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तत्काये मलमासेऽपि कालाधिक्येऽपि धर्मतः ॥

व्यासः । जातकर्माणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं व्यामस्य वचनं यथा ॥

ज्ञातातपः ।

प्रतिमंवत्सरे श्राद्धे नाधिमासं विवर्जयेत् ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरं ॥

एतदाद्यमांवत्सरिकविषयः । मलमासे मांवत्सरिकं श्राद्धं कृत्वा
तदुत्तरमासे पुनस्तदेवावर्त्तनीयमित्येवंविधमतानुसारि श्रुतं वचनमत्र
वचनानि ।

वृद्धवसिष्ठः ।

अमद्भ्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मामिकं श्राद्धं भपिण्डीकरणस्तथा ॥

पैठीनमिः ।

मलमाममृतानाञ्च श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरं ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषाञ्च कदाचन ॥

यमः ।

आब्दिकं प्रथमं यत्प्राप्तकुर्वीति मलिम्लुचे ।

चयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीति पुनराब्दिकं ॥

सधुहारीतः ।

प्रत्यम्बं दादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया द्विजैः ।

कनिष्कयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्ता तु वत्सरं ॥

वसिष्ठः ।

आब्दिकाहनि सम्प्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।

आद्भुदयं प्रकुर्वीति एवं कुर्वन्न मुच्यति ॥

तदेवं मपिण्डीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि पुत्रजन्मनिमित्तकमुप-
रागनिमित्तकमाद्यं सांवत्सरिकमनाद्यमपि मलमाममृतसांवत्सरिकं
गजच्छायाश्राद्धममावास्याश्राद्धं प्रत्यहमनुष्ठेयमानञ्च नित्यश्राद्धं
वर्जयित्वा न्यच्छ्राद्धं मलमासे नानुष्ठेयमिति स्थितं ।

इति मलमामनिरूपणपूर्वको मलमासेऽपरपक्षादिश्राद्धाप-
वादः । पथ्यवमित्त्यापरपक्षनिरूपणं ।

अथायनादयः श्राद्धकालाः ।

तत्र यद्यपि याज्ञवल्क्यवचने द्रव्यब्राह्मणमप्यन्तिभ्यां व्यवधानं
अयनविषुवत्सङ्क्रान्तयो निरूपितास्तथाप्यत्र सङ्क्रान्तिवसाधर्म्यादयव-
स्थानेन निरूप्यन्ते ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

उपप्रवे चन्द्रमसो रवेश्च

त्रिष्वष्टकास्त्रययनद्वये च^(१) ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥

श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ।

अत्र किल पानीयमपीतिवचनादावश्यकता श्राद्धद्वयस्योच्यत
इति मन्वन्ते ।

यत्तु । आदित्यमङ्गमशोभि अयने विपुवदयं ।

व्यतीपातोऽथ जन्मले चन्द्रगुर्यग्रहस्तथा ।

एतांस्तु आहकालान वै काम्यानाह प्रजापतिः ॥

इति विष्णुवचनेन ग्रहणादः काम्यआहकालत्वमुक्तं, तन्न नित्य-
त्वनिराकरणत्तमं, वाक्यद्वयबलेनाग्निहोत्रादिवन्नित्यत्वकाम्यत्वयोरवि-
रोधात् ।

आह शब्दः ।

हस्तिच्छायाम् यदन्तं यदन्तं राजदशने ।

विपुवत्ययने चैव मर्त्यमानस्यमुच्यते ॥

अत्रायनद्वयं विपुवसूर्यमङ्गम इत्यस्मिन् याज्ञवल्क्यवचने च अय-
नयोर्विपुवतोश्च मङ्गान्तिपदमैव संयुज्जमिहोत्रादिव द्वयोरपि यत् पृथग-
भिधानं तत् मङ्गान्त्यक्षरेभ्यो विपुवः, विपुवाश्चनमिति यथापूर्वं
प्राञ्जल्यातिशयप्रतिपादनार्थमिति मन्त्र्यं ।

तथा ण विष्णुधर्माक्षरे ।

आहुं मङ्गमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते ।

विपुवदितयं तचाप्ययने दं विंशतः ॥

विपुवतोऽयनयोश्च सप्तमं ।

नागरखण्डे ।

यदा स्यान्मेषगो भानुस्तुलाश्चाथ यदा प्रजेत्^(१) ।

तदा स्याद्विपुवाख्यस्तु कालयात्यकारकः ॥

मकरं कर्कटे चैव यदा भानुर्प्रजेन्नृप ।

(१) तुलाया वा यदा भवेदिति ग० ।

तदायनाभिधानस्य विषुवत्स विशिष्यते ॥

अस्मिंश्च काले पिण्डनिर्व्वपणं विनैव आर्द्धं कर्त्तव्यं ।

यदाह पुनस्त्यः ।

अयनद्वितये आर्द्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्व्वाम् पिण्डनिर्व्वपणादृतं ॥

ब्रह्मपुगाणे सर्व्वस्वपि सङ्क्रान्तिषु पिण्डनिर्व्वपणं विना आर्द्धमुक्तं ।

अयनद्वितये आर्द्धं विषुवद्वितये तथा ।

सङ्क्रान्तिषु च सर्व्वाम् पिण्डनिर्व्वपणादृतं इति ॥

एतेषु कालेषु पिण्डनिर्व्वपणं विना आर्द्धं कर्त्तव्यं । एतत्कालनिमित्तक एव आर्द्धे पिण्डनिर्व्वपणप्रतिषेधायं, न मृताहादिनिमित्तके प्रसङ्गादयनादिषु पतिते । यस्मादयनद्वितये आर्द्धमित्यनेनायनादिभिर्नित्याख्यतं आर्द्धमवगम्यते । तस्मिन्निमित्तकमेव च तैर्नित्याख्यतं नान्यत् । नित्याख्यस्यानित्याख्यादलौक्यान् भवति ।

किञ्च ।

अत्र हि विधीयमानस्य आर्द्धस्य पिण्डनिर्व्वपणादृतं इति विशेषणं न प्रसङ्गात्तत्कालपतितं मृताहादिआर्द्धमाश्रयितुमर्हति । यद्येवंविधं आर्द्धमेतेषु कालेषु विधीयते तदा भावार्थविधिरित्येष गुणे भवति ।

अथ सङ्क्रान्तितद्देतत्कालपरिमाणायुच्यते ।

नागरखण्डे ।

रवेः संक्रमणं राशौ सङ्क्रान्तिरिति कथ्यते ।

स्नान-दान-जप-आर्द्ध-होमादिषु महाफलं ॥

राशौ मेघादिहंके ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धे ।

देवौपराणि ।

समायनं चतुर्मासपलाहादि क्रमेण तु ।

सूक्ष्म-सूक्ष्मविभागनं देवो सर्वगता विभो ॥

दादशैव समाख्याताः समा मङ्गलान्तिकस्याः ।

मप्रधा मा तु बाहुव्या एकैका तु^१ यथा षट्पु ॥

मन्दा मन्दाकिनौ ध्वाङ्गो घोरा चैव महेदरौ ।

रात्रमौ मिश्रिता प्रोक्ता मङ्गलान्तिः मप्रधा नृप ॥

मन्दा प्रुवेपु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनौ यथा ।

क्षिप्रं ध्वाङ्गो विज्ञानीयादग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥

चरैर्महेदरौ^२ ज्ञेया दारुणैस्तथ रात्रमौ ।

मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रितैस्तु मङ्गलं ॥

चिचतुपञ्चमप्राष्टनवदादश एव च ।

क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकं ॥

अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः ।

एष सूक्ष्मविभागस्तु मुक्तिकामस्य कीर्त्तितः ॥

परमार्थेन या संख्या कथयामि नृपात्तम ।

स्वस्य नरे सुखामोने यावत् स्पन्दति निवृत्तनं ।

तस्य त्रिंशत्तम भागं तत्परं परिकीर्त्तितं ॥

तत्पराशक्तभागस्तु त्रुटिरित्यभिधीयते ।

त्रुट्याः महत्सभागाद्धं तत्कालं रविमङ्गल इति ॥

(१) एकैकैवेति ख० ।

(२) चारैर्महेदरौ इति ख० ।

समायनेत्यादि । 'देवी' सङ्क्रान्तिरूपा, सा समायनादिभिः स्थूलैः
 सृष्टैश्चावयवैः 'सर्वगता' सर्वव्यापिनी । संवत्सरादयः सङ्क्रान्त्यवयवाः ।
 कथमित्याह दादशैवेत्यादि । दादशैव सङ्क्रान्तिकल्पनाः, 'समा'
 संवत्सरो भवति । अयमाशयः, दादशभिः सङ्क्रान्तिभिरेकः संवत्सरः ।
 षड्भिः सङ्क्रान्तिभिरयनं । सङ्क्रान्तिद्वयेन ऋतुः । एकसङ्क्रान्त्यवच्छिन्नः
 कालो मासः । मङ्कान्त्यर्द्धः पक्षः । सङ्क्रान्तेस्त्रिंशंशाऽहोरात्रं । आदि-
 शब्देन यामार्द्ध-यामसुहृत्तादयः । एवमयं सङ्क्रान्तिरूपस्तपनपरि-
 स्थन्दः शक्त्यात्मिका देवौति । एकैकस्याः सङ्क्रान्त्यधुवादिनक्षत्रमंयोगे
 पुण्यकालपरिमाणार्थं मन्दादिमंज्ञामाह । मन्देत्यादि । 'ध्रुवाणि'
 रोहिण्युत्तरात्रयश्चेति चत्वारि । मृदूनि चित्रानुराधामृगशिरोरेवतीति
 चत्वारि । 'त्रिप्राणि' अश्विनी पुष्यो हस्तोऽभिजिदिति चत्वारि ।
 'उषाणि' पूर्वचयं भरणी मघेति पञ्च । 'चराणि' श्रवणा धनिष्ठा
 श्रततारका पुनर्वसुः स्वातीति पञ्च । 'दारुणानि' मूलं ज्येष्ठार्द्राश्लेषेति
 चत्वारि । 'मिश्रे' विशाखा जलिकेति द्वे । एकैका मस्रधेति निर्देशात्
 ध्रुवादीनि दिननक्षत्राणि विज्ञायन्ते, न महानक्षत्राणि । तेषु न
 एकैकस्याः मस्रधालमुपपन्नं । पुण्यकालपरिमाणमाह ।

त्रिचतुःपञ्चेति । मन्दायां तिस्रो घटिकाः पुण्यकालः । मन्दा-
 किन्यां चतस्रः । ध्वाङ्ग्यां पञ्च । घोरायां सप्त । महोदर्यां अष्टौ ।
 राक्षस्यां नव । मित्रायां दादशेति । तत्र ह्यते दानधनतपःप्राद्वृद्धिदि-
 कर्म्मणि सङ्क्रान्तिकालनिमित्तकं पुण्यं पारमार्थिकमतिश्रयितमित्यर्थः ।
 इतः किञ्चिद्गूढफलः सर्वसङ्क्रान्तिषु पञ्चदशघटिकात्मकः पुण्यकालो-
 स्तीत्याह अतीतानागत इत्यादि । 'भोगः' व्याप्तिः, 'अतीते' सकृन्मणात्

पूर्वस्मिन् । 'अनागते' परस्मिन् काले । मङ्गान्तिममयात् पूर्वतः परतश्च पञ्चदश घटिकाः पुण्यकाल इत्यर्थः । अतीतानागतकाल-व्याप्तियु पूर्वार्त्तपु व्यादिश्यमानेष्वपि वेदितव्या । अत्र पुण्यकालस्य पूर्वोभावित्रं पश्चाद्भावित्वञ्च वक्ष्यमाणव्यवस्थयानुमर्त्तव्यं । एवं स्थूल-पुण्यकालमुक्ता प्रशस्ततमफलं सूक्ष्मकालमाह परमार्थनेत्यादि । घटि-महस्रतमभागाद्धस्य दर्शभवेऽपि तत्सन्निहितकालपरहणार्थप्रतिपादनं ।
आह वसिष्ठः ।

मङ्गान्तिममयः सूक्ष्मो दृर्ज्ञेयः पिशितेक्षणेः^१ ।

तद्योगाद्याण्यधस्ताद् त्रिंशन्नाद्यः पत्रिचिताः ॥

अत्र त्रिंशन्नाद्यः पूर्व पञ्चदश, पश्चात् पञ्चदशेत्येवंमङ्गलनया द्रष्टव्याः । एवं हि मति देवीपुराणेन सह संवादो भवति ।
ब्रह्मवेत्तं ।

मेघादिगण्डिषु रविः क्रमाद्गच्छति सङ्क्रमात् ।

दादशैव भवन्त्येषां द्विज नामानि मे शृणु ॥

मेघादिगण्डिषु सूर्यगत्या तद्गणिसंज्ञका एव दादश मङ्क्रमाः स्युः ।
तेषामेव प्रागुक्त्यन्तरतम्यभागपौर्वापर्याद्युपदेशार्थं विष्णुपदादिमंज्ञा-
वतष्टयमाह ।

एकं विष्णुपदं नाम षड्भौतिमुखं तथा ।

विषुवच्च तृतीयश्च अयने दक्षिणोक्षरे ॥

कुम्भान्तिगोहरिषु विष्णुपदं वदन्ति

स्त्रीचापमीनमिथुने षड्शीतिवक्त्रं ।

अर्कस्य यानमयनं शशिधानि याम्यं

सौम्यं भूषे तु विषुवं त्वजतीलिनाः स्यात् ॥

‘कुम्भः’ प्रसिद्धः । ‘अलिः’ वृश्चिकः । ‘गोः’ वृषः । ‘हरिः’ सिंहः ।

एषु राशिषु रघेरयनं बङ्गमणं ‘विष्णुपदं’ विष्णुपदमंजं भवति ।

‘स्त्री’ कन्या । ‘चाप’ धनुः । ‘मीनमिथुनौ’ प्रसिद्धौ । एतेषु षड्शी-

तिमुखं । ‘शशिधानि’ कर्कटके, याम्यायनं । ‘भूषे’ मकरे । सौम्यायनं,

‘अजः’ मेषः । ‘तौली’ तुलाधारः । तयोर्विषुवसंज्ञं ।

वसिष्ठोऽपि ।

अयने द्वे विषुवे चैव चतस्रः षड्शीतयः ।

चतस्रो विष्णुपदस्य मङ्गान्यो द्वादश स्मृताः ॥

भयकर्कटसङ्क्रान्तौ द्वे तदगदक्षिणायने ।

विषुवती तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥

वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु मित्रे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलं ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षड्शीतिमुखा प्रोक्ता षड्शीतिगुणा फले ॥

लौगाचिः ।

यस्यायने विष्णुपदे तथादौ

दानाद्यनक्तं विषुवे तु मध्ये ।

वदन्यतीते षड्शीतिवक्त्रे-

महर्षयः खल्वयने च सौम्ये ॥

बोधायनः । भविष्यत्ययने विष्णोर्वर्त्तमाने विषूवति ।

षडशीतिमुखेऽतीते व्यतीते चोत्तरायणे ॥

देवोपराणे ।

षडशीतिमुखेऽतीते मध्ये^(१) च विपुनद्वयं ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

उद्धवशिष्टः ।

अतीतानागते पुण्ये द्वे षडदक्षिणायणे ।

तूपराग तु तत्कालं व्यतीते चोत्तरायणे ॥

बारापराणे ।

मध्ये दानं विषूवति दक्षिणे वैष्णवे पुरः ।

षडशीतिमुखेऽतीते व्यतीते चोत्तरायणे ॥

अत्र सर्वेषु वचनेष्वतीते चोत्तरायणे इत्यत्र चकारादनागते
चेति स्मृतिनिबन्धकारा मन्यन्ते । उक्तस्य पूर्वात्तरादिपुण्यकालस्य
परिमाणमाह ।

बोधायनः ।

नाद्या विपुवति प्रोक्ता दश पूर्वा दशापराः ।

पुण्यः कालोऽर्कमङ्गलान्तौ खानदानजपादिषु ॥

शमिष्ठः । त्रिंशत् कर्कटके नाद्या मकरे त्रिंशतिः स्मृताः ।

वर्त्तमानं तुलासेषे नाद्यस्तुभयतो दश ॥

षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नादिकाः ।

पुत्रास्तु विष्णुपद्याय प्राक्पश्चादपि षोडश ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते । विपुवत्षण्मङ्गलं स्यात् षडशीतिमुखे त्रयं ।
 तथा विष्णुपदे त्रीणि पुण्यानि कवयो विदुः ॥
 त्रिंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे तु दशाधिकाः ।
 भविष्यत्ययने पुण्या अतीते चोत्तरायणे ॥

वृहस्पतिः ।

भविष्यत्ययने पुण्यास्त्रिंशदेव तु दक्षिणे ।
 अतीत उत्तरे नाद्य इति प्राहुः पुराविद इति ॥

गौतमः ।

अर्ध्याक् षोडशनाद्यस्तु परतः षोडशैव तु ।
 ता एव दक्षिणे पूर्वमतीते चोत्तरायणे ॥

मरीचिः ।

नाद्यः षोडशपूर्वण सङ्क्रान्तिरपरेण वा ।
 राहोर्दर्शनमात्रेण पुण्यकालः प्रकीर्त्तितः ॥

शातातपः ।

संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।
 चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचराः ॥

अत्र केपुचिद्वचनेषु पुण्यकालपरिमाणमधिकमुक्तं । केपुचिन्न्यून-
 मुक्तं । तच्च यन्न्यूनं तत् फलातिशयप्रतिपादनार्थं । यत्त्वधिकं तत्
 पुण्यकालत्वमात्रप्रतिपादनार्थं । न पुनर्न्यूनमधिकनिराकरणार्थमधिकं
 वा न्यूननिराकरणार्थमिति मन्तव्यं ।

अतएवाह शातातपः ।

या याः सन्निहिता नाद्यस्तास्ताः पुण्यतमा मताः ।

एवञ्च मति मर्त्येषां पुण्यकालावधिवचनानां अविरोधे मति
विरोधपरिहारार्थं वचनार्जवभङ्गे न कर्त्तव्या भवति ।

अत्राह वसिष्ठः ।

अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितं ।

रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनाद्धे^१ । स्नानदानयोरिति ॥

अनेन संक्रमणमन्त्रिहिताऽपि रात्रिरूपः पुण्यकालो न भवति ।
किन्तु दिनाद्धेरूप एवेत्युक्तं भवति । सोऽपि यः संक्रमणमन्त्रिहितः
स एव याज्ञः ।

तदाह गोभिलः ।

रात्रौ संक्रमणं भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्किंया ।

पूर्वस्मिन् परतो वापि प्रत्यामन्त्र्य ततफलमिति ॥

प्रत्यामन्त्रित्यनेनेदमुक्तं, यदि पूर्वरात्रे संक्रमणं भवति, तदा
पूर्वस्य दिनस्योत्तरार्द्धे पुण्यं । यद्यपररात्रे तदा अपरस्य दिनस्य
पूर्वार्द्धमिति । यदि मध्यरात्रे तदा विशेषग्रहणाभावात् सूर्यस्योत्त-
रार्द्धमुत्तरस्य च पूर्वार्द्धमित्येतद्वयमपि पुण्याहमिति ।

तदाह वसिष्ठः ।

अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्द्धं संक्रमणे भानोरुदयात् प्रहरद्वयं ॥

पूर्णे चेदूर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रात्रिः ।

तदा दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकरकर्कटाविति ॥

मकरकर्कटविषये तु यज्ञपार्यवचनं ।

(१) भानोर्दिनाद्धमिति ख० ।

आमयसकमं पुण्यं दिनाद्धिं स्नानदानयोः ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिने ॥

अयने दिन इति । दक्षिणोत्तरायणयोस्तु दिन एव संक्रमणे सति
दिने पुण्यकालः । तेन रात्रावयनसंक्रमे रात्रावेव प्रशस्ततरः पुण्यकालः ।
योनायनः ।

अम्लङ्गते यदा सूर्ये भयं याति दिवाकरः ।

प्रदोषं वार्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनान्तर ॥

कार्मुकस्तु परित्यज्य भयं संक्रमते रविः ।

प्रदोषं वार्द्धरात्रे वा तदा भोगः परेऽहनि ॥

स्कन्दपुराण ।

धनुर्भानावतिकस्य कल्याञ्ज मिथुनं यदा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ सक्रमते यदा ।

दिनान्त पञ्च नाशस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

इयं च तथा पञ्च देवैः पित्र्यं च कर्माणि ॥

अत्र पुण्यतमत्वाभिधानादिनार्द्धपक्षेण महाविरोधः ।

निगमः । मिथुपद्यां धनुर्भानिनृत्युकल्यासु वै यदा ।

परतः पूर्वता वार्षि रात्रौ ^(१) संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वाह्ने पञ्चनाशस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनोषिभिः ।

अपराह्णे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्तं च कर्माण्येति ॥

‘नृत्युक’ मिथुनराशिः । तिथिभेदनिबन्धनमपि संक्रान्तिभोगस्य
पूर्वापरविभागमाह ।

(१) भानोरिति ग० ।

आदौ पुण्यं विज्ञानीयात् यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयमपरेऽर्हति ।

अर्द्धरात्रादनन्तरमपि यदि पूर्वतिथिमध्ये सक्रमस्तदा पूर्वमेव दिनं पुण्यं । अपरतिथिमक्रमे त्वपरमेवेति वचनार्थः । अथ रात्रौ निषिद्धस्य खानादेः संक्रान्तिविशेषप्रतिप्रमवाभिधानार्थं निषेध-
स्तावदुच्यते ।

भविष्यत्पुराणे ।

रात्रौ खानं न कुर्यात् दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकं कुर्यात् खानं दानञ्च रात्रिषु ॥

विष्णुः ।

विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा चतु-जन्मम् ।

तथापरागपातादौ खाने दाने निशा शुभा ॥

'चतुः' गर्भाधानं । चन्द्रार्कदृष्टिमन्त्रिपातममयः पातः ।

गोभिलः ।

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

खानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

'अत्ययः' बन्धुमरणं । अत्र संक्रान्तिशब्देन सकरकर्कटावेव गृह्यते, रात्रौ सक्रमणे दिनस्य पुण्यतां वदता वशिष्ठेन मुक्ता सकरकर्कटा-
वित्यभिधानात् । अतो सकरकर्कटयोरेव रात्रौ खानादेः प्रतिप्रमव
दति गम्यते । संक्राम्यन्तरेषु गोभिनादिवचनानुसारादस्त्येव रात्रौ
खानादेर्निषेध इति । अत्र मन्यन्ते । मुक्ता सकरकर्कटावित्यय
पूर्वदिनेभयग्रहणापवादो, न तु मन्वात्मना दिनापवादेन रात्रि-

ग्रहणोपदेशः । बौधायनादिवचनेषु रात्रौ मकरमंक्रमणे परदिनस्यैव पुण्याहत्वाभिधानात् दिनार्द्धग्रहणवचनानि तु केनचित् प्रकारेण रात्रौ मंक्रमण-मन्त्रिहित-षोडशनाडिकादिपरिमितकाले स्नानदानाद्यमन्त्रवे व्यवहितमपि दिनार्द्धं ग्राह्यमित्येवंपराणीति सर्व्वाम्पि मंक्रान्तिषु रात्रौ स्नानदानादिप्रतिप्रभव इत्याहुः । अन्ये तु रविमंक्रमणे दिनं पुण्यं, ग्रहान्तरमंक्रमणे तु रात्रिरेव पुण्येत्याहुः । ग्रहान्तरमंक्रमण-समयस्यापि पुण्यात्तामाह जमिनिः ।

नक्षत्रराग्यो रविमंक्रमे स्यु-

र्वाक्परत्रापि रसेन्द्रनाद्यः ।

पुण्यास्तथेन्द्रास्त्रिधरापलैर्यु-

गैकैव नाडौ मुनिभिः शुभोक्ता ॥

नाद्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य

बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि ।

मार्द्धाश्चतस्रः पलमप्युक्ता

रुगेश्च शुक्रे सपलाश्चतस्रः ॥

द्विर्नागनाद्यः पलमप्युक्ताः

शनेश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः ।

आद्यन्तमध्ये जपदानहामं

कुर्व्वन्वाप्नोति नरेन्द्रधाम ॥

नक्षत्रे राशौ वा सूर्यस्य मंक्रमणे मति, पूर्व्वतः परतोऽपि रसेन्द्र-
नाद्यः षोडशघटिकाः पुण्यकालः । इन्द्रास्त्रिधरापलैर्युक्त त्रयो-
दशभिः पलैर्युक्ता एकैव घटिका । 'कुजस्य' भीमस्य तु एकपल्युक्ता-

शतस्रो घटिकाः । बुधस्य चतुर्दशपल्युक्तास्तिष्ठः । 'गुरोः' वृहस्पतेः,
मित्रशतपल्युक्ताश्चतस्रः । शुकस्य पलाधिकाश्चतस्रः । शनैश्चरस्य
पलमष्टयुक्ताः द्विर्नागनाशः । 'नागाः' अष्टौ, द्विरावृत्ता नागा
द्विर्नागाः । तदेतेषु रात्रिद्यागपरिषहपक्षेषु लोदचमो याव्यः ।

इति संक्रान्तिनिरूपणम् ।

अथ व्यतीपातः ।

तत्र प्रशमादि याज्ञवल्क्यः ।

शतमिन्दुलये दानं' महस्रस्तु दिनलये ।

विषुवे शतमाहस्रं व्यतीपाते लनन्तकम् ॥

वाराहपुराणे ।

दर्शे शतगुणं दानं तच्छतघ्नं दिनलये ।

तच्छतघ्नस्य संक्रान्तौ शतघ्नं विषुवे ततः ॥

युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहृतं ।

भोमयरे तच्छतघ्नं रविघरे लमन्तयं ।

व्यतीपाते लनन्तस्य दानं षेदविदो विदुः ॥

'शतघ्नं' शतगुणमित्यर्थः । व्यतीपातोऽत्र विष्कम्भादिषु योगेषु
मष्टदशा योगः ।

अस्यात्पत्तिमाह गालवः ।

चन्द्रार्कयोन्यनवीक्षणजातमूर्तिः

कास्मानलद्युतिनिभः पुरुषोऽतिरौद्रः ।

(१) पुण्यमिति म० ।

अस्त्रोद्यतोऽनुनिपतंश्च^(१) निरीक्ष्यमाणः

सङ्घातयेवमिति च व्यतिपातयोगः ॥

अस्य चोत्पत्ति-भ्रमण-पतनसमयेषु पतनानन्तरञ्च क्रियमाणं
स्नानदानआहुतादिकं महाफलं भवति ।

तथाह याज्ञवल्क्यः ।

उत्पत्तौ सत्तगुणं, कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु ।

अर्बुदगुणितं पतने, उपदानाद्यक्षयं पतिते ॥

उत्पत्त्यादिमानञ्च ज्योतिःशास्त्रे ।

विंशतिर्द्वियुतोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशतिः ।

पतने दशनाद्यस्तु पतिते सप्तनाडिकाः ॥

दृढमनुना तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।

श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतमश्लेषा । मस्तक इति श्रवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते ।
केचित्तु मस्तकं मृगशिर इति व्याचक्षते । 'अमा' अमावास्या । मा
यद्येतेषु नक्षत्रेष्वदित्यवारयुक्ता भवति तदा स एव योगो
व्यतीपातसञ्ज्ञो भवति ।

शास्त्रान्तरे ।

पञ्चाननस्यौ गुरुभूमिपुत्रौ

मेघे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

(१) अस्त्रोद्यतोऽनुनिपतंश्चेति अ० ।

पाशाभिधाना करभेण युक्ता
 तिर्य्यतौपात इतीह योगः ॥
 अस्मिन् हि गोभूमिहिरण्यवस्त्व-
 दानेन सर्वं परिहाय पापं ।
 शूरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं
 मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥

संज्ञानः' सिंहः । 'गुरु-भूमिपुत्रौ' वृहस्पत्यङ्गारकौ । 'पाशा-
 भिधाना' द्वादशी । 'करभं' हस्तनक्षत्रं ।
 आह भृगुः ।

क्रान्तिमाम्यसमयः समीरितः
 सूर्य्यपर्व्वसदृशो सुनीश्वरैः ।
 तत्र दत्तज्जतजप्तपूजन
 यागकोटिगुणमाह^(१) भार्गवः ॥

अथमर्थः । सूर्य्याचन्द्रमसोः क्रान्तिमाम्ये पुण्यकालद्वयं भवति ।
 एको व्यतीपाताख्यः । अपरो वैधृत्याख्यः । तत्र क्रान्तिमाम्यलक्षणस्य
 व्यतीपातस्य गण्डोत्तरार्द्धादारभ्य क्रमात् सार्द्धेषु पञ्चयोगेषु सन्ध-
 वोऽस्ति । वैधृतिमंजस्य तु शुक्लयोगादारभ्य क्रमात् सार्द्धेषु पञ्चयोगेषु
 सम्भवः । तत्पर्व्वकालसंस्था च दशघटिकाभ्यः समारम्भैकवृत्तत्यधिक-
 त्रतपर्य्यन्तं सम्भाव्यते ।

तथा च वेदाङ्गे ज्योतिषे ।

(१) लक्षकोटिगुणमाहेति ख० ।

गण्डोत्तरार्द्धाद्वातिपातसम्भवः
 शुक्रादितो वैधृतिमंशको भवेत् ।
 सार्द्धेषु पञ्चसु परेषु तथेव्यते सः
 एवं द्वयं तत् सुकृतैकसाधकं ॥

आह विष्णुः ।

वैधृतौ च व्यतीपाते दत्तमजयकृत् भवेत् ।

भरद्वाजः ।

व्यतीपाते वैधृते च दत्तस्यान्तो न विद्यते ।

व्यतीपाते विशेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकीर्तितः ॥

स्थूलप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो द्यौगो वैधृत इति ।

अत्र च व्यतीपाते आर्द्धं कर्त्तव्यमित्याह पितामहः ।

अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥

अत्र प्रायश्चित्तीयते इति वचनं आहुस्यावश्यकतां गमयति ॥

इति व्यतीपातनिरूपणं ॥

अथ गजच्छाया ।

स्कन्दपुराणे ।

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्विश्रवणी या च गजच्छायेति सा स्मृता ॥

‘इन्दुः’ चन्द्रमाः । ‘पितृदैवत्ये’ नक्षत्रे मघायां । ‘हंसः’ सूर्यः ।

‘करः’ हस्तः । ‘तिथिर्विश्रवणी’ चयोदशी ।

नरमिहपुगणे । हंसे हंसस्यिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैश्रवणी नाम सा छाया कुञ्जरस्य तु ॥

ब्रह्मपुगणे ।

योगो मघात्रयोदशीः कुञ्जरच्छायमंजकः ।

भवेन्मघायां संस्ये च शशिन्यर्के करस्यित इति ॥

अयमर्थः । सूर्यो हस्तस्यिते चन्द्राधिष्ठिताभिर्मघाभिस्त्रयोदश्या
योगो गजच्छायमंजकः । स च भाद्रपदापरपक्षे सम्भवति ।

विभाषणेनासुराच्छायेति छायाशब्दस्य नपुंसकत्वं ।

हंसे हंसस्यिते या तु अमावास्या करान्विता ।

सा छाया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनोऽप्रवीत् ॥

‘हंसः’ सूर्यः । हंसदैवतत्वात् हस्तमन्त्रमपि हंसः । ‘करान्विता’
चन्द्रयुक्ताहंमान्विता ।

मैहिकेया यदा सूर्यो यसते पर्वमन्त्रिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्मां आङ्गं प्रकल्पयेदिति ॥

‘मैहिकेयः’ राज्ञः । ‘पर्वमन्त्रिषु’ अमावस्याप्रतिपदाः मन्त्रिषु ।

‘गजच्छाया’, प्रसंगादेशरूपापि गजच्छायोच्यते ।

मनुः ।

अपि नः स कुले भूयाद्या नो दद्यात् त्रयोदशीं ।

पायसं मधुमर्षिभ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥

प्राचीच्छाया यस्मिन् देशे स प्राक्छाया देशः तस्मिन् कुञ्जरः
प्रसिद्धः ।

महाभारतेऽपि । अजेन सर्वलोहेन वर्षामु नियतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितः ।

आद्धं दद्यादिति शेषः ।

‘सर्वलोहेन’ लोहितसर्वाङ्गेन । कर्णव्यजनवीजित इत्यनेनैतद्व-
चनं प्रत्यक्षगजच्छायाविषयमित्यवगम्यते ।

मःकर्ण्डेयपुराणे ।

वनस्पतिगते सोमे छाया तु प्राप्नुस्वी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां आद्धं प्रकल्पयेत् ॥

अमावास्यापराह इत्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

घृतेन भोजयेद् विप्रान् घृतं भूमौ सक्तुस्तथेत् ।

कायायां हस्तिनस्यैव दद्याच्छाद्धं न श्रोचति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे पितृवाक्यं ।

गयायां दर्शने राहोः खड्गमांसेन योगिनं ।

भोजयेत् तु कुलेऽस्माकं कायायां कुञ्जरस्य च ॥

आकल्पकालिकी दृष्टिस्तेनास्माकं भविष्यति ।

दाता सर्वेषु लोकेषु कामचारी भविष्यति ॥

यदैतत्पञ्चकं न स्यादेकेनापि त्रयं तदा ।

दृष्टिं प्राप्स्यामो महतीं किं पुनः सर्वसम्पदेति ॥

अथ आद्धभोगुर्देवः सत्यन्तरे दर्शितः ।

कृष्णाजिनप्रतियाहौ विक्रयी चैव रेतसः ।

गजच्छायाश्रितो भुक्ता न भूयः पुरुषो भवेदिति ॥

ब्रह्मपुराणेष्टकं ।

मृतके मृतके चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ह्यायायां कुञ्जरस्याथ भुक्त्वा तु नरकं व्रजेदिति ॥

अथञ्च गजच्छायायां भोजने दोषः ।

केनचित्प्रत्यक्षगजच्छायायामित्युक्तं । केनचित् पारिभाषिकगज-
च्छायायामिति । तत्र विस्पष्टो विशेषहेतुर्नोपलभ्यते । इति सार्वत्रिक
एवं दोषः ।

इति गजच्छायानिरूपणं ।

अथ चन्द्रसूर्ययोर्यज्ञं ।

तत्र प्रश्नसादि ज्ञातातपः ।

स्नानं दानं तपः आहुतमनन्तं राजदर्थने ।

आसुरीं राक्षसिन्यत्र तस्मान्तां परिवर्जयेत् ॥

देवस्यः ।

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे रात्रौ महाग्रहे ।

अक्षयं कथितं पुण्यं तत्रार्कं तु विशेषतः ॥

‘दृष्टे’ दर्शनयोग्य इत्यर्थः ।

व्यासः ।

सर्व्वं भूमिसर्व्वं दानं सर्व्वं ब्रह्मसमा दिजाः ।

सर्व्वं गङ्गासमन्तोऽयं राजपक्षे दिवाकरे ॥

इन्दोर्लक्ष्मणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ।

गङ्गातोयं तु सम्प्राप्ते इन्दाः कोटीरवेर्दश ॥

देवीपुराणे ।

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनमङ्गमे ।

मार्गं तु ग्रहणं पुण्यं देविकायां महामुने ॥

पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे मन्निहती गुभा ।

फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या मरुस्वती ॥

वैशाखे वनने पुण्या चन्द्रभागा मग्निद्वरा ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी ॥

श्रावणे मित्युनामा च प्रौष्ठे श्रेष्ठा च गण्डकी ।

आश्विने मरूतूः श्रेष्ठा भुयः पुण्या तु नर्मदा ॥

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राजसमन्विते ।

सूर्ये च शशिना यस्ते तमेरूपे महामते ॥

नर्मदातोयममर्गात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।

स्पृशन्ति चावगाहन्ति नराः प्रकृतिमानुषाः ॥

स्मृत्वा शतकतुफलं दृष्ट्वा गोदानजं फलं ।

स्पृष्ट्वा गोमेधजं पुण्यं पीत्वा मौत्रामणौ लभेत् ।

स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयाद्विचारतः ॥

रविचन्द्रेपरगे च अयने चोत्तरे तथा ।

एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तद्देवो मरुस्वती ॥

गङ्गायमुनमित्यत्र सर्वाऽपि इन्दा विभाषयैकवद्भवतीत्येक-

वङ्गावः ।

अत्र यद्यपि पौषे तु नर्मदा पुण्यत्यातिदेशप्रधानो व्यपदेशो
दृश्यते तथापि कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठमित्याद्युपक्रमानुरोधात् सर्वत्र
ग्रहणकालस्यैव प्राधान्यमवगन्तव्यम् ।

व्यासः ।

सूर्य्यवारे भवेद्भानोः सोमे सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तं फलं भवेत् ॥

वारेख्यन्तेषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।

तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणौ स्मृतम् ॥ ५

त्रिपुपुराणे ।

राहोऽयं दर्शने दत्तं आद्रमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

अथ्यगद्वक्त्रः ।

राज्यस्ते तु वै सूर्य्ये यस्तु आद्रं प्रकल्पयन् ।

तेन वै सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

वृद्धवमिष्ठः ।

त्रिदशाः स्पर्शममये तृणान्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मुक्तिकाले च राक्षसा इति ॥

ग्रहणस्यादिमध्यावमानेषु कृते आद्रे क्रमात् त्रिदशायक्ष्ण्यन्ती-
त्यर्थः ।

लिङ्गपुराणे ज्ञातातपः ।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आद्रं वै राज्ञदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पदं गौरिव बीदति ॥

इतिवचनं आद्रुस्यावश्यकताङ्गमयति । कूर्मपुराणे चास्य आद्रुस्य
नैमित्तिकत्वेनावश्यकतां प्रतिपाद्य काम्यत्वमपि प्रतिपादितम् ।

अमावास्याष्टकास्तिस्त्रः पौषमासादिषु त्रिषु ।

तिस्त्रश्चाश्वष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी, तथा ॥

चथोदशौ मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः ।

तस्य पाकआद्रुकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने ॥

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

बान्धवानाञ्च मरणे मारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव आद्रूनि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ।

अथने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकम् ॥

सङ्क्रान्तामन्तं आद्रं तथा जन्मदिनेष्वपि ।

नक्षत्रेषु च सर्वेषु कार्यं काम्यं विशेषत इति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।

विषुवे रविमङ्क्रान्तौ^(१) व्यतीपाते च पुनश्च ॥

आद्रार्द्धद्रव्यसम्प्राप्तौ^(२) तथा दुःस्वप्नदर्शने ।

जन्मर्तग्रहणीडासु आद्रं कुर्वीत चेच्छयेति ॥

अथ सूर्यग्रहणादिकालेषु तथा 'इच्छया' स्वर्गफलकामनया, आद्रं
कुर्यादिति इच्छयेत्यस्यार्थः, न पुनर्यदौच्छति कर्त्तुं तर्हि कुर्यात्
न चेन्न कुर्यादिति ।

(१) सति संक्रान्तौ इति ग० ।

(२) आद्रार्द्धे द्रव्यसम्प्राप्तौ इति ख० ।

मत्स्यपुराणे । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजननि ।

मलमासेऽपि देयं स्याद्वत्तमलयकारकम् ॥

ज्ञातातपः ।

आपद्यन्मौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमआहुं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात्सदैव तु ॥

षट्चिंशन्मते ।

सूर्यग्रहे यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र खानं न कुर्वीत दद्यादानं न च कश्चित् ॥६॥

इति ग्रहणनिरूपणं ।

अथ युगादयः ।

भविष्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या नवमी कार्तिकस्य तु ।

पौर्णमासी च माघस्य नभस्ये च चयादशौ ।

युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्यालयकारिकाः ॥

नभस्यो भाद्रपदः । अत्र चयोदशौ व्यतिरिक्ताः सर्वाः शुक्लाः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे कृष्णचयादश्यान्तु द्वापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्याञ्च घोरं कलियुगं तथा ।

युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन संस्मृताः ॥

कृतयुगं प्रवृत्तमिति शेषः । अत्र केचित् । 'हे शुक्ले हे तथा कृष्ण

युगादी कवयो विदुः' इति नागदीयपुराणवचनात् युगादिद्वयस्य
कृष्णपक्षस्थत्वं मन्यमाना माघस्यामावास्यामेव युगादिमाङ्गः ।

तथा च नागरखण्डे ।

अधुना गृह्ण गजेन्द्र युगाद्याः पितृवक्त्रभाः ।
यामां मङ्गीर्त्तनेनापि क्षीयते पापमञ्चयः ॥
नवमी कार्तिके शुक्ला तृतीया माघवे मिता ।
अमावास्या च तपसो नभस्ये च त्रयोदशी ।
त्रेता-कृत-कलीनान्तु द्वापरस्यादयः क्रमात् ॥
स्नाने दाने जपे होमे विशेषात् पितृतर्पणे ।
कृतस्याक्षयकारिण्यः सुकृतस्य महाफलाः ॥

'माघवे' वैशाखे, 'मिता' शुक्ला, 'तपसः' माघस्य ।

विष्णुपुराणे ।

वैशाखमामस्य तु या तृतीया
नवम्यमौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमामस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
पानौयमण्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन ममामहम्
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

यामौ तृतीया यामौ नवमौत्यादिमन्त्रः ।

भविष्योक्तरे ।

वैशाखस्य तृतीया या समा कृतयुगेन सा ।
 नवमी कार्तिके या तु चैतायुगसमा तु सा ॥
 त्रयोदशी नभस्ये तु दापरेण समा मता ।
 माघे पञ्चदशी राजन् कलिकालसमा स्मृता ॥
 एताश्चतस्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः शुभाः ।
 युगादयस्तु कथ्यन्ते तैरेताः पूर्वस्मृतिभिः ॥
 उपवामस्तपोदानं श्राद्धं होमा जपस्तथा ।
 यदत्र क्रियते किञ्चित् सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥^६

कृतयुगेन समंति । समयेऽपि कृतयुगे प्रत्यहं क्रियमाणेन कर्मणा
 यावत् पुण्यं भवति तावदस्यामेव तियावित्यर्थः । कोटिशब्दाच्च
 बाहुन्यातिशयपरः ।

मत्स्यपुराणम् ।

वैशाखस्य तृतीया या नवमी कार्तिकस्य तु ।
 पञ्चदश्यपि माघस्य नभस्ये तु त्रयोदशी ।
 युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

देवलः ।

तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य तु या मिता ।
 मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ।
 युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

ब्रह्मपुराणम् ।

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य तु ।
 श्राद्धं कार्यन्तु शुक्रायां संक्रान्तिविधिना नरेः ॥

त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रक्षयेऽहनि ।

श्राद्धं कार्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥

पिण्डनिर्वपणं विनेत्यर्थः ।

इति युगादयः ।

अथ युगान्ताः ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्यास्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ।

अथ वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्तेतायुगस्य तु ॥

जेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संज्ञया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य तु ।

युगादिषु युगान्तेषु श्राद्धमन्त्र्यमुच्यते ॥

इति युगान्ताः ।

अथ मन्वन्तरादयः ।

तत्र मातृब्रह्मपुराणयोः ।

अश्वयुक्शुक्रनवमी द्वादशी कार्तिकस्य च ।

चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु ॥

फाल्गुनस्य त्रयोविंश्या पौषस्यैकादशी तथा ।

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ॥

आषाढस्य तु दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

कार्तिकौ फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा ।

मन्वन्तरादयस्त्रैता दक्षस्याक्षयकारिकाः ॥

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

सर्वमेवाक्षयं विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ॥

अमावास्याष्टमीव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव ।

नारदीयपुराणे ।

आवणस्यामावास्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी मन्वन्तरादय इति
प्रदिपादितम् ।

तद्यथा ।

आश्विने शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिके तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

आवणस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य मगसी ॥

नभस्यस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढौयपूर्णिमा ।

कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा ।

मन्वन्तरादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

नागरखण्डे माघशुक्लतृतीयापि मन्वन्तरादिरित्युक्तं ।

मन्वादिरेपि ते वत्स ताः शुणुष्व नराधिप ।

पितृणां वत्सभा नित्यं सर्वपापक्षयावहाः ॥

यासु तोयमपि स्नानार्थां प्रदत्तं तिलमिश्रितम् ।

पितृभ्योऽक्षयतां याति अङ्गापूतेन चेतसा ॥

अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकस्य च ।

तृतीयापि च माघस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

अमावास्या तपस्यस्य पौषस्यैकादशी तथा ।

तथाषाढस्य दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
 तथा कार्तिकमासस्य तथा वे फाल्गुनस्य च ॥
 चैत्रस्य ज्येष्ठमासस्य पञ्चैताः पूर्णिमा नृप ।
 मन्वन्तरादयः प्रोक्ता आसां पूर्णाश्च या तव ॥
 आसु तोयमपि खात्वा तिलदर्भविमिश्रितम् ।
 पितृनुहिष्य यो दद्यात् स गतिं परमां लभेत् ॥
 इह लोके परे चैव पितृणाञ्च प्रसादतः ।
 किं पुनर्विधैरस्त्रैरमैर्वस्त्रैस्तु दक्षिणैः ॥

मातृब्राह्मणपुराणयोः ।

यस्यां मन्वन्तरस्यादौ रथमाप दिवाकरः ।
 माघमासस्य सप्तम्यां सा तु स्याद्रथसप्तमी ॥
 पानीयमण्यञ्च तिलैर्विमिश्रं
 दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुजः ।
 आहुं कृतं तेन समासहस्रं
 रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

इति मन्वन्तरादयः ।

अथ कल्पादयः ।

तच्च मानखण्डे ।

अथ कल्पादयो राजन् कथ्यन्ते तिथयः श्रुभाः ।
 यासु आहुं कृते दक्षिणैः पितृणामनया भवेत् ॥

चेवशुक्रप्रतिपदि श्वेतः कल्पः पुराभवत् ।
 तस्य शुक्रत्रयोदश्यामुदानः समजायत ॥
 कल्पस्तु नारमिंहारव्यः कृष्णायां प्रतिपद्यभूत् ।
 अथ कृष्णत्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यकल्पयत् ॥
 वैशाखस्य तृतीयायां शुक्रायां नीललोहितः ।
 चतुर्दश्यान्तु शुक्रायां प्रवृत्ते गार्हडाभिधः ॥
 समानस्तु द्वितीयायां कृष्णायामुपपद्यते ।
 माघेश्वरश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् ॥
 ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां वामदेवस्य सम्भवः ।
 पौर्णमास्यान्तु तस्यैव कौर्मः प्रवृत्ते नृप ॥
 कृष्णपक्षे तृतीयायामाग्नेयः समगच्छत ।
 पितृपक्षे त्वमावास्यान्तस्यैवाश्विन्य पश्ये ॥
 शुक्ले शुक्रचतुर्थ्यान्तु कल्पो रज्ज्वन्तरोऽभवत् ।
 तस्यान्तस्यैव कृष्णायां सोमकल्पः समापतत् ॥
 श्रावणे शुक्रपञ्चम्यां रौरवः समवर्त्तत ।
 तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः समपद्यत ॥
 षष्ठीं प्रौष्ठपदे शुक्रां प्राप्य प्राणाधिपोऽभवत् ।
 मितेतरायां षष्ठ्यान्तु तस्य तत्पुरुषाङ्गयः ॥
 वज्रकल्पस्तु मघस्यां शुक्रायामाश्विनस्य तु ।
 कृष्णायामपि वैकुण्ठः प्रविवेज विशास्पते ॥
 कार्तिकस्य मिताष्टम्यां कल्पः कन्दर्पमंशुकः ।
 अमितायां पुनर्जङ्गे लज्जौकल्पस्य कल्पना ॥

मार्गे शुक्लवस्यान्तु कल्पः सङ्ख्योऽभ्यपद्यत ।
 अमितायान्तु सावित्रीकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ॥
 पौषे दशम्यां शुक्लायां ईशानः प्रादुरास ह ।
 अमितायामघोरस्य कल्पस्योपक्रमोऽभवत् ॥
 एकादश्यान्तु शुक्लायां माघे व्यानः प्रज्जिवान् ।
 तस्यामेव तु मिश्रायां वाराहः प्राप भूपते ॥
 भारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य च ।
 कृष्णायामथ वै राजन् विराजस्तु महामते ॥
 इति त्रिंशदमी कन्यास्तिययः परमेष्ठिनः ।
 आरम्भतिथयस्तेषामुक्ताः पुण्यतमा मया ।
 तासु आद्धे कृते पुण्यमाकल्पाय प्रकल्पते ॥

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च ।
 पञ्चमी चैत्रमामस्य तस्यैवान्या तथा परा ॥
 शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य च मत्तमी ।
 नवमी मार्गशीर्षस्य मत्तैताः संमग्रास्यहं ।
 कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्यान्तयकारिकाः ॥

'अन्या' अमावास्या । वैशाखतृतीया, फाल्गुनतृतीया, चैत्रपञ्चमी,
 चैत्रामावासेति कृष्णाः । माघत्रयोदशी, कार्त्तिकमत्तमी, मार्गशीर्ष-
 नवमी एताः शुक्लाः ।

इति कल्पादयः ।

अथ द्रव्यब्राह्मणमस्योपलक्षितः कालः ।

तत्र हारीतः । तीर्थद्रव्योपपत्तौ तु न कालमवधारय ।

पाचञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः आहुं विधीयते ॥

‘तीर्थं’ गयादि, ‘द्रव्यं’ अन्नादि वक्ष्यमाणं । ओचियेत्यादिविशेष-
णविशिष्टञ्च ब्राह्मणं प्राप्य न कालान्तरं प्रतीक्षेत, किन्तु तस्मिन्नेव
काले आहुं कुर्यात् । अत्र सद्य इति वचनादावश्यकत्वं प्रतीयते ।
मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्ते सूर्योदयहणेऽयने ।

आहुर्हद्रव्यमस्यत्तौ तथा दुःस्वप्रदर्शने ।

जन्मर्तयर्हपीडाम् आहुं कुर्वति चेच्छयेति ॥

अत्रेच्छापदं यथा नित्यत्वेन न विरुध्यते तथा व्याख्यातमेव यक्षण-
प्रकरणे ।

ब्रह्मपुराणे ।

यदा च ओचियोऽभ्येति गे वेदविदग्नित् ।

तेनैकेनापि कर्त्तव्यं आहुं विपुववष्कुभम् ॥

आहुर्हद्रव्यमम्प्राप्तियदा स्यात् माधुमङ्गमः ।

पार्वणेन विधानेन आहुं कार्यं द्विजोक्तमेः ॥

विष्णुपुराणे द्रव्यब्राह्मणमस्योपलक्षितं काले काम्यमपि आहुस्तुम् ।
तथाहि तत्र ‘काम्यान् कल्पान् षट्मुख’ इत्यस्यानन्तरं भवति वचनं ।

आहुर्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।

आहुं कुर्वति विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

इति द्रव्यब्राह्मणमस्योपलक्षितकालनिरूपणं ।

अथ प्रकीर्णकालः ।

मत्स्यपुराणे ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यददीरितम् ।
 आर्द्धं साधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
 अयने विषुवे युग्मे सामान्ये वार्कसंक्रमे ।
 अमावास्याष्टकायां वा कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 आर्द्रा-मघा-रोहिणीषु द्रव्यब्राह्मणसङ्गमे ।
 गजच्छायाव्यतीपाते विष्टिवैष्टवामरे ॥

तथा ।

वैशाखासुपरागे तु तथोक्तमहालये ।

ब्रह्मपुराणे ।

आहुन्देयमुग्रन्तीह मासि मास्युदुपक्षये ।
 पौर्णमासेऽपि च आर्द्धं कर्त्तव्यमृक्षगोचरे^(१) ॥
 नित्यं आर्द्धं विधेयञ्च मनुष्यैरिह गोपते ।
 वृद्धिआर्द्धञ्च कर्त्तव्यं जातकर्मादिने बुधैः ॥
 कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
 पार्श्वेनेह विधिना आर्द्धं तच्च विधीयते ॥

आह जातकर्णः ।

ग्रहोपरागे च सुते च जाते
 पिच्छे मघायामयनद्वये वा ।

(१) कर्त्तव्यं वृक्षगोचरे इति ख० ।

नित्यसु शङ्खे च तथैव पद्मे
दत्तं भवेन्नित्यमहस्तुल्यम् ॥

अत्र यन्नित्यं दत्तमित्यन्वयं मन्यमाना यदोपरागादिषु आह्वान-
देर्नित्यतां ब्रुवते । अथवा 'नित्यम्' अहरहर्थावज्जीवं । 'पिञ्चे मघायाम्'
इति भाद्रपदापरपक्षस्थितासु मघास्वित्यर्थः ।

शङ्खपद्मयोर्लक्षणमपि स एवाह ।

शङ्खं प्राङ्मरमावास्यां क्षीणमेमां द्विजोत्तमाः ।
अष्टकासु भवेत्पद्मं तयोर्दत्तं तथालयमिति ॥

शङ्खस्त्वाह ।

यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च ।
पद्मकं नाम तत् प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणमिति ।

विष्णुधर्मीक्षरे ।

आश्विनस्यापरे पक्षे प्रथमे कार्त्तिकस्य च ।
यस्तु आह्वं सदा कुर्यात् सोऽस्यमेधफलं लभेत् ॥
निद्रां त्यजति सर्व्वात्मा तस्मिन् काले जनार्दनः ।
तत्र आद्रुमयानन्तं नात्र कार्या विचारणा ॥

तथा ।

अलयस्तु तथा आह्वं विज्ञेयं राजदरबने ।
ब्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यत्रपाके च पार्थिव ।
न तो त्याज्यौ महाराज विना आह्वं कथञ्चन ॥

ज्ञातातपः ।

नवोदके नवाश्वे च गृहप्रवृत्तादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्रं वर्षासु च मघासु च ।

तस्माद्द्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

आह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आद्रुमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रकीर्णकालाः ।

अथ काम्यआद्रुकालाः ।

तत्र तावन्तिथयः ।

आह कात्यायनः । अथ काम्यानि भवन्ति । (स्तंभः प्रतिरूपाः
प्रतिपदि । द्वितीयायां स्त्रीजन्म । अश्वः तृतीयायां । चतुर्थ्यां जुष्ट-
पञ्चः । पुत्राः पञ्चम्यां । षष्ठ्यामध्वभागी । कृषिः सप्तम्यां । वाणिज्य-
मष्टम्यां । एकशफं नवम्यां । दशम्याङ्गावः । परिचारका एकादश्यां ।
द्वादश्यां धनधान्यं कुप्यं जातिश्रेष्ठ्यं । हिरण्यानि त्रयोदश्यां । युवानः
शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यां । अमावास्यायां सर्वमिति ।

आपस्तम्बः ।

सर्वस्वेष्वपरापत्तयाहःसु क्रियमाणे पितृन् प्रौणाति । कर्तुंस्तु
कालनियमात् फलविशेषाः । प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्यं
जायते । द्वितीये स्त्रीणं । तृतीये ब्रह्मवर्धनं । चतुर्थे जुष्टपञ्चः । पञ्चमे
पुमान् बह्वपत्यो न चानपत्यः प्रसीयते । षष्ठेध्वशीलोऽक्षशीलश्च । सप्तमे
कृषेरासिः । अष्टमे पुष्टिः । नवमे एकस्वरं । दशमे व्यवहारमिद्धिः ।
एकादशे कृष्णायसन्तपञ्चमीम् । द्वादशे पशुमान् । त्रयोदशे बह्वमिचो

दर्शनौयापत्नो युवपरिमाणस्तु भवति । चतुर्दशे आयुधसिद्धिः ।
पञ्चदशे पुष्टिः ।

मततं आहुं कुर्वन्नाप्रोतीत्यधिकारे विष्णुः ।

गृहे मरूपान्त्रियः प्रतिपदि । कन्यां वरां द्वितीयायां । प्रभां-
स्त्रितीयायां । यशश्चतुर्थी । अयं पञ्चम्यां । दूतविजयं षष्ठ्यां । रुषिः
सप्तम्यां । वाणिज्यमष्टम्यां । पशून् नवम्यां । वाजिनो दशम्यां । पुत्रान्
प्रश्नार्चस्विनस्त्वेकादश्यां । कनकरजतं द्वादश्यां । मौभागं त्रयोदश्यां ।
मर्चान् कामान् पञ्चदश्यां । शस्त्रहतानां आहुकर्म्मणि चतुर्दशे
प्रशस्ता ।

आहुं कुर्यादित्यधिकारे हागेतः ।

पञ्चमीं पुत्रकामः । षष्ठीं धनकामः । सप्तमीं पशुकामः ।
अष्टमीं राज्यकामः । नवमीं जेतुकामः । दशमीं मन्त्रकामः ।
एकादशीं वृद्धिकामः । द्वादशीं स्त्रीकामः । त्रयोदशीं यशस्कामः ।
चतुर्दशीं भूतिकामः । खलिकामोऽमावास्यायां मर्चकामः ।
पैठेनमिः ।

पञ्चम्यां पुत्रकामो यजेत । षष्ठ्यां पशुकामः । सप्तम्यां वृद्धि-
कामः । अष्टम्यामन्त्रकामः । नवम्यां जेतुकामः । दशम्यां
मर्चकामः । एकादश्यां धनकामः । द्वादश्यां स्त्रीकामः । त्रयोदश्यां
यशस्कामः । चतुर्दश्यां भूतिकामः । शस्त्रहतानां । मर्चकामोऽमावास्यायां ।
मनुः ।

कुर्वन् प्रतिपदि आहुं मरूपान् लभते सुतान् ।

कन्यकान् द्वितीयायां तृतीयायास्तु वन्दिनः ॥

पशून् जुष्टांस्तुर्थास्तु, पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
 षष्ठ्यां द्यूतं कृषिञ्चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥
 अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते आङ्गदः सदा ।
 नवम्यामेवैकसुरं दशम्यां द्विसुरं तथा ॥
 एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं कूप्यमेव च ॥
 त्रयोदश्यां त्रयोदश्यां चतुर्दश्यास्तु सुप्रजाः ।
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये च शस्तृता रणे ॥
 पञ्चत्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
 आङ्गदः पञ्चदश्यास्तु सर्वान् कामान् समश्रुते ॥

‘वन्दिनः’ स्तावकान् ।

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आङ्गं तत्र विधौयते ॥
 प्रतिपद्भुजलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
 वरार्थिनी तृतीया तु चतुर्थी पापनाशिनी^(१) ॥
 अयं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।
 गणाधिपत्यं सप्तम्यां अष्टम्यां बुद्धिसुखमाप्तम् ॥
 अथो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
 वेदांस्तथाश्रुत्वात् सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥

(१) ब्रह्मनाशिनीति म० ।

द्वादश्यां जयलाभस्य प्राप्नोति पितृपुत्रकः ।
 प्रजां मेधां पशुन् वृद्धिं स्वातन्त्र्यं पुष्टिसुखमां ॥
 दीर्घमायुरयैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशी ।
 अवाप्नोति न मन्देहः आद्रं श्रद्धापरो जनः ॥
 युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।
 तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां हस्तिमभीप्सता ॥
 आद्रं कुर्वन्प्रमावास्थां यत्नेन पुरुषः शुचिः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गे वासं समश्नुते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्त्रियः मरुपाशु गृहे कन्याजन्म तथा धनं ।
 सर्वान् कामान् यशस्यैव श्रियं शूतजयं कृषिं ॥
 वाणिज्यस्य पशूस्यैव वाजिनस्य तथा सुतान् ।
 सुवर्णरौप्यसौभाग्यं प्राप्नोति आद्रदः कस्मात्^(१) ॥
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतद्यावद्वाजन् त्रयोदशी ।
 चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यं ये नराः शस्त्रधातिताः ॥

आद्रं सदा पञ्चदशीषु कुर्वन्
 कामान् समयान् लभते मनुष्यः ।
 तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्र कार्यं
 आद्रं सदा पञ्चदशीषु तज्जीः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

(१) स्वर्गस्थानन्तमश्नुते इति ग०

(२) सदेति क० ।

कन्यागते सवितरि छण्णपचेऽष्टमी तु या ।
 मा च पापहरा पुण्या शिश्रस्थानन्दवर्द्धनी ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनं ।
 सर्व्वं प्रौतिकरं स्याद्धि कृतं तस्यां त्रिलोचने ॥
 विशेषतः कृतं आर्द्धं होमश्च विधिवन्मुने ।
 तस्मात् आर्द्धं प्रयत्नेन तस्यां कुर्याद्विचक्षणः ॥
 एकभक्त्यु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं विदुर्व्युधाः ।
 उपवामस्तु सप्तम्यां अष्टम्यां पूजयेच्छिवं ॥
 पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृआर्द्धन्तु कल्पयेत् ।
 कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पितृसेवितं ॥
 यस्त्वस्यां कुरुते आर्द्धं पूजयित्वा त्रिलोचनं ।
 तस्य वर्षाणि तृप्ताः स्युः पितरो दश पञ्च च ॥
 इति काम्यास्तथयः ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र मनः ।

युक्तु कुर्वन् दिनर्त्तपु सर्व्वान् कामान् समश्नुते ।
 अयुक्तु च पितृनर्त्तन्^(१) प्रजां प्राप्नोति पुष्कलां ॥
 'युक्तु' ममेष्टु । 'अयुक्तु' विषमेष्टु ।

यमः ।

युक्तु कुर्वन् दिनर्त्तपु सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 गजच्छायां पितृनर्त्तन् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलां ॥

याज्ञवल्क्यः । स्वर्गं ह्यपत्यमोजसु श्रौतं चेन्न बलं तथा ।

पुत्रं श्रेष्ठं समीभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां श्रुतम् ॥

प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतींस्तथा ।

अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमाङ्गतिं ॥

धर्मं विद्यां भिषक्मिद्धिं कुण्डलाद्याण्यजादिकम् ।

अश्वाण्ययुष्य विधिवत् यः आहुं संप्रयच्छति ॥

कृतिकादिभरण्यस्तं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

आस्तिकः श्रद्धधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥

‘प्रवृत्तचक्रता’ अप्रतिहताश्चाश्चित्त्वं ।

विष्णुः ।

स्वर्गं कृतिकासु । अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवत्सं भोग्ये । गौद्राणां
मिद्धिं रौद्रे । भुवं पुनर्वसुषु । पुष्टिं पुष्ये । श्रियं मर्षे । समीग्नं
कामान् पैशे । समीभाग्यं भाग्ये । धनमार्येण्ये । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं
हस्ते । रूपवतः सुतांस्त्राष्ट्रे । वाणिज्यमिद्धिं स्वातौ । कनकं विशा-
खाम् । मित्राणि मैत्रे । राज्यं श्राक्ने । ऋषिं मूले । समुद्रयान-
मिद्धिमाष्ये । सर्वान् कामान् वैश्वदेवे । श्रेष्ठ्यमभिजिति । सर्वान्
कामान् श्रवणे । बलं वामदे । अरोग्यं वारुणे । कुण्डल्यमाजे ।
गृहमाहिब्रह्मे । गाः पौष्णे । तुरङ्गमा आश्विने । जीवितं याम्ये ।

‘सौम्यं’ मृगशिरः । ‘गौद्रं’ आर्द्रा । ‘मर्षम्’ श्रेष्ठा । ‘पैशे’
मघा । ‘भाग्यं’ पूर्वफाल्गुन्यः । ‘आर्येण्यं’ उत्तराफाल्गुन्यः । ‘त्राष्ट्रे’
चित्रा । ‘मैत्रम्’ अनुराधा । ‘श्राक्ने’ ज्येष्ठा । ‘आष्यं’ पूर्वाषाढा ।
‘वैश्वदेवम्’ उत्तराषाढा । ‘वारुणं’ ज्ञानभिषा । ‘वासवं’ धनिष्ठा ।

‘आजं’ पूर्वा भाद्रपदा । ‘आहिब्रध्रः’ उत्तरा भाद्रपदा । ‘पौष्णं’
रेवती । ‘आश्विनम्’ अश्विनी । ‘याम्यं’ भरणी ।
विष्णुधर्मात्तरे ।

स्वर्गं ह्यपत्यानि तथा ब्रह्मवर्चसमेव च ।
रौद्राणां कर्माणां सिद्धिं भुवं पुष्टिं तथा श्रियं ॥
सर्वान् कामांश्च सौभाग्यं धर्मं ज्ञातिप्रधानतां ।
रूपयुक्तांश्च तनयान् वाणिज्यं धनसम्पदं ॥
कनकं सुहृदो राज्यं सफलाश्च तथा कृषिं ।
समुद्रयानलाभश्च सर्वान् कामांस्तथैव च ॥
श्रेष्ठ्यं कामांस्तथा सर्वान् बलमारोग्यमेव च ।
कुप्यद्रव्यं गृहहृत्ताश्च तुरगांश्चैव जीवितं ॥
कृत्तिकादिभरण्णन्ते कमादुषुगणे नरः ।
एकैकस्मिन् क्रमात् कुर्वन् आद्रुमाप्नोत्यमंशयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कृत्तिकासु पितृनर्चनं^(१) स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां^(२) लभेत् ॥
शौर्यमार्द्रास्त्रवाप्नोति चेत्रादि च पुनर्वसौ ।
पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्य अश्लेषासु वरान् सुतान् ॥
मघासु स्वजनश्रेष्ठ्यं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
प्रदानशैलो भवति मापत्यस्योत्तरासु च ॥

(१) पितृनर्चति ख० ।

(२) चैजस्वितामिति ग० ।

प्रयाति श्रेष्ठतां यस्य हस्ते आहुप्रदो नरः ।
 रूपयुक्तुः^(१) चिचासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ॥
 वाणिज्यलाभदा स्वाति विशाखा^(२) पुत्रकामदा ।
 कुर्वन्तस्तानुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तितां^(३) ।
 आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमं ॥
 आषाढासु यशःप्राप्तिमुत्तरासु विशोक्ततां ।
 अतलं च शुभान् लोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ॥
 वेदवित्त्वमभिजिति भिषकमिद्धिं च वारुणे ।
 अजादिकं प्रौष्ठपदे विन्देद्भार्यां तथोत्तरे ॥
 रेवतीषु तथा कृष्यमश्विनौषु तुरङ्गमान् ।
 आहुं कुर्वन्तथाप्राति भरणीश्चायुक्तमं ॥
 तस्मात् काम्यानि कुर्वीत अश्वेतेषु तत्त्ववित् ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

यमस्तु यानि आहुनि प्रोवाच शशिविन्दवे ।
 तानि त्वं गृह्ण काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥
 आहुयोगे तु यः आहुं करोति सततं नरः ।
 अग्निदाता सुधीमान् यो यजते स गतज्वरः ॥
 अपत्यकामो रोहिष्ठां मौम्ये तेजस्वितां लभेत् ।
 कूराणां कर्मणां मिद्धिं आर्द्रायां आहुमाचरन् ॥

(१) रूपयुक्तानीति ग० ।

(२) वाणिज्यलाभं स्वात्यानिवर्ति क० ।

(३) कुर्वन्तस्तानुराधासु दयुश्चक्रवर्त्तनमिति क० ।

सेवभागी भवेत् पुत्रौ आर्द्रं कुर्वन् पुनर्व्वसौ ।
 पृथिकामः पुनः पुथ्ये आर्द्रं कुर्वीत मानवः ॥
 अशेषासु पितृनर्चन् वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ।
 श्रेष्ठो भवति ज्ञातीनां मघासु आर्द्रमाचरन् ॥
 फाल्गुनीषु पितृनर्चन् सौभाग्यं लभते नरः ।
 प्रधानशीलः सोऽवगममुत्तरासु करोति यः ॥
 स सर्व्वमुख्यो भवति हस्ते यस्तर्पयेत् पितृन् ।
 चित्रायाश्चैव यः कुर्यात् पश्येद्रूपवतः सुतान् ॥
 स्वातीषु चैव यः कुर्यादाणि ज्यान्ताभमाप्नुयात् ।
 पुत्रार्थौ तु विशाखासु आर्द्रमीहेत मानवः ॥
 अनुराधासु कुर्व्वणो नरश्चक्रं प्रवर्त्तयेत् ।
 आधिपत्यं लभेच्छ्रेष्ठं ज्येष्ठासु मततन्तु यः ॥
 मूलनारोग्यमिच्छन्ति आषाढासु महेश्वरः ।
 उत्तरासु त्वाषाढासु तीर्णशोको भवेन्नरः ॥
 अवणे मनुलोकेषु प्राप्नुयात् परमाङ्गतिं ।
 राज्यभोगं धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं ॥
 आर्द्रस्वभिजिते कुर्व्वन् वेदान् साङ्गानवाप्नुयात् ।
 मघात्रे वारुणे कुर्व्वन् भैषज्ये सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 पूर्व्वे प्रौष्ठपदे भक्तो विन्देताजादिकं वज्रं ।
 उत्तरास्त्रगतिकस्य विन्देद् गावश्च महस्त्रयः ॥
 वज्रकुप्यकृतं द्रव्यं विन्देत् कुर्व्वन् रेवतीं ।
 चक्षानास्ययुजे भुङ्क्ते भरण्यामायुस्समं ॥

सं आहुविधिं कुर्वन् शश्विन्दुर्महौमिमाम् ।

अन्नासि लेभे चोत्कृष्टो^(१) लब्ध्वा च प्रशशाम तां ॥

कृष्णपुराणे ।

स्वर्गं लभते कृत्वा कृतिकामु द्विजेत्तमः ।

अपहृत्य गोहिण्यां मौल्ये तु ब्रह्मवर्चसं ॥

गौद्राणां कर्मणां मिद्धिमार्द्रायां शौर्यमेव च ।

पुनर्लभो सर्वमिद्धिं पुष्ट्यै पोषमवाप्नुयात् ।

सर्वान् कामांस्तथा मार्पे पैत्र्ये मौभाग्यमेव च ।

आर्य्यश्ले तु धनं विन्द्यात् फाल्गुन्यां पापनाशनं ।

शान्तिश्रेष्ठ्यं तथा हस्ते चित्रायाश्च वह्मन् सुतान् ॥

वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ तु विशाखासु सुवर्णकं ।

मैत्रे बह्वनि मित्राणि राज्यं शाक्रे तथैव च ॥

मूले कृषिं लभेत् याममिद्धिमाप्ये समुद्रतः ।

सर्वान् कामांश्चैश्वदेवे श्रेष्ठ्यन्तु अवणे पुनः ॥

धनिष्ठायां तथा कामान् वारुणे च परं बलं ।

अजैकपादे कुप्यं स्यादाहिब्रध्ने गृष्टं शुभं ॥

रेवत्यां बह्वो गावः अश्विन्यान्तुरगांस्तथा ।

याम्ये तु जौवितयं स्यात् यः आहुं सम्प्रयच्छति ॥

अत्रान्यान्यपि ब्रह्मपुराणादिवचनानि वैलक्षण्येऽपि सर्वथा
पूर्वाक्रान्तिरिक्तार्थानीति न लिख्यन्ते ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

(१) विमर्शलोपं सन्धिरार्षः ।

मघासु कुर्वन् आद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥

इति काम्यानि नवत्राणि ।

अथ वाराः ।

अत्र विष्णुः ।

सततमादित्येऽङ्गि आर्द्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । सौभाग्यं चान्द्रे ।
समरविजयं कौजे । सर्वान् कामान् बौधे । विद्यामभीष्टां जैवे । धनं
शौक्रे । जीवितं जनैश्वरे । 'कौजे' मङ्गलदिने । 'जैवे' वृहस्पतिदिने ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

अथ काम्यानि वक्ष्यामि आद्धानि तव पार्थिव ।

आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥

सर्वान् कामांस्तथा विद्यां धनञ्जीवितमेव च ।

आदित्यादिदिनेष्वेवं आर्द्धं कुर्वन् सदा नरः ।

क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

कूर्मपुराणे ।

आदित्यवारे त्वारोग्यं चान्द्रे सौभाग्यमेव च ।

कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥

विद्यामभीष्टाञ्च गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।

जनैश्वरे लभेदायुरारोग्यञ्च सुदुर्लभम् ॥

भविष्यत्पुराणे ब्रह्मोवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते आर्द्धं कुर्वन्ति मानवाः ।

सप्तजन्माणि ते जाताः सम्भवन्त्यविरोधिनः ॥

पशुतारं भवेद्यत्र नक्षत्रं गोदृषध्वज ।
 वारे तु देवदेवस्य स वारः पुषदः स्यतः ॥
 उपवासो भवेत्तत्र आहुं कार्यं तथा भवेत् ।
 प्राश्नश्चापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्तितं ॥
 सोपवासस्तु वै भक्त्या पूजयेच्चैव गोपतिम् ।
 धूप-मान्योपहारैस्तु दिव्यगन्धममन्वितैः ॥
 एवं पूज्य त्रिवस्त्रन्तं तस्यैव पुरतो निशि ।
 भूमौ स्वपिति वै वीर जपन् श्वेतं महामते ॥
 प्रातरुत्थाय च स्नानं कृत्वा दत्तार्घ्यमुत्तमं ।
 रक्तचन्दनममिश्रैः करवीरैर्गणाधिपं ॥
 मंपूज्य यद्वभूतेऽशमाभीनन्तु त्रिलोचनं ।
 वीरश्च पूजयित्वा तु ततः आहुं प्रकल्पयेत् ॥
 पञ्चभिर्ब्राह्मणैर्देवं दिव्यैर्भोगैश्च सुव्रत ।
 मगमंश्चैस्तत्र देवं ब्राह्मणैः परिकल्पयेत् ॥
 पित्र्यास्तु ब्राह्मणान् भौमान् प्रकल्प्यान्धकसुदम ।
 कुर्यादेवं ततः आहुं पार्ष्णं भास्करप्रियं ॥
 आहुं समाप्ते विधिना त्वद्यात् पिण्डन्तु मध्यमं ।
 पुरतो देवदेवस्य स्थित्वा मन्त्रेण सुव्रत ॥
 स एव पिण्डो देवेश योऽभीष्टस्तव सर्वदा ।
 अत्रामि पुरतस्तुभ्यं येन मे सन्तिर्भवेत् ।
 प्रसादात्तव देवस्य यन्मेऽभ्यर्थयते मनः ॥
 इत्थं मंपूजितो यत्र भास्करः पुनर्दो भवेत् ।

अतोऽयं पुत्रदो वारो देवस्य परिकीर्तितः ॥

एवमत्र सदा यस्तु भास्करं पूजयेन्नरः ।

उपवासपरः श्राद्धे स पुत्रं लभते धनं ॥

धनं धान्यं हिरण्यञ्च आरोग्यं सुखमुत्तमं ।

सूर्यलोकं स्वयं प्राप्तस्ततो राजा भवेन्नृप ॥

प्रभया द्विजसङ्काशः कान्ध्या जम्बुकमन्निभः ।

दीर्घेण गोपतेस्तस्यो गाम्भीर्ये कलशोद्भवः ॥

‘अविरोधिनः’ शत्रुघ्नूत्याः । रोहिण्यश्लेषामघाहस्ताख्यानि चत्वारि
नक्षत्राणि पञ्चताराणि । श्रेष्ठो गौः ‘गोवृषः’, स ध्वजो यस्य स
‘गोवृषध्वजः’ । वृष-व्याघ्र-पुङ्गव-कुञ्जराणां श्रेष्ठ्यवाचिता उत्तरपदे,
भरतर्षभादिषु दर्शनात् । ‘देवदेवः’ सूर्यः । उपवासोऽत्र शनैश्चरदिने ।
श्राद्धमादित्यवारे । एतच्च प्रातरुत्थायेत्यादिना ग्रन्थेन व्यक्तीभवि-
ष्यति । मध्यमपिण्डप्राशनमत्र यजमानस्यैव प्रतीयते, श्राद्धान्तरेषु
तु पत्न्या विहितत्वान्तर्कृतमेव । अत्र तु दम्पत्योः पुत्रकामयोः
सहाधिकाराद्विशेषानभिधानाच्च द्वयोरपि पिण्डप्राशनमिति युक्तं ।
दृश्यते च पुत्रकामकर्मान्तरे द्वयोरपि शेषप्राशनं । तद्यथा शतपथे
“क्षीरोदनं पाचयित्वा सर्पिर्भक्षन्तमश्रीयातां” इत्यादि । तथाचैव
होमानन्तरं ऊलोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्नेतरस्याः प्रयच्छतीति । ‘गोपतिः’
सूर्यः, स सुवर्णादिप्रतिमायां भविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण व्याघ्रि वा
पूजनीयः । ‘मेतः’ महाश्वेताख्यः षडक्षरः सूर्यमन्त्रः खगोक्ताय नमः
इत्येवं प्रसिद्धः । अर्थदानमन्त्रस्य सूर्याभिमुखो भूत्वा स्फण्डिने
कुर्यात् । ‘पूजयित्वा’, इति पुनः पूजनोपादानात् पूजनान्तरावगतौ

यहभृतेषादयः पञ्चदेवताः प्रणवादिभिस्तुर्थ्यन्तैः स्वस्वनामभिः पौठे
 पूज्याः । 'दिव्या मगाः' भोजकाख्या ब्राह्मणविशेषत्वेनोत्तरापद्ये
 प्रसिद्धाः, तदन्ये 'भौमाः' । अत्र वैश्वदेवीकस्य स्थाने तुपवेष्ट
 पित्र्यस्थाने ब्राह्मणान्तराण्युपवेष्टयेत् । एवमत्र 'मदा' १. 'निष्ठ-
 फललाभार्थमावृत्तिकथनं । 'प्रभा' औज्वल्यं । 'द्विजः' चन्द्रमाः ।
 'कान्तिः' तेजः । 'जम्बुकः' वरुणः । वरुणो वै जम्बुक इति ।
 वरुणस्यादित्यविशेषः, वरुणो माघमासे तु तपसीति दर्शनात् ।
 'गोपतिः' शम्भुरित्यर्थः । 'कलशोद्भवः' अगस्त्यः, स च गम्भीरतया
 विरचितः ।

पद्मपुराणे ।

शुक्राङ्गारकयुक्ता या चतुर्थी जायते तदा ।

अद्रुया आद्रुक्चिप्रा न प्रेता जायते मृतः ॥

स्कन्दपुराणे

अमायां यदि सोमः स्यात् सप्तम्यां वै दिवाकरः ।

चतुर्दश्यां चतुर्थी वा वारः स्यान्मङ्गलस्तु ते ॥

तदा आद्रं प्रकर्त्तव्यं पितृणां वृत्तिमिच्छता ।

वष्टिर्वर्षवष्ट्यानि वष्टिर्वर्षव्रतानि च ॥

कन्दर्पि पितरः स्वर्गं विमानाम्बरमास्थिताः ।

तावन्ममेव कालं हि आद्रकर्त्तुं क्षया फलं' ॥

इति काम्यवाराः ।

अथ काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे । मामि मास्यसिते पते पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

तथाष्टकाः प्रकुर्वीत काम्यान् कालान् ग्रहण्य मे ॥

आद्वाद्वर्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।

आर्द्धं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

विषुवे चापि सम्प्राप्ते ग्रहणे शशिसूर्ययोः ।

ममस्तेष्वेव भूपाल राशिष्वर्केऽनुगच्छति ॥

नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।

इच्छाआद्धानि कुर्वीत नवमस्यागमे तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कार्यं आद्रुममात्रायां मामि मास्यद्वयपक्षे ।

तथाष्टकास्वयवश्यमिच्छाकालं^(१) निबोध मे ॥

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येऽनुग्रहणेऽयने ।

विषुवे रविमङ्गलान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥

आद्वाद्वर्हद्रव्यसम्प्राप्तौ^(२) तथा दुःस्वप्नदर्शने ।

जन्मर्तग्रहपीडासु आर्द्धं कुर्वीत चेच्छया ॥

विष्णुरप्याह । सङ्क्रान्तिविषुवे चैव विशेषेणायनद्वयं ।

व्यतीपातेऽथ जन्मर्तं चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा ॥

इत्येतान् आद्रुकालांस्तु काम्यानाह प्रजापतिः ।

आद्रुमेतेषु यद्वत्तं तदानक्याय कल्पते ॥

(१) इष्टं कालमिति ग० ।

(२) आद्वाद्वर्हद्रव्यसम्प्राप्ताविति ग० ।

ब्रह्मैवर्चः । अमावास्यां प्रयत्नेन आद्रं कुर्याच्छुचिः सदा ।

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गश्चान्ते समश्रुते ॥

घृतं दद्यादमावास्यां सोमस्याप्यायनं महत् ।

एवमाप्यायितः सोमः त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ॥

मिद्धचारणगन्धर्वैः स्तुयते नित्यपूजितः ।

सर्वैः पुष्यैर्मनोऽप्यैश्च सर्वकामपरिच्छदैः ॥

नृत्यवादिचर्गातैः स्यादसुरोभिः महस्त्रयः ।

उपकीडेदिमानस्यः पितृभक्तो दृढव्रतः ।

स्तुवन्ति देवगन्धर्वाः मिद्धमहास्य तं सदा ॥

पितृभक्तस्त्वमावास्यां सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

पितृदेवान् यजन् भक्त्या यतोऽस्यामत्तयं फलं ॥

तथा ।

पुष्टिं प्रजां स्रति मेधां पुत्रानैश्वर्यमेव च ।

कुर्वीणः पौर्णमास्यान् सर्वं संपूर्णमश्रुते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखानां प्रत्यब्धं कन्यागशिगते रवि ।

पौर्णमास्यान् कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

भाद्रपदमासान्तर्गते यत्र कचन दिने कन्यागशौ रविसंक्रमणे जाते तस्माममध्यवर्त्तिन्यां पौर्णमास्यां नान्दीमुखानां पितृर्णा आद्रं कर्त्तव्यं । तत्रावध्यकं प्रत्यम्भमिति वचनात् । नान्दीमुखशब्देन चात्र चयः प्रपितामहात्परे विवक्षिताः । यस्मादग्निमेव पुराणे अक्ष वचनस्यानन्तरमेवोक्तं ।

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखाम् ॥ ५ ॥

प्रसन्नमुखमंज्रास्तु मङ्गलीया यतस्तु त इति ॥

अत्र पितामहशब्देन प्रपितामहो लक्षणीयः ।

यदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोद्वयमुखा ह्येते पितरः सम्प्रकीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वं त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृता इति ॥

अस्य नान्दीमुखवचनस्यैतत्पौर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविधिनैक-
वाक्यतापन्नत्वात् श्राद्धान्तरे नान्दीमुखशब्देन प्रपितामहात्परे त्रयो
न याह्याः । अथैतेषां नान्दीमुखमंज्रा किमर्था । अथ यथा वसवः
पितरोक्तेया इत्यादौ वस्वादिशब्दो वस्वाद्यभेददृष्टिविधानार्थः, तथात्र
वाराहकल्पौयपितृगणाभेदप्रकरणोक्तनान्दीमुखाख्यपितृगणाभेददृष्टि-
विधानार्थ उच्यते । तत्र । यतोऽत्र प्रसन्नमुख इत्यादिना नन्दन-
मुखयोगान्नान्दीमुखशब्दनिवृत्तिरभिप्रेतेति^(१) दर्शितं । अतो नाभे-
दवृक्ष्युपदेशार्थः । अथ यथा कौण्डपापौनीये मासशमेऽग्निहोत्र-
मिति परशब्दः परत्र प्रयुज्यमानः परमारूप्यभावङ्गमयस्त्रैयमिका-
ग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः, तथात्र नान्दीमुखशब्दोऽपि पुत्रजन्मादि-
काविवहितप्रसिद्धनान्दीमुखधर्मातिदेशार्थ इति । तत्र । उक्तोक्त-
रत्वात् । न ह्ययं परशब्दः परमारूप्यविवक्षया प्रयुक्तः, किन्तु नन्दन-
मुखलक्ष्योनादिति । अतोऽस्य प्रशमैव प्रयोजनं मन्यामहे ।

(१) नान्दीमुखशब्देनैषा व्युत्पत्तिरभिप्रेतेतीति ख० ।

हारौतः । अष्टका माघाभ्युदयास्तीर्थयात्रोऽपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मामि कार्यं भुवः स्मृतः ॥

ब्रह्मवैवर्तवायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि आहुकर्मणि पूजितं ।

काम्यनैमित्तिकाजस्रआहुकर्मविधायिभिः ॥

पुत्रदा धनमूलं स्युष्टकास्तिस्त्र एव च ।

इति काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

अथ वैशेषिकाः आहुकालाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यऽचनोपबद्धकालप्रक्रममनुमरद्भिरस्माभिर्दृष्टिआहु-
कालाः पूर्वमेव निरूपिताः । अथेदानीं सांवत्सरिकआहुकालाः
कथ्यन्ते । तत्र तावत् क्षयाहनिर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रतिभंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृताहनि ।

पितृस्यस्यापुत्रस्य भ्रातृर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥

मात्रादीनां आहुं कार्यमित्यनेनार्थात् पुत्रादीनां कर्त्तव्यमुक्तं ।
एतच्चाधिकारमात्रोपलक्षणार्थं । भ्रातृरित्यत्रापुत्रस्येत्यनुपञ्चनीयं ।
ज्येष्ठस्येत्यनेन कनिष्ठस्य भ्रातुर्नावग्यकं सांवत्सरिकमिति दर्शितं ।

तथा च । “न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथामृगः”

इति नियताधिकारनिराकरणात् खंहादिना त्वजित्यनेनाधि-
कारेणापुत्रस्य कनिष्ठस्यापि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यमेव ।

तथात्रोक्तं ।

अपि स्नेहेन कुर्याच्चेत् सपिण्डीकरणं विनेति ।

एतच्च प्रागेवाधिकारप्रकरणे प्रपञ्चेनोक्तं ।

प्रभासखण्डे ।

भृताहनि पितुर्यस्तु न कुर्यात् आद्धमादगत् ।

मातुष्यैव वगरोहे वत्सगन्ते मृताहनि ।

नाहं तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वेषामेव आद्धानां श्रेष्ठं मांवत्सरं मतं ।

क्रियते यत् खगश्रेष्ठ मृतेऽहनि बुधैः मदा ॥

मृतेऽहनि पितुर्यस्तु न कुर्यात् आद्धमादगत् ।

मातुष्य खगशार्दूल वत्सगन्ते मृतेऽहनि ॥

नाहं तस्य खगश्रेष्ठ पूजां गृह्णामि नो हरिः ।

न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न चान्ये देवतागणाः ॥

तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं वर्षं वर्षं मृतेऽहनि ।

नरेण खगशार्दूल भोजकेन विशेषतः ॥

भोजको यस्तु वै आद्धं न करोति खगाधिप ।

मातापितृभ्यां सततं वर्षं वर्षं मृतेऽहनि ॥

स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ।

ततो भवति दुष्टात्मा नगरे शूकरः खग ॥

अथ मृताहस्येन मरणाद्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता संवत्सरान्ते
सुख्यमृताहस्यासम्भवात् । न हि तान्येवाहानि परिवर्त्तन्ते । नक्षत्राणां
प्रातिष्ठिकं नामास्ति चिह्नं । अतो यत्र कचनान्नि मांवत्सरिकं

प्राप्नुयात् संवत्सरान्तिमाहर्गहणान्नेति चेत् । न । मृताहर्गहण-
नर्थक्यापत्तेः । अतो मरणाहर्गहर्चिनी तिथिर्विवक्षिता । अहर्गहणं
रात्रेरप्युपलक्षणार्थं । तेन रात्रिमृतस्यापि सा तिथिर्लभ्यते ।
एवं च संवत्सरान्ते मृताहमम्बन्धिन्यां तिथौ मांवत्सरिकं कर्त्तव्य-
मिति लभ्यते ।

अत्र च ।

यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया खानदानजपादिष्विति ॥

देवतादिवचनानुसाराद्यथा कर्मकालेष्वविद्यमानाया अपि तिथेः
सम्पूर्णत्वकल्पनया ग्रहणं, न तथा मृताहर्गहर्चिनीतिथौ मरणमम्बन्धितया
ग्रहणं, किन्तु मरणकालिन्या एव । अतः मांवत्सरिके मृताहर्गहर्चिनीका
मरणकालिक्येव तिथिर्निर्दिष्टा ।

तदाह नारदोऽयमपराधो वसिष्ठः ।

पारणे मरणे नूणं तिथिस्तात्कालिकी स्यात् ।

पिच्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

‘तात्कालिकी’ यस्मिन् काले उपवामादिब्रतपारणं मरणं वा
तत्कालवर्त्तिन्येव तथोन्मिथिः । न पुनरतत्कालवर्त्तिनः । प्रातरा-
दिषु त्रिमुहूर्त्तादिना पिच्ये मांवत्सरिकादावस्तमयवेलायामहर्गह-
स्पृष्टापि मरणकालिकी तिथिः सम्पूर्णा निगद्यते । मरणकालिक्या-
न्तिथौ मांवत्सरिके कर्त्तव्ये प्राप्ते यदि सास्तमयवेलायामपि दिना-

न्तेऽस्मि तदा मा कुतपापराहयोरस्तीति मत्वा तदुपलक्षित एव
दिवसे कुतपादिषु श्राद्धं कर्त्तव्यमिति ।

अथवाच मृताहशब्देनोपलक्षणत्रयविशिष्टमहोरात्रमभिप्रेतं ।

तदाह व्यासः ।

मामपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् क्षियतेऽहनि ।

प्रात्यब्दन्तत्तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुरिति ॥

तथाभूतमित्युपलक्षणत्रयोपेतं । अत्र मासपक्षाहोरात्राणि
चान्द्राण्येव ग्राह्याणि, न मौरमावनानि । सन्ति च तानि ब्रह्मसिद्धान्ते
निरूपितानि ।

दर्शादृश्यान्धस्तिंशदिवसस्तु मावनो मासः ।

रविमङ्गान्ति विशिष्टः मौरो मासो निगद्यते तज्ज्ञेः ।

तथा ।

चान्द्रः शुक्रादिदर्शान्तः मावनस्तिंशता दिनेः ।

एकराशा रविर्यावन्कालं मासः सभास्कर इति ॥

एषु च मासेषु मध्ये सांवत्सरिकादिपितृकार्यं च चान्द्रस्यैव
ग्रहणमाह व्यासः ।

विवाहादौ स्मृतः मौरो यज्ञादौ मावनः स्मृतः ।

आब्दिके पितृकार्यं च मासश्चान्द्रममः स्मृत इति ॥

लघुहारोतः ।

चक्रवत्परिवर्त्तत सूर्यः कालवशाद् यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितं ॥

मासचिह्नस्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मामः स परिकीर्तितः ॥

पौषादिमंजा चान्द्रस्यैव ग्राह्या । तत्र यद्यपि परस्मिन्नपि दिने
कर्मकालव्याप्तिमश्वत्वाः, तथापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् पूर्व-
स्मिन्नेवाहनि आहुः ।

आह सुमन्तः ।

द्विरह्वापिनी चेक्षात मृताहस्य तु या तिथिः ।

पूर्वस्यान्निलेपेत् पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितं ॥

वृद्धयाजत्रन्त्यः ।

देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितोरविः ।

शिवरहस्यमौगपराणयोः ।

प्रायः प्रान्त उपोष्यः स्यान्नित्येदेवफलेषुभिः ।

मूलं हि पितृहृष्यथे पैत्र्यं चाक्रं महर्षिभिः ॥

‘मूलं’ आरम्भः ।

नारदौघपराणे ।

तिथिप्रान्तं सुराख्यं हि उपोष्यं कवया विदुः ।

पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालज्ञैर्विदुः ॥

निगमः ।

पूर्वाह्निकाम्, तिथयो देवकार्ये फलप्रदाः ।

अपराह्निकाम्, तिथयो देवकार्ये फलप्रदाः ।

अत्रापराह्नः मृत्तकालः वक्ष्यमाणेष्वपराह्नस्येतमो वेदितव्यः ।

अतः पूर्वदिनमश्वत्थिनी मृताहतिथिः मांस्वस्तिकेऽभ्युपेया सा च

यद्यपराह्णे त्रिमुहूर्त्ता भवेत् तदैव ग्राह्या । न तु त्रिमुहूर्त्ताभूयः ।
तदाह बोधायनः ।

उदिते दैवतं भानौ पितृश्चास्त्वमिते रवौ ।

द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्ण्य मा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति ॥

अस्यार्थः । भानावुदिते मयुत्तरकाले अह्नो मुहूर्त्तद्वयं 'दैवतं'
दैवदेवत्यं । तस्मिंश्चास्त्वमिते तत्पूर्वकालीनमह्नो मुहूर्त्तत्रयं 'पितृ'
पितृदेवत्यं । अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमात्
हव्यकव्ययोर्ग्राह्येति । तदेवमस्तमयात् पूर्वं त्रिमुहूर्त्ता ग्राह्येति स्थिते
यद्भवित्युपगणे ।

व्रतोपवामस्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये मा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैलक इति ॥

'विपरीता' अस्तमयमम्बन्धिनी । यच्च व्यासोक्तं ।

अह्नोऽस्तमयवेलायां कलामात्रापि या भवेत् ।

मैत्र प्रत्याब्धिके ग्राह्या इतरा पुत्रहानिदेति ॥

यच्च वसिष्ठोक्तं ।

पितृऽस्तमयवेलायां सृष्टा पूर्वा निगद्यत इति ।

तदेतत् पूर्वदिनापराह्णत्रिमुहूर्त्तव्यापि, किं पुनर्न्यायेन प्रशं-
सार्थं । न तु घटिकादिमात्रकालीनायाः परिग्रहार्थं, तथाविधायाः
कर्मापत्त्याप्रत्वात् । उत्तरदिने कर्मपर्याप्तापराह्णे व्याप्तिनाभाच्च ।
अतएव शरीतः ।

तथाहि ।

पुष्येण युक्त्वह्नो यस्यां पौर्णमास्यां सा पौषी । सा यस्मिन् मासे

स पौषमामः । एवं माघादयोऽपि । तदाह पाणिनिः । मन्त्रेण युक्तः कालः । साम्निन् पौर्णमासीति मंजायामिति । न च मौर-
मावनयोः एवंविधास्ति मंजा, एवंविध पौर्णमासीयोगनियमो वा
अतः सांवत्सरिकादौ चान्द्र एव मामो ग्राह्यः ।

यत् पुनर्वचनं ।

यस्मिन्नाशौ गते सूर्ये विपत्तिं याति मानवः ।

तद्वाशावेव कर्त्तव्यं पितृकार्यं मृताहनि ॥

तदेतदधिमामविषयं ।

अधिमामे विपत्तिस्तेत् मौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य आङ्गं पिण्डोदकादिषु ॥

व्याख्यातो मामः । अस्याङ्गं पत्नः । तिथिस्तु चान्द्रमहोरात्रं ।

तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

मावनं स्यादहोरात्रमुदयादुदयो रवेः ।

रवेस्त्विंशन्तु राश्वंशस्तिथिमम्भोग ऐन्दवः ॥

सूर्यादयात् सूर्यादयान्तरपर्यन्तं मावनमहोरात्रं । मेघादिमंज-
कराश्विचिंशंशभोगे रवेः राश्वंशः मौरमंजक इत्यर्थः । तिथिमम्भोग
इति । यावता कालेन राश्वेर्द्वादशचिंशाशाश्वन्दममा भुज्यन्ते तावत्
कालस्तिथिमम्भोगः, तच्चान्द्रमहोरात्रं, तदेतत् प्रतिपदादिमंजाभि-
र्व्यवह्रियते । एवं मामोपलक्षितमामविशेषणत्रयोपेतं मावनमहोरात्रं
मृताहशब्देनोक्तं वेदितव्यं ।

इति त्रयाहर्निर्णयः ।

अथ तयाहद्वैधनिर्णयः ।

तत्र तयाहश्राद्धतिथिद्वैधे कर्मकालव्यापिनी याह्या ।

यदाह व्यासः ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तया कर्माणि कुर्वीत द्वाप्तद्वि न कारणं ॥

यदा तु तिथिमास्ये द्वयोरपि तिथ्योरपराहसम्बन्धस्तदानीं पार्व-
णेतिकर्त्तव्यताके सांवत्सरिके पूर्वैव तिथिः ।

अपराह्णे पितृणान्तु या पराह्णानुयायिनी ।

सा याह्या पितृकार्यं तु न पूर्वाह्णानुयायिनी ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

व्रतोपवामनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चापराह्णिकीति ॥

अस्तादिशब्दाश्चापराह्णपरा एव ।

तथा च वृद्धमनुः ।

यस्यामस्तं रविर्थाति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

मनुरपि । यस्यामस्तं रविर्थाति पितरस्तामुपासते ।

सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

अतएव शिवरहस्य-ब्रह्मवैवर्त्त-भार-नारदौयपुराणेषु ।

दर्शं च पौर्णमासे च पितुः सांवत्सरं दिनं ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति ।

यत्तु युग्माग्नियुग्मभूतानामित्यादि निगमवाक्यं, तद्ब्रतोपवा-
मादिविषयं ।

तदाह व्यासः ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्विष्टादिवृद्धादौ वृद्धिह्रामादिषोडशादिति ॥

एकोद्विष्टेत्यादि पैलकश्राद्धोपलक्षकं । तदेवं तिथिसाम्ये पूर्वा
याह्येति सिद्धं । वैषम्ये तु आह बोधायनः ।

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदयाद्रविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य ह्रामे त्वस्तमियाद्रविः ॥

क्षयाहमेव विषयीकृत्य स एवाह ।

अपराहृदयव्यापिन्यतौतस्य यदा तिथिः ।

क्षये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धिकार्यं तथास्तदा ॥

यत्तु व्याघ्रेण तिथिसाम्येऽपि परतिथिग्रहणमुक्तं ।

खर्वो दर्पस्तथा हिंसा चिविधन्तिथिलक्षणं ।

खर्वदर्पो परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकीति ॥

‘खर्वः’ साम्यं । ‘दर्पः’ वृद्धिः । ‘हिंसा’ क्षयः । तदेतत्साम्यब्रान्तं
क्षयाहव्यतिरिक्ततिथिविषयमासीत् ।

यच्च ।

शुक्लपक्षे तिथिर्गोक्षा यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्गोक्षा यस्यामस्तमितो रविरिति ॥

मार्कण्डेयवचनं ।

तत्तु शुक्लपक्षस्योदयोऽपि यक्ष्मोपलक्षकत्वात् देविपक्षक-

कालविभागमात्रपरत्वेन व्यवस्थापनीयं । तदेवं पार्वणैकसम्बन्धोऽप-
राहस्यश्रृंगधौननिर्णयः । पार्वणेतिकर्त्तव्यताकस्य मावत्सरिकस्या-
यमङ्गभूतः कालो विवेचितः । एकोद्दिष्टस्य माध्याह्निकत्वात् पूर्वो-
त्तरयोर्मध्याह्नस्यश्रृंगस्कारेणैव एकोद्दिष्टविधिं निर्व्वर्त्त्य मावत्सरिक-
श्राद्धाङ्गकालनिर्णयो विधेयः ।

तत्र मनुः ।

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणं ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकं ॥

हारीतोऽपि ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वणश्चापराह्णे तु प्रातर्द्विनिमित्तकं ॥

वृद्धगौतमः ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्नव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वा परापि वा ।

तस्यां पितृभ्यो दातव्यं ह्यमवृद्धौ न कारणं ॥

इति क्षयाहद्वैधनिर्णयः ।

अथ क्षयाहापरिज्ञाने मावत्सरिकश्राद्धकालाः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अक्षय उवाच ।

न जानाति दिनं यस्तु मामं वाण्यमराधिप ।

रुतयोस्तु महाप्राज्ञ पित्रोस्तु स कथं नरः ।

आहुं करोतु वै तार्था विधिवत् वत्सरात्मकम् ॥

अत्र पित्रोरित्युपलक्षणम् ।

आदित्य उवाच ।

मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज ।

तेन कार्यममावास्यां आहुं वाक्स्मरं नृप ॥

यस्य प्रोषितस्याप्रोषितस्य वा मृताहं तिथिर्न ज्ञायते तस्य
तन्मामामावास्यायां सांवत्सरिकं कार्यमित्यर्थः ।

तदाह वृहस्पतिः ।

न ज्ञायते मृताहस्यत् प्रमीते प्रोषिते सति^(१) ।

मामस्येत् प्रतिविज्ञातस्तदर्थं स्यान्मृताहनि ॥

प्रोषिते इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् । 'दर्श' तन्मामामावास्यायां ।

'मृताहनि' तच्च कर्त्तव्यमिति शेषः ।

अस्मिन्नेव विषये एकादश्यां आहुमाह मरीचिः ।

आहुविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृताहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं हृष्टपक्षे विशेषतः ॥

अत्र विशेषत इति हृष्टपक्षस्य प्रशस्तरत्वाभिधानेन शुक्लपक्षो-
ऽप्यनज्ञायत इति गम्यते । ततश्च शुक्ल-हृष्टैकादश्यार्विकल्पे प्राप्ते
एवं व्यवस्था । मासे पक्षे च विज्ञाते तिथिमासस्यापरिज्ञाने तस्मात्
मामसा तत्पक्षस्थितायामेकादश्यां आहुं कार्यं, विज्ञायमानपक्ष-
परित्यागे कारणाभावात् । पक्षस्याप्यपरिज्ञाने हृष्टैकादश्यां तदज्ञाने
शुक्लैकादश्यामपीति ।

(१) प्रोषिते सन्निहिते सतीति ग० ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिनमेव विजानाति मासं नैव तु यो नरः ।

मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाय समाचरेत्^(१) ॥

यस्य तु मृताहः परिज्ञायते मासस्तु न ज्ञायते तस्य मार्गशीर्षे
भद्रपदे माघे वा तस्मिन्सहस्रि श्राद्धं कार्यं ।

तदाह वृहस्पतिः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

यदा तु प्रोषितमृतस्य दिनमासावुभावयविज्ञातौ स्यातां तदा
तत्प्रस्थानकालिकयोर्दिनमासयोस्तत्सांवत्सरिकं कार्यम् ।

तदाह वृहस्पतिः ।

दिनमासौ न विज्ञातो मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु याज्ञौ पूर्वाक्तया दिशा ॥

इत्यस्यायमर्थः । प्रस्थानतिथ्यज्ञाने तन्मासज्ञाने च तन्मासवर्त्तिन्या-
ममावास्यायां सांवत्सरिकं, प्रस्थानतिथिज्ञाने मासाज्ञाने च मार्गशीर्षे
माघे वा तस्यामेव तिथौ कुर्यात् । प्रस्थानतिथिमासयोरुभयोरप्य-
ज्ञाने तु तन्मरणश्रवणकालिकयोस्तिथिमासयोः कुर्यात् । तदाह
प्रप्तेताः । अविज्ञातमृते अमावास्यायां श्रवणदिवसे वा । 'श्रवणदिवसे'
मरणवार्त्ताकर्णनतिथौ ।

भविष्योत्तरेऽपि ।

(१) माघे वा तद्दिनं भवेदिति ख० ।

मृतवार्त्ताश्रुतौ याद्वौ तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु ।

अवणतिथिस्मरणे च मार्गशीर्षे माघे वा तस्यामेव तिथौ कार्यं ।
अवणतिथिमासयोरुभयोरपि विस्मरणे माघस्य मार्गशीर्षस्य वा
अमावास्यायां कार्यं ।

तदुक्तं प्रभामखण्डे ।

मृतस्याहो न जानाति मासं वापि कथञ्चन ।

तेन कार्यममावास्यां आहुं माघेऽथ मार्गके ॥

‘कथञ्चन’ मरण-प्रस्थान-अवणरूपेण केन केनाप्युपलवर्तनेत्यर्थः ।

भविष्योत्तरे ।

प्रवाममन्त्रेणापि स्यातामौ विस्मृतौ यदा ।

तदानीमपि तौ याद्वौ पूर्ववन्मृतकादिके ॥

यस्य तु प्रोषितस्य मरणवार्त्ता तज्जीवनवार्त्तापि नागता पञ्चद-
शवर्षपर्यन्तमागमनं नास्ति तस्य तदूर्द्ध्वं पालाशौभिः समिद्धिः कुशैर्वा
क्षरीरप्रतिकृतिं कृत्वा यथाविधि दाहसंस्कारं निर्व्वर्त्य तदानीन्तन-
पञ्चमामतिथिसृष्टेऽहनि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यमित्याह जातृकर्णेः ।

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव सागतिः ।

ऊर्द्ध्वं पञ्चदशादर्षात् कृत्वा तु प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यान्तस्य च संस्कारं यथाकविधिना ततः ।

तदादौन्येव सर्व्वाणि शेषकर्माणि मञ्चरेत् ॥

एतच्च प्रोषितमृतआहुप्रयोगप्रकरणे विस्तरेण दर्शयिष्यते ।

इति सदाहापरिज्ञाने सांवत्सरिकदिनकाशः ।

इति सांवत्सरिककालनिरूपणम् ।

अथ प्रेतश्राद्धानां कालाः ।

तत्र तावत्स्रवमंशकानां श्राद्धानां, तत्र चान्तर्दशाहं क्रियमाणानां
नवश्राद्धमंशां निवेशयन्नाश्रुलायनो दशाहपर्यन्तं नवश्राद्धमंशकत्वमाह ।
नागरखण्डे भर्तृयज्ञः ।

चीणि सञ्चयनस्यार्थं तानि वै शृणु साम्प्रतं ।
यत्र स्थाने भवेत् मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
एकोद्दिष्टं ततो मार्गं विश्रामो यत्र कारितः ।
ततः सञ्चयनस्थाने तृतीयं श्राद्धमिष्यते ॥
पञ्चमे सप्तमे तद्ददृशे नवमे तथा ।
दशमैकादशे चैव नवश्राद्धानि तानि च ।
वैतरणग्रामसम्प्राप्तः प्रेतस्तृप्तिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तृतीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावनौ द्विजाः ।
सूतकान्ते गृहश्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रचलते ॥

आह कात्यायनः ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवश्राद्धमुच्यते ॥

व्यासः ।

प्रथमे सप्तमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यत्तु वै दीयते जन्तोस्तत्रवश्राद्धमुच्यते ॥

आह ब्रह्मः ।

आद्यं श्राद्धमगृहोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्त्तुंस्तात्कालिकौ शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

‘आद्यं’ नवं ।

पैठौनमिः ।

मद्यःशौचे प्रदातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य आहुतग्रथ्यामनादिषु ॥

कृष्णपराणे ।

प्रेताय च गृहदारि प्रथमे भोजयेद्द्विजान् ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं खुरकर्म सवान्धवैः ॥

चतुर्थं बान्धवैः सर्वैररुग्णां मञ्जयनं भवेत् ।

पूर्वान्विप्रान् प्रयुञ्ज्यात् युग्मांस्तु अद्धया शुचीन् ॥

पञ्चमे नवमे चैव तथैकादशेऽहनि ।

युग्मांश्च भोजयेद्विप्रान् नवआहुतं तद्विदुः ॥

ब्राह्मपराणे ।

चतुर्थं ब्राह्मणानाञ्च पञ्चमेऽहनि भृशतां ।

नवमे वैश्यजातीनां शुद्धाणां दशमात्परे ॥

अत्रिः ।

प्रतार्य सृत्तिकाम्स्तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

अत्र आहुतिमिसत्तु एकमेकादशेऽहनि ॥

एवंमत्येकादशाहिकाश्रवयाहुतादशैवान्वविधीयमानं ब्राह्मणभोजनं
कर्मान्तरमिति गम्यते ।

वृहस्पतिः ।

चतुर्थेऽहनि विप्रभ्यां देयमश्वं हि बान्धवैः ।

गावः सुवर्णं वित्तञ्च प्रेतमुद्दिश्य शक्तिः ॥

‘चतुर्थे’ मञ्जयाहनीत्यर्थः ।

यदिष्टञ्जीवतश्चामीत्तद्द्यात्तस्य यन्नतः ।

तस्य प्रेतस्य जीवतो यत्किञ्चिदभौष्टमामीत्तद्द्यादित्यर्थः ।

इति नवश्राद्धकालाः ।

अथ षोडशश्राद्धानीत्येवं प्रसिद्धानां प्रेतश्राद्धानां कालाः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

पितृणाम्यकदेहानां श्राद्धषोडश सर्व्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशमंख्यया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितस्तेषां तत्र विप्रांश्च तर्पयेत् ॥

जातृकर्णः ।

द्वादश प्रतिमास्यानि श्राद्यं षाण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशं ॥

षाण्मासिके इत्येतेन विहितयोः श्राद्धयोर्निरूपणार्थमाह ।

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः संवत्सराश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

एकेनाह्ना त्रिभिर्व्या यदा षण्मासाः, न्यूनाः स्युः संवत्सराश्च

तदा षण्मासाब्दिके कार्य्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अस्थिसञ्चयने श्राद्धं त्रिपले मासिकानि च ।

पैठीनसिः ।

षाण्मासिकाब्दिके आहुः स्यातां पूर्वैश्चुरेव ते ।
मासिकानि स्वकौये तु दिवसे द्वादशेऽपि च ॥

तथा ।

मपिण्डौकरणादर्थाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
एकोद्विष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपते च ततः परं ।
मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावदावत्सरं द्विजाः ।
ततः परतरं कार्यं मपिण्डौकरणं क्रमात् ॥
कृते मपिण्डौकरणे चरमं प्रोच्यते पुनः ।
ततः प्रभृति निर्मुक्तः प्रेतत्वात् पितृताङ्गतः ॥

श्याम्रपादः ।

एकादशे चतुर्थे च मासि मासि च वत्सरं ।
प्रतिमंवत्सरं चैवमेकोद्विष्टं मृताहनि ॥
अग्निमत्प्रेतश्राद्धे विशेषमाह कात्यायनः ।
श्राद्धमग्निमतः कार्यं द्वादशेकादशेऽहनि ।
ध्रुवाणि तु प्रकुर्वन्ति प्रमोताहनि सर्वदा ॥
त्रैलोकिकादृद्धानि ध्रुवाणि ।

अतएवाह जातुकर्णः ।

ऊर्द्धं त्रिपलात् यच्छ्राद्धं मृताह्नयेव तद्भवेत् ।
अधस्तु कार्यं द्वादशमाहिताग्निद्विजग्नय इति ॥
हारीतस्तसमर्थविषयं मासिकानां कालविकल्पनाह ।

मुखं श्राद्धं मासि मामि अपर्याप्नातुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशाथवेति^(१) ॥

तत्रोपरितने प्रकरणे वृद्धावुपस्थितायां सपिण्डीकरणापकर्षणं
वक्ष्यते । तन्निबन्धनं मासिकानामपकर्षं अपुनरावृत्तिश्च तत्रैव
वक्ष्यामः ।

इति षोडशश्राद्धानीत्येवंप्रसिद्धश्राद्धानां कालः ।

अथ सपिण्डीकरणकालः ।

तत्र यथाकालं द्वादशसु मासिकेष्वनुष्ठितेषु पूर्णे संवत्सरे तदूर्द्धमौ-
त्सर्गिकोऽनग्निसपिण्डीकरणस्य कालः ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे मासिकान्तानि श्राद्धान्युक्ताभिहितं ।

अथ संवत्सरे पूर्णे यथावत् क्रियते नरैः । ।

सपिण्डीकरणं सम्यक् तत्रापि विधिरूष्यते ॥

अस्य च कालस्यानग्निसत्कर्तृकानग्निसहैवत्यसपिण्डीकरणाङ्गत्वं
नैमित्तिकश्च कालान्तरमुक्तं भविष्यत्पुराणे ।

सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानो ह्यनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्व्वेद्युर्भरतर्षभ ॥

उक्तञ्च पुलस्त्येन ।

निरग्निः सहपिण्डत्वं पितृर्मातुश्च धर्मातः ।

पूर्णे संवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वा यदि वा भवेत् ॥

वृद्धिश्चौडमौञ्चीविवाहादिरूपोऽभ्युदयः ।

उपलक्षणश्चैतन्मन्दीश्राद्धनिमित्तभूतस्य कर्ममात्रस्य । एतच्चा-

(१) द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि चेति क० ।

धानाद्युपसंप्राप्तावित्युक्तनेवचने “कर्त्तुं नान्दीमुखं” इति आध्यायनि-
वचने च स्फुटीभवति । सैषा यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्यते ततः प्रागेवा-
पकृत्यसपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीमुखसंज्ञकं कुर्यादित्यर्थः ।
अनेन प्रवृत्ताधिकारस्यापरिसमापितप्रेतआहूत्यौड-मौञ्जी-विवा-
हाधानादौ तदङ्गभूते च नान्दीआहूतेऽनधिकारोऽपि दर्शितः ।
आह लघुहारीतः ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः श्रिय एव च ।

सहपिण्डक्रियां कुर्यात्^(१) कुर्यादाभ्युदयं ततः ॥

नागरखण्डे ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्द्धतः स्मितम् ।

वृद्धिर्वा गामिनी चेत् स्यात्तर्वागपि कारयेत् ॥

आधानाङ्गभूताआन्दीआहूता प्रागपकर्षमभिप्रेत्याहोचनाः ।

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकं मृतवत्सरे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात् ॥

अत्र चापकृत्यमाणसपिण्डीकरणे तदन्तमपकर्षे स्यादिति न्यायात्
पूर्वाणि मासिकान्यपकृत्य सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।

वृद्धवसिष्ठोऽप्याह ।

आहूतानि षोडशादस्या न तु कुर्यात् सपिण्डनम् ।

तद्भानौ तु यतः प्रेतः पितृत्वं न प्रपद्यते ॥

अपकर्षपक्ष एवेतत् । अनपकर्षे कमविधानादेव तत्सिद्धेः ।

अतएव आध्यायनिः ।

प्रेतआहूतानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

(१) कृत्वा इति ख० ।

अपकृष्य प्रकुर्वति कर्तुं नान्दीमुख द्विजः ॥

यत्तु लौगाक्षिवचनम् ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मामिकं चोदकुम्भश्च देयं तस्यापि वत्सरमिति ॥

तत्तु तदन्तापकर्षन्यायेन कृतेष्वपि मामिकेषु “तान्येव तु पुनः कुर्यात्” इति कल्पसूत्रकारवचनोक्तपुनरनुष्ठानविषयत्वेन व्याख्येयम् ।

अपकृष्यत्यनुवृत्तावाहोशनाः ।

वृद्धिश्चाद्धविहौनस्तु प्रेतश्चाद्धानि यश्चरेत् ।

स आद्धौ नरके घोरे पितृभिः सह पथ्यते ॥

अनुपम्यतायां वृद्धौ यः प्रेतश्चाद्धान्यपकर्षेदित्यर्थाद् वृद्धिमन्तरेणानपकर्षोऽयं समर्थविषयः । अममर्थविषये तु वृद्धिश्चाद्धप्रत्युपस्थानं त्रिनाष्टपकृष्यमाणस्य च कालविकल्पानाह गोभिलः । “पूर्वं संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदर्हवा वृद्धिरापद्येत” । अत्र केचित् पूर्वं संवत्सरे यदर्हवा वृद्धिरापद्येतेत्येतयोः पक्षयोरनग्निकैकविषयत्वं । षण्मासे त्रिपक्षे वेत्येतयोस्तु माग्निकैकविषयत्वमिति व्यवस्थां मन्यन्ते । उद्गात्रयन्ति चात्र पैठीनसिप्रचनम् ।

त्रिपक्षेऽग्निमतः कालो वृद्धौष्टापूर्णकर्मसु ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्णं संवत्सरेऽपि वेति ॥

अग्निमत्सपिण्डीकरणकालप्रकरणे वक्ष्यमाणानि वचनान्युपन्यस्यन्ति । अत्रेदं वक्तव्यं । यद्यग्निमत्त्वविशेषणवत्स्तिपक्षादिपक्षाः सन्ति, सन्तु तेऽस्य संवत्सरान्ते कर्तुं समर्थस्यापि मुख्यकल्पाः । अनग्निकत्वसामर्थ्यप्रयुक्ताः प्रकृते गोभिलवचनोक्तसंवत्सरपक्षेणैकवाक्यता गताः

मन्तः मन्त्रनक्त्याः । व्याघ्रस्वग्निरहितानामपि सह षोडशभिः आहुः
मपिण्डौकरणस्य द्वादशाह एव प्रशस्तः काल इत्याह ।

आनक्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थितेऽथ शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

इत्यनग्निकमपिण्डौकरणकालः ।

अथ साम्निकमपिण्डौकरणकालः ।

तत्राह लघुहारीतः ।

अनग्निस्तु यदा वीर भवेत् कुर्यात्तदा गृह्ये । ५

प्रेतश्चंदग्निमान् यस्तु त्रिपत्ते वै मपिण्डनम् ॥

अत्र गृह्ये आहुकर्त्ता यद्याहवनीयग्रहितः प्रेतस्याहवनीयवान्
भवेत् तदा स कर्त्ता तस्य प्रेतस्य मृताहविमादारभ्य पञ्चमे पूर्णे
मपिण्डौकरणं कुर्यात् ।

तथा ।

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतस्यानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत् कार्यं मपिण्डौकरणं मुनेः ॥

एव मृताहदारभ्य द्वादशे दिने इति वेदितव्यम् ।

आह कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्वृत्य पूर्णं दर्शाद्यथाविधि ।

ब्रह्म कुर्वीताग्निमान् विप्रो मातापित्रोः मपिण्डताम ॥

अज्ञाभिप्रायः । अग्निमता ह्यमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः पिण्डा-
न्वाहार्यकं कर्त्तव्यम् । तच्च प्रसीतमातापितृकस्य मपञ्चीकपिषादिदेवता-
न चाकृतमपिण्डौकरणयोस्तयोर्दर्शनाद्वादी देवतात्ममुपपद्यते । तस्य

सपिण्डीकरणोत्तरकालिकत्वस्मरणात् । अतः पिण्डपितृयज्ञश्राद्धयो-
र्लोपो माभूदिति मत्वा अग्निमान् विप्र एकादशाहकर्त्तव्यं प्रेतकार्यं
निर्वर्त्य दर्शात् प्रागेव यस्मिन् कस्मिन्नप्यहनि मातापित्रोः सपिण्डी-
करणं कुर्यादिति । विप्रयज्ञमुपलक्षणम् । क्षत्रियादिष्वपि न्यायस्य
तुल्यत्वात् ।

पचान्तरमाह हारीतः । या तु पूर्वममावास्या तस्यामिति ।

अतएवाह जाबालः ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वं दर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णत्वे तु तथापरः ॥

मृताहमारभ्य यद्दशरात्रं तस्मात् परतो यः प्रथमो दर्शो भवेत्
तस्मिन्नग्निमान् सुतः पित्रोः सपिण्डीकरणं कुर्यादित्यर्थः । दशरात्र-
यज्ञमग्नौचकालोपलक्षणार्थम् । तदेवं साम्निकस्य त्रयः सपिण्डी-
करणकाला उक्ता भवन्ति । “द्वादशाहः, दशाहात् परकालीनाया
अमावास्यायाः पूर्वं किमप्यहः, दशाहात् परामावास्या चेति” ॥

इति साम्निकसपिण्डीकरणकालाः । इति त्रैवर्णिकाणाम् ॥

अथ शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालाः ।

तत्र सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यमुवृत्तौ विष्णुः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्त्तितमिति ।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदिति वृद्धाः । वचनबलादग्नौच-
मथ एव श्राद्धकरणं ।

इति शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालाः ।

इति सपिण्डीकरणकालाः ।

तदेवमेते सपिण्डान्वाह्यार्थक-साधारणसंज्ञकोभयविध-पार्ष्वण-
 वृद्धिकर्माङ्ग-काम्य-सांवत्सरिक-आहुतानां नवआहुषोऽंशआहुतानौत्यं
 प्रमिद्धानां सपिण्डीकरणस्य चास्मिन् प्रकरणे कालाः प्रतिपादिताः ।
 अथान्येषां आहुकालेषु वक्तव्येष्टिदमुच्यते । तीर्थआहु-गृद्धिआहु-
 दैविकआहु-यात्राआहु-जीवच्छ्राद्ध-गोष्ठीआहुतानां स्वधिकारवाक्योप-
 दिष्टा एव काला इति । ते विशेषाधिकारप्रकरण एव निरूपिताः ।
 तत्र च अकाले काले वा तीर्थप्राप्तिस्तदनन्तरमेव तीर्थआहुकालः ।
 अकालेऽप्यय काले वा तीर्थे आहुं यथा नरैः । इति मत्स्यपुराणस्म-
 रणात् । पापक्षयार्थं कृच्छ्रव्रतसमाप्तिं गृद्धिआहुकालः । “आहुं
 कुर्याद्ब्रताक्ते तु गोहिरण्यन्नदक्षिणाः ।” इति जाबालवचनात् ।
 प्रीणनीयतत्तद्देवताधिष्ठितं तिथिवागदिकं दैविकआहुस्य कालः ।
 तन्नित्यआहुवच्छ्राद्धं दर्शादिषु च यजत इति भविष्यत्पुराणदर्शनात् ।
 तीर्थयात्रादिनात् पूर्वदिनं, समापिततीर्थयात्रस्य गृहप्रवेशानन्तर-
 दिनञ्च यात्राआहुस्य कालः । गच्छेद्देशान्तरमित्यादिभविष्यत्पुराणस्य
 यः कश्चित्तीर्थयात्रामित्यादिब्रह्मपुराणग्निपुराणयोश्च श्रवणात् । अग्नि-
 वृद्धिदर्शनानुमितमरणकालस्य मुमुक्षोस्तत्तरकालः जीवच्छ्राद्धकालः ।
 “जीवच्छ्राद्धं प्रकर्त्तव्यं” इत्यादिभविष्यत्पुराणादिप्रतिपादनात् । कस्य-
 चिद्ब्रह्मणः समागमसमूहसमय एव गोष्ठीआहुकालः । गोष्ठ्यां यत्
 क्रियते आहुमित्यादिभविष्यत्पुराणोक्तेः । मज्झिमाङ्गानां षोडशआ-
 हुतानां देवादिआहुताष्टकदिनात् प्राचीनदिनमेव कालः । देवादीनाम्
 मज्झिमादित्यादिस्मरणात् ।

इति देवताप्रकरणं निरूपितं ।

अथातः सप्त्यासविधिं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वैद्युर्नान्दीमुखं आद्धमित्यादिना शौनकवचनेन दुर्मरणमृतानां
पातकविशेषवर्ता मृताहमारभ्य संवत्सरे पूर्णे या काचिच्छुक्लैकादशी
स एव नारायणबलिमञ्जकस्य आद्धस्य कालः ।

तथाच भविष्योत्तरे दुर्मृत्युमृतान् पापविशेषकारिणश्चानुक्रम्योक्तं ।

पूर्णे संवत्सरे तेषामथ कार्यं दयालुभिः ।

एकादशीं समामाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिमित्यादि ॥

इति तीर्थश्राद्धादिकालाः ।

इति वैशेषिकश्राद्धकालाः ।

अथ मुख्यकालातिक्रमकालाः ।

ते च गौणा वाचनिकानुकल्पिकाद्येति द्विप्रकाराः । तत्रेदं
तावद्विचार्यते । मुख्यकालासम्भवे गौणकालग्रहणं कार्यं न वेति ।
ननु को मुख्यः को वा गौणः । यो विहितः स मुख्यः । यथा
वृद्धिश्राद्धादौ प्रातरादिः । यथाविहितः तत्समीपवर्त्ति तेष्वेवाङ्ग-
भावं नीयमानः सङ्गवादिर्गौणः ।

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यदागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणोति ॥

अस्यार्थः । पूर्वोत्तरयोः कर्मणोर्यः स्वकालस्तस्मादुपरितनः ।

उत्ताकर्मस्वकालाच्च पूर्वभात्री पूर्वोपरयोः कर्मणोरन्तरालकाल

इति यावत् । स पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणो ज्ञेयः । यद्वा यथोक्ता-
 न्तरालवदागामिक्रियामुख्यकालस्यापि पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणकालतां
 मन्यन्त इति । कथं पुनरुत्तरकर्मकालस्य पूर्वकर्मानुष्ठानापरहणमा-
 शङ्कते येन स्वकालात् प्रच्युतं पूर्वं कर्म तावदिनष्टप्रायं उत्तरकर्म
 स्वकालाप्रच्युतत्वादविनष्टरूपं । तत्र यद्युत्तरकर्मकाले पूर्वं क्रियते
 तदा विनष्टममाधानार्थमविनष्टविनाशनं प्रसज्येत । तन्मृतजीवना-
 शया जीवनमरणस्योपक्रमः । उत्तरकर्मकाले द्वयोरवकाशे सतीद-
 मुच्यते न पुनरस्यपि तस्मिन्निति । ननु मुख्यकालमसौपवर्त्मनः
 कालस्याभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिलभ्यत्वात्कालिकमेवोचितं । सत्यमेव ।
 तथापि तत्र बालातपकालोपलक्षणौभूतयातपमार्दवादियुगोपनौतया
 नाकिञ्चा प्रातरादिशब्दप्रवृत्त्या तस्य गौणत्वात्किञ्च विरुध्यते । ननु
 तस्मानुपदेशात् कथं याज्ञवल्क्यमाशङ्कते । प्रतिनिधिन्यायेनेति ब्रूमः ।
 सन्नेवं तर्हि यथाकथञ्चित् मादृश्यान्मध्याह्नादावपि कदाचित् प्रात-
 रादिशब्दाः प्रसज्येरन् । किमवानिष्टं, क्रियत एव हि कदाचिदत्यन्त-
 मादृश्वतः प्रचुरगौणप्रयोगमङ्गुलः सङ्गवादेरलाभे । तदेवम-
 स्मिन् मंशये कश्चित् पूर्वार्धे दैविकं आहुमित्यादिकालसंयुक्ते वाक्ये
 कालं प्रति कर्मणो गुणभावेन विधानं मत्वा प्रधानभूतविहितकाला-
 तिक्रमे गुणभूतकर्मण्युपहास्य कालान्तरानुष्ठानं न कार्यमिति
 पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सिद्धान्तितवान् । काले हि कर्म चाद्यते न कर्मणि
 कालः । अतः कर्मणामेव प्राधान्यं कालमनूद्य कर्मणो विधानात् ।
 ततः कर्म प्रति गुणभूतविहितकालातिक्रमे प्रधानभूतकर्मानुपहास्यं
 गौणकालोऽप्यनुष्ठानं कार्यम् । कालहानेः कर्मणोऽपि त्यागस्यान्याय-

त्वात् । न ह्येकव्यञ्जनविनाशे भोजनमेव संत्यज्यत इति । तदयुक्तं ।
 न तावत्कर्मगुणीभावेनात्र पूर्वपक्षो घटते । कर्मणः फलमस्वन्धात् ।
 फलवत्तन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायेन कालस्यैवाङ्गत्वात् । न च
 कर्मणः कालार्थतया परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थत्वानुवाद इति वाच्यं ।
 कालस्य फलवत्कर्मार्थत्वावगमाभावात् । नापि कालभावस्य गुणी-
 भावेनेकः सिद्धान्तो घटते । अमिद्वहेतुत्वात् सोपन्यामात् । न ह्यत्र
 कालानुवादेन कर्म विधीयते । कालस्यान्यतः प्राप्तिविरहात् । ननु
 कालस्य वाक्यान्तरेण प्राप्त्यभावेऽमावास्यादिरूपेण लोकव्यवहाराय
 देवज्ञातस्यानुवादो भविष्यति । मैवं । लोकमिद्वकालस्वरूपानुवादेन
 कर्मविधौ तस्य स्वयमेव फलतया फलवत्कर्मार्थत्वाभावेन च विधेरा-
 नर्थक्यप्रसङ्गः स्यात् । किञ्चास्मिन् कर्मणुद्देश्यस्य कालस्य न कर्म-
 न्तरमस्वन्धो घटते । तस्यैतत्कर्मणुष्ठानानन्तरमेव विवक्षितत्वात् । नन्वेवं
 तर्हि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्रापि स्वर्गकामिनमनूद्य यागविधेरवधार-
 णात्कथं न विधेरानर्थक्यं । उच्यते । यद्यपि स्वर्गकामस्योद्देश्यतया
 वाक्यान्वयस्तथापि भावनायाः प्रथमं भाव्यस्यापेक्षणात् पुरुषस्यैव
 मिद्वरूपतया तदनर्हत्वात् स्वर्गकामवत्कामनाविषयभूतः स्वर्ग एव
 साध्यत्वेन समर्थते । स्वर्गकामस्तु पूर्वमिद्व एवानूद्यते । यथा लोहि-
 तोष्णीशमृत्वजं प्रचरन्तीत्यादौ विशिष्टाणामृत्वजां प्राप्तत्वादप्राप्त-
 विशेषणमात्रपरं वाक्यं, एवमिहापि ।

तदुक्तं मण्डनमिश्रैः ।

अपेक्षितत्वाद्भाव्यस्य कामशब्दा हि तत्पराः ।

विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितमिति ॥

अतः कालानुन्नादेन तत्र कर्मविधिरित्युक्तं । तदेवं यथोक्तपूर्वा-
त्तरपक्षावयुक्तैकावत्र तर्हि तौ युक्तौ उच्येते । तत्र तावत् पूर्वपक्षः ।
नित्यनैमित्तिकेषु आवश्यकत्वेन प्राप्तेषु तादृग्विधस्वरूपनिर्वाहार्थं
यथा शक्त्यादित्युपबन्धे विहितायां मम्यन्तौ तत्सदृशप्रतिनिधिरूपं
कर्त्तव्यमिति स्थिते मुख्यकालाम्यन्तौ गौणकालग्रहणं कार्यम् ।

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

मुख्यकाले यदावयवं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेदिति ॥

‘ईदृशः’ मुख्यकालमदृशः । अनेनास्य प्रतिनिधित्वयोग्यता
दर्शिता । स्मृतयोऽपि गौणकालग्रहणं दर्शयन्ति ।

यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।

न प्राप्तोऽस्य विनोपाऽस्ति पैलकस्य विशेषत इति ॥

तथा ।

दिनोदितानि कर्माणि प्रमादादतनानि वै ।

यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत् सर्वाणि कारयेत् ।

मनसाराद्यान् कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ॥

इत्यादिकः स्मार्त्तमन्थ्यादिकालविशेषनिर्बन्धस्यागौणत्वेन तत्काल-
ग्रहणप्राप्तौ मत्यामेवावकल्प्यते । नित्यनैमित्तिके च यथा कुर्या-
दित्युपबन्धमामर्थ्यान्नित्यवदाह्रतान्यप्यज्ञान्यनित्यानि भवन्ति ।

तदाह पैठानभिः । “प्रधानमहितान्यज्ञानि भवन्ति न भवन्ति चेति” ।

ननु यदि मुख्यकालातिक्रमे गौणकालग्रहणमविरुद्धं तर्हि दर्श-
पौर्णमासपार्वणश्राद्धादीनाममावास्यादिविहितकालान्नामं पशुस्या-

दिकर्त्तव्यत्वं प्रमज्येत । का नामैषा प्रसक्तिः । अभिमतमेव हि गौण-
कालस्वीकारवादिनस्तदनुष्ठानं । एतच्च गौणकालग्रहणं न काम्येषु ।
तत्र हि सर्वज्ञोपहारशक्तस्यैवाधिकारप्रतिपादनात् । गौणकालग्रहणेन
कर्मानुष्ठाने कश्चिद्विशेषस्तिकाण्डमण्डनेनोक्तः । प्रसङ्गादुच्यते । गौणे-
ष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्राक्तां निष्कृ-
तिमाचरेत् । कालान्तरे चोदितं कर्मैतेषु पूर्वोक्तलक्षणेपु गौणेषु काले-
ष्व्याचरेत् प्रायश्चित्तप्रकरणप्राक्तां निष्कृतिं प्रायश्चित्तमाचरेत् । पक्षान्तर-
मपि तेनैवोक्तं । “प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत्” । अत्रा-
कृत्वा इत्यत्र पूर्वकालताप्रतीतिरविवक्षिता । तदेवं गौणकालग्रहणे प्राप्ते
विधीयते । सर्वत्र मप्रम्यन्तनिर्दिष्टकालस्यानुपादेयत्वेनेद्विशैकस्वभा-
वस्य निमित्तत्वेनाभिधानादधिकारिविशेषणत्वे विहितकालमन्तरेणा-
धिकाराभावात् कालान्तरे कृतमकृतमेव स्यादिति गौणकालग्रहणं न
कार्यं । विहितकालाभावे चाधिकाराभावः मान्तपनौ बाधिरूपे
प्रापणावनिमित्तस्येत्यत्र सूत्रे प्रतिपादितः ।

अतएव लौगाक्षिः ।

गणितात् ज्ञायते कालः काले तिष्ठन्ति देवताः ।

वरमेकाहतिः काले नाकाले लनकोटयः ॥

यत्तु त्रिकाण्डमण्डने ।

गौणकालग्रहणमुक्तं तत्पूर्वपक्षन्यायशैवमिद्वान्तमभिमन्य नोक्तमि-
त्युपेक्षणौघं । यत्तु यथाकथञ्चिदित्यादि स्मरणं न तत्र गौणकाल-
ग्रहणं प्रतिपद्यते किन्त्वग्रहणमेव । यतस्तस्यायमर्थोऽवगम्यते । स्वकालं
प्राप्तस्य कर्मणा मुख्यद्रव्याद्यभ्यर्त्तवशात् लोपोऽननुष्ठानं न कार्यं ।

किन्तु स्वकाल एव यथाकथञ्चिन्मुख्यद्रव्यादिभट्टशब्दव्याप्तिरोपादानेन
 किञ्चिद्विफलमपि कर्त्तव्यमिति । यच्च दिनोदितानि कर्माणीत्यादिव-
 चनं, तेन न सर्वेष्वपि कर्मसु सर्वेषाञ्च गौणकालानां गौणत्वप्रयुक्त्या
 ग्रहणमुच्यते । किन्तु केषुचिदेव कर्मसु किञ्चिदेव कालान्तरमनु-
 कल्पत्वेन मुख्यकालवज्रायादप्राप्तमेव विधीयते । श्रुतान्येव तद्वचन-
 बलेन संवत्सरान्तुमामतिथ्यादिकालविशेषविरहितानि कर्माणि काला-
 नातिक्रमे कालान्तरेऽपि कर्त्तुं युज्यन्ते । यस्तु मन्थाराद्योः आहु-
 निषेधः सोऽपि रागप्राप्तस्य भक्षणदेरिव न्यायाभासादिना प्राप्तस्यो-
 पपद्यते । अथवा “द्रव्यं ब्राह्मणमस्तिः आहुं प्रति रुचिश्च ह ।
 अकाले यदि वा काले तोष्यआहुं मदा नरैः । प्रातरेवाह्निं कर्त्तव्यं”
 इत्यादिभिरपराङ्मयतिरिक्तकालप्राप्तस्य आहुस्य मन्थ्यादिकालेऽप्ययं
 प्रतिषेधः । यत्तु मुख्यकालातिक्रमे नित्यनैमित्तिकानां गौणकाले-
 ऽनुष्ठानं दृश्यते तत् क्वचित्तु गर्हापरिहारमनःपरितोषाद्यर्थं, कश्चिन्ना-
 नुकल्पत्वेन कालान्तरविधिरित्यनवद्यम् । उपदिष्टकालातिक्रमे बाधि-
 काराभावादेव मुख्यद्रव्यालाभाद्युपलब्धकालातिक्रमो न कार्यः । एतदेव
 च मन्देहपूर्वकमुपन्यस्य त्रिकाण्डमण्डने निश्चितं । मुख्यकाले हि
 मुख्यसंख्यात् कालातिक्रमो न कार्यः । धनं नैव लभ्यते चेत्कालद्र-
 वयोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा ।

मुख्यकालमुपश्रित्य गौणमण्यस्तु तद्धनं ।

न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणं ॥

तदेवमेतत्किद्वचनमन्तरं गौणग्रहणं न कार्यं । सति तु वचने
 गौणस्य तस्मात्परम्यापि वा कार्यमिति ।

तत्राह षष्ठ्यष्टङ्गः ।

देये पितृणां आद्धे तु अशौचं जायते यदा ।

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आद्धं विधीयते ॥

मुख्यकालिकोपक्रमात् प्राग्यदा आद्धाधिकारिणामशौचं जायते ।
तदा मुख्यकालप्रत्यामन्त्रे अशौचेन चादृषिते अशौचापगमानन्तरकाल
एव पैतृकं कर्म कार्यमित्यर्थः ।

यत्तत्रिवचनं ।

तदहस्येत् प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

मृतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वेति ॥

तत्र तिथिपक्षस्वादिशब्दोक्तनिमित्तान्तरविघ्निते मुख्यकालविषये
इति पूर्ववचनाविरोधाय कल्पनीयं । एतच्च पक्षान्तरक्षयाहक्रियमाण-
प्रतिमामिक-आद्धविषयं । तत्र मामस्पृष्टकालाभावेऽपि पक्षतिथिमा-
चस्पृष्टस्यापि याज्ञवल्कात् । अतएवाह देवलः । पक्ष इति मृतकमृत-
काभ्यां मृताहोपघाते तदतिक्रम्याशौचनिवृत्तौ आद्धं कर्त्तव्यमित्युक्तं ।
तत्पात्रोपक्रमान्निमित्तमन्त्रादा पूर्वमेवाशौचविज्ञाने मति नोत्तरकालं ।
तथा च ब्रह्मपुराणे ।

मृहीतमधुपर्कस्य यजमानस्य खलिजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते नाशौचमिति निश्चयः ॥

ः दद्मृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

स्नानमवभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

निवृत्ते छप्पहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।

मृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥

नेष्टिकस्याथवान्यस्य भित्तार्थं प्रस्यितस्य च ।
 वानप्रस्थस्य वान्यस्य साधिकारस्य सर्वदा ।
 प्रतिपदाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ॥
 गोमण्डलादौ वैश्यानां रक्षाकालात्ययादपि ।
 निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारम्भे आहुकर्मणि ॥
 निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ।
 देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते कश्चित् ॥
 अपि दाहगृहौत्रोश्च स्मृतके स्मृतके तथा ।
 अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ॥
 विज्ञाते भोक्तृष्वेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं तथा ।
 भोजनाद्धं तु सम्भुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ॥
 यदा कश्चित्तदोष्कृष्टशेषव्यक्ता समाहितः ।
 आचम्य परकोयेन जलेन शुचयेन द्विजाः ॥
 विवाहयज्ञयोर्मध्ये स्मृतके मति वान्तरा ।
 शेषमन्नं परैर्देयं दातुं भोक्तृषु न स्पृशेत् ॥

अत्र “निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारम्भे आहुकर्मणि” इति तद्वयोप-
 न्यासात् पाकारम्भात् प्राक् यदा निमन्त्रणात् प्रमृत्त्या कर्मममात्रेण
 शौचाभावः, यदा तु पाकात्पूर्वं निमन्त्रणं कृतम् तदा पाकारम्भप्रमृत्त्या
 कर्मममात्रेण शौचाभावः तदादिपाकेपक्रमस्यैव प्रथमावश्यकत्वेन
 श्राद्धारम्भाभावत्वं । भोजनाद्धं तु सम्भुक्ते यदि दातुः कश्चिद्विपद्यत
 इत्येतस्य तत्कालस्मृतदाहमपिण्डनिवन्धनाशौचविषयत्वेन श्राद्धगृह-
 ताशौचविषयत्वेन वा निमन्त्रितेषु विप्रेष्वित्यादिना पूर्वोक्तं स

विरोधपरिहारे विधेयः । शेषमन्नं परैर्देयमित्येतत् भोक्तृगृह-
व्यतिरिक्तजनमरणविषयं । दातृन् भोक्तृंश्च न स्पृशेदित्यत्र दोष इति
शेषः ।

आह क्रतुः ।

पूर्वमङ्गलितं द्रव्यं दीयमानं न दृश्यति ।

उक्तमिदमशेषाच्चदूषितेऽधिकारिणि मुख्यकालमतिक्रम्याशौचनि-
वृत्तां आहुं कर्त्तव्यमिति । गृहमेधिनश्च भार्यया भर्तृवाधिकागत्तस्यां
रजोदर्शननिबन्धनागुचिचदूषितायां मुख्यकालमतिक्रम्यागुचिचनि-
वृत्तावेव आहुं कर्त्तव्यं प्राप्ते रजस्वलापतिर्नैवेकाकिना मुख्यकाल
एवामश्राद्धं कर्त्तव्यमित्याहोश्रनाः ।

अपन्नोक्तः प्रवामौ च यस्य भार्या रजस्वला ।

मिद्वान्नं न कर्त्तव्यं आश्रमं तस्य विधीयत इति ॥

अस्यामद्रव्यश्राद्धविधेः कचिदुपमं हारपूर्वकमपवादः । “श्राद्ध-
विधौ द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं । अमावास्यादिनियतं मामं
संवत्सरादृते” । सामिकभावात्सरिकविषयं आश्रमश्राद्धनिषेधः । मृताहे
प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला भवति तस्मिन्नेव दिने अन्नं नैव आहुं
कुर्यात् नास्तेन कालान्तरं वा ।

स्मृत्यन्तरे ।

आश्रित्यैकं समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न कुर्यात्तन्मृतेऽहनि ॥

तद्गर्तुः प्रत्याश्रित्यैकं अपुत्रा पत्नी स्वयमेव श्राद्धकर्त्तव्या यदि ।

“अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तृगाश्रित्यैकं । रजस्वला भवेत्का

हि तत् कुर्यात् पञ्चमेऽहनि" इति गीतमस्मरणात् यद्वाग्यारजोदर्श-
नादिरूपे आहुविघ्ने मत्यामश्राद्धं कर्त्तव्यमिति प्रकीर्त्तितं तदमा-
वास्यादिकालिकमेव न तु यन्मृताहकालिकं सामिकं मांस्मरिकञ्च
तदपीत्यर्थः । किन्तु तत् पकान्नमेव कर्त्तव्यम् । तच्चैकभार्यणम् ।

एकोद्दिष्टं तु संप्राप्तं यदि विघ्नः प्रजायते ।

अन्यस्मिन्मत्तिथौ तस्मिन् आहुं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥

'अन्यस्मिन्' अन्तरं सामि । 'तत्तिथौ' मृततिथौ 'तस्मिन्' शुक्ले
कृष्णे वा मृतस्मिन् पक्षे । आहुं विघ्नवशादतिकालं कुर्यादित्यर्थः ।
यदि विघ्न इत्यत्रापि ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधायाश्चैव तिरिकनिमित्त-
मेति विघ्नो द्रष्टव्यः । अशौचनिमित्तं विघ्नं ज्ञातं सामिकविषय-
ऽपि मृतकान्तरमेव आहुनाश्रान् ऋष्यशृङ्गवचनोक्तमनुमेयम् ।
अतएव दवस्वामिनाश्रुः । एतत् ऋष्यशृङ्गवचनं मृतकाशौचविषयं,
निमित्तान्तरं न तदहर्विघ्नं "एकोद्दिष्टं तु संप्राप्तं यदि विघ्नः प्रजा-
यते" इत्यादि मृत्युन्नावचनामिति ।

अप्युपन्यासवचनम् ।

आहुविघ्नं समुत्पन्नं अन्तरामृतमृतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वति शुद्धावर्के मनाषिण इति ॥

'अन्तरामृतमृतके' आहुप्रयोगमर्थं पाकौपकमात् प्राक् मृतके
मृतके वा जाते । 'अमावास्यां' अमावास्यायां । 'शुद्धौ' शुद्धानन्तरं ।
एतदविज्ञातमृताहमांस्मरिकश्राद्धविषयम् । अमावास्यायश्च शुक्ले-
कादश्याः कृष्णैकादश्याशौचलक्षणम् ।

अतएव मर्यादा ।

आहुविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान् कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

कृष्णपक्षे या एकादशौ तस्यां विशेषतः कर्त्तव्यमित्यन्वयः । पितृ-
कार्येषु कृष्णपक्षस्यैव ग्राह्यत्वात् । कृष्णैकादशौताप्यभावाभ्याः
पितृकार्यैश्च दण्डापूपन्यायमिद्विद्वद्भ्यम् । यत्तु षट्त्रिंशत्तम् ।

मामिकाब्दे तु सम्प्राप्ते अन्तरामृतसूतके^(१) ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षणा इति ॥

तावतोक्तान्येव तु पुनः कुर्यादिति विहितानुमामिकआहुपिषयं ।
एकोद्दिष्टरूपमामिके पूर्वमेवानुकल्पस्योक्तत्वात् । अत्र शुद्धनन्तर-
कालो मुख्यकालप्रत्यामन्त्रवाच्छ्रेष्ठः । दर्शकालस्तु ततो जघन्यः ।
मुख्यकालप्रत्यामन्त्रभावादिति मन्त्रार्थः ।

तथा च च्युतशुद्धः ।

शुचौभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचनेति ॥

अयमर्थः । शुचौभूतेन तावदातव्यं । तेन मुख्यकाले शुद्धसम्भवे
शुद्धनन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या
कर्माङ्गतया नेया । या मुख्या तिथिरशौचदूषिता कदाचन सा
नानुष्ठयति । अशौचादूषिता तु मुख्या तिथिः मदानुष्ठयेति ।

तिथिर्च्छेदो न कर्त्तव्यो विनाशौचं यदृच्छया ।

पिण्डं आहुञ्च दातव्यं विच्छिन्ति नैव कारयेदिति ॥

‘यदृच्छया’ खेच्छया, ‘आहुं’ ब्राह्मणतर्पणं, चशब्दनाम्नोकरणमपि

(१) मासिके चाब्दिके तज्जि सम्प्राप्ते मृतसूतके इति (ख०)

कर्त्तव्यमिति, ममुच्चित्येति । आहुशब्देनात्र ब्राह्मणनर्पणमात्रमुपचारा-
दच्यते । न तु मुख्यार्थतया । अग्नौकरण-ब्राह्मणनर्पण-पिण्डदानात्म-
ककर्मत्रितयममुदायस्यैव मुख्यार्थत्वात् । विच्छिन्ति नैव कारयदित्य-
स्यायमर्थः । कृत्स्नस्य आहुशब्दार्थस्य कर्तुमशक्यत्वापि तदृशमात्रं वा
ययामामर्थं कुर्यात् । सर्वथा कर्मविच्छिन्ति नैव कुर्यादिति ।
अतएव निगमः ।

आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेदिति ।
तत्र ययामामर्थं व्यवस्था । ततश्च द्वितीयपक्षामामर्थं प्रथमोक्त-
प्रतीतिर्जायते । तद्वाधो मा भूदित्येतदर्थमेवमभ्युपगन्तव्यं । ननु
दर्शयिष्यमाणेस्त्रिधाचतुर्धादिविभागवचनैर्यौगिको दृष्टान्तमाख्यक-
ल्पनामूलकस्य विभागो बाध्यताम् । सत्यं । पारिभाषिकस्य प्रत्यक्ष-
वचनोपदिष्टस्य वानवकाशत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च यौगिकात् कान्त्यनिकाश
बलौघस्वादत्र बाधः । किन्तु परिभाषया यौगिकस्य बाधोमा भूदि-
त्येतदर्थमेव योगमिद्वेष्टाणर्थः ।

स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनान्तु पूर्वोक्तेः अपराहस्ततः परमिति ।

‘आवर्त्तनं’ दिनम्, इति द्विधाविभक्त्याहस्तौ द्वितीयो यो भागो-
ऽपराह इत्येकं मतम् । अथ त्रिधाविभक्त्याहस्तौ त्रयोभा-
इत्यपरं मतं । उच्यते तत्र श्रुतिः । पूर्वोक्ते वै देवानां मध्यन्दिनं
मनुष्याणामपराहः पितृणां । तस्मादपराहं ददातीति । अत्र पञ्च-
दशमुखरुक्तात्मकदिवसस्य पञ्चदशमुखरुर्त्तपरिमितं पूर्वोक्तादिनाहस्तौ
भागान् परिकल्प्य क्रमाद्देवमानुषपैतरेषु कर्मासु त्रिनियुक्तं श्रुति

रितिप्रतीतिर्जायते । अत्रापराह्णकाले विहितस्य पार्वणश्राद्धस्य वास-
रत्नतौयांशमानतः कर्त्तव्यतोपदेशकालं विनियोगप्रकरणे दर्शयिष्ये ।
सोऽपि त्रिधाविभक्तस्याह्नस्तृतीयोभागोऽपराह्ण इत्यन्यत्रप्रदर्शितेना-
नुसन्धेयः, इति महाधिकारिभार्यादूषणाद्भार्यान्तरस्य वा रजस्व-
लाभावे तद्विषयवचनाभावाद्भोजोदर्शनरूपविघ्नापगमकाल एव कर्त्त-
व्यम् । म चोक्तः प्रभामखण्डे ।

संशुद्धा स्याच्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारौ रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

स्मृत्यन्तरे ।

गृतेऽहनि तु मम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धन्तदा न कर्त्तव्यं कुर्यान्तत् पञ्चमेऽहनि ॥

अधिकारिभार्यान्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्यकाल एव कर्त्तव्यं ।

इति मुख्यकालातिक्रमे कालाः ।

अथात्र कस्मिंश्चिच्छ्राद्धे प्रातःकालः । कस्मिंश्चित् पूर्वाह्णः कस्मिं-
श्चिन्मध्याह्नः कस्मिंश्चिदपराह्णो विहितः । मायङ्कालश्च निषिद्धः ।
अतस्तद्विवेकार्थं पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यत इति । नन्वत्र श्राद्धवि-
षये पूर्वाह्णादपराह्णस्य वैशिष्यमात्रमुच्यते । न पुनरहः द्विधा विभज्य
पूर्वभागस्य पूर्वाह्नसंज्ञकत्वमिति । अयोच्यते । द्विधा विभक्तस्य
मासस्य भागौ पूर्वापरौ पक्षौ भवतः । तौ चात्र दृष्टान्तीकृतौ
सामाख्यादह्नोऽपि द्विधाविभक्तस्य पूर्वापरयोर्भागयोः पूर्वापराह्ण-
संज्ञकत्वङ्गमयत इति । तत्र वैशिष्यमात्रेण सामाख्यादृष्टान्तलोप-
पत्तेः । सत्यं । तथाविभागान्तरानुपादानात् सर्वसामाख्यानुरोधाच्च

विवक्षितविभागप्रतीतिर्जायते । तद्वाधो मा भूदित्येतदर्थमेवमभ्युप-
गन्तव्यं ।

इति त्रिधा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराङ्ग इति मतं ।

अथ विषमैर्भागैश्चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराङ्ग इत्यपरं ।

तथा च गोभिलः ।

पूर्वाङ्गं प्रहरं सार्द्धं मध्याङ्गं प्रहरं तथा ।

आ तृतीयादपराङ्गं सायाङ्गञ्च ततः परमिति ॥

अत्र सूर्योदयात् प्रभृति सार्द्धप्रहरपरिमितं दिनभागं ध्रुव्याङ्गम् ।
तदूर्द्ध्वं प्रहरपरिमितं मध्याङ्गं । तदूर्द्ध्वं तृतीयप्रहरममाक्षिपर्यन्त-
मूर्द्ध्वप्रहरपरिमितमपराङ्गं । तदूर्द्ध्वं प्रहरमात्रं सायाङ्गमाहुर्नित्यर्थः ।

इति चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराङ्ग इति मतं ।

अथ समविभागेः पञ्चधा विभक्तस्याऽष्टचतुर्थोभागोऽपराङ्ग इत्य-
परमपि मतं ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

आदित्यस्त्वेव सर्वं षट्पथः । यदैवोदेत्यथ वसन्तो यदा मङ्गवोऽथ
पौष्णो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदा पराङ्गोऽथ शरददैवास्तमेत्यथ
हेमन्तः^(१) इति । एवं पञ्चदशमुल्लङ्घनमिति तस्य दिवसस्य पञ्चधा विभागे
क्रियमाणं त्रिमुल्लङ्घनपरिमिताः प्रातरादयः पञ्च काला भवन्ति ।
अत्र यद्यपि तस्मात्तु मध्यन्दिन एवादधोतेत्यनन्तरमेवास्त्रायनस्याधा-
नमम्बन्धो मध्यन्दिनविधिः । शेषभूतया पञ्चधा विभागः श्रूयते ।
तथाहि प्रातरादिविहितैः कर्मभिर्गाकाङ्क्षित-स्वकास्त्रपरिमाणज्ञाप-

(१) शतपथब्राह्मणे — काण्ड० २, अध्या० २, प्रपा० ९, सू० ८ ।

कतयोपजीव्यमानः सर्वकामसम्बन्धितां लभते । अतएवायन्तिमुह-
र्त्तपरिमाणायवः पञ्चधा विभागः साधारण्येनैव दृश्यते ।

तथा च प्रभामखण्डे ।

मुहर्त्तचित्तयं प्रातस्तावानेव च मङ्गलः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहर्त्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः ।

मायाह्नस्त्रिमुहर्त्तोऽथ सर्वकर्मवद्दिष्कृत इति ॥

अतएव तत्कालविहितकर्ममात्रोपयोगितामस्य विभागस्याह पराशरः ।

लेखाप्रभृत्यथादित्यान्मुहर्त्तस्त्रय एव च ।

प्रातस्तु स सृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥

मङ्गवस्त्रिमुहर्त्तोऽथ मध्याह्नस्तत्सप्तमस्ततः ।

ततस्त्रयो मुहर्त्ताश्च त्वपराह्णो विशिष्यते ॥

पञ्चमोऽपि दिनांशो यः स मायाह्न इति सृतः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तत् कुर्याद्विचक्षण इति ॥

उदयमानस्य भास्वन्मण्डलस्य रेखावत्प्रकाशमानः प्रथमोपलम्भ-
योग्यभागो 'लेखा' । 'आदित्यात्' आदित्योदयात् । तथाच लेखा-
प्रभृत्यादित्योदयादारभ्य ये तत्र मुहर्त्तास्त प्रातःमंज्रा भवन्तीत्युक्तं
भवति ।

उक्तं हि स्कन्दपुराणे ।

लेखाप्रभृत्यथादित्यो त्रिमुहर्त्तात्यन्तं तु वै ।

प्रातस्ततः सृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चम इति ॥

यद्यदेतेषु प्रातरादिकालेषु कर्म विहितं तत्तदेतेषु यद्योक्तेषु
त्रिमुहर्त्तपरिमितेषु कुर्यादित्यर्थः ।

अथ यथोक्तवचनप्रपञ्चमिताः पूर्वाह्नादिकालाः कल्पा एवोच्यन्ते । तत्र द्विधाहर्षिभागे भास्वन्मण्डालार्द्धांशनिरीक्षणादारभ्याष्टममुहूर्त्त-पूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः पूर्वाह्नः । त्रिधा विभागे लेखाप्रकाशात् प्रभृति षष्ठमुहूर्त्तावसानावधिः । चतुर्धा विभागे तत एवारभ्य षष्ठमुहूर्त्ततृतीयपादपूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे तृदयादारभ्य षष्ठमुहूर्त्तपरिमितस्य कालस्य पूर्वाह्नत्वं वक्तव्यं । तदा हि योगिकीं वृत्तिं परिकल्प्य पूर्वाह्नशब्दस्यार्था वाच्यः । यद्यपि दिनाद्यस्य मुहूर्त्तषट्कस्य प्रातःमङ्गवात्मकमंज्ञादयत्रगेधोऽस्ति तथाप्यमौ नियोगविरोधीति न पूर्वाह्नमंज्ञानिवेशपरिपन्थितां प्रतिपद्यते ।

इति चतुर्विधपूर्वाह्नविवेकः ।

अथ मध्याह्नकल्पाः ।

द्विधाविभागे दिवसस्य मध्यमल्लणादभयतो मध्याह्नविरहितकर्मप्रयोगपर्याप्ता मध्याह्नः । न चात्र विरुद्धमंज्ञान्तरनिवेशोऽप्यभ्युपेयः । त्रिधा विभागे षष्ठमुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तावसानावधिरर्धमध्याह्नः । चतुर्धा विभागे षष्ठमुहूर्त्ततृतीयपादेऽन्तरार्द्धादारभ्य दशममुहूर्त्तद्वितीयपादपूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे तु षष्ठमुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तसमाप्तिपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधमध्याह्नविवेकः ।

अथापराह्नकल्पाः ।

द्विधा विभागे अष्टममुहूर्त्तान्तरार्द्धादारभ्य पश्चिममन्ध्यास्तमपर्या-

नोऽपराहः । त्रिधा विभागे त्रैकादशमुहूर्त्तादारभ्य पश्चिममध्याप-
र्यन्तः । चतुर्धा विभागे दशममुहूर्त्त-द्वितीयपादोत्तरार्द्धादारभ्य द्वादश-
मुहूर्त्ताद्यपादावमानपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे दशममुहूर्त्तादारभ्य
द्वादशमुहूर्त्तावमानपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधापराहविवेकः ।

अथ मायाहकल्पाः ।

अथ मायङ्कालो द्विधा त्रिधा विभागे तत्कालविहितकर्मप्रयोग-
पर्याप्ताऽस्तमयात्पूर्वं कल्पनीयः । चतुर्द्धा तु विभागे द्वादशमुहूर्त्त-
द्वितीयपादादारभ्य सूर्यास्तमयावधिः । पञ्चधा विभागे त्रयोदश-
मुहूर्त्तादारभ्य सूर्यास्तमयं मायाह इति ।

एते च पूर्वोक्तादयो वक्ष्यमाणविनियोगानतिक्रमेण यथालाभं
गाय्याः । प्राशस्त्यतारतम्यक्रमेण च यो यं कालमपेक्ष्य सृष्टः स
तस्मात् प्रशस्ततरः । महावधिवचनेन महतः कालस्य पूर्वोक्तत्वे प्रमिते
तदेकदेशस्यापि प्रमितमेव पूर्वोक्तत्वं । यथा हिमवत्कुहरादारभ्य
पूर्वममुद्रभौमो जलप्रवाहविशेषस्य गङ्गात्वे प्रमिते प्रमितमेव
तदन्तर्वर्त्तिनः प्रवाहैकदेशस्यापि गङ्गात्वं । कथमन्यथा गङ्गायां स्नानं
कुर्यादपराह्णे पितृयज्ञमाचरेदिति विहितस्य तदेकदेशेऽनुष्ठाने विधेः
सिद्धिर्दृश्यते च । केचित्समुदायतदेकदेशयोः साधारणशब्दाः ।
यद्वक्तव्यं ।

विन्दौ च समुदाये च तोयशब्दा यथेष्टे ।

संमर्गिद्रव्यरूपत्वात्कुक्कुटं वाक् पदं तथेति ॥

अतोऽवान्तगावधिवचन-प्रमितपूर्व्यालैकदेशान्तरनिवर्त्तकत्वेन वा
स्वाभिधेयस्यापि प्राशस्त्यप्रतिपादनपरत्वेन चार्थवत्त्वं वक्तव्यम् । तच्चाद्ये
पक्षे महावधिवचनानर्थक्यबाधौ स्यातां । अतोऽवान्तगावधिवचनं
प्राशस्त्यत्वार्थमिति निश्चय्यते ।

अथ कुतपकालाः ।

स्कन्द-वायुपुराणयोः ।

कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कार्त्स्न्येन तपति क्षणे ।

स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं महाफलम् ॥

‘कुः’ पृथ्वीः तां, ‘गोपतिः’ सूर्यः, ‘गोभिः’ स्वकीयैः करैः,
‘कार्त्स्न्येन’ ममगां, यस्मिन् क्षणे ‘तपति’ उष्णां करोति, स कालः
कुतपो ज्ञेयः । तदनेन कुतपशब्दनिर्व्वचनं कृतं । निरूपितश्च कुत-
पोऽयमिति । सर्व्वच्छायासङ्कोचाद्विवममध्य एव हि सूर्यः क्षत्त्रां
पृथ्वीं तपति, अतो दिवममध्यः कुतप इत्यवममो निर्द्धारितो भवति ।
स च मुहूर्त्तपरिमितोऽपि स्वल्पमनुमन्त्रायोपचारवृत्त्या क्षणशब्देनोक्तः ।

उक्तं हि वायुपुराण एव ।

मुहूर्त्तात् मग्नमादृद्धं मुहूर्त्ताश्रवमादधः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयमिति ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

अहोमुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा । ,

तत्राष्टमो मुहूर्त्ता यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

खड्गपात्रादिकं तु कुतपपदशक्यमध्याह्नवायव्यस्मितत्वात् पृथक्कर्तुं-
मशक्यमिति मध्याह्नप्रमङ्गादिहेतुं लिख्यते ।

कालिकापुराणे ।

ब्राह्मणाः कम्बलो गावो रुषाय्यतिथयोऽपि च ।

तिला दर्भाश्च मध्याह्नः सर्व्वेते कुतपाः स्मृताः ॥

प्रभामखण्डे ।

मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुम्भितमित्याहुस्तस्य मन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्य कुतपा इति विश्रुताः ॥

कौषीतकिना तु तथान्यः कालकम्बल इति पठितं ।

इति कुतपः ।

अथैतेषामपराह्णादिकालानां पार्व्वणादिषु श्राद्धेषु विनियोगः कथ्यते ।

तथाह शतातपः ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकम् ।

मनुष्याह ।

पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्व्वणं ।

एकौदिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकमिति ॥

आह मार्कण्डेयपुराणे ।

शुक्रपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रोहिणन्तु न लब्धयेदिति ॥

अथ शुक्रपक्षे पूर्वाह्णान्तर्गते कुतपपूर्वाह्णं एव पार्व्वणमेकौदिष्ट
वा श्राद्धमागम्यणीयं । कृष्णपक्षे त्वपराह्णान्तर्गते कुतपोत्तराह्णं एव ।

एतच्च वचनं पार्वणे कुतपस्य पूर्वार्द्धमेकोदिष्टे तु परार्द्धं प्रापयितुं ।
 वैपरीत्येन हि पूर्वोपरार्द्धयोः मध्याह्नापराह्णे विध्यन्तरादेव प्राप्तः ।
 अथवा गुरुकपत्स्यत्यनेन तत्पक्षविहितं दैविकं आहुमुपलक्ष्य
 पूर्वार्द्धो विधीयते । कृष्णपत्स्यत्यनेन पैतृकमुपलक्ष्यापराह्ण इति ।
 एवञ्च विध्यन्तराविरोधेनैव मध्याह्नतो मध्याह्नापराह्णे च बाधितो
 न भविष्यतः । तत्रापराह्णस्य तावद्विनियोगो विविच्यते ।

ज्ञातातपः ।

दर्शआहुन्तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्त्तितं ।

अपराह्णे पितृणान्तु तच्च दानं प्रशस्यत इति ॥

यत्पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानरहिताग्निकर्तृकं स्वीगृहादिकर्तृकं वा
 दर्शआहुं तत्रामावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्प-
 सुत्रकारोक्तापराह्णकालानुष्ठेयपिण्डपितृयज्ञोत्तरकालत्वं विधेः, तदनु-
 सारेणैव विधा विभक्तस्याह्णस्मृतौयभागा यथाभाभसामर्थ्यं यावत् ।
 तथाचाह मनुः ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं तीणे राजनि शस्यते ।

वामरस्य तृतीयेंऽश नातिमन्थ्याममौपत इति ॥

तथा ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मासानुमासिकमिति ॥

नक्षैतद्वक्तव्यम् । “पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।
 पिण्डान्वाहार्यकं कुर्यान्आहुमिन्दुलये सदा” इति मत्स्यपुराण-
 वचनात्पञ्चमहायज्ञान्तर्भूततर्पणाख्यपितृयज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यकस्य न

पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमिति । तदनुरोधेनापराह्णग्रहणमिति ।

यत आह लौगाक्षिः ।

पलान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवञ्च सामिकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽम्वाहार्यकं बुध इति ॥

अतः पिण्डपितृयज्ञादूर्द्ध्वमनुष्ठेयस्य दर्शश्राद्धस्य पितृयज्ञस्य समाप्त्यनुम ए नातिसन्ध्यासामीप्यपर्यन्तो वामरस्य तृतीयंशो याज्ञः ।

इत्यपराह्णकालविनियोगः ।

अथ पूर्व्राह्णकालविनियोगः ।

तत्र पूर्व्राह्णे दैविकं श्राद्धमिति दविकश्राद्धाङ्गभूते पूर्व्राह्णे वक्तृ-
व्याभावोदामश्राद्धाङ्गभूतं प्रत्युच्यते । तत्र चामश्राद्धन्तु पूर्व्राह्ण इत्ययं
पूर्व्राह्णविधिर्द्विजकर्तृकामश्राद्धविषय एव न पुनः शूद्रकर्तृकामश्राद्ध-
विषयोऽपीति कश्चिन्निश्चिकाय । स हि मन्यते, उभयकर्तृकामश्राद्ध-
विषयत्वे एकत्रापराह्णस्यात्यन्तिकं बाधं कृतवान्यत्र पात्निकं निवेद्यमा-
मस्यैकत्र नित्यत्वमन्यत्र पात्निकत्वमिति वैशम्यमापद्यते ।

तथाहि ।

द्विजामश्राद्धे तावदातिदेशिकस्यापराह्णस्यात्यन्तं बाधकृत्वा पूर्व्राह्णं
निवेद्येत् । पूर्व्राह्णेपदेशो भवत्वित्युपदेशस्यादेशादलीयत्वेन ना-
तिदेशिकस्यापराह्णस्य पात्निकं बाधकृत्वा निवेद्येदिति । अतो शूद्रा-
मश्राद्धे तूपदेशान्तरेण तुल्यबलत्वादौपदेशिकस्यापराह्णस्य पात्निकं
बाधकृत्वा निवेद्येत् ।

अतोवैषम्यं । कथं पुनः द्विजामश्राद्धे अपराह् आतिदेशिकः,
 शूद्रामश्राद्धे चोपदेशिक इति । उच्यते । मुख्यं हि पार्श्वणं ब्राह्मण-
 भोजनात्मकं नित्यं । तद्विजरूपकर्तृविषयमेव न शूद्रकर्तृविषयं ।
 तस्य ब्राह्मणभोजनात्मकश्राद्धनिषेधेन नित्यमेवामश्राद्धविधानात् ।
 निषेधं बाधित्वापि यदि तत्र पकान्नविधिरपि निविशेत् तदा शूद्र-
 विषये निषेधबाधमापेक्षो द्विजविषये निरपेक्ष इति वैषम्यमापद्यते ।
 तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकं यद्ब्राह्मणं यन्मुख्यं पार्श्वणं तद्विजरूप-
 कर्तृविषयं नित्यञ्च । अनित्यन्तु द्विजानां पाकामश्रवादितिष्ठितवि-
 हितमामश्राद्धं । एवं च मत्पराह्प्रभृतयः प्रकृतावुपदिशमाना धर्मा
 ब्राह्मणभोजनात्मकस्य नित्यस्यैवोपदेशतो भवितुमर्हन्ति नान्यस्य ।
 द्विजकर्तृकामश्राद्धस्यापि नित्यानित्यमयोगविरोधात् । यथोपदिश्य-
 माना दीक्षणीयादयो धर्मा नित्यस्यैवाग्निष्टोममन्त्रस्य ज्योतिष्टोम-
 स्योपदेशतो भवन्ति । नानित्यस्यान्यस्यापि । यथा वा क्रयादयः
 सोमद्रव्यपात्रस्य नित्यस्यैव ज्योतिष्टोमस्य, नानित्यस्य अन्यद्रव्यपात्र-
 स्यापि । किन्त्वनित्योऽतिदेशत एव भवन्ति । अतस्यानित्ये द्विजकर्तृ-
 कामश्राद्धेऽतिदेशत एवापराहः । शूद्रामश्राद्धस्य तु अनेमिक्तिकत्वेन
 नित्यत्वादुपदेशत एवापराह् इत्योपदेशिकः । पूर्वान्तरान् सह तत्र
 विकल्पतो द्विजामश्राद्धत्वातिदेशिकत्वेन बाधतं । अतश्चायं पूर्वोक्त-
 विधिः, एकत्र नित्योऽन्यत्र पालिक इत्येवंविधवैषम्याकुलोक्तः सस्ते-
 कमेव विषयमाश्रयितुमर्हति । सचान्यस्य विकल्पदृष्टे शूद्रामश्राद्धं
 परिहृत्य द्विजामश्राद्धमेवाश्रयते । एवं च सति “मथ्याह्नात्परतो
 यस्तु कुतपः समुदाहृतः । आममात्रेण तत्रैव पिबेष्टां दत्तमवधं”

इति वचनमत्रापराङ्मानवादकं, साधारणेनैव^१ वचनेनाप्राप्यापराङ्-
लाभात् । तस्माच्छुद्रामश्राद्धं कुतपेत्तराद्धात् प्रभृति प्रवृत्तेऽपराङ्गे ।
द्विजामश्राद्धान्तु पूर्वाङ्ग इति ।

इति पूर्वाङ्गविनियोगः ।

अथ मध्याङ्गविनियोगः ।

तत्र चैकोद्दिष्टान्तु मध्याङ्ग इत्यत्र यद्यपि मध्याङ्गत्वेन षष्ठोपक्रमाः
पञ्च मूर्हर्त्ता एकोद्दिष्टकालत्वेनोपदिष्टस्तथापि कुतपस्यातिप्राशस्त्यात्
प्रयत्नेन कुतपेन श्राद्धारम्भं सम्पादयेत् ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

मध्याङ्गे सर्व्वदा यस्मान्मन्द्रीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तचारम्भो विनिश्च्यते ॥

यथा कुतपे श्राद्धारम्भो विनिश्च्यते गोहिणे समान्तिरप्येत्याह ।

गौतमः ।

प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारोहिणाद्बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्याय रोहिणन्तु न लङ्घयेदिति ॥

‘रोहिणं’ नवमो मूर्हर्त्तः । न लङ्घयेदित्येतदपि रोहिणान्तः-
समान्तिप्रशंसार्थं । न रोहिणातिक्रमनिषेधार्थं । तस्यापि मध्याङ्गत्वेना-
पराङ्गत्वेन च श्राद्धाङ्गत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणे कुतपात्प्रभृतिमूर्ह-
र्त्तपञ्चकस्य श्राद्धाङ्गत्वमुक्तं ।

मूर्हर्त्तात् कुतपादूर्द्धं यन्मूर्हर्त्तचतुष्टयं ।

मूर्हर्त्तपञ्चकं ह्येतत् स्वधाभवनमिष्यत इति ।

स्वधाभवनमित्यस्याभिप्रायः । स्वधाशब्दवतः पार्श्वेणस्यैकोद्दिष्टस्य चायङ्गालो न पुनः स्वाहाशब्दवतो दैविकस्य नान्दौश्राद्धस्य वेति । तयोर्हि पूर्वार्ह-प्रातःकालयोरेव विधानात् ।

इति मध्याह्नविनियोगः ।

अथ प्रातःकालविनियोगः ।

तत्र प्रातःवृद्धिनिमित्तकमित्ययं प्रातःकालविधिः पुत्रजन्मनि-
मित्तकव्यतिरिक्तवृद्धिआहुविषयः । तस्य हि पुत्रजन्मरूपे निमित्ते
मति विधानात् । तदनन्तरमेवानुष्ठेयत्वे जन्मनश्चानियतकालत्वे
नियतकालत्वमेवावसीयते । ननु निमित्तं विहितमपि आहुं वैश्वान-
रौयस्वकालं प्रति किं नोक्तव्यते । उल्कर्षकारणाभावादिति जानीहि,
न त्वस्यागोचमुल्कर्षकारणं । न हि वैश्वानरौयष्टिरागोचरापनिवृत्त्यर्थ-
मुज्जृम्भिता ।
अथोच्यते ।

दानं प्रतियज्ञो होमः स्वाध्यायं पितृकर्म च ।

प्रतिपिण्डक्रियावर्जमागौचविनिवृत्तयः ॥

इत्यादिनिर्घन्तुगोधादुल्कर्ष इति ।

तत्र पुत्र जाते आहुं कुर्यादितिर्निमित्तकविधिर्निर्णयशान्तेन निधे-
धबाधकत्वात् । अस्मि च तत्काले नास्त्यगौचमित्यवश्यमेव वचन-
प्रपञ्चः ।

तत्र तावच्छ्रुत्वालिखितौ ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

भृद्यस्तत्रैव जायन्ते तदहर्च्यदयन्ति च ।

तस्मात् स दिवसः पुण्यः पितृणां प्रीतिवर्द्धनः ॥

आदित्यपुराणेऽपि ।

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात् सुवर्णन्तु भूमिं गां तुरगं रथं ।

ऊचं वस्त्रञ्च मातृञ्च शयनञ्चामनं गृहं ॥

हारीतोऽप्याह ।

जाते च कुमारे पितृणामामोदात्पुण्यन्तदहर्गति ।

‘पितृणामामोदात्’ अतिशयेन हर्षात्पत्तेः, ‘पुण्यं’ ‘पावनं’, तदहः दानादेव । पुण्यस्य स काल इत्यर्थः । अत्र पुत्रजन्मदिवसस्याशीचतुर्दशितलाभावात्तत्काल एव जन्मनिमित्तं श्राद्धं कर्त्तव्यं । नाशौचात्तरकालं प्रत्युत्कर्षणीयं । अत्र यद्यपि शङ्खादिवचने तदहः पुण्यमिति प्रतिभाति तथापि शुश्रूणाभ्युच्छेदात् पूर्वमेवेति वेदितव्यं । तथा च हारीतः ।

प्राङ्नाभ्युच्छेदात् संस्कारपुण्यार्थान् कुर्वन्ति, नाभ्यामुच्छिन्नाया-
माशौचमिति । ‘संस्कारः’ जातकर्म । ‘पुण्यार्थान्’ गुडितिलतैल-
गोभृद्द्विह्रण्यवस्त्रधान्यादिदानानिति ।

मनुरप्याह ।

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसे जातकर्म विधीयत इति ।

‘वर्द्धनं’ छेदः ।

जैमिनिरपि ।

यावत् न नश्यते नालं तावन्नाभेति सूतकं ।

क्षिप्ते नाले ततः पश्चात् सूतकन्तु विधीयते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेय आह ।

अश्विन्नाभ्यां कर्त्तव्यं आहुं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमय वा नियतात्मभिः ॥

पुत्रजन्मनानाभिकर्त्तनात्पुण्यं तदहः । तत्र जातकर्मामआहुं
कुर्यात्, पात्राणि महिरण्मानि वा दद्यात्, प्रजापतये नाभ्यां
किन्नायामशौचं । अतो नालच्छेदात् पूर्वमेव आहुं एतच्च
नैमित्तिकलाद्रात्रावपि कर्त्तव्यं ।

यदाह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वति दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकन्तु कुर्वति स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

तथा ।

यहणोदाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं श्रेयं रात्रावपि न दृष्यति ।

पुत्रजन्मनि यात्रायां सर्व्वार्थान्दत्तमनुयमिति ॥

एतच्च तत्काले सूतकान्तरनिमित्ताशौचमस्त्रिपाते मत्स्यपि
कर्त्तव्यं ।

तदाह प्रजापतिः ।

सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्नान्कालिकौ शुद्धिः पूर्व्वशांस्तेन शुद्ध्यति ॥

‘कर्तुः’ जातकर्मकर्तुः । पूर्व्वप्रवृत्तजन्माशौचनिवृत्तौ मत्स्यां च

कर्मणि गृह्यो भवतीत्यर्थः । यदि पुनरिदं तत्काले जातकर्मकर्तुर-
नुपपन्नः शवाशौचान्तरनिपाताद्वा न कृतं स्यात्तदा सूतकानन्तरं
कस्मिंश्चिद्दिने प्रातःकाल एव कार्यं । ननु स्वकालात् परिभ्रष्टमिदं
किमिति कालान्तरे कर्त्तव्यं । न ह्युपरागादिकर्माणि निमित्तबन्धनानि
कर्माणि वा तत्कालातिक्रमेऽपि क्रियन्ते । सत्यमेवं । इदन्तु वचनात्
क्रियते ।

तथा च विष्णुधर्माक्षरे ।

अच्छिन्नाभ्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिरिति ॥

तत्राशौचोपरमोऽप्यस्य कालः । स तु नालच्छेदपूर्वकालामम्भ-
विनबन्धनः । इत्येतत् कुतः । वैजवापायनतचनाद् वृमः ।

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतोतकालसुदतोते सतके भवेदिति ॥

इति प्रातःकालविनियोगः ।

अथ निषिद्धकालाः ।

तत्र व्याघ्रपाद आह ।

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राक्षारन्यत्र सूतके ।

श्रावककर्माणि तत्कालं यदानं गृह्यमवाप्नुयात् ॥

राक्षसतकादन्यस्मिन् सूतके स्मार्त्तं श्राद्धादिकर्म न कुर्वीत ।
श्रातन्तु दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादि स्वात्वा मद्य एव कुर्यादित्यपरार्कः ।
स हि जननाशौचे राक्षसस्तचन्द्रार्कमात्रात्पूर्वकाले च मृते सूतक-
श्चप्रयोगोऽस्तौत्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातवान् । अन्यथैवं व्याचक्षते । सूतके

जन्माशौचे सर्व्वकर्मत्यागः कर्त्तव्यः । “म च राहोऽन्यत्र” म च
 राज्ञदर्शननिमित्तात्मककर्माणि विहायत्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने
 जन्ममरणाशौचयोर्द्वितीयव्याख्याने तु जन्माशौचं आहु न कर्त्तव्यमिति
 सिद्धं भवति । कर्मशब्दश्च प्रतपिण्डक्रियाव्यतिरिक्तकर्मोपपन्नः ।
 तथा च पैठानमिः ।

दानं प्रतिग्रहो ह्येव स्वाध्यायः पिण्डकर्म च ।

प्रतपिण्डक्रियावर्जमाशौचं विनवत्तयदिति ॥

मनुशातातपै ।

रात्रौ आहुं न कुर्वति राजमी कौर्त्तिता हि मा ।

मन्थयोरुभयोश्चैव ^(१) सूर्यं चेवाचिरोदित इति ॥

रात्रौमि अस्याञ्जर्त्तु बलवन्ति वा भवन्तीति राजमातृच्यते ।
 तस्यां हि राज्ञमिः आहुमवलुप्यते । पृथ्वापरयोरेव मन्थयो-
 आहु न कर्त्तव्ये ।

मन्थयोऽस्मानन्त याज्ञवल्क्य आह ।

यदस्यान्त प्राक्तनो मन्था मुहूर्त्तद्वयमुच्यते ।

मा च मन्था विघटिका अस्मादपि भास्यते इति ॥

सूर्यं चेवाचिरोदित इति यदुक्तं तसमन्थामसोपकालयोग्यमनन्तं ।
 तस्मात्तसमन्थामसोपकालोऽपि कालो लभ्यते । तदनेन प्रातःकालो विहितः
 पूर्व्वमन्था-तसमोपकालयोः प्रसक्तोऽहोरात्रं निषिध्यते । अपराह्न-
 विहितञ्च पार्श्वणं पश्चिममन्था-तसमोपकालोऽयं प्रसक्तो निषिध्यते ।
 मध्यममन्था-तसमोपकालयोस्तु कुतपलाच्च कर्त्तव्योपपन्नः ।

(१) मन्थयोरुभयोर्यापिति म०

स्कन्दपुराणे ।

उपसन्ध्यं न कुर्वति पितृपूजां कथञ्चन ।

स काल आसुरः प्रोक्तः आर्द्धं तत्र विवर्जयेत् ॥

अनेन मन्थ्यामामीषनिषेधे सायङ्कालात् पूर्वं आद्वारम्भसमाप्त्यो-
रसमर्थं प्रति मन्थ्याममीपयतिरिक्तः सायङ्कालः सोऽनुज्ञातो भवति ।

यत्तु “सायाह्ने त्रिमुहूर्तस्तु सर्वकर्मावहिष्कृतः” इति प्रभासखण्डवचनं,

चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते आर्द्धं यः कुरुते नरः ।

आसुरन्तद्भवेच्छार्द्धं दाता च नरकं व्रजेदिति च ॥

बौधायनवचनं ।

दिवसस्थान्तिमे भागे मन्द्रीभूते दिवाकरे ।

आसुरन्तद्भवेच्छार्द्धं पितॄणां नोपतिष्ठत इति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

प्रायः प्रान्त उपोष्यः स्यात्तिथिर्देवफलेष्मभिः ।

मूलं हि पितृदृष्ट्यर्थं पैत्रं चोक्तं महर्षिभिः ॥

‘मूलं’ आरम्भः ।

नारदीयपुराणे ।

तिथिप्रान्तं सुग्राह्यं हि उपोष्यं कवयो विदुः ।

पैत्र्यं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः ॥

निगमः ।

“पूर्वाह्निकामु चेच्छार्द्धं दाता च नरकं व्रजेत्” । इति हारी-
तवचनं तत् सायङ्कालात् पूर्वमेव आद्वारम्भसमाप्तिसमर्थं प्रत्येव ।

आह व्याघ्रपात् ।

विधिज्ञः अद्वयोपेतः सम्यक् पात्रे नियोजकः^(१) ।

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति ॥

‘रात्रिः’ सन्ध्या । सन्ध्यातत्समौपकालनिषेधस्यापवादमाह
विष्णुः ।

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं आहुं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि श्वाद्राहुदर्शनमिति ॥

‘राहुदर्शनं’ चन्द्रोपरागः ।

इति निषिद्धकालाः ।

अथ प्रेतक्रियासु निषिद्धकालाः

तत्राह गार्ग्यः ।

प्रत्यक्षप्रवसंस्कारे दिनं नैव विशेषयेत् ।

आशासमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ॥

शोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेव तु ।

आशौचविनिवृत्तौ चेत् पुनः संष्क्रियते मृतः ॥

संशोध्यैव दिनं याज्ञमूर्द्धं संवत्सराद्यदि ।

प्रेतकार्याणि कुर्वन्ति श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणं ।

कृष्णपक्षस्य तत्रापि वर्जयेत्तु दिनक्षयम् ॥

इह द्विविधः प्रेतसंस्कारः । एकः प्रत्यक्षप्रतीरस्य । प्रतिहृतेरपरः ।

तत्र प्रत्यक्षप्रतीरसंस्कारे शुभाशुभदिनपरीक्षानवकाशः । प्रतिहृति-

(१) सम्यक् पात्रेऽभियोजक इति ख० ।

संस्कारस्य तु त्रयः कालाः । आशौचमध्ये, संवत्सरान्तः, संवत्सरादह-
र्याति । तत्राशौचमध्ये प्रतिकृतिमंस्कारः सति सम्भवे वक्ष्यमाणति-
थितत्रादिवर्जिते काले विधीयः । यदा तत्राशौचादहः संवत्सरमध्ये
प्रतिकृतिमंस्कारस्तदानीं वक्ष्यमाणप्रकारेणारम्भकालशोधनमवश्यं कार्यं ।
संवत्सरादहिरपि क्रियमाणे तस्मिन् शोधनीय एव कालः । किन्तु
तत्रोत्तरायण-कृष्णपक्षौ सम्पाद्यमानौ गुणोत्तमौ भवतः । दिनत्रय-
दिनन्तु सर्वत्र वज्रयोगं ।

मगौचिः ।

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

तत्र आर्द्रं न कुर्वीति गृही पुत्रधनत्रयात् ॥

प्रतिपत् षष्ठ्येकादशी च नन्दा । 'भार्गवदिनं' शुक्रवारः । कृत्ति-
का-पुनर्वसुत्तराफाल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वभाद्रपदाख्यानि
नक्षत्राणि 'त्रिपुष्कराणि । आर्द्रशब्देनात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता ।
नन्दादिस्त्रय मध्ये दृष्टमान्याह स एव ।

एकादश्यान्तु नन्दायां सिनौवान्धां भृगोर्दिने ।

नभस्यस्य चतुर्दश्यां कृत्तिकाम् त्रिपुष्करे ॥

अत्र आर्द्रं न कुर्वीतित्यनुषङ्गः । सिनौवान्धां भृगोर्दिन इति
मन्वन्थः ।

महाभारते ।

नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाम्रये च भारत ।

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् ॥

जन्मनन्तत्रमत्र आहकर्तुः । 'प्रौष्ठपदयोः' भाद्रपदादये । 'आ-
श्रेयं' कृत्तिका । 'दारुणानि' आर्द्रा-शेषा-ज्येष्ठा-मूलानि । जन्मनन्त-
त्रात्पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशच्च 'प्रत्यरं' ।

ज्योतिःपराशरः ।

माधारणध्रुवोद्यमैत्रेषु न शस्यते मनुष्याणां प्रेतक्रिया कथञ्चित्
पुष्करे यमलाधिष्ठे च ।

'माधारणे' कृत्तिकाविशाखे । 'ध्रुवाणि' उत्तराचयं रोहिण्यस्य ।
'उद्याणि' पूर्वाचयं भरणी मघा च । 'मैत्राणि' मृग-वित्रानुराध-
रेवत्यः । त्रिपुष्कराणुकानि । 'यमलाधिष्ठं' धनिष्ठा । मृग-चित्र-
योर्मैत्र्यु उक्तत्वात् ।

वाराहपुराणे ।

चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।

प्रेतकृत्यं त्रयोपाते वैष्टं परिघे तथा ॥

करणे विष्टिमंजं च शनैश्चरदिनेषु च ।

त्रयोदश्यां विष्टिषण्ण जन्मताराचयं तथा ॥

उत्पत्तिनन्तत्रं दशममेकोनविंशच्चति जन्मताराचयं ।

आह काश्यपः ।

भरण्यार्द्रा मघाशेषा मूलं चित्राणानि च ।

प्रेतकृत्यं त्रिदृष्टानि धनिष्ठाद्यस्य पञ्चकं ॥

फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनुराधा पुनर्वसुः ।

द्वे आषाढे विशाखा च भाति द्विचरणानि च ।

एतानि किञ्चिदुष्टानि वर्जयेत्सति सम्भवे ॥

तदेवमेषु प्रेतकृत्यमात्रस्य प्रतिषेधे प्राप्ते कचिदपवादमाह
गाभिलः ।

नन्दायां शुक्रवारे च चतुर्दश्यां विजय्याम् ।

एकादशप्रभृतिषु नैकोद्दिष्टं निषिध्यते ॥

‘विजय्यानि’ जम्भतागत्रयं ।

वेजवापः ।

प्रेतस्य भ्रातादृग्धस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।

नक्षत्रतिथिवागादि शोघनीयं न किञ्चन ॥

युगमन्वादिमङ्कान्तिदर्शं प्रेतक्रिया यदि ।

देवादापतिता तत्र न नक्षत्रादिशोघनं ॥

इति प्रेतक्रियासु निषिद्धकालाः ।

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालाः ।

तत्राह पुनस्तः ।

अथनद्वितये आर्द्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्व्यासु पिण्डनिर्व्वपणादृते इति ॥

एतेषु कालेषु आर्द्धं ‘पिण्डनिर्व्वपणादृते’ पिण्डदानं विना कर्त्तव्य-
मिति ।

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च ।

आर्द्धं कार्यन्तु शुक्लायां सङ्क्रान्तिविधिना नरैः ॥

अत्र सङ्क्रान्तिस्थित्यनेनैवायनादौ नामपि लाभे पुनस्तदभिधानं
तत्कालकृतस्य पिण्डदानस्यातिनिन्दितत्वद्योतनार्थं । सङ्क्रान्तिविधिने-

त्यनेन पिण्डदानराहित्यमुक्तं । वैशाखस्य तृतीयायामित्यादिकं सर्व-
युगाद्युपलक्षणं । युगादिषु च सर्वस्वस्ति पुनस्त्यवचनात् ।
ब्रह्मपुराणे ।

अयनदितये आहुं विषुवद्वितये तथा ।
सङ्क्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्व्वपणादृते ॥
वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य तु ।
आहुं कार्यन्तु शुक्लायां सङ्क्रान्तिविधिना नरैः ॥
त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रक्षयेऽहनि ।
आहुं कार्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥
यदा च आत्रियाऽभ्येति गेहं वेदविदग्निवित् ।
तेनैकेन तु कर्त्तव्यं आहुं विषुवदुत्तमं ॥

‘विषुवतो विषुवच्छ्राद्धात् उत्तमं’ अष्ट । आत्रियागमननिमित्तक-
मपि आहुं प्रायःपाठादपिण्डमेव भवितुमर्हति ।
वृहत्पागाश्वरः ।

युगादिषु मघायास्तु विषुवत्ययने तथा ।
भरणीषु च कुर्व्वति पिण्डनिर्व्वपणं न हि ॥
मघायुक्तां भाद्रपदापरपक्षत्रयोदशौमधिशत्य देवोपुराणे ।
तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।
अत्र पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्रौ विवर्ज्येत ॥

‘तत्रापि’ भाद्रपदापरपक्षत्रयोदश्यामपि, ‘पितृदेवते अत्रे’ म-
घानक्षत्रे जाते सति, ‘महतौ’ आहुलक्षणा पूजा कर्त्तव्या । स तु कर्त्ता
‘ज्येष्ठपुत्रवान्’ जीवत्प्रथमपुत्रश्चेद्भवेत् तर्हि तत्र आहुं कुर्व्वन् पिण्ड-

प्रदानं वर्जयेत् । पिण्डरहितं आर्द्धं कुर्यादित्यर्थः । ज्येष्ठपुत्रीत्यनेन
मघाकालिकस्य त्रयोदशीकालिकस्य उभयसमवायकालिकस्य च
पिण्डदानस्य ज्येष्ठपुत्रविनाशकत्वलक्षणो दोषः सूचितः ।
तत्र च महाभारते ।

सङ्क्रान्तावुपवासेन^(१) पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यतीति ॥

ज्योतिःपाराशरः ।

विवाहे विहिते मामांस्यजेयुर्दादशैव हि ।

सपिण्डाः पिण्डनिर्व्वापं मौञ्जौबन्धे षष्ठेव हि ।

अस्यापवादः ।

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीति पिण्डनिर्व्वपणं सदेति^(१) ॥

शृद्धुश्चातपः ।

पिण्डनिर्व्वापरहितं यन्तु आर्द्धं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरंस्तु न लुप्यते ।

अक्षय्य-दक्षिणा-स्वस्ति-सौमनस्यं यथास्मितम् ॥

इति पिण्डदाने निषिद्धकालाः ॥

अत्रेदं विचार्यते । सपिण्डीकरणोत्तरकालिकानि मृताहपरपञ्चामा-
वास्याष्टका-व्यतीपात-सङ्क्रान्त्युपराग-युगमनुकन्यादि-गजच्छायादि-

(१) संक्रान्तावुपरागेति ग० ।

(२) सुत इति ख० ।

युक्तानि आहुतानि प्रतिकालं भिद्यन्ते न वेति तदर्थमिदं विचार्यते । किं कालयुक्तानि वाक्यानि कर्मात्पत्तिविधय उतोत्पत्ते कर्माणि कालस्य विधय इति । तत्र यद्यपि गुणविधाने भावार्थे विधिः वाक्यार्थविधिश्यापाद्यते तथापि विशेषणे विधिशक्तिसंक्रमात् लाघवाच्च गुणविधय एवेति न कर्मभेदमापादयन्ति । अतः कर्मैक्याद्युगपद्भाविष्यपि वैकल्पिकेषु क्वचिदेकस्मिन् कालेऽनुष्ठानं न सर्वस्मिन् । कुतस्तु युगपद्भाविषु पृथगनुष्ठानमिति कालममवाये सङ्गदेकमेव आहुं कर्तव्यमिति । नहि कस्यचित्कालरूपगुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः सम्भवा । या तु मायंप्रातरादिकालानुरोधेन होमावृत्तिः सा तत्कालावच्छिन्नजीवनरूपनिमित्तावृत्त्येति ।

अत्रोच्यते । यत्र शुद्धोत्पत्तिः सन्निधावस्ति तत्र गुणयुक्तेषु वाक्येषु तत्प्रत्यभिज्ञानाद्गुणमात्रविधिर्भवति । अत्र तु शुद्धोत्पत्त्यभावाद्गत्या विशिष्टविधौ गौरवाद्यदोषः । शुद्धोत्पत्तिकल्पनायान्तु सर्वत्र विशिष्टविधिलोपेन क्वचिद्गुणाद्भेदः स्यात् । अतो विशिष्टविधित्वात् प्रतिकालं आहुभेदः । निमित्तत्वाच्चोपरागादीनान्तर्गते स्पष्टो भेदः । अतस्तत्कालागमने तत्तच्छ्राद्धमनुष्ठेयमिति न्यतम् ।

अयेदानां कालममवाये निमित्तममवाये च मन्दिन्यते । किं तदा तत्तत्कालिकानां तत्तन्निमित्तकानां आहुतानां मध्ये किञ्चिदेकमेवानुष्ठेयमुत सर्वाणि पृथक् पृथक् । अथ तन्त्रेणेति । तत्रैकस्मिन्नेक-आहुनिषेधात् किञ्चिदेकमेवेति प्राप्त उच्यते ।

एककाले गतायुनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण अपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥

इति भगुणा समानेऽप्यहनि नानानिमित्तानामनेकेषां^(१) आद्धाना-
मनुष्ठानस्योक्तत्वात् “द्वादशाहः प्रशस्यते” इत्यादौ नानानिमित्तकानां
प्रेतआद्धानामेकस्मिन्नेवाहनि अनुष्ठानस्य व्युत्पादितत्वात् “नैकः
आद्भुदयं कुर्यात् समानेऽहनि कुचचित्” इति अस्य निषेधस्य आद्वा-
जडारभ्यमाणैकनिमित्तआद्भुद्विद्विविषयत्वे स्थिते सर्वाण्यपि पृथगनुष्ठे-
यानौति पक्षो गृह्यते । यत्तु देशकालकर्त्तव्यादिशेषग्रहणाभावेना-
ग्रेयादियागाङ्गानां प्रयाजादीनां तन्त्रमनुष्ठानमुक्तं तदेकप्रयोगवि-
धिगृहीतेष्वङ्गेष्वेवाचितं न तु स्वतन्त्रेषु प्रधानेष्वपि । यस्तु काम्या-
पूर्वार्थमनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोर्मित्यापूर्वप्रसङ्ग उक्तः सोऽपि कर्मैक्ये
वक्तुमुचितः । यावेव ह्याग्रेयादिसमुदायौ काम्यापूर्वार्था तावेव नित्या-
पूर्वार्था उत्पत्तिवाक्यैक्यादवगमात् । यस्तु तत्र भेदव्यवहारः स का-
मरूप-निमित्तरूपोपाधिमन्त्रनिबन्धनप्रतीतिकालव्यवस्थाभेदाश्रयो
न वस्तुभेदाश्रयः । अपूर्वभेदस्तु वास्तवोऽधिकारभेदात् । अतश्चा-
यमोपाधिकोऽप्यपूर्वभेदानुनिष्पादौति कृत्वा भेदलक्षणे विचारितः ।
ननु तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोपाधिभेदोपरागप्रतीतिभेदनिबन्धनो वास्त-
वोऽपि यागदानहोमभावानानां भेदः प्रतिपादितः । सत्यं । किन्तु प्रकृ-
त्यर्थापरागप्रत्यायितो भेदस्तत्र बाधकाभावाद्वास्तवोऽङ्गीकृतः । प्रकृ-
तेस्तत्पत्तिशास्त्रैकत्वापादितकर्मैक्यप्रतिरूपबाधकसङ्गावादवास्तवः ।

अतोऽत्र कर्मैक्यात्काम्यापूर्वार्थमनुष्ठिताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां

(१) भिन्ननिमित्तानामनेकेषामिति ग० ।

नित्यानुष्ठानसिद्धौ न पृथक् अनुष्ठानं क्रियते । भिन्ने तु कर्मस्थान्या पूर्वस्थान्येनामिद्वेस्तदर्थमन्यस्याप्यनुष्ठानमिति । अस्तु वाच कश्चिदास्तवोऽपि सूक्ष्मः कर्मभेदः । स तु भेदान्तरेभ्यो विलक्षणः । न स्वसामान्याभ्यगतं किमप्यन्यार्थयितुमर्हतीति ।

अत्रोच्यते । कर्मभेदेऽपि देशकालकर्त्राद्येकत्वे सहस्रानुष्ठानेन सर्वकर्मसिद्धिर्युगपदेव सर्वापूर्वनिष्पत्तिर्जायते । न गृह्यते हि तदा विशेषः, इदं निष्पन्नं नेदमिति । अभ्युपगतञ्च यागभेदेऽपि देवतैक्ये तन्वमनुष्ठानं । साम्राज्ये स्वप्नदीतरणाभिवर्षणामेधप्रतिमन्त्रेषु चैवमित्यत्र युगपदनेकामेधदर्शनरूपनिमित्तसमवाये प्रतिनिमित्तं आरब्धं मनो द्रष्टुं चतुरित्येतन्मन्त्रजपरूपनैमित्तिकावृत्तौ प्राप्तायां विशेषग्रहणाभावात् सहस्रैर्मित्तिकानुष्ठानमिति चैकदेशे स्मृतम् ।

अतः आहुनिमित्तसमवाये कालसमवाये च देशैक्ये च कर्त्रैक्ये देवतैक्ये च विशेषग्रहणाभावात्तन्त्रेण सर्वत्र आहुनानुष्ठानं कर्तव्यमिति । एवञ्च सति संक्रान्तिनिमित्तकममावास्यानिमित्तकं ग्यतीपातनिमित्तकान्येतानि तन्त्रेण करिष्य इति महत्त्वं कुर्यात् ।

इति कालसमवायनिर्णयः ।

इति श्रीमहागजाधिगजश्रीमहादेवीयममस्तकरणाधीश्वरसकल-

विद्याविश्वारदसकलश्रीकरणाधिपतिपण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आहुकल्पे आहुकाल-

निरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

यत्सारस्वतनिर्झरव्यतिकरप्रारम्भपूरोष्मिषु
याध्यन्ते घनमीनकच्छपकुलस्पृष्टानिबद्धादराः ।
आघ्राय-सृति-नीति-शाम्बनिकराः सोऽयं विधत्तेऽधुना
आद्धे योग्य-तदन्यविप्रकथनं हेमाद्रिमन्त्रीश्वरः ॥

अथ ब्राह्मणा निरूप्यन्ते ।

अत्र देशकालानन्तरं आर्द्रप्रयोगे निरूपणीये हविःप्रक्षेपाधिक-
रणभृताहवनीयम्यानीयानां प्रथममप्याद्यत्वात् द्रव्यादिभ्यः पूर्वं
निरूपणं क्रियते । तत्र चतुर्भिर्गपि वर्णैः क्रियमाणेषु आद्धेषु
ब्राह्मणानामेवामन्त्रणीयत्वेन विहितत्वात् त एव नियोज्याः ।

तत्र ब्राह्मणप्रशंसा ।

तत्र तैत्तिरीयश्रुतिः । यावर्तानि देवतास्ताः सर्वान् वेदविदि ब्राह्मणे
वसन्ति । तस्माद् ब्राह्मणभ्यां वेदविज्ञो दिवे दिवे नमस्कृत्यान्नाग्नीलं
कीर्त्तयेत् । एता एव देवता एव प्रीणातीति । नमस्कारोऽत्र
पूजापलक्षणार्थः ।

अतपयश्रुतिरपि । दद्या वै देवाः । देवा अहं देवा अय ये
ब्राह्मणाः श्शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां देधा विभक्त एव
यज्ञ आहुतय एव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां
श्शुश्रुषामनूचानानामाहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्य-

देवान् ब्राह्मणांश्च श्रुवयोऽनूचानांस्त एनमुभये देवाः प्रीताः सुधायां
दधतीति ^१ ।

भविष्यत्पुराणे ।

ब्राह्मणा दैवतं भूमौ ब्राह्मणा दिवि दैवतम् ।

ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति भूतं किञ्चिज्जगत्त्रयं ॥

अदेवं दैवतं कुर्युः कुर्युर्देवमदैवतम् ।

ब्राह्मणा हि महाभागाः पूज्यन्ते सततं द्विजाः ॥

ब्राह्मणेभ्यः समुत्पन्ना देवाः पूर्वमिति श्रुतिः ।

ब्राह्मणेभ्यो जगत्सर्वं तस्मात् पूज्यतमा द्विजाः ॥

एषामश्रन्ति ^२ वक्त्रेण देवताः पितरस्तथा ।

ऋषयश्च तथा नागा किम्भूतमधिकं ततः ॥

याज्ञवल्करः ।

तपस्तप्त्वा सृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्त्रयं ।

तप्यर्थं पितृदेवानां धर्ममंगतणाय च ॥

मत्स्यपुराणे ।

नास्ति विप्रमसौ देवो नास्ति विप्रमसौ गुरुः ।

नास्ति विप्रात्पुत्रः शत्रुर्नास्ति विप्रात्पुत्रो विधिः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे भगवदाश्रयम् ।

ब्राह्मणे, पूजितेर्नित्यं पूजिताऽहं न मंग्रयः ।

निर्भर्त्सितेश्च निर्भर्त्स्यस्तेरहं सर्वकर्मसु ॥

(१) शतपथब्राह्मणे का० २, प्रपा० १, अध्या० २, सू० ६ ।

(२) येषामश्रन्तीति ख० ।

विप्राः परागतिर्मह्यं यस्तान् पूजयते नृप ।

तमहं स्वेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ॥

स्कन्दपुराणे देवीं प्रति ईश्वरवचनम् ।

श्रुतीनामाकरा ह्येते रत्नानामिव सागराः ।

विप्रा विप्राधिपमुखि पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

“विप्राधिपमुखि” चन्द्रमुखीति देव्याः सम्बोधनम् ।

यत्र वेदविदो विप्रा न प्राश्नन्त्युत्तमं हविः ।

न तत्र देवा देवेशि हविश्रन्ति^(१) कर्हिचित् ॥

अपि नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽनलः शिखी ।

तत्कर्म नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः ॥

येषां प्रसादात् सुलभमायुधर्मः सुखं धनम् ।

और्यशः स्वर्गवामस्य तान् विप्रानर्चयेद्बुधः ॥

इति ब्राह्मणप्रशंसा ।

अथ ब्राह्मणलक्षणम् ।

अत्राङ्गराचार्याः ।

ब्राह्मणत्वजात्याश्रयो ब्राह्मण इति । अत्र यद्यप्युपदेशानपेक्षा-
क्षिप्तनिपातमात्रानुभवनीय-क्षत्रियवैश्यादित्यावृत्त-ब्राह्मणत्वाभिमत-
व्यक्तिमात्रानुवृत्त-द्रव्यगुणकर्मसंस्थानादिकृत-वैलक्षण्यभावान्मन्यत्वा-
वान्तरसामान्याभिव्यञ्जक-स्थूलतरकारणामश्वस्तयापि विगुडुमा-
तापितृसन्ततित्रलोपदेशमापेक्ष-बुद्धिविशेषमसुद्धासित-सूक्ष्मतरमौशो-
स्वाद्यात्मक-ब्राह्मणत्वाभिव्यञ्जकसम्भवः परौलकापरोक्षकमात्रिको-

ऽस्येव । अभ्युपगतश्च रक्षादावुपदेशमापेक्षोऽपि सामान्याभिव्यञ्जका-
वभामः सर्वैः । ननु विगुडुमातापितृमन्ततिजत्वं नाम ब्राह्मणजा-
तीयमातापितृजत्वमेव तथा चापदेशे ज्ञप्तिप्रतिबन्धकमन्योन्याश्रयत्व-
मापद्यते । उपदेशार्थज्ञानाधीनं ब्राह्मणत्वज्ञानं ब्राह्मणत्वज्ञानाधीन-
मुपदेशार्थज्ञानमिति । मैवं । अयमत्रोपदेशार्थः । ब्राह्मणत्वमामा-
न्यवान् ब्राह्मणः । ब्राह्मणत्वव्यवस्थापकन्तु तज्जन्यत्वमिति । ननु
तर्हि यत्र ब्राह्मणैकजन्यत्वं व्यवतिष्ठत इत्येवविधे व्यवस्थापकोपदेशे
व्यवस्थापकधर्मगर्भकितस्य ब्राह्मणत्वस्य व्यवस्थाज्ञानाभावात्तथाभूतस्य
व्यवस्थाज्ञानमाधनत्वाम्भवादन्योन्यात्माश्रयानवस्थाद्यापातः । मैवं ।
अन्तु नाम व्यवस्थापकत्वान्योन्याश्रयादिकं कारकहेतुत्वं तु न तस्य
प्रसङ्गः । सत्तामात्रेण कारकत्वात् । कारकस्य चायमुपदेशः । न ज्ञाप-
कस्य । तदेवं व्यवस्थाकारकोपदेशानन्तरं ब्राह्मणत्वाभिव्यञ्जकपूर्व्याक-
धर्मविशेषावभामकर्ता ब्राह्मणत्वमामान्यावगमोऽस्येव । नन्वेवं भवौ-
दृष्टिविधेऽपदेशश्रवणवतो नरस्यादृष्टचरमविज्ञातकुलनामानमुपलक्षि-
ताचारविशेषविशेषं ब्राह्मणपुरुषमुपलभ्यात्मिनिपातमात्रेण निर्विचि-
कित्वा ब्राह्मणत्ववृद्धिरुत्पद्येत । तथा च प्रश्नपर्याप्तं न स्यातां ।
अथ ब्राह्मणत्वव्यवस्थापकस्य विगुडुमातापितृमन्ततिजत्वत्वत्तत्त्वा-
पाधः तद्वृत्तिनिष्ठतयानवगमात्तद्गतसामान्यानभिव्यक्तिः, तर्हि व्यवस्था-
पकस्यापाधः ज्ञापकत्वापातं मति इतरेतराश्रयादिकमन्यतमेव ।
मैवं । 'उपदेशदशतिक्रान्तिमिदं' लिङ्गत्वेन कारकस्य ज्ञापकत्वमदृष्ट-
मेव । अत्रोच्यते । अनादाविह भंभारि दुर्वारे मकरभ्रजे कुले च
कामिनीमूले का जातिपरिकल्पनेति । तत्र प्रतिकूलं कुलाभिमान-

भिः पुरुषैस्तादृग्विधाभिः स्त्रीभिश्च रक्ष्यमाणानि कुलान्युपभुतान्ये-
वानुवर्त्तमानानि दृश्यन्ते । प्रपञ्चितस्यायमर्थस्तेषु तेषु शास्त्रेष्वित्युप-
रस्यते । न च यजन-याजनाध्ययनाध्यापन-दानप्रतियहाचारसम्पदहिं-
मा-सत्य-शौचादिसम्पन्नत्वं ब्राह्मणलक्षणं । अस्य हि याजनाध्यापनप्रति-
ग्रहादौनामन्यतमवैकल्येऽपि अध्ययनयजनदानादिमात्रसद्भावे ब्राह्म-
णजातीये ब्राह्मणव्यवहारस्यानुपपन्नान्न समुचितस्य लक्षणत्वं । न
चामुचितस्य, तत्रियादिषु सत्त्वात् । न च याजनाध्यापनप्रतियहमसुष-
यस्य ब्राह्मणलक्षणत्वं । प्रतियहवर्जनम्रतवनोऽप्रतिषिद्धम्रते ब्राह्मणत्वं
न स्यात् । एतत्त्रयवतः तत्रियत्वेनाभिमतस्य च ब्राह्मणत्वं स्यात् ।
किञ्च वृत्त्यर्थं ब्राह्मणः प्रतिगृहीयाद्याजयेदध्यापयेदिति ब्राह्मणस्य
मतः प्रतियहादयो विहिताः । पश्चाद्भाविनो न पूर्वमिदुब्राह्मण-
संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं भवितुमर्हन्ति, रूपवदिति चेन्न । अन्यन्यगति-
न्यायलभ्यानामर्थानामन्यगतिमदर्शविषयत्वाभावात् ।

यत्तु वक्रिपुगणे वृत्तान्येव ब्राह्मणलक्षणमित्युक्तं ।

न जातिर्न कुलं राजन् न स्वाध्यायः श्रुतं न वा ।

कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव हि कारणं ॥

किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।

हमथः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

नैकमेकान्ततो ग्राह्यं पावनं हि विश्राम्यते ।

वृत्तमन्विष्यतां तात रत्नोभिः किं न पश्यते ॥

वज्रना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः ।

तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति ॥

कपालस्य यथा तोयश्चन्दने च यथा पयः ।
 दूष्यं स्यात् स्थानदोषेण वृत्तहीनं तथा श्रुतं ॥
 चतुर्विंशोऽपि दुर्वृत्तः शुद्धादक्षतरः स्मृतः ।
 तस्माद्विद्वि महाराज वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् ॥
 सत्यं दमस्तपोदानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः ।
 वृश्चन्ते यच्च राजेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

यच्च ब्रह्माण्डपुराणे उक्तम् ।

जातकर्मादिभिर्धन्यं संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
 वेदाध्ययनसम्यक्त्रः षट्षु कर्मास्त्रवस्थितः ॥
 सत्यवाक् विघमाशी तु शीलवांस गुरुप्रियः^(१) ।
 सत्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ।
 तपःश्रुते च योनिस्थाप्येतत् ब्राह्मणकारणं ॥
 सत्यं दानं तपोहेम आनृशंसं क्षमा मृणा ।
 नपश्य वृश्चन्ते यच्च स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

‘षट्षु कर्मासु’ यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिप्रहेषु ।

‘विघमाशी’ “वृश्चभोजनीयातिथिप्रभृतिभुक्ताविघ्नभोजी ।

तथा च व्यासः ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यो तिथिभिः सह ।

दत्त्वा शिष्टं तु योभुङ्क्ते तमाहुर्विघमाशिनमिति ॥ ,

यच्च यम-शातातपाभ्यामुक्तं ।

(१) शौचाचारे स्थितः सम्यक् विघमाशी गुरुप्रिय इति ग० ।

तपो धर्मो दया दानं सत्यं ज्ञानं श्रुतिघृणा ।

विद्या विनयमस्तेयमेतद्ब्राह्मणसंज्ञकं ॥

यच्च वशिष्ठेनोक्तं ।

योगक्षयो दया दानं सत्यं श्रौचं श्रुतं घृणा ।

विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणसंज्ञकं ॥

यन्न सन्नं न वासन्नं नाश्रुतं न वज्रश्रुतं ।

न सुव्रतं न दुर्व्रतं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥

यच्च यमेनोक्तं ।

अहिंसानिरतो नित्यं जुहुमानो जातवेदसं ।

स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव^(१) श्रुतानुगा ।

असम्भिसार्य्यमर्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

आश्विषोऽर्थार्थे^(२) पूजाञ्च प्रसङ्गास्तु करोति यः ।

नितृक्षो स्त्रोभमोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

‘आश्विषः’ आशीर्वादान् । ‘अर्थार्थे’ धनलाभाय । ‘पूजा’ सत्क्रिया, देवतापूजा वा । ‘प्रसङ्गाः’ तास्ताः प्रस्तावनाः, तेषु तेषु विषयेषु आसक्तीर्ष्या ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंसं दया घृणा ।

दृष्टान्तो यच्च लोकेऽस्मिन् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

‘घृणा’ कुत्सितविषये विवादः । तदेतत्सर्व्वं न ब्राह्मणत्वजा-

(१) यस्येति ख० ।

(२) आश्विषोऽर्थार्थेति ग० ।

तिनिराकरणेन ब्रह्मसत्तादेरेव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रतिपा-
दनपरं, किन्तु ह्यव्यक्त्यभोक्तृत्वादेतापादकब्राह्मणगतप्राबल्यप्रतिपाद-
नपरं । अपन्नवोऽन्ये गोऽस्येभ्यः, पन्नवो गोऽस्य इत्येतद्यथा गोऽस्येभ्यः
प्राबल्यप्रतिपादनपरं ।

अतएवाह बौधायनः ।

विद्या तपस्य योनिश्च एतद्ब्राह्मणलक्षणं ।

विद्यातपोभ्यां यो ह्येनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

इति विद्यादियुक्तत्वं ह्यव्यक्त्यार्हप्रशस्तब्राह्मणलक्षणं । ॥ विद्यादि-
रहिते तु यद्ब्राह्मणत्वं तद्ब्राह्मणत्वरूपजातिधोममात्रमित्यर्थः ।
'जातिब्राह्मण एव' इत्यत्र जात्यैव स ब्राह्मण इत्यन्वयविग्रही ।
अतएव विद्यादियोगो ब्राह्मणानां पाचत्व एव स्मृतिपुराणेषु हेतुरक्तो
न ब्राह्मणशब्दप्रवृत्ताविति ।

इति ब्राह्मणलक्षणं ।

अथ पाचौभूतब्राह्मणलक्षणं ।

याज्ञवल्क्यः ।

न विद्यया केवलतया तपसा वापि पाचता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्वि पाचं प्रकीर्त्तितं ॥

अङ्ग-स्मृति-पुराण-न्याय-मीमांसासहिता वेदा विद्या ।

तपोलक्षणमाह देवस्यः ।

अथ तपोविधिं व्याख्यास्यामः । तद्यथा ब्रह्मोपवास-निधमैः ब्रह्म-
रोत्तापनं तप इति । ब्रह्मादीन्यपि तेनैव दर्शितानि । तत्र ब्रह्मण्यं
सत्यवचनं मधुमांसवर्जनं मौनमपादनमृतुकास्त्राभिगमनमित्येवमा-

दीनि व्रतानि । अन्नशनसुपवासः । स्वाध्यायशौलवं, मातापितृ-गो-
ब्रह्मणशुश्रूषा, पुण्यत्तेचाभिगमनं, तीर्थावगाहनं, शीतोष्णवर्षातपा-
वशाद्यानामप्रतीकारः, कण्टक-शर्करा-दर्भ-दारुफलक-वल्बज-सिक-
ता-भृमिशयनं, हेमन्त-शिशिरयोरार्द्रपटप्रावरणं, वर्षासु जलशय्या,
शीतवसन्तयोः पञ्चाग्निमध्याधिष्ठानेन दिवसावस्थानं, गुड-लवण-गोरस-
स्नैह-धान्यादीनां स्वादूनामनुपभोजनं, फल-मूल-शाक-पुष्पकपि-
प्लाकभोजनमिति नियमाः । निजवर्षाश्रमविहितधर्मानुष्ठानान्तपः ।
वृद्धशतातपः ।

स्वाधायवान् नियमवांस्तपस्वी ज्ञानविच्च यः ।

चान्तो दान्तः सत्यवादी विप्रः पात्रमिहेच्छते ॥

‘स्वाधायः’ वेदः, तस्याध्यापनार्थावबोध-व्याख्यानादिभिर्युक्तः
‘स्वाधायवान्’ । ‘नियमवान्’ यम-नियममम्यन्नः । ते च ।

ब्रह्मचर्यं दया चान्तिर्धानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसा स्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्रुताः ॥

स्नान-मौनोपवासेज्या-स्वाधायोपम्यनिग्रहाः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा-शौचाक्रोधाप्रमादताः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्ता विज्ञेया । तत्र निषिद्धस्त्वौमङ्गवर्जनं ‘ब्रह्मचर्यं’ ।
प्राणिमात्रविपत्प्रतीकारेष्वा ‘दया’ । दम्भदुःखमहिष्णुता ‘चान्तिः’ ।
अभिमतदेवानुचिन्तनं ‘धानं’ । भूतहिताय यथार्थवचनं ‘सत्यं’ । दम्भ-
राहित्यं ‘अकल्कता’ । अविहितबधवर्जनं ‘अहिंसा’ । अहार्थपरस्नानपहारः
‘अस्तेयं’ । परप्रौक्तिकरवेष-भाषणचेष्टावचनं ‘माधुर्यं’ । स्वैरवृत्तिनिवृत्ति-
प्रयोजनकं परिमितयासभोजनादिभिरूपायैरिन्द्रियमदापहरणं ‘दमः’ ।

नित्यनैमित्तिकं जलनिमज्जनादिरूपं 'स्नानं' । निषिद्धवाक्प्रवृत्तिवर्जनं 'मौनं' । नित्यनैमित्तिकमहेराचानशनं 'उपवामः' । आवश्यकं देवता-
मुद्दिश्य स्वकीयद्रव्यत्यागः 'इज्या' । वेदाध्ययनं 'स्वाध्यायः' । अविहितप्र-
कारकशुक्रविमोचनव्यापारवैमुख्यं 'उपस्यनिग्रहः' । गुरोरग्नकुलाचरणं
'गुरुशुश्रूषा' । बाह्याभ्यन्तरमलापहरणं 'शौचं' । हनन-भर्त्सन-शपना-
दिकूरकर्मभ्रान्तिदानौभृतान्तर्विकारविशेषवर्जनं 'अक्रोधः' । विहिते
निषिद्धार्थाननुष्ठाने च मावधानत्वं 'अप्रमादताः' इति । ज्ञानस्यात्म-
तत्त्वज्ञानस्य वेदेन लाभात् 'ज्ञानवित्' ।

महाभारते ।

माङ्गास्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै द्विजर्षभ ।

षड्यो निवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ॥

वमिष्ठः ।

किञ्चिद्धेदमयं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ।

शूद्रद्रव्यप्रतिग्रहमस्यादितमस्रं 'शूद्रान्नं' । मात्ताच्छूद्रास्त्रस्य वर्जने
हि का नामातिपात्रता ।

वृहस्पतिः ।

ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं वेदस्य पारगः ।

पात्राणामुत्तमं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥

व्यासः । किञ्चिद्धेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयं ।

अमङ्गोऽपि तु यत्पात्रं तत्पात्रं परमं स्मृतं ॥

योनिमङ्गुर-वृत्तिमङ्गुर-पतितादिममंगरहितं 'अमङ्गोऽपि' ।

अथ शूद्रः ।

किञ्चिद्देहमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयं ।

अतिथिपरं यत्पात्रं तत्पात्रं परमं विदुः ॥

अतिथिलक्षणं वक्ष्यते ।

भविष्यत्पुराणे ।

ज्ञानयस्यृष्टा दमः सत्यं दानं शीलं तपः श्रुतं ।

एतदष्टाङ्गमुद्दिष्टं परमं पात्रलक्षणं ॥

शीललक्षणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

देवलः । चिशुक्रः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।

विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ॥

चीणि कुल-विद्या-वृत्तानि 'शुक्रानि' विशुद्धानि यस्यासौ
'चिशुक्रः' । 'घृणालुः' दयालुः । 'सकलेन्द्रियः' अहीनाधिकाङ्गः ।
'योनिदोषैर्विमुक्तः' योनिमङ्गलकारणानामकर्त्ता ।

वृद्धवसिष्ठोऽप्याह ।

स्वाध्यायाद्यं योनिमन्त्रं प्रशान्तं वैतान्त्रं पापभीरुं वज्रं ।

स्त्रीषु ज्ञान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्लान्तं ब्राह्मणं पात्रमाहुः ॥

'स्त्रीषु ज्ञान्तः' स्त्रीविषये सहिष्णुरलोलुप इत्यर्थः । 'गोशरण्यः'

गोशुश्रूषापरः । 'व्रतैः क्लान्तः' व्रतानुष्ठानेन संशोषितशरीरेन्द्रियः ।

यमोऽप्याह ।

विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः ज्ञान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।

वृत्तिस्तानो मोहितो गोशरण्यो दाता यज्ञा ब्राह्मणः पात्ररूपः ॥

'वृत्तिलानः' शिलोऽब्जादिभिः क्षामशरीरः । 'यज्ञा' यागानुष्ठानवान् ।

इति पात्रोद्भूतब्राह्मणलक्षणं ।

अथ पाचसंज्ञाभिधानप्रसङ्गादुक्तम-मध्यमाधमविभागज्ञानोप-
योगिन्यः कुल-ब्रीह-वृत्तादियोग-वियोगनिबन्धना अन्या अपि ब्रा-
ह्मणानां संज्ञाः कथ्यन्ते ।

तत्राह देवसः ।

माचस्य ब्राह्मणस्यैव ओषियस्य तपःपरः ।

अनूचानस्तथा भूषणश्च विकल्पो च विमुनिः ॥

इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं भूतौ ।

तेषां तपःपरः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः ॥

विद्यावृत्तातिशयकृतादौ शिष्याद्वेतोरित्यर्थः ।

उद्देशकमेतैर्वैतेषां लक्षणान्याह स एव ।

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।

अनुपेतः क्रियाहीनो माच इत्यभिधीयते ॥

‘अनुपेतः’ उपनयनरहितः ।

एकादशमतिक्रम्य वेदस्याचारवान्दिजः ।

स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निवृत्तः सत्यवान् घृणी ॥

‘एकादशमतिक्रमः’ वेदस्य किञ्चित्कृत्य मन्त्राध्ययनं । ‘निवृत्तः’ ब्रान्तः ।

एकां ब्राह्मं सकलां वा ऋभिरङ्गैरधीत्य वा ।

षड्धर्मनिरतो विप्रः ओषियो नाम धर्मवित् ॥

यसोऽपि ।

ॐकारपूर्विकास्त्रिंशः सावित्रीं यस्य विन्दति ।

चरितब्रह्मचर्यस्य स वै ओषिय उच्यते ॥

‘ॐकारपूर्विकाः,’ महाव्याहतीरिति शेषः ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि ओचियल्लक्षणमुक्तं ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्दिज उच्यते ।

विद्यया चापि विप्रत्वं चिभिः ओचिय उच्यते ॥

देवस्यः ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

शिष्टः ओचियतां प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः ॥

अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्त्राध्याययन्त्रितः ।

भूषण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥

वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्व्वं ज्ञानमवाप्य यः ।

आश्रमस्थो वनी नित्यमष्टविकल्प इति स्मृतः ॥

‘लौकिकं’ अर्थार्जनादिज्ञानं ।

जर्द्धरेतास्तपस्ययो नित्यताशी न संशयं ।

आपानुग्रहयोः शक्तः सत्यमन्धो भवेद्वृषिः ॥

सत्या मन्धा अभिसन्धिरभिप्रायो यस्य असौ ‘सत्यमन्धः’ सत्य-
सङ्कल्प इत्यर्थः ।

निवृत्तः सर्व्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।

ध्यानस्थो निःक्रियो दाता चिशुक्लश्च स्मृतो मुनिः ॥

‘निवृत्तः’ निषिद्ध-काम्यकर्मभ्यः । ‘निःक्रियः’ अर्थार्जनादि-
क्रियारहितः ।

एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छ्रिताः ॥

चिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवगादिषु ।

सम्बन्धः ।

उत्पत्तिं प्रत्यक्षैव भूतानामगतिवृत्तिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्देवपारगः ॥

महाभारते ।

अध्यापयेत्तु यः श्रियं कृतोपनयनं द्विजः ।

सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसन्तम ।

तमाचार्यं महाबाहो प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

आह वृहस्पतिः ।

आचिनोति च शास्त्राणि आचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्तु तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

मनुः ।

अन्नं वा वज्रं वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपौह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा ॥

सर्व्यं वा यदि वाप्यङ्गं पादं वा यदि वाक्षरं ।

सकाशाद्यस्य गृहीयास्त्रियतं तस्य गौरवमिति ॥

शिवधर्मः ।

संस्कृतैः प्राकृतैर्व्याकृतैः यः श्रियमनुरूपतः ।

देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥

महाभारते ।

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा गुरुः ।

योऽध्यापयेत् स्वरूपार्थं^(१) उपाध्यायः स उच्यते ॥

(१) योऽध्यापयति स्वरूपार्थमिति ग० ।

व्यासः ।

अम्याधेयं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकं तथा ।

यः करोति वृतो नूनमृत्विजन्तं प्रचक्षते ॥

शिवधर्माक्षरे ।

चराचरस्य कर्त्तारमनन्तविभवं विभुं ।

आत्मानमेव यो वेत्ति स चात्मज्ञ इति स्मृतः ॥

शिवधर्माक्षरताः श्रान्ताः शिवज्ञानपरायणाः ।

शिवधर्माप्रवक्तारो विप्राः स्युः शिवयोगिनः ॥

मनुः ।

सान्त्वानिकं यत्क्षमाणमध्वगं सार्ववेदसं ।

गुर्वथं पितृमात्रथं स्वाध्यायार्थुपतापिनं ।

नवैतान् स्नातकान् विद्यात् ब्राह्मणान् धर्माभितुकान् ॥

‘सान्त्वानिकः’ सन्तानप्रयोजनः विवाहार्थात्यर्थः । ‘अध्वगः’ अथ
धर्मार्थे प्रचलितः । ‘सार्ववेदसः’ सर्वस्वदक्षिणयज्ञकृत् । ‘उपतापी’
व्याधिपीडितः ।

आदित्यपुराणे ।

अक्रोधना धर्मापराः श्रान्ताः श्रमदमे रताः ।

निसृष्टाश्च महाराज ते विप्राः साधवः स्मृताः ॥

सौरपुराणे ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये मध्यदेशः प्रकीर्णितः ।

तत्रोत्पन्ना दिजा ये वै साधवस्ते प्रकीर्णिताः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अष्टवर्षा तु या दत्ता अतर्हीलसमन्विता ।

सा गौरी तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः ॥

शरीतः ।

काण्डमेवाङ्कुलव्याख्या पर्वाध्याऊर्ध्वगानि तु ।

यस्तु तन्मापयेत् रलेत् स कुक्षीन इति श्रुतिः ॥

देवलः ।

धर्माधर्मविभागश्चो निविष्टो वेदब्राह्मणे ।

क्रियासञ्ज्ञासमाधीमामार्थ्योऽस्तेऽस्ते विपर्यये ॥

यमः ।

मुखा स्पृष्टा च वृष्टा च भुङ्क्ता धात्वा च यो नरः ।

न हृष्यति म्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो दिजः ।

न च वाक्चपलस्यैव इति श्रुत्य लक्षणं ॥

इति प्रश्नस्तब्राह्मणसंज्ञाः ।

अथान्नाह्मणाः ।

आह्मन्नातपः ।

अन्नाह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् ।

आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥

तृतीयो बह्वयाज्यः स्नात् चतुर्थी ग्रामयाजकः^(१) ।

पञ्चमस्तु मृतस्तेषां ग्रामस्थ नगरस्थ च ॥

अनामतास्तु यः पूर्वी सादित्याद्यैव पश्चिमां ।

(१) ग्रामयाजक इति ख० ।

व्यासः ।

अन्याधेयं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकं तथा ।

यः करोति वृत्तो नूनमृत्विजन्तं प्रचक्षते ॥

शिवधर्मान्तरे ।

चराचरस्य कर्त्तारमगन्तविभवं विभुं ।

आत्मानमेव यो वेत्ति स चात्मज्ञ इति स्मृतः ॥

शिवधर्मारताः भ्रान्ताः शिवज्ञानपरायणाः ।

शिवधर्मप्रवक्तारो विप्राः स्युः शिवयोगिनः ॥

मनुः ।

साम्प्रानिकं यच्छमाणमध्वगं सार्ववेदसं ।

गुर्वर्थं पितृमाचर्य स्वाध्यायार्थुपतापिनं ।

नवैतान् स्नातकान् विद्यात् ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् ॥

‘साम्प्रानिकः’ सम्प्रानप्रयोजनः विवाहार्थात्यर्थः । ‘अध्वगः’ अन्न
धर्मार्थं प्रचक्षितः । ‘सार्ववेदसः’ सर्वस्वदक्षिणयज्ञकृत् । ‘उपतापी’
व्याधिपीडितः ।

आदित्यपुराणे ।

अकोधना धर्मपराः भ्रान्ताः भ्रमदमे रताः ।

निस्पृहाश्च महाराज ते विप्राः साधवः स्मृताः ॥

शौरपुराणे ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये मध्यदेशः प्रकीर्तितः ।

तत्रोत्पन्ना द्विजा ये वै साधवस्तो प्रकीर्णिताः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अष्टवर्षा तु या दत्ता अतर्हीसमन्विता ।
सा गौरी तत्पुत्रो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः ॥

हारीतः ।

काण्डमेवाकुलव्याख्या पर्वांश्चाहुर्गुणानि तु ।
यस्तु तन्मापयेत् रक्षेत् स कुलीन इति श्रुतिः ॥

देवसः ।

धर्मधर्मविभागज्ञो निविष्टो वेदब्राह्मणे ।
क्रियासञ्ज्ञाचमाधीमानार्योऽप्येच्छे विपर्यये ॥

यमः ।

शुक्ला स्पृष्टा च वृष्टा च भुक्ता घ्राता च यो नरः ।
न हव्यति स्नायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो दिजः ।
न च वाक्चपलस्यैव इति श्रष्टस्य लक्षणं ॥
इति प्रब्रह्मब्राह्मणसंज्ञाः ।

अथब्राह्मणाः ।

आह ब्राह्मणः ।

अब्राह्मणस्तु बह प्रोक्ता ऋषिः ब्राह्मणपोऽब्रवीत् ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः कथविक्रयी ॥
तृतीयो वज्रयाज्यः स्वात् चतुर्थो ग्रामयाजकः^(१) ।
पञ्चमस्तु मृतस्तेषां ग्रामस्थ नगरस्थ च ॥
अज्ञानतान्नु यः पूर्वां सादित्याद्यैव पश्चिमां ।

(१) ग्रामयाजक इति ख० ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥

व्यासः ।

ब्राह्मणीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।

जातिमाचोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणस्तु सः ॥

मनुः ।

नानृगब्राह्मणो भवति न वणिक् न कुञ्जीलवः ।

न शूद्रवेषणं कुर्वन् स्तेनो न चिकित्सकः ॥

‘अनृक्’ चम्बर्जितः, वेदशून्य इत्यर्थः ।

‘कुञ्जीलवः’ गीतनृत्यवृत्तिः ।

देवसः ।

कूपमाचोदकपात्रे विप्रः संवत्सरं वसन् ।

ब्रौचाचारपरिभ्रंभाद् ब्राह्मण्याद्धि प्रमुच्यते ॥

अथ दुर्ब्राह्मणाः ।

अचाह हारीतः ।

पश्चिमीनष्टगन्ता ये सर्पकच्छपघातिनः ।

नानाजन्मबधामकाः प्रोक्ता दुर्ब्राह्मणा हि ते ॥

तथा ।

अथ वेदस्य वेदी च चिद्युगं यस्य सीदति ।

स वै दुर्ब्राह्मणः प्रोक्तो ब्रह्मवादेषु गर्हितः ॥

‘वेदः’ वेदाध्ययनं । ‘वेदी’ वेदसाधनका दर्शपूर्णमासादयो

जानाः । ‘चिद्युगं’ प्रपितामहप्रभृतिपितृपर्यन्तं त्रियुगचक्रं यावत्,

‘सीदति’ अयसीदति उच्छिद्यत इत्यर्थः ।

आह यमः ।

यस्य वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यस्यैव वृषलीपतिः ॥

अथ वृषलीपतिप्रभृतयः ।

अत्र वृषलीपतिशब्देन शूद्रापतिरेव योगसामर्थ्याल्लभ्यते । तस्य च निन्दा चयोदब्रविधपुत्रप्रकरणे विस्तरेण विवृता । पारिभाषिकस्तु वृषलीपतिमाहोच्यताः ।

बन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

यस्वेतामुदहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्व्वलः ।

अश्रद्धेयमपाङ्ग्यं तं विद्याद्वृषलीपतिं ।

चमत्कारखण्डे ।

वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुर्वते त्वत्तं ।

वृषस्तत्तं विदुर्देवाः सर्वधर्मैश्चिह्नकृतं ॥

तथैव स्त्री वृषली तत्पतिः वृषलीपतिः । 'अलं' वारणं सः कुर्वते सः 'वृषलः' धर्मापघातीर्यः ।

प्रभासखण्डे ।

वृषलीत्युच्यते शूद्री तस्या यस्य पतिर्भवेत् ।

साखोच्छिष्टस्य संयोगात् पतितो वृषलीपतिः ॥

स्वं वृषन्तु परित्यज्य परेषं तु वृषायते ।

वृषली सा तु विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥

वाय्वाली बन्धकी वेशा रजसा या च कन्यका ।

जडा या च स्वर्गोवा स्यात् वृषस्यः संप्रकीर्तिताः ॥
 पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्चात्प्रसंस्कृता^(१) ।
 पतन्ति पितरस्तस्याः सा कन्या वृषली भवेत् ॥
 यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।
 अश्रद्धेयमपाङ्गैः तं विद्याद्वृषलीपतिं ॥
 परदाराभिगो मोहात् पुरुषोऽज्ञान उच्यते ।
 स एव पतितो ज्ञेयो यः सदा सेवते गृहे ॥

धमः ।

पुनर्भुवः पतिर्यस्तु स भवेद्दिधिषूपतिः ।

मनुः ।

परपूर्वापतिं धीरा वदन्ति दिधिषूपतिं ।
 द्विजोऽपि दिधिषूसैव यस्य सैव कुटुम्बिनी ॥

देवस्तु ।

ज्येष्ठस्य भार्या सम्प्राप्ता सकामान्दिधिषूपतिः ।
 द्विजोऽपि दिधिषूसैव यस्य सैव कुटुम्बिनी ॥

वृद्धमनुः ।

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
 धर्मिणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥

देवस्य ।

गूढलिङ्गावकीर्णी स्यात् यस्य भग्नव्रतस्तथा ।

‘गूढलिङ्गी’ ब्रह्मचर्याद्याश्रमोपदिष्टदण्डादिलिङ्गरहितः । ‘भग्न-
व्रतः’ विज्ञातब्रह्मचर्यः ।

यमः ।

व्रती यः स्त्रियमभ्येति सोऽवकीर्णो निरुच्यते ।

“व्रती” ब्रह्मचारी ।

अथ शूद्रतुल्याः ।

तत्र देवसः ।

अनुपासितसन्ध्या ये नित्यमस्नानभोजनाः ।

नष्टश्रीषाः पतन्त्येते शूद्रतुल्याश्च धर्मातः ॥

वसिष्ठः ।

उदक्यान्मासते येषां ये च केचिदनग्रयः ।

कुलस्राश्रात्रियं येषां सर्व्वे ते शूद्रधर्म्मिणः ॥

‘उदक्या’ रजस्वला, सा येषां स्नानभोजनदेवपूजादिकाले
समीपे तिष्ठति ।

बौधायनः ।

गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथाकारकुशीलवान् ।

विप्रान् बार्हृषिकांश्चैव राजन् शूद्रवदाचरेत् ॥

‘कारवः’ वर्हृष्यादिकर्म्मकरवृत्त्युपजीविनः । ‘बार्हृषिकाः’ वक्ष्य-
माणलक्षणाः ।

मनुः ।

गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथाकारकुशीलवान् ।

विप्रान् प्रैष्यान् क्षीनवर्णैः राजन्^(१) शूद्रवदाचरेत् ॥

(१) प्रैष्यान् बार्हृषिकांश्चैव विप्रानिति ग० ।

‘प्रैष्यान् हीनवर्णः’ शूद्रादिभिः प्रैष्यान् ।

ये व्यपेत्य स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांसं शूद्रवदाचरेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

न यस्य वेदो न जपो न विद्या च विश्राम्यते ।

स शूद्र इव मन्तव्य इत्याह भगवान् मनुः ॥

वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन बहिष्कृताः ।

सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः श्रुतवन्तोऽपि हि द्विजाः ॥

वैश्वदेवग्रहणं पञ्चयज्ञोपलक्षणार्थं ।

चमत्कारखण्डे ।

वृषोहि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते त्वलं ।

वृषलन्तं विदुर्देवाः सर्वधर्मबहिष्कृतं ॥

आह देवलः ।

द्वितीयस्य पितुर्योऽन्नं भुक्त्वा परिणतो द्विजः ।

अवरेढ इति ज्ञेयः शूद्रधर्मा स जातितः ॥

‘द्वितीयस्य’ प्रतिग्रहीतुः । केतुर्वा पितुरन्नादिना यः संवृद्धः सः

‘अवरेढः’ दत्तकक्रीतकादिरित्यर्थः ।

अन्यमप्यवरेढमाह मनुः ।

द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णार्या प्रजायते ।

अवरेढ इति ज्ञेयः शूद्रधर्मा स जातितः ॥

अथ ब्राह्मणमुवाच यः ।

व्यासः ।

गर्भाधानादिभिर्द्युक्तस्तथोपनयनेन च ।

न कर्षवान्^(१) न वाधीते स भवेद्ब्राह्मणमुवः ॥

सम्पत्तः ।

अमृतौ वैश्वराजन्यौ शूद्रश्चाब्राह्मणास्तथः ।

वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणमुवः ॥

वसिष्ठः ।

यस्य काष्ठमयो हस्तौ यस्य चर्ममयो मृगः ।

यस्य विप्रोऽनधीयानस्तथस्ते नामधारकाः ॥

गर्भाधानादिभिर्द्युक्तस्तथोपनयनादिमान् ।

न कर्षवान् वाधीते स भवेद्ब्राह्मणमुवः ॥

हारीतः ।

शूद्रप्रेक्ष्यो मृतो राज्ञा वृषलो ग्रामयाजकः ।

बधवन्धोपजीवी च षडेते ब्रह्मबान्धवः ॥

ब्रह्माण्यपराण्ये ।

आन्ध्रार्थं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।

नार्हत्यसावपि आर्द्रं स चोक्तो ब्रह्मराक्षसः ।

हारीतः ।

अपि विद्याकुलैर्युक्ता हीनवृत्ता मराधमाः ।

चौद्रेषु निरता नित्यं यातुधानाः प्रकीर्तिताः ॥

विष्णुः ।

देवं गोचं कुलं विद्यामन्त्रार्थं यो निवेदयेत् ।

वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताग्नी सः प्रकीर्तितः ॥
 सर्वज्ञा वयमित्येवमभिमानरता नराः ।
 वान्ताग्निनः परित्याज्याः आद्धे दाने च लम्पटाः ॥
 अथ कुण्डगोलकादयः ।

मनुज्जातातपौ ।

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
 पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्त्तरि गोलकः ॥
 तौ तु जातौ परचेचे प्राणिनां प्रेत्य चेह वै ।
 नियुक्तौ ह्यकव्यानि नाशयेतां प्रदायिनां ॥

तृहस्पतिः ।

पारदार्यमधर्मान्तु तज्जातौ कुण्डगोलकौ ।
 अत्राद्धेयावभोज्यान्मौ चेचजाद्यास्ततोऽशुभाः ॥

आह यमः ।

जीवत्यितरि योऽन्येन जातः कुण्डः स उच्यते ।
 तस्य यो ब्राह्मणे भुङ्क्ते स कुण्डाशी निगद्यते^(१) ॥

पराशरः ।

जीवतो जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः ।
 यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते ॥
 कुण्डगोलकावभिधायाह मनुः ।

यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशुच्यते द्विजः ।

ब्रह्मपुराणे ।

चतुःषष्टिपलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्त्रचतुष्टयं ।

भवेत्तद्यस्तु निगिरेत् स कुण्डाग्नी पतत्यधः ॥

एकस्मिन्नेव भोजने यः प्रस्त्रचतुष्टयपरिमाणमन्नं निगिरेत् भक्ष-
यति स कुण्डाग्नी ।

अथ काण्डपृष्ठाः ।

तत्र हारीतः ।

शूद्रापुत्राश्च दत्ता ये ये च वै क्रीतकाः स्मृताः ।

सर्वं ते मैत्रिणा प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

स्वकुलं काण्डमित्युक्तं तत् कृत्वा पृष्ठतस्तु यः ।

कुलान्तरं व्रजेद् यस्मात् काण्डपृष्ठस्ततः स्मृतः ॥

यसोऽप्याह ।

आपहन्तो आपहृतो यस्य स्याद् वैष्णवीसुतः ।

इत्येते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठास्त्रयस्तथा ॥

मासोपवासदिव्रतैर्विष्णोरागाधनपरा विधवा 'वैष्णवी', तस्यां
तदवस्थायां सवर्णादुत्पन्नः 'वैष्णवीसुतः' । विस्तीर्णापदो ब्राह्मणस्य
चित्रियवैश्ववृत्तित्यागोपदेशानन्तरमाह नारदः ।

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते रमात् । ,

काण्डपृष्ठस्युतो मार्गात् सोऽपाङ्गैः प्रकीर्तितः ॥

देवलः ।

वैश्यापतिः कृष्णपृष्ठः काण्डपृष्ठा भटो भवेत् ।

अथ वैडालप्रतिकादयः ।

मनु-विष्णु ।

धर्मध्वजी सदा लुब्धः क्षात्रिको लोकदम्भकः ।

वैडालप्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्याभिसन्धकः ॥

यस्य धर्मध्वजो गिर्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्भ्रतं ॥

यमः ।

यः कारणं पुरस्कृत्य भ्रतचर्यां निषेवते ।

पापं भ्रतेन प्रच्छाद्य वैडालं नाम तद्भ्रतं ॥

अर्थश्च विपुलं गृह्य हित्वा लिङ्गं निवर्त्तयेत् ।

आश्रमाम्भरितं रक्षेत् वैडालं नाम तद्भ्रतं ॥

यो ह्यन्यायेन विपुलमर्थं संगृह्य राजादिभिरुपहारमाशङ्कमानः
पूर्वाश्रमलिङ्गानि परिवर्त्य अतिमाननीययत्याद्याश्रमस्त्रीकारेण
तद्भ्रतं रक्षति तस्य तद्भ्रतं वैडालसंज्ञं भवति ।

प्रतिगृह्याश्रमं यस्तु स्थित्वा तच्च न तिष्ठति ।

आश्रमस्य तु लोपेन वैडालं नाम तद्भ्रतं ॥

दस्वादकेन कन्यान्तु कृत्वा चैव प्रतिग्रहं ।

कृतार्थो नार्थवान् यस्य वैडालं नाम तद्भ्रतं ॥

यो जलपूष्यं योग्याय कन्यां प्रदाय कृतार्थः सन्नपि तामेव
भूयोऽप्यन्यस्मै दातुमिच्छन्नार्थवान् अकृतार्थ इव भवति तस्य तच्चरितं
वैडालं भ्रतं । यश्च नियतकृत्यपर्याप्तं प्रतिगृह्याप्यसन्तोषादकृतार्थमि-
वात्मानं मन्यते तस्यापि तच्चरितं वैडालं ।

यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवास्य तु यः पुनः ।

यतिधर्माविलोपेन वैज्ञातं नाम तद्व्रतं ॥

अधोदृष्टिर्नैवैकिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

ग्रंथो मिथ्याविनीतस्य वक्रव्रतचरो द्विजः^(१) ॥

कूर्मपुराणे ।

बौद्ध-श्रावक-निर्गन्धाः पञ्चरात्रविदो जनाः ।

कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः ॥

अनाश्रमी द्विजो यः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।

मिथ्याश्रमास्तु ये विप्रा विज्ञेयाः आहुर्ब्रूषणे ॥

देवसः ।

देवार्चनपरो विप्रो विन्यार्थी वत्सरचयं ।

असौ देवसको नाम हव्यकथेषु गर्हितः ॥

तथा ।

देवतांशोपजीवी च नास्ती देवसको भवेत् ।

भवेत् करणसंज्ञस्य मन्त्रेषु व्यवहारवान्^(२) ॥

अगारदाही स ज्ञेयः प्रेतदग्धा क्षुनेकश्च^(३) ।

‘प्रेतदग्धा’ प्रेतदाहकः ।

स चाप्यगारदाही स्याद्यो देषादेष्टदाहकः ।

सेत्र-सस्यावनीनाञ्च दग्धारोऽरण्यदाहिनः ॥

सहिष्णीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

(१) वक्रव्रतधरो द्विज इति ख० ।

(२) स क्रव्यव्यवहारवानिति ग० ।

(३) प्रेतदग्धाधमेन य इति ख० ।

तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

महिषौत्पद्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यः क्षमते दोषं स वै माहिषकः स्मृतः ॥

देवलः ।

गोरमानाञ्च विक्रेता गेविक्रेता च वै द्विजः ।

गुड-लवण-तिलानां विक्रेता दुष्टविक्रयी ॥

निकृष्टोऽन्वृष्टमध्ये यो वर्णेषु अनवग्रहः ।

आचरत्यपराचारं वर्णमभेदकस्तु सः ॥

एकाकी व्यमनाक्रान्ता धन्य इत्युच्यते बुधैः ।

विप्रं बार्हृषिकं विन्द्यात्तृणवृद्धपुजोर्विनं ॥

विष्णुः ।

यस्तु निन्देत्परं जीवं प्रशंसत्यात्मने गुणान् ।

स वै बार्हृषिको नाम सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

वसिष्ठः ।

समर्घं धान्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै बार्हृषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

यः सगोत्रां समाकूटः स विप्रो गोत्रवाद्भवेत् ।

राजप्रेषकरा नित्यं ब्राह्मणोऽधिकृतः स्मृतः ॥

नारदः ।

पुत्राचार्यः स विज्ञेयो ग्रामे यो बालपाठकः ।

पुत्रादवाप्तविद्या वा पुत्राचार्या निगद्यते ॥

यो भ्रास्यति भ्रमरवदिभवार्यं गृहे गृहे ।

अतिलुञ्चतया विप्रो भ्रामरो म निगद्यते ।

यस्तु दृष्टपश्यर्थः स मूढो नाम संज्ञया ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

यः स्वाध्यायाग्निमालस्यादेवादीन्त्रैभिरिष्टवान् ।

निराकर्त्तामरादौर्नां स विज्ञेयो निराकृतिः ॥

गौतमः ।

अधीत्य त्रिस्ततो वेदं भवेद्विप्रो निराकृतिः ।

देवलः ।

आत्मानं धर्म्मकृत्यञ्च पुत्रदाराञ्च पौडयेत् ।

लोभाद् यः प्रचिनात्यर्थं स कदर्थ्य इति स्मृतः ॥

उशना ।

राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाश्लिष्यस्तु घाण्टिकः ।

बृह्मगौतमः ।

आत्मानं धर्म्मकृत्यञ्च पुत्रदाराञ्च पौडयेत् ।

मोहाद् यः पितरौ मृत्यान् स कदर्थ्य इति स्मृतः ॥

हारीतः ।

ये दिवं ब्रह्मभिः पापैः क्लृप्तयन्ति नराधमाः ।

दुष्प्रापणान्तु देहस्य दुरालाना हि ते स्मृताः ॥

‘दिवं’ परलोकं, ‘क्लृप्तयन्ति’ तिरस्कृष्यन्ति । ‘देहस्य दुष्प्रापणात्’ दृष्टेन कर्मणा निर्वहणात् ॥

यमः ।

परद्रव्योपहर्त्तारस्तेनाः सुग्रीन्नाधमाः ।
 दुष्प्रापणान् देहस्य दुरालाना हि ते स्मृताः ।
 ये व्यपेताः स्वकर्माभ्यः ते नास्तिकाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कात्यायनः ।

ऊङ्कारं कामनस्यैव लोके यच्च विगर्हितं ।
 अनुकुर्यादनुब्रूयाद्वाग्दुष्टं तं विवर्जयेत् ॥
 अथ पतिताः ।

उभयनाः ।

असमान-याजकास्य श्रुतिविक्रयिकास्य ये ।
 अन्यपूर्व्याप्रजातास्य पतितान् मनुरब्रवीत् ॥
 'अन्यपूर्व्याः' पुनर्भूप्रभृतयः ।

यमः ।

शूद्रस्याध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न संशयः ॥

देवलः ।

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्य यः ।
 तावुभौ पतितौ विप्रौ स्वाध्यायकयविक्रयात् ॥

उक्तञ्च गार्ग्येण ।

सोदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे कुर्याद्यो दारमंगलं ।
 आवसथ्यं तथाधानं पतितस्तु तथा भवेत् ॥

वायुपुराणे ।

आत्मार्थं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।
 नार्हत्यसावपि श्राद्धं पतिनो ब्रह्मराक्षसः ॥

अथ षण्डाः ।

देवलः ।

षण्डको वातजः षण्डः षण्डः स्त्रीषो नपुंसकः ।
 कीलक्येति षण्डोऽयं षण्डभेदो विभाषितः ॥
 तेषां स्त्रीतुल्यवाक्श्लिष्टः स्त्रीधर्मात् षण्डको भवेत् ।
 पुमान् भूत्वा स्त्रिलिङ्गानि पश्चाच्छिन्द्यात्तथैव च ॥
 स्त्री च पुंभावमाप्स्याय पुरुषाचारवद्गुण ।
 वातजो नाम षण्डः स्यात् स्त्रीषण्डो वापि नामतः ॥
 अस्त्रीलिङ्गोऽपि षण्डः स्यात् षण्डस्तु स्थानमेहनः ॥
 स कीलक इति ज्ञेयो यः क्रियादात्मनः स्त्रियं ।
 अन्येन सह संयाज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥

अथ नग्नः ।

तत्राह पराशरः ।

नग्नः काषायवस्त्रः स्यान्नग्नः कौपीनमात्रधृक् ।

नग्नः स्यान्मलवदामा नग्नश्चाङ्गुपटावृतः ॥

रश्मिकद्रव्यनिर्यामः कषायस्तेन रक्तं वस्त्रं काषायं तदमानो नग्न इत्युच्यते । गुह्यप्रदेशमात्राच्छादनपर्याप्ता पुरतः पृष्ठतः कटिस्तत्राप्य-
 नोपायेन वसनौया वस्त्रचोरिका कौपीनं तत्परिधानाधिकारित्वेना-
 नुक्तो गृहस्थादिस्तन्मात्रधृङ् नग्नः । अधौतवस्त्रो रजकादिधौतवस्त्रयुक्तो
 वामलवदामाः । एकस्मैवानवच्छिन्नस्य पटस्याङ्गं वमानोऽङ्गं प्राट-
 णानोऽङ्गुपटावृत इत्युच्यते खण्डपटवसनो वा ।

भृगुस्मृति-प्रभासखण्डयोः ।

नग्नः स्यान्नलवद्वास नग्नः कौपीनकेवलः ।

विकच्छेऽनुत्तरीयश्च द्विकच्छोऽवस्त एव च ।

नग्नः काषायवत्तः स्यान्नग्नश्चाद्धूपटः स्मृतः ॥

‘कौपीनकेवलः’ कौपीनमात्रपृक् । परिहितवाससो गुह्यप्रदेशाच्छादनोपयोगी प्राप्तःकच्छः स यस्य विमुक्तिकच्छनिषङ्गरहितः । ‘अनुत्तरीयः’ उत्तरीयरहितः । कटिबन्धनवस्त्रं कक्षा । परिहितवस्त्रो परिहितदुत्तरार्द्धेन वस्त्रान्तरेण वा तिर्यक्शम्भिलन-संकुचितविस्तरेण कटिबन्धनं द्वितीया कक्षा । तद्वान् ‘द्विकच्छः’ । इमाश्च द्वितीयां कक्षामासुरीशब्देनाह याज्ञवल्क्यः ।

परिधानाद्वह्निःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेदिति ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

मर्त्येषामेव भृतानां जयी संवरणं यतः ।

ये वै त्यजन्ति तां मोहात्ते तु नग्नाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अथ परिविच्छादयः ।

आह देवलः ।

ज्येष्ठे चाप्यनिविष्टे च ज्येष्ठमुत्कम्य यः पुनः ।

विन्देत परिविच्छिष्टं परिवेत्ता च तावुभौ ॥

‘ज्येष्ठे’ ध्यातरि, ‘अनिविष्टे’ अकृतविवाहे, यदा कनौयान् ‘विन्देत’ दारसंघं कुर्यात्, तदा ज्येष्ठः ‘परिविच्छिः’ इतरः ‘परिवेत्तेति वचनार्थः ।

मनुः ।

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽप्यत्र स्थिते ।

परिवेक्षा स विज्ञेयः परिविन्निस्तु पूर्व्वजः ॥

‘स्थिते’, दाराग्निहोत्रसंयोगं विनेति ज्ञेयः । अग्निहोत्राद्युत्तर-
क्रियाप्रत्येज्यमाधानं विवक्षितं ।

उक्तञ्च गार्गेण ।

सोदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंघं ।

आवसथ्यं तथाधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥

‘आवसथ्यं’ आवसथ्याधानं, दायविभागकाले क्रियमाणस्यौपा-
सनाधानमिति यावत् । विवाहकाले क्रियमाणस्यौपासनाधानस्य न
कुर्याद्दारसंघमित्यनेनैवार्थास्तिरस्तात्वात् । अतएवौपासनं समादध्या-
त्सकाले परिवेदयन्निति ब्रह्मणर्भवचनेऽपि स्वकालशब्देन दायवि-
भागकाल एवोक्तः न तु विवाहकालोपीत्यवगम्यते । ‘आधानं’
गार्हपत्याद्याधानं । ‘पतितो भवेत्’ उपपातकी भवेदित्यर्थः । उप-
पातकपरिगणनावचने परिवेत्त-परिविन्निः कीर्त्तनात् ।

लौगाचिः ।

सोदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे योऽन्याधेयं करोति हि ।

तयोः पर्याहितो ज्येष्ठः पर्याधाता कनिष्ठकः ॥

सोदर्यगृहणादसोदर्यं ज्येष्ठे तिष्ठति कनिष्ठश्च दारसंघादौ
जातेऽपि न पातित्यदोष इत्यवगम्यते । ज्ञातातपेन त्वसोदर्यविषये
दोषाभावः साक्षादेवोक्तः ।

पितृव्यपुत्रसापन्नपरनारीसुतेषु च ।

ज्येष्ठेऽपि च तिष्ठन्तु भ्रातृणाम् कनीयसां ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

‘पितृव्यपुत्राः’ पितृभ्रातृसुताः । ‘सापत्न्याः’ भिन्नमातृजाः ।
‘परनारीसुताः’ द्यामुष्यायणपरिभाषया स्वजनकेन परत्तेत्रोत्पादिता
भ्रातरः । सत्स्वप्येतेषु ज्येष्ठेषु भ्रातृषु कनिष्ठानां पूर्वमपि दाराग्नि-
संयोगं कुर्वतां परिवेत्तृत्वमंशको दोषो नास्तीत्यर्थः । परनारीसुत-
ग्रहणं दत्तकादेरप्युपलक्षणार्थं ।

अतएवाह यमः ।

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च ।

दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाधर्मः परिविन्दने ॥

परपुत्रान् दानक्रयादिना स्वपितुः पुत्रत्वमापन्नान् ज्येष्ठान् भ्रा-
तृन् परिविन्दतो नाधर्मोऽस्ति । सोदरेऽपि ज्येष्ठे सति कदाचित्प-
रिवेदने कनिष्ठस्य दोषो नास्तीत्याह ज्ञातातपः ।

क्षौवे देशान्तरस्ये च पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

‘भिक्षुकः’ प्रव्रजितः । ‘योगशास्त्राभियुक्तः’ विरक्तः ।

कात्यायनोऽप्याह ।

देशान्तरस्यक्षौवैकवृषणानमहोदरान् ।

वेश्याभिक्षकपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जड़मूकान्धवधिरकुल्लवामनखोडकान् ।

अतिवृद्धानभार्यासु कृषिसक्तान्नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुल्लकांस्तस्करांश्चापि परिविन्दन्न दुष्यति ॥

‘एकदृषणः’ रोगप्रवृत्तदृषणः । ‘रोगी’ अचिकित्स्यरोगः ।
 ‘खोडकः’ भग्नचरणद्वयः । ‘अभार्यान्’ नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । ‘कामतोऽ-
 कारिणः’ स्वेच्छयैव नित्यं विवाहमकुर्वन्नाः । ‘कुहकाः’ परवच्चनाय
 द्योद्योगपराः । अत्र ये सर्व्वात्मना विवाहानधिकारिणः क्लौवादयः
 तेषु सक्तुः कालविशेषमन्तरेणापि परिवेदने न दोषः । ये तु काष्ठात्मने
 सम्भावितविवाहाधिकाराः देशान्तरस्य-विरक्त-वेण्यातिमक्त-शूद्रतुल्य-क्ष-
 धिमक्त-राजपरतन्त्र-धनवृद्धिप्रमक्त-कामतोऽकारि-कुहक-तस्कराः तेषु
 सक्तुः वक्ष्यमाणकालप्रतीक्षां कृत्वा परिवेदनं कुर्वन्तां न दोषोऽस्ति ।

तत्र देशान्तरस्य ज्येष्ठे वशिष्ठ आह ।

अष्टौ दश द्वादशवर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः
 प्रायश्चित्ती भवतीति । देशान्तरादागतस्य विवाहादावधिकार-
 सम्भावदित्यभिप्रायः । अत्र धर्मार्थमर्थार्थे वा देशान्तरगतस्य ज्येष्ठस्य
 द्वादशवर्षं प्रतीक्षा ।

तथा च स्मृतिः ।

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्ञायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्यायः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

धर्मार्थयोगिति विद्याया अप्युपलक्षणार्थं । अतएव गौतमेन नष्टे
 भर्त्सरतीति प्रकृत्य द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासम्बन्धेनेति भार्याया
 भर्त्सप्रतीक्षाकालमुक्ताभिहितं भ्रातरि चैवं ज्ञायमि यवीद्यान् कन्वा-
 म्याधेयेष्विति । ‘नष्टे भर्त्सरि’ कुत्र गत इत्यज्ञाते भर्त्सरि अत्यन्तदूरदे-
 शान्तरगत इति यावत् । ‘विद्यासम्बन्धेन’ विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगते
 भर्त्सरि, ब्राह्मणभार्याया द्वादशवर्षाणि प्रतीक्ष्य तत्क्रियादिकं कार्यं ।

एवं ब्राह्मणः कनिष्ठो ज्येष्ठे भ्रातरि विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगते द्वाद-
शवर्षाणि प्रतीक्ष्य विवाहाग्न्याधाने कुर्यात् । कार्यान्तरार्थं देशान्तर-
गमने तु अष्टौ दश वेति पत्रद्वयं । अत्रेदं विवक्षितं, देशान्तरगतस्य
स्वाभिमतं कार्यं निर्वर्त्य प्रत्यागमनयोग्ये कार्येण नागतस्य जीवित-
सन्देहे सति विवाहसम्भावनानिरुक्तौ तदुत्तरकालं कनिष्ठेन दाराग्नि-
होचसंयोगे क्रियमाणे न परिवेक्ष्य लक्ष्यो दोषो भवतीति । एवमेवं
विरक्त-वेष्ट्यातिसक्तादिष्वपि च कियन्तमपि कालं तथैवावस्थितेषु तत्-
स्वभावत्वावधारणेन विवाहसम्भावनानिरुक्तौ तदुत्तरकालं कनिष्ठेन
विवाहादौ क्रियमाणे न दोषः । अनेनैवाभिप्रायेण सुमन्तुनायुक्तं ।

व्यसनामकचित्तेवा नास्तिको^(१) वाय वायजः ।

कनीयान् धर्मकामस्तु अधानमथ कारयेत् ॥

अधामग्रहणं विवाहस्याणुपलक्षणार्थं क्लृवाद्यस्तु स्वभावतः
सर्वथा विवाहानर्हत्वात्क्रियन्तमपि कालं न प्रतीक्षणीयाः ।

तथाच स्मृतिः ।

उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव वा ।

राजयस्त्र्यामयात्री च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुं ।

खञ्ज-वामन-कुक्षेषु गद्गदेषु जडेषु च ।

जात्यन्धे वधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

एवंविधे ज्येष्ठे सति कनिष्ठस्य परिवेदने दोषो नास्तीत्यर्थः । एव-
माधानाधिकारिण्युक्त्याधाने ज्येष्ठे विद्यमाने तदनुज्ञातस्य कनि-
ष्ठस्य नाग्न्याधाने परिवेक्ष्यलक्ष्यदोषः ।

तथाच बद्धवसिष्ठः ।

अयजस्य यदानग्निरादध्यादनुजः कथं ।

अयजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

आधानेऽधिकार्यऽयजो यदाधानविधिमतिक्रम्याध्याधयं ना-
द्रियते तदा तदनुमतिं गृहीत्वा अनुज आधानं कुर्यादित्यर्थः ।

अयमेवार्थः सुमन्तुनायकः ।

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

ज्येष्ठभ्रात्यदृष्टं पितुरपि प्रदर्शनार्थं ।

तथाच स एव ।

पितुर्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ॥

तथा ।

अनुज्ञातस्य पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत् ।

पित्रानुज्ञातस्य पुत्रस्येति शेषः । पितृदृष्टं पितामहस्यापि प्रदर्श-
नार्थम् ।

अतएवोचनाः ।

पिता पितामहो यस्य अयजो वायनग्निमान् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु^(१) न दोषः परिवेदने ॥

अत्रापि पित्राद्यनुज्ञाततस्येति शेषः । मन्त्रशब्दा वेदोपलक्षणार्थः ।

तथाच ज्ञातातपः ।

(१) यथाग्निहोत्रमन्त्रेभ्य इति ख० ।

नाश्रयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।

न च आर्द्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका ॥

यथा वेदाध्ययनतपःश्राद्धराहित्येन स्थितेऽपि ज्येष्ठे तानि तदनुज्ञामन्तरेणापि कनिष्ठेनानुष्ठितानि परिवेदनहेतवो न भवन्ति । तथा ज्येष्ठानुज्ञायाम्योऽप्याधीयमाना परिवेदनहेतवो न भवन्तीत्यर्थः । या च कन्या विरूपिकेत्यस्यायमर्थः । विवाहाधिकारिण्यां ज्येष्ठायां कन्यायां विकृतरूपायामनृढायां स्थितायां तदनुज्ञया विनापि कनिष्ठाया विवाहकालातिक्रमभौत्या कृतो विवाहो न दोषायति । एवं चैवंविधविषयव्यतिरिक्तविषये कन्यास्तपि परिवेदने वरपरिवेदनोक्तं सर्वमनुमन्त्रेयं । अनुज्ञस्य ज्येष्ठविवाहात् पूर्वं विवाहे तु ज्येष्ठानुज्ञायामपि दोषो भवतीत्याह^(१) हारीतः ।

सोदराणान्तु सर्व्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविन्दन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया^(२) ॥

अग्निहोत्रादिष्वनुज्ञाता न परिविन्दन्त इति स्थितं । दारैः पुनरनुज्ञाता अपि परिविन्दन्त इति वचनार्थः ।

तृद्धयाज्ञवल्करः ।

आवसथ्यमनादृत्य चैतायां यः प्रवर्त्तते ।

सोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यत इति ॥

अस्यार्थः ।

‘आवसथ्य’ औपासनाग्निं, ‘अनादृत्य’ ‘अनाधाय, ‘चैतायां’

(१) ज्येष्ठानुज्ञयापि दोषो नापेतीत्याहेति क० ।

(२) नाश्रानेन न चेज्ययेति क० ।

गार्हपत्याद्यग्निचयाधाने, 'यः', प्रवर्त्तते 'सोऽनाहिनाग्निः', एव भवति । तथा प्रथममौषामनाग्निनाधाय गार्हपत्याद्याधानकारणात् परिवेत्तेति गौयते ।

इति परिवित्थादयः ।

इत्यप्रशस्तब्राह्मणमंशाः ।

इति ब्राह्मणमंशाप्रकरणं ।

अथ आहुते प्रशस्ता ब्राह्मणा निरूप्यन्ते ।

तत्र मनुशातातपैः ।

तत्र ये भोजनीयाः सूर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ।

यावन्त्यैव यैस्तानैस्तावदत्तयाम्यशेषतः ॥

ओत्रियाथैव देयानि हव्यकव्यानि दाहयिष्यन्ते ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलं ॥

यः स्वकीयां कृत्वा मन्त्रब्राह्मणात्मिकां शाखामधीते सः 'ओत्रियः' । आहुते निश्वेदेवानुद्दिश्य विहितानि रवीपि 'हव्यानि', पितृनुद्दिश्य विहितानि 'कव्यानि' 'अर्हत्तमाय' कुलशीलविद्याधाराद्येत्यर्थः । 'तस्मै' आहुतादन्यदपि 'दत्तं महाफलं' भवतीति ।

वसिष्ठः ।

ओत्रियाथैव देयानि हव्यकव्यानि नित्यशः ।

अओत्रियाय यद्दत्तं तन्नि नार्हन्ति देवताः ॥

आह मनुः ।

सहस्रं हि महस्वानामनृषां यत्र भुञ्जते ।

एकस्तान् मन्त्रवित् प्रोतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥

‘अनृचां’ अवेदार्थविदामिति ज्ञेयं । यतः ओत्रियाद्यैव देयानौ-
 लुक्तेरनधीयानानां प्राप्तिरेव नास्ति । मेधातिथिस्तु अनृचा इति
 प्रथमाबहुवचनानां पाठान्तरं दर्शितवान् । तस्मिन् पक्षे अनृचाः
 सहस्रं यत्र भुञ्जत इति सम्बन्धः । ‘मन्त्रवित्’ वेदार्थवेत्ता । ‘प्रीतः’
 तर्पितो भोजित इति यावत् । ‘सर्वान्’ ‘तात्’ ‘अनृचान्’ ‘अर्हति’
 स्वीकरोतीति अभेदमापद्यते । अभेदे च यत्नेषु सहस्रसंख्येषु भोजितेषु
 फलान्तदेकस्मिन्नुवाप्यत इत्यर्थः ।

ज्ञानोत्कृष्टेषु देयानि कथानि च हवींषि च ।

महि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरैव शुद्ध्यतः ॥

ज्ञानेन विद्यया उत्कृष्टा अधिका ‘ज्ञानोत्कृष्टाः’, तेभ्यः हव्यकथानि
 देयानि नेतरेभ्य इति । यथा ‘असृजा रुधिरं’ ‘दिग्धौ’ लिप्तौ,
 ‘हस्तौ’ ‘रुधिरं’ प्रक्षाल्यमानौ न निर्मलौ भवतः, एवमविद्वद्वा
 घ्नणभोजनेनोपक्रियमाणाः पितरो न तत्फलं लभन्त इत्यर्थः ।

तथा ।

दातृन् प्रतिगृहीतृश्च कुरुते फलभागिनः ।

विदुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च ॥

‘विदुषे’ या ‘दक्षिणा’ दीयते सा ‘दातृन् प्रतिगृहीतृन्’ अपि
 ‘फलभागिनः’ ‘कुरुते’ । प्रश्नमेषा ईदृशमेतद्विदुषे दानं यत्प्रतिगृही-
 तारमण्यवृष्टफलेन वोजयति किं पुनर्दातारमिति । ‘प्रेत्य’, स्वर्गः
 फलं, ‘इह’, कीर्तिः । भोजयेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

ओच्चौयावायूपवयःशीलसम्पन्नयुक्भ्यो दानं प्रथममेके पितृवत् ।
 ‘वाक्सम्पन्नाः’ संस्कृतभाषिणः । ‘रूपसम्पन्नाः’ मनोज्ञशरीराः । ‘वयः-

सम्यन्नाः' परिणतवयसः । ते हि प्रायेण प्रशान्तविषयानुरागतया विशुद्धमतयो भवन्ति । 'शौलमस्यन्नाः' मनोवाक्कायैः सकलप्राणिहि-
तकारिणः । वयःसम्यन्नत्वस्यापवादमाह । 'युवभ्य' तरुणेभ्यः, 'प्रथमं'
दानं, प्रथमश्राद्धानि नवश्राद्धानीत्यर्थः । प्रथमं प्रधानं वा, यूनां
सकलश्राद्धनियममस्यादनममर्थत्वात् । 'एके पितृवत्' इति पितृ-
तुल्यान् ब्राह्मणान् भोजयेदित्येके मन्यन्ते । पितरमुद्दिश्य तरुणं
पितामहमुद्दिश्य स्यविं, प्रपितामहमुद्दिश्य स्यविरतरभिति ।

वसिष्ठः ।

पितृभ्यो दद्यात् पूर्व्यद्युः ब्राह्मणान् मन्त्रिपात्य यतीन् गृहस्थान् ।
माधूनपरिणतवयसोऽविकर्मस्थान् श्रोत्रियान् शिष्यान्नेवाग्निनः ॥
'पूर्व्यद्युः' श्राद्धदिनात् पूर्व्यस्मिन्नहनि, 'ब्राह्मणान्', 'मन्त्रिपात्य' आत्मन्त्र्य,
'यतयः' प्रव्रजिताः । तदमभावे 'गृहस्थान्' ।

माधुलक्षणमुक्तं । 'अपरिणतवयसः' नातिम्यविरान् । 'अविकर्मस्थान्'
प्रतिषिद्धवर्जकान् । ये च न शिष्या चान्नेवाग्निनः न सेवका
इत्यर्थः । कात्यायनः ।

स्वातकानेके यतीन् गृहस्थमाधून्वा श्रोत्रियान् वृद्धाननवद्यान्
स्वकर्मस्थानभावेऽपि शिष्यान् मदाचारान् ।

कृतममावर्त्तनोऽकृतविवाहः 'स्वातकः' । 'वृद्धः' विद्यातपोभ्यां
श्रेष्ठः । येषां मातृतः पितृतयावद्यं दोषो नास्ति ते 'अनवद्याः' ।
'स्वकर्मस्थाः' स्वाश्रमविहित-श्रौतस्मार्त्तकर्मनिरताः, 'उक्तलक्षणब्राह्म-
णाभावे' मदाचारान् शिष्यान् अपि निमन्त्रयन्त । आपमान्नः ।

तुष्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान् द्रव्यकृशस्य, शम-तपः-श्रुत-शीला-

दिभिस्तुल्यत्वे वयोवृद्धः श्रेष्ठः। वयमापि तुल्यत्वे द्रव्यकृशः क्षीणवृत्तिः
श्रेयान्। म च यदि निजेच्छया द्रव्यकृशो भवति न पुनरयोग्यत्वे-
नालक्ष्यप्रतिपक्षतया ।

पैठौनमिः ।

प्रयताय शुचये सर्व्वत्र देयं हयं कयं च तस्माच्छुचिरिति
विज्ञायते ।

‘प्रयताय’ संयताय । ‘शुचये’ वाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ताय । ‘सर्व्वत्र’
जनने मरणे देवभोजनादौ च । अयमर्थः श्रुतौ विज्ञायते । श्रुति-
प्रतीकम्यठति ‘तस्माच्छुचिः’ इति ।

आपस्तम्बः ।

शुचीन्मन्त्रवतः सर्व्वकृत्येषु भोजयेत् ।

‘मन्त्रवन्तः’ अधीतवेदाः । ‘सर्व्वकृत्येषु’ विहितब्राह्मणभोजनेषु
श्रौतस्मार्त्तकेषु कर्मसु । अत्र केचिद्यथा कन्या तथा हविरिति कन्या-
साधर्म्येण हविषां स्वशाखीयप्रतिपाद्यत्वं मन्यमानाः स्वशाखीयमेव
श्रोत्रियत्वादिगुणविशिष्टं आद्धे नियोजयन्ति । तदमत् । स्मृती-
तिहाम-पुराण-गृह्य-कल्पसूत्रेषु कचिदपि स्वशाखीयनियमाश्रवणात् ।
प्रत्युत स्मृत्यादिषु ‘दण्डाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णा ज्येष्ठसामगः’ इत्यादि-
भिर्गानाशाखीयानां नानावेदाध्यायिनामेव विधिदर्शनाच्च । न चैतेषां
शूद्रकर्तृकआद्धविषयत्वमिति मन्त्रव्यं । व्यवस्थायां प्रमाणाभावात् ।
मापि कन्यासादृश्यदर्शनमात्रेण नियमाध्यवस्थानं युक्तं । सादृश्यस्या-
न्यथाप्युपपत्तेः । किञ्च कन्यायामेव तावदेकशाखाध्यायिनियमः कुतो
ऽवगतः यद्बलेन हविष्यपि साध्यते । आचारादिति चेत् । कन्यादाम-

प्रतिपक्षेषु स्वशाखीयैरेव सह व्यवहरन्तः परशाखीयांश्च प्रयत्नेन
परिहरन्तः शिष्टा दृश्यन्ते । तेन ज्ञायते अस्यत्र नियम इति । मैवं ।
शिष्टव्यवहारस्य कुलादिज्ञानाज्ञानमूलत्वात् । तयोश्च मन्निधानव्यव-
धानाधीनत्वात् । प्रायेण हि तुन्यशाखिनः स्वाध्यायाध्ययन-वेदव्रत-
गृह्यकर्म-सन्धोपासनादि--क्रियाकलाप-विचारणार्थमन्योन्यमङ्गम-
भिलषन्तः समानदेशवामिनो भवन्ति । मन्निधानाच्च विज्ञातकुलशी-
लाचाराः परस्परं यौनसम्बन्धविधिमाद्रियन्ते । अन्यशाखीयांस्तु देश-
न्तरनिवामादविज्ञातस्वरूपतयैव न अद्ध्यते । आर्याकुत्तपु च
समानदेशवामिनां नानाशाखाध्यायिनामप्युपलभ्यन्त एव परस्परमनव-
गीयमानाः सर्व्वेता विवाहसम्बन्धाः । अविज्ञातपरस्परगणामेक-
शाखाध्यायिनामपि नोपलभ्यन्ते । अतः । समानदेशवामादिमनु-
त्यकुलादिज्ञानमेव परिणयनसम्बन्धप्रवर्त्तकमिति । या तु केषाञ्चि-
स्तथपि सादृश्ये न दृश्यते सम्बन्धप्रवृत्तिः तत्रैतन्निदानं येषां
पूर्व्वपुरुषैः पूर्व्वमतिविदूरानेकदेशवामिभिर्विगर्हिततरेतरदेशाचारैः
कालान्तरे कथञ्चन सह संवासमामादयद्विरपि स्वस्वकुलश्रेण्वहङ्कारं
समुद्बुद्धिग्न्योन्यं न प्रवर्त्तते समुदाहविधिस्ततस्तत्प्रतानेषु सेवाप्र-
वृत्तिः कियन्तं कालमनुवर्त्तत इति । अतो न कन्यादाने नापि
हविर्दाने स्वशाखीयद्विजनियम इति सिद्धं । एवं च सति वक्ष्यमा-
णानि वचनानि समञ्जसार्थानि स्युः ।

यमः ।

वेद-विद्या-व्रतस्वाताः आचिया वेदपारगाः ।

स्वधर्मनिरताः ज्ञानाः क्रियावन्तस्तपस्विनः ।

तेभ्यो ह्यञ्च कव्यञ्च प्रशान्तेभ्यः प्रदीयते ॥

वेदान्तेदौ वेदञ्चाधीत्य समाहृताः 'वेदस्त्रातकाः' । विद्यां वेदार्थ-
विचारं समाप्य निवृत्ताः 'विद्यास्त्रातकाः' । व्रतं ब्रह्मचर्यं समाप्य
निवृत्ताः 'व्रतस्त्रातकाः' । सत्यपि वेदपारगत्वे नित्यं वेदाभ्यासनिरत-
त्वप्रदर्शनार्थं श्रोत्रियग्रहणं । दम्बदुःखमहिष्णवः 'शान्ताः' । अक्रोधनाः
'शान्ताः' ।

मनुः ।

वेद-विद्या-व्रतस्त्रातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।

पूजयेद्भुव्यकथेन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥

'गृहमेधिनः' गृहस्थाः ।

तथा ।

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे वङ्गृचं वेदपारगं ।

शाखान्तगमयाध्वर्युं कन्दोगञ्चासमाप्तिकं ॥

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ।

पितृणान्तस्य तप्तिः स्याच्छ्राश्रुतौ साप्तपौरुषी ॥

वेदपारगशाखान्तगाममाप्तिकशब्दैरेकार्थैः सकलशाखाधेतार उच्यन्ते ।
अग्वेदाध्यायी 'वङ्गृचः' । वेदस्य पारं पर्यवसानं गच्छतीति 'वेदपा-
रगः' । नायमृत्विग्विशेषोऽध्वर्युः किन्तु अध्वर्युर्वेदस्य यजुर्वेदस्याध्यायी
पुरुषः 'अध्वर्युः' । शाखाया मन्त्रब्राह्मणात्मिकाया अन्तं पारं गच्छ-
तीति 'शाखान्तगः' । "कन्दोगः" सामवेदाध्यायी । आसमाप्तिरस्था-
स्तीति 'आसमाप्तिकः' । एषां त्रिविधानां 'अन्यतमः' एकोऽपि, यस्य
श्राद्धं भुञ्जीत तस्य पितृणां साप्तपौरुषी तप्तिः स्यात् । 'अर्चितः'

‘वाप्तपौदवी’ । कासमहत्त्वोपलक्षणार्थमेतत् । यावत् सप्तपुद्वा
 आगामिनः पुष्पपौवादयो जाताः जनिष्यन्ते च तावत्कासमिति
 मेधातिथिः । ‘ब्राह्मती’ अनवच्छिन्ना । ननु वङ्गवादिष्वर्थेव तत्तदे-
 दाध्यायिनः प्रत्येकं विहिताः । अत एषामन्यतम इति किमर्थं ।
 केचिदाहुः । आथर्वणिकनिवृत्त्यर्थमेतत् । एषां वङ्गवाध्वर्युकन्दोगा-
 नामेवान्यतमः आद्वे भोजनीयो न तु तद्वातिरिक्तः कसित् । चयौ
 वै विद्या ऋषो यजूंषि सामानीति अतपथेऽथर्वाङ्गिरसां विद्यान्वे-
 नानभिधानात् । तदयुक्तं । आथर्वणिकं विदधद्भिः तदतिक्रमे
 दोषश्चाभिदधद्भिर्वैजंभिर्यमज्ञाततपादिवचनैः सप्त विरोधात् । अत-
 पथश्रुतेऽयमर्थः । ऋग्यजुःसामसंज्ञका चय्येव विद्या वैतानिक-
 कर्मापयोगिनी नान्येति न पुनरेतदतिरिक्ता विद्यैव न भवतीति ।
 श्रूयते च अतपथब्रह्मयज्ञ एव । ब्राह्मणस्वाध्यायसंशब्देन पूर्विकाथर्वा-
 ङ्गिरसां प्रशंसा स एव विद्वानथर्वाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेद
 आहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त एनं तन्नास्तर्पयन्ति योगस्तेमेण प्राणेन
 रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुक्ष्या मधुकुक्ष्याः
 पितृन् स्वधा अभिवहन्तीति अतपथः । आश्वमेधिककाण्डे पारिव्रजब्राह्मणे
 तेषां वेदसंज्ञाशब्दतापि दृश्यते । अथर्वाणो वेदः सोऽयमित्यथर्वाणा-
 मेकं पर्व व्याचक्षणादवामुद्रवेत् । अङ्गिरसो वेदः सोऽयमित्यङ्गिरसा-
 मेकं पर्व व्याचक्षणादवामुद्रवेदिति । अङ्गानि वेदाश्चत्वार इति
 स्मृतिपुराणादिष्वपि अथर्वाङ्गिरसामेव चतुर्थवेदत्वेनाभिधानमुभिमतं ।
 अतो नाथर्वणिकनिवृत्त्यर्थमिदं किन्तु पितृकृत्ये चयसावन्निमन्त्र-
 णीयाः । ते च कन्दोगश्चेति चक्ष्णेन वङ्गचोऽध्वर्युः कन्दोग इत्येव

अथः सर्वदा गृह्येण नन्वन्यत्रवेदाध्यायिनोऽपीति शङ्कानित्यर्थमु-
क्तमेवामन्यतम इत्यादि ।

यमः ।

वहृचो यस्मिपौर्णस्कन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।

पञ्चाग्निर्वा यजुर्वेदौ अथर्वा ब्रह्मग्रीर्षकः ॥

आत्मविष्वाङ्गविचैव ब्रह्मदेयासुतस्तथा ।

एते सर्वे यथावत्स्युरेकदेशोऽपि वा भवेत् ॥

अथः परेवराक्षैव आत्मा तच्चैव सप्तमः ।

ते सप्तपुरुषाः सर्वे तद्वत्सुपभुञ्जते ॥

त्रिसुपर्णः । अग्न्यजुषयोः एकदेशः तदध्ययनाङ्गं व्रतञ्च तदस्यासि
असौ 'त्रिसुपर्णः' । 'ज्येष्ठसाम' सामविशेषः । पञ्चाग्निर्नाम यजुर्वेदविद्या
तदध्ययनाङ्गं व्रतञ्च तत्सम्बन्धात् पुरुषः 'पञ्चाग्निः' । अथवा गार्हपत्या-
हवनीयदक्षिणाग्निसम्भावसंस्थाः अग्नयो यस्य स 'पञ्चाग्निः' । ब्रह्मग्रीर्ष-
मथर्वीपनिषदेकदेशः तदेत्ता 'ब्रह्मग्रीर्षकः' । 'आत्मवित्' आत्मतत्त्व-
वेत्ता । 'ब्रह्मदेया' ब्राह्मविवाहोदा तस्यामुत्पन्नः 'ब्रह्मदेयासुतः' ।
'एते सर्वे' वहृचाद्याः । 'एकदेशोऽपि' इति उक्तानां सर्वेषां असम्भवे
यावन्तो लभ्यन्ते तावन्तो याद्वाः । 'परे' चतुर्थ्यात् पुरुषात् प्रभृतयः
'अवरे' चतुर्थ्यात् पूर्वे अथः पित्रपितामहप्रपितामहाः । 'आत्मा
लज्जमानः, एते सप्त पुरुषाः विश्विष्टपात्रे इत्तं अन्नं भुञ्जते । यत्
पिपादीनां वक्षां पुरुषाणां आद्रुमुपकारकं भवति एवं यजमान
स्यापि परलोके विश्वफलोत्पादकं भवति ।

आह वदस्यतिः ।

यद्येकं भोजयेच्छाद्धे हृन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
 अथैव यजूंषि सामानि चितयं तत्र विद्यते ॥
 अष्टेत पृथिवीं सर्वां सशैलवनकाननां ।
 यदि लभ्येत पितृर्थे साध्वामतरश्चित्तकः ॥
 अथवा तु तृण्यति पिता यजुषा च पितामहः ।
 पितुः पितामहः साध्वा हृन्दोगोऽभ्यधिकस्ततः ॥

यम-शातातपौ ।

हृन्दोगं भोजयेच्छाद्धे वैश्वदेवे च बहृषं ।
 पुष्टिकर्मणि साध्व्युः शान्तिकर्मण्यर्च्यं ॥

पुष्ट्यर्थं कर्म पुष्टिकर्म । अरिष्टोपशमनार्थं यत्क्रियते तच्छा-
 न्तिकर्म ।

शातातपः ।

भोजयेद् यद्ययर्च्यं देवे पित्र्ये च कर्मणि ।
 अनन्तमस्त्यस्यैव फलन्त्येति वै श्रुतिः ॥

‘अनन्तं’ अपर्यवसानं । ‘अस्त्यं’ अलक्षणं ।

यस्त्वन्यं भोजयेच्छाद्धे विश्वमानेष्वयर्च्यम् ।
 निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन आहुकाले त्वयर्च्यं ।
 भोजयेत् हव्यकव्येषु पितृणाञ्च तदस्त्यं ॥

याज्ञवल्क्यः ।

अय्यः सर्वेषु वेदेषु ओत्रियो ब्रह्मविद् युवा ।
 वेदार्थवित् श्रेष्ठसामा चिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपरास्तैव ब्राह्मणाः आद्रुमस्यदे ॥

‘अथ्यः’ मुख्यः अध्येतृणां । ‘सर्वेषु’ चतुर्वर्ग वेदेषु । ‘ओत्रियः’ यथाविधि स्वशाखाध्यायी । ‘ब्रह्मवित्’ उपनिषत्पुरुषवित् । ‘युवा’ मध्यमतयस्कः । ‘वेदार्थवित्’ मन्त्रब्राह्मणार्थवेत्ता । त्रिमध्याख्यं व्रतं कृत्वा यस्तदाख्यसृष्ट्वेदैकदेशमधीते सः ‘त्रिमधुः’ । त्रिसुपर्णव्रतपूर्वकं तदाख्ययजुर्वेदभागध्यता ‘त्रिसुपर्णिकः’ । ‘कर्मनिष्ठाः’ विहिता-
नुष्ठानपराः । ‘आद्रुमस्यदे’ आद्रुममृद्भूये ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

ये च भाष्यविदः केचिद्द्वये च व्याकरणे रताः ।

अधीयानाः पुराणं ये धर्मशास्त्रमथापि वा ॥

ये च पुण्ड्रेषु तीर्थेषु कृतस्त्राताः कृतश्रमाः ।

मखेषु ये च सर्वेषु भवन्त्यवभृथश्रुताः ॥

ये च सत्यव्रता नित्यं स्वधर्मनिरताश्च ये ।

अक्रोधनाः चान्तिपरास्तान् आर्द्धेषु नियोजयेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

आथर्वणः^(१) वेदविच्च ज्ञातव्यंशः कुलान्वितः ।

पुराणवेत्ता ब्रह्मण्यः स्वाध्यायजपतत्परः ॥

शिवभक्तः पितृपरः सूर्यभक्तोऽथ वैष्णवः ।

ब्रह्मण्यो योगविष्णोर्ज्ञानो विजितात्मा सुशीलवान् ।

एतांस्तु भोजयेन्नित्यं देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

मण्डलब्राह्मणज्ञा ये ये सूक्तं पुरुषं विदुः ।
 तांस्तु दृष्ट्वा नरः क्षिप्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 शतरुद्रीयजायेषु निरता ये द्विजोत्तमाः ।
 पितृन् सन्तारयन्त्येते आहुं यन्नेन भोजिताः ॥

तथा ।

गायत्रीजाप्यनिरतं ह्यथकल्पेण योजयेत् ।
 पापं तिष्ठति नो तस्मिन्नश्विन्दुरिव पुष्करे ॥
 अपां विन्दुः 'अश्विन्दुः' । 'पुष्करं' पद्मपत्रं ।

ब्रह्मपुराणे ।

षडङ्गविद्याज्ञो योगी ^(१) यज्ञतत्त्वज्ञ एव च ।
 अयाचिताज्ञो विप्रो यः आहुकल्पविदेव च ॥
 अष्टादशानां विद्यानामकस्या अपि पारगः ।
 त्रिमधुश्च त्रिसौपर्णः पञ्चाग्निर्ज्योष्ठमामगः ॥

चत्वारो वेदाश्चत्वार उपवेदाः, षडङ्गानि, स्मृतयः, पुराणानि,

मीमांसा न्याय इत्यष्टादशविद्याः ।

चान्द्रायणेः पराकैर्त्वा नियमैर्यस्य संस्कृतः ।
 वार्हस्पत्यं नीतिशास्त्रं शब्दविद्याश्च वेत्ति यः ॥
 इतिहासपुराणेश्च यः पवित्रोक्तः सदा ।
 अहत्यमपि कुर्वाणः स पवित्रज्ञतादारः ॥
 बल्लनाच किमुक्तेन इतिहासपुराणवित् ।
 अथर्वसिंहोऽध्योता तावुभौ पितृभिः पुरा ।

(१) षडङ्गवित् ज्ञानायोमीति ग० ।

तपः कृत्वा नियोगार्थं प्रार्थितौ पितृकर्मणि ॥

महाभारते ।

ये च पुण्ड्रेषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।

मखेषु च समन्त्रेषु भवन्त्यवभृथ्यजुताः ॥

अबाधना अक्षपलाः चान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।

सर्वधर्मरता ये च आद्वेष्टेतान्नियोजयेत् ॥

अक्रोधनाः कर्मपराः सन्तो नित्यन्दमे रताः ।

तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥

अमानिनः सर्वसहाः सुहृष्टा विजितेन्द्रियाः ।

सर्वभृतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥

अलुप्ताः शुचयो वैद्या ह्रीमन्तः सत्यवादिनः ।

स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥

प्रज्ञाश्रुताभ्यां शीलेन कुलेन च समुच्छिताः ।

तारयन्तत् कुलं कृत्स्नमेकोपीह द्विजर्षभः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

अकृपान्नं घृणिकान्तं कृशवृत्तिमयाचकं ।

एकान्तशीलं ह्रीमन्तं मदा आद्वेषु भोजयेत् ॥

न विद्यते कृतमन्नं यस्यासौ 'अकृपान्नः' । 'घृणा' दद्या मा विद्यते
यस्यासौ 'घृणौ' । 'क्रान्तः' व्रतश्रान्तः, घृणौ चासौ क्रान्तश्च 'घृणिक्रान्तः' ।
तौर्थावाचशैलतया वा घृणिभिः सूर्यरश्मिभिः क्रान्तो 'घृणिक्रान्तः'
प्रतिग्रहादिमङ्कुचिततया कृशवृत्तिर्वर्जनं यस्यासौ 'कृशवृत्तिः' । 'ह्रीमान्'
सज्जावान् । तथाविधान् विप्रान् गृहस्थान् वेदार्थविदो निरभिमानिनः ।

पक्षीपुत्रसमायुक्तान् आह्वकर्मणि योजयेत् ।

देहस्याहुं स्मृता पक्षी न समयो विना तथा ।

न ता पुत्रस्य लोकोऽस्ति श्रुतिरेषा मनातनौ ॥

स्कान्दे प्रभासखण्डे ।

अथ विप्रान् प्रवक्ष्यामः आहु वै केतनत्तमान् ।

विशिष्टः श्रोत्रियो योगी वेदवित् ज्येष्ठसामगः ।

पञ्चाग्निः कर्मनिष्ठश्च तपोनिष्ठो जितेन्द्रियः ॥

मन्दिपुराणे ।

यतीन् वा वाल्खिल्यान् वा भोजयेच्छ्राद्धकर्मणि ।

वानप्रस्थोपकुर्वाणो पूजयेत्परितोषयेत् ॥

गृहस्थं भोजयेद् यस्तु त्रिंशदेवास्तु पूजिताः ।

वानप्रस्थेन ऋषया वाल्खिल्यैः पुरन्दरः ॥

यतीनां पूजनादापि ^{१)} साक्षाद्ब्रह्मा सुपूजितः ।

आश्रमाः पावनाः पञ्च उपधाभिरताश्रमाः ।

चत्वार आश्रमाः पुण्याः आहु वै देवे तथैव च ॥

तथा ।

आहुं दयन्तु विप्रेषु संयतेष्वग्निहोत्रेषु ।

अवदातेषु विदत्सु श्रोत्रियेषु विशेषतः ॥

मण्डलब्राह्मणस्य पुराणार्थविशारदः ।

अकल्मः स्वल्पमकृष्टः प्रतिग्रहविवर्जितः ।

एते आद्वे नियोक्यया ब्राह्मणाः पङ्क्तिमूर्द्धनि ॥
नागरखण्डे ।

त्रिणाचिकेतः सौपर्णी धर्मद्रोणस्य पाठकः ।
मद्यः प्रचालको यश्च परोपकरणे रतः ॥
मृष्टान्नदो मृष्टवांश्च सदा जपपरायणः ।
एते वै ब्राह्मणा ज्ञेया विशेषाः आद्वेष्टिद्वये ॥

वार्हस्पत्यमंहितायां ।

अङ्गिरोनारदमृगवृहस्पत्यदिताः स्मृतौः ।
पठन्ति ये अद्धानास्तेऽभिषोऽज्याः प्रयत्नतः ।
वेदान्तनिष्ठाः आद्वेषु व्याख्यातारो विशेषतः ॥

प्रचेताः ।

त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
ज्ञाननिष्ठस्तपोनिष्ठः कर्मनिष्ठस्तथापरः ॥
दान्तश्च मातृभक्तश्च अद्वया देवपूजकः ।
शिलोऽङ्कनादिरन्तिश्च आत्रियस्य सुतस्तथा ।
एते विप्रा महापुण्या ह्यय्यव्येषु चाश्रिताः ॥

यमः ।

नक्षत्रतिथिपुण्याहान्^(१) मुहूर्त्तान्मङ्गलानि च ।
न निर्दिशन्त ये विप्रास्तैर्भुक्तं द्वालयं भवेत् ॥
प्रयत्नाद्व्यकव्यानि पात्रीभूते द्विजन्मनि ।

(१) नक्षत्रतिथिपुण्यादीनि ख० ।

प्रतिष्ठाप्यानि विदद्भिः फलानन्तमभीप्सुभिः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

गोभृतिलहिरणादि पात्रे दातव्यमर्चितं ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयदृच्छता ॥

कूर्मपुराणे ।

अममानप्रवरको ह्यमगोचस्तथैव च ।

अमम्वन्धौ च विज्ञेया ब्राह्मणाः आहुसिद्धये ॥

गरुडपुराणे ।

आहुषु विनियोज्याः स्युर्ब्राह्मणा ब्रह्मविस्तमाः ।

ये योनिगोत्रमन्वान्तेवासिमम्वन्धवर्जिताः ॥

‘योनिमम्वन्धाः’ मातुल्मादयः । ‘गोत्रमम्वन्धाः’ सपितृादयः ।

‘मन्त्रमम्वन्धाः’ अध्यापकादयः । ‘अन्तेवासिमम्वन्धाः’ शिष्यशास्त्रापा-
ध्यायाः ।

इति प्रश्नस्तु ब्राह्मणाः ।

अथ पाङ्क्त्याः ।

तत्र शङ्खलिखितौ ।

अथ पाङ्क्त्या वेदवेदाङ्गवित्पञ्चाग्निरनूचानः शाङ्खयोगोपनिष-
दुर्ध्मशास्त्रविच्छात्रियस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिमुपणीं जंष्टमामगः ।
शाङ्खयोगोपनिषदुर्ध्मशास्त्राध्यायी वेदपरः सदाग्निको मातृपितृगृ-
धुर्ध्मशास्त्ररतिरिति ।

‘शाङ्खशास्त्रं’ कापिलं, ‘योगशास्त्रं’ पातञ्जलं । ‘उपनिषत्शास्त्रं’
वेदान्ताः । ‘सदाग्निकः’ नित्यमग्निहोता ।

पाङ्क्त्यनिरूपणार्थं कुलश्रुतशीलवृत्तरूपगुणानाह शरीतः ।

स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिता अयोनिमङ्गरित्वमार्षेयत्वञ्चेति कुल-
गुणाः । वेदो वेदाङ्गानि धर्मोऽध्यात्मं विज्ञानं स्थितिरिति षड्विधं
श्रुतं । ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता समता सौम्यतापरोपतापिताऽनसृ-
यता मृदुतापारुख्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता श्ररण्याता प्रशान्ति-
ञ्चेति त्रयोदशविधं शीलं । लमा दमोदया दानमहिमा गुरुपूजनं
श्रीचं स्नानं जपोहोमस्तपः स्वाध्यायः सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वं
उपव्रतित्वञ्चेति षोडशगुणं वृत्तं । तस्मात्कुलोनाः श्रुतवन्तः शीलवन्तो
वृत्तस्थाः सत्यवादिनोऽव्यङ्गाः पाङ्क्त्या इति ।

अस्यार्थः ।

सन्तिरूपेण चिरकालावस्थानं स्थितिरिति स्मृतिचन्द्रिका-
कारः । हरिहरस्त्वाह । ब्राह्मोक्तवर्णाश्रमादिधर्मेष्ववस्थानमापद्यपि
ततोऽप्रच्यवनं स्थितिः ।

यदाहुः ।

अथाच्याप्रचलनममार्गं चाप्रवर्त्तनम् ।

आपद्यपि यतो धैर्यं स गुणः स्थितिरुच्यते इति ॥

ब्राह्मण्यादिवत् पितृपितामहादिप्रबन्धेन तोरणायणीयादिचरणा-
ख्यातत्वेनाविच्छिन्नस्य वेदस्य वेत्तृत्वं अविच्छिन्नवेदवित्त्वं ।

यथाहुः ।

जातिवद्विप्रबन्धेन स्मर्यते चरणं कुले ।

तदेदमविच्छिन्नवेदविक्ता प्रकीर्त्तिता ॥

अपरे तु वेदवेशोऽविच्छिन्नत्वेन पूर्वपुरुषेष्वपि वेदाध्ययनयागानु

ष्टानयोरव्यवच्छेदं कुलगुणमाहुः । विजातीयायामपत्यानुत्पादनेन
दत्तक्रीतादिरूपपरकुलसंमर्गादित्येन चामङ्गीर्त्रयोनित्वमयोनिमा-
हृत्य, स्वोद्यप्रवरगतर्षिज्ञातत्वमार्षिषत्वं, “अनूचानपुत्रत्वपरो यो वै
ज्ञातोऽनूचानः स ऋषिः आर्षेय” इति शतपथश्रुतिदर्शनात् ।

एते तावत्कुलगुणाः शुद्धिहेतवः । ऋगादिभेदेन चतुर्विधो
वेदः । वेदाङ्गानि शिनादीनि तदङ्गं ।

शिक्षा कन्यो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषाङ्गतिः ।

छन्दोविचित्रिरित्येवं वेदाङ्गानि षडूचरे ॥

‘धर्माः’ मन्वादिधर्मशास्त्रं । ‘अध्यात्मं’ आत्मविवेकशास्त्रं ।
‘विज्ञानं’ प्रमाणप्रमेयादिपदार्थविशेषज्ञानहेतुन्यायदर्शनादि । स्थिति-
हेतुवार्त्तादिशास्त्रं ‘स्थितिः’ । अधीताविस्मरणं वा ‘स्थितिः’ । धर्मा-
दिकमावस्थितं वा यत्रेतिहामादौ कथ्यते सा ‘स्थितिः’ । एवं च वेद-
प्रभृतिचतुर्दशविद्याभ्यासान्शुक्तानि भवन्ति । एतेषां षणां श्रवणं
‘श्रुतं’ । ब्रह्माणि साधुत्वं ‘ब्रह्मण्यता’ । अमायया देवपितृकर्मानुष्ठानं
‘देवपितृभक्तता’ । जीवनेत्यां पित्रोरशाद्यं गुश्रूषणं ‘पितृभक्तता’ ।
विगलितरागद्वेषता ‘ममता’ । सर्वजनहृद्यचरित्वं ‘मौम्यता’ ।
वागादिभिः परपोरागादित्यम् ‘अपरापतापिता’ । परदायाना-
विष्करणं ‘अनसृयता’ । अर्कठिनहृदयत्वं ‘मृदुता’ । कलहविरहितत्वं
‘अपारुध्य’ । प्रमत्तमनस्कता ‘मैत्रता’ । साधुकारिणाञ्जनभेदानं
‘प्रियवादिता’ । उपकारमम्प्रतिपत्तिः ‘कृतज्ञता’ । शरणं गृहरत्ति-
चारित्यभिधानकेशस्मरणत्वं शरणमाश्रयो रक्षिता वा, शरणमत्र
शरण्यः । स्वार्थिकोऽत्र तद्धितः । अथवा शरणे आश्रयत्वे रक्षितत्वं

वा साधुः शरण्यः, तस्य भावः 'शरण्यता' । विद्याद्यनुत्प्रेकः 'प्रशान्तिः' ।
 चर्मादिषु व्याख्यातानि न व्याख्यायन्ते । यथाविधि स्वस्य सत्त्वि-
 वृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं 'दानं' । विशिष्टमन्त्रावृत्तिः 'जपः' ।
 देवतोद्देशेन प्रक्षेपान्तः स्वत्वत्यागो 'हेमः' । 'मन्त्रोषः' विद्वेषता ।
 स्त्रीकृतव्रतापरित्यागः 'दृढव्रतत्वं' । 'उपव्रतित्वं' दशम्यादावेकभक्तता ।
 व्रतान्युपव्रतानि चाह

व्यासः ।

अहिंसा मत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।
 अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥
 अक्रोधा गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवं ।
 अप्रमादस्य नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥

आह यमः ।

पाङ्क्त्यान् ब्राह्मणान् वक्ष्ये येभ्यो दत्तमथाक्षयं ।
 यं दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनसो निर्वृतिर्भवेत् ॥
 येषाञ्चैवोपविष्टस्य पङ्क्तिमेकोऽपि पावयेत् ।
 शतं शतसहस्रञ्च पश्यन्नपि समन्ततः ॥
 नमस्कृत्य द्विजातिभ्यः प्रवक्ष्याम्यहमद्यतः ।
 वेदश्रुतानसङ्कीर्णस्तान् मे निगदतः शृणु ॥
 ये सोमया विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।
 व्रतिनो नियमम्यास्य चतुर्कालाभिगामिनः ॥
 पञ्चाग्निरणधौयानो यजुर्वेदविदेव च ।
 वङ्कचस्य त्रिसौपर्णस्त्रिमधुर्व्याथ यो भवेत् ॥

‘त्रिमधुः’ अखेदैकदेशः तद्वत्तस्रः ।

त्रिणाचिकेतो विरजाः कुन्दोगो ज्येष्ठमामगः ।

अथर्वशिरोऽध्येता सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥

विरजा नाम मन्त्रविशेषस्तदध्ययनात् पुरुषोऽपि ‘विरजाः’ ।

अथर्वशिरो नाम अथर्ववेदैकदेशः ।

शिगुरण्यग्निहोत्री च न्यायविद् यः षडङ्गवित् ।

मन्त्रब्राह्मणविचैव यश्च स्याद्धर्मपाठकः ॥

अष्विब्रवी अषीकश्च तथा द्वादशवर्षिकः ।

ब्रह्मदेयामृतस्यैव गर्भगुह्यः महस्वदः ॥

चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।

निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ॥

गुरुदेवाग्निपूजामु प्रमत्ता ज्ञानतत्परः ।

विमुक्तः सर्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजात्मनः ॥

अनमित्रो नचामित्रो मैत्रेयात्मविदेव च ।

स्नातको जाणनिगतः सदा पुष्पवलिप्रियः ^(१) ॥

अजुर्मृदुः क्षमो दान्तः सत्यव्रतपरः गुचिः ।

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञ उपवामपरायणः ॥

गृहस्था ब्रह्मचारी च सतुर्व्यदविदेव च ।

एते द्विजातयः पुण्याः पाङ्क्त्याः संप्रकीर्त्तिताः ।

नियतं तारयन्त्येव हव्यकथे च योजिताः ॥ ’

‘अषीकः’ अषेः किञ्चिदुत्तमगुणः । “अषेः किञ्चिदुत्तमगुणः

(१) पुष्पवलिप्रिय इति ख० ।

‘हृषीक इति कीर्त्तितः’ इति सुमन्तुस्मरणात् । ‘दादशवार्धिकः’ दाद-
शवार्धिकवेदव्रतचारौ । ‘सहस्रदः’ गोसहस्रद इति मेधातिथिः ।
‘विमुक्तः सर्वतः’ इत्यत्र च्छणादिति शेषः । ‘अममित्रः’ शत्रुरहितः ।
‘न चामित्रः’ न कस्यापि शत्रुः । ‘मैत्रः’ मैत्रीरतः । ‘घृणो’
दयानुः ।

इति पाङ्क्त्याः ।

अथ पङ्क्तिपावनाः ।

आपस्तम्बः ।

अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पायते यैर्द्विजोत्तमैः ।

तान्निबोधत कार्त्स्न्यं द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान् ॥

‘अपाङ्क्त्यः वक्ष्यमाणलक्षणैरपाङ्क्त्यैः’ ‘उपहता’ दूषिता, ‘पङ्क्तिः’
परिघत्, ‘यैः’ ब्राह्मणैः ‘पायते’ निर्दाया क्रियते, तान् ‘कार्त्स्न्यं,’
वक्ष्यमाणान् ‘निबोधत’ शृणुत । अर्थवादरूपाण्येतानि पदानि ।
यथा ह्येकपङ्क्त्यां भुञ्जानो दृष्टोऽन्यानदृष्टानपि दूषयति एवं पङ्क्ति-
पावनः स्वगुणातिशयादन्यकृतमपि दोषमपनुदनीत्यस्यार्थः । न चाने-
नापाङ्क्त्यानां भोजनमनुज्ञायते । किं तर्हि पङ्क्तिपावनस्तावदवश्यम-
न्वेषितव्यः ।

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

आत्रिणात्यजसैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

‘अग्र्याः’ उत्तमाः । ‘सर्वेषु’ चतुर्वर्षि, ‘वेदेषु’ सर्वमंशयजुदासेन
सम्प्रदायतः स्वीकृतसर्ववेदा इत्यर्थः । प्रोच्यते व्याख्यायत वेदार्थै-
र्यस्तानि ‘प्रवचनान्यङ्गानि षडङ्गो वेदो यैरभ्यस्तोऽभ्यस्यते वा त

इत्यर्थः । 'ओत्रियान्वयजाः' पितृ-पितामहादयो येषां तादृशा एवेत्यर्थः ।

ननु विद्वद्भ्यो दानमुक्तं न चेह विद्वत्तोपात्ता न च तथा विना पंक्ति-
पावनत्वापपत्तिः । गुणविशेषापेक्षं हि पंक्तिपावनत्वं न गुणापचये युक्तं ।
उच्यते ।

विद्वदभावे केवलाय ओत्रियाय दानार्थमेतत् । अस्मिन् विदुषि
ओत्रियाय दानं गौणमपि मुख्यमेवेत्तुक्तं भवति ।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ब्रह्मदेयानुमन्तानो ज्येष्ठसामग एव च ॥

त्रिणाचिकेतस्याख्यो वेदभागोऽभ्यर्च्युणां पीतादका जग्धहणा इत्यादिः
तदध्ययनसम्बन्धात् पुरुषोऽप्यत्र 'त्रिणाचिकेतः', उच्यते । अन्यं तु
त्रिणाचिकेतमधीयमानानां व्रतमात्रातं तद्येन चौर्यं सः, 'त्रिणाचिकेतः' ।
अत्रापि लक्षणयैव पुरुष उच्यते । न चैवं मन्त्रत्वं तावत्कात्रेण पंक्ति-
पावनत्वं । किं तर्हि, सति ओत्रियत्वादिगुणयोगे अधिकोऽयं गुणा
द्रष्टव्यः । पञ्चाग्निविद्या नाम ऋग्वेदोऽग्नौ पविषदिति तदेदं सम्बन्धात्
पुरुषोऽपि 'पञ्चाग्निः' । अन्ये तु यस्य त्रयः वेताग्रयः सभ्यावसथ्यावपि
इति स पञ्चाग्निरित्याहुः । 'त्रिसुपर्णः' मन्त्रः, तैत्तिरीयक वाङ्मन्यं वा ये
ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्तोत्यादि पठ्यते त्रिसुपर्णाख्यं व्रतञ्च । षडङ्गं
वेदं वेत्तीति 'षडङ्गवित्' । 'ब्रह्मदेयानुमन्तानः' ब्राह्मणाय दानेन या
दत्ता तस्या अनुमन्तानस्तथा जातः । 'ज्येष्ठसामगः' अज्येष्टाहानि
आरण्यकसामानि सन्ति ज्येष्ठसामाख्यं व्रतञ्च । यद्व्रताचरणेन
यस्तदधौते स एवमुच्यते ।

वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी महत्सदः ।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

षडङ्गवित्त्वित्त्वोक्तत्वात्तदङ्गैर्विना स्वयमेवातिप्राञ्जतया यो वेदार्थं वेत्ति सोऽत्र 'वेदार्थवित्', अभिप्रेतः । 'प्रवक्ता' वेदस्याध्यापको व्याख्याता वा । 'ब्रह्मचारी' ब्रह्मचर्याश्रमवान् । ब्रह्मचारिर्यहणं यौवनापलक्षणार्थमित्यन्ये । अतएव ओत्रियो ब्रह्मविद्युवेति याज्ञवल्क्ये-नेनाङ्ग । युवभ्यो दानं प्रथमं पितृवयस इत्येके इति गोतमीयेषुक्तं ।

पितृवयस इति । पित्रापितामहप्रपितामहेभ्यश्च वयस्कान् तत्तत्स्थानीयान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेदित्यर्थः । महत्सदस्य वङ्गार्थवाचित्वात् 'महत्सदः' वङ्गप्रदः । 'शतायुः' दृढवयाः, स हि परिपक्वकपोलतया पाचतामश्रुते । शतमित्यत्र प्रसिद्धिवशाद्वर्षाणि संख्येतयावगम्यन्ते । आह यमः ।

वेदविद्यामृतत्वात् ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।

व्रतचर्यासु निरता ये कृशाः कृशवृत्तयः ॥

अत्युत्क्रान्तास्त्रधर्मभ्यस्ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ।

सचिणो नियमस्याश्रये विप्राः श्रुतिसम्भवाः ॥

अत्र मन्त्रिण इति वा पाठः । तस्मिन् पक्षे मन्त्रिणो गायत्र्या-दिमन्त्रजपनिरताः ।

प्राणिहिंसानिवृत्ताश्रये ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ।

अग्निहोत्ररताः शान्ताः लमावन्तोऽनसूयकाः ।

ये प्रतिपहन्निःश्वेहास्ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ॥

सचिणो नियमस्याश्रये विप्राः श्रुतिसम्भवाः ।

मङ्गल्याचारयुक्ताश्च ते विप्राः पङ्क्तिपावनाः ॥
एते वै भूतले देवाः पूर्व्वं देवैर्विनिर्भिताः ।
यत् किञ्चित् पितृदेवत्वमेभ्यो दत्तं तदचयं ॥

तथा ।

विदांसः सुव्रताः शान्ता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।
तैर्भुक्तं व्रजते देवास्तैर्भुक्तं व्रजते पितृन् ।

आह शङ्खः ।

षडङ्गवितृचिमोपर्णा बह्वृचो ज्येष्ठमासगः ।
त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
ब्रह्मदेयानुमन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।
ब्रह्मदेयापतिर्यस्य ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
यजुषां पारगो यस्य माम्नां यस्यातिपारगः ।
अथर्वमिग्मोऽर्धता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
नित्यां योगपरो विद्वान् ममलोष्टाशकाक्षनः ।
ध्यानशौलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
देवलः ।

अथान्यांश्च प्रवक्ष्यामि^{१)} ब्राह्मणान् पङ्क्तिपावनान् ।
ममर्यान् हव्यकयेषु स्वर्गुणैरभिपूजितान् ॥
वेदवेदाङ्गनिष्णाता विगृह्णान्वययोनयः ।
स्वकर्मादुत्थिता विप्राः स्वपङ्क्तिं पावयन्ति हि ॥
त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिमोपर्णः षडङ्गवित ।

(१) अथान्यान् संप्रवक्ष्यामीति ग० ।

कन्दोगः सोमयाजी च ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ज्येष्ठाश्रमनिविष्टश्च शतायुर्ज्येष्ठमामगः ।

अग्निवित् सोमपाश्रैते ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

अग्न्यजुःसामधर्मज्ञाः स्वातकाश्याग्निहोत्रिणः ।

ब्रह्मदेयानुमन्ताना विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

हारीतः ।

दशोभयतः श्रोत्रियास्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिमौपर्णस्त्रिशौर्षा
ज्येष्ठमामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविद्रुद्रजाप्यूर्द्धरेता अतुकालाभिगामौ
तत्त्वविर्धेति पङ्क्तिपावना भवन्ति ।

अथाप्यत्रोदाहरन्ति ।

पचनः पाचनस्तेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

सहस्रमस्मितं प्राहुः स्वातकं पूर्व्ववद्गुणैः ।

पञ्चाग्न्यादिगुणैर्युक्तः शतसाहस्र उच्यते ॥

अनृचां यदि वा कृत्स्नां पङ्क्तिं योजनमायतां ।

पुनाति वेदविद्विप्रो नियुक्तः पङ्क्तिमूर्द्धनि ॥

‘दशोभयतः श्रोत्रियाः’ इत्यनेन याज्ञवल्क्यायुक्ता माहृतः पितृ-
तोऽपि दशपुरुषशुद्धिरभिहिता । रुद्रशिरो वैश्वानरशिरोऽयर्ज्वशिर-
सेति त्रयाणां शौर्षामध्येता ‘त्रिशौर्षा’ । ‘रुद्रजापी’ नमस्ते रुद्रमन्यव
इत्यादि रुद्रध्यानजपपरः । ऊर्द्धमेव रेतो यस्य स ‘ऊर्द्धरेताः’ । स च
नैष्ठिकब्रह्मचारी । गृहस्थे तु नित्यमूर्द्धरेतस्त्वस्यायुक्तत्वात् । अतु-
काल एव गच्छतीति ‘अतुकालाभिगामौ’ । स च धर्मपत्नोषु, यः

मदेति व्यासवचनात् । 'तत्त्ववित्' आत्मतत्त्वज्ञः, स च विनापि चिद-
 पङ्कयहणात्, गृहस्थाश्रमादावथात्मज्ञानाभ्याससंश्लेषात् । पञ्चयज्ञा-
 दर्थमन्नं पचतीति 'पचनः' आवसथ्यः । पाचयतीति 'पाचनः'
 सभ्यः । नियतपक्वप्रत्यामन्तिलक्षणधर्मयोगादौपचारिकं प्रयोजकत्वं ।
 गार्हपत्य आहवनौघो दक्षिणाग्निरित्यग्नित्रयं 'वेता' । एते पञ्चाग्नयो
 यस्य गृहे दौष्यन्ते । वेदप्रताचरणपूर्वकमर्थज्ञानपर्यन्तं गृहीतवेदः
 'स्वातकः,' तमेतं शमदमादिभिर्गुणैरूपेतं महस्त्रमङ्गकभोक्तृद्विजपरिक-
 ल्पितपङ्क्तिपावनत्वात् महस्त्रमस्मितमित्याहुः । भूणहत्यां वा एते
 घ्नन्ति ये ब्राह्मणास्त्रिमुपणं पठन्ति आसहस्मात् पङ्क्तिं पुनर्नूनीति ।
 स एव पञ्चाग्नित्वादित्युक्तैरूपेतः 'शतमाहसः', लवपरिमितपङ्क्ति-
 पावन इत्यर्थः । 'अनृचां' वेदरहितानां, ममन्ताद्योजनपरिमितदेश-
 व्यापिनीं पङ्क्तिं वेदरहस्यविद्ब्रह्मवित् पुनानि ।

आह गौतमः ।

पङ्क्तिपावनाः । षडङ्गवित् ज्येष्ठसामगः त्रिणाचिकेतस्त्रिमुपणः
 पञ्चाग्निः स्वातन्त्र्योमन्त्रविद्ब्राह्मणविद्वर्ध्मज्ञो ब्रह्मदेयानुमन्तान् इति ।
 आह विष्णुश्चैव ।

यथा पित्र्यं कर्मास्ति पङ्क्तिपावना एवं देवेष्वपि ।

वसिष्ठः ।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिमुपणंश्चतुर्ध्वो वाजसनेयौ षडङ्गवित्
 ब्रह्मदेयानुमन्तान् : छन्दागो ज्येष्ठसामगो मन्त्रब्राह्मणविद् द्वय धर्म-
 मधीते यस्य च दशपुरुषं मातृपितृवंशः ओचियो विजाराते विद्वांसः
 स्वातकास्ते पङ्क्तिपावना भवन्ति ।

‘चतुर्वर्षधी’ चातुर्वर्षास्ययाजौ । तत्र हि चत्वारो मेधा भवन्ति ।
ज्योतिष्टोमयाजौ वा । एवंरूपो वाजसनेयौति सम्बन्धः । विद्वांस
इति वज्रवचनं वेदस्यस्यानेकरूपत्वार्थं ।

आपस्तम्बः ।

त्रिभधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निः छन्दोगो ज्येष्ठसामगो
वेदाध्याय्यनूतानपुत्र इत्येते आद्वे भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति ।
बौधायनः ।

त्रिभधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः षडङ्गवित्त्रिशीर्षको
ज्येष्ठसामग इति पङ्क्तिपावनाः ।

पैठीनसिः ।

अथातः पङ्क्तिपावना भवन्ति त्रिणाचिकेतस्त्रिभधुस्त्रिसुपर्णश्चोष्णः
व्रतच्छन्दोगो ज्येष्ठसामगो वेदाध्याय्यनूतानपुत्रो ब्रह्मदेयानुसन्धान
सहस्रदेो रुद्राध्यायी चतुर्विंशदङ्गविदयर्वशिरोऽध्यायी पञ्चाग्निर्येद
जापी चेति पङ्क्तिपावनाः । तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिं नित्युक्तो मूर्द्धा
सहस्रैरथाङ्कयता । ‘रुद्राध्यायी’ शतरुद्रीयजपशौलः ।

उग्रनाः ।

तत्र ब्राह्मणो वेदविद्याव्रतस्त्रातकः पञ्चपुरुषपारम्यार्थविखण्डि
तचारित्रमर्थ्यादस्त्रिसुपर्णोऽङ्गविज्येष्ठसामगः शतवर्षालुप्रधर्माध्यय
मन्त्रप्रवृत्तिजायप्रवचनपाथपारगो ऋतुकालाभिगामी छन्दसा १५ः
दशपुरुषः स्त्रातक इति पङ्क्तिपावनाः ।

अथ विष्णुः ।

अथ पङ्क्तिपावनाः त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्येष्ठसामगो वेदप

गो वेदाङ्गस्याप्येकस्य पारगः पुराणेतिहासव्याकरणपारगः धर्मशा-
स्त्रैकस्यापि पारगः तीर्थपूतो यज्ञपूतस्तपःपूतः सत्पूतो दानपूतो
मन्त्रपूतो गायत्रीमपनिरतो ब्रह्मदेयानुसन्तानस्त्रिसुपर्णो जामाता
दौहित्रश्चेति पाचं विशेषेण वयोन इति ।

ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहोदा एव सन्तानो यस्य असौ 'ब्रह्मदेयानु-
सन्तानः' ।

ब्रह्मदेयानुसन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

षडङ्गवित् ज्ञानयोगी सर्वतन्त्रस्तथैव च ।

यायावरस्य पश्चैते विधेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

सर्वतन्त्रज्ञानीनाम्नो ग्रन्थविशेषः । यायावरोऽपि ग्रन्थविशेषः

ये भाष्ये वैदिके षेष्टि ये च व्याकरणे रत्नः ।

अधीयानाः पुराणस्य धर्मज्ञान्ताप्यथापि वा ॥

चतुर्दशानां विद्यानामेकस्या अपि पारगः ।

आद्रकस्य पठेद् यस्य सर्वं ते पङ्क्तिपावनाः ॥

गार्ग्यः ।

दातुं भोक्तुञ्च जानन्ति ये विप्राः संसितव्रताः ।

संस्कारकर्माविज्ञानसम्पन्नाः पङ्क्तिपावनाः ॥

कूर्मपुराणे ।

महादेवार्चनरतो महादेवपरायणः ।

बैष्णवो वाद्य यो नित्यं स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

आह वमिष्ठः ।

अथाणुदाहरन्ति ।

अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदृष्टिः ।

अदूष्यन्तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥

मन्त्रविद्यहरणं गुणप्रकर्षोपलक्षणार्थं । तस्मिन् मति शरीरगतैर्दोषैर्युक्तोऽपि न दृष्टयितव्यः । जन्मान्तरीयदुःखानुभवेन क्षीणप्राय-
दोषचिह्नमन्धित्वात् । यमग्रहणं स्तुत्यर्थं । स हि कर्मविपाकाभिज्ञ
इति । पङ्क्तिपावन एवामौ सम्पत्त्यनपराधिलादिति ।

इति पङ्क्तिपावनाः ।

अथ पङ्क्तिपावनपावनाः ।

बृहस्पतिः ।

यश्च व्याकुरुते वाच्यं यश्च मीमांसतेऽध्वरं ।

यश्च वेत्त्यात्मकेवल्यं पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

यः पाणिनिप्रमृतिप्रणेतृशब्दानुशामनानुसारेण प्रकृतिप्रत्यय-
विभागेन शब्दान् व्युत्पादयति, यश्च मीमांसाशास्त्रविचारपरिणत-
या अध्वरं यज्ञकर्म मीमांसते विविच्य प्रतिपादयति, यश्च आत्म-
केवल्यं ब्रह्मादितं वेत्ति साक्षात्कुरुते, एते पङ्क्तिपावनभ्योऽपि पावनाः,
अतिशयेन पुण्यतमा इत्यर्थः । अतः सर्वभ्योऽपि पूर्वप्रतिपादितभ्यः
प्रथमं प्रयत्नादेते गवेषणीया इत्यवगन्तव्यम् ।

मत्स्यपुराणे ।

यश्च व्याकुरुते वाच्यं यश्च मीमांसतेऽध्वरं ।

सामस्वरविधिज्ञश्च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

वेदवेदाङ्गविद्यया शाक्तो दान्तः तमाश्रितः ।
 वीतस्पृहस्तपस्वी च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 धीमानलोलुपः शान्तः मन्त्रगुह्यो येन केनचित् ।
 समदृष्टिः सत्यवादी पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 समः शत्रौ च मित्रे च समलोष्टाशक्ताश्चनः ।
 न रञ्जते न च दंष्टि पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

गरुडपुराण ।

शास्त्रशास्त्रार्थनिपुणः^(१) योगशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
 वेदान्तनिष्ठवृद्धिश्च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 प्रियवादी शुचिर्मानो मर्त्यभूतहिते रतः ।
 एकान्तशीलो धानी च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 यमैश्च नियमैः पूतः प्रत्याहारपरायणः ।
 प्रियाप्रियाभ्यामस्पृष्टः पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 प्राणायामपरो धीरो मैत्रः करुण एव च ।
 अध्यात्मज्ञानपूतात्मा पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

सौरपुराणे ।

यो न निन्दति न दंष्टि न शापति न काङ्क्षति ।
 आत्मागमः पूर्णकामः पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 यस्तु मर्त्याणि भूतानि आत्मन्येवापश्यति ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं स च पावनपावनः ॥

(१) शास्त्रशास्त्रेतिनिपुण इति ग० ।

अघनायापिपासाभ्यां शीतोष्णादिभिरेव च ।

अस्पृष्टः शोकमोहाभ्यां पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरत्यनिशं शुचिः ।

आत्मैकतानधीर्योऽसौ पङ्क्तिपावनपावनः ॥

यतेन्द्रियस्तपोनिष्ठो निराशीरपरिग्रहः ।

ज्ञानविज्ञानचित्तात्मा पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

इति पङ्क्तिपावनपावनाः ।

अथ योगिनां आदौ नियोग उच्यते ।

तत्राह दृष्टुं शातातपः ।

योगिनां भोग्येस्त्वित्यं दृष्टतत्त्वान् मनोविणः ।

तेषाम्नु दत्तमन्त्रं भवतीति न संशयः ॥

‘योगिनः’ अष्टाङ्गयोगयुक्तान् । ‘तत्त्वानि’ महदादीनि, देशका-
लकरणास्त्वावसास्वरूपेण विविष्टानि ब्राह्मणतः प्रत्यक्षतस्तु येर्दृष्टानि
तान् । अथवा ‘तत्त्वं’ आरोपितसंशयानध्यवसतोऽस्य दृष्टात्मस्वभावः,
स वेदान्तवाक्यविचारसमुद्बोधैः उदर्कनिखयालोकनममुत्पन्नजितात्मः-
करणजन्यसाक्षात्कारगोचरीकृतो यैस्तान् । अतएव मनोविणः हेयो-
पादेयविवेकपूर्वकं हेयाद्विषयपञ्चकादुपादेयात्मतत्त्वलाभोपायनिष-
क्षास्तान् । भोजयेदित्यविशेषतोऽभिधानादैवपिच्यमानुष्येषु कर्मस्विति
लभ्यते, प्रकरणाद्वा पिच्येस्त्विति । नित्यमिति नियमेन । नात्र जीवन-
वतोऽहरह्योऽगित्वनिमित्तं भोजनं विधीयते । किन्तु निमित्तान्त-
रादेव प्राप्तेषु देवपित्र्यादिषु भोजनात्मकेषु कर्मस्युपस्थितेषु भोज-
नीयानां योगिनां च लाभे सति योगिनांऽवश्यं भोजनीया यथेष्टमन्ये

इत्येष नित्यमित्यस्यार्थः । आदरार्था वा नित्यशब्दः । फलाधि-
कार्यस्यादरः । आधिक्यमाह तेषाम्नु दत्तमन्वयं भवतीति निश्चय
एव न संशय इति ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि योगिप्रशंसापूर्वकं तद्भक्तस्य फलगौरवं दर्शितं ।

अथोहि यो वेद स वेद वेदान्

यजूंषि यो वेद स वेद यज्ञान् ।

मामानि यो वेद स वेद ब्रह्म

योगान् हि यो वेद स वेद सर्वं ॥

स खलु वेदान् वेद यो अथो वेद स एव भुङ्क्ते य एव घृतेन
भुङ्क्ते इति च । एषा श्रुतिः । एवमुत्तरत्रापि । अथ अग्निः आद्वै-
कानां यः अर्चां वेत्ता स सर्व्ववेदवेत्तैव भवतीति श्रुतिः । 'यजूंषि'
मन्त्रिपत्योपकारकारादुपकारकान्तरवर्गमहितदर्शपूर्णमासादियज्ञविधा-
यकवाक्यरूपाणि स्मार्काणि च मन्वरूपाणि, 'यो वेद स यज्ञान्
वेद' । 'मामानि' ज्येष्ठसामादीनि अगाधारगौतिरूपाणि, तानि यो
वेद सौ परब्रह्मज्ञानोपायभूतं शब्दब्रह्म वेद । विशुद्धमनोजन्यसा-
क्षात्कारनान्मानस आत्मा यस्य 'वेद', स सर्व्व 'वेद' नास्य किञ्चिद-
दित्यमवशिष्यत इत्यर्थः ।

तथा ।

सर्व्वं योगीश्वरैर्ध्यातं चैलोक्तं हि निरन्तरं । ,

यस्मात् पथन्ति ते सर्व्वं यत्किञ्चिज्जगति स्थितं ॥

यथावत्कं वशीकृत्य सत्त्वज्ञापि ततः परं ।

सञ्जामसोभयं सृष्टं सर्व्वं सत्त्वं महात्मना ॥

सर्वज्ञज्ञानसृष्टानि मोक्षादीनि महात्मनां ।

तस्मात् तेषां सदा भक्तः प्राप्नोत्युन्मेषवष्कुभं ॥

त्रयाणां लोकानां समाहारः 'त्रैलोक्यं', 'तत् सर्वं' योगीश्वरैः
अविचित्रयोगतया योगिष्वैश्वर्यं मष्टिमानं प्राप्नोति, 'निरन्तरं सर्वकालं'
'व्याप्तं' स्वेन रूपेण सह सम्बन्धं नीतं। व्याप्यनुमापकं लिङ्गमाह। 'यस्मात्
पश्यन्ति ते सर्वं', इति । 'सर्वं' वेदजातं, 'पश्यन्ति' साक्षात्कुर्वन्ति ।
तथा च पातञ्जलं सूत्रं । "भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात्" इति । 'व्यक्तं'
सर्वलोकप्रतीतियोग्यं स्थूलं वस्तु, कार्यमित्यर्थः । 'अव्यक्तं' सूक्ष्मं,
कारणमित्यर्थः । अथवा 'व्यक्तं' गुणकार्यं चित्तादिः, 'अव्यक्तं'
प्रकृतिः । 'वशीकृत्य' सन्त इति शेषः । 'सत्त्वं' सत्त्वप्रधाना बुद्धिरन्तः-
करणं वा । तस्मात् परं परमात्मानञ्च पश्यन्ति । "मनसस्तु परा
बुद्धिर्य्या बुद्धेः परतस्तु सः" इति भगवद्वचनात् । सत्प्रयोगगोचरं
'सत्' । तद्विपरीतं 'असत्' । 'उभयात्मकं' सदसत् । महता आत्मना
भगवता ब्रह्मणेत्यर्थः । 'सर्वज्ञः' ईश्वरः, तद्विषयं ज्ञानं 'सर्वज्ञ-
ज्ञानं' । यतस्तेषां महात्मनां सर्वज्ञज्ञानेन 'सृष्टानि मोक्षादीनि' ।
यत एवं शिष्टास्ते अतस्तेषां 'भक्तः' श्रुश्रूषादिकर्त्ता, 'उन्मेषवत्' उत्त-
रोत्तरमुपचीयमानं, 'शुभं' वज्रविधं फलं, 'प्राप्नोति' ।

तथा ।

क्रियया गुरुपूजाभिर्योगं कुर्वन्ति योगिनः ।

तेन चाप्याययन्ते ते पितरो योगबद्धनात् ।

आप्यायिताः पुनः सोमं पितरो योगभूषिताः ।

आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥

पितृणां हि बलं योगो योगात्सोमः प्रवर्त्तते ।

तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां यत्नतः मदा ॥

‘क्रियया’ वर्णश्रमाधिकारविहितेनाग्निहोत्रादिकर्मणा, ‘गुरुपू-
जाभिः’ परापरगुरुभक्तिभिश्च, त्रिंशष्टं योगिने योगमष्टाङ्गं कुर्वन्ति ।
तद्योगजन्तेन चापूर्व्वेण स्वपितृपितामहादीनग्निस्वात्तादींश्च ‘आषाय-
यन्ते’ प्रीणयन्ति । ते चाषायिताः ‘सोमं’ चन्द्रं आषाययन्ति । येन
आषायितेन मता चन्द्रेण त्रैलोक्यमाषायमानं ‘जीवति’ चिरमनु-
वर्त्तते । अस्यामाषायनपरम्परायां हेतुरुक्तः पितृणां हि बलमि-
त्यादिना । अतो योगिनां विश्वजीवनोपयोगियोगानुष्ठानवत्त्वेन
मर्त्येभ्योऽपि वैशिष्ट्यादभ्यर्थनादिक्रमयेनातिप्रयत्नेनापि तानामन्तर
मत्कृत्य च तेभ्यः श्राद्धानि देयानि ।

तथा ।

अश्वमेधमहस्माच्च राजसूयशतादपि ।

पुण्डरीकमहस्माच्च योगिभुक्तं त्रिंशद्यत्नं ॥

‘अश्वमेधादयः पुण्डरीकान्ताः क्रतवः ।

सोमाध्वरः पितृगणा योगाध्वरश्च चन्द्रमाः ।

श्राद्धं योगिनियोगस्तु तस्मात्कार्या विज्ञानता ॥

तस्मात् मर्त्ये परिष्कृतं विश्वमेतदियत्तया ।

अविद्यान्तर्गतं योगं न चेत्यन्ताप्रमा मता ॥

तस्मादनन्तफलदं प्रदत्तं योगिनां हविः ।

कारणानुगतं कार्यमिति त्वं मान्यया ह्यथाः ॥

ज्ञानो यस्य गृहेऽग्राति जलं पिवति वा क्वचित् ।

कृतकृत्यो भवेदेष यजमानो न मंशयः ॥

‘नियोगः’ निमन्त्रणं । अविद्यान्तर्गतमेतद्विश्वं सर्वमेव इयत्तया
‘परिच्छिन्नं’ कलितं । योगे तु ‘इयत्ताप्रमा’ परिमाणपरिकलना,
नास्ति । अतोऽपरिमितयोगविशिष्टेभ्यः प्रदत्तं हविः ‘अनन्तफलदं’
अपरिमितफलदं, एव भवति । अत्र हेतुः । कारणानुगतं कार्य-
मिति । कारणधर्मानुविधायिनो हि कार्यधर्मा दृष्टाः । अतोऽपरि-
मिताकारणादपरिमितमेव कार्यं भवितुमुचितं । इत्येतत् ‘मान्य-
या कृत्या’ मान्ययामस्या इत्यर्थः ।

कागलेयः ।

मूर्त्तिं ब्रह्म हरिः साक्षाद्देत्यारिर्योगविन्मतः ।

अतो योगविदो भोज्याः आद्धेषु पितृवप्रये ॥

बृद्धशाततपः ।

ज्ञानी यस्य गृहेऽप्राति उदकं वा पिवेद्यदि ।

कृतन्तेनेह सत्कृत्यं तारितश्च कुलत्रयं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

षडङ्गवित् ज्ञानयोगो योगतत्त्वज्ञ एव च ।

अयाचिताशौ विप्रो यः आदुर्कर्माण भोजयेत् ॥

समाधिगन्धर्वाद्यगुह्यात्मपरामर्शरूपयोगभूमिकानिषेधो ज्ञान-
योगोऽप्युच्यते ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

बहुच्छिद्रः पुरा प्रोक्तः पेत्रो यज्ञो महर्षिभिः ।

निष्पत्यृक्षश्च निम्बिद्रो जायते योगरतया ॥

‘निष्प्रसूहः’ यातुधानादिश्रुतोपघातग्रहितः । ‘निष्कृद्रः’ न्यूनाति-
रिक्तादिदोषजनितफलवैकल्यविवर्जितः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

योगिनश्च तदा आहुते भोजनीया विपश्चिता ।

योगाधारा हि पितरस्तस्मात्तान् पूजयेत् मदा ॥

तदेतदमावास्याएकाकुतपापराज्ञादिकाले । मदेति सर्वेषु आहु-
प्रयोगेषु ।

तथा ।

ब्राह्मणानां महस्त्रस्य योगी त्वयामनौ यदि ।

यजमानश्च भोक्तृश्च नैरिवाम्भौ तारयेत् ।

ब्राह्मणानां महस्त्रस्य पक्तावये आरम्भे स्थितमामनं यस्यामौ
‘अयामनौ’ । तारयेत् संसृतिमहार्णवादितिशेषः ।

तथा ।

पितृगाथामथैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ।

या गीताः पितृभिः पूर्वमेकस्यामन्महोपतेः ॥

कदा नः मन्तवावय्यः कस्यचिद्भविता सुतः ।

यो यागिभुक्तशेषास्त्रात् भुवि पिण्डान् प्रदास्यति ॥

‘ऐलस्य महोपतेः’ गुरुवरमः, पुरस्तात् पितृभिर्या ‘गीताः’
कीर्तिताः आमन् भुक्तशेषादस्त्रात्किञ्चिदणुद्रुत्य ‘नः’ अस्मभ्यं, पिण्डान्
प्रदास्यतीति ।

गाथान्तरमाह आपस्तम्बः ।

अपि स्यान्न कुले जातो भोजयेद् यन्मु योगिनं ।

विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन तेन तृष्यामहे वयं ॥

इति योगिनां श्राद्धे नियोगः ।

अथ योगिनां मर्त्यत्वकृष्टत्वमुच्यते ।

पद्मपराण ।

माङ्गान् यज्ञतुरो वेदान् योऽधीते स कृतार्थवत् ।

जन्तवान् कर्ममंगुलः स श्राद्धे प्रयतो मतः ।

तादृशाः युताच्छ्रयानेको योगममाश्रयः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

महस्वशस्त्रं विप्रान् वै भोजयेद् यान् यथागतान् ।

एकस्मान् मन्त्रविष्मोतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥

एतानेन च धर्मज्ञानं भोजयेद् यः महस्वशः ।

एकस्मान् स्नातकः प्रीतः सर्वानर्हति गृण्यतः ॥

सङ्कल्पिनां महस्वेण स्नातकानां शतेन च ।

योगाचार्येण यदुक्तं त्रायते महता भयात् ॥

गृहस्थानां महस्वाच्च वानप्रस्थशतादपि ।

ब्रह्मचारिमहस्वाच्च योगो त्वेको विशिष्यते ॥

नास्तिको वा विधर्मी वा सङ्कीर्णस्तस्करोऽपि वा ।

अत्यन्तं तारयन्तूनं योगोऽप्यहं प्रजापतिः ॥

यस्मिष्ठदेकपादं वायुभक्तः शतं समाः ।

ध्यानयोगो परस्तस्मादिति ब्रह्मानुशामनं ॥

‘यथागतान्’ यथाप्राप्तान्, स्वाध्यायाध्ययनतदर्थज्ञानादिगृह्या-
नितियावत् । तानेतान् महस्वशस्त्रं भोजितानेक एव स्वाध्यायतदर्थविद्-

ब्राह्मणि भोजितः मन्त्रहति । तावत्कृत्स्नकत्राह्मणभोजनोत्पाशं स्रुतं
जनयितुं समर्थ इत्यर्थः । 'स्वातकः प्रीतः' भोजनेनेति शेषः । 'मङ्ग-
ल्पिनः' नानाव्रतानुष्ठानशीलाः । योगाचार्य्येण चेकेन तत्तन्त्यतया
महतः पापभयाद्भोजयितारं 'वायते' रक्षति ।

कर्मपुराणम् ।

भोजयेद्योगिनं शान्तं तत्त्वज्ञानरतं यतिं ।

अलाभे नैष्टिकं दान्तमुपकुर्वाणकं तथा ॥

तस्मात् यत्नेन योगोद्गमोऽग्रज्ञानतत्परं ।

भोजयेद्दुव्यकयेषु अलाभादितरान् द्विजान् ॥

वायुपुराणम् ।

गृहस्थानां महर्षेण वानप्रस्थशतेन च ।

ब्रह्मचारिमहर्षेण योगी त्रैको विशिष्यते ॥

नाम्निको वा विक्रमी वा मङ्गोत्सस्करोऽपि वा ।

नान्यत् कारणं दाने योगिष्वह प्रजापतिः ॥

पितरभ्यस्तु तृणान्ति सुवृष्टेनेव कर्षकाः ।

पूर्वा वाप्यथवा पीत्रो ध्यानितं यस्तु भोजयेत् ॥

आहोशना ।

य कश्चिदपि यो वेद यागघर्म्मममाश्रितः ।

सम्यगवर्णाश्रमार्म्मभ्यस्तत्पात्रं परमं मतं ॥

यं सम्यगवर्णाश्रमाचाराः, 'तेभ्यः' 'तत्' पूर्वार्द्धेनोक्तं, 'परमं पात्रं
मतं' इत्यर्थः । एतद्योगिनः प्रशंसा शान्तात्पेन दृष्टतत्त्वानि
विश्रितत्वात् ।

ब्रह्मवैवर्त्तं च “ये तु वृत्ते स्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा”
इति वृत्तस्थानामेव ज्ञानिनां ध्यानिनां भोजनीयत्वाभिधानात्
आत्मादितलपरिस्थितिः ‘ज्ञानं’ मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मानुचिन्तनं ‘ध्यानं’ ।
महाभारते भगवद्गीताम् ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यश्चाधिको मतः ।

कस्मिंभ्यश्चाधिको योगी तस्मात् योगी भवार्जुनेति ॥

इति योगिनां सर्वोत्तमवर्त्तनिरूपणं ।

अयान्यत्र योगिनोऽतिक्रमदोषमाह ।

क्वागलेयः ।

योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि पूजयेत् ।

न तत्फलमवाप्नोति सर्वं गोत्रं प्रतापयेत् ॥

‘गृहस्थं’ अयोगिनम् । तस्य कर्मणः फलं न लभते । तथा ‘सर्वं
गोत्रं’ सर्वानपि स्वगोत्रोद्भवान् पूर्वपुरुषान्, ‘प्रतापयेत्’ योग्यति-
क्रमजनितप्रत्यवायेन दुःखिनः कुर्यादित्यर्थः ।

तथा ।

योगिनं समतिक्रम्य भोजयन्ति परस्परं ।

दाता भोक्ता च नरकं गच्छतः सह वास्यवै ॥

अत्र दातृभोक्तोरुभयोरपि नरकगमनं, द्वयोरपि योग्यतिव्रमा-
भिप्रायं मतीति वेदितव्यं । अत आह परस्परं भोजयन्तीति ।
अयमिदानीं भोजितः मन् स्वगृहे मां भोजयिष्यति किं योगिनेत्य-
भिप्रायवान् योगिनं दाता भोजयति । भोक्तापि तथैवानुमन्दधानो
भुङ्क्ते इति । द्वयोरपि योग्यतिक्रमाभिप्रायः । यदा तु दातुरेवा-

तिङ्गमोऽभिप्रेतस्तदा न भोक्तुः प्रच्यवायः । अभिप्रायमन्तरेण प्रमाद-
कृते व्यतिक्रमे आहूतैकन्यमात्रं, न तदा कस्यापि निरयपात इति ।
बृद्धशातातपोऽपि ।

योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि भोजयेत् ।

न तत् फलमाप्नोति स्वर्गस्यमपि पातयेत् ॥

यो गृह एव तिष्ठति न योगेऽमौ अत्र 'गृहस्थः' । 'स्वर्गस्य',
स्वपितृवर्गमिति शेषः ।

योगिनन्तु व्यतिक्रम्य पूजयन्ति परस्परं ।

भोक्तारस्तु मदातारो नरके स्युः सबान्धवा इति ॥

इति योगिनोऽतिक्रमे दोषनिरूपणं ।

अथ गृहस्थादीनां योगिलमुच्यते ।

तत्र योगो नाम मुख्यया वृत्त्या जीवपरमात्मनोरेकीभावलक्षणः
सम्बन्धः । म यद्यपि नैर्मर्गिकत्वेन सर्व्वेन्द्रजमाधारणलयायनाद्यविद्याह-
तभेदाभामतिरस्कृतः सन्न संसृतिमताञ्जीवानां, किन्तु मुक्तानामेवास्ति ।
अस्य साधाय आत्मतत्त्वज्ञानं । तद्साधयश्च यमादिममाध्यन्तोऽष्टाङ्गोऽपि
यागः । युज्यते, नेन जीवः परमात्मना सहेति करणयूत्पत्तिर्मात्रय
मुख्यया वा वृत्त्या म यागः । तदन्तो गृहस्थादयाऽपि श्रुतिमामर्थ्यात्
योगिनः । न चैतद्वक्तव्यं । मोक्षोपायत्वात् यागस्य, मुमुक्षोरेव याग-
सम्बन्धो न गृहस्थस्येति । सेवः । यतो बहुतरदाषदृषितविषयमविरज्य-
मानमनमो गृहस्थस्यापि सर्व्वपुरुषार्थातिशायिनि मोक्ष कामनाप-
द्यते । मत्यास्त तस्यान्तर्पायानुष्ठानममर्थस्य विदुषो निर्व्वृद्धाधिकार-
तया युक्तमेव यागानुष्ठानं । सम्यगनुष्ठितयागस्य च मोक्ष इति । न च

स्वाश्रमकर्मानुष्ठानावरूढकालस्य गृहस्थस्य योगाभ्यासानवकाश इति वाचं । भित्तोरिव नियतकालकर्मानुष्ठानान्तर्गलेषु तस्याप्यवकाश-
सम्भवात् । न च तुरीयाश्रममग्रीचीनस्यैव योगस्य मोक्षसाधनत्वात्
गृहस्थस्यानर्थकं योगानुष्ठानं । यतः स्मरन्ति ।

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आद्धस्तत्त्वज्ञादौ च गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति ॥

श्रूयते च गृहस्थानामेव जनक-जाबाल-वामदेव-प्रह्लादप्रभृतीनां
योगाभ्यासान्मोक्ष इति । अत्र च तत्त्वज्ञाननिष्ठ इत्यात्मतत्त्वज्ञाननिष्ठ
इत्यवगम्य । अनेन चार्थादात्मतत्त्वज्ञानोपायभूते यमार्दिः समाध-
नोऽष्टाङ्गोऽपि गृहस्थस्योक्तो भवति ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

गृहस्था मैष्ठिकाः शान्ता वनस्था यतयोऽपि वा ।

योगिनः पर्युपासन्ते परमात्मानमात्मनोति ॥

अतो गृहस्थादयोऽपि योगिनः । एवं च सति स्वाध्यायादिगुण-
सम्पदा तुल्येषु गृहस्थादिष्वपि मध्ये ये योगिनस्तत्पुनःसरेभ्यः श्राद्धानि
देयानौति ।

अथ यतरेत्यन्तविशिष्टतया श्राद्धनियोग उच्यते ।

तत्र आह मनुः ।

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे ।

तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथैव च ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कथ्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यन्नतः ।

हव्यकथ्यानि देयानि^(१) सर्व्वेष्वेव चतुर्व्वर्षि ॥

(१) हव्यानि च यथान्दायं इति क० ।

‘ज्ञानिष्ठः’ परिब्राजकः । तस्य ह्यात्मतत्त्वज्ञाने निष्ठा प्रकर्षो भवति । ‘तपोनिष्ठः’ वानप्रस्थः । स हि तापम इत्याख्यायते । यौग्ये पञ्चतपास्तु स्यादिति तपोविधानात् । ‘तपःस्वाध्यायनिष्ठाः’ ब्रह्मचारिणः । ‘कर्मनिष्ठाः’ गृहस्थाः । एषामपि ‘कव्यानि’ पितृनुद्दिश्य दीयमानान्यन्नानि, ‘ज्ञाननिष्ठेषु प्रतिष्ठाप्यानि’ तेभ्यो देयानीत्यर्थः । प्रयत्नवचनात्तदभावे अन्येभ्योऽपि देयानि । इष्टानि चतुर्ध्वपि प्रुति-
ष्ठाप्यानि । ‘यथान्यायं’ आस्तोत्रेण विधिना ।

वार्हस्पत्यमंहितायां ।

ज्ञाननिष्ठा हि यतयस्तपोनिष्ठा वनाश्रयाः^(१) ।

कर्मनिष्ठा हि गृहिण आद्याः स्वाध्यायनिष्ठिताः ॥

‘आद्याः’ ब्रह्मचारिणः ।

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिपाद्यानि यज्ञतः ।

इयंकव्यानि देयानि सर्व्वेभ्यश्च चतुर्ध्वपोति ॥

यमस्यति-कृष्णपुण्ययोः ।

प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याद्राति यतिर्हविः ।

फलं वेदविदान्तस्य महस्वादतिरिच्यते ॥

तस्मादद्यामने भोज्यो यजता संयतो यतिः ।

श्रोत्रियो ब्रह्मचारी वा यज्ञस्तेन न लुप्यते ॥

यत्तन्नभोजने दोषमाह यमः ।

यस्य वै यजमानस्य नायं भुङ्क्ते यतिस्तथा ।

अनिष्टमङ्गुलं तस्य हरते रत्नमाङ्गणः ॥

‘अद्भुतमनिष्टं’ पुत्रकलत्रादिनाशरूपं, तस्य सम्बन्धितया रत्नमा-
ङ्गणः ‘हरते’ उपाहरतोत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

यानि आहुनि योगीन्द्रा यतयो ब्रह्मनिष्ठिताः ।

अलङ्कुर्वन्ति तान्येव पितृणां तप्तये ध्रुवं ॥

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं पञ्चतन्त्राश्रमे रतान् ।

यत्नोनाहुः स्वधा-स्वाहायोग्यान् पात्रतया बुधाः ॥

रागद्वेषविनिर्मुक्तानापान् ये योगिना यतौन् ।

भोजयन्ति फलं तेषामनन्तं^(१) तत्प्रदायिनां ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठापयानि यत्नतः ।

हव्यानि च यथान्यायं न मिथ्याहङ्गतात्मसु ॥

योगाचार्यं यतिं सम्यग्यः पूजयति भक्तिः ।

स फलं समवाप्नोति वाङ्मनोगतं बुधः ॥

मूर्त्तं ब्रह्म हरिः मातादैव्यागिर्योगवित्ततः^(२) ।

अहं नागायणे ब्रह्मा यतिदेहममाश्रयः ॥

ध्यानेन मततं युक्तं सर्वमङ्गविवर्जितं ।

दैवे कार्यं^(३) च पित्र्ये च पूजेयदुर्भरेतमं ॥

हागलेयः ।

(१) तेषामलभ्यमिति ख० ।

(२) दैव्यागिर्योगविश्रुत इति ख० ।

(३) देवकार्यं इति ग० ।

गन्धमाल्यफलैश्चैव^(१) भोजनेः क्षीरसंस्मृतेः ।
 पूजयञ्च^(२) यतिं श्राद्धे पितॄणां तुष्टिकारकं ॥
 ब्रह्मचारी यतिश्चैव पूजनौघौ हि नित्यश्रः ।
 तत्कृतं मुक्तं यत् स्यात् तस्मात् षड्भागमाहुयात् ॥
 जाप्यं योगस्य यज्ञस्य यतस्तस्मिंस्तथं स्थितं ।
 तस्य प्रणामः पूजा च दत्तं भवति शालयं ॥
 गृहस्थस्याश्रमं गच्छेद् ब्रह्मचारी यतिस्तथा ।
 स्वाद्यं पानं फलं पुष्पमात्मानं परिवेदयेत् ॥
 भूतनं योगयुक्तानां वातरागतपम्बिनां ।
 सर्व्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमनयं ॥
 यतयं वातरागाय दत्तमन्नं संपूजितं ।
 न क्षीयते श्रद्धया वै कल्पकोटिशतैरपि ॥

अत्र यतेः सर्व्वोत्तमाश्रमाश्रयत्वेन ज्ञानधानधुरीणत्वेन च भोज-

नौघं पृ मुच्यतया मस्यादनं कर्त्तव्यं ।

तथा च वायुपुराण ।

यतिस्तु सर्व्वविप्राणां सर्व्वेषामद्यभुग्भवेत् ।
 इतिहासपञ्चमान् वेदान यः पठेत् द्विजात्तमः ॥
 अन्नन्तरं यतेः सोऽयं नित्याकृत्या विज्ञानता ।
 त्रिवेदाऽनन्तरस्तस्मात् द्विवेदस्तदनन्तरः ॥
 एकवेदस्ततः पश्चात् नित्याध्यायी ततः परं ।

(१) गन्धमाल्योपलैषश्चेति क० ।

(२) यः पूजयेदिति ख० ।

‘सर्वविप्राणां’ ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां, ‘सर्वेषां’ त्रिमधुचि-
सुपर्णत्रिणाचिकेतादीनां । अय्यः मुख्यः भोक्ता यः तस्माद्वि ‘अग्रभुक्’,
न तु पूर्वकालभोजी । योद्विजमत्तमः सेतिहामांशुतुरोवेदानधीते
सोऽयं यत्नरत्नं पश्चान्नियोजनीयः । एवं त्रिवेदादीनां पौर्वापर्यं ।
‘नित्याध्यायी’ अधीयमानवेदः ।

नागरखण्डे ।

आमन्त्रयेद्यतीन् पूर्वैः स्नातकान् वा त्रिकर्मिणः ।

तदभावे गृहस्थाश्च ब्रह्मज्ञानपरायणान् ॥

याजनाध्यापनदानानि त्रीण्येव कर्माणि येषां ते ‘त्रिकर्मिणः’ ।

‘स्नातकाः’ वानप्रस्था इत्यर्थः ।

आह वसिष्ठः ।

पितृभ्योदद्यात् पूर्वैर्द्युर्ब्राह्मणान् मन्त्रिपात्य यतीन् गृहस्थान्
साधून् परिणतवयस इति ॥

‘मन्त्रिपात्य’ निमन्त्रणेन आहुक्रियामस्वन्वमापाद्य ।

नारदसूता ।

यो वै यतीननादृत्य^(१) भोजयेदितरान् द्विजान् ।

विज्ञानन् वसतो ग्रामे ह्यग्रमाप्नोति राक्षसान् ॥

यः स्वग्रामे वसतो यतीन् जानन्नपि तानमादृत्यान्यान् गृहस्था-
दीन्वेव आहुं भोजयत् तस्य तत्फलं आहुभोजनीयमन्नं राक्षसानेव
तर्पयति न पितृनिति । अनेन स्वग्रामे वसतो यतः आहुं निमन्त्रणी-

यत्वमुक्तं । अनिमन्वितस्यापि आहुकाले भित्तार्थमागतस्य यतेर्भो-
जनोऽयत्वमुक्तं ।

ब्रह्म-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

भित्तार्थमागतांश्चापि काले भयमिनेन यतीन् ।

भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानमः ॥

अत्र निमन्वितस्य यतेर्निमन्वणादेव दारदेशगतस्य चातिथित्वे-
नैव निमन्वित-ब्राह्मण-पङ्क्तिभोजनोऽयत्वे मिद्वे तद्व्यामस्यस्यैव तु
प्रसादादनिमन्वितस्य आहुकालेऽणुपस्थितस्य यतेः आहुं भोजनो-
त्वार्यमिदं वचनं । वज्रवचनन्तु वज्रनामपि प्राप्स्यर्थं यतिभेदसंग्रहार्थं ।
यत्परूपवेशने स्थानविशेष उक्तः ।

वार्हस्पत्यमंहितायां ।

आहुकाले यतिं प्राप्तं पितृस्थाने तु भोजयेत् ।

पत्रिवेषयेत् तत्प्रथमं यदि वा पार्श्वतः स्थितं ॥

‘पितृस्थानं भोजयेत्’ इति प्रमोताद्देशेन त्यज्यमानास्रं भोजितं
कुर्यादित्यर्थः^(१) । ‘परिवेषयेत् तत् प्रथमं’ इति मुख्यं पित्र्यं
कुर्यादित्यर्थः ।

पञ्चाक्षरमाह ‘यदि वा पार्श्वतः स्थितं’ इति निमन्वितब्राह्मण-
पङ्क्तावतिथिवद्धा भोजयेत् ।

अत्रेयं व्यवस्था । ब्राह्मणेषु पितृपितामहादिकल्पनात् पूर्वमागतं
यतिं पितृस्थाने भोजयेत् । पश्चादागतं तु पूर्वानुष्ठितपदार्थक्रमम-

(१) सम्मानेनात्र भोजनं कुर्यादित्यर्थः इति कचिज्ज्ञितपुस्तकपाठः ।
परन्त्वयं न समीचीनः ।

क्षुत्पाद्यविरोधाय आद्धीयद्विजसन्निधावतिथिवत् भोजयेदिति ।
आद्धकालात् पूर्वमपि प्राप्तं सम्यक्प्रार्थनेन आद्धकालं यावदवस्थाप्य
भोजयेत् ।

आद्धकालागतस्य यतेः ब्रह्मचारिणश्च आद्धीयत्वेनातिथित्वेन वा
भोजनीयत्वमाह यमः ।

भिक्षुको ^(१) ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टं स्वतुप्राप्तः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

भोजने फलविशेषं कारणञ्चाह ह्यग्लेयः ।

भोजयेच्छ्राद्धकालेऽपि यतिं स ब्रह्मचारिणः ।

विप्रानुद्गते पापात् पितृमातृगणानपि ॥

भुञ्जते यत्र तत्रापि यतया ब्रह्मचारिणः ।

गृह्णन्ति पितरो देवाः स याति परमाङ्गतिं ॥

तामयन्ति च दातारं पुत्रान् दागान् पितृन्मया ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अर्चयंदाश्रमागतं ॥

ब्रह्मचारी यतियैव पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।

पचमानाः पचन्त्येते नापचः पचते पुनः ॥

ब्रह्मचार्यादिभ्यो यतेर्विशेषमाह स एव ।

ब्रह्मचारिसहस्रैस्तु वानप्रस्थशतैरपि ।

गृहस्थानां सहस्रैस्तु यतिरेको विशिष्यते ॥

तदेवं सति सम्भवे आद्धे यतया भोजनीयाः । तेषामुल्लामे

ब्रह्मचार्यादयः ।

तथा च ब्रह्मवर्त्ते ।

अलाभे यतिभिन्नूणां वनस्थमपि पूजयेत् ।

तदलाभेणुदामीनं नैष्ठिकं मयतेन्द्रियं ॥

‘उदामीनः’ दातुर्मन्त्रेभ्यो ।

आह शातावपः । यतोन् भोजयेदिति ।

तत्र विशेष उक्तः ।

ब्रह्मवर्त्ते ।

मुण्डान् जटिलकाषायायान् आहुकाले विवर्त्तयेत् ।

शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यश्चिदण्डिभ्यः प्रदापयेत् ॥

ते हि व्रण्मिता नित्यं ज्ञानिना ध्यानिनस्तथा ।

देवभक्ता महात्माः पुनोर्दृशन्तादपि ॥

‘मुण्याः’ शिखया सह मुण्डितमस्तकाः । ‘जटिलाः’ शैवपाण्डु-

पतकान्मुखादयः । ‘काषायाः’ आश्रयादिरूपायरक्तवमनाः ।

बोधायकः ।

एतान् आहुकाले विशेषेण वर्त्तयेत् । यं तु शिखावन्तो गैरिक-
रक्तवमनाः त्रिदण्डाश्च तेभ्यः प्रयत्नेन दद्यात् । एतेन सर्व्वाण्यपि
सौगवचनान्येतत्कक्षणास्वितयतिविषयाण्येवेति विज्ञायते ।

ननु भैक्षेण वृत्तं नित्यं नैकाश्रमी भवेद्व्रतौ । भैक्षेण व्रतिनां

वृत्तिरूपवामममा स्मृतेति मनुना ब्रह्मचारिणामेकदत्ताश्रमंजन-
निषेधात् अष्टौ भिन्नाः समादाय दश द्वादश वा यतिः । अश्विलाः
शोषयन्ताम् ततोऽश्रयाद्भिजा तम दत्तं समर्त्तनं यतेभिन्नाकदम्ब-
कभोजनविधानात्तयोः कथं आहु भोजनम् ।

अत्र ब्रूमः । भित्तार्थभक्षणशक्तावनेकान्ननाभामस्मवे परानुय-
हार्यं च यतिरेकान्नभोजनाभ्युपज्ञादशेनात् ।

तदाह कार्णाजिनिः ।

अशक्तोऽनुग्रहार्थं वा यतिरेकान्नभुग्भवेत् ।

वमिष्ठोऽपि ।

ब्राह्मणकुले वा यत्नमेत तद्भुञ्जीतेति ।

ब्रह्मचारिणस्त्वेकान्नभोजनमगृज्जं याज्यवत्क्यः ।

ब्रह्मचर्यं स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपौडयन् ॥

ब्रह्मचार्यनापद्येकस्यान्नं नाश्रीयात् । ब्रह्मचारी ब्राह्मणश्चेतदा-
र्यितः मन्त्रेकान्नमनापद्यपि श्राद्धे भुञ्जीत । तदा व्रतपौडाकरं
मधुमांसादिवर्जयित्वाश्रीयात् ।

मनुरपि ।

व्रतवद्देवदेवत्ये पित्र्ये कर्मण्यर्षिवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्रीयाद्व्रतन्तस्य न लुप्यते ।

‘देवदेवत्ये’ देविके कर्मणि, अभ्यर्थितो ब्रह्मचारी भुङ्क्ते । भुञ्जीत
कथं । ‘व्रतवत्’ व्रतयुक्तं, व्रताविरोधेन मधुमांमवर्जमित्यर्थः । ‘पित्र्ये’
पितृदेवत्येऽपि कर्मणि, भुञ्जीत । ‘ऋषिवत्’ मधुमांमवर्जमित्यर्थः ।
‘कामं’ इच्छया । एवमस्य ब्रह्मचारिव्रतं न लुप्यते । अन्यथा लुप्यत
इत्यर्थः । अतः मद्भिन्नभ्यर्थ्यमानस्य तदनुग्रहमिच्छतो यतः श्राद्धे
भुञ्जानस्य न प्रत्यशयो भवति । अथ वैकान्नभोजनजनितं स्वल्प-
तमं प्रत्यशयं प्रायश्चित्तरूपेण वर्त्तमानैः प्राणायामादिभिर्व्यागाङ्गै-

नाशयति । ननु तथापि आहुते भोज्यत्वेन मुच्यतया मधुमांस-
विधानात् कथं यतेर्भोजनमुपपद्यते । उच्यते । मधुमांसनियमा-
भावात् । तन्नियमे हि तदन्तरेण मुन्यन्नादिमात्रेण आहुतं न सिध्यत् ।
न चैतदिष्टं । न चास्ति आहुते यतिनियमः । तन्नियमे हि यतिम-
न्तरेण आचियैस्त्रिणाचिकेतादिभिर्गृहस्थैः आहुतं न सिध्यत् । न
चैतदपीष्टं । अतो मधुमांसवर्जिते आहुत्प्रयोगे यतेर्भोजनं, यतिव-
र्जिते च प्रयोगे मधुमांसोपकल्पनमिति न किञ्चिदनुपपन्नं ।
मधुमांसस्य यतेषु नित्यवदिधंरुभयावकाशार्थमगत्या पालिकत्वमा-
श्रीयते । अथ कस्मान्नमधुमांसवत्यपि आहुत्प्रयोगे मध्वादिवर्जितं
यतेर्भोजनं नाभ्युपगम्यते । निर्व्याप-पाकयोः सर्वपित्रर्थत्वाविरोधा-
यति ब्रूमः ।

अथ कस्माच्छाहुते यतेर्न मधुमांसभोजनं । न यतिर्मधुमांसमश्री-
यादिति निषेधादिति चेत् । तत्र । निषेधस्य पुरुषार्थत्वात् कत्वर्थ-
भोजनबाधं सामर्थ्याभावात् । हिमानिषेधस्यैव यज्ञीयार्हमाबाधः ।
ननु पुरुषार्थस्यापि गोदोहनस्य कत्वर्थचममबाधकत्वं दृष्टं । सत्यं ।
यत् कत्वर्थपदार्थमाध्यकार्यनिष्पादकं पुरुषार्थं तत्र तद्व्यवतिष्ठतं ।
न चेह कत्वर्थमधुमांसभोजनकार्यं पुरुषार्थं भोजनं निष्पादयितु-
मीष्टं । क्रतुना कत्वर्थेन वा पदार्थेन महास्य सम्बन्धाभावात् ।
गोदोहनस्य तु पुरुषार्थस्यापि कत्वर्थेन प्रणयनेन महाश्रयाश्रयि-
भावलक्षणस्य सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् । अथ कस्मान्न यतिर्मधुमांस-
मश्रीयादित्येष निषेधः कत्वर्थस्य आहुत्भोजनस्यैव न स्यात् ।
ब्रूमः । शास्त्रप्राप्तनिषेधत्वापत्तौ दृष्टं विकल्पमापादरेत् रागप्राप्तं

च मधुमांसभोजनं यतेरनर्गलमापद्यते । उभयनिषेधोऽस्त्विति चेत् ।
 एवं तर्ह्येकत्र विध्यन्तरमापेक्षोऽन्यत्र निरपेक्ष इति वैषम्येण पौडैव ।
 एक एव चायं क्लृप्तः पुरुषार्थस्येति विप्रतिषिध्यते । अतारागप्राप्तस्य
 मधुमांसभोजनस्य पुरुषार्थो निषेधो न विधिप्राप्तस्य क्रतूपकारकस्य
 भोजनस्य निवर्तकः । अतः आद्धे यतेर्मधुमांसभोजनं न दृष्यतीति ।
 अत्रोच्यते । भोजयेदिति आद्धाधिकारिकत्वं प्रयोजकव्यापारात्मकं
 मधुमांसभोजनं विहितं । न तु आद्धनियोज्यतित्यापारात्मकमपीति
 कथं न निषेधः । प्रयोजकव्यापारविधिनार्थाच्चिन्नं तद्विहितमेवेति चेत् ।
 तर्हि मेषीमुभयतोमुखी वा दद्यादित्येतद्विधाच्चिन्नः प्रतिग्रहेऽपि
 विहित एवेति न दृष्येत । किञ्चेदं भोजनं यदि मन्त्रस्य ओत्रिया-
 देर्विहितं तर्हि केनचिदेकेनाणभुक्ते आद्धवैगुण्यमापद्येत ।

अथ निमन्त्रितस्य विहितं तर्हि किमर्थं मधुमांसभक्षणं दूष-
 णीयं । यतिं आद्धकर्म्मणि निमन्त्रयेत् स्वाधिकारविधिमिह्यर्थं
 प्रतिग्रहवदिति चेत् । यतिः तर्हि किमर्थं निमन्त्रणमभ्युपगच्छेत् ।
 निमन्त्रयितुरनुग्रहार्थमिति चेत्^(१) । न हि कश्चिदात्मानमेतावति
 पातकपङ्के निमन्त्रयन्तं पगानुग्रहलेशमिच्छति, इति विदालोच्यते ।
 अतो रागत एव यतेर्निमन्त्रणग्रहणमवशिष्यते । तथा च निषेधानु-
 प्रवेशात् आद्धेऽपि मधुमांसभोजनं । अथानिन्दितेनामन्त्रितो नाप-
 क्रामेदिति निषेधात् निमन्त्रणमङ्गीकरोति, अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्य
 भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यता इति भोजनविधानात् परिवेषितपरित्याग-
 प्रतिषेधाच्च निमन्त्रणाङ्गीकरणपूर्वकं विहितमेव यतेः आद्धीयमधु-

(१) निमन्त्रयितारमनुग्रहीतुमितिचेदिति ग० ।

मांसभोजनमिति । अत्र ब्रूमः । अपक्रमणे प्रत्यवायमात्रं मधुमांस-
भक्षणे त्वाश्रमभ्रंश एव भवेत् । ततोऽपक्रमणस्यैव न्याय्यत्वात् । न
वापक्रमणे प्रत्यवायोऽपि यत्याश्रमधर्माविरुद्धत्वादनपक्रमणादिविधोनां
यतिव्यतिरिक्तविषयत्वात् । तदेवमेतत् सिद्धं मधुमांसविवर्जिते
आहुप्रयोगे यतर्नियोगः, यतिनियोगवर्जिते च प्रयोगे मधुमांसा-
पकल्पनमिति ।

इति यतेः आहु नियोगः ।

अथातिथेः आहुपङ्क्तौ भोजनीयत्वं वक्तुमतिथिस्वरूपं तावदुच्यते ।
अत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

अज्ञातकुलनामानं तत्कालसमुपस्थितं ।

बुभुतुमागतं आन्तं याचमानमकिञ्चनं ।

ब्राह्मणं प्राङ्गतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधेः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अचिन्त्यमानो नाहृतो वैश्वदेवमुपागतः ।

अतिथिं तं विजानीयात् न पुनः पूर्वमागतं ।

अचिन्तितागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥

ज्ञातातपोऽप्याह ।

प्रियो वा यदि वा देव्यो मूर्खः पण्डित एव च ।

प्राप्तस्तु वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गभक्षकः ॥

मनुष्ये ।

एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्यतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

च मधुमांसभोजनं यतेरनर्गलमापद्यते । उभयनिषेधोऽस्त्विति चेत् ।
 एवं तर्ह्यैकत्र विध्यन्तरमापेक्षोऽन्यत्र निरपेक्ष इति वैषम्येण पौडैव ।
 एक एव चायं क्लृप्त्यर्थः पुरुषार्थस्येति विप्रतिषिध्यते । अतो रागप्राप्तस्य
 मधुमांसभोजनस्य पुरुषार्था निषेधो न विधिप्राप्तस्य क्रतूपकारकस्य
 भोजनस्य निवर्त्तकः । अतः आहुते यतेर्मधुमांसभोजनं न दृश्यतेति ।
 अत्रोच्यते । भोजयेदिति आहुताधिकारिकर्तृकं प्रयोजकव्यापारात्मकं
 मधुमांसभोजनं विहितं । न तु आहुतनियोज्यतिव्यापारात्मकमपौति
 कथं न निषेधः । प्रयोजकव्यापारविधिनार्थाक्षिप्तं तद्विहितमेवेति चेत् ।
 तर्हि भेषीमुभयतोमुखीं वा दद्यादित्येतद्विधाक्षिप्तः प्रतिगृह्योऽपि
 विहित एवेति न दृश्येत । किञ्चेदं भोजनं यदि सर्वस्य ओत्रिव्या-
 देर्विहितं तर्हि केनचिदेकेनाणभुक्ते आहुतवैगुण्यमापद्येत ।

अथ निमन्त्रितस्य विहितं तर्हि किमर्थं मधुमांसभक्षणं दूष-
 णीयं । यतिं आहुतकर्मणि निमन्त्रयेत् स्वाधिकारविधिमिच्छत्यं
 प्रतिगृह्यदिति चेत् । यतिः तर्हि किमर्थं निमन्त्रणमभ्युपगच्छेत् ।
 निमन्त्रयितुरनुग्रहार्थमिति चेत्^(१) । न हि कश्चिदात्मानमेतावति
 पातकपङ्के निमन्त्रयन्तं परानुग्रहलेशमिच्छति, इति विदालोच्यते ।
 अतो रागत एव यतेर्निमन्त्रणग्रहणमवशिष्यते । तथा च निषेधानु-
 प्रवेशाच्च आहुतेऽपि मधुमांसभोजनं । अथानिन्दितेनामन्त्रितो नाप-
 क्रामेदिति निषेधात् निमन्त्रणमङ्गीकरोति, अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्य
 भुञ्जीरन्तेऽपि वाग्यता इति भोजनविधानात् परिवेषितपरित्याग-
 प्रतिषेधाच्च निमन्त्रणाङ्गीकरणपूर्वकं विहितमेव यतेः आहुतीयमधु-

(१) निमन्त्रयितारमनुग्रहीतुमिति चेदिति ग० ।

मांसभोजनमिति । अत्र भूमः । अपक्रमणे प्रत्यवायमात्रं मधुमांस-
भक्षणे त्वाश्रमभ्रंश एव भवेत् । ततोऽपक्रमणस्यैव न्याय्यत्वात् । न
वापक्रमणे प्रत्यवायोऽपि यथाश्रमधर्माविरुद्धत्वादनपक्रमणादिविधीनां
यतिव्यतिरिक्तविषयत्वात् । तदेवमेतत् मिद्धं मधुमांसविवर्जिते
आहुप्रयोगे यतर्नियोगः, यतिनियोगवर्जिते च प्रयोगे मधुमांसा-
पकल्पनमिति ।

इति यतेः आहु नियोगः ।

अथातिथेः आहुपक्कौ भोजनीयत्वं वक्तुमतिथिस्वरूपं तावदुच्यते ।

अत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

अज्ञातकुलनामानं तत्कालममुपस्थितं ।

बुभुक्षुमागतं आन्तं याचमानमकिञ्चनं ।

ब्राह्मणं प्राङ्गतिथिं स पूज्यः शक्तिो बुधैः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अचिन्त्यमानो नाकृतो वैश्वदेवमुपागतः ।

अतिथिं तं विजानीयात् न पुनः पूर्वमागतं ।

अचिन्तितागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥

शातातपोऽप्याह ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव च ।

प्राप्तस्तु वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गभक्षकः ॥

मनुरपि ।

एकरावन्तु निवसन्ति यिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादेर्व्युदासार्थं ।

तदप्याह मनुरेव ।

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्यशूद्रौ मखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव चेति ॥

आह यमः ।

तिथिपूर्वात्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

ब्रतौ यतिर्वैकरात्रं निवसन्मुच्यतेऽतिथिः ।

यस्मादनित्यं वसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ॥

‘तिथिः’ दौपालिका प्रतिपदादिः । ‘पूर्वाणि’ अमावास्यादीनि ।

‘उत्सवाः’ विवाहादयः । एतान्यन्नविशेषप्राप्तिहेतुभूतानि येन यति-
धर्मप्रवणेन सता त्यक्तानि सोऽतिथिरित्यर्थः । ‘ब्रतौ’ ब्रह्मचारी,
‘यतिः’ परिव्राजकः, अनयोरेव विधिधर्मकयोरतिथिसंज्ञकत्वं, न
पुनर्गृहस्थवनस्थयोः । तयोर्भ्यागतसंज्ञकत्वमुक्तं
वायुपुराणे ।

वालखिल्यो यतिश्चैव विज्ञेयो ज्ञातिथिः सदा ।

अभ्यागतः पचानः स्यादतिथिः स्यादपाचक इति ॥

‘वालखिल्यः’ ब्रह्मचारी । ‘पचानः’ पचमानः, पक्ता गृहस्थो वान-
प्रस्थश्चेत्यर्थः । द्विविधस्यातिथिः मध्याह्नागतः सायमागतश्च ।

तत्र मध्याह्नागतः ।

आदित्यपुराणे ।

मध्याह्नसमये चैव वैश्वदेवे ऋतेऽपि च ।

अतिथिश्चैव सम्प्राप्तं पाशुपादं अमातुरं ।

तं पूजयेत यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणः मदा इति ॥

मायमागतस्तु सूर्याढ्यशब्दवाच्यः ।

तस्माद् प्रचेताः ।

यः मायं वैश्वदेवान्ते मायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयोऽसौ सूर्याढ्यः सोऽतिथिः सूर्यः ॥

मायन्तनो वैश्वदेवः । नचैवं मन्त्रं माध्याह्निकमायन्तनवैश्वदेव-
काल एवागताऽतिथिः नान्यकालागत इति ।

यतोमनराहः ।

अप्रणोद्योऽतिथिः मायं सूर्याढ्यो गृहमेधिना ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्रन् गृहे वसेदिति ॥

आह याज्ञवल्क्यः ।

अप्रणोद्योऽतिथिः मायमपि वाग्भूतणोदकैः ।

मायमागताऽतिथिरन्नाभावे वाग्भूतणोदकदानतोऽपि संपूज-
नीयः । न पुनः प्रत्याख्येयः ।

अचिन्तितागतत्वादिलक्षणकस्यास्य आहुकालोपस्थितस्य नामा-
न्तरमप्युक्तं पैठीनभिना ।

कुतोऽपि आहुवेलायां ओत्रियो यदि दृश्यते ।

आहुं पुनाति वै यस्मात् कुतपस्तं संजितः ॥

कुतोऽप्यविज्ञायमानाद्देवादागतः पुनाति आहुमित्यतिथिरेव
कुतपस्तं ज्ञेयं ।

समानयामवासिनोऽचिन्तितागतस्याप्यतिथिसंज्ञकत्वं नास्तीत्युक्तं ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

नैकग्रामीणमतिथिं विद्यान्नाब्राह्मणं तथा ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनं ।

आदित्यपुराणे ।

नैकग्रामीणमतिथिं कथयन्ति मनौषिणः ।

यत्तु वायुपुराणे ।

न घोरो नापि सङ्कीर्णो नाविद्यो नाविशेषवित् ।

नावमन् न मन्दधानो न सेवनपरोऽतिथिरिति ॥

तदतिथिवृत्तले शतयभावे च द्रष्टव्यं ।

यदाह शङ्खः ।

यदि वल्लभां न शक्रयादेकस्मै शीलवते दद्यात् प्रथममुपागतः
स्याच्छ्रोत्रियस्तस्मा इति । तदेवमविज्ञातगोत्रनामा ग्रामान्तरतो
ऽकस्मादैश्वदेवादिकाले मैत्र्यादिमन्त्ररहितः समागतो ब्राह्मणो
ऽतिथिरिति लक्षणमुक्तं वेदितव्यं ।

इत्यतिथिस्वरूपनिरूपणं ।

अथातिथिप्रशंसा ।

शिवधर्मात्तरे ।

अनुग्रहाय लोकानां आद्भुतप्रेक्षणाय च ।

सरम्भ्यतिथिरूपेण देवा योगाश्च भूतस्त्रे ॥

‘योगाः’ योगिनः ।

आदित्यपुराणे ।

तस्मात् गृहाश्रमस्वस्य मान्यदैवतमुच्यते ।

अतेऽतिथेर्महाभागे सत्यमेतद्विचारय ॥

विष्णुपुराणे ।

धाता प्रजापतिः इन्द्रो वज्रिर्ऋसुगणो यमः ।

प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽन्नं नरेश्वर ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

देवा ब्राह्मणरूपेण चरन्ति पृथिवौमिमां ।

तस्मात् संप्राप्तमतिथिं प्रयत्नेन तु पूजयेत् ॥

प्रभासखण्डे ।

मातिथेः परमो बन्धुर्विद्यते गृहमेधिनां ।

गृहानुपेत्य लपया सन्तारयति यः कुलं ॥

मिद्धाश्चरन्ति पृथिवीं कौतुकेन यदृच्छया ।

अगृह्णन्ति सततं धर्मिष्ठा गृहमेधिनः ॥

अतिथीनां हि रूपेण गृहाङ्गणमुपागताः ।

तस्मादतिथयो मान्वाः सर्वेषां सर्वदा नृप ॥

नारदीयपुराणे ।

पुनन्ति गृहिणाङ्गेहान् यदीयाः पादपाङ्गवः ।

चालयत्यखिलं पापं यत्पादचालनोदकं ॥

सत्कृतिः प्रणतिर्येषां यज्ञादपि विप्रिष्यते ।

येषामस्रोदकं दत्तं तोरयत्यखिलं कुलं ॥

अतिथिभ्यः परन्तेभ्यः किमस्ति भुवनत्रये ।

देवानामभिवन्द्याः स्युर्दूरादतिथयः शुभाः ।

किं पुनः कर्मनिष्ठानां गृहस्थानां महामते ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

तिला रत्नं त्वसृगात् दर्भा रत्नं राक्षसात् ।

अपङ्कजात् आत्रियो रत्नेदतिथिः सर्व्वरत्नकः ॥

इति अतिथिप्रशंसा ।

अथातिथिपरीक्षानिवेधः ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

न पृष्कङ्गात्रचरणं स्वाध्यायश्चापि पण्डितः ।

शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिं ॥

विष्णुपुराणेऽपि ।

स्वाध्यायगोत्रचरणमष्टपदा च तथा कुलं ।

हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

रूपान्वितं विरूपं वा मलिनं मलिनाम्बरं ।

योगौन्द्रशङ्कया नित्यमतिथिं न विचारयेत् ॥

वायुपुराणेऽपि ।

अविज्ञातं द्विजं श्रद्धे न परीक्षेत सदा बुधः ।

सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ॥

ऊर्ध्वौ सागरपर्यन्तां देवा योगीश्वरास्तथा ।

नानारूपाश्चरन्त्येते प्रजाधर्मेण लीलया ॥

नारसिंहपुराणे ।

न परीक्षेत चरितं न विद्यां न कुलं तथा ।
 न शीलं न च देशदीनतिथेरागतस्य हि ॥
 कुरूपं वा सुकूपं वा कुचेलं वा सुवाससं ।
 विद्यावन्तमविद्यं वा सगुणं वाय निर्गुणं ॥
 मन्येत विष्णुमेवैतं सात्वान्मारायणं हरिं ।
 अतिथिं समनुप्राप्तं विचिकित्सेन्न कर्हिचित् ।

वायुपुराणे ।

अतिथिं ह्यागतं दृष्ट्वा द्वेष्ट्य बन्धुमिवागतं ।
 यादृशन्तादृशं वापि विचिकित्सेन्न जातुचित् ॥
 न हि विद्यादयस्तस्मिन् पृथ्यताहेतवः स्मृताः ।
 केवलेनातिथित्वेन न भवेत् पङ्क्तिपावनः ॥
 अनुग्रहाधिलोकानां महात्मानो महीमिमां ।
 चरन्त्यतिथयो भूत्वा न विचार्यास्ततस्तु ते ॥
 गुणागुणविचारेण भवन्त्येतेऽवमानिताः ।
 निर्दहत्याशु गृहिणं तादृशेष्ववमानना ।
 अतोतिथेर्न कर्त्तव्या कापि चर्या कदाचन ॥
 इत्यतिथिपरीक्षानिषेधः ।
 अथातिथिपूजाविधिः ।

तत्र मनः ।

सम्प्राप्राय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदकं ।
 अस्त्रञ्चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकं ॥

हारीतोऽप्याह ।

तस्य स्वागतमर्थं पाद्यमाचमनीयमासनं प्रदद्यादिति ।
पराम्नरोऽपि ।

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥
अद्वया च तथान्नेन प्रियप्रश्नादरेण च ।
गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥

यमस्तनौ ।

चतुर्दद्यान्मनोदद्यादाचन्दद्याच्च सूनृतां ।
उत्थाय चासनं दद्यात् स धर्मः पञ्चलक्षणः ॥
उत्थायेति श्रोत्रियातिथिविषयं ।

अतएवापस्तम्बः ।

ब्राह्मणायानधीयात्रायामनमन्नमुदकमिति देयं । न प्रत्युत्तिहेद-
भिवादनीये चोत्तिष्ठेदभिवादयेदिति ।

आदित्यपुराणे ।

चतुर्दद्यान्मनोदद्यात् वाचन्दद्याच्च सूनृतां ।
अनुब्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयं ।
दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
येन येन च तुल्येन नित्यमेव यथातिथिः ।
अन्नात्मनः प्रदानेन तत्तत्कुर्याद्विचक्षणः ॥

शिवधर्मोपनिषदे ।

तस्मादतिथिमायात्नमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ।

स्वागतामनपाद्यार्घ्यस्नानाश्रयनादिभिः ॥

वायुपुराणे ।

तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् क्षताक्षसिः ।

पूजयेच्चार्यपाद्येन पादाभ्यञ्जनभोजनैः ॥

पिपासिताय श्रान्ताय संस्नाताय बुभुक्षिणे ।

तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥

न वक्तव्यं मदा विप्रं क्षुधिते मासि किञ्चन ।

तस्मै सत्कृत्य द्यादद्यादपूर्व्यायज्ञ उच्यते ॥

हीनोत्तमातिथिसमवाये पूजाप्रकारमाह मनुः ।

श्रामनावसथो शय्यामनुब्रज्यामुपामनाम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे सममिति ॥

एकपङ्क्त्यपविष्टानामेषाम्भोजने तु वैषम्यं निराकरोति शारीरतः ।

विद्यातपोधिकानाञ्च प्रथमासनमुच्यते ।

पङ्क्तौ सहस्रितानान् भोजनादि समं स्यतमिति ॥

वैषम्ये दाषमाह वसिष्ठः ।

यद्येकपङ्क्ते विषमन्ददाति

श्रेष्ठाङ्गयादा यदि वार्येष्टेताः ।

वेदेषु दृष्टां ऋषिभिश्च गीतां

तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥

‘विषमं’ एकस्योत्तममन्यस्य हीनमित्यर्थः ।

इत्यतिथिपूजाविधिः ।

अथातिथिपूजाफलं ।

तथाह मनः ।

अतिथिं पूजयेद्यस्तु आन्तं वा दृष्टमाणत ।

मष्टषं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥

विष्णुरपि ।

स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

मावाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात् ॥

आदित्यपुराणे ।

अतिथिः पूजितो यस्तु ध्यायते मनसा शुभं ।

तत्तु क्रतुश्रुतेनापि फलमाहुर्भनीषिणः ॥

महाभारते ।

अन्नं हि दत्त्वातिथये^(१) ब्राह्मणाय यथाविधि ।

प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चापि प्रपूज्यते ॥

शिवरहस्ये ।

नित्यं ददाति यश्चान्नमतिथिभ्यः सुसंस्कृतं^(२) ।

स याति ब्रह्ममालोक्यमेवमाह पराशरः ॥

अथ महाभारतेऽतिथिधर्मेण वा जयलभ्यकायाविद्यमानान्नतया

अन्नरीरायोग्यस्यातिथ्यं चिकीर्षतः कपोतकस्य वाक्यं ।

देवतानामृषीणाञ्च मन्वादेशु पुनः पुनः ।

श्रुतपूर्वा मया धर्मा महानतिथिपूजने ॥

सुदूरादाशया प्राप्तः लुचृषाश्रमकर्षितः ।

(१) अन्नं दत्त्वा त्वतिथये इति ग० ।

(२) अतिथिभ्यश्च संस्कृतमिति ख० ।

यः पूज्यतेऽतिथिः सम्यक् स तपः कतुरेव सः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सततमिह नरोयः पूजनस्नातिथीनां
जलहणमृदवादैः सारवङ्गविदध्यात् ।
सुरसमितिषु पूज्यो देवतानां सदा स्याद्
भवति च नरलोके जायमानः समृद्धः ॥

इत्यतिथिपूजाफलं ।

अथातिथ्यमकुर्वतादोषः कथ्यते ।

तत्र व्यासः ।

पथि आन्तमविज्ञातमतिथिं क्षुत्पिपासिनं ।

यो न पूज्यते भक्ष्या तमाहर्षद्विघातकं ॥

अथैष ब्रह्महत्यातुल्यः प्रत्यवायः सत्यां शकावत्यन्तपापीभूतस्या-
तिथेरतिक्रमे विज्ञेयः ।

तथा आदित्यपुराणे ।

पाचन्स्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ।

आदत्ते सुकृतं तस्य पातकस्य प्रयच्छति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तिं न कश्चिदवमानयेत् ।

आदाय सुकृतं याति भग्नाश्चस्वतिथिर्गतः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृह्णात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्य पुण्यमादाय गच्छति ॥

‘तस्य’ गृहमेधिनः, स्वकीयं दुष्कृतं दत्त्वा तदीयं पुण्यमादाय
गच्छति ।

देवलोऽपि ।

अतिथिगृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्तते ।

अमंस्कृतनिराशस्य स मद्यो हन्ति सत्कुलं ॥

आह मनुः ।

आसनाशनशय्याभिरङ्घ्रिर्मूलफलेन वा ।

नास्य कस्यिदसेद्रेहे शक्तिनानार्चिताऽतिथिः ॥

मनु-विष्णु-शातातपाः ।

येषामनग्रतिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।

ते वै खरत्नमुद्गलमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥

यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्कस्यिदभोजितः ।

न तस्य पितरो देवाः ह्ययं कथ्यस्य भुञ्जते ॥

अतिथिर्यस्य वै ग्रामे भिन्नमाणः प्रयत्नतः ।

स चेन्निरसितस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

अपि आकम्पयानस्य त्रिलोच्छेनापि जीवतः ।

स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

देवातिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।

तदेवाष्टगुणं पुमां सूर्योऽङ्गे विमुखे गते ॥

इत्यातिथ्यमकुर्वतो दोषनिरूपणं ।

अथ आद्रुकालागतस्यातिथेः आद्रुषक्कौ भोजनीयत्वमुच्यते ।

तत्राह मनुः ।

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितं ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तिः प्रतिपूजयेत् ॥

तत्कालागतं भिक्षुकं ब्राह्मणं भोजयेत् ब्राह्मणानुमतेन ।

यमोऽपि ।

भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेऽभ्यनुप्राप्तः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

काले तत्रातिथिं प्राप्तमश्रुकामं द्विजेत्तमं ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

योगिनो विविधैः रूपैर्भवन्तोऽत्युपकारिणः ।

भ्रमन्तः पृथिवीमन्तामविज्ञातस्वरूपिणः ॥

तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं आहुकालेऽतिथिं बुधः ।

आहुक्रियाफलं हन्ति द्विजन्द्रोऽपूजितोऽतिथिः ॥

अन्त्याजने दोषमाह ज्ञातातपः ।

अतिथिर्यस्य नास्माति तच्छ्राद्धं न प्रशस्यते ।

श्रुतकृत्तविहीनस्य भुक्तमश्रोचयेत् यत् ॥

एवंविधश्राद्धकर्तुः प्रत्यवायो भवतीत्युक्तं ।

वायुपुराणे ।

यस्तु आहुऽतिथिं प्राप्तं दैवे वाण्यभ्यन्यते ।

तं वै देवा निरस्मान्ति हतो यदत् परावसुः ॥

सर्वस्वेनापि तस्माद्धि पूजयेदतिथिं बुधः ।

वानप्रस्थगृहस्थौ च सतामभ्यागतौ तथा ।

कालागतौ यतिर्ब्रह्मचारी वातिथिमंजकः ॥

तमवश्यं श्राद्धे पूजयेत् । यतस्तस्यापूजितारं श्राद्धकर्त्तारं देवाः
स्वर्गाप्तोकात् 'निरस्यन्ति' अपनुदन्ति । यथा हेता हेतवद्वत् उपविश-
न्निरस्तः परावसुरितिमन्वेणासुरविशेषं परावसुन्निरस्यति । अवज्ञाता-
तिथिके श्राद्धे भोक्तृणामपि प्रत्यवायं क्वागलेय-वृद्धशतातापावारतुः ।

आतिथ्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते येऽबुधा द्विजाः ।

यथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥

लोभात् प्रमादादा कथञ्चिदतिथिमवजानन्तं यजमानमतिथिध-
र्मापदेशेन तत्स्वीकारमकारयतां ब्राह्मणानामयं प्रत्यवायः । एतत्त्वति-
थिभोजनमतिथिलक्षणलक्षितं आगते मति द्रष्टव्यं, न पुनरतिथिर्वर्जित-
श्राद्धकरणे दोषश्रवणादनुपस्थितेऽपि तस्मिन् कथमप्यतिथित्वेन परिक-
रण्याणुष्ठेयं । स्वयं परिकल्पितस्य तत्त्वक्षणत्वेनातिथित्वाभावात् ।

अतिथिवरहितानान्तु, तत्रियादीनां दूरदेशतत्कालागतत्वादि-
मातिथिसमानधर्मेण ब्राह्मणभोजनानन्तरं भोजनौयत्वमाह मनः ।

यदि त्वतिथिधर्मेण तत्रियो गृहमाव्रजेत् ।

भुक्त्वसु च विप्रेषु कामन्तमपि भोजयेत् ॥

अत्र कामशब्दग्रहणात् भोजनं तेषामनावश्यकमिति गम्यते ।
यस्तु "अतिथित्वे तु वर्णानां दयं शक्त्यानुपूर्वशः" इति त्रिष्णुपुराणे
अतिथिधर्मेण सहागतानां ब्राह्मणतत्रियवैश्यानां ब्राह्मणक्रमेणैक
पक्वावेवोपवेशनं कारयित्वा भोजनं दातव्यमिति प्रतिभाति तच्छ्रा-
द्धातिरिक्तविषयमेवेति वेदितव्यं । अब्राह्मणानां श्राद्धेऽप्यव्याभावात्

यच्च पुराणे, “शेषान् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेगमनि” इति वेगमा-
 क्तरं निमन्त्रितान्यब्राह्मणभोजनविधवतिथेः आद्वीयपङ्क्तिभोजनेन
 सह विरुद्धमिव प्रतिभाति तदपि तद्देशन्यवकाशलाभासम्भवविषयं
 अतिथिव्यतिरिक्तआद्वीयान्नभोजनीयब्राह्मणविषयं वा द्रष्टव्यं ।
 तदाप्याद्यो यः सोऽयं आद्वीयब्राह्मणोच्छिष्टान्तोपकरणपत्र एव ।
 पत्रान्तरे तु वेगमन्यवेति । अतिथिलक्षणरहितमेवालोकातिथिभाव-
 माविष्कृत्य भोजनयाचनेन प्रकारान्तरेण आद्वीयविप्रकर्त्तारं प्रत्याह
 हारीतः ।

चतुर्णां दृष्ट्वन्तं हन्ति ब्राह्मणोविप्रकारकः ।

अन्नस्यान्नपतेः पङ्क्तिर्भोजनाकाङ्क्षिणां तथा ॥

‘भोजनाकाङ्क्षिणां’ शेषान्नभोजनीयानां, आद्वीयं वा आद्वीयार्थपा-
 कतर्पणीयानां पितृणामित्यर्थः ।

इत्यतिथेः आद्वीयपङ्क्तौ भोजनीयत्वनिरूपणं ।

अथैवमुक्तलक्षणानां ब्राह्मणानामसम्भवे नूतनगुणैरपि आद्वीयं निर्व्व-
 र्त्तयितुमनुकन्याऽभिधीयते । तच्च ज्ञानोत्कृष्टादौनुत्कृष्टतमान् द्विजा-
 नभिधायान्न मनः ।

एष वै प्रथमः कन्यः प्रदाने ह्ययकव्ययोः ।

अनुकन्यस्त्वयं ज्ञेयः सदा मद्भिर्गनुष्ठितः ॥

‘एषः’ अनन्तरैकः, ‘प्रथमः’ मुख्यः, ‘कन्यः’ विधिः, ‘ह्ययकव्ययोः’
 प्रदाने ‘अयं’ तु वक्तव्यमाणः, ‘अनुकन्यः’ अनुपयात्कन्यनं इत्यनुकन्यः,
 मुख्याभावेऽनुष्ठेयत इत्यर्थः । पूर्व्वमुत्कृष्टतमाय देयमित्युक्तं । अतः पर
 तदभावे उत्कृष्टतमाय, तस्मादभावे उत्कृष्टाय, तस्मादभावे किञ्चि-

दृक्कष्टाय देयमिति वक्ष्यति । तथा पूर्वमसम्बन्धिने देयमित्युक्तं ।
तदभावे सम्बन्धिभ्यो देयमित्यतः परं वक्ष्यति । स चायमनुक्तः
मङ्गिरनुष्ठित इति प्रशंसा ।

ब्रह्माष्टपराणे ।

अस्माभं मति भिन्नूणां भोजयेद्भ्यानिनः शुभान् ।

असम्भवे तु तेषां वै नैष्ठिकान् ब्रह्मचारिणः ।

तदभावेऽप्यदामौनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥

‘भिन्नवः’ त्रिदण्डा यतयः, भ्यानिनो वानप्रस्थाः, ‘उदामीनः’ दातुर-
सम्बन्धी मिचारिभावशून्या वा । प्रथमन्तावत् सर्वात्कष्टत्वेन भिन्न-
एव याज्ञा इति पूर्वमेव प्रतिपादितं । तदस्माभं वानप्रस्थाः । तेषा-
मप्यसम्भवे वेदपारगा नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । तेषामप्यभावे पङ्क्तिपाव-
नत्वादिगुणयुक्तगृहस्थाः ।

ब्रह्मवेवर्त्ते ।

योगिनः प्रथमं पूज्याः श्राद्धेषु प्रयतात्मभिः ।

तदभावे वेदविदः पाठमात्रास्ततः परं ।

विनियोज्या महानेष्ट पात्रमाधो विधिर्मतः ॥

गृहस्थानामपि मध्यं ‘योगिनः’ ब्रह्मविदः, सुस्थाः । तदभावे
‘वेदविदः’ वेदार्थज्ञाः । तेषामप्यभावे ‘पाठमात्राः’ वेदस्य पाठमात्रं
ये कुर्वन्ति ।

निहन्तकारोऽपि वेदविदां प्रशंसामाह ।

स्थानुरयम्भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ।

योऽर्थज्ञः सकलं भद्रमश्रुते नाकमेति ज्ञानविधूतपात्रा ॥

कूर्मपुगणे ।

स्याणुर्भारहरो विप्रः पठन्नर्थं^(१) न वेत्ति यः ।

स कथं पात्रतामेति कथमर्हति केतनं ॥

अतोविद्वत्तमाद्यैव ह्यथकव्यानि दापयेत् ।

अधीतमात्रवेदन्तु तदभावे नियोजयेत् ॥

ओत्रियत्वं ओत्रियपुत्रत्वञ्चेति मिलितमुभयं श्रेष्ठहेतुतया
पूर्वमुक्तं । इदानीमन्यतगापाये किञ्चाप्यमिति संशये मनुगाह ।

अओत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।

अओत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥

ज्यायाममनयोविद्याद् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।

मन्त्रमस्यूनार्थन्तु मन्कारमितरोऽर्हति ॥

एकस्य तु पिता अपठः, स्वयन्तु मातृवेदाध्यायी । इतरस्य तु
पिता वेदपारगः, स्वयन्तु अपठः । तयोः कः श्रेयानिति संशयस्य
मिदुल्लभाह । अनयोर्दयार्मथे यस्य पिता ओत्रियस्ते 'ज्यायामं'
आद्व्याग्यं, विद्यात् । 'इतरः' 'स्वयमेव यः ओत्रियः, सोऽपि 'मन्त्र-
मंपूजनार्थं' तेन ये तन्वा अधीताः तन्मन्त्रानार्थं, पूर्वभावे 'मन्कारं'
आद्वे भोजनीयत्वम् अर्हति । यस्तु ओत्रियगोत्रप्रवृत्तोऽपि वृत्तहोना
न तस्य विहिताक्रियया कुलमात्रेण श्रेष्ठः ।
तदुक्तमपि पुगणे ।

किं कुलेन विशालेन वृत्तहीनस्य देहिनः ।

कमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

जातृकणोऽपि ।

अपि विद्याकुलैर्युक्तान् वृत्तहीनाम् द्विजाधमान् ।

अनर्हान् हव्यकव्येषु वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

यस्य तु कुले कश्चिद्गरीयान् गुणो न विज्ञायते न च कश्चिद्दो-
षोऽपि श्रूयते स्वयञ्च विद्यावृत्तसम्पन्नः सोऽपि विख्यातवंशस्य विद्व-
त्तमस्याभावे शास्त्रः ।

आह मनुः ।

किं ब्राह्मणस्य पितरं किंवा पृच्छामि मातरं ।

श्रुतञ्चेदस्ति वेद्यं वा तत् मातापितरौ स्मृतौ ॥

प्रश्रवचनादेव सम्बन्धकुलदोषपरिज्ञानमवगम्यते । 'श्रुतं'
शास्त्रं, 'वेद्यं' शास्त्रावबोधं कर्म, वानुष्ठेयतया यद्यस्ति तर्हि तावेव
मातापितरौ किमस्य मातापितृविज्ञानेनेति । विद्यावृत्तयोर्वृत्तं
ज्याय इत्याह मनुः ।

गायत्रीमारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

गायन्त्रितश्चतुर्विदौ सर्व्याशौ सर्व्वविक्रयो ॥

अन्यतरविद्योऽपि स्नानुष्ठाननिष्ठः श्रेष्ठः, वज्रतरविद्यो यथेष्टचेष्टो
नेति वाक्यार्थः ।

स्तुत्यपुराणे ।

सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।

भैरववृत्तिक्रियाशंश्च स राजन् केतनत्तमः ॥

केतने निमग्नो ह्यसौ योग्यः 'केतनत्तमः' ।

स्कन्दपुराणे ।

सदाचारपरा नित्यं स्वल्पविद्या अपि दिजाः ।

पितृणान्तेऽपि कुर्वन्ति तप्तिं भुक्ताः कुलोद्भवाः ॥

कुलाचारममोपेतान् तस्माच्छ्राद्धे नियोजयेत् ।

ब्राह्मणान् नृपशार्दूल मन्दविद्याधरानपि ॥

ये स्वल्पदोषा अपि वज्रगुणाः, ये च निर्विद्या अपि सुखानु-
ष्ठानशोभाः, ये च सदोषा अपि प्रायश्चित्तपूतात्मानस्तेषामपि सर्व-
गुणसम्पन्नपात्रालाभेऽनुग्रह उक्तो महाभारते ।

आद्धे ये च विनिर्दिष्टाः^(१) ब्राह्मणा भरतर्षभ ।

दातुः प्रतिग्रहौतुश्च शृणुस्वानुग्रहात्युतः ॥

चौर्यव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्यं च कर्षुकाः ।

सावित्रीज्ञाः^(२) क्रियावन्तस्ते राजन् केतनचमः ॥

सत्रधर्मिणमण्याजौ केतयत् कुलजं द्विजं ।

नन्वेव वणिजन्तात आद्धेपु परिकल्पयेत् ॥

अग्निहोत्रौ च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ।

अस्तेयश्चातिभीरुश्च स राजन् केतनचमः ॥

सावित्रीं जपते यस्य द्विकालं भरतर्षभ ।

भित्तावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन् केतनचमः ॥

उदितास्मिते होमी नित्यं कर्मपरायणः ।

अहिंस्रश्चान्यदोषश्च^(३) स राजन् केतनचमः ॥

(१) देवे च निर्दिष्टा इति ग० ।

(२) सविज्ञाना इति क० ।

(३) अहिंस्रश्चान्यदोषश्चेति ख० ।

गृहस्थवृत्तिर्यस्यापि ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
 संवृत्तिः शुद्धवृत्तिश्च स राजन् केतनक्षमः ॥
 अत्रती कितवः स्तेनः प्राणविक्रय्यथो वणिक् ।
 पश्चाच्चेत् पीतवान् सोमं सोऽपि केतनमर्हति ॥
 अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्माभिः ।
 पश्चात्तपो मिषेवेत स राजन् केतनक्षमः ॥
 अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्माभिः ।
 भवेत्सर्वातिथिः पश्चात् स राजन् केतनक्षमः ।

असम्बन्धिनां आद्वे भोजनीयत्वमभिधाय गारुडपुराणे ।

उदासीनेष्वलम्बेषु भोज्याः सम्बन्धिनाऽपि हि ।

मातुलः श्यालयाज्यर्त्विक्शिश्याचार्यादयोऽपि च ॥

'मातुलः' मातुर्भाता । 'श्यालः' पत्नीभाता । 'याज्यः' यस्या-
 र्त्विज्यं क्रियते । 'ऋत्विक्' याजकः । 'शिश्यः' अध्याप्यः । 'आचार्यः'
 वेदाध्यापकः ।

आपस्तम्बः ।

भोजयेद् ब्राह्मणान् ब्रह्मविदेयोनिगोवमन्तान्तेवास्यसम्बन्धान्
 गुणहान्या तु परेषां समुदेतः सोदर्थ्याऽपि भोजयितव्यः एतेनान्ते-
 वासिनो व्याख्याताः । 'ब्रह्मविदः' वेदार्थज्ञान् अध्यात्मज्ञाननिष्ठान्
 वा, योन्यादिसम्बन्धरहितान् ब्राह्मणान् भोजयेत् । 'परेषां' यो-
 न्यादिसम्बन्धरहिताणां, यदि वृत्तविद्यादिगुणहानिः तदा 'समुदेतः'
 सकलगुणोपेतः, सोदर्थ्याऽपि भोजयितव्यः । किमङ्ग पुनः व्यवहित-
 सम्बन्धाः श्याल-शृगुर-जामाह-मातुलादयः । 'एतेन' समुदितेन

सोदर्थेण, 'अन्तेवासिनः' समीपवासिनः, व्याख्याताः । तेन भोज-
येदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

शिष्यांस्यैके सगोत्रांस्य भोजयेदूर्ध्वं चिभ्योगुणवतः ।

चशब्दाद्याज्याद्यांस्य द्वितीयचशब्दात्समानार्थेयांस्य । 'ऊर्ध्वं
त्रिभ्यः' इति मुख्यास्तयस्तावदसम्बन्धिन एव निमग्नणीयाः । अस-
म्बन्धिभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं पङ्क्तिपावनगुणयुक्तं त्रिष्यादिकं भोजयेदि-
त्यर्थः । अन्येत्वेवं व्याचक्षते । सगोत्रेषु मध्ये चिभ्यः पुरुषेभ्य ऊर्ध्वं
गुणवान् भोजनीय इति ।

अत्र वसिष्ठः ।

शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

'गुणवतः' गुणप्रकर्षवतः । अपिशब्दादन्तेवासिनोऽपि ।

मनुकूर्मपुराणयोः ।

मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रौयं श्वशुरं गुरुं ।

दौहित्रं विटपतिं वन्धुमृग्याज्यांस्य भोजयेत् ॥

'मातामहः' मातुः पिता । 'स्वस्त्रौयः' भगिन्याः पुत्रः । 'गुरुः'
उपाध्यायः । विभ्रः प्रजाया दुहितुः पतिरिति व्युत्पत्त्या 'विटपतिः'
जामाता । अतिथिर्षा विटपतिः । स हि गृहाभ्यागतः सन् प्रस्थांसां
विभ्रं लोकनिष्ठ इति मेधातिथिः । आहूयेद्विजसन्निधावतिथिर्भा-
जनीय इत्युक्तं । यदि तु आहूये भोक्ताः प्रहृष्टगुणा न स्युः आहूये
एवासौ भोजनीय इत्यनुकल्पः ।

वन्धुमातुलश्यालूदिरसगोत्रस्ताया गुणी ।

कामं आहूयेऽर्थयोग्यं नाभिरूपमपि त्वरि ।

दिषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलं ॥

‘अभिरूपमपि’ विद्वांसमपीत्यर्थः । काममित्यभिधानादनुकल्पो-
ऽयमिति गम्यते ।

आहुसम्पद इत्यनुवर्त्तमाने याज्ञवल्क्यः ।

स्वस्तीयश्चत्विजामातयाज्यश्चश्वश्रुमातुलाः ।

त्रिणाचिकेतदौहित्रशिश्यसम्बन्धिवान्धवाः ॥

वायुपुराणे ।

मातापितृपरस्मैव स्वस्तीयः सामवेदवित् ।

श्चत्विक्पुत्रेहिताचार्यमुपाध्यायश्च भोजयेत् ॥

मातुलः श्वशुरः श्यालः सम्बन्धी द्रोणपाठकः ।

एते आहुते नियोक्तव्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥

मत्स्यपुराणे ।

भोजयेच्चापि दौहित्रं यत्नतः श्वशुरं गुरुं ।

विट्पतिमातुलवन्धुमृत्विगाचार्यश्यालकान् ॥

गुरुत्र शिन्पादिशास्त्रोपाध्यायः ।

प्रभासखण्डे ।

दौहित्रश्चत्विग्जामातस्वस्तीयाः श्वशुरस्तथा ।

मातापितृपरा भोज्याः शिश्यसम्बन्धिवान्धवाः ॥

त्रिणाचिकेतादीनभिधायोक्तं विष्णुपुराणे ।

श्चत्विक्स्वस्तीयदौहित्रा जामातश्चश्वश्रुमातुलाः ।

मातुलोऽथ तपोनिष्ठः पितृमातृस्वसुः पतिः ॥

शिष्याः सम्बन्धिनश्चैव मातापितृरतस्य यः ।

एतान्नियोजयेच्छास्त्रे पूर्वोक्तान् प्रथमं नृप ।

ब्राह्मणान् पितृव्यार्थमनुकल्पेस्वनन्तरान् ॥

पूर्वोक्तांस्त्रिणाचिकेतादीन् प्रथमं नियोजयेत् । एतान् अस्त्रि-
णादीन् तदनन्तराननुकल्पे नियोजयेत् ।

अथ श्रद्धाधरेणोक्तं ।

कुष्ठकुणित्वादिदोषरहिताः सन्धोपासनमात्रगुणा एते मातुला-
दयोऽनुकल्पतया नियोज्याः । यदि तु विदांम एते भवन्ति तदा
मुख्यकल्पत्वेनैवेति । तदेतस्याः कल्पनायाः किं मूलमिति न विद्मः ।
वयन्तु ब्रूमः । उल्लृष्टगुणोदामीनाभावे प्रतिनिधायन्ते स्वत्वते ।
प्रतिनिधाय प्रथमन्तावत् समदृष्ट एवेति तदन्तर्भावे अमदृष्ट एवेति ।
उल्लृष्टगुणोदामीनानामुल्लृष्टगुणा एव मातुलादयः समदृष्टा इति
प्रथमतः प्रतिनिधायन्ते^(१) । तदभावे मध्यमगुणाः । तेषामप्यभावे
हीनगुणा इति । एवं मति गुणवत्त्वत्ववेदपारगत्वादीनि तदिशेषणा-
न्यपि समन्त्रमानि स्युः ।

ननु यद्येते प्रतिनिधयस्त्वर्हि मुख्याभावे सादृश्यात् स्वयमेव
प्राप्स्यन्ति इत्यनुकल्पवचनानामानर्थक्यमेव^(२) स्यात् । न । पूतिकवच-
नवन्नियमार्थत्वापपत्तेः । यथा सोमाभावे बज्रेषु समदृष्टेषु प्राप्तेषु
वचनेन नियमः क्रियते, पूतिका एवाभिषेकतया इति । एवमिहापि
नियमार्थानि वचनानि भविष्यन्ति । तदुक्तं त्रैमिनिना “नियमार्थः
कसिद्धिधिः” इति । नियमस्यैवं अथ यथैवोल्लृष्टगुणानामुदामीना-

(१) प्रथमतो विधीयन्ते इति ख० ।

(२) इत्यनुकल्पवचनमनर्थमेव इति ग० ।

नामभावे प्रथमं गणोत्कर्षसादृश्यादुल्लेखगुणा मातुलादयः प्राप्ताः ।
 एवमौदासीन्यसादृश्येन मध्यमगुणा उदासीनाः प्राप्ताः तत्र नियम्यते
 मातुलादय एव याच्या इति । एवं च सति वक्ष्यमाणानि सम्बन्धि-
 नमतिक्रम्य^(१)वचनान्यपि नियमार्थानि स्युः । मुख्यब्राह्मणभावे मातु-
 लादीनतिक्रम्यान्वे न याच्या इति । तत्र अशुरानपीति । किं पुनर्याये-
 नार्थवादत्वेन नेयं । अमूर्खानिति तु पाठे सर्व्वमनवद्यमेव । अथवा शेष-
 मन्नमिष्टैः सह भुज्यतामिति ब्राह्मणाभ्यनुज्ञातश्राद्धोपयुक्तशेषान्नप्रति-
 पत्त्यर्थं यदिष्टभोजनं तद्विषयाणि मूर्खानतिक्रमवचनानि ।

आह गार्ग्यः ।

नैकगोत्रे हविर्दद्यात्समानप्रवरे तथा ।

न चाज्ञातकुले दद्यात् यथा कन्या तथा हविः ॥

अभावे ह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रास्तु भोजयेत् ।

असमप्रवराभावे समानप्रवरानपि ॥

शूर्मपुराणे ।

अभावे ह्यन्यगोत्राणां सगोत्रानपि भोजयेत् ।

अथ सगोत्रशब्देन यथैकगोत्राः अमन्बन्धिनोऽनुज्ञायन्ते तथा
 सपिण्डसमानोदकाद्याः सम्बन्धिनोऽप्यनुज्ञायन्त इति गम्यते ।

तत्र विशेषमाहाचिः ।

षड्भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्वाक् न आद्धीयास्तु गोचिणः ।

भ्यस्तु परतो भोज्या आद्धे सुगोत्रजा अपि ॥

ये षड्भ्यः परे न भवन्ति त इहार्वाक्शब्देन गृह्यन्ते ।

ततश्च गोत्रे षट्पुरुषाः आह्ने न भोजनीया इति तद्वचनार्थः ।
गुणवतां तेषामभावे श्रुताध्ययनसम्पन्नाः सप्तमादयोऽपि भोजनीयाः ।
अथ एङ्गिपावनानन्तरं बोधायनः ।

तदभावे रहस्यविद्वद्भ्यो यजूर्षि सामानीति आह्नस्य महिमा
तस्मादेवंविद्यं सपिण्डमप्याशयेदिति ।

‘रहस्यवित्’ वेदान्तार्थवित् । यस्माद्गयजुःसामानि आह्नस्य
‘महिमा’ महत्त्वापादकानि, तस्मात् ‘एवंविद्यं’ ऋगयजुःसामविदं,
सपिण्डमपि भोजयेत् । तथायं सपिण्डशब्दः साप्तपुरुषमात्रपिषयः ।
त्रिभ्य ऊर्द्धं सपिण्डानां भोजनीयत्वदर्शनात् । तदक्तं गौतमेन ।

भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्योगुणवन्तमिति । चतुर्थादर्व्याश्चस्तु न भोज-
नीया एव ।

तदाह सुमन्तुः ।

पिता पितामहश्चैव आह्नेषु प्रपितामहः ।

पितुः पितृव्यः स्वस्त्रीयो न भोज्याश्च सुतादयः ॥

पितुः सुतादय इति सम्बन्धः । अथ पितृपितामहानामुद्दिष्टमा-
नाधिष्ठानभूतत्वेन आह्नभोजनं निषिध्यते । न पुनरन्वाधिष्ठानी-
भूतत्वेनापि पृथक् आह्नादिषु । “विप्रवदापि तं आह्ने स्वकं पितर-
माश्रयेत् । पितामहो वा तत् साक्षात् भुञ्जीत आह्नमर्चितं इत्या-
दिभिस्तेषां आह्ने भोजनीयत्वदर्शनात् । अस्मिन् पित्रादीनां गुण-
वक्तराणां वैश्वदेवे नियोज्यत्वमुक्तवान् ।

पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाद्य सपिण्डकः ।

न परस्परमर्षाः स्युः न आह्ने क्वचिज्ज्ञप्ता ॥

ऋत्विक्पुत्रादयो ह्येते सकृन्त्या ब्राह्मणाः स्मृताः ।

वैश्वदेवे नियोक्त्या यद्येते गुणवत्तराः ॥

अतो यदापस्तम्बेन समुदेतस्य सोदर्यस्य भोजनीयत्वमुक्तं तदपि
वैश्वदेवे इति मन्त्रव्यं । सगुणानामनुकल्पानामलाभे निर्गुणानामनुक-
ल्पतया स्वीकारमाह वसिष्ठः ।

आनृशंसं परो धर्मा याचते यत् प्रदीयते ।

अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत् ॥

आनृशंसं पर उक्तष्टो धर्मस्तेन सगुणानामभावंऽपि निर्गुणायापि
याचते यत् प्रदीयते तदप्यनुकल्पो भवति अयाचतः सीदमानान्
अयाचनश्रीलान् कुत एव कारणात् सीदतो निर्गुणानपि सगुणानाम-
लाभे मन्त्रयेत् । सर्वोपायैरिति यादृशैस्ते निमन्त्रणमभ्युपगच्छन्ति
तादृशैरूपायैरित्यादरेण निमन्त्रणं तदयाचनेन सीदतामलाभे याच-
मानाय प्रदानमिति दर्शयति । एवंविधेषु विप्रेषु सदाचारविकल्प-
दर्शनेऽपि निन्दा न कार्येत्याह स एव ।

युगे युगे तु ये धर्मास्तु धर्मेषु ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥

‘युगे युगे तु ये धर्माः’ युगानुरूपरागद्वेषादितारतम्यनिबद्धा
ये ये असत्यभाषणादयो दुःस्वभावाः, ‘तेषु धर्मेषु ये द्विजाः’ तेषु
दुःस्वभावेषु वर्त्तमाना ये द्विजाः, युगानुरूपविप्रेष्वपि यथासम्भवं श्रेष्ठा
एव याव्याः । प्रथमकल्पशक्तस्य तु अनुकल्पानुष्ठानुर्दाषमाह मनः ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे तु वर्त्तते ।

न सम्पराधिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलं ॥

‘प्रभुः’ सम्पादने समर्थः । ‘सम्परायः’ उत्तरकालः । सम्पराय-
शब्दस्य तदावकताया अमरसिंहेनाभिहितत्वात् । एवं वायमर्थः ।
‘सम्पराये’ भविष्यकाले भवं स्वर्गादिकं फलं न विद्यते इति ।

इत्यनुकम्पनिरूपणं ।

अथ सन्निहितब्राह्मणानतिक्रमः ।

तत्र शातातप-पराशरस्मृत्योः ।

सन्निहृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यस्ततिक्रमेत् ।

भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलं ॥

अत्रैकग्रामनिवासिनां तुल्यगुणानां दिशानां मध्ये स्वेच्छया
आद्रुपर्थाप्रेषु गृह्यमाणेषु देवात् केषाञ्चिदतिक्रमोभवन्नपि न दोषाय
भवतीति । ब्रह्मा सन्निहृष्टं ब्राह्मणं नातिक्रमेत् तं परित्यज्यान्
नोपाददौतत्यर्थः । यस्यादतिक्रामन् ‘आसप्तमं’ स्वप्नमिति सप्तमपुरु-
षपर्यन्तं सुकुलं, ‘दहति’ निरयाग्निना भस्मीकरोति ।

षड्विंशन्मते ।

सन्निहृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

भोजने चैव दानेषु दहेत् त्रिपुरुषं कुलं ॥

‘त्रिपुरुषं’ त्रिपुरुषपर्यन्तं । अधौतवेदस्य सन्निहृष्टस्यातिक्रमे दोषो
उक्तः सोऽन्यस्यातिक्रमे नास्तीत्यर्थात् सिद्धमपि व्यास-वशिष्ठ-जाता-
तपैर्हृष्टपन्थासेन दृढीकृतं ।

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रं वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्ममग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि क्लृयते ॥

‘वेदविवर्जिते’ वेदाध्ययनरहिते विप्रोऽतिक्राम्ने अनुपान्ने सति तच्छ

तदतिक्रमकृतप्रकृतप्रयोजनहानिप्रत्यवायादिरूपो न कश्चिद्दोषो जा-
यते । यस्मान्नामौ हविःप्रतिष्ठापनयोग्यः । यथा वक्त्रं विहाय भस्म-
नि हविः प्रक्षेपयोग्यं न भवतीति दृष्टान्तः ।
भस्मिद्यत्पराणे ।

यतिक्रान्तं न दोषोऽस्ति निर्गुणं प्रति कर्हिचित् ।

द्विविधोऽत्र सन्निकृष्टः समीपगृह्णामी शरीरसम्बन्धौ मातुला-
दिषु । ननु द्विविधस्यापि सन्निकृष्टस्यातिक्रमो निषेद्धुं न शक्यते ।
यस्मादसन्निकृष्टापेक्षयोत्तमस्य प्रथमकल्पत्वादेवानतिक्रममिद्धेः समस्य
तु सन्निकृष्टातिक्रमे कारणाभावादितिन्यायादतिक्रमाप्राप्तेः । न चेयं
प्राप्तिरिति वक्ष्यं । यत्र साधनेन निमग्नितत्वात्तस्य हीनस्य त्वति-
क्रमोनिषिध्यमानः सर्वानपि योग्यायोग्यविधिनियन्तान् बाधेत ।
तस्मादतिक्रमस्य निषेधोऽनुपपन्नः । अस्तु तर्हि नोद्यदादित्यत्रत्यर्थादा-
शोऽयं यतिक्रमादन्यत् कर्त्तव्यमिति । किं तदन्यत् निमग्नणं, नैतदेवं,
निषेधपक्षोक्तविकल्पदूषणैरेव निरस्तत्वात् । अतो न पर्यादाशोऽपि
सम्बन्धिषु यतिक्रमनिषेधस्य सम्बन्धिनियन्तानुकल्पविधिभ्यां विरोध-
स्यापरोदोषः । अतोऽतिक्रमनिषेधसम्बन्धिनियन्तानुकल्पविधौनामवि-
रोधेन वक्तव्यो विषयविभागः । उच्यते । यदा सर्वोत्तमगुण उदा-
सीनो न सम्भ्यते तदानुकल्पविधिसदानीमेव मध्यमगुणोदासीनगृहणे
प्राप्ते उत्तमगुणा वा मध्यमगुणा वा सम्बन्धिनः पूर्व्वं गृहीतव्याः ।
हीनगुणेषु तु उदासीनेषु मध्यमगुणा वा हीनगुणा वा सम्बन्धिन
एव याज्याः । सोऽयमतिक्रमनिषेधस्य विषयः । उक्रमधौयानस्य सन्नि-
हितस्यातिक्रमो न कर्त्तव्यः अगधौयानस्य च कर्त्तव्य इति ।

इदानीमनधीयानस्यापि सन्निहितस्यातिक्रमो न कर्त्तव्य इत्युच्यते ।
भविष्यत्पुराणे ।
अरुण उवाच ।

एवमेतज्जगन्नाथ देवदेव जगत्पते ।
किन्तु यन्मे पुन देव श्रुतं वाक्यं महात्मनः ॥
गदतो नारदस्येह शृणु त्वं ग्रहनायक ।
गदतो मे सुरश्रेष्ठ धर्ममर्थं सुखावहं ॥
सन्निवृत्तं दिजं यस्तु शुक्रजातिं प्रियम्बदं ।
मूर्खं वा पण्डितं वापि वृत्तहीनमथापि वा ॥
नातिक्रमेन्नरोविद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा ।
सप्तपूर्व्वान् सप्तपरान् पुरुषानात्मना सह ॥
अतिक्रम्य द्विजो घोरे नरके पातयेत् खग ।
तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशकान् ॥
सम्बन्धिनस्तथा सर्व्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा सम्बन्धिनः खग^(१) ॥
नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान् स्वस्थितानपि गोपते ।
अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

प्रभावस्येति ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्व्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुगणानपि ॥
नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान् मूर्खानपि वरामन इति ।

महाभारते ।

गायत्रीमात्रमारोऽपि ब्राह्मणः पूजितः खग ।

गृहामन्त्रो विशेषेण न भवेत्पतितः स चेत् ॥

यस्मिन् ब्राह्मणे गायत्रीमात्रमेव सर्व्वविद्यामारभृतं ब्राह्मण्यमारभृतं
नास्ति सोऽप्यनुकल्पत्वेन आहुतादौ पूज्यतां प्राप्नोत्येव । यदि नामैव-
विधौ भूत्वा स्वगृहप्रत्यामन्त्रगृहवासी भवेत्तदासौ प्रत्यामन्त्रत्वेन विशे-
षतः पूज्यतां लभते । विशेषेणेति वचनं तस्यानतिक्रमं सूचयति ।

अयन्तु भविष्यत्पुराणाशुक्तेनिर्गुणसन्निहितब्राह्मणानतिक्रमो गुण-
युक्तामन्निहितब्राह्मणालाभ एव साधो व्यतिक्रम एव ।

तथा च मद्भारते ।

यदि स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिभिर्युतः ।

तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधौ ॥

‘अधिकः’ वेदाध्ययनवृत्तादिगुणसम्पदा ।

अधिकग्रहणाद्यदि तु समस्तदा सन्निहितातिक्रमो न कर्त्तव्य
इति गम्यते ।

निश्चयाय गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसम्पदं ।

दूराद्गत्वा च सम्कृत्य यत्रतस्यापि पूजयेदिति ॥

सन्निहितं वेदाध्ययनवृत्तादिगुणरहितं ब्राह्मणमतिक्रम्य गुणयुक्तं
दूरमपि कृते आहुतादिरूपे कर्त्तव्यं भोजयेदित्यर्थः ।

बौधायनोऽप्याह ।

यस्य त्वेकग्रहे मूर्खो दूरे वापि ब्रह्मभुतः ।

ब्रह्मभुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरतश्च गुणान्वितः ।

गुणाश्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

‘व्यतिक्रमो नास्ति’ व्यतिक्रमदोषो नास्त्येत्यर्थः । ‘एकगृहे’ इत्यनेन चैतत् सूच्यते एवंविधे विषये अत्यन्तमन्विधिरण्यतिक्रम-
प्रयोजको न भवतीति । यत्तु दूरस्थे गुणाद्ये मद्यपि मन्विधिरस्य
निर्गुणस्यातिक्रमो न कर्तव्य इत्युक्तं भविष्यत्पराज्जे ।

यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।

दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाद्यं नरकं व्रजेत् ॥

तस्मात् संपूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।

केवलं चिन्तयेज्जातिं^(१) गुणान् वा विततान् खग ।

तस्मादामन्त्रयेत् पूर्वमामन्त्रं ब्राह्मणं बुधः ॥

तत् पूर्वोक्तवृद्धतरवाक्यविरोधायानतिक्रमणमध्ये मन्त्रहितान-
तिक्रमदर्शनार्थं, न तु दूरस्थगुणाद्यलाभेऽप्यनतिक्रमार्थमिति व्याख्येयं ।
अथवायं पूर्वोक्ततिक्रम्य गृहप्रत्यासन्न-तत्समानाधिकरण-शरीरप्रत्या-
सन्नत्वविशिष्ट-ब्राह्मणविषयो वर्णनीयः । दैवविषयत्वेन वा वर्णनीयः ।
तच्च हि परौलानिषेधमुखेन गुणिनो गृहस्थस्य वक्ष्यमाणत्वान् ।
ईदृशौ वा वचनानां व्यवस्था । यः सम्बन्धनिषेधः स पिबे, य-
कल्पत्वेन विधिः स वैश्वदेविके ।

तदाह्वयिः ।

(१) तथा न चिन्तयेज्जातिमिति ग० ।

पिता पितामहोभ्राता पुत्रो वाय मणिण्डकः ।

न परस्परमर्हाः स्युः न आद्वे षट्त्विजस्तथा ॥

क्षत्रिकपुत्रादयोऽप्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।

वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्सरा इति ॥

अथवा यः सम्बन्धानतिक्रमः स आद्धादन्यस्मिन् देवे मानुषे वा कस्मिंश्चिदभ्युदयादिकालिके भोजने अथवा आद्धप्रयोगोत्तरकालिके शेषान्नप्रतिपत्तिभोजन इति सर्व्वमनवद्यं ।

इति सन्निहितब्राह्मणानतिक्रमः ।

अथ वर्णा ब्राह्मणाः ।

ब्रह्मपुराणे ।

इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि वर्जनौयान् द्विजाधमान् ।

महाभारते ।

अत ऊर्द्धं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ।

‘विसर्गः’ विसर्जनं त्याग इति यावत् ।

अत्र याज्ञब्राह्मणलक्षणाभिधानेनैव तदन्येषामर्थादग्रहणे मिद्वेऽपि यदर्जनार्थं देवाभिधानं तत् पूर्व्वोक्तानां गुणवतामस्माभे कदाचिदेतद्दोषरहितानां ग्रहणार्थं । देववतां ग्रहणे दम्बं सिद्धमपि प्रकृतकर्माग्निमात्रं स्पष्टमाह सत्यव्रतः ।

विधिहीने फलं किञ्चित् दुर्ब्राह्मणसुते न च ।

दुर्ब्राह्मणे प्रदत्तश्चेन्नेह नामुच तद्भवेत् ॥

विधिना यथोक्तद्रव्यैः पुत्रेण गुणवन्तो ब्राह्मणा भोजनीया इत्याख्यातं । तत्र विधिहीनं यथोक्तद्रव्यादिहीनमपुत्रेणापि क्रियमाणं

आङ्गं किञ्चित् फलं ददात्येव । वक्ष्यमाणे दोषदूषिते दुर्ब्राह्मणे तु भोजिते सर्वथा आङ्गं विनश्यतीत्यर्थः ।

यमः ।

ऊषरे तु यथेष्टोन्नं वीजमाशु विनश्यति ।

तथा दत्तमनर्हभ्यो ह्यं कव्यञ्च नश्यति ॥

‘ऊषरं’ चारमृत्तिकोद्देशः ।

महाभारते ।

यथोषरे वीजमुन्नं न रोहेऽत्र वास्योप्रा च प्राप्नुयाद्वीजभागं ।

एवं आङ्गं भुक्तमनर्हमाणेन चेह नामुच फलं ददाति ॥

व्यामश्रुतातपौ ।

प्रस्तरे वापितं वीजं भिन्नभाण्डे च दोहनं ।

भस्मन्यपि ऊतं ह्यं तददानममाधुषु ॥

मनुः ।

अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।

अर्हानर्हानभिज्ञानात् सोऽपि धर्माच्च होयते ॥

दोषवतां ग्रहणे न केवलं प्रकृतकर्माविनाशः किन्तु प्रत्यवायोऽपि भवतीत्येतत् ज्ञापनमपि दोषाभिधानस्य प्रयोजनं । प्रत्यवायस्य दर्शितो वायुपुराणे ।

न आङ्गे भोजनीयाः स्युर्निन्दिता ब्राह्मणाधमाः ।

यैर्भुक्तं नश्यति आङ्गं पितृन् दातृञ्च पातयेत् ॥

‘पातयेत्’ प्रत्यवायेन संयोजयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

अमताम्प्रग्रहे यत्र सताञ्चैवावमाननं ।

दण्डो दैवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ।

दक्षः ।

विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतियक्षं ।

न केवलं हि तद्व्याति शेषमप्यस्य नश्यति ॥

विष्णुः ।

यथा प्रवेनोपलेन निमज्जत्युदके नरः ।

दाहप्रतियहीतारौ तथैवान्यौ निमज्जतः ।

तथाह वसिष्ठः ।

विदङ्गोऽन्यविदांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।

तान्यनावृष्टिमुच्छन्ति महदा जायते भयं ॥

‘सृच्छन्ति’ प्राप्नुवन्ति ।

कथञ्चिद्गुणहीना अपि दोषवन्तः पङ्क्तिपावनमिश्रिततथोपवे-
शिता नानर्थवद्वाः । “अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते रैर्द्विजोत्तमैः”
इति मनुनाभिहितत्वात् । अतएव सुमन्तुना कथञ्चिद्गृह्यमाणानां
दोषवतां पङ्क्तिपावनमिश्रणमुक्तं ।

काणाः कुण्डास्य मण्डाश्चाप्यचर्माणः कचैर्विना ।

सर्व्वं आद्धे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ॥

‘काणाः’ एकाकाः । ‘कुण्डाः’ बहुमणालमचरणाः । ‘मण्डाः’
वक्रजङ्घाः । ‘अचर्माणः’ दुश्चर्माणः । ‘कचैर्विना’ खलतय
इत्यर्थः ।

काश्यपेन तु मिश्रणे विशेष उक्तः ।

काणादीन् भोजयेद्देवे आहुते दाने तु वर्जयेत् ।

आहुते प्रसक्तौ वैश्वदेविके भोजयेत् । दाने तु वर्जयेत् । पक्षि-
पावनामिश्रितेषु प्रमादाद्दोषवत्सु भोजितेषु दोषतारतम्यवशादेनसि
“गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनीति” वचनात् यथायथं प्रायश्चित्तं
विधेयं । एतच्च वीक्षान्धो न च ते काणा इत्येतन्मनुष्माकाभिप्रायं
वर्णयता मेधातिथिना समुद्भूतं । अयोग्यस्य आहुते भोक्तुरपि
प्रत्यवायमाहुः यम-मनु-शातातपाः ।

यावतो यमते पिण्डान् हव्यकथ्येवमन्त्रवित् ।

तावतो यमते प्रेत्य दौप्तान् ऋष्टीनयोगुडान् ॥

‘पिण्डान्’ यासान् । ‘अमन्त्रवित्’ वेदरक्षितः । ‘दौप्तान्’ अग्नि-
मन्त्रान् । ‘ऋष्टिः’ आयुधविशेषः । ‘अयोगुडाः’ अयोगोलकाः ।
यमः ।

देवतानां पितृणाञ्च हव्यकथ्यविमाशकः ।

विप्रोऽधर्मपरोमूर्खो न लोकान् प्राप्नुयात् कश्चित् ॥

तदेतत् सर्व्वमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येनोक्तं ।

गोभृतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितं ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयस्कृता ॥

वर्ज्या निरूप्यन्त इति प्रतिज्ञातं । तच्च मित्रादयस्तावत् मनुः ।

न आहुते भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्याऽस्य संघः ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं आहुते भोजयेद्विजं ॥

सत्यामेव श्राचियत्वादिपूर्व्वगुणसम्पदि मैत्र्यानिमित्तेन प्रतिघे-
धोऽयं । मनोवाक्कायैरनुकूलैकप्रवृत्तिः ‘मित्रं’ ।

‘मंग्रहः’ चिन्तानुरञ्जनं । ‘अरिः’ शत्रुः । यो रागद्वेषयोरद्वेषस्तं भोजयेत् ।

यस्य मित्रप्रधानानि आर्द्रानि च हवींषि च ।

तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आर्द्धेषु च हविःषु च ॥

पूर्वस्य प्रतिषेधस्यार्थवादोऽयं । मित्रशब्दो भावप्रधानः मैत्री-प्रधानानीत्यर्थः । ‘हवींषि’ हव्यानि । प्रेत्येति परलोकवाचकमव्ययं असमानकर्तृकत्वेन क्थप्प्रत्ययानुपपत्तेः ।

यः सङ्गतानि कुरुते मोहात् आर्द्रानि मानवः ।

स स्वर्गात् च्यवते लोकात् आर्द्रमित्रं द्विजाधमः ॥

‘सङ्गतानि’ सख्यानि । ‘मोहात्’ शास्त्रार्थमजानन् । ‘स्वर्गाच्च्यवते’ स्वर्गेण न सम्बध्यत इत्यर्थः । आर्द्रं मित्रं मित्रलाभहेतुर्यस्य । द्विजग्रहणं प्रदर्शयार्थं, शूद्रेणापि मित्रीभूता ब्राह्मणा न याच्या इति मेधातिथिना वज्रं प्रपञ्चितं ।

सम्भोजनी याभिहिता पैत्राची दक्षिणा द्विजैः ।

इहैवास्ते तु सा लोके गौरवे चैकवेग्नानि ॥

सम्भोजनी या सहभोजनी । मैत्र्या हि सहभोजनौ प्रवर्त्तते ।

पिशाचानामयं धर्मा यच्छ्राद्धे मित्रसंग्रहः ।

सा दक्षिणा इहैवास्ते मित्रार्जनफला हि सा ।

मित्रार्जनमात्रफला भवतीत्यर्थः ।

यस्य मित्रप्रधानानि आर्द्रानि च हवींषि च ।

पितृषु देवयज्ञेषु दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

आर्द्धेन यः कुरुते सङ्गतानि

न देवयानेन पथा स याति ।

विनिर्मुक्तं पिप्पलं बन्धतो वा

स्वर्गालोकाद्भ्रमति आहुमिषः ॥

देवयानशब्दः पितृयाणस्याप्युपलक्षणं । वाङ्मय उपमार्थः । 'पिप्पलं'

पिप्पलफलं ।

शरीतः ।

आहुतेन यः कुरुते सङ्गतानि

न देवयानेन पथा स याति ।

वृक्षाक्षुरतं पिप्पलं बन्धनाद्वा

लोकात् स्वर्गात् च्यवते आहुमिषः ॥

यमापस्तम्बौ ।

सम्भोजनी नाम पित्राचभिषा

नैषा पितृन् गच्छति नेत देवान् ।

इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या

ब्रालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥

आहुतमधिलक्ष्य गौतमः ।

न च तेन मित्रकर्ष्यं कुर्यात् ।

वार्हस्पत्यसंहितायां ।

यस्य मित्रप्रधानानि आहुतानि च हवीषि च ।

तस्य प्रेत्य फलं नैव खादित्यन्येन्वभोजनात् ॥

महाभारते ।

यस्य मित्रप्रधानानि आहुतानि च हवीषि च ।

न प्रीणाति पितृन् देवान् न स्वर्गं स च गच्छति ॥

यस्तु आद्वैः कुरुते सङ्गतानि

न देवदानेन पथा स याति ।

स वै सुक्तं पिप्पलं बन्धनादा

स्वर्गाश्लोकाश्चरते आहूतमिचः ॥

तस्मान्मिचं आहूतमाद्रियेत

दद्यान्मिचेभ्यः संघहार्यं धनानि ।

यं मन्यते नैव ऋचुं न मिचं

तं मध्यस्थं भोजयेत् आहूकस्ये ॥

उल्लष्टगुणोदासीनाभावे कदाचिदुल्लष्टगुणं मिचं याह्यं । ऋचुस्त्व-
नुक्त्यतथापि न याह्य इत्याह मनुः ।

कामं आह्वैः र्वयेन्मिचं नाभिरूपमपि त्वरिं ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलं ॥

‘अभिरूपं’ योग्यं ।

सम्भवत्युदासीने मिचं न याह्यमेवेत्युक्तं बार्हस्पत्यसंहितायां ।

उदासीनमतिक्रम्य यः आह्वै मिचमाचरेत् ।

परस्परस्य दानाद्वि तस्य नामुच तत्फलं ॥

वायुपुराणे ।

न भोजयेदेकगोचान् समानप्रवरांस्तथा ।

एतेभ्यो हि हविर्दत्तं भुञ्जते न पितामहाः ॥

कूर्कपुराणे ।

न आह्वै भोजयेद्विप्रान् सगोचान् ब्राह्मणान् कचित् ।

स गोत्रैर्हि हविर्भुक्तमिदं परिर्वर्तते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

न भोज्या योनिसम्बन्धा गोक्षसम्बन्धिनस्तथा ।

मन्त्रान्तेवासिसम्बन्धाः आह्ने विप्राः कदाचन ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

अध्यास्य ऋत्विजो याज्ञाः सुहृदः ब्रह्मवस्तथा ।

आह्नेषु श्वसुरः श्यामा न भोज्या मातुल्यादयः ॥

इति मित्रादयः ।

अथानधीयानादयः ।

तत्र मनु-व्यास-यमाः ।

ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव ब्राम्यति ।

तस्मै ह्यं न दातव्यं न हि भक्ष्यं नि कृत्यते ॥

यथा स्नेहादयः पङ्क्तिदूषकाः, एवमनधीयानस्तत्कल्पदोष इत्येवमर्थे पुनर्वचनं । यथा तृणाग्निरिव ब्रह्मणीति हवींषि पक्वं कृतमात्रे च हविषि 'ब्राम्यति' क्षीणशक्तिर्भवति, एवमनधीयानोमुखः ।

यद्येतिष्ठे वीजमुद्रा न वप्रा लभते फलं ।

तथानृचे हविर्दद्यात् दाता लभते फलं ॥

'ईरिणं' ऊषरं । 'अनृचे' वेदरहिते ।

शातातपः ।

नाविदुः प्रदेयन्तु ह्यं वा कथमेव च ।

महाभारते ।

यथा प्रभ्राप्ते ज्वलने जुहोति
 तथैव देवास्त पितृनुपैति ।
 तथा दत्तं नृत्यते गायते च
 याज्ञानृचे दक्षिणामाद्वयेति ॥
 उभौ द्विनस्ति न भुनक्ति सैवा
 वा चानृचे दक्षिणा दीयते वै ।
 अथायनीगर्भमेवा पतन्ती
 तेषां प्रेतान् पातयेद्देवयानात् ॥

‘उभौ’ दातृ-भौक्तारौ । ‘न भुनक्ति’ न पासयति । ‘अयनी’

पापमतिः ।

कूर्मपुराणे ।

अथ वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषं ।
 च वै दुर्गाद्याषो नार्चः आहूतिषु कदाचन ।

आपः ।

अध्याहीने व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।
 दीयमानं हृदयमं किं मया युष्मत्तं कृतं ॥

विष्णुः ।

न वार्यपि प्रयच्छेत विडास्तमतिके द्विजे ।
 न वक्तव्येति पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥
 चिच्छिद्येतेषु यद्दत्तं विधिनोपार्जितं धनं ।
 दातुर्भवत्यनर्थाच्च परचादातुरेव च ॥

असः ।

अन्नतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविना ।
नैषां प्रतिग्रहे देयो न त्रिला तारयेच्छिन्ना ॥

तथा ।

राजधानी यथा गृह्णा यथा क्रूपस्य निर्जलः ।
यथा ऊतमनग्नौ च तथा दत्तं दिवेऽनृचे ॥

वायुपुराणे ।

प्राह वेदान् वेदमृतो वेदाद्यस्योपजीवति ।
उभौ तौ नार्हतः आहुं पुष्पिकापतिरेव च ॥

वेदप्राप्तये दत्तवतनः 'वेदभृतः' । 'वेदोपजीवनं' षट्ठिकाध-
यनादिद्रव्यग्रहणं ।

महाभारते ।

अनुयोक्ता च यो विप्रो योऽनुयुक्तश्च भारत ।
नार्हतस्तावपि आहुं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥
यस्यादेवपूर्वकं हि स्वाध्यायमात्मनोऽब्रवीत् ।
वेदविक्रयिणो ह्येते नैतान् आहुषु भोजयेत् ॥

अमुं वर्गममुमध्यायं पठेत्यादिष्टाः सक्तो योऽधीयते ते दत्तानु-
योगाः ।

ये कुर्वन्ति यदन्नं निजुहते ददते च यत् ।
विधिवत्तेन पापेन महच्छुभ्रं पतन्ति ते ॥
अभोजनीयास्तैः सङ्गिस्तैः चाभोज्यास्तथा स्यताः ।
तेभ्यो दाता च भोक्ता च महादोषानवाप्नुयात् ॥
क्षकर्मकुलशुद्धाणां सत्यस्यानां महात्मनां ।

ममत्त्वव्यवहार्यास्ते^(१) स्त्रीशूद्रकृतमिषयाः ॥

अमंलताध्यापकाश्च भृतकाध्यापकाश्च ये ।

तमोविशन्ति ते घोरमिति वैवस्वतोऽब्रवीत् ॥

सौरपुराणे ।

वेदान् ये निगदन्तीह लोभान्मोहात् फलार्थिनः ।

ब्रह्मविक्रयिणस्ते वै श्राद्धकर्मणि वर्जिताः ॥

यमः ।

न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः ।

शूद्रस्याध्यापनादिप्रः पतत्यन न संशयः ॥

इत्यनधीयानादयः ।

अथ शरीरदोषिणः ।

तत्र वसिष्ठः ।

भोजयेद्दिर्गम-शूक्र-विक्रव-ग्यावदन्त-कुनखि-वर्जं ।

‘दिर्गमः’ दुश्कर्मा खलतिरित्यपरे । ‘शूक्रः’ श्वेची । ‘विक्रवः’ कुष्ठी । ‘ग्यावदन्तः’ स्वभावत एव कृष्णदन्तः । ‘कुनखी’ कुक्षि-तनखः ।

ब्रह्मलिखितौ ।

न वै दुष्टान् भोजयेत् । दुश्कर्मा-कुनखि-कुष्ठि-श्विचि-ग्यावदन्ता ये चान्ये हीनातिरिक्ताङ्गास्तानपि वर्जयेत् ।

‘दुश्कर्मा’ गजचर्मरोगी । कुष्ठौ प्रसिद्धः । ‘श्विची’ श्वेतकुष्ठ-वान् । ‘हीन’ परिमालनः सङ्क्षया वा न्यूनं, ‘अङ्ग’ अवयवो यस्य स

(१) सदस्यव्यवहार्यास्ते इति श० ।

‘हीनाङ्गः’ । एवमतिरिक्ताङ्गः । हीनत्वं चाङ्गानां स्वभावतः क्षेदा-
दिना वापि भवति । तच्चोभयमपि संयुज्यते । आमन्वयेदित्यनु-
सौ कात्यायनः ।

दिर्नग्न-शूल-विक्लव-श्यावदन्त-विदुप्रजनन-व्याधित-व्यङ्ग शिचि-
कुनखि-वर्जं ।

‘विदुप्रजननः’ विदुश्चित्रः । ‘व्याधितः’ दुःखिकित्यरोग-
देवलोक्तपापरोगवात् । ‘व्यङ्गः’ हीनाङ्गः ।

ब्रह्मपुराणे ।

भोक्तुं श्राद्धे न चाहन्ति दैवोपहतचेतसः ।

घण्डोमूकस्य कुनखी खल्वाटोदन्तरोगवान् ॥

श्यावदन्तः पूतिनासः क्षिन्नाङ्गस्याधिकाङ्गुलिः ।

गन्धरोगी च गडुमान् स्फुटिताङ्गस्य सञ्चरः ।

खञ्जतृवरमण्डास्य ये चान्ये हीनरूपिणः ॥

‘घण्डः’ घोटा पूर्वोक्तलक्षणः । ‘मूकः’ वायहितः । ‘खल्वाटः’
केशरहितः । ‘पूतिनासः’ पूतिवन्नासालिरोगी । ‘गन्धरोगी’ गन्ध-
गण्डादिकण्ठरोगवान् । ‘गडुमान्’ कुब्जः । ‘खञ्जः’ कुष्ठः । ‘यौवने-
ज्यजातश्मश्रुः’ तृपरः ।

स्कन्दपुराणे ।

काणाः कुण्डास्य मण्डास्य खल्वाटाः श्यावदन्तकाः ।

कुनखाः कुष्ठिनश्चैव दिर्नग्नो विदुमेहनाः ॥

काणाः कुण्डास्य मण्डास्य मूकान्धवधिग जडाः ।

अतिदीर्घा अतिह्रस्वा अतिमृत्वा भृशं कृशाः ॥

निर्लोमानोऽतिलोमानो गौराः कृष्णा अतीव ये ।

एताम्बिर्जयेत् प्राज्ञः आद्वेषु श्रोत्रियामपि ॥

‘अडाः’ भूक्तमनसः ।

बालहायनः ।

अविदुर्कर्णयद्भुक्तं सम्मकर्णसायैव च ।

दग्धकर्णस्य यद्भुक्तं तदै रक्षांसि गच्छति ॥

सम्मकर्णसत्त्वमाह गोभिलः ।

अविदुर्कर्णः कृष्णस्य सम्मकर्णसायैव च ।

वर्जनीयाः प्रबलेन ब्राह्मणाः आदुर्कर्णसि ॥

हारीतः ।

हनुस्त्रलादधः कर्णौ सन्धौ तु परिकीर्त्तितौ ।

द्व्यङ्गुलौ त्र्यङ्गुलौ ब्रह्मौ तेन ज्ञातातपोऽब्रवीन् ॥

इति शरीरदोषिणः ।

अथ निन्दिताचाराः ।

व्यास-ज्ञातातपो ।

ऊषरे वापितं वीजं यच्च भस्मनि ऋयते ।

क्रियाहीनेषु यद्दत्तं तस्य नाशोविधीयते ॥

‘क्रियाहीनाः’ विहितानुष्ठानशून्याः ।

भविष्यपुराणे ।

नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणेऽक्रिये ।

न ब्राह्मणब्रूते खैव न च दुर्ब्राह्मणे धनं ॥

अब्राह्मणादीनां लक्ष्यान्युक्तानि संज्ञाप्रकरणे ।

हारीतः ।

विक्रयी शंसते पण्यं क्रयी निन्दति तद्गुणान् ।

व्याव्योपायञ्च कितवमश्राद्धेयं प्रजापतिः ।

‘व्याजः’ क्लृप्तं, ‘कितवः’ धूर्त्तः ।

यमः ।

नाश्रन्ति पिशुने देवा नाश्रन्त्यनृतवादिनि ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

न खरैरुपयातस्य न रक्तान्तरवासमः ।

द्यङ्गुलातीतकर्णस्य भुञ्जते पितरो हविः ॥

‘पिशुनः’ परदोषप्रकाशकः । ‘भार्याजितः’ भार्यापरतन्त्रः ।

‘उपपतिः’ नित्यजारः । रक्तान्तरं वामः परिधानवस्त्रं यस्य स रक्तान्तरवासाः । वेधस्थाने तालपत्रादिप्रवेशेन यस्य कर्णपाशात्तङ्गुल-
द्वयादधिकं प्रवृद्धौ स ‘द्यङ्गुलातीतकर्णः’ ।

आपस्तम्बः ।

नीलौर्कर्षणकर्त्ता तु नीलोवस्त्रानुधारकः ।

किञ्चिन्न दक्ष दातव्यं चाण्डालमदृशो हि मः ॥

यः चेन्न नीलौर्वीजानि निवपति स ‘नीलौर्कर्षणकर्त्ता’ ।

मनुः ।

अब्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभिक्षया ।

अपाङ्गैर्यैर्यदन्यैश्च तदै रत्नाणि भुञ्जते ॥

हारीतः ।

आमपात्रे पथो यदङ्गमन्येव कृतं यथा ।

जुद्धकर्षण्यष्टस्ये तददिक्षं प्रणश्यति ॥

यमः ।

मोहादक्षानि नश्यन्ति कथानि च हवीषि च ।

विप्रेभ्यो भस्मभूतेभ्यो वीजानि च तथोषरे ॥

शान्ते यथाग्नौ घृतमाजुहेति

तदेव देवान्नपितृनुपैति ।

तथा दत्तं मृत्यते गायते च

याज्ञानृषे दक्षिणां वै ददाति ॥

कामं विप्रं वृत्तवन्तं नियुञ्ज्या-

न्न त्वेवमन्येभ्यस्तथा प्रदेयं ।

क्रोधव्यग्रममृचे दीयमानं

तस्मै दत्तं यातुधाना हरन्ति ॥

तस्मात् तुल्यविशिष्टेभ्यो दानं दद्यात् प्रयत्नतः ।

विद्यातपःसमृद्धा हि तारयन्ति द्विजातयः ॥

अविवाहिकजातस्य हविर्दद्याच्च यो नरः ।

न तस्य पितरो देवाः प्रतिगृह्णन्ति तद्भुविः ॥

दैवे वा यदि वा पौत्रे यच्च भुङ्क्ते तु मद्यपः ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च^(१) दातुस्तन्नापतिष्ठते ॥

मद्यपाय न दातव्यं दैवे पित्र्ये तथा हविः ।

तस्मै नश्यति तद्दत्तं यथा भस्मनि वै हतं ॥

दातुस्तु क्षिण्यते हस्तो भोक्तुर्जिह्वा च भिद्यते ।

(१) देवताणां पितॄणाञ्चेति ग० ।

अवसितान् यसते यामान् आहुतदमृतं भवेत् ।
 मद्यपस्य निषादस्य यत्र भुङ्क्ते द्विजाधमः ॥
 न तत्र भुञ्जते देवा न पिवन्ति हविस्तथा ।
 वृषलीपतिभुक्तानि आहुतानि च हवींषि च ॥
 न प्रीणन्ति पितॄन् देवान् दाता स्वर्गं न गच्छति ।

हारीतः ।

वृषलीपतिभुक्तानि आहुतानि च हवींषि च ।
 देवानां नोपतिष्ठन्ति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

यमः ।

ये ह्यपेताः स्वकर्माभ्यः स्तनास्ते परिकीर्त्तिताः ।
 कथं ददाति यस्तेभ्य स्तस्य तन् प्रेत्य नश्यति ॥
 ज्ञानपूर्वकम् ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पमेधसः ।
 पुरीषं भुञ्जते सर्वे घृतवर्षाणि सुमत ॥
 तस्माद्धि दातुकामेन दैवं आहुतस्य मर्त्यशः ।
 प्रश्नान्तेभ्यः प्रदातव्यं नाश्नान्तेभ्यः कदाचन ॥
 नष्टं देवस्यैकं दत्तमप्रतिष्ठन्तु वाद्धृषे ।
 यस्तु वाणिज्यके दत्तं नेह नामुच्य तद्ववेत् ॥
 भस्मणीव कृतं हव्यं दत्तं पौनर्भवे द्विजे ।
 सोमविक्रयणे विष्टा भिषजे पूयशोणितं ।
 स्नेहा तु पतिते सैव कृतघ्ने विषमुच्यते ॥
 इतरेषु त्वपाङ्गेषु यथोदिष्टेष्वसाधुषु ।
 मेदस्वस्त्वांसमज्जादि भवति प्रतिपाचितं ॥

वायुपुराणे ।

कथा दारांश्च योगश्चेत् याजयेच्चावृतोध्वरे ।
 नार्हत्यसावपि आहुं द्विजा यस्मैव नास्तिकः ॥
 आत्मार्थं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।
 नार्हत्यसावपि आहुं पतितो ब्रह्मराक्षसः ॥
 सदा रक्ताम्बरा ये च परिवादरताश्च ये ।
 अर्थकामरता ये च न तान् आहुेषु भोजयेत् ॥

महाभारते ।

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
 योविद्यया हन्ति यज्ञः परेषां ।
 ब्रह्मन् स आचरति ब्रह्महत्यां
 लोकास्तस्य ह्येतदन्मा भवन्ति ॥
 सर्व्वं च वेदाः सह षड्विंशैः
 साक्षां पुराणं च कुले च जन्म ।
 नैतानि सर्व्वं गतिर्भवन्ति
 ब्रह्मव्यपेतस्य नरस्य राजन् ॥
 आकर्षणं कृत्तुनिर्वर्णं च
 कृत्तुनिर्वर्णं पशुपालनञ्च ।
 शूभ्रवृक्षस्यार्थगुरोरहेतोः
 कार्यं नैतदिद्यते^(१) ब्राह्मणस्य ॥
 एते द्विजा निन्दितमाचरन्तः

पिबे च देवे च विवर्जनीयाः ।

तान् निन्दितान् मोक्षप्रेमेन गृह्यन्

सहात्मना मज्जयते पितृन् ॥

इति निन्दिताचाराः ।

अथाश्वमेधाद्याः ।

कार्त्तव्यजिनिः ।

चत्वार आश्वमाः पुष्टाः आहुते देवे^(१) तथैव च ।

चतुराश्वमेवास्ते तु आहुतं नैव प्रदापयेत् ॥

प्रक्षेताः ।

आश्वमाद् ये वक्षिर्भूता द्विरूपेण राक्षसाः ।

तेभ्यो ह्यथ न दातव्यं न हि भक्षानि ज्ञयते ॥

देवस्यः ।

चतुराश्वमेवाद्याय दत्तं भवति निस्पृहं ।

वायुपुराणे ।

यस्मिन्नेद् वायुभक्त्यस्तु चतुराश्वमेवाहृतः ।

अयतिर्नैवैवादी च उभौ तौ पङ्क्तिदूषकाः ॥

‘अयतिः’ अयं सतेन्द्रियः ।

उपेक्ष्य तपसा युक्तः श्रोत्रियोऽपि वज्रश्रुतः ।

अनाश्वमे तपकोपे तं विप्रं न निमन्त्रयेत् ॥

शौचपपत्तिस्तथा ब्राह्मो नास्त्रिको वेदनिन्दकः ।

ध्यानिनं ये च निन्दन्ति सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥

‘औपपत्तिः’ उपपत्तिवादौ शुद्धतर्कैः ब्राह्मसाहचर्यात् ।

वृथामुण्डाश्च जटिलाः सर्व्वे कार्पाटिकास्तथा ।

निर्घृणान् भिन्नवृत्तांश्च^(१) सर्व्वभिर्क्षांश्च वर्ज्जयेत् ॥

मुण्डजटिलकाषायान् आह्वे यत्नेन वर्ज्जयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

बुद्धश्रावकनिर्घ्न्याः पञ्चरात्रविदेजिनाः ।

कार्पाटिकाः^(२) पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः ॥

यस्याश्रमि हवींश्चेते दुरात्मानस्तु तामसाः ।

न तस्य यद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह फलप्रदं ॥

अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।

मिथ्याश्रमाश्च ये विप्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

आदित्यपुराणे ।

अनाश्रमी तु यो विप्रो जटी मुण्डो वृथा च यः ।

वृथाकर्मपरित्यागः आह्वे तं दूरतस्त्यजेत् ॥

नन्दिपुराणे ।

ब्रह्मज्ञानापदेशेन ये कुर्व्वन्त्यशुभं महत् ।

सर्व्वकर्मसु वर्ज्यास्ते चाण्डाला द्विजरूपिणः ॥

सर्व्वावस्था द्विजा ये ते ब्रह्मविद्यापदेशतः ।

देशास्त्रिर्वासनौवासे राज्ञा वै धर्मचारिणः^(३) ॥

पद्मपुराणे ।

(१) निर्घृणान् बिरताश्चैव इति ग० ।

(२) कापालिका इति ख० ।

(३) सङ्गरकारिण इति ख० ।

मिथ्यासङ्कल्पिनः सर्व्वे दुर्हन्ता वा हिजातयः ।
 मिथ्यातत्त्वविदो वर्ज्या दाम्भिकाः सर्व्वकर्म्मसु ॥
 ब्रह्मोपदेशं कुर्व्वन्ति जनानामर्थलिप्सया ।
 स्वयं मूढास्तु मूढानां धूर्त्ता वै विप्रलम्भकाः ॥
 ब्रह्मविक्रयिणः पापान् प्रीत्यावापि न पूजयेत् ।
 वर्षाश्रमविरुद्धानां कर्म्मणां ये तु सेवकाः ॥
 मुण्डान् जटिलकाषायांस्तान् आह्वे विवर्जयेत् ।

कालिकापुराणे ।

अनाश्रमी तु यो विप्रो जटौ मुण्डौ वृथा च यः ।
 वृथाकाषायधारी यः आह्वे तं दूरतस्थजेत् ॥
 ये मन्यामापदेशेन दुरात्मानो जडाधमाः ।
 परित्यजन्ति कर्म्माणि तेऽपि वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥
 अदृष्टतत्त्वा अपि ये कर्म्ममार्गाद्बहिः स्थिताः ।
 पतितास्तो न सन्देहः सन्याशाः सर्व्वकर्म्मसु ॥

विष्णुपुराणे ।

पुमां जटाधरणमुण्डवतीं वृथैव
 मद्याह्निनामखिलशौचविवर्जितानां ।
 तोयपदानपिष्टपिण्डवहिष्कृतानां
 सम्भाषणादपि नरोत्तरकं प्रयाति ॥

इत्याश्रमवाच्याः ।

अथ केतनानर्हाः ।

तत्र महाभारते ।

यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ।

दैवे वाप्यथवा पित्र्ये राजन्मार्हन्ति केतनं ॥

‘पतिताः’ पातित्यहेतुपातकवन्तः । ‘उन्मत्ताः’ उन्मादरोगिणः ।

श्विची कुष्ठौ च क्लीवस्तथा पल्लवस्तथः ।

अपस्मारी च यस्यान्धोराजन्मार्हन्ति केतनं ॥

‘क्लीवः’ नपुंसकः । पक्षाघातरोगेण कर्माक्षमदेशाद्धः ‘पल्लवस्तथः’ ।

चिकित्सका देवलकाः रुथानियमधारिणः ।

सोमविक्रयिण्यस्यैव राजन्मार्हन्ति केतनं ॥

‘देवलकाः’ मुख्येन देवपूजकाः । ‘रुथानियमधारिणः’ दाम्नि-
काः । ‘सोमविक्रयिणः’ सोमस्रताविक्रेतारः ।

गायका नर्तकास्तैव श्रवका वादकास्तथा ।

कथका बोधकास्तैव राजन्मार्हन्ति केतनं ॥

‘श्रवकाः’ नाटिकाः । ‘बोधकाः’ वैयासिकाः ।

हेतारो वृषलानां ये वृषलाध्यापकास्तथा ।

तथा वृषलशिष्यास्तु आह्वे नार्हन्ति केतनं ॥

ये शूद्रान् व्याकरणादिशास्त्रमध्यापयन्ति ते वृषलाध्यापकाः ।
एवं वृषलशिष्याः ।

येन कामात् कृतः पूर्व्यं वर्णान्तरपरिग्रहः ।

ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्मार्हन्ति केतनं ॥

येन ब्राह्मणादिकुमारीरपरिणीय मुख्यतया वर्णान्तरपरिग्रहः

कृतः ।

अनग्रयस्य ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये ।

स्तेनाश्च पतितास्यैव राजस्राहन्ति केतनं ॥

‘अनग्रयः’ अनाहिताग्रयः । मूढ्येन प्रेतनिर्हारकाः ‘मृतनिर्या-
तकाः’ । ‘स्तेनाः’ चौराः ।

अपरिज्ञातपूर्व्याश्च गणपूर्व्याश्च भारत ।

पुत्रिकापुत्रपूर्व्याश्च आद्वे नार्हन्ति केतनं ॥

अपरिज्ञाताः पूर्वे पूर्वजा येषाम्ने ‘अपरिज्ञातपूर्व्याः’ । गणेषु
महेषु पूर्वा मुख्याः ‘गणपूर्व्याः’ । ‘पुत्रिकापुत्रपूर्व्याः’ पुत्रिकापुत्र-
मन्तानीयाः ।

अणकर्त्ता च यो राजन् यस्य वार्द्धुषिको द्विजः ।

प्राणविक्रयवृत्तिश्च राजस्राहन्ति केतनं ॥

योऽनावश्यकव्ययार्थं अणं कुरुते सः ‘अणकर्त्ता’ । ‘वार्द्धुषिकः’
धान्यवृद्धिजीवौ । ‘प्राणविक्रयवृत्तिः’ सेवकः ।

त्रिपूर्वः काण्डपृष्ठश्च यवनो भरतर्षभ ।

अक्रियो ब्राह्मणस्यैव आद्वे नार्हन्ति केतनं ॥

‘त्रिपूर्वः’ त्रिजातः । ‘काण्डपृष्ठः’ पूर्व्याकलत्तणः । ‘यवनः’ यव-
नदेशात्पन्नः ।

इति केतनानर्हाः ।

अथापाङ्क्त्याः ।

आहोशनाः ।

अथापाङ्क्त्या भवन्ति । तथा जड-बधिराभ्यश्चिचि-कुष्ठि-कुणि-
श्यावदन्त-वार्द्धुषिक-देवलक-वणिक्पण्डगणाभ्यन्तर-चिकित्सक-पौन-
३२

भवे-काण-श्लिषोपजीवि-पतित-सम्प्रयोक्तृ-कितवानृत-दाम्भिक-परप-
रिभाविताद्याः ।

विधिनियेधप्रतिपत्तिमूढः 'जडः' । ओचेन्द्रियविकल्पः 'वधिरः' ।
अशुचुः 'अन्धः' । श्वेतकुष्ठवान् 'श्वित्री' । 'कुष्ठौ' प्रसिद्धः । कुस्मितहस्तः
'कुणिः' । स्वभावतः कृष्णदन्तः 'श्यावदन्तः' । सत्यन्यस्मिन् जीविको-
पाये धान्यवृद्धिजीवनः 'वार्द्धुषिकः' । मूलेन देवतापूजको देवद्रव्य-
भोक्ता वा 'देवलकः' । क्रयविक्रयव्यवहारोपजीवी 'बणिक' । 'षण्डः'
घोटा मञ्जाप्रकरणे कृतलक्षणः । 'मणः' मङ्गः, ये मदैकया क्रियया जीवन्ति
तेऽत्र गणशब्दवाच्याः, तदन्तर्गतस्यातुर्विधोऽपि ब्राह्मण, 'गणभ्यन्तरः' ।
धनार्थं रुजां प्रतिकर्त्ता 'चिकित्सकः' । धर्मार्थिनस्तु तस्य प्रशस्तत्वा-
दिति मेधातिथिः । पुनःपरिणीता 'पुनर्भूः', तस्या अपत्यं पौनर्भवः ।
एकेनान्तर्ण विकल्पः 'काणः' । तिर्थक्षेत्रेण वा 'काणः' । गृहप्रा-
सादादिनिर्माणवृत्तिः 'श्लिषोपजीवी' । महापातकिर्मसमर्गदूषितः
'पतितः' । 'सम्प्रयोक्ता' द्यूतकारौ । कृद्गप्रयोक्ता 'कितवः' । असत्यवद-
नशीलः 'अनृतः' । लोकप्रोत्थर्यं कृद्गना धर्मानुष्ठाता 'दाम्भिकः' ।
गृहतरपातकाभियोगेन परैः परिभवं प्रापितः 'परपरिभाविता' ।
आह मनुः ।

ये स्तिनाः पतिताः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान् ह्यव्यययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥

जटिलज्ञानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।

याजयन्ति च ये पूगान् तांश्च आहू न भोजयेत् ॥

चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपणने च जीवन्तः^(१) वर्ज्यास्ते इत्यकथयतो ॥
 प्रेष्ठो यामस्य राज्ञस्य कुलस्थौ श्वावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाद्धुषी तथा ॥
 यश्चो च पशुपालस्य परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मदिदं परिवित्तस्य गणाभ्यन्तर एव च ॥
 कुशीलवोऽवकीर्णं च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवस्य काणस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
 भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्य यः^(२) ।
 शूद्रशिष्या गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥
 अकारणात् परित्यक्ता माता पित्रोर्गुरोस्तथा ।
 ब्राह्मेर्योनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥
 आगारदाहो गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी वन्द्यो च तैलिकः कृटकारकः ॥
 पित्रा विवदमानस्य कितवो मद्यपस्तथा ।
 पापरोग्यभिग्रस्तस्य दाम्भिको रसविक्रयी ॥
 धनुःशराणां कर्त्ता च यस्यायेदिधिषूपतिः ।
 मित्रघ्नश्च द्यूतवृत्तस्य पुत्राचार्यस्तथैव च ॥
 भ्रामरी गण्डमाली च श्विच्यथो पिशुनस्तथा ।
 उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥
 हस्तिगोश्वोद्भ्रमको ननुचैर्यस्य जीवति ।

(१) जीवन्तीति ग० ।

(२) भृतकाध्यापितस्तथेति ख० ।

पक्षिणां पोषकोयश्च^(१) युद्धाचार्यस्तथैव च ॥

स्रोतसां भेदकोयश्च^(२) तेषाम्नावरणे रतः ।

ग्रहसंवेष्टको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥

शक्तीशो श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।

हिंस्रो वृषलवृत्तिस्य गणानाञ्चैव याजकः ॥

आचारशीलः क्लौवश्च नित्ययाचनकक्षया ।

कृषिजीवो स्त्रीपदौ च सङ्गिर्निन्दित एव च ॥

चौरभिक्षो माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।

प्रेतनिर्यापकश्चैव^(३) वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥

एताव् विगर्हिताचारानपाङ्क्त्यान् द्विजाधमान् ।

द्विजातिप्रवरोविद्वान् उभयत्र विवर्जयेत् ॥

‘स्तेनाः’ ब्राह्मणव्यतिरिक्तद्रव्यापहरणारः । इतरेषाम् पतितपदेनै-
वाभिधानात् । ‘पतिताः’ सहापातकिनः । ‘क्लौवः’ नपुंसकः, “मा क्लैवं
गच्छ कोन्तेय” इति स्मिन्नदर्शनात् । “सत्त्वग्रन्थः क्लौवः” इति हरि-
हरः । नास्ति दत्तं नास्ति ज्ञतं नास्ति परलोक इति ये म्यमप्रज्ञाः तेषां
‘वृत्तिः’ आचारोऽत्रदधानता ‘मास्तिकवृत्तिः’ सा वृत्तिर्येषां ते ‘ना-
स्तिकवृत्तयः’ । उत्तरपदलोपो समासः । अथवा नास्तिकं वृत्तिः
जीवनं येषास्त एवमुच्यन्ते । मनुग्रहणं प्रतिषेधादस्यार्थः । जटिलो ब्रह्म-
चारौति मेधातिथिः । स चामधौयानोऽप्रारम्भाध्ययनोऽत्र निषिध्यते ।
प्रारम्भाध्ययनस्य तु ब्रह्मचारिणो विहितत्वात् । न च सर्वथाध्य-

(१) पालकायश्चेति ख० ।

(२) भेदकश्चेति क० ।

(३) प्रेतनिर्हारायश्चेति ग० ।

यनसम्बन्धस्य प्राप्तौरेव नास्ति तत्कथं प्रतिषेध इति वाच्यं ।
 प्रतस्यमपि दौहित्रमित्यादिना प्राप्तिसम्भवात् । 'दुर्व्यालः' लोहितकेशः,
 खलतिर्व्या दुर्व्याल इत्यन्ये पठन्ति । 'दुर्व्यालः' विकोशध्वजः, भोक्तु-
 मत्तमो वा । 'पूगान्' महातान्, याजयन्ति । मानविक्रयिणः प्रसिद्धाः ।
 'विपण्येन' लवणादिना प्रतिषिद्धेन पण्येन । रामस्य राज्ञो वा
 'प्रेष्यः' आज्ञाकरः । 'कुमस्वौ' कुम्भितमखः । सर्वकार्येषु यो गुरोः
 प्रतिषेधेन प्रातिकृत्ये वर्त्ततेऽसौ 'गुरोः प्रतिरोद्धा' । 'त्यक्तग्निरः' चेता-
 वसंध्योरन्यतरस्यापि परित्यक्ता । 'सन्तो' राजयन्मग्नहीनः । 'आजी-
 वनायं यः पशून् रक्षति स 'पशुपालः' । सत्यधिकारे महायज्ञानु-
 ष्ठानरहितः 'निराकृतिः', विस्मृतवेदो वा । दुराकृतिरित्यन्वे ।
 ब्राह्मणानां वेदस्य वा हेष्टा 'ब्रह्मदिष्ट' । परिवेत्तृपरिविक्ती, पूर्वोक्त-
 लक्षणे । चारुणर्त्तकगायमादयः 'कुशोलवाः' । 'अवकीर्ण' विभुत-
 ब्रह्मचर्यः । 'वृषन्तो' गृह्णा, तस्याः पतिः । अदूतन्वायं वाच
 मन्यन्ते, वृषन्त्या एव पतिः । 'उपपतिः' जायाजारः । स चोपेक्षमा-
 णोयस्य गृह एव वसति । इयता धनेनेदं करोमीति वचनस्यवचना
 वेतनमाहौ 'भृतकः' भृतकस्यामावध्यापकश्च 'भृतकाध्यापकः' । इदं
 भृतकेमाध्यापितः 'भृतकाध्यापितः' । व्याकरणादिविद्यासु गृह्णन्
 शिष्यः 'गृह्णन्निष्यः' । 'गुरुः' गुरुस्यैव । अत्रापमर्जनौभृतस्यापि गृह्णन्
 सम्बन्धः । विगर्हिताचारत्वस्य सर्वशेषत्वात् गृह्णन्त्यैव च गुरुत्वं निर्दि-
 तमस्यत् । वाचा दुष्टः 'वाग्दुष्टः' परुषानृतभावौ अभिज्ञानौ वा ।
 कुण्डगोलकाबुक्कलक्षणे । गुरुवाचार्थः । अस्मिन् ब्रह्महत्यादिदोष-
 परित्यागकारणे यो मातरं पितरमाचार्यं च परित्यजति । परि-

त्यागश्च शुश्रूषाशुकरणं । 'गृहत्यागः' तस्मिन्प्रध्यापनसमर्थेऽध्यापयति
 तस्यागेनान्यथाध्ययनं । ब्राह्मीः याजनाध्यापनादिभिः, 'यौनैः कन्या-
 दानादिभिः सम्बन्धैः, यः पतितैः सह संसर्गं गतः, संवत्सरेण पतति
 पतितेन सहाचरन्निति । पतितपदेनैव सन्धेऽपि संसर्गिणि वत्सराद-
 र्भ्यागपि प्रतिषेधार्थमिदं । 'आगारदाहो' गृहादिदाहकः । ह्निचिमा-
 ह्निचिमविषप्रदाता 'गरदः' । कुण्डगोलकयोरन्वमन्नाति सः 'कुण्डाशौ' ।
 'कुण्ड' आढकः, तत्परिमाणान्नभोक्ता वा 'कुण्डाशौ' । 'सोमं' लता-
 विशेषं यागार्थमौषधार्थं वा योविक्रीणाति सः 'सोमविक्रयी'
 सोमसाधनकयागविक्रेता वा । समुद्रं उदधिं याति प्रवहणादि-
 भिरङ्गणति 'समुद्रयायी' । 'वन्दौ' स्तुतिपाठकः । तिलादीनां पेष्टा
 'तैलकः' । साल्विलेऽनृतवादी 'कूटकारकः', 'कूटानां' नाणकादीनां
 कर्त्ता वा । पित्रा सह भागादिनिमित्तं पूर्वोत्तरपक्षभङ्गा योविवदते
 विद्वद् वपते । 'कितवः' कलितप्रेक्षी अर्धद्वन्द्वदृष्टिः । कातर इत्यन्ये
 वठन्ति । ब ह व शुक्लपक्षमदृशतारकः । 'मद्यपः' सुराव्यतिरिक्तस्यारिष्टस्य ।
 'पापरोनी' कुडी । 'अभिग्रस्तः' पातकोपपातकयोः । 'दाम्भिकः'
 शोषे प्रचिद्रः । अथत्यपि तत्कारितानि स्ये । 'रमविक्रयी' विषस्य विक्रे-
 तेति ज्ञेयानिधिः । मधुरादिरमाधिष्ठानानां गुडलवणचौद्रतक्रप्रभृतीनां
 विक्रेतेति ब्रह्मधरः । 'रमः' पारद इत्यपरे । अग्नेदिधिषूपतिरित्यत्र
 दिधिषूपतिरित्यत्र कपोपदेन पतिपदेन च पृथक्सम्बन्धः । ततोऽग्नेदिधिषू-
 रैकः दिधिषूपतिरित्यः । समासान्तर्गतस्याप्येकशब्दस्य द्वाभ्यां भिन्नप्र-
 क्षानाभ्यामभिव्यक्त्यः सति शास्त्रत्वादुपपद्यत इति समाहितं मेधाति-
 चिन्ता । कृतकं भ्रातृभार्यायां धर्मणं नियुक्तायामपि योऽनुरागवन्ना-

दाक्षिण्यन्युम्भनादीनि कुर्यादसहृद् वा प्रवर्तते स 'दिधिषूपतिः' । जीवतस्तावत् भ्रातृभार्यायामनुरक्तः 'अयेदिधिषूः' । अथवा विवाहा-
र्थायां ज्येष्ठायामनूढायां या कनीयसौ परिणीयते सा 'अयेदिधिषूः',
तस्याः पतिः 'अयेदिधिषूपतिः' । मित्रान् द्रुह्यतीति 'मित्रभुक्', मित्र-
कार्योपघातक इत्यर्थः । द्यूतं वृत्तिर्जीविका यस्य सः 'शूतवृत्तिः' । यो
शूतकाराजियोज्य तेभ्योऽग्नं सभते सोऽवाभिधीयत इति स्वयन्देविज्ञात्
कितवेन सहापौनरुत्तयं । पुत्रः 'आचार्यः' अध्यापको यस्य सः
'पुत्राचार्यः' । मुख्यस्याचार्यत्वस्य पुत्रे सम्भवात् । 'भामरी' अपस्मारी ।
'गण्डमाली' प्रसिद्धः । परमर्मप्रकाशकः 'पिण्डुनः' । वातादिदोषेण
पिशाचादिगृहीतत्वेन वा अनवस्थितचित्तः 'उन्मत्तः' । इत्यादीनां
दमनः गतिश्रुतयिता 'हस्तिगोमोहदमनः' । मत्तचग्रहणं ज्योतिः-
शान्तोपलक्षणार्थं । 'पत्तिणां' ज्येष्ठादीनां, आखेटकार्यं पोषयिता ।
धनुर्वेदोपदेष्टा 'युद्धाचार्यः' । यो ब्रीह्यादिसेवनार्थं श्रोतांसि
भिनत्ति अनेकधा नयति । यश्चिररुद्धप्रवृद्धानां श्रोतमाङ्गतिबन्धार्थं
सेतुबन्धेनावरणं करोति । 'गृहसंवेशकः' वास्तुविद्यापज्ञीवौ स्वप-
तिसूत्रधारादिः । यः मन्त्रिविग्रहादिषु प्रेक्ष्यते सः 'दूतः' । यो
मूल्यान् वृत्तान् रोपयति स 'वृत्तारोपकः' । शभिः गृहकैः क्रीडति
'शुक्लीडी' । ज्येष्ठानां क्रयेण जीवति 'ज्येष्ठजीवो' । यः सता असता
वा दोषेण कन्यामिन्दति सः 'कन्यादूषकः', यो मिथुनसम्प्रयोगेण
कन्यामकन्यां करोति सोऽपि कन्यादूषकः । 'हिंस्रः' स्वभावत
एव प्राणिघातनिरतः^(१) । वृषलेभ्यः गृह्ण्यः सेवादिना वृत्ति-

(१) प्राणिघातनिरत इति अ० ।

जीविनं यस्याऽसौ 'वृषस्तदन्तिः' । गणानां देवताविशेषाणां याजकः ।
 गणयागाः प्रसिद्धा इति मेधातिथिः । आचारः गृह्याभ्यागतानां
 पूजासत्कारादिः, तेन वर्जितः 'आचारहीनः' । कर्त्तव्येषु भग्नोत्साहः
 'क्षौबः' । सदैव याचनया लोकानुद्वेजयति सः 'नित्ययाचनकः ।
 निन्दादिभ्यः स्वार्थे कप् । 'कृषिजीवी' यः प्रतिमिद्वया हस्या
 जीवति, सा चानापदि प्रतिषिद्धा आपद्यपि स्वयं क्रियमाणा
 अन्यतः कार्यमाणापि यथोक्तविधिविग्रहिता प्रतिमिद्धा । कृषिवि-
 धिस्तु "राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानाञ्च विश्वकं । त्रिषड्भागञ्च
 विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्" इत्यादिः स्मृतिकारैः प्रतिपादितः ।
 दोषवशात् सूक्तैकपादः 'स्यौपदी' । यस्य प्रत्यक्षेण दोषो न लक्ष्यते
 सद्भिश्च निन्द्यमानो वृश्यतेऽसौ 'सद्भिर्निन्दितः' । उरभ्याः मेघाः
 पण्यं यस्य स 'औरभ्रिकः' । एवं माहिषिकः । ७. नरः पूर्वोक्तः ।
 सा 'परपूर्व्या' स्त्रैरिण्यदिः, तस्याः पतिः 'परपूर्व्यापतिः' । यो मूत्नेन
 प्रेतान्निर्व्यापयति वहति स 'प्रेतनिर्व्यापकः' । 'विगर्हिताचाराः'
 निन्दिताचाराः । 'अपाङ्क्त्याः' पङ्क्त्यनर्हाः । 'उभयत्र' द्वेवे पित्र्य च
 कर्म्मणि ।

अथाह समन्तः ।

तस्कर-कितवाजपाल-गण-गणिका-गूढ-प्रेष्यागस्यागमि-परिवेत्तु-
 परिवृत्ति-पर्याहित-पर्याधात-पौनर्भवान्ध-वधिर-चारण-क्षौभाव-
 कीर्त्तिवार्द्धुषिक-गरदायि-कूटसाजि-नास्तिक-वधनोपत्युपहतादोक्तु-
 ह्याग्नि-सोमविक्रयविक्रयविक्रेत-पौस्तिक-कथक-कुण्डाग्नि-कुण्डगो-
 कयन्तकार-काण्डपृष्ठ-दुश्चर्म-चण्ड-विद्वग्नि-देवलक-षण्डाकूटप-

तित-प्रायोत्यित-^१भुनखि-किनाग्नि-स्यावदन्-वणिक-शिल्पवादिभूत-
 त्यगीततालोपजौवि-मूल्यांशवत्सरिक-महापथिकाग्नकुट्टक-हीनातिरि-
 काङ्गा विरागवाममश्वापाङ्केयाः । 'तष्करः' सौरः । आजीवनार्थमजाः
 पालयति 'अजपालः' । 'गणः' मनुः । 'गणिका' वेश्या । शूद्रः
 प्रमिदुः । एतेषां 'प्रेय्यः' । शूद्रमेवकप्रतिषेधान्महापदि वर्णाश्रमसे-
 वकस्य द्वाषान्तररहितस्यानुज्ञावगम्यते ।
 यदाह प्रचेताः ।

महदापद्रुतो विप्रः क्षत्रमेवां समाश्रयेत् ।

शूद्रमेवा न कर्त्तव्या प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

अगम्याः परस्त्रियोगच्छन्तीति 'अगम्यागामी' । ज्येष्ठे भ्रातृयुक्ता-
 ताग्याधाने यदि कवीयानम्याहितः स्यात्तदासौ पर्याधत्तेत्युच्यते
 ज्येष्ठस्य पर्याधित इति । एतच्च प्राग्विस्तरेण निर्णीतं । चारणो-
 ऽत्र नग्राचार्यः इतस्ततः कीर्त्तिप्रचारणात् । मर्त्तकविशेषस्य तु
 चारणस्य नृत्योपजौविशब्देन वक्ष्यमाणत्वात् । कृतमलीकं मातु-
 क्करोतीति 'टमाजी' । पञ्चयज्ञानविधाय यो भुङ्क्ते सः 'उपज्ञतादः' ।
 'उत्सृष्टाग्निः' परित्यक्ताग्निः । अतिक्रये तिलयवाः विक्रीणाति
 'अतिक्रयविक्रता' । पुस्तकलेखनकर्मणा जीवति इति 'पौस्तिकः',
 पुस्तकविक्रता वा मूच्येन पुस्तकलेखको वा । विटजगत्सुनाय ददत-
 कथादिकथानां कथयिता 'कथकः' । आसेटनार्थं दुर्गादिषु मन्त्रा-
 मार्थं वा यन्त्रनिष्ठाता 'यन्त्रकारः' । अस्तोपजौषो 'काण्डपृष्ठः' ।
 काण्डपृष्ठः शस्त्रजीवितनामानुशामनस्मरणात् । अन्ये तु काण्डस्पृष्ट
 इति पठन्ति । तस्य स्तवणमुक्तं प्राक् । 'दुय्यम्' दयिकस्थित्यर्थोऽङ्गो ।

‘चण्डः’ क्षिप्रमेहनवर्था, चण्डि वस्त्रापनयन इति चौरादिकोधातुः, चण्डयतीति चण्डः । विद्वद्भिन्नोद्विष्टेषु प्रसिद्धः । तच्च हि शिन्नवृषणाधःशिरायां क्षिद्रं विधाय विटाः सुवर्णघटिकाघटितं मुक्ताफलादि विरचयन्ति । जिदण्डादिघृतमारुह्य तस्मात् परिभ्रष्टः ‘आरूढपतितः’ । मन्यासपूर्व्यकं मरणान्तिकमनशनं ‘प्रायः’ । “मन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः” इति त्रिकाण्डश्रवणात् । प्रायं परित्यज्योत्यतः । ‘किलाशी’ सिम्भरोगौ । ‘वादिचं’ आतोद्यं । ‘नृत्यं’ नर्तनं । ‘गीतं’ गानं । ‘तालः’ चञ्चत्पुटादिः, एतद्विद्याप्रावौढ्येन यो जीवति । धनलिप्सया नञ्चाद्यादेशकः ‘मून्यसांवत्सरिकः’ । उक्तञ्च मनुना । “तिथिं परस्य न ब्रूयान्नञ्चाणि न निर्दिशेत्” इति । ‘महापथिकः’ समुद्रपथचारी नित्याध्वगो वा । ‘अश्वकुट्टकः’ प्रामादादिनिर्माणाय पाषाणतलकः । ‘होनाङ्गाः’ स्वप्नादयः । ‘अधिकाङ्गाः’ षडङ्गुलिप्रभृतयः । विविधमाञ्जिष्ठादिरागयुक्तासप्तः ‘विरागवासप्तः’, जिदण्डग्रहणं विना लोकवञ्चनार्थं गैरिकादिरक्तवासप्तो वा ।

आह च यमः ।

अपाङ्गैया द्विजास्थान्ये ताम्ने निगदतः प्रहण ।
 येभ्यो दत्तं न देवानां न पितॄणाञ्च कर्मकृत् ॥
 काणाः कुळास्य षण्डास्य कृतघ्ना गुरुतन्पगाः ।
 ब्रह्मघ्नास्य सुरापास्य स्तेना गोघ्नास्यकित्सकाः ॥
 राक्षकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणस्य ये ।
 ग्रामकूटास्तुलाकूटाः क्षिप्तिनो ग्रामयाचकाः ॥
 वृषक्षौभिः प्रपौताश्च श्रेष्ठीराजन्वयाजकाः ।

राजभृत्याभ्यवधिरभूकखल्वाटपङ्कवः ॥
 कलोपजीविनस्यैव ब्रह्मविक्रयिणस्य ये ।
 दण्डध्वजास्य ये विप्रा गामकृत्यकरास्य ये ॥
 आगारदाहिनस्यैव गरदा वनदाहकाः ।
 कुण्डाग्निनो देवलकाः परदाराभिमर्षकाः ॥
 श्वावदन्ताः कुनखिनः शिन्पिनः कुष्ठिनस्य ये ।
 वणिजो मधुहन्तारो हस्त्यश्मदमका द्विजाः ॥
 कन्यानां दूषकास्यैव ब्राह्मणानाञ्च दूषकाः ।
 सूचकाः पोषकास्यैव कितवास्य कुशौलवाः ॥
 समयानाञ्च भेत्तारः प्रदाने यं च वारकाः ।
 आज्ञाविका मार्हिषिकाः सर्वविक्रयिणस्य ये ॥
 वैष्णवीषु च ये मक्ताः शलाकादाहिनस्य ये ।
 धनुःकर्त्ता धूतवृत्तिर्मित्रभूक् शठ एव च ॥
 हवुकर्त्ता तथा वर्ज्या यस्याद्येदिधिषूपतिः ।
 पाण्डुरोगी गण्डमाली यन्त्री च भ्रामरी तथा ॥
 पिशुनः कूटमाली च दीर्घरोगी वृथाश्रमी ।
 प्रव्रजोपनिवृत्तस्य वृथाप्रव्रजितस्य यः ॥
 यस्तु प्रव्रजिताज्ज्ञानः प्रव्रज्यावमितस्य यः ।
 तावुभौ ब्रह्मचण्डालावाह वैवस्वतो यमः ॥
 राज्ञः प्रेक्षकरो यस्य ग्रामस्य नगरस्य च ।
 समुद्रयात्री वार्त्ताशौ केनविक्रयिणस्य ये ॥
 श्वकौर्णी च वीरघ्नो गुरुघ्नः पिष्टदूषकः ।

गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानाञ्चैव याजकः ॥
 मद्यपश्च कदर्थश्च मद्य पित्रा विवादकृत् ।
 दाण्डिको बन्धुकीभक्ता त्याक्तात्मा दारदूषकः ॥
 मद्भिश्च निन्दिताचारः^(१) स्वकर्मापरिवर्जितः ।
 परिवृत्तिः परिवेत्ता भृत्याचार्यो निराकृतिः ॥
 शूद्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यश्च नास्तिकः ।
 दुष्टस्तु दारकाचार्यो मानकृत्तैलिकस्तथा ॥
 चौरा वाङ्मूषिका दुष्टाः परस्वानाञ्च नाशकाः ।
 चतुराश्रमवाह्याश्च य चान्ये पङ्क्तिदूषकाः ।
 इत्यतैर्लक्ष्यैर्युक्तास्तान् द्विजान् न नियोजयेत् ॥

'गुरुत्पण्यः' गुरुभार्यागामी । पौरोहित्यार्थं यज्ञार्थं वा राष्ट्रं
 वशीकर्तुं कामयते सः 'राष्ट्रकामः' । ग्रामं कृतयति हनयतीति
 'ग्रामकृतकः' । बह्विभरालौक्यवहारैर्ग्रामद्रव्यं भक्षयतीत्यर्थः । अलौक-
 तुन्नाव्यवहारेण वक्ष्यिता 'तुलाकृतः' । दृषन्त्या प्रपीतोऽसहचुम्बितः
 'दृषलौप्रपीतः' । 'अण्यः' सुवर्णकाराद्याः प्रकृतयः, तामां याजकः 'अणौ-
 याजकः' । कलया सुवर्णद्वया जीवतीति 'कलोपजीवी' । चतुर्षष्टि-
 कलोपजीवी वा । ब्रह्मणो वेदस्य पुत्रस्य वा विकेता 'ब्रह्मविक्रयी' ।
 जीविकार्थं ब्रह्मविद्योपदेष्टा वा । यो महापराधो राजा च पदाद्यहनेन
 कृतदण्डः सः 'दण्डध्वजः' उच्यते । मधुगहणाय मधुमक्षिकोपघाती
 'मधुहन्ता' । 'सूचकः' परदोषज्ञानोपायप्रयोक्ता । अन्येन प्रकाशितं
 परदोषं पुष्पाति सम्मूढवचनेन वृढयति । राजादिकृता व्यवस्थाः

‘समयाः’ । अजाविकेन जीवन्तीति ‘अजाविकाः’ । एवं माहिषिकाः ।
 व्यभिचारिणौपत्रा वा । ‘वैष्णवीषु’ इन्द्रजालादिमायासु, ‘मक्ताः’
 निषण्णमतयः । ‘शलाका’ शस्त्रं, ‘दाहः’ अग्निकर्म, ताभ्यां ये भैषज्यमा-
 चरन्ति ते ‘शलाकादाहिनः’ । अपकारशीलः ‘शठः’ । ‘इषुकर्त्ता’ शराणां
 कर्त्ता । यः शास्त्राविहितेष्वग्नेषु वर्त्तते स ‘व्याअग्नी’ । प्रव्रज्यां
 विधास्यामीति सङ्कल्प्य प्रव्रज्यां न कुरुते स ‘प्रव्रज्योपनिवृत्तः’ । यस्तु
 वैराग्यादिकमन्त्ररेणैव प्रव्रजति सः ‘व्याप्रव्रजितः’ । प्रव्रजितेनोत्पादितः
 ‘प्रव्रजिताज्जातः’ । विधिवत्प्रव्रज्यां स्वीकृत्य ततः परिभ्रष्टः ‘प्रव्रज्याव-
 मितः’ । वार्त्तया छषिवाणिज्यादिरूपया वैश्यवृत्त्या यो जीवति सः
 ‘वार्त्ताशी’ । यो वा निगूढप्रचारेण सकललोकवृत्तान्तमधिगम्य राज्ञे
 निवेदयति सोऽपि वार्त्ताजीवनाद्वार्त्ताशी पुरुष इति लोके प्रसिद्धः ।
 वान्ताशीति वा पाठः । तल्लक्षणमुक्तं संज्ञाप्रकरणे । ‘केशविक्रयो’ चाम-
 रादिविक्रता । ‘वैरघ्नः’ बालहन्ता । अश्वीरामिव मामयमित्यस्याः श्रुते-
 रबालामिव मामयमिति नैरुक्तिव्याख्यानात् । ‘पृगयाजकः’ समानजा-
 तीयानामपि समानव्यवसायानां समूहः पृगस्तस्य याजयिता ‘पृगया-
 जकः’ । कर्त्तृलक्षणमुक्तं । अपराधप्रयोज्यदण्डाधिकृतः ‘दारण्डकः’ ।
 ‘बन्धुकीभर्त्ता’ पुंशुलोपतिः । ‘त्यक्तात्मा’ कृतात्मघाताद्यमः । सुखसु-
 खादिना पुरुषान्तरभयोजनेन वा कुलस्त्रीणां दृषयिता ‘दारदृषकः’ ।
 वनितान्तरानुरक्तया पूर्वदाराणां मिथ्याभयोक्ता वा ‘दारदृषकः’ ।
 भृतकाध्यापको भृतकाध्यापितो वा ‘भृत्याचार्यः’ । एवं शूद्राचार्यः ।
 शिशूनामलरपाठको ‘दारकाचार्यः’ । धान्यभृत्यादिमानयवसायेन यो
 जीवति स ‘मानकृत्’ । एषु किञ्चिद्वाप्यातं किञ्चित्कुबोधः ।

ब्रह्मलिखितौ ।

अनृक् तत्करो राजभृत्यो वृत्तारोपकवृत्तिर्गर्दोऽग्निदः श्वागणिकः
शूद्रोपाध्यायो वन्द्यो घाण्टिको देवलः पुरोहितो नक्षत्रादेष्टृप्ति-
र्ब्रह्मपुरुषो मद्यपो ब्रह्मविक्रयी कितवः कूटकारको मानुषपशुविक्र-
यिणश्चेत्यपाङ्ग्लेयाः ।

अनृधौतवेदः 'अनृक्' । श्वगणैः चरतीति 'श्वागणिकः' । यः शूद्र-
घण्टिकादिनिबन्धनपुरःसरेण नृत्यगीतादिना जीवति स 'घाण्टिकः' ।
यो वा महतीं घण्टां वादयन्नेव प्रतिगृहं भिक्षते सोऽपि 'घाण्टिकः' ।
गूर्जरदेशे घण्टाल इति प्रसिद्धः । यो जीवन्मुक्तवेषेण लोकं प्रता-
रयन् द्रव्यमर्जयति स 'ब्रह्मपुरुषः' ।

पैठीनमिः ।

कुनखि-किलाशि-श्यावदन्ताः पित्रा विवदमानस्य यस्य स्त्रीजितः
कुष्ठी क्रीवः कितवोद्वारो दुश्कर्मा सुरागर्भो विद्वप्रजननः पतितः
पिण्डुनः सोमविक्रयी यज्ञवेदविक्रयी वाणिजको यामयाजी मि-
थ्याभिषक्तो वृषल्यामभिजातः परिवित्तिः परिविन्दानो दिधिषू-
पतिः पुनर्भूपत्रः गोलककुण्डाजाविकाश्वोरः काण्डपृष्ठः सेवकस्येत्य-
पाङ्ग्लेयाः । आद्वे चैतान्न भोजयेन्न यज्ञकर्मणि ।

यस्य गृहे प्राधान्येन भार्यैव सर्वव्यवहारान् विधत्ते स च भीतः
सन् तत्पारतन्त्र्येण वर्त्तते स 'स्त्रीजितः' ।

उरुश्च यमेन ।

नाश्रन्ति पितरो दैवे नाश्रन्त्यनृतवादिनि ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिगृह इति ॥

सुरापस्त्रीगर्भसम्भूतः 'सुरागर्भः' कृतप्रायश्चित्तेन सुरापेण जनितो
वा । तीर्थयात्राद्यर्चितधर्मविक्रान्ता 'तीर्थविक्रयी' ।

ज्ञातातपः ।

अग्निष्ठोमादिभिर्यज्ञैर्ये यजन्यत्पदक्षिणैः ।

तेषामस्रं न भोक्तव्यमपाङ्गियाः प्रकीर्णिताः ॥

देवस्रः ।

देवकोशोपजीवी च नास्ति देवस्रको भवेत् ।

अपाङ्गियः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा ॥

मनुः ।

अव्रतैर्यत् द्विजैर्भुजं परिवेष्टादिभिक्षया ।

अपाङ्गियैर्यदन्यैश्च तदै रक्षांसि भुञ्जते ॥

यमः ।

अपाङ्गियो दक्षत्यागु यावत्समनुपश्यति ।

भ्रश्यते तत्फलं तेभ्यो दानञ्चापि विनश्यति ॥

भ्रश्यते तत्फलमिति काम्यस्य भ्रंशः । दानञ्चापि विनश्यतीति
नित्यकर्मभ्रंशः ।

इत्यपाङ्गियाः ।

अथ पङ्क्तिदूषकाः ।

शङ्खः ।

ब्राह्मणा ये विकर्मस्था वैशालप्रतिकाः शठाः ।

हीनाङ्गा द्यधिकाङ्गाश्च विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

कुनखौ श्यावदन्तश्च दुश्चर्मो वृषलीपतिः ।

कुष्ठौ च राजयक्ष्मी च ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

गुरूणां प्रतिकृलाश्च वेदाग्न्युत्सादिनश्च ये ।

गुरूणां त्यागिनश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

अनध्यायेष्वधीयानाः शौचाचारविवर्जिताः ।

शूद्रान्नरमपुष्टाङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

अविहितप्रतिषिद्धकर्मानुष्ठातारो 'विकर्मण्याः' । विस्मृतवेदा-
स्त्यक्ताग्रयश्च 'वेदाग्न्युत्सादिनः' शूद्रदत्तस्यान्नस्य भोक्ताः 'शूद्रान्न-
रमपुष्टाङ्गाः' ।

हार्यैतः ।

चिकित्सक-वृषलप्रेष्य-कारुक-कितव-शक्रीडक-शकुनिजीव-मीन-
घातकावेष्टिक--पौंश्ल-वाङ्मुषिकाहितुण्डिक-प्रत्यवमित--भृतकाध्या-
पकाध्यापित-तैलिक-सूचक-नियामक-कुशीलवादीन् दैवे पित्र्ये च
विवर्जयेत् । नास्तिक-क्रीव-कदर्याक्रीडिनोऽनृतवादिनो जपहोम-
मन्ध्याशौचविवर्जिताः मौव-यौन-मौवमङ्गर-मङ्गौणापुष्टाब्राह्मण-
वृत्तिप्रवबन्धोपजीव-वृषलीपति-शूद्र-ग्रामयाचक-तस्करागारदाहि-
गरद-मोमविक्रयि-गायन-नर्तक-धनुःशरयोजका-अण्डगोद्वौ नराशंस-
प्रघाण्टिक-नलत्रजीवि-महाभ्रिगामि-दीर्घरोगि-महापथिकाः पति-
ताः पतितपुरोहिताश्चानिवर्त्तमानाः पङ्क्तिदूषकाः । 'कारुकः' शिष्यो,
शकुनिभिः श्येनादिभिर्जीवतीति 'शकुनिजीव' । मरणफलकङ्गोवा-
वेष्टन 'आवेष्टः' । आवेष्टेन पशुमंजपनार्थं यो यज्ञं परिक्रीयते स
'आवेष्टिकः' । सङ्गृहीतपुंश्लोऽगुल्केन यो जीवति स 'पौंश्लः' ।
अहितुण्डेन दीव्यतीति 'आहितुण्डिकः' सर्पक्रीडौत्यर्थः । आश्रमा-

त्परिच्युतः 'प्रत्यवसितः' । तैलविक्रयादिना जीवति सः 'तैलिकः' ।
 पोतवाहकः 'नियामकः' । प्रपणस्य नेतेति यावत् । मृगयाशीलः
 'आक्रीड़ी' । खं धनं स्वस्यायं 'सौवः' सचासौ सङ्करस्य 'सौवसङ्करः'
 वृत्तिसङ्कर इत्यर्थः । नृशंस एव 'नराशंसः' यो नरानाशंसति सौति
 सोऽपि 'नराशंसः' । 'महाभ्रिगामी' दीपान्तरगता । भुमूर्धुतया
 प्रस्थितः 'महापथिकः' । महापथात् दूरदेशान्तरादागतो ह्य स
 चाज्ञातकुलशीलत्वात्प्रतिषिध्यते । 'अनिवर्त्तमानाः' प्रायश्चित्तमकु-
 र्वाणाः ।

विष्णुरपि ।

हीनाधिकाङ्गान् विवर्जयेदिकर्मभ्यांश्च वैडालप्रतिकान् दद्या-
 लिङ्गिनो नक्षत्रजीविनो देवलकांश्चिकित्सकांश्चानूठपुत्रान् बह्या-
 जिनो ग्रामश्राजिनः शूद्रश्राजिनो ब्राह्म्यांस्तथाजिनः पर्वकारान् सूच-
 कान् भृतकाध्यापकान् भृतकाध्यापितान् शूद्राक्षपुष्टान् पतितमंयु-
 क्ताननधौयानान् मन्ध्योपासनध्वष्टान् राजसेवकानुग्राम् पित्रा विवद-
 मानान् पितृगुर्वग्निस्राध्यायत्वाग्निमश्नेति आहुते वर्जयेत् ।

ब्राह्मणाय सदा ह्येते कथिताः पङ्क्तिदूषकाः ।

एतां विवर्जयेद्यदात् आहुकर्मणि पण्डितः ॥

'ब्राह्म्याः' पतितभाविणीकाः । 'पर्वकाराः' काण्डकाराः । उग्रसङ्को-
 ऽतिकोपनः इति यावत् ।

आपस्तम्बः ।

श्विची श्रिपिविष्टः परतत्पगाम्यपुत्रः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मणश्चा-

मिति ।

यो विशुद्धजातीयायामपि ब्राह्मण्यां शुद्राच्छूद्रसमानात् ब्राह्म-
णादुत्पन्नः । शूद्रसमस्य लक्षणमुक्तं संज्ञाप्रकरणे ।

देवस्य ।

गोभर्तृविश्वस्तान्मद-प्रव्रजितबन्धुमित्रघातकाः । मातृपितृपुत्रदा-
राग्निहोत्रत्यागिनो यज्ञापहन्ता वृषलौपतिः सोमविक्रयी ब्राह्मो
निःक्रियसेति पतिताः जारोपपतिः कुण्डगोलभर्त्ता दिधिषूपतिः ।
मूढभृतकाध्यापकायाज्ययाजकब्रह्मधर्मदुष्टद्रव्यविक्रयि-कदर्यवर्षसम्भेद-
कानार्यभ्रष्टशौचाधन्यदेवस्यकवाद्वृषिकगोत्रमित्यगिवित्ति-परिवेत्तृ-
कृष्णपृष्ठ-काण्डपृष्ठ-निराकृत्यवकीर्णि-स्तेष्वावरेटकरणागारदाहिनः
षड्विधाः स्त्रीबाह्येत्युपपत्त्यनपत्यकूटोपमाक्षि-पुष्टोपघाति-स्त्रीजित-
चेतुभेदक-तालावचरण-स्त्रोपजीविधर्मपाठका नित्ययाचक-प्राय-
स्त्रितृप्ति-धूर्त्तसाधनिकमृगयुक्तिव-नास्तिक-पिशुन-श्वरवणिक्-
न्दि-पौनर्भवात्मभरि-शुष्कि-समुद्रयायि-कृत्याभिचारशौल-तैलिक-
शास्त्रिक-वैश्वभृतक-कन्यादूषक-भूणघ्न-क्रूर-कुहक-मित्रभुक्-दत्ताप-
व्ययि-समयभेदक-वाग्दण्डपरुषाशक्त्यशिन्यिक-हस्त्यारोहाश्च बन्धका-
सेति पातनीयकाः अष्टाभिः पापरोगैरभिभूता विकलेन्द्रिया
चौनाङ्गा अधिकाङ्गासेति पङ्क्तिदूषकाः । उन्मादस्त्वग्दोषो राज-
चक्ष्मा श्वासमधुमेहोभगन्दरमम्भरीत्यष्टौ महारोगाः । जडान्ध-काण-
वधिर-कुणिः इति विकलेन्द्रियः । उभयभागक्लेदा दुष्टव्रणाः पापिष्ठ-
तमासेति ।

एते षड्विधाः प्रोक्ता वर्जनीया नराधमाः ।

स्नसंज्ञालक्षणास्ते स्युर्विशेषस्याच दृश्यते ॥

तथा ।

एते दुर्ब्राह्मणाः सर्वे कमनः समुदाहृताः ।
 कर्मणा योनितस्त्रैव देहदोषैश्च कुम्भिताः ॥
 एतेषां कर्मदोषेण पतिता ये नराधमाः ।
 यान्ति ते निरयान् घोरान् त्यक्ताः सङ्घिरिहैव च ॥
 योनिदोषेण ये दुष्टा ये च दोषैः प्ररीरजैः ।
 इहैव वर्ज्यन्ते तेषां भवेदनपराधिनां ॥
 कृतघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिकः कुष्ठकः शठः ।
 मित्रघ्नश्चेति सर्वेषां विशेषास्त्रिखास्तथाः ॥
 सर्वे पुनरभोज्याः स्युरदानार्हाश्च कर्मसु ।
 ब्रह्मभावास्त्रिस्तास्य पापदोषवशान्मुगाः ॥

घातकशब्दो गवादिभिः सप्तभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । माता-
 दिभ्यश्च पञ्चभिस्त्यागिशब्दः । तच्च मातापितरौ बद्धौ पुत्रः त्रिष्टु-
 दाराः साधव इति ज्ञेयम् ॥

‘यज्ञापहन्ता’ यज्ञविघ्नकारी, नित्यनैमित्तिकयोरकर्त्ता ‘निष्क्रियः’ ।
 ‘गोत्रस्य’ वैधवेयस्य, ‘भर्त्ता’ पुत्रत्वेन स्त्रीकर्त्ता, ‘गोत्रभर्त्ता’ । मूढवर्ण-
 सम्भेदकस्तु ‘अन्यगोत्रभित्’ । कृष्णपृष्ठमुच्छ्वावरेटकरणानां लक्षणानि
 संज्ञाप्रकरणे दृष्टव्यानि । ब्रह्मैव धर्मेयस्य स ‘ब्रह्मधर्मा’ ब्रह्मविष्णु-
 व्याजेन सकलधर्मत्यागौत्थर्यः । ‘अभार्यः’ अग्निष्टः । ‘निरुतः’ कृष्ण-
 प्रयोगपरः । पृष्टोपघातौ ‘पृष्ठघातकः’, परेले घातोपायप्रयोक्तृत्थर्यः,
 यमरीपुच्छकृन्ता वा बलीवर्दपुच्छोत्पाटनेन बाणिज्यादिकर्त्ता वा ।
 ‘तालावचरणः’ तालवादकः, सरतेभञ्जणार्थत्वात्तालफलस्य तालनि-

र्यासस्य भलयिता वा । अतिस्वत्यविहितानां धर्माणामथेता 'धर्म-
पाठकः' । प्रायश्चित्तोपदेशलब्धेन प्रायश्चित्तप्रत्यान्वायभूतेन वा
परप्रायश्चित्ताचरणलब्धेन वा द्रव्येण वृत्तिर्जीवनं यस्यासौ 'प्रायश्चि-
त्तवृत्तिः' । 'धूर्तः' वसुकः । तुरगादिसाधनेष्वधिष्ठितः 'साधनिकः' ।
'मृगयुः' पापद्विर्व्यसनौ । देवपिशादिभ्योऽप्रदाय निजोदरभरणमा-
चपरायणः 'आत्मभरिः' । 'भ्रूणघ्नः' गर्भघाती । 'कुहकः' दाम्भिकः ।
'दत्तापव्ययो' परैर्दत्तस्य धनस्यासद्वायकर्त्ता ।

यमः ।

अपक्लिपावनः पङ्क्त्या यावत्समनुपश्यति ।

भ्रश्यते तत्फलं तस्माद्दर्शनात्तस्य दुर्मतेः ॥

तथा ।

यावतो ब्राह्मणान् पङ्क्त्या वीक्षते शूद्रयाजकः ॥

निरर्थकस्तु तत्सर्वं दातुर्दानं न संशयः ॥

मनुः ।

यावतः संस्पृशेदङ्गैः ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः ।

तावता न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम् ॥

अङ्गस्पर्शोऽत्राविवक्षितः वीक्षत इति यमेनाभिधानात् । पूर्त्ते
भवं 'पौर्त्तिकं' वक्षिर्वेदिदानोद्भवं फलं ।

तथा ।

अपाङ्क्त्या यावतः पङ्क्त्यो भुञ्जानामनुपश्यति ।

तावता न फलं तेषां दाता प्राप्नोति बालिशः ॥

'बालिशः' मूर्खः ।

वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्विची शतस्य तु ।

पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥

अन्धस्य दर्शनाभावात्तत्सन्निधानमनेन लक्ष्यते । अतो यावान्
देशश्चक्षुस्ततो दृष्टिगोचरस्तावतो देशादगावृतादन्धो नोपासनीय
इत्यर्थः । तत्र 'पापरोगी' कुष्ठौ ।

यमः ।

षष्टिं काणः शतं षष्टः श्विची यदनुपश्यति ।

शतस्य पाण्डुरोगी च सहस्रं पतितस्तथा ॥

दूषयतीति शेषः । मङ्गलाभेदो दोषतारतम्येन प्रायश्चित्तभेदार्थः ।

महाभारते ।

पङ्क्तिद्वयास्तु ये राजन् कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु ।

कितवोभूण्हा यस्मी परिवेत्ता निराकृतिः ॥

यामप्रेष्यो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी ।

आगारदाहो गरदः कुण्डाहो सोमविक्रयी ॥

सामुद्रिको राजभृतस्तैलिकः कूटकारकः ।

पिचा विवदमानस्य यस्य चोपपतिर्दहे ॥

अभिग्रस्तस्तथा स्तेनः शिन्धुं यस्योपजीवति ।

पर्वकारस्य सूची च मित्रभुक् पारदारिकः ॥

अन्नतानामुपाधायः काण्डपृष्ठस्थैव च ।

परिवित्तस्य योऽपि स्यात् दुस्यर्था गुरुतत्पणः ॥

कुञ्जीलवो देवस्तको नक्षत्रैर्यस्य जीवति ।

एतानि विजानीयात् ब्राह्मणान् पङ्क्तिद्वयकान् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मित्रधुक् कुमखी क्लीवः क्षयी श्वित्री वणिकपथः ।
 श्वावदन्तोऽथ खल्वाटः काणोऽन्धो बधिरोजडः ॥
 मूकः पङ्गुः कुणिः षण्डोदसर्मा व्यङ्ग-कैकरौ ।
 कुष्ठी रक्तेक्षणः कुङ्कोवामनोविकटोऽलसः ॥
 मित्रशत्रुर्दुष्कुलीनः पशुपालो निराकृतिः ।
 परिवृत्तिः परिवेत्ता परिवेदनिकासृतः ॥
 वृषलीपतितत्पुत्रः^(१) आश्रयाद्भुस्य भुगदिजः ।
 वृषलीपुत्रसंस्कर्त्ता अगृधोदिधिषूपतिः ॥
 भृतकाध्यापकोयस्य भृतकाध्यापितस्य यः ।
 शूनीसुतेमपोष्ट च मृगयुः सोमविक्रयी ॥
 अभिज्ञस्तस्तथा स्तेनः पतितोवाद्दुषिः ऋठ ।
 पिशुनोवेदमन्थागी दाराघ्नित्यागनिष्ठुरः ॥
 राज्ञः पुरोहितोभृत्यो विद्याहीनोऽथ मन्त्रगौ ।
 दिधिषुः किङ्करः कूरो मूढोदेवचक्रस्थाय ॥
 नक्षत्रसूचकस्यैव पर्वकारस्य गर्हितः ।
 अयात्रयाजकः षण्डोर्गर्हितोऽन्ये च येऽधमाः ;
 न ते आङ्गे निष्कोक्या दुष्टं स्यात्पङ्क्तिदूषकाः ॥

कूर्मपुराणे ।

दसर्मा कुमखी कुष्ठी श्वित्री च श्वावदन्तकः ।
 मद्यपो वृषलीमक्तो धूणहा दिधिषूपतिः ॥

(१) वृषलीपतितत्पुत्र इति ख० ।

आगारदाही कुण्डाशी सोमविक्रयिणो दिजाः ।

परिवेत्ता हिंस्रस्यैव परिविम्बिर्निराकृतिः ॥

पौमर्भवः कुसीदस्य तथा मन्त्रसूचकः ।

गीतवादित्रशूरस्य व्याधितः काण एव च ॥

हीनाङ्गस्यातिरिकाङ्क्षा ह्यवकीर्णौ तथैव च ।

अस्रदूषी कुण्डगोलावभिग्रस्तस्य देवलः ॥

मित्रभुक् पिशुनस्यैव निम्नं भार्यानुवर्त्तितः ।

मातापित्रोर्गुरोस्त्यागी दारत्यागी तथैव च ॥

गात्रभुक् भ्रष्टशौचस्य काण्डपृष्ठस्यैव च ।

अनपत्यः कूटसासी याचकोरङ्गजीवकः ॥

समुद्रयायी कृतहा तथा समयभरकः ।

वेदनिन्दारतस्यैव विशेषात्पङ्क्तिदूषकाः ॥

सर्वं पुनरभाज्यास्त्रास्तथानर्हास्य कर्मसु ।

ब्रह्माचाराभिग्रस्तास्य वर्जनीयाः प्रथमजतः ॥

शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः सन्ध्योपामनवर्जितः ।

महायज्ञविहीनस्य ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

अधीननाशनस्यैव^(१) स्नानमौनविवर्जितः ।

तामसा राजसस्यैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

इति पङ्क्तिदूषकाः

अथ प्रकीर्णकाः ।

तथ गौतमः ।

(१) अधीतनाशनस्येति ख० ।

न भोजयेत् स्नेह-क्लृप्त-पतित-तदृत्ति-नास्तिक-वीरहायेदिधिषू-
 दिधिषूपति-स्त्रीयामयाजकाजपालोत्सृष्टाग्नि-मद्यपकुचर-कूटसाचि-
 प्रातिहा-कानुपपतिर्यस्य^(१) च स-कुण्डाग्निसेमविक्रयगारदाहि-गरदा-
 वकीर्णि-गणप्रेष्यागम्यागामि-हंस-परिविस्ति-परिवेत्-पर्याहित-पर्या-
 धाढ-त्यक्तात्मदुर्बलि-कुमखि-श्वावदन्त-पौनर्भव-कितवाजाप-राजप्रेष्य
 प्राति-रूपिक-द्रुद्रापति-निराकृति-विलासि-कुसीदि-बणिक्-शिल्प-
 जौवि-ज्याशील-वादित्र तालनृत्यगीतशीलान्पित्रा चाकामेन विभक्तां-
 श्चिह्नं सैकसगोत्रांश्च ।

तेभ्यः पतितेभ्यो वृत्तिर्यस्य सः 'तदृत्तिः' । 'वीरहा' राज-
 हन्ता । स्त्रीणां यामस्य याजकः 'स्त्रीयामयाजकः' । प्रतिहार एव
 'प्रातिहारिकः' ऐन्द्रजालिको वा । 'उपपतिर्यस्य' इति । यस्य भार्या
 नित्यं व्यभिचारिणीत्यर्थः । 'त्यक्तात्मा' प्राणत्यागे कृतप्रयत्नः ।
 'अजापः' गायत्र्यादिजपरहितः । 'प्रातिरूपिकः' द्रव्याणां कृतप्रति-
 कृतिकर्त्ता । 'ज्याशीलः' आयुधाभ्यासरतः । ये चानिच्छन्तेऽपि पितु-
 गृहहाङ्गागं गृह्येतवन्तः ।

याशवल्लभः ।

रोगी क्षीमातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

मृतकाध्यापकः क्लृप्तः कन्यादूष्यभिश्चस्तकः ॥

मित्रभुक् पिशुनः सेमविक्रयी परिविन्दकः ।

मातापित्रोः गुरोस्त्यागी कुण्डाग्नी बधलात्मजः ।

परपूर्वापतिस्नेहः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥

(१) समुपपतिर्यस्येति पाठान्तरं ।

कश्चपः ।

दारमिभूतलहमंश्च व्यङ्गाश्रलवसूचकान् ।

वर्जयेद्ब्राह्मणानेतान् सर्वकर्मसु यत्नतः ॥

नागरखण्डे ।

अमर्हा ये च निर्दिष्टास्तानेतान् शृणु वस्मि ते ।

हीनाङ्गानधिकाङ्गांश्च सर्वभक्षान्निराक्षीतान् ॥

श्वावदन्तान् वृथावेदान् वेदविक्रयकारकान् ।

वेदविप्रावकान् वापि वेदशास्त्रविवर्जितान् ॥

कुलखान् रोगमंथुकान् द्विर्गन्तान् परहिंसकान् ।

जनापवादमंथुकान् नास्तिकाननृतानपि ॥

वार्द्धिकान् विकर्मस्थान् शौचाचारविवर्जितान् ।

अतिदीर्घान् लृष्टान् वापि मूलानप्यतिलोमशान् ॥

निर्लोमान् वर्जयेच्छ्राद्धे य इच्छेत् पितृतर्पणं ।

परदाररतश्चैव तथा धो वृषलीपतिः ॥

शठोमलिमुचोलोभी^(१) राजभृच्छून्यवृत्तयः ।

सगोत्राद्याश्च समूतस्तथैकप्रवरासु च ।

कनिष्ठः प्राकृताधानः कृतोदाहस्तपङ्कयः ॥

तथा ।

प्राग्दीक्षितोयः कनिष्ठः मन्थश्यापजमंयुजं ।

मातापित्रपरित्यागी तथा च गुरुतत्पगः ॥

निर्दोषा यस्त्वज्रेत्यर्की कृतोदाहस्त कर्षकः ।

शिल्पजीवी प्रमादी च पण्यजीवी धृतायुधः ।

एतान् विषयच्छास्त्रे येषां न ज्ञायते कुलं ॥

वायुपुराणे ।

वर्जनीयान् वक्ष्यामि गदतो मे निबोधत ।

कितवे मद्यपो यस्मी पशुपालो निराकृतिः ॥

यामप्रेक्ष्यो वद्विषिको गायनो वणिजस्तथा ।

आगारदाहो गरदः कुण्डाग्नी सोमविक्रयी ॥

समुद्रयायी दुश्कर्मा तैलिकः कूटकारकः ।

पित्ता विवदमानस्य यस्य सोपपतिर्गृहे ॥

अभिज्ञस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यद्योपजीवति ।

सूचकः पापकारी च यस्य मित्रेषु द्रुह्यति ॥

गणयासनकसैव नास्तिको वेदवर्जितः ।

उन्मत्तः पाषण्डशठो भूण्हा गुरुतन्पगः ॥

भिषक्जीवी प्रेषणिकः परस्त्रीं यस्तु गच्छति ।

विक्रीणाति च यो ब्रह्म व्रतानि च तपांसि च ॥

नष्टं स्यान्नास्तिके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।

निक्षेपहारिणे चैव कितवे वेदनिन्दके ॥

तथा बाणिजके चैव कारुके धर्मवर्जिते ।

भस्मनीयं हृतं द्रव्यं दत्तं पौनर्भवे द्विजे ॥

मत्स्यपुराणे ।

एते भोक्त्याः प्रयत्नेन वर्जनीयान्निबोध मे ।

पतिताभिज्ञस्त-क्लीवान्ध-पिशुन-स्यङ्ग-रोगिणः ॥

कुनखी श्यावदन्तः श्विचि-कुण्ड-गोल-जटाधरान् ।

परिवित्तिर्विमुक्ताभ्या मन्तोक्तवक्रताः ॥

विडालव्रत-वृत्तिघ्न-दम्भि-देवलकादयः ।

कृतघ्ना नास्तिकासद्वन्मृच्छदेशनिवासिनः ॥

त्रिशङ्कुकरवीरान्ध्राः शीनद्रविडकुङ्कणाः ।

एतांस्तु वर्जयेत् सर्वान् आहुकालेषु धर्मवित् ॥

मौरपुराणे ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च मौराष्ट्रान् गूर्जरांस्तथा ।

अभीरान् कौङ्कणांश्चैव द्राविडान् दक्षिणापथात् ।

आवक्यान् मागधांश्चैव ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेत् ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अथ ब्राह्मणानां हानोपादानहेतुभूतदोषगुणपरिज्ञानार्थं परी-
क्षेयते तत्र महाभारते ।

आहुषु च महाराज परीक्षेद् ब्राह्मणान् बुधः ।

कुलशीलवयरूपैर्विद्यया विनयन च ॥

कुलादिग्रहणं आहुभोजनयोग्यतामात्रापलक्षणाये ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

तस्मात् परीक्षिते देयं पात्रभूते द्विजस्य च ।

कष्टः आहुविधिर्नित्यं जायतेऽसौ बहुष्कलः ॥

यतोऽयं आहुविधिः 'बहुष्कलः' तेनाप्यन्यतमेनापि दोषेण
पराङ्मुखी भवितुमिच्छति, अतः षण्डपायाद्वार्तुषिकदेशमवैडाल-
प्रतिकृतादिदोषनिराकरण-पूर्वकं वेदविद्याप्रतशीलादिमन्त्रेण पात्र-

तथा परीक्षिते द्विजन्तानि आद्भुन्देयं । तथायं विधिर्देशकालक्रिया-
द्रव्यकर्तृभोक्तृगतमन्यमपि दोषमवाप्य नश्यति । तथा क्लृप्ताहि-
आद्भुविप्रकर्तृरक्षःसञ्चारदारभतदर्निवारानेकसुखमच्छिद्रवान् । अतः
कष्टानुग्रहाः । अतः स पङ्क्तिपावनैस्त्रिणाचिकेतादिविशेषणयुक्तैर्यागनि-
ष्टैश्च निष्किद्रः क्रियते ।

तदुक्तं ।

षष्ठच्छिद्रः पुरा प्रोक्तः पैत्रो यज्ञो महर्षिभिः ।

निष्प्रत्यूहश्च निष्किद्रो जायते योगिदक्षयेति ॥

अतः पङ्क्तिपावनार्थं ब्राह्मणं परीक्षेत ।

अथ परीक्षायां मनुशातातपाभ्याङ्गुणोपदेशः क्रियते ।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगं ।

तीर्थन्तद्व्यकथ्यानां प्रदाने मोऽतिथिः स्मृतः ॥

परीक्षेत दूरादिति आद्भुकालात् पूर्वं दूरतरे काले परीक्षेत,
तत्काले हि परीक्षा क्रियमाणा ब्राह्मणस्य खेदं जनयेत् । अथवा न
स्वयं साक्षात्परीक्षां कुर्वीत । किन्तु पुरुषान्तरेण कारयेत् । यथा
मामयमस्मै कार्याय परीक्षत इत्येवं ब्राह्मणो नोपलक्षयेत् । अथवा
दूरान्माहृतः पितृतश्च दशपुरुषं त्रिपुरुषं वा वेदपारगत्वं परीक्षेत ।
अथ पितृवंशे मातृवंशे च दश त्रयो वा पुरुषा वेदपारगत्वेन विख्याताः
स्वयं च वेदपारग इत्येवंविधा परीक्षा आद्भेऽवश्यं विधीयेत्यर्थः ।
अतएव दशोभयतः ओञ्जिया इति हारीतव्यासाभ्यामुक्तं ।

मातापित्रोर्यस्य वंशाः ओञ्जिया दश पुरुषाः ।

ब्रह्मकायाभिगामी च धर्मपत्नीषु चः सदा ॥

शङ्कलिखितावप्यारुतः ।

यस्य दशपुरुषाः मातृपितृवंशाः श्रोत्रिया ज्ञायन्ते विद्वांसः स्नात-
काश्चेति पङ्क्तिपावना भवन्तीति ।

दशपुरुषानवगतौ पुरुषत्रयपरीक्षापि ष्ठागमेयेनाका ।

सर्वस्वक्षणसंयुक्तं विद्याशीलं गुणान्वितं ।

पुरुषत्रयविख्यातं सर्वं आदौ प्रकल्पयेदिति ॥ ६

वेदविहितकर्म्मवेदनं 'वेदः', तस्य पारः समाप्तिस्तं गच्छति
स 'वेदपारगः' इति मेधातिथिः । अतो मन्त्रसंहिताब्राह्मणमात्रा-
ध्यायी श्रोत्रियशब्दवाच्यो वेदपारगः । वेदपारगग्रहणं पङ्क्तिपावम-
गुणानामुपलक्षणार्थं । तौर्थं तद्व्यक्यातामिति 'तौर्थं' तौर्थमिव ।
यथा तौर्थेनावतरणमार्गेणोदकार्थिनोगच्छन्त उदकं लभन्ते, एवं
तादृग्विधब्राह्मणगतानि ह्य्यकथानि पितृन् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
प्रदाने मोऽतिथिर्गति प्रसङ्गादिदमुच्यते । स एवंविधब्राह्मणोन्य-
स्मिन्नधिप्रकृष्टे गोभूमितिलहिरण्मृदादिदानेऽतिथिर्भवति । यथातिथये
स्वयमुपस्थिताय निर्व्विकल्पिततया दत्तमन्नं महाफलमेवमीदृशाय
ब्राह्मणाय ह्य्यकथ्ये निर्व्विकल्पे दत्ते महाफले भवत इत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

दृरादं परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

इष्टान् वा यदि वानिष्टान्तांस्त तस्कालमानयेत् ॥

'इष्टान्' मित्राणि, 'अनिष्टान्' शत्रून् । पृथ्वमेव दूरतरकाले
परीक्षितानां तेषामानयनं तस्काले कर्म्मकाले कर्म्मव्ययम् ।

यमस्तनौ ।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणां स्वरितव्रतान् ।
स्वविराजन् तपस्विनो दान्तानिष्टान्वा यदि वेतरान् ॥

तथा ।

पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
शरीरप्रभवैर्देवैर्विशुद्धां स्वरितव्रतान् ॥

‘पूर्वं’ आद्वदिनात् प्रागेव । ‘शरीरदोषाः’ काण्त्वकुणित्वादयः ।
‘व्रतानि’ ब्रह्मचर्यादीनि ।

यदाह देवलः ।

ब्रह्मचर्यं सत्यवचनं मधुमांसविवर्जनम् मौनमयाचनमृतुकालाभि-
गमनमेवमादीनि व्रतानीति ।

आह उग्रनाः ।

तच्चादित एव पाचपरीक्षा कार्या पाचमिति शोभनस्याख्या
भवति ।

ननु ब्राह्मणपरीक्षानिवेधपराय्यपि वचनानि दृष्टान्ते भविष्यत्पुराणे ।

आदित्य उवाच ।

एवमेव न सन्देहो यथा वदसि खेचर ।
समाप्येतन्मतं वीर ब्राह्मणं न परीक्षयेत् ॥
सर्वदेवमयं विप्रं सर्वलोकमयं तथा ।
तस्मात् संपूजयेद्देव न गुणं तस्य चिन्तयेत् ॥
केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान् विनतात्मज ।

आह विश्वामित्रः ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत कदाचिदपि बुद्धिमान् ।

दाहन् परीक्ष्य दत्तानि नयन्ति नरकं भुवं ॥

परीक्षामनुमन्येत यः प्रतिघहल्लिप्सया ।

निरये कर्षचण्डालः पण्यतेऽसौ दिजाधमः ॥

यो दाहभिः कियमाणामात्मनः परीक्षां प्रतिघहीतानुजानीते,
परीक्षध्वं मां गुणवानस्मि चेत्ततो यदभिरुचितं तत् प्रदीयतामिति ।
असौ कर्षचण्डालो नरके पण्यते भुवं । तदेवं परीक्षाकर्त्तुमन्वो-
दाहप्रतिघहीनोः प्रत्यवायश्रवणं परीक्षाविधेर्विदुमिति । नैव दोषः ।
निषेधवाक्यानां साक्षात्परीक्षणविषयत्वात् । कस्मिन् द्वेषे जातोऽसि
कीदृशस्ते कुलं किमधीषे किं शुकुवान् असीत्येवं प्रश्नप्रतिवच-
नाभ्यां यत्परीक्षणं तदेभिः प्रतिषिध्यते ।
तदाह गोभिलः ।

कीदृशस्त्वमिति ब्रूयात् किं वेत्सीत्यपि योदिजः ।

संवत्सरायुतं साक्षमन्धे तमपि मज्जति ॥

आह गौतमः ।

दाता तु यो दिजं पृच्छेदधीतश्च श्रुतं कुलं ।

यद्य तस्मै प्रतिश्रूते तावुभावपि नारको ॥

बृहस्पतिः ।

अधीतेस्मिन्निदं दास्ये इत्युक्ते यस्तु दुर्मतिः ।

पठेत् शास्त्राणि वेद वा स प्रेत्य श्वाभिजायते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नानुयोगोऽस्ति वेदानां योनयुक्ते स पापकृत् ।

भोक्ता वेदफलाङ्गस्येदाता दानफलान्नया ॥
भविष्यत्पुराणे ।

अनुयोगेन योदद्याद्ब्राह्मणाय प्रतिग्रहं ।
स पूर्व्वं मरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरं ॥
अध्ययनादिविषयः प्रश्नः 'अनुयोगः' ।

वेदान्तराणि यावन्ति नियुक्त्यादर्थकारणात् ।
तावतीर्भूणहत्या वै वेदविक्रयमाप्नुयात् ॥
साक्षात्परीक्षणमन्तरेण प्रकारान्तरेण तु परीक्षायां न कश्चि-
द्दोषः । गुणवते दानविधानात् । गुणवत्तायाश्च परीक्षया विना
दुर्ज्ञेयत्वात् ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे ।

अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रावेक्षणमण्वपि ।
अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेन वै द्विज ॥
सदोषेऽपि तु निर्दोषं सगुणेऽतिगुणावहं ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु ।
पित्र्यं कर्मणि तु प्राज्ञः परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

एतत्तु आद्वयतिरिक्तान्नदानविषयं । आद्वे परीक्षाया विहित-
त्वात् ।

तदाह मनुः ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।
पित्र्ये कर्मणि तु प्राज्ञः परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

शङ्करः ।

ब्राह्मणाश्च परीक्षेत दैवे कर्मण्यतन्द्रितः ।

पित्र्ये कर्मणि संप्राप्ते युक्तमाहुः परीक्षणं ॥

अत्र ब्राह्मणपरीक्षायां शङ्खलिखितौ ।

आहुः परीक्षा न दैवे ।

विष्णुः । दैवे कर्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत यद्वात् परीक्षेत पित्र्ये ।

अत्र ब्राह्मणपरीक्षायां गौतमः ।

हविःषु चैवं दुर्गालादीन् आहु एवैके ।

‘हविःषु’ दैवकर्मसु । बलवचनं व्याप्यर्थः । केवलं पित्र्याङ्गभूते दैवेऽन्येष्वपि दैवेषु ओत्रिया भोजनीयाः स्नादयो वर्ज्याः । दुर्गालादारभ्य येऽनुकान्तास्ते तु आहुणव वर्ज्याः न दैव इत्येकेषां मतं । वायुपुराणे ।

न ब्राह्मणान् परीक्षेत मदा दैवे तु मानवः ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये तु श्रूयते वै परीक्षणं ॥

महाभारते ।

ब्राह्मणाश्च परीक्षेत तत्रियो दानधर्मवित् ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्याय्यमाहुः परीक्षणं ।

देवताः पूजयन्तौह दैवेमेवैह तेजसा ॥

दैवेन तेजसा संरक्ष्यमाणाः सन्तः पूजयितारो देवताः पूजयन्ति । न तत्तत्कर्मप्रत्यूहनिवारणाय पङ्क्तिपावादीन् गोघृतमिवापेक्षन्ते । अतोदेवताभ्य उपहृत्य परिकल्प्य सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । न तत्रात्मन्यगुणदोषपरीक्षां कुर्वीतित्यर्थः । अत्रेदमनुयुज्यते केन पुनः-प्राप्ता सती दैवेऽन्नशाने परीक्षा निषिध्यते । गुणवदिधिदोषवत्प्रति-

षेधाभ्यां प्राप्ता सतीति ब्रूमः । तथा हि तस्य परीक्ष्यमाणो ब्राह्मणो गुणवत्त्वेन दोषवत्त्वेन वा ज्ञायते । नचाज्ञात एवोपादातुं हातुं वा ब्रूयते । तथाच गुणदोषवद्विधिप्रतिषेधावतारार्थकौ स्याताम् । अत-
स्त्वाभ्यामेवार्थात् परीक्षा प्रापितेति । कथं तर्हि परीक्षानिषेधापादितं गुणदोषवत्त्वविधिप्रतिषेधानर्थकं परिहर्त्तव्यं । अथ गुणदोषवद्-
ब्राह्मणविधिप्रतिषेधयोः पितृकास्त्रदानकविषयत्वं ज्ञापयितुमयम् परीक्षाया नित्यानुवादो न प्रतिषेधः । निषेधे वा सामान्यशास्त्ररूप-
योर्विधिप्रतिषेधयोः पित्र्य एवास्त्रदाने उपसंहारायेति मतं । तत्र । विशेषत एव दैवेऽस्त्रदाने गुणदोषवद्ब्राह्मणविधिप्रतिषेधयोर्दर्शनात् ।
तथा हि ।

श्रीचित्रायैव देयानि कव्यानि च हवींषि च इति ।

तथा ।

ये स्तेनाः पतिताः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

ताम् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥

तत्र हव्यशब्देन देवमुक्तां । अतस्यायुक्तौ दैवेऽस्त्रदाने परीक्षानिषेधः ।

अत्र तावत् शङ्खधरानुमतं समाधानं ब्रूमः । मुख्यकल्पिकानु-
कल्पिकेषु ब्राह्मणेषु मिलितेषु ये मुख्यास्ते प्रधानभूते पित्र्ये नियो-
क्तव्याः । येऽन्ये दोषरहिता नातीव गुणवत्तरास्ते वैश्वदैविक इत्येवं-
विधा न परीक्षेति दैवे कर्मणीत्यस्याशय इति । स्वाभिमतं पुनरिदं ।
श्रीचित्रायैवेत्यादिना योऽयं गुणवस्त्रियमः, ये स्तेन्यादिना यश्च
दोषवत्प्रतिषेधस्तयो आहुसम्बन्धिन्येव हव्ये प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वा-
च्छाङ्खाङ्गभूतवैश्वदैविकव्यतिरिक्तानि देवतोद्देश्यव्यमानहविर्भाज-

नीयब्राह्मणकान्यन्यानि दैवानि कर्माणि दैवे कर्माणि न परीक्षेत्यस्य
विषय इति ।

यत्तु स्कन्दपुराणे ।

सौरश्रेण आद्वे भोजनीयस्यापरीक्षणीयत्वमुक्तं परीक्ष्य आहुं
दातव्यमित्येवं वैदिकी श्रुतिः ।

परीक्षणाच्च रक्षोह आर्जवकुणवत्तरं ।

अपरीक्ष्य तु येदद्याच्छ्राद्धमार्जवमास्थितः ।

तस्य तुष्यन्ति पितरो देवतासु न संशय इति ॥

तदप्यनयैव व्यवस्यथा ममाधेयं । अथवा तत्तौर्थाद्वाविषय-
मतिथिविषयस्य व्याख्येयम् ।

तथा च पद्मपुराणे ।

तौर्थाद्वा ब्राह्मणान्नैव परीक्षेत कथञ्चन ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोजयेन्मगुशासनादिति ॥

अतिथिपरीक्षानिषेधस्तु ब्रह्मवैवर्त्ते ।

अविज्ञातं दिजं आद्वेष्टतिथित्वे नियोजयेत् ॥

अतिथिव्यतिरिक्तस्य च ब्राह्मणस्य परीक्षाकर्त्तव्येति ।

परीक्षाप्रकारस्तु बृहद्वनस्पति-मत्स्यपुराणयोर्दर्शितः ।

शीलं संवमनात् श्रेयं शौचं संश्ववहारतः ।

प्रश्ना संकथनात् श्रेया चिभिः पात्रं परीक्षते ॥

शिरकालमतिमस्निहितदेशे वासः 'संवसनं' । तत्त्वार्थनिर्द्धा-
रणार्थं सुहृद्भावे ज्ञात्त्वर्चसा 'सङ्कथनं' । 'प्रश्ना' मेधा प्रकृतं
ज्ञानं वा ।

परीक्ष्यगुणवत्त्वेन निर्द्धारितानां ब्राह्मणानां आद्वे स्वीकारमाह
जातृकर्णः ।

तस्मात्परीक्ष्य युञ्जीत आद्वे वेदार्थवित्तमान् ।

आमन्यं स्वल्पमप्येति प्रदत्तं सुपरीक्षिते ॥

दोषवत्त्वेन निर्द्धारितत्यागस्तु ब्रह्मवैवर्त्त उक्तः ।

यस्मिन् दोषाः प्रदृश्येयुः सङ्निर्वा वर्जितस्तु यः ।

जानीयादापि संवासादजनीयाः प्रयत्नतः ॥

आह देवलः ।

ब्राह्मणेख्यपाङ्क्त्यान् सर्वान् काम्येषु वर्जयेत् ।

परीक्ष्य ब्रह्मधा त्रिप्रानाहरेत् पङ्क्तिपावनान् ॥

इति ब्राह्मणपरीक्षा ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधिपति-

पण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे

आद्वैकन्ये ब्राह्मणनिरूपणं नाम षष्ठो-

ऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अपासनीयनिरूपणप्रकरणम् ।

पुष्पानां परमाकरेण करूणाकलोलिनीभृष्टता
तत्वातत्त्वविचाररूनिधिना प्रज्ञाप्रभाभास्वता ।
गर्मात्तापसुधार्षवेन सुधिया हेमाद्रिणा वर्ण्यते
आद्वासन्नभुवोपनेयमधुना दृष्ट्याणिजातन्विह ॥

अथ वर्जनीयब्राह्मणप्रसङ्गादन्यान्यपि आद्वादपासनीयान्युच्यन्ते ।

तत्र देवलः ।

हीनाङ्गः पतितः कुष्ठो ब्रणो पुक्कम-नास्तिकौ ।
कृक्कुटः शूकरः श्वानो वर्ज्याः आर्द्धेषु दूरतः ॥
वीभत्सुमशुचिं नग्नं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलां ।
नीलकाषायवमनं क्षिन्नकर्णञ्च वर्जयेत् ॥
शस्त्रं कालायमं मीमं मलिनाम्बरवाममं ।
अन्नं पर्युषितञ्चापि आर्द्धेषु परिवर्जयेत् ॥

‘पुक्कमः’ स्वेच्छविशेषः । ‘नास्तिकः’ परलोकत्रासशून्यः । ‘शूकरः’
विड्वराहः । ‘वीभत्सुः’ जुगुप्सितः । ‘अशुचिः’ शुचिरहितः । ‘नग्नः’
संज्ञाप्रकरणोक्तलक्षणः । ‘क्षिन्नकर्णः’ मन्थितकर्णः । इतरस्य हीनाङ्गत्वेन-
बोक्तत्वात् । ‘शस्त्रं’ खड्गक्षुरिकादि । ‘कालायमं’ लोहं । ‘मीमं’
नागास्थोधातुः । मलिने अम्बरवाममी अन्तरीयोत्तरीयं यस्यामी
‘मलिनाम्बरवासाः’ । कालायसादिवत् पर्युषितमन्नमपि आद्वाहदेशा-
वच्छिन्नं कार्यम् ।

विष्णुः ।

न हीनाधिकाङ्गाः आर्द्धं पश्येयुर्न शूद्रा न पतिता न महा-
रोगिणः ।

आपस्तम्बः ।

अभिरपपात्रैश्च आर्द्धस्य दर्शनं परिरुचेत ।

‘अपपात्रैः’ अपभ्रष्टपात्रगुणैः । ‘परिरुचेत’ निवारयेत् ।

उग्रनाः ।

विङ्गराह-मार्जार-कुक्कुट-नकुल-शूद्र-रजस्वला-शूद्रौभर्त्तारश्च दू-
रमपनेतव्याः ।

आर्द्धप्रदेशादिति शेषः । ‘शूद्रौभर्त्ता’ अविद्यमानसजातीयभार्या
ब्राह्मणादिरित्यर्थः ।

मनुः ।

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः स्या तथैव च ।

रजस्वला च षण्डश्च नेत्रेरन्ध्रस्ततो द्विजान् ॥

ईक्षणेन मन्निधिरत्र लक्ष्यते ।

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्षितं ।

दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथं ॥

‘होमे’ अग्निहोत्रादौ शाक्यादिहोमे वा । ‘प्रदाने’ गो-भू-
क्षिरादि-विषयेऽभ्युदयार्थे । ‘भोज्ये’ अदृष्टार्थे ब्राह्मणभोजने ।
‘दैवे हविषि’ दर्शपूर्णमासादौ । ‘पित्र्ये’ आर्द्धे । ‘एभिः’ चाण्डालादि-
भिर्यद्वीक्षितं तदयथातथं गच्छतीति, यदर्थं क्रियते तद्विपरीतमेव
साधयतीत्यर्थः । यद्यपि आर्द्धप्रकरणं तथापि वाक्यादन्वयादि

होमादावयं प्रतिषेधः । अन्ये तु आहुसम्बन्धिवेव होमादिष्वयं प्रतिषेध इत्याहुः । ते चैवं व्याचक्षते । 'होमे' अग्नौकरणहोमदेशे । 'प्रदाने' पिण्डप्रदानाद्यन्नत्यागदेशे । 'भोज्ये' भोज्योपकल्पनदेशे महा-
नमादौ । अशब्दादन्यस्मिन्नपि स्थाने यदस्मादिकं चाण्डालादिभि-
रभिवीक्षितं तदयथातथं गच्छति तेन आहुदेशादेते दूरतोपनेया
इत्यभिप्रायः ।

घ्राणेन शूकरो हन्ति पक्ष्वातेन कुक्कुटः ।

आ तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शमावरवर्षजः ॥

'अवरवर्षजः' शूद्रः । तस्य च द्विजातिआहुः आहुपोकरणस्पर्श-
निषेधेऽयं नास्तीये ।

खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्ठोऽपि वा भवेत् ।

हीनातिरिक्तागत्रो वा तमप्यपमयेन्नतः ॥

'प्रेष्ठः' परिचारकः । अपिशब्दादन्योऽपि यदृच्छासन्निहितो
बान्धवादिरपनेयः ।

यमः ।

कुक्कुटोविद्धराहस्य काकस्यापि विडालकः ।

वृषलीपतिश्च वृषलः षण्डेनाग्ने रजस्वला ।

एतानि आहुकाले तु परिवर्ज्यानि नित्यशः ॥

कुक्कुटः पक्ष्वातेन हन्ति आहुमसंवृतं ।

घ्राणेन विद्धराहस्य वायमस्य रुतेन तु ॥

आ तु दृष्टिनिपातेन मार्जारः अवणेन तु ।

वृषलीपतिश्च दानेन चक्षुर्भ्यां वृषलस्तथा ।

हायया हन्ति वै षण्डः स्वर्गेन तु रजस्वला ॥

खम्भः काणः कुणिः खित्री दातुः प्रेथकरो भवेत् ।

ऊनाङ्गेवातिरिक्ताङ्गस्समाशु निनयेन्नतः ॥

‘विङ्गलः’ मार्जारः । ‘वृषलः’ संज्ञाप्रकरणोक्तः, शूद्रोवा । ‘असंवृतं’ अनावृतप्रदेशं । ‘अवणेन’ शब्दअवणेन । ‘दानेन’ पात्रीकृतः समित्यर्थः । शरीतः ।

दैवे वा यदि वा पित्र्ये सुराण्ययतनं स्पृशेत् ।

रजस्वला पुंशुली च निवापे समुपस्थिते ॥

‘निवापः’ पितृकर्म । समुपस्थितशब्दात् पाकोपक्रमात् प्रभृतीति विज्ञेयं । तदाह व्याघ्रपात् ।

मद्यपः स्त्रैरिणी या च परपूर्वापतिस्तथा ।

नैव श्राद्धे भिवीचेरन्नावापात् प्रभृति क्रमात् ॥

‘आवापः’ पाकं कर्तुं तण्डुलादीनां पिठरादौ प्रक्षेपः, तत्प्रभृति-भोजननिष्पत्तिपर्यन्तं, कश्चित् पाकस्थाने भोजनस्थानेऽन्यत्र वा स्थितान् भोज्यपदार्थान् भुञ्जानांस विप्रांश्चाद्धकर्मणि यथा मद्यपादयोनाभिवीचेरन् तथा दूरत एवापासमौया इत्यर्थः । मद्यपादि-घृहणमप्रशस्तानामुपलक्षणार्थं ।

आह गौतमः ।

श्व-चण्डाल-पतितावेक्षणे दुष्टं तस्मात् परिवृते दद्यात्सैर्वावकिरेत् पक्वपावने वा शमयेत् ।

आदीनामवेक्षणे ‘दुष्टं’ दोषवद्भवति । अतः कारणात् ‘परिवृते’ प्रशस्ते, श्राद्धं कुर्यात् । तथा न हतं चेत्तर्हि समन्तात् तिलानव-

किरेत् । पङ्क्तिपावनो वा पङ्क्तिमूर्द्धनि निवेशितस्तं सर्वमपि दोषं
शमयेत् ।

बृहस्पतिरप्याह ।

श्रपाकषण्डपतितश्चानग्रहकरकुक्कुटात् ।

रजस्वलायाश्चण्डालात् आद्धे कुर्याच्च रक्षणं ॥

परिश्रितेषु दद्याद्वा तिलैर्वा विकिरेन्महीं ।

निनयेद्वोपविष्टस्तु तं दोषं पङ्क्तिपावनः ॥

‘श्रपाकः’ निषादः । ‘षण्डः’ नपुंसकः । ‘रक्षणं कुर्यात्’ इति यथा-
श्रपाकदृष्ट्युपघातो न स्यात् तथा कुर्यादित्यर्थः । ‘परिश्रितेषु’ परिश्र-
तेषु । महीमित्युपलक्षणं, यावन्तः पदार्थाः श्रपाकादिभिर्दृष्टास्तावन्तः
कृष्णतिलैरवकीर्णाः । पङ्क्तिपावनोवा दोषं ‘निनयेत्’ अपहरेत् ।

दूरस्थानपि निषिद्धदर्शनान् आद्धकर्त्ता यथा न पश्येत् तथा
आद्धदेशः परिवृतोविधेय इत्याह विष्णुः ।

संवृते च आद्धं कुर्यान्न रजस्वलां पश्यन्न श्रानं न विद्मराहं न
शामकुक्कुटं प्रयत्नात् आद्धमजस्य दर्शयेत् ।

‘आद्धं’ आद्धार्थान् पदार्थान् । ‘अजः’ कृष्णच्छायाः । तद्दर्शनेन
हि दुष्टदृष्टिदृषिताः पदार्थाः पूता भवन्तीति कृत्वा तस्य प्रय-
त्नेन दर्शयेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नग्नादयो न पश्येयुः आद्धमेतत् कदाचन ।

गच्छन्त्येतेस्तु दृष्टानि न पितृन् पितामहान् ॥

एतैर्दृष्टानि हविषीतिशेषः । ‘नग्नाः’ वेदपरित्यागिनः ।

आदिशब्देन तत्प्रकारा वैदिककर्मानुष्ठानत्यागिनो गृह्णन्ते ।
तथा च तत्रैवोक्तम् ।

सर्वेषामेव भूतानां त्रयी संवरणं यतः ।

ये वै त्यजन्ति तां मोहात् ते वै नग्ना इति स्मृताः ॥

‘त्रयी’ वेदः, ‘संवरणं’ प्रावरणं यथा प्रवरणं शीतवातादिभ्यः
पुरुषां स्त्रायते एवं त्रय्यपि स्वधर्माननुष्ठापयन्ती दुःखेभ्यः चायत
इति प्रावरणसादृश्यं ।

बौद्ध-आवक-निर्गन्ध-शाक्त-जीवक-कापिलान् ।

ये धर्माननुवर्त्तन्ते ते वै नग्नादयो जनाः ॥

‘बौद्धाः’ सौगताः । ‘आवकाः’ श्वेतपटाः । ‘निर्गन्धाः’ जैनाः ।
‘शाक्ताः’ कौलाः । ‘जीवकाः’ वार्हस्पत्याः चार्वाका इति यावत् ।
‘कपिलः’ लोकायतिकदेशीयः, तेन प्रणीताः ‘कापिलाः’ ।
वायुपुराणे ।

तृथाजटी तृथामुण्डी तृथामग्नश्च यो नरः ।

महापातकिनो ये च ते वै नग्नादयो नराः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

ब्रम्भुस्त्वाच ।

नग्नादीन् भगवन् सम्यक् ममाद्य परिपृच्छतः ।

आचक्ष्व सर्वथा सर्वान् विस्तरेण यथातथं ॥

एवमुक्त्वा महातेजा बृहस्पतिस्त्वाच तं ।

पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितेष्वसुरेष्वथ ।

पावण्याधिहताः सर्वे ह्येते दृष्टाः स्वयम्भुवा ॥

तपस्वरत्नं सर्वेषु असुरेषु च पार्थिव ॥

विष्णुः ।

सुदुस्तरां महामायां समायाय सुरनेदितः ।

मोहयामास योगात्मा ततो विघ्नाय तान् विभुः ॥

स मूढान् बुद्धरूपेण तानुवाच महामनाः ।

शक्या जेतुं सुराः सर्वे युष्माभिरिति दर्शनैः ॥

बौद्धं धर्मं समायाय श्लाक्यास्तेन बभूवुरे ।

तानुवाचाहतेमन्त्रे यूयं भूत्वा च तदिधाः ।

ज्ञानेन सहितं धर्मं तेनाहन्त इति स्मृताः ॥

बुद्ध-आवक-निर्घन्थाः मिदुपुचास्तथैव च ।

एते च सर्वे चार्हन्ता विज्ञेया दृष्टचारिणः ॥

चर्यीकृष्टं समुत्तमं जीवतेत्यब्रवीन्तु यान् ।

जीवका नाम ते जाताः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥

यान् भूत्वा दिव्यतद्भोगिन् धर्मान् वै प्रत्यपादयन् ।

कपिलास्तेऽपि संप्रोक्ताः कपिलो हि दिवाकरः ॥

चरध्वन्तानुवाचेदं मच्छामनमतिश्रुति ।

चरकास्तेऽपि विज्ञेया अधर्मचरणाः श्रुताः ॥

दीर्घं चिरमिति प्रोक्तं सुखं वा धर्मरूपकम् ।

धर्मस्रग्धर्मित्युक्त्वा यस्मान्ने दीर्घचक्षुषः ।

क्षीराणि चैव नीलानि विभ्राणः क्षीरकास्ततः ॥

एष चोचति संबुद्धो धर्मसं श्रयतेतियत् ।

उवाच मायया विष्णुर्लेहि धौचाः प्रकीर्णिताः ॥

स त्वं सर्वेषु भूतेषु भगवानिति चाब्रवीत् ।
 सात्वतास्तोऽपि विज्ञेया उक्ता भागवताश्च ये ॥
 विद्भक्षाश्चैव ये केचित् कपालकृतभूषणाः ।
 त्रैवाः पाशुपताश्चान्ये पाद्मराचास्तथापरे ॥
 तथान्ये च दुरात्मानः सर्वेऽप्यासुरदैवताः ।
 ब्रह्मेन च चयीधर्मपालनाज्जगतां स्मृताः ॥
 तं वण्डयन्ति यस्मान्ते पावण्डास्तेन हेतुना ।
 ततस्ते कर्मणा बद्धा इह सम्यग्यवस्थिताः ॥
 असुरेभ्यः पुनर्जाता भावितास्तेन कर्मणा ।
 निरयं प्राप्य तैरेव कर्मभिर्भाविताः पुनः ॥
 बौद्ध-श्राविक-निर्धन्याः शाक्या जीवकपालिकाः ।
 शरकाक्षीरकाक्षैः सिद्धपुत्राः ससात्वताः ॥
 नेरात्मवादिनश्चैव अथश्चा नास्तिवादिनः ।
 वर्त्तमानाः स्वधर्मेषु जायन्ते च पुनः पुनः ॥
 वृथाजटी वृथामुण्डी वृथानग्राश्च ये नराः ।
 एतेऽन्ये च चयीवाद्याः सर्वे नग्रादयो जनाः ॥

वायुपुराणे ।

वैदिकेष्टापि ये मन्त्रैर्दोषिता विधिवद्विजाः ।
 यज्ञेष्वधिष्ठता नित्यमात्रमास्ते न संशयः ॥
 अमन्त्रसंस्कृता ये तु यज्ञेभ्यश्च बहिष्कृताः ।
 पावण्डास्तांसदा बद्धा उवाचाध्वरांस्तथा ॥
 कुलधूमा निस्त्रासाश्च व्याधा मुष्टिकलङ्गनाः ।

कुकर्षसंस्कृता ये च कुपथाः परिकीर्त्तिताः ॥
 पूजयिष्यन्ति वः सर्वा स्तेष्वा दुर्मतयश्च ये ।
 एतस्मात् कारणादेते निन्द्या मन्त्रादयः स्मृताः ॥
 एभिः संस्पृष्टं द्रुष्टं वै आहुं गच्छति दानवान् ।
 नष्टप्रांश्च कृतप्रांश्च नास्तिकान् गुरुतत्पगान् ॥
 दक्षांसैव नृशशांश्च दर्शनेन विवर्जयेत् ।
 ये चान्ये पापकर्माचः सर्वोत्तमानपि वर्जयेत् ॥
 देवतानामृषीणाञ्च पापवादरताश्च ये ।
 असुरान् खातुधानांश्च द्रुष्टमेभिर्मन्यथः ॥
 अपमानपविद्रुश्च कुक्कुटो घामभूकरः ।
 या चैव हन्ति आहुनि दर्शनादेव सर्वशः ॥
 नष्टं कृतकिमिदृष्टं दौर्घ्यरोगिभिरेव च ।
 पतितैर्मस्त्रिनैश्चैव न द्रुष्टव्यं कथञ्चन ॥

नागरखण्डे ।

ब्रह्मटोलूखलोत्थे च यच्च ब्रह्मे स्थपितम् ।
 प्रूर्पथ वा विधेयेष तच्छ्राद्धं ध्ययतां व्रजेत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलश्रीकरणाभिधिति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आहुकल्पे अपासनीयनिरूपणं नाम

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

प्रक्षेप्यदशानिरूपयप्रकरणम् ।

यन्मूर्त्तिमालोक्य तमः प्रश्नस्तं
जहाति लोकः स ह शोकवेगैः ।
योग्यान्ययोग्यानि च सोऽभिधत्ते
द्रव्याणि हेमाद्रिरिहाखिलानि ॥

अथ आद्याय हविःप्रक्षेपाधिकरणेषु निरूपितेषु प्रक्षेपजिज्ञा-
सायां द्रव्याणि निरूप्यन्ते । तानि च स्वभूतानि पितृपितामहा-
द्युद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षेपाणि । स्वभावस्य तेषां लोकसिद्धेरवोपायैः ।
ते चोपाया धर्मोपायार्जितस्य द्रव्यस्य विधिरूप्यते ।

तथा च आपस्तम्बः प्रश्नस्थानि द्रव्याणि अनुक्रम्याह ।

एतैस्तीव्रतरा पितृणां प्रीतिस्तृप्तिर्द्राघीयांसश्च कालं तथा
धर्मानुहतेन द्रव्येण तीर्थप्रतिपन्नेन ।

‘प्रीतिः’ परितोषातिशयः । ‘दृप्तिः’ आर्चिनिवृत्तिः । ‘द्राघीयांस’
दीर्घतरं । ‘धर्मानुहतेन’ धर्मोपायार्जितेन । ‘तीर्थप्रतिपन्नेन’ सत्पा-
त्रप्रतिपादितेन ।

शङ्खलिखितावपि ।

धर्म्येण वित्तमादाय पितृभ्यो दद्यात् ।

अथ पञ्चमहायज्ञानुद्दिश्य सुमन्तुः ।

अनुतिष्ठेत्यायागतेन द्रव्येणेत्याह बुधः । न्यायागतेन द्रव्येण
कर्मणि कुर्यादिति ।

अतो धर्मैरेवोपायैरर्जितानि धान्य-शाक-फल-मूल-पत्र-प्रभृ-
तीनि आहुते देयानि । धर्म्यासु द्रव्यार्जनोपायाः स्मृतिषु दर्शिताः
तत्राह मनुः ।

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगस्य सत्प्रतियह एव च ॥

‘वित्तागमाः’ द्रव्यार्जणोपायाः । ‘धर्म्याः’ पुरुषार्थत्वपक्षे प्रत्युदा-
यानुत्पादकाः, वक्तव्यमाणप्रकारेण क्लृप्त्यर्थे तु क्रियमाणाय धर्माय
हिताः साद्रुण्यहेतवः । तत्र स्वामिसम्बन्धेनैव निमित्तेन यदन्यदीयं
द्रव्यमन्यस्य स्वप्नवति सः ‘दायः’ । अत्र स्वामिसम्बन्ध एवोपायत्वनेकाक्षः ।
अनन्यपरिग्रहीतस्य जललणकाष्टादेर्निध्यादेर्वाधिगमः ‘लाभः’ । द्रव्य-
विनिमयः ‘क्रयः’ । शत्रुपराभवः ‘जयः’ । वृद्ध्यर्थं परस्य द्रव्यसमर्पणं
‘प्रयोगः’ । कर्मणा आर्त्तिज्याध्यापन-पौराणिक्यादिना शिन्त्येन
गुणश्रूषया वा सम्बन्धः ‘कर्मयोगः’ । दीयमानद्रव्यस्वीकारः ‘प्रति-
ग्रहः’ । सन् साधुरनिषिद्धः प्रतियहः ‘सत्प्रतियहः’ । अत्र दायोदिव्यपि
सत्त्वमनुसन्धेयं । एतेषु च दाय-लाभ-क्रयाः साधारणाः । जयः
क्षत्रियस्यैव, स च दण्डाकरकगदोनामुपलक्षणं । प्रयोगो वैश्यस्यैव,
स च कृषिबाणिज्यादेरुपलक्षणं । आर्त्तिज्याध्यापनपौराणिक्याल्लक्षणः
कर्मयोगः प्रतियहस्य ब्राह्मणस्यैव । शिन्त्यलक्षणः कर्मयोगः काशका-
णामेव । गुणश्रूषालक्षणस्तु शूद्रादेरेवेति ।

तथा च गौतमः ।

स्वामी रिकथक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं
क्षत्रियस्य विजितं निर्व्विष्टं वैश्यशूद्रयोरेति ।

यद्यहणं स्वामिजीवनेन प्रतिसम्बन्धेन क्रियते स दायः
 'रिक्थम्' । यथा पुत्राणां पौत्राणां च पित्रधनं पैतामहं च
 धनं । स्वामिजीवनप्रतिबद्धग्रहणको दायः 'संविभागः', यथा भ्रात्रा-
 दीनां विभक्तभ्रात्रादिद्रव्यं । अनन्यप्रतिगृहीतस्य जलदणकाष्टादेः
 स्वीकारः 'परिग्रहः' । निध्यादेः प्राप्तिः 'अधिगमः' । एतेषु
 निमित्तेषु सत्सु 'स्वामी' भवति । 'अधिकम्' असाधारणं । 'लब्धं'
 प्रतिगृह्याध्यापनयाजनैः प्राप्तं । 'विजितं' विजयदण्डादिलब्धं, क्षत्रिय-
 स्याधिकं । वैश्यशूद्रयोर्निर्विष्टमधिकं । तत्र वैश्यस्य कृषिगोरवादिलब्धं
 'निर्विष्टम्' । शूद्रस्य द्विजशूभ्रूषादौ भूतिरूपेण लब्धं 'निर्विष्टम्' ।
 एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वस्वहेतुषु यद्य-
 दसाधारणमुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनो-
 च्यते । सर्वस्यापि भूतिरूपत्वात् । निर्विष्टो भूतिभोगयोरित्यभिधान-
 कोशानुशासनात् ।

अभ्यार्जनीयत्वेन धनं प्रकृत्याह नारदः ।

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्रं श्वसमेव च ।

दृष्ट्वास्त तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

एकैकस्य शुक्लादेः सप्त सप्त भेदा भवन्तीत्यर्थः ।

श्रुतशौर्यतपःकन्यायाञ्छ्रियाऽन्वयागतं ।

धनं सप्तविधं शुक्रमुदयोऽप्यस्य तद्विधः ॥

आगतशब्दः श्रुतादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । श्रुतेन विद्यया नि-
 मिक्तेन यः प्रतिग्रहस्तेन यत् प्राप्तम्, शौर्येण निमित्तेन यद्विजितं
 भूतिरूपेण वा लब्धं । तपसा निमित्तेन प्रतिग्रहेण यत्तत् । अथ

प्रतिपक्षस्य शुक्लत्वे दाहप्रतिपाद्यशुद्धिरपि कारकत्वेनानुसन्धेया ।
 'कन्यागतं' कन्याप्रतिपक्षकाले शशुरादिभ्यो यत्नम् । 'त्रिभान्तं'
 त्रिधादध्याप्यादध्यापनेन निमित्तेन यत् प्राप्तं गुरुदक्षिणादि । 'अन्व-
 यामतं' दासप्राप्तं । अथ यथाधिकारं शुक्लत्वमनुसन्धेयं । 'उदयोऽपि
 तद्विधः' इति तद्वनविक्षितकर्मणं फलमपि शुक्लं । 'शुक्लं' दुःखार्थनि-
 श्चयमित्यर्थः ।

कुसुमैर्-हविषाणिज्य-त्रिन्यशुक्लानुवृत्तितः ।

कृतोपकारादाप्तस्य ब्रह्मणं समुदाहृतं ॥

न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः 'कुसुमैर्' । 'हविः' साङ्गलकर्म ।
 क्रयविक्रयवहारेण धनवर्द्धनं 'वाणिज्यं' । अथ कुसुमैर्दात्रीन वैश्व-
 व्यतिरिक्तेनापदि क्रियमाणानि द्रव्यस्य ब्रह्मलकारणानि । अनापदि
 तु कृष्णत्वकारणान्येव । वैश्वस्य तु सदा शुक्लान्येव । 'त्रिण्यं' काहकर्म ।
 तदप्यन्यदीयमन्येनानुष्ठितं ब्रह्मलहेतुः । 'शुक्लं' वणिजादेः यः करः ।
 तच्च राजव्यतिरिक्तानां ब्रह्मणं । 'अनुवृत्तिः' द्विजातिशुश्रूषा, तदर्जितं
 धनं शुद्रव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणं । कृतोपकाररूपेण यद्व्यर्जितं तत् सर्वेषां
 ब्रह्मणं । ब्रह्मलस्य किञ्चित्प्रत्यवायकरत्वं । एतद्वनविक्षितस्य कर्मणः
 फलमपि 'ब्रह्मणं' दुःखानुवृद्धं ।

पार्थिकश्रुतचैर्यार्थिप्रतिरूपकसाक्षैः ।

व्याजेनेपार्थितं यत् तत् सर्वेषां कृष्णमुच्यते ॥

योऽहि राजादिपार्थि वर्णमानः कस्यापि स्नतः सम्भावितमुपकारं
 कथञ्चिदुपलभ्य तं प्रतिब्रूते तवेमञ्चेदुपकारं कारयामि तदा त्वयेदं
 मम देयमित्येवं धनमर्जयति स 'पार्थिकः' । एवं विपत्प्रब्रजनप्रदर्श-
 35

नेनापि धनार्जयिता 'पार्श्विकः' । यस्मात्तमवर्णादिनामादाय प्रत्यर्पणा-
निष्कुस्तत् पुरतो नावतिष्ठते सोऽपि 'पार्श्विकः' । तेनैवं यदुपार्जितं
धनं तत्क्षणम् । 'धूतं' अक्षदेवमादि । तदर्जितं धनं क्षत्रियव्यतिरिक्तानां
क्षणम् । 'सौर्यं' प्रच्छन्नापहारः । 'आर्त्तिः' परपौड़ा । 'प्रतिरूपकं'
परवक्ष्यमाणं मणिसुवर्णादेः प्रतिहृतिकरणं । 'साहसं' स्वप्राणव्यया-
ङ्गीकारेण पश्यतोहरत्वं । 'व्याजः' दम्भेन तपःप्रभृति । एतैरुपार्जितं
धनं सर्वेषां 'क्षणं' दुःखप्रायफलं ।

तेन क्रया विक्रयस्य दानं ग्रहणमेव च ।

विविधास्य प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति तत्फलं प्रेत्य चेह च ॥

'यथाविधेन' शुक्लेन शबलेन क्षणेन च द्रव्येण, 'यत्किञ्चित्'
पारलौकिकं दानादिकमैहिकञ्च शान्तिकपौष्टिकादि 'कुरुते', तस्य
फलं तथाविधं भवति । शुक्लेन शुक्लं दुःखरहितं । शबलेन शबलं
मिश्रं सुखदुःखं । क्षणेन क्षणं बह्वदुःखहेतुस्वल्पसुखम् ।

पद्मपुराणे ।

शुक्लेन विज्ञेयं कृतं पुण्यं बहुफलं भवेत् ।

शबलं मध्यमफलं क्षणं हीनफलं धनं ॥

ब्रह्मप्रोक्ते ।

शुक्लविज्ञेयं योधस्य प्रकुर्याच्छुद्ध्यन्वितः ।

तदर्थं पात्रमासाद्य देवत्वेन तदश्रुते ॥

राजसेन च भावेन विज्ञेयं शबलेन च ।

प्रदद्याद्दानमर्थिभ्यो मानुषत्वे तदश्रुते ॥
तमेवृत्तस्तु यो दद्यात् कृष्णं विन्नं तु मामवः ।
तिर्यक्ते तत् फलं प्रेत्य समन्नाति मराधमः ॥

नारदः ।

तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात् स्थितं ॥
तदेवं शुक्लादिभेदेन त्रिविधं धनं प्रत्येकवर्णस्तुष्टयाश्रयादा-
श्रयभेदेन द्वादशविधं भवति ।
तस्यैव प्रकारान्तरेण द्वादशभेदानाह ।
साधारणं स्यात् त्रिविधम् ।
असाधारणं तु त्रिषु वर्णेषु प्रतिवर्णं चैविध्याश्रयविधमित्युभयं
मिलित्वा द्वादशविधं शुद्राश्रितस्यासाधारणधनभेदस्य पृथग्वक्ष्यमा-
णत्वात् ।

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तस्तु सप्त भार्यया ।
अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनं ॥
'प्रीतिदायः' प्रीतिदानेन लब्धम् ।

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य चित्तवृत्तं ।
प्रतिग्रहेण यत्कञ्च याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥
त्रिविधं तत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनं ।
युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥
'कारात्' करग्रहणात् । 'व्यवहारतः' न्यायेन ।

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं त्रियस्यापि चित्तवृत्तं ।
कृषिगोरक्षबाणिज्यैः शुद्धस्यैभ्यस्तुल्यम् ॥

शूद्रस्य पुनः 'एभ्यः' द्विजातिभ्यः, 'अनुग्रहात्' शूद्रश्रूषाजनितम-
नःप्रसादात्, यत्कथं तदसाधारणम् ।

सर्वेषामेव वर्णानामेवं धर्म्या धनागमः ।

विपर्ययादधर्म्यः स्यान्नवेदापद्गरीयसी ॥

तदेवं स्त्रीपुंसधरविशेषेण धर्म्या द्रव्यार्जनेपाया उक्ताः ।

अथ स्त्रीनामेषोच्यन्ते ।

अध्यम्याधावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि ।

भ्रातृ-मातृ-पितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतं ॥

अध्यम्यादिधनस्वरूपं तु कात्यायनेनाभिहितं ।

विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते द्वाग्निसन्निधौ ।

तदध्यग्निरुतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितं ॥

यत्पुनर्लभते नारी दीयमाना पितुर्गृहात् ।

अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतं ॥

प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् स्रग्वा वा शशुरेण वा ।

पादवन्दनिकं सैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥

ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लभ्यं सौदायिकं स्मृतं ॥

किञ्च,—

बन्धुदत्तं तथाशूद्रस्त्वाम्बाधेयकमेव च ।

कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च दत्तं 'बन्धुदत्तं' । यद्वा
परिणीयते तच्छुल्कं । परिणयनादनु पसाद्यद्दीयते तत् 'अम्बाधेयकं' ।

उक्तञ्च कात्यायनेन,—

विवाहात्परतो यच्च सख्यं भ्रातृकुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयस्तु तद्व्यं सख्यं भ्रातृकुलात्तथा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पितृ-मातृ-पति-भ्रातृ-दत्तमध्यम्युपागतं ।

आधिषेदमिकाद्यस्य स्त्रीधनं परिकीर्तितं ॥

पित्रादिभिर्भयं यच्च विवाहकालेऽग्निसमत् मातुस्तादिभिर्दत्तं ।

‘आधिषेदनिकं’ अधिषेदननिमित्तं । “अधिविभ्रस्त्रियै दद्यादाधिषेद-
निकं समम्” इत्यादिवक्ष्यमाणं पत्नीदुहितरस्येत्यादिना प्राप्तं ।

भगिन्यस्य निजादंशाद्वर्त्तन्तु तुल्यैकमिति ।

भगिनीगुल्कं सोदर्याणामूर्द्ध्वं मातुरिति ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयादिति ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्भुनमिति ।

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं विव्यं भगिन्यस्य सनाभयः ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्थतः ।

मातामह्या धनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति ॥

मातुस्तु यौतकं यस्यात् कुमारीभाग एव स इति ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रज्ञानामप्रतिष्ठितानां चेति पत्नी हि
पारिणय्यस्येष्ट इत्यादिभिः प्राप्तं स्त्रीधनं स्त्रीणां धर्म्यं । तदेवं धर्म्यो-
पायार्जितस्य द्रव्यस्य आहुतादौ विधिर्दर्शितः ।

इति धर्म्योपायार्जितद्रव्यविधिः ।

अथाधर्म्योपायार्जितस्य प्रतिषेधः प्रदर्शयते ।

आह द्रव्यज्ञातातपः ।

द्रव्येणान्यायसम्बन्धेन यः करोत्यूर्द्धदैहिकं ।

न स तत् फलमाप्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात् ॥

‘ऊर्द्धदैहिकं’ आह्लादि ।

देवलोऽप्याह ।

अन्यायाधिगतां इत्था सकलां पृथिवीमपि ।

अह्लावर्जमपाचय न काश्चिद्भूतिमाप्नुयात् ॥

‘भूतिः’ फलं ।

वक्त्रिपुराणे ।

अन्यायोपगतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः ।

धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमप्नुते ॥

धर्मवैतण्डिकी यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।

ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्रामकारणं ॥

पापेन कर्मणा विप्रो धर्मलुब्धो निरङ्गकः ।

रागमोहान्वितः शान्तः कलुषां योनिमाप्नुयात् ॥

एवं लब्ध्वा धनं लोभाद्यजते यो ददाति च ।

स पापकर्मणा तेन न सिद्ध्यति दुरागमात् ॥

एतैरन्यैश्च बह्विभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ।

आरभ्यन्ते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र दैवतं ॥

आह ज्ञातातपः ।

वेदविक्रयजं नेष्टं स्त्रिया यच्चाजितं धनं ।

न देयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीबादुपार्जितं ॥

‘वेदविक्रयजं’ वेदविक्रयलभं । वेदविक्रयस्य षड्विधः, स चोक्तो भविष्यत्पुराणे ।

प्रस्थापनस्य व्याख्यानं प्रश्नपूर्वकः प्रतियोगः ।

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रय इति ॥

इदृशोऽहं वेदवेदाङ्गेष्वधीतीति धनार्थं तच्च तत्राध्ययनप्रकाशनं ‘प्रस्थापनं’ । अर्थलिप्सया वेदार्थविवरणं ‘व्याख्यानं’ । ख्यातिलाभपूजार्थं ओच्यपराजयपर्यवसानो वेदतदर्थसम्बन्धौ विवादः ‘वादः’ । स्त्रीया-पारोपजीवनेनार्जितं स्त्रीवर्जितं स्त्रीविक्रयार्जितं वा । ‘स्त्रीवः’ षण्डः । व्यासः ।

वेदविक्रयजं नेष्टुं स्त्रिया यच्चाजितं धनं ।

न देयं पित्रदेवेभ्यो यच्च स्त्रीवाद्रुपार्जितं ॥

स्त्रिया स्वातन्त्र्येण कुसीदसेवाद्युपायैर्यद्वर्जितं तत्पत्या नादेयं । मार्कण्डेयपुराणे ।

यस्योक्तोक्तादिना प्राप्तं पतितादयद्रुपार्जितं ।

अन्यायकन्याशुष्कोत्थं द्रव्यं चात्र विगर्हितं ॥

पित्रर्थं मे प्रयच्छस्तेत्युक्ता यच्चाप्युपार्जितं ।

वर्जनीयं मदा मङ्गिसाक्षदे आहूकर्मणि ॥

कार्यप्रतिबन्धनितृत्त्यर्थमापत्प्रतीकारार्थं वा राजाधिकृतेभ्यो यद्दीयते स ‘उत्कोचः’ तेन रूपेण यत्प्राप्तम् । गोमिथुनाधिक-कन्याशुष्कसम्भूतं ‘अन्यायकन्याशुष्कोत्थं’ । तथा आहूकियाप्रयोज-मत्वेनाभिधाय यदुपायितं तत्सर्वप्रकारं द्रव्यं आहूकर्मणि वर्जयेदिति । रेवासृष्टे ।

देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च ।

चिविधं पतनं दृष्टं दानलङ्घनभक्षणात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

हस्त्यसौ गामनद्वाचं मणिमुक्तादिकाञ्चनं ।

परोक्षं हरते यस्तु पश्चादानं प्रयच्छति ॥

न ते गच्छन्ति वै स्वर्गं दातारो यत्र भोगिनः ।

अनेन कर्मणा युक्ताः पश्यन्ते नरकेऽधमाः ॥

अपहृत्य परस्वार्थं दानं यस्तु प्रयच्छति ।

स दाता नरकं याति यस्वार्थस्तस्य तत्फलं ॥

तथा ।

परिभुक्तमविज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतं ।

यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्गन्मन्यवतिष्ठते ॥

‘परिभुक्तं’ परिगृहीतोपयोगं वस्त्रादि, ‘अपर्याप्तं’ स्वकार्यान्तमं
जरङ्गवादि ।

इत्यधर्मापार्जितद्रव्यप्रतिषेधः ।

तदेवं धर्मरूपायैरर्जितेन श्राद्धादीनि कर्त्तव्यानि । न तु यत्-
किञ्चिदुपायार्जितेनेति । ननु लिप्तामृतेऽर्जननियमानां पुरुषार्थ-
तोक्ता । एतैस्तु पुरुषदर्शितैर्वचनैः सा समुद्भियते । नान्यायेनार्जन-
नियमानां पुरुषार्थतोक्ता वचनैस्तु नियमार्जितस्य धनस्य क्लृप्त्यतो-
ऽप्यते । इति धनार्जनाधिकरणस्य वचनानाञ्च विषयभेदादिरोधा-
भावे कथं वचनैरर्जननियमानां पुरुषार्थता समुद्भियते । निषमा-
र्जितस्य क्लृप्त्यत्वं प्रतिपादयन्निर्वचनैरर्थान्नियमानामपि क्लृप्त्यता-

पादिता तथा धनार्जनाधिकरणोक्तेन न्यायेन नियमानां पुरुषार्थत्वं
 कुर्वता तैरर्जितस्य धनस्यापि पुरुषार्थत्वमापादितमिति न्यायस्य
 वचनानां चैकविषयत्वमेवेति चेत् । तन्न । पुरुषार्थैरेव नियमैरर्जितस्य
 धनस्य क्लृप्त्यविरोधात् । नन्वर्जमानस्य पुरुषार्थतामनापाद्य कथं
 नियमाः पुरुषार्था भवेयुः । अत्र ब्रूमः । अदृष्टमपि पुरुषोपकारं
 निवर्त्तयन्तो नियमाः पुरुषार्था भवन्ति । कथं पुनः पुरुषोपयोगिनि
 धनस्त्वत्वे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकथ्यता । उच्यते । पुरुषोपकारिणो धन-
 स्त्वत्त्वस्य नियममन्तरेणोपायमात्रादेव मिद्वेनियमस्यादृष्टमात्रैक-
 फलत्वात् । तस्माद् दृष्टद्वारा पुरुषार्था भवद्भिः प्रतिग्रहादिनियमै-
 रर्ज्यमानं धनं पुरुषक्रतुभयार्थतोदात्तमौनेन रूपेण पुरुषसम्बन्धं लभते ।
 पुरुषोपेक्षितलौकिकवैदिकक्रियामात्रार्थतारूपेण वा । तत्रोदात्तौ-
 नेन रूपेण पुरुषसम्बन्धं प्राप्तस्य क्रतुपयोगयोग्यता वचनेनोच्यते ।
 यदा तु क्रियामात्रार्थतारूपेण तदा नियमानियमप्रकारार्जितस्यापि
 क्रतुपयोगयोग्यत्वे प्रसक्ते नियमान्यप्रकारार्जितस्य क्रतुपयोगयोग्य-
 त्वाभावो वचनेनोच्यत इति न कश्चिद्विरोधः ।

अस्तु वा धनस्य पुरुषार्थैकरूपता, तथापि पुरुषार्थस्यैव सत्ताऽर्थात्
 क्रतुपकारकतास्तु । उपकारकत्वे योग्यतामात्रं तु वचनेनोच्यते ।
 न क्लृप्त्येति न विरोधः । अमत्प्रतिग्रहाद्यर्जितस्य योग्यताभाव-
 स्तन्निषेधवचनेनिति । अथवा लिप्तामृचे प्रतिग्रहादिनियमवाक्यं साम-
 र्थ्योपनीयमाना पुरुषार्थतोक्ता न पुनर्वचनान्तरोपकल्प्यमाना क्लृ-
 र्थता निराकृता ।

नन्वेवं सति नियमार्जितेनैव क्रतवः कर्त्तव्याः, तथाविधेनैव च

स्वार्थः साधनीयः, ततश्चार्जननियमानां महता प्रबन्धेन पुरुषा-
र्थताप्रतिपादनं किमर्थं । न्यायव्युत्पत्तिमात्रार्थमिति ब्रूमः । अथवा
नियमातिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अथवा धनान्तरालाभे निय-
मातिक्रमार्जितेनापि धनेन नित्यनैमित्तिककृतुसिद्धिः सम्भवतीति
प्रतिपादनार्थमित्यनवद्यम् ।

इति धनार्जनाधिकरणविरोधपरिहारः ।

अथ ब्रीह्यादिद्रव्योत्पत्तिः ।

मार्कण्डेयपुराणे भूरियं पुरा कदाचिदोषधीरभ्रमतेति प्रतिपाद्योक्तं ।

यस्तासु च पुनस्तासु विभ्रान्तास्ताः पुनः प्रजाः ।

ब्रह्माणं शरणं जग्मुः लुधार्त्ताः परमेष्ठिनं ॥

स चापि तत्त्वतो ज्ञात्वा तदा यस्तां वसुन्धरां ।

वत्सं कृत्वा मुनेरुन्तु दुदोहभगवान् विभुः ॥

दुग्धेयं गौस्तदा तेन सस्यानि पृथिवीतले ।

जज्ञिरे तानि बीजानि याम्यारण्यास्तु ताः पुरा ॥

ओषधः फलपाकान्ताः गणाः सप्तदश स्यताः ।

ब्रीहयस्य यवाश्चैव गोधूमास्याणवस्तिलाः ॥

प्रियङ्गुबोह्मद्वारासु कोरदूषाः सचौनकाः ।

माषा मुद्गा मसुरासु निष्पावाः सकुलत्यकाः ॥

आढक्यसृणकाश्चैव गणाः सप्तदश स्यताः ।

इत्येता अभवन् याम्यास्तथारण्यासु जज्ञिरे^(१) ॥

(१) इत्येता ओषधीनाम् याम्याणां जातयः पुरा इति ग० ।

ओषधो यज्ञियासैव याम्यारण्यास्तुर्दम् ।
 ब्रीहयश्च यवासैव गोधूमाद्याणवसिलाः ॥
 प्रियङ्गुमहिता ह्येते सप्तमास्तु कुलत्यकाः ।
 श्यामाकास्तथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ॥
 कुहविन्दा मर्कटकास्तथा वेणुयवाश्च ये ।
 याम्यारण्याः स्वता ह्येता ओषधश्च चतुर्दम् ॥

फलपाकेन अन्तो नाशो यामान्ताः 'फलपाकान्ताः' । 'ब्रीहयः'
 षष्टिकाः । मितगौरमहा ब्रीहि-लृष्णब्रीहि-जठमुख-कुर्कुण्डक-लावक-
 परापतक-सूकर-कोदास-कोजास-चीनशार-वर्दुर-गन्धन-कुहविन्द-
 पाटलादयः । 'अणवः' वरयिकाः । 'प्रियङ्गुः' कङ्गुः, उदारचीनः । 'कुह-
 विन्दाः' ब्रीहिविशेषाः । 'कोरदूषकः' कोद्रवः । 'नीवाराः' अरण्य-
 ब्रीहयः । 'जर्त्तिलाः' लृष्णतिलाः । 'गवेधुकाः' कुमुभवौजमदृशाः ।
 'मर्कटकः' दणधान्यविशेषः । 'वेणुयवाः' वंशबीजानि, 'यज्ञियाः'
 यज्ञार्हाः ।
 ब्रह्मवैवर्ते ।

त्वङ्गा वै यजमानेन वार्यमाणो महात्मना ।
 पपौ ब्रचीपतिः सोमं पृथिव्यां विप्रुषोऽपतम् ॥
 श्यामाकास्तु ततो जाताः पित्र्यमपि पूजिताः ।
 गोधूमाश्च यवासैव समुद्रा रक्तशालयः ॥
 एते सोमात् समुद्भूताः पितृणाम्भृतं ततः ।
 तस्मात् प्रयत्नतो देया एते आद्वेषु वंशजैः ॥

वायुपुराणे ।

लङ्गा वै वार्यमाणस्य शचीवस्य महात्मनः ।
 ब्रह्म पिवतः सोमः पृथिव्यामपतत्परा ॥
 श्यामाकाशत उत्पन्नाः पित्र्यमभिपूजिताः ।
 विप्रवस्यस्य कतिचित् पृथिव्यामपतन् पुरा ॥
 लिप्तिताः ब्रौतला इथा मधुरास्त इक्षवः ।
 श्यामाकैरितुभिस्त्रैव पितृणां सार्वकामिकं ।
 कुर्यादाययणं यस्तु स ब्रौघं सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 श्यामाका इक्षिणामानो विद्धि तान् यज्ञनिश्चिताम् ।
 यस्मान्ने देवसृष्टास्तु तस्मान्ने यज्ञियाः स्मृताः ॥

मत्स्यपुराणे ।

अमृतं पिवतो वज्रात् सूर्यस्यामृतविन्दवः ।
 निपेतुर्ये तपुःसादिशालिसुद्वेक्षवः स्मृताः ॥
 ब्रह्मरापरतस्मादितुसारोऽमृतात्मवान् ।
 इष्टा रवेरतः पुण्या ब्रह्मरा इत्य-कव्ययोः ॥

'शालयः' रक्तशालि-महाशालि-कलम-तृणक-शकुनाङ्ग-सारासुख-
 दीर्घशूक-रोधशूक-सुगन्ध-पतङ्ग-तपनीयादयः । 'सुद्राः' त्रिविधान्य-
 विशेषः । 'इक्षवः' पौष्ट्रक-वर्षिक-कर्षार-नेपालघात-घातपर्वकादयः ।
 'ब्रह्मरा' इतुविकारविशेषः । मत्स्यण्डिका-खण्डसितादयो यज्ञेदः ।
 नागरखण्डे ।

सृष्टिं प्रकुर्वता पूर्वं पञ्चवो लोककारिणः ।
 खड्ग-वाभीक्ष-बार्दूलाः पूर्वं सृष्टास्ततोऽपरे ॥
 यो यथा प्रथमं सृष्टः स तथा मेध्यतां गतः ।

यथैते प्रथमं सृष्टाः पञ्चवोऽथ नराधिप ॥
 अस्यानि सृजता तदन्तिष्ठाः पूर्वं विनिर्मिताः ।
 ततो यवा ग्रीहयस्य ततश्चैव प्रियङ्गवः ॥
 गोधूमास्य मसूरास्य माषा सुङ्गास्ययावतः ।
 नीवारास्यापि श्यामाका एवं सृष्टा यथाक्रमं ॥
 यदा पुष्पलताः सृष्टास्तदा प्राक् ज्ञतपत्रिका ।
 सृष्टा तेन च पुष्पा सा आङ्गकर्मणि सर्वदा ॥
 शकानि सृजता पूर्वं कालश्राकः स्वयम्भुवा ।
 असृज्यत ततः आङ्गे स आदक्षयकारकः ॥
 धातुंस्य सृजता पूर्वं रूपं सृष्टं स्वयम्भुवा ।
 तेन तदिहितं आङ्गे दक्षिणार्थं दिजोत्तमाः ॥
 राजतानि च पात्राणि पितृणां प्रीतये ततः ।
 रसांस्य सृजता पूर्वं मधु सृष्टं स्वयम्भुवा ॥
 तेन तच्छस्यते आङ्गे पितृणां तुष्टिदायकम् ।
 यच्छ्राद्धं मधुना हीनं तद्गृहीः सकलैरपि ॥
 मिष्टाक्षैरपि संयुक्तं पितृणाञ्चैव तृप्तये ।
 अणुमात्रमपि आङ्गे यदि न स्यात् मासिकं ॥
 नामापि कीर्त्तनीयं स्यात् पितृणां प्रीतये ततः ।
 वीरधः सृजता तेन दर्भाः सृष्टाः पुरा नृप ॥
 तेन ते मेधतां प्राप्ता विज्ञेयात् आङ्गकर्मणि ।
 पात्राणि सृजता तेन विधिना नृपसत्तम ॥
 योगिनः प्रथमं सृष्टाः आङ्गार्हास्तो न ते स्यताः ।

पशून् वै सृजता तेन पूर्वं गावो विनिर्मिताः ॥
 तेन तामां पयः शस्तं आद्धे सर्पिर्विशेषतः ।
 प्रजा वै सृजता तेन पूर्वं सृष्टा द्विजोत्तमाः ।
 तेन तैस्तर्पितैः आद्धे पितृदत्तिः प्रजायते ॥
 देवांस्र सृजता तेन विश्वेदेवाः पुरा कृताः ।
 तेन ते प्रथमं पूज्याः प्रवृत्ते आद्धकर्मणि ॥
 एतैर्मुख्यतमैः सृष्टैः पुरा आद्धं विनिर्मितं ।
 स्वयं पितामहेनैव ततो देवा विनिर्मिताः ॥
 तेन ते पूर्वलोकेषु गताः स्थातिं परां नृप ।
 एतत् आद्धस्य सर्वस्वं मया ते परिकीर्तितं ॥
 पितृणां परमं गुह्यं दत्तस्याचयकारकं ।
 यश्चैतत्कीर्तयेत् आद्धे क्रियमाणे नृपोत्तम ।
 विप्राणां भोक्तुकामानां तच्छ्राद्धं चाचयं भवेत् ॥
 यश्चैतच्छृणुयाद्राजन् सम्यक्श्रद्धासमन्वितः ।
 विहितस्य भवेत्पुण्यं आद्धस्य तदवाप्नुयात् ॥

इति श्रीह्मादिद्रव्योत्पत्तिः ।

अथ याज्ञाणि धान्यानि निरूपयन्ते ।

मनुः ।

हविर्यक्षिररात्राय यज्ञानन्याय कल्पते ।

पितृभ्यो विधिवदत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

क्षिररात्रश्चो दीर्घकाक्षवचनः । यज्ञानन्याय केनचिद्धविषा

दीर्घकाला दृष्टिर्जायते, केनचिदनन्तैव तदभयं ब्रवीमीति प्रणिधानार्थमुच्यते । कल्प्यते प्रीतय इत्यध्याहार्यम् ।

तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन च ।

दत्तेन मांसं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणां ।

तिलादियहणं नेतरधान्यपरिमञ्जानार्थम् । किन्तु पाचनार्थं फलविशेषप्रदर्शनार्थम् ।

कालशाकं महाशक्ताः खड्गलोहामिषं मधु ।

आनन्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यस्त्रानि च सर्वशः ॥

‘कालशाकं’ कालिकाशाकं । ‘महाशक्ताः’ शन्यका उच्यन्ते । अन्ये तु मत्स्यान् शक्तानाहुः । ‘खड्गः’ गण्डकः । ‘लोहः’ लघ्नाकागः सर्वरक्तो वा । ‘लघ्नाकागस्तथा रक्त आनन्यायैव कल्प्यते’ इति स्मरणात् । लोहशब्दो वर्णलक्षणतया तद्गुणयुक्ते कागे वर्तते । ‘लघ्नायसे च तास्ये च लोहशब्दः प्रयुज्यते’ इत्यभिधानात् । यद्यपि चैष वर्णो मेषादिष्वपि सम्भवति तथापि स्मृत्यन्तरप्रसिद्धः काग एव गृह्यत इति । अन्ये तु शकुनिर्लोहपृष्ठनामा देवदत्तो दत्त इति वदन्त्यन्त इत्याहुः । ‘मधु’ मालिकं । ‘मुनयः’ वानप्रस्थाः, तेषां ‘अस्त्रानि’ नीवारादीनि ।

तथा ।

मुन्यस्त्रानि पयः सोमो मांसं यक्षानुपकृतं ।

अक्षारलवणस्यैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

‘पयः’ क्षीरं, अत्रास्य विकारा अपि दध्यादयो गृह्यन्ते । स्मृति-सद्विचारानुसारात् । ‘सोमः’ आषधीविशेषः । ‘अनुपकृतं’ अविकृतं ।

अप्रमत्तविकाररहितं, अप्रतिबिम्बसु । ‘अक्षारलक्षणं’ शारदक्षिका-
कृतलवणादन्यलक्षणं । शारस्य लवणञ्चेति इदमर्थं हि नञ्समासे
वृत्तिद्वयमाश्रयणीयं प्रतिपदञ्च नञ्सम्बन्ध इत्येतद्गौरवं स्यात् ।
‘प्रकृत्या हविः’ इत्येत् अनाम्रितविशेषासु हविष्येण वर्णते, हविषा
प्रातराभं भुङ्क्ते इत्याद्यासु सामान्यचोदनासु विशेष्यं ।
आह प्रचेताः ।

लवणमाषाक्षिलास्यैव श्रेष्ठाः स्युर्नवभालयः ।

महायवा ब्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ।

लवणाः श्वेतासु लोहासु पाद्माः स्युः आह्वकर्मणि ॥

‘श्वेताः’ शिरःशुक्लाः, महायवा ब्रीहियवास्तथैव विशेषाः । ‘मधू-
लिकाः’ यावनालविशेषः । अस्यैव विशेषणं लवणाः श्वेतासु लोहा-
स्तेति । ‘लोहाः’ लोहिताः । आलिविशेषो वा ‘मधूलिकाः’ ।

अचिरपि ।

अगोधूमस्य यच्छाङ्गं कृतमप्यकृतं भवेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

यवैर्व्रीहितिलैर्मषैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा

सन्नर्पयेत् पितृन् सुद्वैः श्यामाकैः सर्षपद्वैः ।

नीवारैश्च तथा माषैः प्रियङ्गुभिरथार्चयेत् ॥

‘चणकः’ हरिमन्थकः, महाराष्ट्रदेशेऽस्याहारत्वेन प्रसिद्धः । ‘सर्षपाः’

गौरसर्षपाः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

राजश्यामाकश्यामाकौ तद्वस्यैव प्रजान्तिका ।

नीवाराः पौष्कराश्चैव षण्मासं पितृदत्तये ॥

यवमाषौ मगोधूमौ तिलमुद्गाः समर्घपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभनाः ॥

‘प्रशान्तिका’ मध्यदेशे प्रसिद्धाधान्यविशेषः । ‘पौष्कराः’ पद्मवै-
जानि । ‘निष्पावाः’ वस्त्राः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

प्रशान्तिका प्रियङ्गुश्च यादृश्या स्याच्छ्राद्धकर्मणि ।

एतान्यपि समानानि श्यामाकानाङ्गुलीस्तु तैः ॥

कूर्मपुराणे ।

ब्रौहिमिभ्य यवैर्मपैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।

श्यामाकैश्चणकैः शकैर्नारैश्च प्रियङ्गुभिः ।

गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मामस्योणयते पितृन् ॥

व्यासः ।

हवींषि आहुकाले तु यानि आहुविदो विदुः ।

तानि मे शृणु काम्यानि फलश्रेयां युधिष्ठिर ॥

बर्द्धमानतिलं आहुमन्त्रयं मनुरब्रवीत् ।

सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ॥

‘बर्द्धमानतिलं’ तिलवज्रलं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

गोधूमैरितुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि ।

आहुषु दत्तैः प्रीयन्ते माममेकं पितामहाः ॥

‘सतीनाः’ कलायाः ।

कलायस्तु सतीनक इत्यभिधानात् ।

इति याक्षाणि धान्यानि ।

अथ वर्ज्यानि धान्यानि ।

तत्र वायुपुराणे ।

अकृताद्ययणं धान्यजातं वै परिपाटलाः ।

राजमाषानणूंश्चैव मसुरांश्च विवर्जयेत् ॥

नवान्ननिष्पत्तावाहिताग्नेरिष्टिविशेषः 'आद्ययणं' । अनाहिताग्नेस्तु नवान्नेन 'आद्ययणं' ।

तदुक्तं वायुपुराणे ।

श्यामाकैरिक्तुभिश्चैव पितृणां सार्वकामिकं ।

कुर्यादाद्ययणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयादिति ॥

'धान्यजातं' विहितं धान्यमात्रं । 'परिपाटलाः' प्रादेशमात्राः । श्विम्बिसम्बन्धि-नीलसाम्द्रापरनामधेयाः 'राजमाषाः' । 'अणवः' व्याख्याताः । 'मसुरः' मङ्गल्यकाख्यास्यपिटाकृतिः श्विम्बिधान्यविशेषः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

कृष्णधान्यानि सर्माणि वर्जयेच्छाट्टकर्मणि ।

न वर्जयेत्तिलांश्चैव मुद्गान् मार्षांस्तथैव च ॥

अथ तिलमुद्गमाषाणामवर्जनमुच्यमानं न तज्ज्ञातिमात्रेण सम्भ-
ध्यते, किन्तु कृष्णवर्णवतैव । प्रसक्ते हि वर्जने तन्निषेधो वक्तव्यः । वर्जन-
प्रवक्तुस्तु कृष्णानामेव । कृष्णधान्यवर्जनेन सहैकवाक्यतापञ्चत्वाच्चार्यस्य
प्रतिप्रसवस्तु कृष्णैकविषयत्वं । कृष्णेतराणाम् तिलमुद्गमाषाणां न

विधिर्न निषेधः । यस्तु स्मृतिचन्द्रिकाकारेण भरद्वाजवचने मुद्रमाषयोः सामान्यतेनिषेधोदर्शितः, 'मुद्राङ्गिकीमाषवर्जं विदलानि दद्यात्' इति । स तु गजभाव-भ्रान्तिमूलकः । अन्यथा सर्वस्मृतिपुराणनिषिद्धानां कुल्यमसूरादीनां याज्ञवल्क्यमापद्येत । दृश्यते च महर्षवादिषु गम्युक्त एव पाठः, "मुद्राङ्गिकीमाषवर्जं विदलानि न दद्यात्" इति ।

'आङ्गिकी' त्वरौशब्दवाच्यः शिम्बिधान्यविशेषः । 'मुद्राङ्गिषौ' प्रसिद्धौ । भ्रमत्पाषाणयन्त्रगर्भमभृतानि धान्यानि प्रायशो द्विधा-भिद्यन्ते, तानि विदलानि मसूरप्रभृतीनि । अस्मिंश्च याज्ञवल्क्ये धान्य-प्रकरणे यद्यणकाङ्गिकीनिष्पादादीनां विधिर्दृश्यते स कृष्णैतरविषयः । यद्य निषेधः स कृष्णविषय इति पूर्वप्रदर्शितकृष्णधान्यवर्जनवचन-वशाद्भावस्यापनीयं । विहितप्रतिषिद्धन्यायादिकन्धो वा वक्तव्यः ।
आह सुमन्तुः ।

"बीजपूरकमाषश्च न आह्वे दद्यात्" इति । 'बीजपूरकं' मातुलुङ्गं ।

महर्षवे हारितवचनपाठः ।

"पालङ्ग्या-नालिका-पोतीक-शिगु-सुसुक-वार्त्ताक-भृलृण-माष-मसूर-कृतलवणानि च आह्वे न दद्यात्" ।

शङ्खधरे पाठान्तरं । "पालङ्ग्या-पोतका-नालिका-सुसुक-निष्पा-व-मसूर-चणकादि आह्वे न दद्यात्" इति ।

पालङ्ग्यादीनां व्याख्यानं शाकप्रकरणे करिष्यते । 'कृतलवणं' क्षारमृत्तिकया कृतं लवणं । अत्र माषाः कृष्णमाषेतरे राज-माषश्चद्ववाच्याः । ते हि "वर्ष्म मर्कटकाः आह्वे राजमाषास्तथैव च" इत्यादिवचनैर्निषिद्धाः ।

ननु ये राजमाषशब्दवाच्यास्ते कथं केवलमाषशब्देन प्रत्येतव्याः,
न हि द्विजराजशब्दाभिधेयं केवलेन द्विजशब्देन प्रत्याययितुं
शक्यते । विशेषेषु सामान्यस्य विद्यमानत्वात् सामान्यशब्देन तत्-
प्रत्ययो न विरुध्यते । यथा शालिशब्देन लोहितशालि-महाशालि-
प्रत्ययः । यत्र तु तद्विशेषावच्छेद्यसामान्यवाचकत्वाभावो न तत्र
तेन पथा प्रत्ययः । अपि च वाचकशब्दैकदेशा अपि वाचकाः
दृश्यन्ते । यथा मातुलुङ्गोलुङ्ग इति ।
चतुर्विंशतिमते ।

कोट्टवा राजमाषासु कुलत्या वरकास्तथा ।

निष्पावासु विशेषेण पक्षैतांस्तु विवर्जयेत् ।

यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः ॥

‘कुलत्याः’ मुद्रवत्सूपयूषाद्यनकोपकारकारित्वेन शिन्निधान्य-
विशेषरूपाः प्रसिद्धाः । ते च श्वेताः कृष्णाश्च द्विविधा अपि वर्ज-
नीयाः । कृष्णमुद्रादिवत् प्रतिप्रसवाभावात् । ‘वरकाः’ वनमुद्राः ।
‘यावनालाः’ जोन्यलाः । ते च मधूलिकाख्यजोन्यलव्यतिरिक्ता एव
वर्ज्याः । मधूलिकाशब्दं शालिभेदवचनं वा वर्णयन्ति । तन्मते सर्व
एव यावनालाः वर्जनीयाः ।

आह निगमः ।

यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः ।

तैलमय्यापदि प्राज्ञाः संप्रयच्छन्ति याचिकाः ॥

तैलमपि विपश्चितो वर्जयन्तीत्यन्वयः । आपदि तृभयोरणभ्य-
मुञ्जानार्थमाह । “आपदि प्राज्ञाः संप्रयच्छन्ति याचिकाः” । इति तस्मा-

दन्यवस्त्वभावे आभ्यामपि आहुं कर्त्तव्यमेवेत्यत्र तात्पर्यं । न
प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैलकस्य विशेषत इति वचनात् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

वर्ज्या मर्कटकाः आहुं राजमाषास्तथैव च ।

विप्रुषीका मसुराश्च आहुकर्मणि गर्हिताः ॥

‘मर्कटकाः’ लङ्काः । ‘विप्रुषीकाः’ शालिर्भदाः ।

कात्यायनः ।

आहुं न देयाः पालङ्गा निष्पावाः सहकौद्रवाः ।

मसुर-क्षार-वार्त्ताक-कुलत्या-शण-शिथवः ॥

‘क्षारः’ यवक्षारादिः । ‘वार्त्ताक’ कण्टकारिकाफलात् किञ्चिदधि-
कपरिमाणं तदाकृतिचुद्रवार्त्ताकीभञ्जकवृत्तौफलं । ‘शणः’ धान्य-
विशेषः । ‘अस्य’ स्वयंजातस्य सर्वदा प्रतिषिद्धत्वाच्च प्राप्त्यसम्भवेऽपि
कृष्यादिजातस्य प्राप्त्यसम्भवात् । शिथारपि रक्तपुष्पस्य सर्वदा निषि-
द्धत्वेनात्र प्राप्त्यभावेऽपि श्वेतपुष्पस्य पत्रशाकत्वेन प्राप्त्यस्तीति प्रति-
षेधोऽर्थवान् । अथवा पुरुषार्थं प्रतिषेधं कृतेऽपि आहुर्वैगुण्यपरि-
हारार्थं पुनःप्रतिषेधः ।

आहु मर्गैचिः ।

कुलत्याशुणकाः आहुं न देयास्तथैव कौद्रवाः ।

कटुकानि च मर्वाणि विरमानि तथैव च ॥

‘कटुकानि’ पिप्पल्यादीनि ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुस्मृतिः ।

राजमाष-मसुर-पटुषितकृतत्वणानि च ।

‘पर्यषितम्’ मोदकादिवर्जं ।

अङ्गः ।

राजमाषाग्नसूरांसु कोद्रवाग् कोरदूषकान् ।

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् आद्रुकर्मणि वर्जयेत् ॥

अथ ‘कोरदूषकः’ वनकोद्रवः ।

महाभारते ।

अआद्भेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

‘कोद्रवाः’ कोरदूषकाः । ‘पुलकाः’ कोद्रवाद्यपेक्षया सूक्ष्माणि धान्यानि । स्यात् पुलकः सूक्ष्मधान्य इत्यनुश्राम्नात् । मध्याक्षरदी-
र्घाभावः पुराणे हान्दसः ।

पद्मपुराणे ।

दादृणाञ्च प्रवक्ष्यामि आद्भे वर्ज्यानि नित्यञ्च ।

मसूर-शण-निष्याव-राजमाष-कुसुम्यकाः ॥

कोद्रवोद्दाल-वरक-कुसुम-मधुकातसी ।

एतानि नैव देयानि पितृणां प्रियमिच्छता ॥

‘मधुकं’ ज्येष्ठीमधु । तस्माकत्वेन शाकसंस्कारकद्रव्यत्वेन वा प्रसूयमानं निषिध्यते । ‘अतसी’ उमासंज्ञिका तैलप्रकृतिभृताना-
मतिमसूक्ष्मानीं चिपिटाकृतीनां बीजानामुत्पादिका ओषधिः । सा
शाकत्वेन तैलप्रकृतित्वेन वा प्रसक्ता सती निषिध्यते ।

अथपुराणे ।

देव्यामि संप्रवक्ष्यामि आद्भे वर्ज्यानि यानि च ।

मसूर-शण-निष्याव-राजमाष-कुसुमिकाः ।

कोद्रवोद्वास-वरक-कपित्थ-मधुकान्तौ ॥

‘कपित्थं’ दधित्यं फलं ।

विष्णुपुराणे ।

आह्वे न देयाः पालङ्गास्तथा निष्याव-कोद्रवाः ।

मसूर-चार-वार्त्ताक-कुलत्थ-व्रण-श्रियवः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सर्व्वेऽह्वेऽस्त्रं पुष्पं कुसुमं राजसर्षपाः ।

तोवरी राजमाषश्च कोद्रवं कोरदूषकं ।

वर्ज्ज्यापक्रियं सर्व्वं निशि यत्त्वाहृतं जलं ॥

‘अस्त्रं’ पुष्पं ‘अस्त्रद्रुमकुसुमं’ । ‘तोवरी’ त्वरी । ‘अपक्रियं’
अपगतस्वाचितक्रियं । अपक्रियं चास्त्रं यथोचितक्रियाराहित्येन विनष्ट-
प्रशस्तरसगन्धवर्णमिति यावत् ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वर्ज्ज्याभिषवा नित्यं ब्रतपुष्पं गन्धेधुकं ।

‘अभिषवाः’ सन्धानानि । ‘ब्रतपुष्पं’ निशिः ।

ब्रह्मपुराणे ।

राजमाषानूंसैव मसूरान् कोरदूषकान् ।

विपुषान् मर्कटांश्चोरान् कोद्रवांश्चापि वर्जयेत् ॥

‘चोरः’ चोरकः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वर्ज्या मर्कटकाः आह्वे राजमाषास्तथाणवः ।

विपूषिका मसूराश्च आह्वकर्मणि गर्हिताः ॥

कर्मपुराणे ।

आढकीं कोविदारांश्च पालकां मरिचं तथा ।

वर्जयत् मर्त्ययत्नेन आढुकाले द्विजोत्तमः ॥

‘कोविदारः’ काञ्चनपुष्पं । मरिचान्यार्द्राणि स्वतन्त्रशक्तया
प्राप्ताणि प्रतिषिध्यन्ते न तु शाकसंस्कारकद्रव्यत्वेन गुष्काणि ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

राजमाषास्तथैवान्ये वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नतः ।

मसूराः शतपुष्पास्तु कुसुमं श्रीनिकेतनं ।

वर्ज्याश्चातिथवा नित्यं तथा दुरालभा यवा ॥

‘अतिथवाः’ शालिभेदाः । ‘श्रीनिकेतनं’ रक्तविल्वं ।

देवस्य ।

न बीजान्युपयुञ्जीत रोगापत्तिमृते बुधः ।

फलान्येषामनन्तानि बीजानां हि विनाशयेत् ॥

‘रोगापत्तिमृतं’ रोगाद्यापदं विना ‘नोपयुञ्जीत’ न नियुञ्जीत् ।

उपयुञ्जानो हि तज्जन्यां भृत्यमीं शम्यममृद्भिं नाशयेत् ।

इति वर्ज्यानि धान्यानि ।

अथ ग्राह्यानि फलमूलानि ।

तच्च आह शङ्खः ।

आस्रान् पालेवतानिलून्मृद्वीका-भय-दाडिमान् ।

विदार्यास्तु भरुण्डांश्च आढुकाले प्रदापयेत् ।

दद्यात् आढु प्रयत्नेन शृङ्गाट-विष-केवुकान् ॥

‘आस्राः’ शूतफलानि । ‘पालेवतं’ जम्बीरकारं फलं काम्भीरेषु

प्रमिद्धं । 'ष्टदीका' द्राक्षा । 'भयं' कर्मरङ्गं । 'विदार्यान्' भृकुष्मा-
ण्डौकन्दान् । कृष्णकृष्णण्डाः फलानि वा । 'भरण्डाः' काश्मीरदेशे
प्रमिद्धाः । 'शृङ्गाटकं' जलजं त्रिकटं । "शृङ्गाटोजलकन्दः स्यात्
त्रिकोणस्त्रिकटस्त्रिकः" इति मदननिर्घण्टः । 'विमं' पद्मिनीमूलं ।
'केवुकं' आर्द्रकमदृशः कन्दः महाराष्ट्रदेशे प्रमिद्धः । केवुकस्य विष-
धस्वारण्यकेवुकविषयो वर्णनीयः ।

सङ्गपुराणे ।

आम्रमायातकं विल्वं दाडिमं बीजपूरकं ।
चीणाकं लकुचं जम्बु भयं भृतं तथा रूकं ॥
प्राचीनामलकं लीरं नारिकेलं परुषकं ।
नारङ्गञ्च मखर्जूरं द्राक्षा नीलकपित्थकं ॥
पटोलञ्च प्रियालञ्च कर्कभुवदराणि च ।
वैकट्कतं वसकञ्च एवार्णवार्कानि च ।
एतानि फलजातीनि आहुः देयानि यत्नतः ॥

'आम्रातकं' कपोतस्य फलं । 'विल्वं' बालश्रीफलं । 'चीणाकं'
अतिदीर्घाकारमेवार्कमदृशं । 'लकुचं' लिङ्गस्य फलं एलावनेषु
प्रमिद्धं । 'जम्बु' राजजम्बूफलं । 'भृतं' बहिःकेशराहतं फलं कर्णा-
टदेशे प्रमिद्धं । 'आरूकं' आरण्यैर्व्यारूकं । 'प्राचीनामलकं'
पानीयामलकं । 'लीरं' राजादनफलं । 'नारिकेलं' प्रमिद्धं । 'परु-
षकं' कटूणे प्रमिद्धं । नारङ्गादीनि प्रमिद्धानि । 'नीलकपित्थकं'
हरितवर्णं दधित्यस्य फलं । 'पटोलं' स्वादुपटोलीफलं । 'प्रियालं'
चारवृत्तस्य फलं । 'कर्कभुः' आरण्यबदरीफलं । 'वैकट्कतं' स्रुवद्रुमस्य

फलं । 'वस्तुकं' कृत्प्रत्यय फलं । 'एवाहः' स्वादुर्कटौ । 'वाहकानि'
वाहकौफलानि । 'फलजातौनि' फलत्वजातियुक्तानौत्तर्यः । यत्नत
इति वचनमेवामन्येभ्योविशिष्टमां गमयन्ति न त्वन्यनिवृत्त्यर्थं । अत
एवामन्ताभेऽपि भोज्यवैचित्र्यार्थमन्येषामपि फलानां नित्यनिषेधवचनै-
रनिषिद्धानां आह्वे देयत्वमभ्यनुज्ञातं भवति ।

तथा ।

कालशाकं तन्दुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा ।

शाकमारण्यकश्चैव दद्यात् पुष्पाण्डमूनि च ॥

'तन्दुलीयः' अल्पमारिषः । 'वास्तुकं' कष्टवास्तुकं । मूलकशब्देन
दीर्घमूलकं ग्राह्यं । पिण्डमूलकस्य निषिद्धत्वात् । 'आरण्यकशाकानि'
फल्गोपुष्पप्रभृतौनि । अमूनीति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण ।

तथा ।

दाडिमं मागधी चैव नागरार्द्रकतिलिङ्गौ ।

आघातकं जौरकञ्च कुम्भरञ्च नियोजयेत्^(१) ॥

'मागधी' पिप्पली । 'नागरं' गुण्ठी । 'आर्द्रकं' शट्प्लवेरं ।

'तिलिङ्गौ' चिञ्चा । 'जौरकं' गौरजौरकं । 'कुम्भरं' कुम्भरं ।

कृर्मपराणे ।

त्रिलामलकमृद्धीकम्पनसाघातदाडिमं ।

भयं पारावताचोटस्त्रूराम्फलानि च ॥

कसेरुः कोविदारश्च तालकन्दस्तथा विषं ।

तुलसीं व्रतकन्दश्च मध्वालुः शीतकन्दलौ ॥

(१) कुम्भरं प्रतिबोजयेदिति ग० ।

कालेयं कालशाकस्य मुनिषणः सुवर्चला ।
 मांसं शाकं दधि क्षीरं चुम्बुर्वाङ्गुलमथा ॥
 कटफलं कौङ्कणी द्राक्षा लक्ष्मणोचमेव च ।
 उद्वधीवं कषोरस्य तिन्दुकं मधुमाङ्गयं ॥
 वैकङ्कतं नारिकेलं गृङ्गाटकपर्णकं ।
 पिप्पली मरिचञ्चैव पटोलं वृहतौफलं ॥
 सुगन्धगन्धि मिश्रन्ती कलायाः सर्व एव च ।
 एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
 नागरश्चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥

‘आमलकं’ धात्रीफलं । ‘पमसं’ कण्टकफलस्य फलं । ‘पारावतं’
 पालेवतं । ‘आखोटं’ द्वीपान्तरीयपौलुफलं ‘आखरोटइति प्रसिद्धं ।
 ‘कसेरुः’ पल्लवेषु रोमशः कन्दः सेरुनाम्ना प्रसिद्धः । ‘कोविदारं’
 काञ्चनारस्य तत्सदृशस्य वा वृक्षविशेषस्य कोमलावस्थे फलं पुष्पं वा ।
 कोविदारस्य निषेधाऽपि वक्ष्यते, अतो विकल्पः । ‘तालकन्दः’
 भूम्यन्तर्निहिततालफलप्रभवमारुख्यफलाकारं पाण्डुरेशादौ प्रसिद्धं
 मूलं । तालमूलीकन्दो वा ‘तालकन्दः’ । ‘तमालं’ तापिञ्च ।
 ‘शतकन्दं’ शतावरी । ‘मध्वाणुः’ दीर्घरोमा मधुरैकरसः कन्दविशेषः
 मोहालुगिति प्रसिद्धः । ‘श्रीतकन्दली’ श्रीतकन्दः, शालूकमिति
 यावत् । ‘कालेयं’ करालाख्यं शाकमिति गोविन्दराजः । ‘मुनिषणः’
 चाङ्गैरिसदृशो जलप्रभवः शाकविशेषः । सुणसुणति प्रसिद्धः ।
 ‘सुवर्चला’ आदित्यभक्ता । ‘चुम्बुः’ चुम्बुगिति प्रसिद्धः । ‘कटफलं’ कटफ-
 लाख्यस्य वृक्षस्य फलं । ‘कौङ्कणी द्राक्षा’ कुङ्कुमदेशप्रभवा । उपलक्षण-

क्षीतत् स्वादुरमाया द्राक्षायाः । 'मोचं' कदलीफलं । 'उद्गृहीतं' उद्ग-
 र्णीवाकृतिकलमुत्तरापये प्रसिद्धं । 'निन्दुकं' मोतिमारकस्य फलं ।
 'मधुमाङ्गयं' ज्येष्ठोमधु । 'रुहतीफलं' कण्टकारिकाफलं । 'सुगन्ध-
 गन्धि' कर्पूरकचोरकः । पिण्डालकमदृशः चोरितपर्णः सोधीति
 लाटदेशे प्रसिद्धः । कन्दविशेष इत्यपरे । 'मिधुन्तौ' रुदन्तौ ।
 'दीर्घमूलकं' पिण्डकादन्यमूलकं ।
 वायुपुराणे ।

विन्तामलकमृद्वीकर्मित्यादिकृर्मपुराणमदृशं पठित्वैतावान् विशे-
 षोदर्शितः ।

अगस्त्यस्य शिखास्ताम्राः कषायाः सर्व एव च ।

सुगन्धि मत्स्यं मांसंश्च कलायाः सर्व एव च ॥

'अगस्त्यः' सुनिद्रमः, तस्य 'शिखाः' किशलयानि । 'ताम्राः' लोहि-
 ताः । 'कषायाः' कषायरसाः । अन्याः अपि रूतादिवृत्ताणां शिखाः ।
 प्रभामखण्डे ।

विन्तामलकमृद्वीकं द्राक्षा चाघ्रातदाहिमं ।

भव्यं पारेवतक्षैव खर्जूरगन्धफलानि च ॥

कसेरुका वदर्यश्च तालकन्दस्तथा विमं ।

तमालं शतकन्दश्च मध्वानुः शीतकन्दलौ ॥

कालियं कालशाकञ्च मुद्गान्नञ्च सुवर्चलं ।

मांसं शाकं दधि क्षीरं चोरं वेत्राङ्गुरास्तथा ॥

कटफलं कतकं द्राक्षा लकुचं भोसमेव च ।

प्रियालामलसुकीकास्तिन्दुकं मधुमाङ्गयं ॥

विकङ्कतं नारिकेलं गृह्णाटकपक्षकं ।

पिप्पली मरिचञ्चैव पटोलं वृहतीफलं ॥

आरामस्य तु भौमन्ताः कलायाः सर्व एव तु ।

एवमादीनि चान्यानि शलानि आद्रकर्मणि ॥

‘कतकं जलप्रसादनं । ‘चुक्रोका’ चाङ्गुरौ चिन्ता वा । ‘आरामस्य’

उद्यानस्य ‘भौमन्ताः’ नवपञ्चवानि ।

इति याह्याणि फलमूलादीनि ।

अथ वर्ज्यानि फलमूलादीनि ।

वायुपराणि ।

वर्जनीयानि वक्ष्यामि आद्रकर्मणि नित्यशः ।

लगुनं गृह्णन्ञ्चैव पलाण्डं पिण्डमूलकं ॥

कलम्बा यानि चान्यानि हीनानि रमगन्धतः ।

आद्रकर्मणि वर्ज्यानि कारणभूतवक्ष्यते ॥

पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितस्य बलः सुरैः ।

ब्राह्मणस्यो विष्णुर्गन्तः पतितास्तायविन्दवः ॥

तत एतानि जातानि वर्ज्यानि आद्रकर्मणि ।

पिप्पली मरिचञ्चैव पटोलं वृहतीफलं ॥

वांशं करारं सुरममर्जकं भृष्टणानि च ।

अवेदोक्ताश्च निर्यामा लवणान्द्रुपराणि च ॥

आद्रकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्थ्या रजस्वलाः ।

‘लगुन-गृह्णन्-पलाण्डवः’ पलाण्डुभेदाः । एतच्च भेदत्रय सर्वथा

सपि पलाण्डुभेदानामुपलक्षणाये । ते च भेदाः सृज्यन्ते दर्शिताः ।

लगुनं दीर्घपञ्चस्य पिच्छगन्धा महौषधं ।

करणस्य पलाण्डुस्य सतार्कस्य परारिका ।

गृञ्जनो यवमेष्टस्य पलाण्डोर्द्वयं जातय इति ।

पलाण्डुशब्दस्यैतद्दिशेषदशकव्यापके सामान्ये वर्तते । विशेषे
चैकस्मिन् उभयत्र प्रयोगात् । तत्र हरिद्रक्तवर्णः 'गृञ्जनः' । श्वेतकन्दः
'पलाण्डुः' । लगुनादीनां तु भेदका धर्मा वैद्यकादौ द्रष्टव्याः ।
पिण्डाकृतिमूलं 'पिण्डमूलकं' । 'कलम्बा' वेणुपचारुतिपत्रोजलजः
शाकभेदः कटुफला तुम्बी वा । पिप्पल्यः आर्द्राः स्वतन्त्रशाकतया
प्रतिषिध्यन्ते । शुष्काणां तु संस्कारकत्वेनाभिमतत्वात् । पटोलं
आरण्यपटोलस्य फलं न सता । सतायां हि पटोलसिद्धकः कटुरिति
पटोलशब्दस्य लिङ्गानुशासने पुंलिङ्गतया प्रयोगात् । 'वृक्षतौफलं'
शुद्रवार्त्ताकीफलं । 'वांशः करीरः' वंशाङ्कुरः । 'सुरसं' निर्गुण्डीपत्रं ।
'अर्जकं' श्वेतकुठेरकपत्रं । 'भूटणः' भूतीकमञ्जकः शाकविशेषः ।
स च काश्मीरेषु प्रसिद्ध इत्येके । कलम्बीकेत्यपरे । स्मृतिचन्द्रिका-
कारेण त्वेवमुपलक्षितः । यस्य माले यन्निस्थाने परिमण्डला-
वयवा भवन्ति स भूटण इति । अस्य च मालाटणकभृन्मृणौ
इत्यभिधानकोशे वक्ष्यमाणसु च स्मृतिषु सुडागमसहितस्यैव प्रयोगो
दृश्यते । अतस्तद्रहितस्यात्र प्रयोगः छान्दसः ।

'अवेदोक्तासु निर्यासा' इति । वेदे भक्ष्यत्वेनाभ्यनुज्ञातेभ्योन्ये
वृत्तनिर्यासा लोहितवर्णा ब्रह्मणप्रभवासु निर्यासा इति यावत् ।

अथो खलु य एव लोहितो यो वा ब्रह्मणाश्रितवति तस्य
मायं काममन्यस्येति तैत्तिरीयश्रुतेः । 'ब्रह्मण' छेदः । तस्मात्लोहित-

वर्णादन्योऽपि वृत्तादीनां रमेनिर्याति, योवा प्रसन्नमन्तरेण लोहि-
तवर्णां निर्याति तस्य रसस्यैकदेशोऽपि न भक्षणीयः । अन्यस्य तु
कामं यद्येष्टं भक्षणीयः । लवणानि सारमृत्तिकाकृतानि कृष्णानि
विटसंज्ञकानि प्रत्यक्षानि चात्र निषिध्यन्ते । स्मृत्यन्तरेऽप्येतेषामेव
निषिद्धत्वात् । तत्र प्रत्यक्षाणां निषेधं विष्णुराह ।

न प्रत्यक्षं लवणं दद्यादिति ।

कृष्णकृचिमविटानां तु निषेधः पुरस्ताद्दर्शयिष्यते । अत्रो न मामु-
द्रादीनामप्रत्यक्षाणां निषेधः । तथाच देयमित्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणम् ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवं ।

मैन्धवं लवणञ्चैव तथा मानसमम्भवं ।

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यञ्च इति ॥

‘मैन्धवं’ सागरोत्थं । मैन्धवमानसमम्भवयोस्तु प्रत्यक्षयोरप्यतिषेधः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

शाकमंस्कारमरिचपिप्पलीवर्जं शुण्ठीवर्जञ्च कटुरमानि द्रव्याणि ।
लवणान्यौषराणि चेत्यस्मिंस्तु पाके ऊषरमृत्तिकया कृतानि लवणा-
नीति ॥

‘रजस्वलाः’ चिरावाद्यनन्तरमप्यनिवृत्तरजस्वाः इति ।

आह विष्णुः ।

भूटण-शिशु-सर्षप-कूष्माण्डालाबु-वार्त्ताक-पालङ्का-तन्दुलीयक-
कुसुम्भ-महिषीजीराणि वर्जयेदिति ।

‘शिशुः’ सोभाञ्जनकः । तस्य रक्तपुष्पस्य सर्वदा निषिद्धत्वंनात्र
प्राप्ताभावेऽपि श्वेतपुष्पस्य पत्रशाकत्वेन प्राप्तिरस्तीति प्रतिषेधोक्तवान् ।

मर्षपञ्च राजमर्षपो विवक्षितो न तु मर्षपमानं, कुसुमं राजमर्षप
 इति स्यत्यन्तरे विशेषप्रतिषेधात् । तस्य च शेषाभ्यनुज्ञार्थत्वात् ।
 अतः सामान्यवचनं मर्षपविशेषे मङ्गोच्यं । सामान्यानि हि विशेषं
 प्रति साकाङ्क्षाणि विशेषमनुरन्धन्ति । न तूपलक्षणीभूय विशेषः
 सामान्यानुसारी भवति । सामान्यापेक्षया विशेषस्य बलीयस्त्वात् ।
 अन्यैकस्मिन्नपि वाक्ये सामान्यशब्दोविशेषमुपलक्षणीकृत्य शब्दवि-
 शेषव्यवहारं हन्यात् । को ह्येकवाक्यगतस्य वाक्यान्तरगतस्य वा
 विशेषशब्दस्यास्ति विशेषः । यदि तु स्याद्विशेषः तर्हि चतुर्द्धाकरणं
 नाग्नयपुरोडाश उपसंह्रियेत । अतः मर्षपोऽत्र राजमर्षप एव । अतश्च
 गौरमर्षपो ग्राह्य एव । 'कृष्णण्डं' कर्कारु । 'अलावु' तुम्बिनीफलं ।
 तच्च वर्तुलमेव वर्ज्यं । अलावु वर्तुलञ्चेति वचनान्तरे विशेषदर्शनात् ।
 'वार्त्ताकं' लुद्रवार्त्ताकीफलं । पालङ्का' मुकुन्दाख्यो गन्धद्रव्यविशेषः ।
 'कुसुमं' प्रमिदं । कुसुमस्य चाकण्टकिना नित्यनिषिद्धत्वात् कण्ट-
 किनेऽपि केमलावस्यस्य शाकलसम्भवान्निवृत्त्यर्थः प्रतिषेधः ।
 विष्णुवचने पाठान्तरं ।

पिप्पली-सृसुक-भृत्तणामुरी-मर्षप-सुरम-कृष्णण्डालावु-वार्त्ताक-
 पालङ्का-तन्दुलीयक-कुसुम-पिण्डमूल-महिषीचौराणि वर्जयेदिति ।

'सृसुक' खदिरशाकं । 'आमुरी' राजमर्षपः । आमुरी चामौ मर्षप-
 स्यति वा विग्रहः । तथा च गौरमर्षपो न वर्ज्यः ।
 हारीतोऽप्याह ।

पालङ्का नालिका-पौतौक-शिशु-सृसुक-वार्त्ताक-भृत्तृण कफेष-
 माष-मसूर-कृतलवणानि च श्राद्धे न दद्यादिति ।

नालिका नाम दीर्घनाला शिरोभागावस्थितस्त्वल्पपल्लवा जलाश-
योद्भवा शाकत्वेन प्रसिद्धनालदस्तावलिः । 'पौतीक' पौतिक आपाद-
केतिपर्यायाभिधेयं शाकं । 'कफेजः' 'आरण्यविशेषः' काश्मीरेषु प्रसिद्ध
इति दारौतस्त्वितिभाव्यकारः । 'कृतलवणानि' कृचिमलवणानि ।
आह शङ्खः ।

भूस्तृणं सुरसं शिष्टः पालङ्ग्या स्रसुकं तथा ।
कृष्णण्डालावु-वार्त्ताक-कोविदारांसं वर्जयेत् ॥
पिप्पलं मरिचञ्चैव तथा वै पिण्डमूलकं ।
कृतस्र लवणं सर्वं वंशाद्यस्रं विवर्जयेत् ॥

'वंशाद्यं' वंशाङ्गुरः, न त्वयमात्रं ।

शाल्यायनोऽप्याह ।

मारिषं नालिका चैव रक्ता या च कलम्बिका ।
असुरास्त्रमिदं सर्वं पितृणां नापतिष्ठति ॥

'मारिषः' जीवशाकसंज्ञकस्तन्दुलीयकसदृशस्तदपेक्षया मूलतरः
शाकविशेषः । 'कलम्बिका' वेणुपद्माकृतिपल्लवा जलजैव, रक्तेतिविशे-
षणात् श्वेता न प्रनिषिध्यते ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वर्ज्यास्याभिषवा नित्यं शतपुष्पा गवेषुका ।
जम्बीरजं फलवर्ज्यं कोविदारस्रं नित्यशः ॥

सर्षप-स्त्वणादियुक्तेषु जल-तक्र-काञ्चिका द्रवेषु निलिप्य त्रिपुष्ट-
सप्ताहादिकालेनाम्बुसारादिरसान्तरमप्युक्तं । अतो विकल्पः प्रशस्त-
जम्बूफलविषयो वा निषेधो वर्णनीयः । यस्य फलमूलास्रादेरुपरि

केनचित् क्षुतं कृतं तदवलुनमित्युच्यते, यस्योपरि केनचिद्द्रोदनं कृतं तदवदितं । उपलक्षणस्यैतदपविचक्षेणादिभसर्गापादकानां निष्ठीवना-
दिक्रियाप्रसङ्गानां ।

उभयाना अपि ।

नालिका-शण-कृत्राक-कुसुमालावु-विड्भवान् ।

कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

वर्जयेद्वृत्तं आद्वे काञ्चिकं पिण्डमूलकं ।

करञ्जं येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्कटास्तथा ॥

‘कृत्राकं’ शतपुष्पा, वर्षाकाले भूमौ वृक्षेषु वा समुद्भूतं कृत्रमि-
त्यपरे ।

“भूमिजं वृत्तजं वापि कृत्राकं भवत्यन्ति ये । ब्रह्मप्रांस्तान्विजा-
नीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान्” इति । यमस्मरणात् ।

‘विड्भवान्’ विष्टाभसर्गदूषितभृप्रदेशोद्भवान् । उपलक्षणस्यैतद-
पविचभृप्रदेशसम्भवानां । ‘कुम्भी’ श्रीपर्णीका । ‘कम्बुकं’ वृत्ताकारमला-
वुफलं । अलावुशब्दस्तु पचादेः शाकत्वप्रतिषेधार्थोक्तः । कम्बुकमिति-
चाम्बुकमिति पाठान्तरं । ‘वृन्ताकं’ श्वेतवृन्ताकं । ‘वृत्तं’ गाजर-
इति प्रसिद्धम् । ‘काञ्चिकं’ ख्यातं । करञ्जं, मरुमालफलं । एवमन्येऽपि
ये ‘रसगन्धोत्कटाः’ आहृत्योत्तरसगन्धयुक्ताः तेऽपि वर्जनौघाः ।
भारद्वाजः ।

मक्रोद्धृतम् यत्तोयं पल्लवाम् तथैव च ।

खल्वपि कृष्णाण्डफलं वज्रकन्दस्य पिप्पली ॥

तन्मुलीयकशाकञ्च माहिषञ्च पयो रधि ।

शैम्बिकानि करीराणि कोविदारं गवेधुकं ॥

कुलत्य-शण-जीराणि करम्भाणि तथैव च ।

अक्षादन्यद्रक्तपुष्पं शिगुः क्षारस्तथैव च ॥

नीरमान्यपि सर्वाणि भोक्ष्य-भोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आहुकर्मणीति ॥

‘नक्तोद्धृतं’ रात्रौ जलाशयात् उद्धृतं पृथक्कृतं । ‘पल्लसाम्बु’ घासे वा अरण्ये वा स्वल्पतरुनिष्खावटद्रोणादिममृतं जलं । पल्लसाम्बुनो विशेषणं स्वल्पमिति एकस्या अपि गोस्तृप्तेरपर्याप्तं । ‘वञ्चकन्दः’ शार-
ण्यसूरणः । माहिषमिति पयोदधिविशेषणाश्माहिषमात्रं पयोदधि-
वर्ज्यमिति गम्यते । मसूरं, कृष्णाङ्गी, कृष्णनिष्पावं, कृष्णचणकं,
कृष्णोत्तरमाष-कृष्णोत्तरमुद्गादीनि श्लिम्बिधान्यानि शैम्बिकानीत्युच्यन्ते ।
‘करीरः’ पत्रशून्योवदराकृतिफलो जाङ्गलोऽग्नौवृक्षविशेषः । ‘जीरकं’
कृष्णजीरकं, सत्यन्तरे विशेषितत्वात् । ‘करम्भाणि’ दधिमिश्राः सक्तवः ।
अञ्जश्चोजलजातपुष्पजातिविशेषवचनः । ‘क्षारः’ सर्जिकायवक्षारादिः ।
‘नीरमानि’ मन्दरमानि निकृष्टरमानि वा । ‘भोक्ष्याणि’ दन्तैरवक्ष्यपञ्चाव-
गीर्याणि, अवक्ष्यण्डनमन्तरेणाभ्यवहारयोग्यानि ‘भोज्यानि’ । सर्वस्मि-
न्निति नित्यश्राद्धादन्यत्र सर्वस्मिन् । प्रतिदिनं हि कुशास्त्रादिद्रव्य-
वर्जनपूर्वकमन्ननिष्पादनस्याशक्यत्वात् । अतएव नित्यश्राद्धं विषयी-
कृत्य रामायणादावुच्यते ।

इदुदेर्बर्देर्बिन्लेरामस्तर्पयते पितृन् ।

यदन्नं पुरुषो भुङ्क्ते तदन्नास्तस्य देवता इति ॥

आह सुमन्तः ।

बीजपूरकमाषाणि आद्धे न दद्यात् ।

मध्मपुराणे ।

ताम्रं करुणकाकोले बह्वपुत्रार्जुनीफलं ।
 जम्बीरं रक्तविम्बञ्च शालस्यापि फलं त्यजेत् ॥
 अलाबु तिक्रपर्णी च कुष्माण्डी कटुपर्त्रिका ।
 वार्त्ताकं शिम्विजातिञ्च लोमशानि जटीनि च ॥
 कालिङ्गं रक्तचारञ्च चीणाकं धृतचारकं ।
 आद्धकर्मणि वर्ज्यानि गन्धचिर्भटिकं तथा ॥
 कपालं काकमाचीञ्च करम्भं पिण्डमूलकं ।
 मृश्मनं चुक्रिकां रुक्मं गाजरं पोतिकां तथा ॥
 जीवकं शतपुष्पाञ्च नालिकां याम्यशूकरं ।
 हलं नृत्यं सर्वपञ्च पलाण्डु लशुनं त्यजेत् ॥
 माणकन्दं तन्दुलीयं विषकन्दं गतास्त्रिगं ।
 पुरुषालं सपिण्डालं आद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥
 नोपगन्धञ्च दातव्यं कोविदारकश्चिकु ।
 अत्यक्षं पिच्छिलं रुतमन्यञ्च मुनिमत्तम ॥
 न वै देयं गतरसं मद्यगन्धञ्च यद्भवेत् ।
 क्षिद्रूयगन्धापमसं भृमिन्मन्मिराजिके ।
 कुसुम्वरं कलिङ्गात्वं वर्जयेदभ्युषेतमं ॥

तथा ।

कुसुमञ्चाकं जम्बीरं शिपुकं कोविदारकं ।
 पिण्याकं क्षिणुषाञ्चैव मसूरं मृश्मनं ज्वणं ॥

कोद्रवं कोकिलाक्षं चक्रं कम्बु च पद्मकं ।
 चकोरश्चेनमामंश्च वर्तुलान्बाधुनालिनीं ॥
 फलं तालतरुणाञ्च भुक्त्वा नरकमृच्छति ।
 दत्त्वा पितृभ्यस्तैः सार्द्धं व्रजेत् पूयवहं नरः ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नाहरेत् विचक्षणः ।
 निषिद्धानि वराहेण स्वयं पित्र्यमादरात् ॥

‘करुणं’ करुणस्य फलं गूर्जरदेशे प्रसिद्धं । ‘काकोलं’ काकोली-
 फलं उत्तरापथे प्रसिद्धं । ‘बहुपुत्रा’ शतावली तस्या मूलं किम-
 लयश्च । ‘अर्जुनोफलं’ ककुभलताफलं । ‘शालः’ सर्जः । ‘तिरुपर्णी’
 कटुकरोहिणी । ‘कटुपत्रिका’ राजिका । ‘शिम्विजातिः’ कुलत्पममूरा-
 दिशिम्विधान्यानि । ‘रोमशानि’ कपिजम्बूफलानि । ‘रक्तचारं’
 लोहितचारफलं । ‘धृतचारकं’ चिरसंगृह्येतचारबीजं । ‘कपालं’
 नालिकेरं । गडमधुकाञ्चिकमम्बादिद्रवद्रव्य धान्याद्युष्णिग् अक्षमप्रा-
 चादिकालमवस्थाप्यातिगृह्यतां नीतं ‘चक्रं’ इत्युच्यते । ‘गाजरं’ गाजर
 इति लोके प्रसिद्धं । ‘जावकः’ काकोल्यादिजावनीयादिके पठिते
 जावकमज्जयेत्तत्तरापथे प्रसिद्धः । ‘हलं’ लाङ्गली । ‘मृत्यु’ मटो ।
 ‘उद्यमम्बा’ वचा । ‘भुनिम्बः’ किराततिरुक्तः । ‘पिण्डार्क’ यक्षस-
 माहृतैलानां तिलानां कम्कः । ‘कोकिलाक्षः’ ईश्वरः, कोलिमा
 इति लोके प्रसिद्धः । ‘पद्मकः’ स्वनाम्नैव प्रसिद्धः । ‘चकोरश्चेनो’,
 पक्षिविशेषो ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

लग्नं गृह्यन्ते पलाण्डुं पिण्डमुत्तमम् ।

करभं यानि चान्यानि हीनानि रसवर्णनः ॥

गन्धारिकामलावूनि लवणान्यौषराणि च ।

वर्जयेत्तानि वै आद्धे यच्च वाचा न शस्यते ॥

‘गन्धारिका’ गंजाधिका सङ्गीत्यर्थः । यच्च वाचेति । दात्रा प्रदानकाले सत्कारार्थं वाचा यन्न स्तूयते तदपि आद्धसाद्गुण्याय न भवतीत्यर्थः ।

तथा ।

पूति पर्युषितश्चैव वार्त्ताकाभिषवास्तथा ।

वर्जनीयानि वै आद्धे तथा वसु च लोहितं ॥

‘पूति’ दुर्गन्धं, ‘लोहितं’ वसुकाख्यं शाकं । यदा लोहितवर्णं वसु द्रव्यं करवीरपुष्पादि । अन्ये तु तथा वत्सश्च लोहितमिति पठन्ति । कूर्मपुराणे ।

पिप्पलीं रुचकश्चैव तथा चैव मसूरकं ।

कुशाण्डालावुवार्त्ताकभृत्सृणं सुरमं तथा ॥

कुसुमं पिण्डमूलञ्च तन्दुलीयकमेव च ।

राजमाषांस्तथा जीरं माहिषाख्यं विवर्जयेत् ॥

आङ्गकीं कोविदारञ्च पालङ्गा मरिचं तथा ।

वर्जयेत् सर्वयत्नेन आद्धकाले दिजोन्नमः ॥

‘रुचकं’ शैवर्चलं ।

मसू-मत्स्यपुराणयोः ।

मसू-विज्वक-धुस्तूरपारिभद्राङ्गरुचकाः ।

न देयाः पितृकार्येषु पयसाजाविकं तच्चा ॥

‘पारिभद्रः’ निम्बः । ‘आह्वयकः’ मिहास्यः ।

महाभारते ।

हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु मालानं लग्नं तथा ।

पलाण्डुमौभाञ्जनकौ तथा गृञ्जनकादयः ॥

किष्किण्डजान्यलाबूनि कृष्णं स्रवणमेव च ।

ग्राम्यं वराहमांसञ्च यच्चैवाप्रोषितं भवेत् ॥

कृष्णाजाजी विटस्रैव शीतपाकी तथैव च ।

अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या गृहगृह्णाटकानि च ॥

वर्जयेन्नवणं सर्वं तथा जम्बुफलानि च ।

अवज्जतावरुदितं तथा आद्धेषु वर्जयेत् ॥

किष्किण्डजान्यलाबूनीत्यत्र कुकुण्डकान्यलाबूनीत्यपि पठन्ति ।

व्याचलते च ‘कुकुण्डकानि’ कृत्राकममानप्रकृतिद्रव्याणि पिण्डोप-
मानि । ‘कृष्णं स्रवणं’ मौवर्त्तलं । शाकादिमंस्कारद्रव्येषु मध्यं हिङ्गु-
वर्जनीयं । यत्तु हिङ्गुनो गाल्पत्वमुक्तं आदित्यपुराणे ।

मधुकं रामठस्रैव कपूरं मरिचं गुडं ।

आहुकर्मणि शस्तानि मैन्धवं त्रिपुमन्तयेति ॥

तदिहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पेनेति मन्तव्यं । अन्यं तु तच्छेत् हिङ्गु-
विषयं वर्णयन्ति । लोहितान् वृत्तिनिर्यामान् वर्जयेदिति स्मृत्यन्तरे-
दर्शनात् । अन्ये च शाकमंस्कारद्रव्यान्तरान्नाभेऽनुकल्पत्वेन हिङ्गु-
पादेयमित्याहुः । अपरे च शाकरूपादि हिङ्गुविषयं वदन्ति ।
हिङ्गुस्रवणमरिचानामभिप्रायेण प्रत्यक्षाणां निषेधादिति । एतत्तु
हिङ्गुनः पृथक्भूतस्यानुपयोऽप्यत्राज्ञावणस्यैव च प्रत्यक्षस्य निषेधादयुक्तं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सुगन्धं पञ्चशिखिंश्च कलायाः सर्व एव च ।

वांशं करीरं सुरममर्जकं भृस्तृणानि च ।

भक्ष्यत्वेन निषिद्धं न देयं श्राद्धकर्माणि ॥

‘सुगन्धं’ गन्धनाकुल्याः पत्रादि । निष्पाव-मसूर-राजमाष-मठ-कुलत्याख्यानि पञ्चशिखिधान्यानि ‘पञ्चशिखिं’ । यच्च धर्मशास्त्रेषु भक्षणीयत्वेन प्रतिषिद्धं तदपि न देयं ।

किं पुनस्तदित्यपेक्षायां पैठौनमिराह ।

वृन्ताक-नालिका-पौती-कुसुम्भाग्रमन्तकास्तेति शाका न भक्ष्याः इति ।

‘वृन्ताकं’ श्वेतवृन्ताकं ।

तथा च देवलः ।

कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च विवर्जयेत् ।

‘कण्डूरं’ कण्डूरायाः प्राख्येऽष्टापरनामधेयायाः फलं । तथा-त्यन्तकण्डूतिजनकबद्धरोमयुक्तं भवति । ‘कुम्भाण्डं’ कुम्भवद्वर्तुलमदौ-र्घालावुसदृशं फलं । ‘कुसुम्भं’ कण्टकरहितं । स्मृत्यन्तरे विशेषित-त्वादिति देवस्वामी ।

कुसुम्भादेनां भक्षणे दोषमाहेशनाः ।

कुसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पौतिकं तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

(१) अपि दाता तथा द्विजः ।

लघुनं गृह्णन्त्यैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वार्त्ताकं नालिकास्रावु ह्यवेयाज्जातिदूषितं ॥

एतज्जात्यैव दूषितं 'अवेयात्' जानीयात् ।

हारीतः ।

न वट-प्रचोदस्वर-दधित्य-नीप-मातुलिङ्गानि भक्षयत् ।

'दधित्यं' कपित्थफलं । 'नीपं' कदम्बपत्रं ।

आह मनुः ।

लोहितान् वृत्तिर्यामान् वृश्चनप्रभवांस्तथा ।

शैलु गव्यञ्च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयत् ॥

'शैलुः' कृष्णातकः । प्रसृताया दशाहं पयः 'पीयूषं' ।

इति वर्ज्यानि फलमूलादीनि ।

अथ गान्धाणि वर्ज्यानि च क्षीरादीनि ।

कूर्मपुराणे ।

क्षीरं क्षीरविकारश्च पायसं शर्करा मधु ।

देवं आद्धेषु यत्नेन सर्वदा पितृप्रभे ॥

पद्मपुराणे ।

अश्वश्च मदधिकक्षीरं गोघृतं शर्कराश्वितं ।

मांसं प्रोणाति वै सर्वान् पितृनिवृत्तप्रबोधजः ॥

पितरस्तृप्यन्ति इत्यनुवृत्तौ मनु-देव-कात्यायनाः ।

सर्वस्वरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।

मनुः ।

अनिर्दृश्या गोः क्षीरमौद्भूतैकमफं तथा ।

आविकं मन्थिनीचीरं विवत्सायाश्च गोः पथः ॥

आरण्णानाञ्च सर्वेषां मृगानां माहिषं घिना ।

स्त्रीचीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्रानि चैव हि ॥

इह अनिर्दशाहस्र गोः चीरमिति पाठे अनिर्दशाहशब्दानुवृत्तौ
उद्गादीनामपि दाशाहिकः प्रतिषेध आशङ्क्येत। तत्रात्यन्तिकतत्प्रतिषे-
धार्थं समाचार आश्रयणीयः। अनिर्दशाया इति स्त्रीलिङ्गपाठे आश-
ङ्क्यं नास्ति। न हि तद्वितान्नैरौघमित्यादिभिरनिर्दशाया इत्यन्वेति।
यस्याः प्रसूताया दशदिनान्यनपक्रान्तानि मा गौरनिर्दशा। उद्गाः
करभ्या इदम् 'औघं'। एकशफादीनाम् वड्वाप्रसूतीनां इदं 'एकशफं'।
अविकानामिदम् 'आविकं'। उत्तरत्र पुनः चीराग्रहणममाचाराच्च औघै-
कशफाविकानिर्दशगवादिचीराणि भविकाराणि प्रतिषिध्यन्ते। मन्थिन्या
अवत्सायाश्च गोः चीरमेव। वृषभेण क्रान्ता 'मन्थिनी'। मेधातिथि-
स्त्वाह। या उभयोः कालयोः प्राप्तदोहा कथञ्चिदन्यतरत्र दुह्यते, साय-
मदुग्धा प्रातर्दुग्धा प्रातरदुग्धा सायं वा दुग्धा सा 'मन्थिनी'। अन्या
तु खल्वदुग्धत्वान्नित्यमेकस्मिन्नेव काले दुह्यमाना अप्र दोहशब्दस्य
सन्धानात् मन्त्रिकर्षात् मन्थिनीशब्दप्रवृत्तौ सन्धाशब्दात् मन्थिशब्दाद्वा
घ्रीक्षादिपाठादिनिः। कश्चिदाह या मृतवत्सा वत्सान्तरमन्थनेन दुह्यते
स। मन्थिनीति। मन्थिनीशब्दस्यावस्याविशेषवचनत्वान्तदवस्याया एव
चीरं वर्ज्यं। नोत्तरकालमपि विवत्सायाः। मृतवत्सायास्तु गोर्वत्सवि-
रहजनितशोकशान्तिपर्यन्तं पयोवर्ज्यं। या तु जीवद्वत्सापि वत्समन्त-
रेणैव तुष-रूक-पिण्याकादिना दुह्येत तस्या अपि विवत्सायाः पथो
वर्ज्यं। पथोग्रहणञ्च समासार्कगतस्य चीरपदस्योत्तरचान्वयात्। आर-

एषानां मृगाणामित्यत्र पुलिङ्गस्य पयः प्रकृतिभावेनान्वयासम्भवाज्जा-
तिमात्रविवक्षायां सामर्थ्याच्चमरीप्रभृतौनां पयोवर्ज्यमिति लभ्यते ।
'माहिषं विना' आरण्यमहिषीक्षीरमन्तरेण । 'स्त्रीक्षीरं' मानुषीक्षीरं ।
तदपि नित्यं वर्ज्यं । सर्वाणि शुक्रान्यपि वर्ज्यानि ।

षमः ।

अनिर्दशाया गोः क्षीरं आजं माहिषमेव च ।
आविकं मन्थिनीक्षीरं औद्भ्रमैकशफश्च यत् ।
वर्जयेद्गोवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्सायाः ॥
आरण्यानान्तु सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषं ।
आविकादीनि वर्ज्यानि सदा स्वायम्भुवोऽमवीत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

मन्थिन्यनिर्दशावत्सागोः पयः परिवर्जयेत् ।
औद्भ्रमैकशफं ऐषं आरण्यकमथाविकं ॥

वशिष्ठः ।

अयामपाश्वविपयः मन्थिनीक्षीरं गोमहिषजानामनिर्दशाहानां ।
गौतमः ।

गोस्य क्षीरमनिर्दशायाः स्तुते अजामहिष्याय नित्यमाविकम-
पेयमौद्भ्रमैकशफश्च स्यन्दिनी-यमसू-मन्थिनीनाञ्च याय वक्तव्यपेताः ।
'स्यन्दिनी' स्वयमेव क्षीरं प्रस्यन्दमाना प्रस्यन्दमानयानिवा । 'यमसूः'
प्रसृतयमला ।

बौधायनः ।

अनिर्दशाहामन्थिनीक्षीरमपेयं विवत्सायाश्चाविकमैकशफश्चापेयं ।

आपस्तम्बः ।

अपेयं तथैणकं पय उश्नीक्षीरं मृगीक्षीरं सन्धिनीक्षीरं यमसूक्षीरं
गोश्यानिर्दशायाः ।

हारीतः ।

स्यन्दिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिबेत् । न ऋतुमङ्गवति ।
न हतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् । न दुग्धाया विना वसात् ।
यथा ह्यश्वत आच्छिद्यात्मनाश्रीयादेवं तत् । न नवसूतायाः मरजस्क-
त्वात् । सप्तरात्रादित्येके दशरात्रादित्यपरे मासेनापि पूयं भवतीति
धर्मविदः ।

एवं द्वाहः ।

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दद्रेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनञ्चैव यथान्याय्यं यथाबलं ॥

वृषेण मैथुनमिच्छती 'वृषस्यन्ती' तदौयं पयः । 'ऋतुमङ्गवति'
ऋतुमत्याः सम्बन्धि भवतीत्यर्थः । अनेन निवृत्तमैथुनेतरायाः पयो
न निषिद्धमिति गम्यते । 'हतवत्सा' मृतवत्सा । शोकाभिभूतत्वादिति
हेतुः । तेन विस्मृतवत्सशोकायाः पयमि न प्रतिषेधः । अस्य हेतुव-
न्निगदार्थवादता सृतिचन्द्रिकारेणैव निराकृतेति तन्न प्रपञ्चयते ।
वत्साद्विनेति क्षीरलोभात् । जीवन्तमेव वत्सं अन्यतोनिधाय दुग्धायाः
पयो न पिबेत् । दृष्टान्तेन निषिद्धं द्रष्टव्यम् । यथा 'अश्वतः' भुञ्जानात्,
'अत्र' 'आच्छिद्य' वृष्टात् गृहीत्वा, 'आत्मना' स्वयं, अश्रीयात् । एवं
तदिति । नवसूतायाः पयो न पिबेदिति सम्बन्धः । रजस्कत्वादिति हेतुः ।
सप्तरात्रादुपरि पूयं भवतीत्येके । दशरात्रादुपरित्यपरे । मासादुप-

मीति धर्मविदः मन्थन् इति शेषः । एतेषु सप्रगाचादिपक्षेषु यथा
रजोनिवृत्तिवत्त्वा द्रष्टव्या । धर्मविदग्रहणं सामान्ते रजोनिवृत्ति-
संशयोऽपि नास्तीति ज्ञापनार्थं तेन यदा सप्रगाचादावपि रजोनि-
वृत्तिनिश्चयः तदा पयःपानेऽपि न धर्महानिः ।

शङ्खलिखितौ ।

माहिषं गव्यमाजश्च भक्ष्यं चौरान्त्तु निर्देशं ।

शङ्खः ।

सर्वासां दिग्भूतानां चौरसमभोज्यं अजावर्जमिति ।

आपस्तम्बस्तु ब्राह्मणव्यतिरेकेन कापिलं पयो न पेयमित्याह ।

सचियस्यैव वृत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिबेत् कापिलं चौरं ततोऽन्योनास्त्यपृण्यकृत् ॥

तेन ब्राह्मणव्यतिरेकः कपिलाया गोः चौरं आहुतादिकर्माप-
युक्तशेषमपि प्रयत्नेन वर्जयेदित्यर्थः । ब्राह्मणस्य हृतशेषव्यतिरेकका-
पिलचौरपाने दोषोभविष्यत्पराणं दर्शितः ।

कापिलं यः पिबेत् शूद्रो मरणे च विपद्यते ।

हृतशेषं पिबेद्विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुरिति ॥

हृतशेषे पीते विप्रस्य जन्मान्तरेऽपि विप्रत्वं भवति ।

तथा ।

हृतशेषव्यतिरेककापिलचौरे पीते विप्रस्य जन्मान्तरे पशुत्वं
भवतीत्यर्थः । चौरवर्जनविधानादेव चौरविकारस्यापि कृत्तिकादे-
र्व्यात्वं सिद्धं । कृत्तिकादिविकारेऽपि चौरस्य सङ्गावात् । अतएव
चौरे वर्जयितव्ये तद्रसवतः पायसादेरपि वर्जनं कार्यमिति मौमांसायां

प्रतिपादितं । अतएव निषिद्धचौरविकाराणां भक्षणे निषिद्धातिक्र-
मस्य कृतत्वात् प्रायश्चित्तमाह शङ्खः ।

चौराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराग्नने बुधः ।

सप्तरात्रघ्नं कुर्यात् प्रयत्नेन समाहित इति ॥

आद्धेषु महिषौचौरस्य निषेधेऽपि वचनान्तरेण प्राशस्त्यप्रति-
पादनान्नहिषौघृतं ग्राह्यमेव ।

भविष्यत्-पुराणे ।

आद्धेषु महिषौचौरमजाचौरश्च वर्जयेत् ।

गवाञ्चानिर्दशाहानां सन्धिनीनां पयस्यजेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

न च गोव्यतिरिक्तानां पयः आद्धेषु शस्यते ।

सविकारं गवामेव पितृणां दृश्ये पयः ॥

सुमन्तुः ।

पयोदधि घृतश्चैव गवां आद्धेषु पावनं ।

महिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः कश्चित् ॥

देवलः ।

अजावि-महिषीणान्तु पयः आद्धेषु वर्जयेत् ।

विकारान् पयसश्चैव माहिषं तु घृतं हितं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

मार्गमाविकमौद्गश्च सर्वमैकशफश्च यत् ।

माहिषश्चामरश्चैव धेन्वा गोद्याप्यनिर्दशं ॥

पित्र्यं मे प्रयच्छस्वेत्युक्ता यद्याप्युपाहृतं ।

वर्जनीयं सदा सद्भिः तत्पयः आङ्गकर्षाणि ॥

ब्रह्मपुराणे ।

माहिषश्चामरं मार्गमाविकैकशफोद्भवं ।

ऐणमौद्रं याचितश्च दधितौरं त्यजेत् घृतं ॥

घृतात्फेनं घृतात्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

मगुडं मरिचाकृन्तु तथा पर्युषितं दधि ।

दीर्णं तक्रमपेयश्च नष्टास्वादश्च फेनवत् ॥

अयमर्थः । 'घृतात् फेनं' घृतादुद्धृत्य फेनं, अपेयं । 'घृतात्मण्डं' घृतादुद्धृता सन्नानिका । तथा 'आर्द्रगोः पीयूषं' यावत् प्रसृतागो-
र्द्वयोनिस्तावत् क्षीरमपेयं । तथा पयोदधिगुडमरिचमिश्रितं यत् पर्यु-
षितं तदपेयं । तथा यत्तत् 'दीर्णं' दूर्वाधट्टन-शून्याग्नितापादिना
स्वतोवा स्फुटितं । यच्च 'नष्टास्वादं' शुक्रं नष्टमं । यच्च षड्दिनस्थित्या
सञ्जातफेनं तदपेयम् ।

इति याज्ञाणि वर्ज्यानि च क्षीरादीनि ।

अथ याज्ञाणि मांसानि ।

तत्र तावत् सामान्यतः आङ्गे मांसदानविधिः ।

मनुः ।

मुन्यग्नानि पयामोमो-मांसं यच्चानुपहृतं ।

अक्षरस्त्वणश्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

पूर्वं व्याख्यातः श्लोकः ।

पितृणां मामिकं आङ्गं अन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥

तदेतत्प्रतिमासममावास्यायां विहितं आहुं तत्पितृणामन्वा-
हार्यमिति मुनयोमन्यन्ते । तदेतदामिषेण मांसेन कर्त्तव्यं । प्रशस्तेना-
प्रतिषिद्धेन द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेत्यादिविशेषविहितेन वा । अयञ्च
मुख्यः कल्पः । तदभावे दधिघृतसृपादि विधायिष्यते । मांसञ्च
व्यञ्जनं भक्षादेर्भोज्यस्य न पुनरेतदेव केवलं भोज्यं । येन वक्ष्यति ।
गुणांश्च सृपशकाद्यानामिति । तथा यावन्तस्यैव यैश्चान्नानि इति
स्मृत्यन्तरे ।

विना मांसेन यत् आहुं कृतमप्यकृतं भवेत् ।

कव्यादाः पितरो यस्मादभावे ^{१)} पायसादयः ॥

पुराणे ।

मांसं शाकं दधि क्षीरं मधु चान्यत्तथैव च ^{२)} ।

इति सामान्यतः आहुं मांसदानविधिः ।

अथ मांसभक्षणे विधिरुच्यते ।

मनुः ।

यत्प्रोलितं भवेत्क्लांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये ॥

पशुं प्रोलितौत्यादि विहितप्रोलणादिमंस्कारयुक्ताग्रौषोमीवादि-
पशुप्रकृतिकं मांसं प्रोलितमित्युच्यते । 'ब्राह्मणकाम्यया' ब्राह्मणे-
च्छया । काम्यशब्दः क्लान्दशः ।

(१) यस्मादभावे इति क० ।

(२) मुन्यन्नमेव चेति ग० ।

यदा ब्राह्मणाः प्रार्थयन्ति तदा प्रोक्षणाहंप्रकृतिकमण्यप्रोक्षितं
 कृताभक्षणमङ्गुली अपि भक्षयेत् । 'यथाविधि' यथाशास्त्रं, मधुपर्कयज्ञ-
 आहूतेषु 'नियुक्तः' नियोगमङ्गीकारितः मांसं भक्षयेत् । अतः आहू-
 ते भोक्ष्य इत्युपेत्य इदमश्रामौदं नाश्रामौदं नार्हति वक्तुम् । यतिब्रह्म-
 चारिभ्यां तु नियुक्ताभ्यामपि मांसं न भक्षणीयमिति प्रतिपादितं
 प्राक्तम् । 'प्राणानामव्यये' अश्वान्तराभावात् भाविप्राणापसुमनिश्चये
 देवपितृकार्यापयुक्तशेषादन्नादपि निषिद्धमपि पौनःपुन्येनापि ब्रह्मर्च्ये-
 ऽपि मांसं भक्षयेत् । सर्वत आत्मानं गोपायेदिति वचनादात्मघात-
 पातकपरिहारस्यावश्यकार्थत्वाच्च ।
 यमोऽपि ।

भक्षयेत्प्रोक्षितं मांसं मरुत् ब्राह्मणकाम्यया ।

देवे नियुक्तः आहूते वा नियमं तु विवर्जयेत् ॥

अनियमे पृथ्वीपादवयोक्तनियमाभावे मांसं विवर्जयेत् ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ ।

प्राणाव्यये तथा आहूते प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितृन् समन्यर्च्य खादन्मांसं न दुष्यति ॥

देवलः ।

भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोज्या न लिप्यते ।

श्रोत्रधार्यमश्रुतौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥

बृहस्पतिः ।

रोगी नियुक्तो विधिनाहितं विप्रवृत्तस्तथा ।

मांसमद्यास्तुर्द्वेषा परिषङ्गा प्रकीर्त्तिता ॥

‘रोगी’ मांसभक्षणेकपरिहार्यरोगवान् । नियुक्तः श्राद्धादौ ।
विधिनाहितं हतशेषं । ‘विप्रवृतः’ विप्राम्भयितः । ‘चतुर्द्धा परिमञ्ज्या’,
चतुर्द्धा चतुःप्रकारेण नियम इत्यर्थः ।

हार्यतः ।

वृथामांसं भक्षयन्तु पुष्पकृच्छ्ररुद्धः ।

काम्यया ब्राह्मणानान्तु यथाकामं समश्नीयात् ॥

‘यथाकामं’ यावदिच्छं ।

विष्णुः ।

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् शाश्वतं विधिमास्थितः ॥

‘शाश्वतं’ नित्यं वैदिकमित्यर्थः ।

यजुषा संस्कृतं मांसं भक्षयौत यथाविधि ।

न भक्षयेद्वृथामांसं वृथामांसं विवर्जयेत् ॥

श्राद्धे मांसं समश्नीयात् यदातिथ्यं निवेदयेत्^(१) ।

इति मांसभक्षणविधिः ।

अथ नियुक्तस्य मांसभक्षणे प्रत्यवाय उच्यते ।

पैठीनभिः ।

निमन्त्रितो योनाश्राति श्राद्धे मांसं द्विजोत्तमः ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

यावन्ति हतस्य पशोः रोमाणि तावत् सञ्ज्ञानि च वर्षाणि नरके
वसन्तीत्यर्थः ।

(१) यदातिथ्यनिवेदितमिति ग० ।

मनुः ।

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मां नान्ति मानवः ।

म प्रेत्य पशुर्ता याति सम्भवानेकविंशतिं ॥

‘सम्भवान्’ जन्मानि ।

वशिष्ठः ।

नियुक्तस्तु यदि आद्वे देवे मां ममुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥ ५

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यः आद्वे देवे मां ममुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

इति नियुक्तस्य मांभाभक्षणं प्रत्यवायनिरूपणं ।

अथ प्रशस्तेर्मांमप्रकृतयः ।

प्रशस्तेनामिषेण आहूतं कुर्यादिति मनुवचनं पूर्वमुक्त्वा ।

तत्राह शङ्खः ।

तित्तिरश्च मयूरश्च लावकश्च कपिप्लवं ।

वाभ्रार्णमं वर्त्तकश्च भक्ष्यानाह यमः मदा ॥

‘तित्तिरः’ चित्रपक्षः । ‘मयूरः’ शिखण्डो । ‘लावकः’ प्रसिद्धः ।

‘कपिप्लवं’ शरूर्बभ्रुवर्णः पक्षो । ‘वाभ्रार्णमः’ क्षणशीव, इत्यादिना द्वादशवार्षिकवृक्षो वक्ष्यमाणलक्षणः । ‘वर्त्तकः’ वृत्ताकृतिश्चित्रविन्दु-
लाञ्छितः तुलपुष्कः पक्षिविंशयः ।

मनुः ।

पाठीनगोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्ययकथयोः ।

राजीवान् मिहत्तुण्डांश्च मशन्कांश्चैव सर्वशः ॥

‘पाठीनः’ बज्रदंष्ट्रोमक्यः, महम्मदंष्ट्रः पाठीन इत्यभिधानात् ।
 ‘रोहितः’ रक्तवर्णोमक्यः । एतावुभौ हयकव्यनियोगेन आह्लाटी
 भक्षणीयौ । ‘राजीवाः’ पद्मवर्णा मक्या इति केचित्, राजीभिः
 रेखाभिर्युक्ता इत्यपरे । ‘मिहत्तुण्डाः’ मिहमुखावृत्तिमुखाः । ‘मशन्काः’
 पृष्ठप्रतिष्ठितगुक्ताकारशकलाः, राजीवाद्याः सर्वशोऽनियुक्तेनापि भक्ष्याः ।
 तथा ।

श्याविदं शल्यकां गोधां खड्गं कूर्मं शशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखानाङ्गरनुद्रांश्चैकतोदतः ॥

‘श्याविदः’ श्वभक्तकोव्याघ्रविशेषः । ‘शल्यकः’ शल्ललीमंजतनूरुहः
 श्वापदविशेषः । ‘गोधा’ दीर्घाकृतिर्विलेखयः प्राणिविशेषः । ‘खड्गः’
 गण्डकः । ‘कूर्मः’ कच्छपः प्रभिद्धः । शशः पञ्चनखानां मध्ये श्यावित्प्र-
 भृतीन् भक्ष्यानाङ्गः । स्यत्यन्तरे तु खड्गं विकल्पः ।

तथाच्च वर्गशष्टः ।

खड्गे तु विवदन्त इति ।

उद्धवर्जितानेकविभागस्थितदन्तपङ्क्तीन् गोजाविमृशान् भक्ष्या-
 नाङ्गः ।

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बोधायनः ।

मक्याः महम्मदंष्ट्रा गोजाविमृशा वृहत्किरमः तित्तिरिरोहितरा-
 जीवाः ।

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

मक्याश्चाविकृताः ।

वशिष्टः ।

यावि च्छल्यकशशकृपगोधाः पञ्चनखानां भक्ष्याः अनुदाः पशूनां
अदन्ताश्च ।

देवलः ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः धर्मतः परिकीर्त्तिताः ।

गोधाकृष्णशशाः यावित शल्यकश्चेति ते स्मृताः ॥

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बोधायनः ।

पक्षिणः तित्तिरि-कपोत-कपिञ्चल-लाव-टणमयूर-वाराणाचार-
णा, वज्रा पञ्च विष्किराः ।

'कपोत' प्रसिद्धः । विष्किराणां मध्ये एते पञ्च भक्ष्याः । 'वार-
णाचारणौ' कपोतभेदौ ॥

शङ्खनिगितौ ।

माहिषश्चाजमौरभं मार्गं गौरवमेव च ।

भक्ष्यमांसं ममुद्दिष्टं यच्च वै पार्यतं स्मृतं ।

वराहाय तथा भक्ष्या महारण्यनिवासिनः ॥

माहिषस्येदं 'माहिष' । उरभस्य मेघस्य मांसं 'औरभस' ।

मृगस्य ताम्रहरिणस्य 'मार्ग' । कुरोः कृष्णमारुहस्य बहगुहस्य वा
मृगस्य मांसं 'गौरव' । पृषतस्य विन्दुवतो मृगस्य 'पार्यतं' । 'वराहाः'
शृकराः ।

हारीतः ।

याम्यारण्यानां पशूनामृच्छन्ति यथाजमेघ-हरिण-ख-ग-रु-
पृषत-च्छद्य-वभु-महारण्यवाभनश्च वराहास्ताया शशक-शल्यक-मेधा-

गोधा-कृष्ण-वर्त्तक-तित्तिर-मयूर-वार्ध्रीणम-लावक-कुरुर-कपिञ्जलान्
मशस्कांश्च मस्याद्यायोपपन्नान् भक्षयेत् ।

इति प्रशस्तमांसप्रकृतयः ।

अथ मांसभक्षणप्रतिषेधः ।

मनुः ।

असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्यादिप्रः कदाचनः^(१) ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यादैर्दिक^(२) विधिमास्थितः ॥

प्रोक्षणादिमन्त्रागमन्तरेण ये निहितास्तान्नाद्यात् । ये तु वैदि-
कैर्मन्त्रैः संस्कृतास्तानेव भक्षयेत् ।

पुनस्त्योऽपि ।

वर्जयेद्दृतः आह्वे यदप्रोक्षितमाभिषं ।

राज्ञानुत्पादितं यच्च व्याधिनाभिहतञ्च यत् ॥

‘अप्रोक्षितं’ प्रोक्षणादिगृहितं मांसं, आह्वे ब्राह्मणादिर्दाता वर्ज-
येत् । राज्ञा तु मृगव्येन स्वयं यदनुत्पादितं । व्याधिनाभिहतात्
पशोर्धङ्गुहौतं तत्सर्वं वर्ज्यं । अयमप्रोक्षितप्रतिषेधा यास्यपशुविषयः ।
आरण्यास्तु प्रोक्षणमन्तरेणापि प्रशस्ता एव ।

ब्रह्मपुराणे ।

आरण्यानाञ्च सर्वेषां प्रोक्षणं ब्रह्मणा कृतं ।

अतएव तु ते भक्ष्या ब्राह्मणचञ्चियादिभिः ॥

व्यासोऽपि ।

(१) कथञ्चन इति ग० ।

(२) शास्त्र-मिति ख० ।

प्रजातां हितकामेन अगस्त्येन महात्मना ।

आरण्याः सर्वदेवत्याः प्रोचिताः सर्वशोभगाः ।

तस्मादप्रोचिता एव प्रयोज्यास्ते मदा बुधैः ॥

आरण्यानां पशूनां अगस्त्येन ब्रह्मणा च सर्वार्थतया प्रागेव प्रोक्षणस्य कृतवादन्यैर्न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र कश्चिदाह । असंस्कृतान् पशून्वाद्यादित्यं फलविशेषका-
मस्य पर्युदामवचनो^(१) न प्रतिषेधः । अतः फलार्थित्वाभावेऽसंस्कृ-
तमपि मांसं भक्षणौघमेवेति । तत्र । यतः प्रतिषेधत्वे सम्भवति
पर्युदामत्वं फलकल्पना चेति न न्याय्यं । “न मांसभक्षणे दोषो न
मद्यं न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा जन्तूनां^(२) निवृत्तिस्तु महाफला”
इत्यादिवचनोक्त्यायादिति चेत् । न । अस्य वचनस्य मन्त्ररहितशूद्रा-
द्विषयत्वेनैवोपपत्तेः । अतो विप्रोक्तमन्त्रसंस्कृतमेव मांसमद्यान्नायत् ।
येन हि मांसेन देवाश्च पितरश्चार्च्यन्ते तन्मन्त्रसंस्कृतमेव भवति ।
देवपित्रर्चनमम्बदुस्मैव ब्राह्मणभोज्यत्वेन विहितत्वात् ।

तदुक्तं मनुना ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभागिति ।

विधिपूर्वकभक्षणे गुणमभिधायाविधिपूर्वकभक्षणे दोषमाह स एव ।

यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पित्राश्चन ।

स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीयते ॥

तथा

(१) मांसविशेषवर्जनवतोपदेशः इति ग० ।

(२) भूतानामिति ब० ।

यज्ञाय जगधिर्मांसस्येत्येष दैवोविधिः स्मृतः ।

ततोऽन्यथा प्राकृतस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥

‘जग्धि.’ भक्षणं ।

विष्णुः ।

नाद्यद्विधिना मांसं विधिज्ञानापदि द्विजः ।

जगध्वा तु विधिना मांसं प्रेत्य तैरुच्यते तु मः ॥

तैः पशुभिरुच्यते ।

द्वारोत-शातातपो ।

विषकृद्गृहत् मांसं व्याधिभिर्जग्धितञ्च यत् ।

न प्रशंसन्ति तै आर्द्धं यच्च मन्यन्तवर्जितं ॥

‘विषण्’, ‘कृद्गृह’ कृटयन्तादिप्रकारेण, हतस्य तथा व्याधिभिः
मिहव्याघ्रवतिरिक्तयापदैश्च हतस्य पशोर्यन्मांसं यच्च मन्यन्तवर्जितं
तच्छ्राद्धादी न प्रशंसन्ति अर्द्धं न मन्यन्ते ।

आपस्तम्बः ।

हिंसार्थिनामिना च्छिन्नं तदभोजं विदुर्बुधाः ।

इति मांसभक्षणप्रतिषेधः ।

अथ निषिद्धमांसप्रकृतयः ।

तत्राह मनः ।

कथादः शकुनान्^(१) मयान् तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांशिकशफान् टिट्ठिभांश्च विवर्जयत ॥

कलविङ्गं भवं हंसं चक्राङ्गं । यामकुक्कुटं ।
 मारमं रज्जुबालञ्च दाह्युहं गुकमारिके ॥
 प्रतुदानं जालपादांश्च कोयष्टिनखतिष्किरात् ।
 निमज्जतश्च मक्यादानं मौनं वधूरमेव च ।
 बकश्चैव बलाकाश्च काकोलं खञ्जगोटकं ।
 मक्यादानं विटवरगहंश्च मक्यान्तेव च भवणः ॥

कथं मांसमदन्तीति 'क्रयादा' केवलमांसमभक्षका काकर्यादयः ।
 'ग्रामनि' नामिनः अक्रयादा अपि पागतादयः । 'एकगफा' अथाश-
 तागदभादयः । 'अनिर्दिष्टा' अतौ भक्ष्यत्वेन नोक्ताः । यदुक्तं
 तत्र भक्ष्या । यथा "नाश्च पाटवमालभत गौरं वा गृहं प्रजाकामस्य
 च मांसमश्नायात्" इति । 'टिडिभा' अत्युत्तरगदोपललिताः ।
 कदतकाणनामानः पक्षिविशेषाः । 'टिडिभा' । 'कलविङ्ग'
 ग्रामचटका निगमं दृष्ट्वा । तस्य ग्रामवामिनः प्रमिदुः । सत्यामपि
 पुनिल्लगद्वेन पुनस्तप्रतिषेधं तत्तत्तियायाभ्यनुष्ठानार्थम् । अतः तु
 कलविङ्गं दृष्ट्वा चटकजातिमात्रवचनत्वं मन्यमाना आरण्यनिरुत्तर्य
 तत्प्रतिषेधं वर्णयन्ति । 'अवः' जलकुक्कुटः । 'हमः' भवणः । 'चक्राङ्ग'
 चक्रवाकः । प्रवहमचक्रवाकानां वर्ज्यमानजालपादप्रतिषेधात् भिदं
 प्रतिषेधं निवर्त्याय वचनं । अतश्चापादानां 'क्रयाद' भक्ष्यं । तस्यैव ।
 ग्रामगहणादाः रण्यकुक्कुटोभक्ष्यः । 'मारमः' पुष्करान्त्यः । स च दोष-
 गलजहोनीलाङ्गः पक्षी । 'रज्जुबालः' बहुमद्विशदीर्घकेशः पक्षी ।

(१) चक्राङ्गमिति क० ।

(२) कदतकाणनामा पक्षिविशेषा इति ग० ।

रज्जुदान इति तु पाठे वृत्तकुटुकोज्जियः । 'दात्यूहः' कालकण्ठः ।
 'गुहकः' कौरः । 'मारिका' 'मारिका' एवं नामप्रमिद्धा । प्रतुद्य
 प्रहत्य चक्षुषा ये भक्षयन्तीति 'प्रतुदाः' । जीव-जीवक-भृङ्गाङ्ग-
 लदार-कोकिल-हारित-कपोत-शतपत्रादयः । 'जालपादाः' जालम-
 दृशपादाः । चापादयः । 'कोयष्टिः' आरण्यपत्तिविशेषः । नखैर्विकीर्य
 भक्षयन्ति ये ते 'नखविष्किराः' वातीकवर्तीरक्तवर्त्मककुभोपच-
 क्राङ्गचकोरकुरङ्गाङ्गकचकरणानर्द्धगिरिवर्त्तकशारपट्टेद्राभवाडादयः ।
 निमज्ज्य ये मत्स्यान् भक्षयन्ति जलवायमप्रभृतयः । तेषु वर्जाः ।
 यच्च मांसविक्रयार्थं पशवो हन्यन्ते सा मृता । आपणोमांसस्येत्येके ।
 सुनायां भवं 'मौनं' । 'वज्रूर' मणोश्च स्यापितं क्रागादिमांसं ।
 वरुः प्रमिद्धः । 'वलाका' विकण्टका' । 'काकोलः' कृष्णकाकः ।
 'खच्चरोटः' खच्चनः । या वर्षासु शिखोद्गमेनाहृष्यो भवति । बकव-
 लाकाकाकोलानां निमज्जन्मासादः मह पौनरुक्त्यं परिहर्तुं ये कदा-
 चिदुन्मज्ज्य न भक्षयन्ति ये च केवलान् मत्स्यान्नेवादास्ति तच्च मक-
 रादयो मत्स्यादशब्देन गृह्यन्ते । विद्वराहप्रतिषेधादारण्यस्याभ्यनुज्ञा ।
 पूर्वस्मिन् स्थितस्य ग्रामनिवाभिशब्दस्य प्रकरणात् पत्तिविग्रहणत्वं सिद्धे
 विद्वराहविषयात्वाभावादपौनरुक्त्यम । 'मत्स्याः' मीनाः । 'सर्वशः'
 सर्वदा । उत्सर्गाऽय ।

यमः ।

मत्स्यानशल्कान् वै सर्वान् वेदाध्यायी विवर्जयेदिति ।

'अशल्कान' पृष्ठभागे शल्करहितान् । 'वेदाध्यायी' वैवर्तिकः ।

देवलः ।

बलाकोहम-दातृह-सुहृग 'चक्र-चक्रकाः ।

उलूक-कुरग-धन-गृध-कुक्कुट-वायमाः ॥

चकोरः कोकिलोरज्जुवालकयाप-मङ्गको ।

पारावत कपोतो च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ।

'सुहृगजः' तैत्वे नाम्ना प्रसिद्धः । 'चक्रकः' मयूरः । 'उलूकः' कोशिकः घृक्षः । 'कुरगः' कोशिकः । 'चकोरः' चन्द्रिकाहरो लोहि-
तचक्षुचरणचक्षुः पक्षी । 'कोकिलः' कुसुमकण्ठः । 'चापः' किकादिभिः ।
'मङ्गः' जलवायमः ।

देवलः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गो खरोद्याय कुक्षराः ।

मिह-याघर्त्त-शरभ-मर्पाजगरकामया ॥

आरवु-सृकर माज्जर नकुल-शाम्यसकराः ।

य-सृगाल-कपि-दोषि गोलाङ्गुलक मर्कटा इति ॥

'खरः' गर्दभः । 'यघर्त्तः' भयः । 'शरभः' अष्टचरण मिष्टशत्रुः ।
'आरवुः' सृलोन्दुरः । 'नकुलः' वधुः । 'सृगालः' जम्बुकः । 'कपिः'
प्रवङ्गः । 'दोषी' महाथाघः । 'गोलाङ्गुलः' गोपुच्छमदृशपुच्छो वान-
रविशेषः । 'मर्कटः' लोहितमुखः शाखागृहः । अत्रोक्ताः पञ्चनखा
श्रावित्प्रभृतिपञ्चनखार्तिरिक्पञ्चनखोपलक्षणार्थाः । अतएव न
भनयदित्यनुवृत्त्या आह मनः ।

सर्वान् पञ्चनखांस्तथेति ।

इति निषिद्धमांसप्रकृतयः ।

अथ कालविशेषावच्छेदेन तप्तिकराणि द्रव्याण्युच्यन्ते ।

तत्राह मनः ।

तिलत्रोहिथवैर्माषैर्गङ्गिर्मूलफलेन वा ।

दत्तं मासं प्रोयन्ते विधिवत् पितरो नृणां ॥

द्वौ मासौ मय्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु

आम्ब्रणाय चतुरः शाकुनेनह पञ्च तु ॥

षण्मासान् कृगमांसेन पार्थिवेनाथ सप्त तु ।

अष्टार्धेण मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥

दश मामांसु तृणान्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकर्मयोस्तु मांसेन मामानेकादशैव तु ॥

मांसरन्तु गव्येन पथमा पाथमेन वा ।

वाधार्णमस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवर्षिकी ॥

कालशाकं महाशक्तः खड्गलोहामिषं मधु ।

आनन्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

आहुविधिमाश्रित्य दत्ततिलादिद्रव्यैर्लोकानां मामसैक पितर-
स्तृणान्, कृत्या प्रोयन्ते । अत्र द्विजातिकर्तृकस्य मुख्यस्य आहुभ्य
ब्राह्मणभोजनाद्वकत्वादन्नाकाङ्क्षायां तत्प्रोतियोंग्यानां तिलत्रोह्या-
दीनां तृप्तिमाधनत्वेन विधायमानानां दृष्टदारेण माधनत्वोपपत्तये
स्वविकारभूतान्नदारेणैव तृप्तिमाधनत्वं तेषां च तत्प्रयमं समुचित-
नामेव भोजनस्य लोकोतः समुचितनानाविधान्नफलमूलादिमाध्यत्वा-
वगमात् । अनाभं तु तृप्तिकरत्वयोग्यान्नप्रकृतिभूतस्यैकस्यापि आहु-
यभोजनसाधनत्वं । लौकिकोपायसाधनकं हि भोजनं समुचितालाभे

एकेनापि दृश्यते । एवं चामश्राद्धेऽपि समुत्थयाममुत्थयो वेदितव्यौ,
तत्रापि तेषां भोज्यान्नप्रकृतिभावात्पमत्त्वान्नैवोपकल्पितत्वात् । उक्त-
न्यायादन्नदार्णवेषां साधनत्वमामश्राद्धे च वचनादपेक्षित इति नैष
दोषः ।

अन्नदार्णवेषां श्राद्धसाधनत्वमुक्तं प्रचेतम् ।

हरित-मुद्ग-लणमाष-ग्यामाक-प्रियङ्गु-गोधूमैर्लुतिचारंश्च दद्या-
दिति । त्रिधोयन्ते चापूपपायमादौल्यन्नानि श्राद्धे । तानि च प्रकृति-
द्रव्यमाकाङ्क्षाणि । अतोत्रोद्दिष्टगोवामयोरिव तिलव्रीणादीनां स्वानां
प्रकृतिविकारभावेनात्यभिद्धिः । न विकल्पो दोषवाङ्म्यात ।

कात्यायनवचने चान्नोभूतानामेतेषां तृप्तिसाधनं स्पष्टं भवि-
ष्यति । मद्यपि समुत्थये अग्निर्मूलफलमेवेति विकल्पात्तत्र ब्राह्मण-
तृप्तिपर्याप्तान्नसाधनोभूतव्रीणाद्यन्नामेतत्कल्प्यरूपत्वान्नस्य अभिप्रायेणैव
कात्यायनस्याख्यानं च दर्शयिष्यते ।

सामद्व्यप्रिकराणि तु मूलफलानि मार्कण्डेयेन प्रपञ्चितानि ।

तिदार्थ्यस्तु परुषैस्तु पिभेः प्रुद्गाटवै माया ।

कम्बुकैश्च तथा कन्दैः कर्कभुवदरैरपि ॥

पालवतैरारुकैश्च अलोटेः पनमैमाया ।

काकोल्या नीरकाकोल्या तथा पिण्डालकैः शम्भैः ॥

लाजाभिश्च मधानाभिः वपुर्मैयाश्च चर्मयैः ।

सर्वपाराजगाकान्याः सङ्गदेराजजम्बुभिः ॥

प्रियालामलकैर्मुखैः फल्गुभिश्च विलम्बकैः ।

वंगाङ्कुरैस्तानकन्दैः कुकिकावीरिकाधवैः ॥

वोचैः समोर्चैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।

मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्यभोज्यैस्तु संवृत्तैः ॥

रागषाड्वचोर्ध्वेयं विजातकममन्वितैः ।

दत्तैस्तु मामं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणां ॥

‘कन्दः’ सूरणः । ‘अर्शाप्लः’ सूरणः कन्द इत्यभिधानात् ।
 ‘वदरः’ वदरीफलं । ‘काकोली-लौरकाकोन्यौ’ गोडदेशे प्रसिद्धौ ।
 मर्षपेति स्त्रीलिङ्गतया निर्देशः कान्दमः । ‘राजशाकं’ राजवृत्ताख्यं
 शाकं । ‘दङ्गदी’ तापमतकः । ‘राजजम्बुः’ जम्बुविशेषः । ‘मुख्यान्या-
 मलकानि’ स्यूलामलकानि । ‘फलगूनि’ जुद्रामलकानि । ‘विलम्ब-
 कानि’ पटोलानि । ‘वंशाङ्कुरः’ प्रसिद्धः । ‘लौरिका’ फलाध्यन्तः ।
 राजादनः फलाध्यन्ते लौरिकायामित्यमरमिथेनाभिधानात् । ‘मोचं’
 कदलं । ‘लकुचः’ लिङ्गुचः । स च जम्बीरफलतुल्यसर्वफलवान्
 गन्धविशेषः । ‘बीजपूरः’ मातुलिङ्गः । ‘मुञ्जात’ गोडदेशे प्रसिद्धं
 फलं । ‘पद्मफलं’ पद्मबीजकोशकणिकेति यावत् । मुद्राढक्या-
 दानि मांभानि वा मूलफलादीनि निष्काव्य गृहीता रसाः शर्करा-
 मन्वादिद्रव्यमङ्गनमधुरीकृताः ‘रागाः’ । अस्मद्वच्यमयोगनास्त्रोक्तान्तु
 ‘पापवाः’ उच्यन्ते । ‘चोख्याणि’ वक्ष्यमाणलक्षणानि । ‘विजातकं’
 लवङ्गलापत्रकाणां समाहारः । एतैर्द्रव्यैर्माममेकं पितरः प्रीयन्ते ।
 एवमनिषिद्धं मत्स्यमांसेन द्वौ मामौ । ‘हरिणः’ ताम्रसृगः तस्य
 मांसं ‘हारिणः’ । उरभ्रोमेव तस्य मांसं ‘ओरभ्रं’ । शकुनिः पक्षी ।
 स चाचारणकुक्कुटतित्तिगादिगनिषिद्ध एव विवर्तितः । तस्य मांसं
 ‘शाकुनं’ ‘क्ष्मागः’ वस्तु । पृषतः चित्रसृगः तस्यैदं ‘पार्षतं’ । एणः

रुणामृगः । तस्मैदर्मेण । एणः रुणामृगो ज्ञायन्नामोहरिण उच्यते
 इत्यभिधानात् । येनष्टात्रेण्यमांसनेति पठन्ति तत्र हरिणामांसनेत्यु-
 च्यते । 'रुरुः' बहुशृङ्गोमृगः । तस्य मांसं 'रोरवः' । 'वराहः' शरण्य-
 सूकरः । यामसूकरस्य निषिद्धत्वात् । 'महिषः' लुलापः । 'आमिष'
 मांसं । अत्र माहिषाणि च मांसानि शार्दूषु परिवर्ज्यादति
 विष्णुपुराणदर्शनात् माहिषमांसस्य विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पो
 वेदितव्यः । स च तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तं प्रयत्नत इति विना
 मांसं यत शार्दू कृतमण्यकृतं भवेदित्यादिवचनावगतावश्यकानुभावात्
 मांसान्तरस्याभावे महिषस्य ग्रहणं कर्त्तव्यमन्यदा नेत्येकरूप इति
 केचित् । तद्विचारणीयं । अप्रशस्तस्य व्यवगतत्वेन मीया प्रतिषेधं
 गृह्यमाणस्य प्रशस्तहरिणोरभ्युक्तागादिमांसस्योधिक माहिषस्युच्यमानं
 विरुद्धं स्यात् । 'शशः' प्रसिद्धः । 'कूर्मः' कच्छपः । अतमन्वन्वन्तो-
 यस्त्वान्माहिषेण पयमेति भस्मन्वा न मांसनेति ।

शङ्खधरस्त्वाह ।

गव्यं प्रकरणान्मांसमेव ।

अनएव व्याम ।

गवयस्य तु मांसं दक्षिमांसं मदेव तु ।

मामानेकादश प्रीतिः पितृणां माहिषेण तु ।

गव्यं तु दत्तं शार्दूषु मंत्रमरमिहोच्यत इति ॥

तत्र कल्पो गवान्मस्य निषिद्धत्वात् लाकविदिष्टत्वादेति ।
 पयमांसमिदमोदनं 'पायमं' पयाविकारो दध्यादि च । 'वाप्रार्णमः'
 क्षागविशेषः पनिविशेषो वा ।

तथा च निगमविष्णुधर्मात्तरयोः ।

त्रिःपितृन्विन्द्रियक्षीणं श्रेतं वद्धमज्ञापति ।

वार्षीणमन्तु तं प्राज्ञर्याश्रिकाः श्राद्धकर्मणि ॥

यस्य पितृताजलं कर्णा स्पृशतः स किल कर्णाभ्यां मुखेन पितृ-
तीति 'त्रिःपितृः' । 'क्षीणेन्द्रियः' संभोगाक्षमः । 'अज्ञापतिः' अज्ञ
इत्यर्थः । पाठान्तरे ।

त्रिःपितृन्विन्द्रियक्षीणं यूयस्याश्रयं तथा ।

रक्तं वर्णन राजेन्द्र अज्ञं वार्षीणमं विदुः ॥

तथा निगम एव ।

कृष्णगोत्रोऽक्रशिराः श्रेतपत्नो विहङ्गमः ।

स त्रै वार्षीणमः प्रोक्त इत्यंशे नैगमी युतिः ॥

कालशकादीनि धान्यप्रकरणे व्याख्यातानि । इह सर्वत्र प्रौढ्य-
तिशयो विवक्षितः । न तु यथाश्रुत एव कालः । तथा सति द्वादश-
वर्षपर्यन्तं पितृणां तृप्तत्वात् श्राद्धाकरणे प्राप्तं सति न "प्रतिवर्षं
यत्रात् कार्यं" इत्येतद्वचनं विरुद्धत इति हरिहरादयः ।

आह कात्यायनः ।

अथ तृप्तिर्गम्याभिरोषधीभिर्मांसं तृप्तिरारण्यमभिर्वा तदन्ताभं
मूलफलैर्गृह्णीत महान्नोत्तरास्तर्पयन्ति । क्वागोस्त्र-मेषा आलक्ष्य्याः
शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं मृतानां वाहृत्य पचेन्नामदयं मात्स्यैः,
त्रोन्मासान् क्षारिणमृगमांसिनः, चतुरः शाकुनेन, पञ्च गौरवेण, षट्
क्वागेन, सप्त कौर्मणि, अष्टौ वाराहेण, नव मेषमांसिनः, दश मार्हिषेण,
एकादश पार्षतेन, संवत्सरं गव्येन पायसेन पयसा वा, वार्षीणमस्य

मांसेन च दादश्वर्षाणि अलया तप्तिः । खड्गकालशाकलोहकागोम-
हाशक्तोवर्षासु मघासु च आहुं हस्तिष्वायायाश्च ।

‘याम्याभिः’ शालियवगोधूम-मुद्गाद्याभिः, ‘ओषधीभिः’ सहदन्ता-
भिर्मांसं तप्तिर्भवति । ‘आरण्याभिः’ अरण्यौषधीभिः मांसमेव तप्तिः ।
यत्पारण्यानामेव स्यत्यन्तरे तप्तिमाधनत्वमुक्तं, तद्दानप्रत्यादिकर्षक-
आहुविषयं । ‘तदन्ताभे’ याम्यारण्यानामोषधीनामन्ताभे, मूलफलैर-
ह्निष्य मांसमेव तप्तिः । मूलादीनां केवलानां तप्तिमाधनत्वमर्धनराक्तु-
माह महाश्वेनेति । ‘उत्तराः’ मूलफलादयः । ओषधीनामुपरिष्ठाभि-
र्दिष्टत्वादुत्तराः अन्नेन सहैव दन्ताः सत्यक्षर्पयन्ति न केवलाः, तद-
स्त्रोपमर्जनौभूता एव तप्तिकारित्वेन लोके प्रसिद्धाः ।

नम्योषधीनामन्ताभे मूलादीनां प्रदेयत्वमक्षमाहित्यस्येति विप्र-
तिषिद्धम् । मैवं । इह हि सम्पूर्णतप्तिमाधनौभूतास्त्रसम्पादनपर्याप्ताना-
मोषधीनामन्ताभे स्त्रसम्पादनसहितानां मूलादीनां तप्तिमाधनत्वमुच्यत
इत्यविरोधात् ।

अथ चोत्तराः सत्यन्ने महाश्वेन, असति तु तस्मिन् केवला
इत्यनुसन्धेयं ।

अथ चैव व्याख्या । याम्यौषधिमिद्धास्त्रान्ताभे मूलफलैरह्निष्य-
सहिताः ‘उत्तराः’ आरण्या ओषधयः, ‘अन्नेन’ अन्नद्वारा, मांसं तर्पयन्ति ।
यद्यपि याम्यौषधिमिद्धास्त्रमाहित्यं शाकत्वेन मूलादीनामन्त्येव तथा-
प्यारण्यानां मन्दरमत्वात् शाकमाहित्यमपेक्षिततर्गमिति प्राधान्येन
तत्रोक्तमिति मन्तव्यं । अन्नादिभिर्मांसं तप्तिमुक्त्वा मांसैर्दिमासादितप्तिं
प्रतिपादयिष्यंस्तदुपादानविधिं तावदाह । कागोस्तमेषा आलभ्यया

इत्यादि । 'उत्सः' अन्नज्ञान् । प्रोक्षणादिसंस्कारपूर्वकं संश्रपनं 'आलम्भः' ।
एतत्पशुत्रयव्यतिरिक्तानां तु पशूनां प्रोक्षणादिसंस्कारमन्तरेणापि
स्वयं परेण वा हतानां कथाद्युपायसम्पादितं मांसं आद्धादाबुप-
योजनीयं ।

तथा चारुतुः हारीतश्चातातपौ ।

क्षत्रियैस्तु मृगव्येन विधिना समुपार्जितं ।

आद्धकाले प्रशंसन्ति सिंह्याघ्नहन्तश्च यत् ॥

मनुः ।

क्रीत्वा स्वयं वायुत्पाद्य परोपहतमेव वा ।

देवान् पितृन्सार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

गौतमः ।

व्यालहतावृष्टदोषवाक्प्रशस्तान्यभ्युक्ष्योपयुञ्जीतेति ।

आहोशनाः ।

तत्र ब्रौह्मवैर्माघैरर्चिता मांसं पितरस्तृप्ता भवन्ति, मामद्वयं
मात्स्येन मांसेन, चयं हरिणमृगमांसेन, चतुरोमामान् कृष्णसारङ्गेन,
पञ्च शाकुनेन, षट् ज्ञागेन, सप्त पार्षतेन, अष्टौ वराहेण, नव रुद्धेण,
मेघेण दश, एकादश कूर्मेण, पायसेन पयसा गव्येन संवत्सरं, वार्षी-
णसस्य मांसेन द्वादशवार्षिकी । खड्गमांसेनानन्यमपि चोदा-
हरन्ति ।

स्रजस्य कालश्राकस्य लोहहागस्तथैव च ।

महाशस्तस्य मन्त्रं पिब्येनन्याय कल्प्यते ॥

याज्ञवल्क्यः ।

हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन तु वत्सरं ।

मास्य-हारिण-कौरभ्र-शाकुन-ह्यग-पार्षतेः ॥

ऐण-रौरव-वाराह-ब्राह्मैर्मांसैर्यथाक्रमं ।

मामहव्याभित्यन्ति दक्षैरिह पितामहाः ॥

खड्गामिषं महाशक्तं मधु मुन्यन्नमेव च ।

लोहामिषं कालशाकं मांसं वार्ध्निमस्य च ।

यद्दाति गयास्वस्य सर्वमानस्यमश्रुते ॥

‘हविष्यं’ हविर्योगं तिलबीद्यादि, तत्प्रकृतिकेनान्नेन सहदन्नेन मासपर्यन्तं पितृणां हस्तिर्भवति । तत ऊर्ध्वं तु यथाक्रममेकैकमास-हव्या मास्यादारभ्य ब्राह्मपर्यन्तैर्मासैस्त्रिभवेति । मास्या अग्निषिद्धा रोहितादयः । ‘शाश’ ब्रह्ममांसं । ‘मुन्यन्नं’ नीवारादि ।

यमः ।

अग्निर्मूलफलैः शकैः पुण्यैर्ब्रह्मवैस्त्रिलैः ।

प्रीणाति मांसं दत्तेन आह्वेनेह पितामहान् ॥

मत्स्यैः प्रीणाति मांसौ द्वौ जीन्मासान् हारिणम् तु ।

शन्यकश्चतुरो मासान् हवः प्रीणाति पञ्च च ॥

शशः प्रीणाति षण्मासान् कूर्मः प्रीणाति सप्त तु ।

अष्टौ मासान् वराहस्तु मेषः प्रीणयते नव ॥

माहिषं दशमासांस्तु गावयं रुद्रसन्निताम् ।

गव्यं द्वादशमासांस्तु पयः पायसमेव वा ॥

वार्ध्निमस्य मांसे तु तस्मिन् द्वादशवार्षिकौ ।

आनन्थाय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृभ्यः ।

पितृक्षयो गया ज्ञेया^(१) तच्च दत्तं महाफलं ॥
 कालशाकञ्च खड्गञ्च लोहकागस्तथैव च ।
 महाशस्त्राञ्च मत्स्याञ्च पित्र्येऽनन्याय कल्पिताः ॥
 यत्किञ्चिन्मधुसंयुक्तं तदानन्याय कल्पयेत् ।
 उपाकृतम् विधिना मन्त्रेणाञ्च तथाकृतं ॥

गवयोनामारण्यो गवा सहायन्तसदृशः पशुस्तस्य मांसं 'गावयं' ।
 'बद्रसस्मिताम्' एकादशेति यावत् । 'पितृक्षये' पितृणां क्षयो गृहं,
 तच्च गयामञ्जकं तीर्थं । 'उपाकरणं' वैदिकसंस्कारविशेषः ।
 देवलः ।

अङ्गिर्मूलफलैः शार्कैर्ब्राह्मिमाषयवैरपि ।
 मांसं तप्यन्ति पितरः आद्वेष्ट्विह निवेदितैः ॥
 तुष्यन्ति मत्स्यैर्द्वी मासौ चीन्मासान् रुहभिर्द्विगैः ।
 शाकुनेश्चतुरो मासान् पञ्च तप्यन्ति पार्षतैः ॥
 शर्शपैः षाण्मासिकी दग्निः कूर्मैः स्यात्सप्तमासिकी ।
 अष्टौ मासान् वराहेन नव तप्यन्त्यजेन च ॥
 दश माह्विषमांसेन तप्यन्त्येकादशविक्कैः ।
 संवत्सरम् गव्येन पथसा पाचयेन वा ॥
 वाम्र्प्रणिषस्य मांसे तु दग्निर्द्वादशवार्षिकी ।
 आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ॥
 महाशकलिनो मत्स्याम्हागो वा सर्वलोहितः ।
 कालशाककमित्येतदानन्याय प्रकीर्तितं ॥

(१) पितृक्षयाच्चे सा तर्चेति ख० ।

आह विष्णुः ।

तिलैर्ब्रीहियैर्माषैरङ्गुर्मूलफलैः शकैः प्रियङ्गुनीवारैः सुद्धैः गो-
धूमैश्च मासं प्रीयन्ते । द्वौ मासौ मत्स्यमासेन, चीन्मासान् शरिणेन
तु, चतुरस्रैरभ्रेष, पञ्च ब्राकुनेन, षट् ज्ञागेन, सप्त रौरवेण, अष्टौ
पार्वतेन, नव गावयेन, दश माहिषेणैकादश तूपरेणाजेन, सन्वत्सरान्
गव्येन पयसा पायसेन च तदिकारैर्वा । कालज्ञाकं महाशक्ता वा
वार्ध्निषमासं खड्गमासमवस्थाय ।

अथ पित्र्यगीता गाथा भवन्ति ।

कालज्ञाकं महाशक्ता मासं वार्ध्निषमस्य च ।

विषाणवर्ज्या ये खड्गा आसुर्यं तान् लभेमहि ॥

‘गाथाः’ श्लोकविशेषाः । ‘आसुर्यं’ यावच्चन्द्रसूर्यादिपदार्थाना-
मवस्थानं, तावत्कालं तान् वयं लभेमहीति पितरः प्रार्थयन्ते ।
विष्णुधर्मास्तरे ।

खड्गा विषाणैः परिवर्जिता ये तेषां हि मासेन भवत्यनन्तम् ।

आह पैठीनसिः ।

घृतेन मासं प्रीणाति । कालज्ञाकेन दिमासं, यवार्थपूपकजरेण
चिमासं, मत्स्यैश्चतुरो मासान्, शरिणेण मासेन पञ्च, पायसेन षष्ठा-
सान्, ब्राकुनेन सप्त मासान्, अष्टौ मासान् पार्वतेन, नव मासान् पार्वतेन,
दश मासान् गव्येन, एकादशमासान् माहिषेण, द्वादशमासान् ज्ञागेन,
खड्गेन त्रयोदशमासान्, सर्वलोहज्ञानेनानन्त्यमिति ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मासं दत्तिः पितृणाम् इविद्याश्रेण जायते ।

मामद्वयं मत्स्यमांसैकृप्तिं यान्ति पितामहाः ॥
 चीन्मासान् हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृद्वयम् ।
 प्रीणाति चतुरोमासान् शशीयैः पिशितैः पितृन् ।
 शाकुनं पञ्च वै मासान् षण्मासान् शूकरामिषं ।
 द्वागलं सप्त वै मासान् षष्ठ्यष्टमासिकीं ॥
 करोति द्वाप्तिं नव वै रुद्रमांसं न संशयः ।
 गवयस्य मांसं द्वाप्तिं करोति दशमासिकीं ॥
 तथैकादश मासांस्तु श्रीरभ्रं पितृद्वयम् ।
 संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव च ॥
 वार्धिणसामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु ।
 दुहित्रामिषमश्वं दत्तान्यात्मकुलोद्भवैः ॥
 अनन्तां वै प्रयच्छन्ति द्वाप्तिं गौरीसुतस्तथा ।
 पितॄणां नात्र सन्देहो गयाश्राद्धस्य भो दिजाः ॥

‘दुहित्रामिषं’ खड्गमांसं ।

कूर्मपुराणे ।

ब्रीहिभिस्तु यवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
 श्यामाकैश्चणकैः शकैः नौवारैस्तु प्रियङ्गुभिः ।
 गोधूमैस्तु तिलैर्मुद्गैर्मांसं प्रीणयते पितृन् ॥
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन चीन्मासान् हारिणेन तु ।
 चौरक्षेणाय चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ॥
 षण्मासान् मृगमासेन पार्श्वतेनेह सप्त वै ।
 अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥

दशमासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।
 शशकृष्णयोर्मामं मासानेकादशैव तु ॥
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन तु ।
 वार्ध्निमसस्य मांसेन द्वात्रिंशद्दशवार्षिकी ॥
 कालशाकं महाशक्ताः खड्गलोहामिव मधु ।
 आनन्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्त्रानि च सर्व्वज्ञः ॥ ५

प्रभामखण्डे ।

गुणैश्च सूपशाकाद्यैर्नानाभक्षैस्तथैव च ।
 अन्नन्तु सुदधिलीरगोघृतं शर्करान्वितं ॥
 मामं प्रीणाति वै सर्वान् पितृनित्याह बाह्वजः ।
 दो मासौ मत्स्यमांसेन चैवमासान् शरिणेन तु ॥
 शैरभ्रेणाय चतुरः शाकुनेनाय पञ्च वै ।
 सप्त लोहस्य मांसेन तथाष्टावणजेन तु ॥
 पृषतस्य तु मांसेन द्वात्रिंशद्दशवार्षिकी ॥
 दश मासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ॥
 शशकृष्णस्य मांसेन मासानेकादशैव तु ।
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ॥
 वार्ध्निमसस्य मांसेन द्वात्रिंशद्दशवार्षिकी ।
 कालशाकेन चानन्यं खड्गमांसेन चैव हि ॥
 यत्किञ्चिन्मधुमंसिश्रं गोलीरघृतपायसं ।
 दत्तमन्नयमित्याहुः पितरः पृथ्वीदेवताः ॥

वायुपुराणे ।

तिलैर्ब्रीहियैर्मर्षैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते आद्धेन तु पितामहाः ॥
 मत्स्यैस्तृण्यन्ति द्वौ मासौ त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
 शशम् चतुरो मासान् पञ्च प्रीणाति शाकुनं ॥
 वराहेन तु षण्मासान् क्वागलं सप्तमासिकं ।
 अष्टमासिकमित्युक्तं यच्च वै पार्श्वतं भवेत् ॥
 रौरवेण तु प्रीयन्ते नव मासान् पितामहाः ।
 गव्यस्य तु मासेन दत्तिः स्याद्दशमासिकी ॥
 कूर्मस्यैव तु मासेन मासानेकादशैव तु ।
 आङ्गमेव विजानीयात् गव्यं संवत्सरं भवेत् ॥
 तथा गव्यसमायुक्तं पायसं मधुमर्षिषा ।
 वार्धिणसस्य मासेन दत्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
 आनन्याय भवेद्दत्तं खट्वमांसं पितृक्षये ।
 गयायामक्षयं आङ्गं जपोहोमस्तथैव च ॥
 पितृक्षये हि सा प्रोक्ता तस्मान्तचाक्षयं स्मृतं ।
 ह्यष्टाङ्गागस्तथा लोह आनन्यायैव कल्प्यते ॥

महाभारते ।

तिलैर्ब्रीहियैर्मर्षैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते आद्धेन पितरो नृप ॥
 द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिमास्यैः पितृगणैः सह ।
 त्रीन्मासानाविकेनाङ्गस्तुर्मासान् शशेन तु ॥
 आजेन मासान् प्रीयन्ते पञ्च वै पितरो नृप ।

वाराहेण तु षण्मासान् सप्त वै ब्राह्मणेन च ॥
 मामानष्टौ पार्वतेन रौरवेण नवैव तु ।
 गवयस्य तु मासेन दत्तिर्मासान् दशैव तु ॥
 मामानेकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु ।
 गच्छेन दत्ते आद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥
 यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।
 वार्ध्नीणसस्य मासेन दत्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
 आनक्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृभ्यः ।
 कालशाकस्य लोहसायनस्य कागमुच्यते ॥
 गाद्यासायनं गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर ।
 अपि नः स कुले जातो यो नो दद्यात् त्रयोदशीं ॥
 आपोमूलफलं मांसमन्नञ्चापि पितृभ्यः ।
 यत्किञ्चिन्मधुमंसि तदानक्त्याय कल्प्यते ॥

नागवत्पण्ड ।

अण्मासौ खड्गमांसस्य तथा वार्ध्नीणसस्य च ।
 मधुना सह दातव्यं पायसं पितृभ्यः ॥
 तेनापि वार्षिकी दत्तिः पितृणाञ्चोपजायते ।
 अभावे चापि तस्यापि शिशुमारममुद्धवं ॥
 मांसन्तु दत्तं प्रोक्तं वत्सरं मामवर्जितं ।
 तदभावे वराहोत्थं दशमासप्रतुष्टिदं ॥
 आरण्यामाहिषोत्थेन दत्तिः स्यान्नवमामिकी ।
 रुरोष्ट्रैवाष्टमासान् वै एणस्य सप्तमामिकी ॥

द्वागस्य मासषट्कञ्च शशकस्य च पञ्च वै ।

चतुरः शन्यकस्योक्तास्तयो विष्किरिकस्य च ॥

मासद्वयञ्च मत्स्यस्य मांसं कपिञ्चलस्य च ।

नान्येषां योजयेन्मांसं पितृकार्यं कथञ्चन ।

एतेषामपि चाभावात् पायसञ्च नराधिप ॥

योजयेदिति शेषः ।

इति कालविशेषावच्छेदेन दृष्टिकरणानि द्रव्याणि ।

अथान्नानि ।

तत्र धान्यफलमूलादीनां सात्तादभ्यवहार्यभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोद्य-
रूप-स्वविकारप्रकृतिभावेन आद्भुसम्बन्धात् धान्यादीनां गान्धत्ववर्ज्य-
त्वप्रतिपादनं तद्विकारगान्धत्ववर्ज्यत्वपर्यन्तमिति गान्धद्रव्यमाध्यस्यान्स्य
गान्धत्वं वर्ज्यमाध्यस्य च वर्ज्यत्वमिति सिद्धमेव । अतो यद्गान्धद्रव्यवि-
काराणां सामान्यतो गान्धत्वं वचनैः प्रतिपाद्यते तत् स्पष्टत्वायें । यच्च
विशेषतो विकारविशेषाणामपूपपायसादीनां तदन्येभ्यो विकारेभ्यो-
ऽपि प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्थमिति विवेक्यं ।

तत्र गान्धाण्युच्यन्ते ।

आह प्रचेताः ।

पायस-तिलहशर-ब्रह्मसुवर्चला-हरित-मुद्ग-हृणमाष-श्यामाक-
प्रियङ्गु-यव-गोधूमेनुविकारांश्च दद्यात् । तिलतण्डुलसिद्धोदनः 'हशरः'
'ब्रह्मसुवर्चलाः' आदित्यभक्ताः । विकारशब्दः प्रत्येकं प्रकृतिभिः सम्ब-
ध्यते । विहितद्रव्यप्रकृतिकाभ्यवहार्यान्नेषविकारोपलक्षणार्थमिति ।

देवलः ।

ततोन्नं बज्रसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ।

क्षोष्यपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥

‘बज्रसंस्कारं’ स्रुपकारशास्त्रोपदिष्टैः समृद्धतरगृहजनप्रतिमिद्वैर्हि-
ज्जुमरिचैलाकर्पूरादियुक्तिजन्यैरभिश्चरमनीयैरतिशयविशेषैर्युक्तं । ‘नैक-
व्यञ्जनभक्ष्यवत्’ व्यज्यतेनेनात्रस्य रस इति ‘व्यञ्जनं’ स्रुपशाकादिकं ।
दक्षैरवखण्ड्य यद्भुज्यते तद् ‘भक्ष्यम्’ । यस्य श्रोष्ठदशनरमुनादिभि-
र्निर्वोदितस्य सफूत्कारेण मुखमाहतेन रमोनिःस्पृश्यते तत् ‘क्षोष्य’
यथेनुखण्डादिकं । ‘पेयं’ द्रवैकस्वभावं पानकादि । उपलक्षणं चैत-
द्भोज्यलेह्ययोः । यत्वनतिकाठिन्यादतिप्रयत्नवत्स्वपण्डनानपेक्षं चर्षयि-
त्वैव निगोर्यते तत् ‘भोज्यं’ । यत्तु सान्द्रद्रवस्वभावतया दशनानपेक्षेण
रसनाव्यापारेणाग्नये तत् ‘लेह्यं’ । ‘यथाशक्ति’ शक्तिमनतिक्रम्य ।
‘उपकल्पयेत्’ सम्पादयेत् ।

ब्रह्मपुराणं ।

गुड-शर्कर-मत्स्यण्डो देयं फाणित-सुसुरं ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवं ॥

पाकादुघतौभृतौ गोलाकारेणोपनिबद्धेक्षुरसः ‘गुडः’ । इक्षुरस-
पाकप्रभव एव श्वेतवर्णचूर्णात्मकोविकारः ‘शर्करा’ । उल्लष्टः शर्करा-
भेदः ‘मत्स्यण्डो’ । ईषत्कथितस्येक्षुरसस्य द्रव एव विकारः ‘फाणितं’ ।
गुडमरिचैलामिश्रो गोधूममूलचूर्णविकारः ‘सुसुरः’ । तैलमित्यादि,
तिलसम्भवेव तैलं देयं नान्यत् । अथञ्च आहुतार्थप्रदीपप्रवर्तकस्य
आहुतीयशाकपाकार्यस्याभ्यङ्गोदर्सनार्थस्य च तैलस्य नियमायापदेशा-
ऽनुसन्धेयः ।

तथा ।

पायसं शालिमुद्गाक्षं मोदकादींश्च भक्तिः ।

पूरिकाश्च रसालाश्च गोक्षीरश्च नियोजयेत् ॥

यानि चाभ्यवहार्याणि स्वादुस्निग्धानि भो दिजाः ।

ईषदुष्णकटून्येव देयानि आद्भुतकर्मणि ॥

‘मोदकः’ लज्जुकः । ‘पूरिका’ अनेनैव नास्तीति प्रसिद्धः अपूपवि-
शेषः । शर्करात्वगेलानागक्षेसरमधुमरिचमिश्रमनुद्धृतस्त्रैशभागं वस्त्रे
संघृष्य गालितं गोदधि ‘रसाला’ ।

तदुक्तमायुर्वेदे ।

सिताचतुर्जातमधूषणाक्षं

दधि प्रघृष्टं सरसं रसालेति ।

तथा ।

मृष्टस्निग्धानि यानि स्युरीषत्कट्वस्त्रकानि च ।

स्वादूनि देवभोज्यानि तानि आद्धे नियोजयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

लाजान् मधुयुतान् दद्यात् सकृन् शर्करया सह ।

दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन श्टङ्गाटविसमेष्टुकान् ॥

किञ्चिदार्द्रैर्लघु भृष्टाः शालयः ‘लाजाः’ । शर्करायुतानि भृष्ट-
यवपिष्टानि ‘सक्तवः’ ।

वायुपुराणे ।

भक्ष्यान् वक्ष्ये करम्भश्च इष्टका घृतपूरकाः ।

लज्जरं मधु सर्पिश्च पयः पायसमेव च ।

स्निग्धमुष्णञ्च यो दद्यादग्निष्टोमफलं सभेत् ॥

करभस्य विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः । इष्टकाकृतिः स्नग्धेष्ट-
काख्यो भक्ष्यविशेषः 'इष्टका' । घृताकदुग्धालोडितैः शालिगोधूम-
पिष्टसारैर्विहितापूपविशेषाः^(१) 'घृतपूराः' । 'सर्पिः' आश्वं, तच्च गव्यं
माहिषं वा । 'पयः' क्षीरं, तच्च गव्यमेव । 'स्निग्धं' स्नेहद्रव्यसंस्कृतं ।
'उष्णं' ईषदुष्णं । 'अग्निष्टोमः' ज्योतिष्टोमस्याद्या संन्या ।

उष्णं दद्यादित्यस्यापवादः सौरपुराणे ।

विविधं पायसं दद्याद्भक्ष्याणि विविधानि च ।

लेह्यं चोद्यं यथाकाममुष्णमेव फलं विना ।

विविधान्यपि मांसानि पितृणां पितृपर्य्यक्तं ॥

अत्राग्निपक्वात् फलादन्यत् फलं विनेति बोद्धव्यं । पक्षस्य कदुष्ण-
स्यैव स्वादुत्वात् तथाविधस्यैव दानं युक्तं । उपलक्षणं चैतदपक्षभ-
क्ष्याणां कन्दमूलादीनां ।

अतएव कूर्मपुराणे ।

उष्णमस्रं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ॥

'पानकानि' गुडमरिचशर्करैर्लाकपूरैर्दिग्भक्ततापकद्राक्षाकदला-
दिफलद्रवाः ।

भविष्योक्तरे ।

उष्णमस्रन्तु विप्रेभ्यः अद्रुथा विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानपण्यादिकांस्तथा ॥

(१) पूराविशेषा इति ख० ।

वायुपुराणे ।

दधि गव्यमसंसृष्टं भक्षान्नाविधानपि ।

दत्त्वा न शोचति आद्धे वर्षासु च मघासु च ॥

‘असंसृष्टं’ असंपृक्तं । महिव्यादिचौरविकारैः अपविषद्भूष्यान्तरेण वा भक्षवटकमण्डकमोदकादयो लोकसिद्धप्रकारका एव विप्रिष्टतर-
आद्धाचरणसमुत्पादितपरिपुष्ट-पारलौकिक-सुखोत्पादक-सुहृतराशि-
त्वादकृतान्यवज्जपुण्योऽपि स्वर्गसुखाभावनिमित्तकं शोकं न करोति ।
तथा ।

घृतेन भोजयेदिप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ।

शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ॥

स्युश्च संवत्सरं प्रौता वर्करैर्मेषकैणकैः ।

सकूलजांस्तथा पूपान् कुल्माषान् व्यञ्जनैः सह ॥

सर्पिःस्निग्धानि सर्वाणि दध्ना संसृज्य भोजयेत् ।

आद्धेत्वेतानि यो दद्यात् पितरः प्रीणयन्ति तं ॥

घृतं भूमौ समुत्सृजेदित्यस्य घृतवाज्जल्ये तात्पर्यं । तथा घृतं
परिवेश्यं यथा पात्रमापूर्य भूमावप्युपसर्पति । अङ्गारभृष्टकणिशगलिता
धान्यरूपाः ‘पृथुकाः’ । ‘वर्करैः’ तरुणैः । ‘मेषैः’ उरभेः । ‘पूपाः’
पूपलिकादिबज्जभेदाः । अर्द्धस्निन्नानि धान्यानि ‘कुल्माषाः’ ।
कूर्मपुराणे ।

अथ पिण्डावशिष्टान्नं विधिवद्भोजयेद्विजान् ।

मांसान्यपूपान् विविधान् दद्यात् कसरपायसं ॥

पूपशकफलानोन्नं पयोदधि घृतं मधु ।

अन्नं चैव यथाकामं विविधं भोज्यपेयकं ॥
 यद्यदिष्टं दिजेन्द्राणां तत्तत्सर्वं निवेदयेत् ।
 धानास्तिस्रांश्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा ॥
 अथेत्यग्नौकरणकालीनपिण्डप्रदानान्तरं ।

कालिकापुराणे ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां खण्डेन च विमिश्रितं ।
 आदौ पिण्डान् समुद्दिश्य दिजेभ्यस्तदनन्तरं ॥ ५

दद्यादिति शेषः ।

देवलेन तु प्रदेयस्यान्नस्य तिलादिमाहित्यमुक्तम् ।

अथ पिण्डावशिष्टान्नं भोजयेत्प्रयतोद्विजान् ।

भोजनैः सतिलैः स्त्रैर्हैर्भक्ष्यपूपविमिश्रितैः ॥

मित्रायणीयसूत्रे तु परिवेषणीयस्य मध्वादिमाहित्यमुक्तम् ।

तिनवन्मधुमन्नान्नं सामिषञ्च दद्यादिति ।

प्रदेयस्यान्नस्य प्रभृतत्वं तु पिप्पलादसूत्रे प्रतिपादितं ।

मांसैः शाकैर्मार्षैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभृतमन्नमिष्टं
 दद्यात् ।

शङ्खलिखितौ ।

ततस्तिलैर्मार्षैः शाकैः पूपैः कृषरपायसापूपैर्लाजैर्भक्ष्यैः पानैर्मधुना घृतेन
 दध्ना पयसा च प्रभृतमिष्टमन्नं दद्यात् ।

तत इत्यग्नौकरणशेषप्रतिपत्त्युत्तरकालं । यच्च जीवतः पित्रादेर्भक्ष्य-
 भोज्यादिकं प्रियमासीत् तत्पितृताङ्गताय तस्मै आह्वे दयम् ।
 तदाह कार्णाजिनिः ।

यदिष्टं जीवतश्चासीत्तदद्यात्तस्य यत्नतः ।

सुदृप्तौ दुस्तरं मार्गं ततोयाति न संशयः ॥

पायमाद्यन्नविशेषदाने फलविशेषाः ।

तत्र ब्रह्मवैवर्त्ते ।

सदान्नं पायसं सर्पिर्मधुमूलफलानि च ।

भक्षांश्च विविधांश्च दत्त्वा परचेष्ट च मोदते ॥

नवग्रहानि योदद्याच्छ्राद्धं मल्लत्थं यत्नतः ।

सर्वान् भोगानवाप्नोति पूज्यते च दिवङ्गतः ॥

भक्ष्यभोज्यानि चान्यानि प्रलेह्यान्यपराणि च ।

सर्वश्रेष्ठानि योदद्यात् सर्वश्रेष्ठोभवेन्नरः ।

वैश्वदेव्यञ्च सौम्यञ्च खड्गमांसं वरं हविः ॥

प्रभासखण्डे ।

तिलानिचून्तया भोज्यं श्राद्धे सत्कृत्य दापयेत् ।

मित्राणि लभते लोके स्त्रीषु सौभाग्यमेव च ॥

भगवतीपुराणे ।

सर्वेषामेव चास्त्रानां परमास्त्रञ्च पायसं ।

सर्वान्नदः स तु प्रोक्ता येन दत्तन्तु पायसं ॥

पायसेन पितृन् प्रीणन् प्रीणाति सुधया नरः ॥

कपिलापायसं गव्यं पयः सर्पिस्तथामिषं ।

मधु वेत्यन्यां तृप्तिं पितृणां साधयन्ति हि ॥

मत्स्यपुराणे ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः ।

इत्तमत्तयमित्याहुः पितर पूर्वदेवताः ॥

यत्किञ्चिद्भक्ष्यभोज्यं मधुमिश्रितं गोक्षीरघृतपायमैः सहितमत्तय-
मित्यर्थः ।

पयसा प्राप्नुयाच्चैव गोक्षीरं गोसवे फलं ।

सर्पिषा तु शुभं वत्तुः षोडशाहफलं लभेत् ।

मधुना तु चिरात्तस्य फलञ्च समवाप्नुयात् ॥

अन्नं नरः प्राप्नुयाच्छूदधानः सर्वैः कामैर्भाजयेद्यस्तु विप्रैः ।

सर्वार्थदः सर्वविप्राभिवन्द्यः फलं भुङ्क्ते सर्वमेधस्य नित्यम् ॥

इति शास्त्राण्यन्नानि ।

अथ वर्ज्यान्यन्नानि ।

तत्राह शाखायनिः ।

वर्ज्यतन्नं त्रिधा प्रोक्तमाद्यमाश्रयगर्हितं ।

जातितो गर्हितं यच्च यच्च भावादिदूषितं ॥

अभोज्यान्नं विजानौयादन्नमाश्रयगर्हितं ।

लग्नादिकमन्नं यत् ज्ञेयं जातिविगर्हितं ।

दूष्टं भावक्रियावस्थाममर्गस्तु दत्तायकं ॥

अभोज्यान्नमिति तच्च परिभाषाप्रकरणं वक्ष्यते । तत्र कारण-
गतजातिदूष्टतया वर्ज्यानि वर्ज्यधान्याभिधानेनैवाभिहितानि भावक्रि-
याममर्गावस्थ्यादूष्टतया वर्ज्यानि तृच्यन्ते ।

विश्वामित्रः ।

जातिक्रियादूष्टमममर्गदूष्टं मल्लक्ष्यं न भक्षयत् ।

आह गोभिलः ।

अतिशुक्लोत्पलवर्णं विरसं भावदूषितं

राजसं तामसञ्चैव हव्यकव्येषु वर्जयेत् ॥

‘अतिशुक्लं’ यत् स्वयमनन्तं द्रव्यान्तरेण संपृष्टं वा कालवशादु-
त्पन्नातिकृत्स्नतरसं । ‘उत्पलवर्णं’ लवणाधिक्येन मुखोद्देगकरं । ‘विरसं’
स्वभावतोऽतिमन्दरसं, कालादपगतस्वाभाविकरसं वा । ‘भावदूषितं’
कार्पण्यकुत्साकुत्सितसारूप्यारोपादिभिरन्तःकरणविकारैर्दूषितं । ‘रा-
जसं’ रजोगुणस्य कार्यं कारणं वा । एवं तामसं ।
तच्चोभयमुक्तं भगवद्गीतासु ।

कद्रुमलवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥

यातयामङ्गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।

उच्छिष्टमपि सामेध्यं भोजनं तामसप्रियं ॥

अतः सात्त्विकमेवास्त्रं प्रशस्तं । तदपि तच्चैव दर्शितं ।

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रौतिविवर्द्धनाः ।

रसाः श्विग्धाः स्निग्धा इथा आहाराः सात्त्विकप्रिया इति ॥

‘हव्यकव्येषु’ हव्यकव्यमाध्येषु कर्मसु ।

मद्भाण्डपुराणे ।

आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।

अमेध्यादागतैः सृष्टं शुक्लं पर्युषितञ्च यत् ॥

डिःस्निग्धं परिदग्धञ्च तथैवाद्यावलेहितं ।

कर्कराकौटपाषाणैः केशैर्यक्षाण्युपद्रुतं ॥

पिष्टाकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।

सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः^(१) प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥

वाग्भावदृष्टाश्च तथा^(२) दुष्टैश्चोपहृता अपि ।

वासमा चोपधृतानि वर्ज्यानि आहूकर्मणि ॥

‘आलनाहूतं’ मात्तादामनस्योपरिस्थापितं, भव्यतिरिक्ताधिकरण-
स्थापितपात्रस्थितं वा । ‘अन्नाद्यं’ अदनाह्नमन्नं । ‘पादोपहतं’ बाणम्
भाजनद्वारा वा पादस्पर्शदूषितं । ‘अमेधादागतैः’ अपविषस्यदूषितै-
स्तननाचतनैः, स्पृष्टम् । ‘ग्रुतं’ पूर्वमुक्तं । ‘पर्युषितं’ राक्ष्यकारितं ।
‘द्विःस्त्रिः’ वारदयं पक्तम् । यदन्नमवश्रयणान्नं पक्षिभ्यया सिद्धं
मन्मार्दवाय पुनरुदकं निनीयावस्त्वावरणान्नमेव पच्यते तत् द्विःस्त्रिः ।
न तु यत्सिद्धमेव पुनरौष्णनिर्वाहार्थमग्निसन्निधौ स्थाप्यते । “अत्युष्णं
सर्वमन्नं स्यात्” इति वचनात् । अतएव पुनर्विलोप्यमानमाज्यमपि
न द्विःस्त्रिः । यस्य तु सुरणादेरधिभ्रयणद्वयेनैव सिद्धिः प्रसिद्धा
तस्य तावदेवैव एक एवामौ पाक इति तथापि न द्विःपक्वता ।
‘परिदग्धं’ द्रवांश्चसंशोषणात् भाण्डाग्निना परिमुष्टं । ‘अग्रावलेहितं’
अग्रे उपरिभागे मार्जारादिभिरवलीढं, पूर्वमन्येनास्वादितैकदेशं वा ।
‘शर्कराः’ श्वेताश्चजातिविशेषः । ‘कौटाः’ पिपीलिकादयः । ‘पाषाणः’
वृषत् । ‘केशः’ कचः । एतैर्दूषितं अन्नः प्रविश्याभक्ष्यतां नीतं ।
‘मथितम्’ आलोडितं दधि । ‘अतिलवणम्’ अतिमात्रलवणयुक्तं ।
‘सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः’ येषु तैलपक्वगोधूमचूर्णमयवर्त्मशोषित-
फल-फाणि-पर्यटकादिरूपेषु भक्ष्येषु चिरकालस्मृतेष्वपि पर्युषित-

(१) भक्ष्या इति ग० ।

(२) वासावदृष्टाश्च तथाति ग० ।

यवहारो नास्ति ते भक्ष्याः सिद्धाः कृता इत्युच्यन्ते । 'प्रत्यक्षलवणी-
कृताः' भोक्तारि पश्यति लवणेन संयोजिताः । 'वाग्दुष्टाः' निन्दा-
दिरूपया वाचा दूषिताः । 'दृष्टेक्षोपहृताः' श्व-शूकर-काक-कुक्कुटा-
दिभिर्नग्न-पतित-पाषण्डादिभिश्च दर्शन-स्पर्शनादिगोचरीकृताश्च ये
भक्ष्याः । 'वामसा चोपधूतानि' येषामुपरि मत्तिकापगमार्थमौष्ण्य-
मिष्टस्ये वा प्रसङ्गान्तरेण वा वस्त्रमवधूयते तान्यन्नानि तथोच्यन्ते ।
मनुः ।

केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ।

भ्रूणघ्नावेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाणुदक्या ॥

पतत्रिणावलीहृश्च शुना संस्पृष्टमेव च ।

गवा चास्त्रमुपघातं घृष्टास्त्रश्च विशेषतः ॥

शूकं पर्युषितश्चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ।

वृथाहशरसंयावपायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसश्च देवास्त्रानि हवींषि च ॥

केशकीटैरवपन्नं संस्पृष्टं 'केशकीटावपन्नं' । केशग्रहणं नखरोक्तां
दूषिकादिमलानाञ्च प्रदर्शनार्थं । कीटग्रहणं सुद्रजन्तूनां कृमि-पत-
ङ्गानां । कीटेषु च मत्तिकादयो मृता एव दूषयन्ति न जीवन्तः, अन्ते
तु जीवन्तोऽपि । 'कामतः' बुद्धिपूर्व, कामकारेण यत्पादस्पृष्टं, अतः
प्रमादस्पृष्टे न दोषः । 'भ्रूणहा' ब्रह्महा, तेनावेक्षितं निपुणमवलो-
कितं । प्रदर्शनार्थं चैतदन्येषां महापातकिनां । स्पृष्टस्य तु प्रतिषेधः स्नान-
विधानादेव सिद्धः । 'उदक्या' रजस्वला, तथा स्पृष्टस्यैव प्रतिषेधोना-
वेक्षितस्य । उदक्यास्पृष्टस्यापि स्नानविधानादेव प्रतिषेधमिद्धौ प्रचा-

लितमपि तदन्नं भोज्यमित्येतदर्थं स्पृष्टवहणं । 'पतन्नी' पत्नी स च समाचारात् क्रव्यादो गृध्र-वायमादिः, न तु शुक्र-हंसादिः । 'घुष्टान्नं' भुज्यतामन्नं ये केसिदर्धिन इति यदुद्घुष्य दीयते । यद्वान्यस्मै प्रति-श्रुत्यान्यस्मै दीयते । प्रतिज्ञाने ज्ञायं धातुः पठ्यते । 'शूद्रस्व' शूद्रस्वा-मिकं यदन्नं । 'उच्छिष्टं' भुक्तावशिष्टं । तिलैः सह सिद्धौदनः 'लक्ष्मरः' । 'मंथावः' तिलमर्पिर्गुडादिसहित-गोधूमशकलनिर्मिता भक्ष्यविशेषः सुदेषु प्रसिद्धः । पयसि सिद्धौदनः 'पायसः' । 'अपूपः' अग्नेह-पक्वो गोधूमविकारः । वृथाशब्दः सर्वत्रानुषज्यते । यदात्मार्थं क्रियते देवान् पितृनतथीन् वानुद्दिश्य तद्वृथा । 'अनुपालतम्' अप्रोलितं मांसं । 'देवान्नानि' देवस्त्रीभृतान्यन्नानि । 'हवींषि' देवतार्थमुप-कल्पितानि ।

याज्ञवल्क्यः ।

अनर्चितं वृथामांसं केचनकौटसमन्वितं ।

शुक्रं पर्युषितोच्छिष्टं^(१) मृस्पृष्टं पतितेक्षितं ॥

उदक्यास्पृष्ट-मंघुष्ट-पर्यायान्नञ्च वर्जयन्त ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥

तथा ।

वृथाहमरमंथावपायसापूपशङ्खुलोः ।

'अनर्चितं' अर्पार्हाय यदवशया दीयते । 'वृथामांसं' देवस्य च-नश्चितं न भवति, आत्मार्थमेव यस्माद्धितं, तच्च प्राणात्ययादिव्यति-रेकेण वर्जयन्त । 'मृस्पृष्टं' शूना स्पृष्टं । अन्यसम्बन्धव्यपदेशेन यद्दी-

यते तत् 'पर्यायान्नम्' । पर्यायान्नमिति पाठे परिगतमाचान्तं
गण्डूषग्रहणं यस्मिन् भुज्यमाने तत् 'पर्यायान्तं' । पार्श्वान्नमिति
पाठे एकस्यां पङ्क्तौ पार्श्वस्थे आचान्ते न भोक्तव्यं, भस्मोदकादिवि-
च्छेदो न कृतश्चेत् । 'शकुनः' कथादपत्नी । स्नेहपक्वागोधूमविकारः
'शष्कुली' ।

यमः ।

उदकयथा च संस्पृष्टं गवाघातञ्च यद्भवेत् ।
काक-कुक्कुटसंस्पृष्टं गृक्षञ्च कृमिसंयुतं ।
अभोज्यञ्च द्विजातीनां धर्मराजवचो यथा ॥
यवागूं कृशरश्चैव पायसापूपशष्कुलीः ।
अजीवपक्वमामस्य मत्स्यानयनपाकृतान् ॥
वर्जयेत्सर्वगृक्षानि देवान्नानि हवींषि च ।
स्नेहेन तु समायुक्तं नैव सर्वं प्रयोजयेत् ॥

तथा ।

अवधूतमवज्ञातं सरोधं विमयात्स्वितं ।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्जितं ॥
अवघुष्टं यदृच्छिष्टं वागदुष्टमपि यद्भवेत् ।
अश्रद्धया कृतं दत्तमभोज्यञ्च द्विजातिभिः ॥

तथा ।

भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिमक्षुकान् ।
दिवा दधित्यधानाषु रात्रौ च दधिमक्षुषु ।
कृष्णातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

यवागूप्रभृतीन्यात्मोद्देशेन साधितान्यभक्ष्याणि । अनवश्रावितो-
विरलद्रव ओदनः 'यवागूः' । 'अज्जीष' पिष्टपचनभाण्डं । अनग्निक
उष्मा 'अज्जीष' तेन धान्यराश्यादिगतोष्णपक्वमिति स्मृतिषट्त्रिकायां ।
'अवधूत' वाससा । 'दधित्यं' कपित्यं । 'धानाः' भृष्टयवाः ।
देवलाः ।

अभोज्यं प्राङ्गराहारं शुक्लं पर्युषितञ्च यत् ।
अन्यत्र मधु-मक्तुभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो गुडात् ॥
नाश्रीयात् पयसा नक्तं भुक्तं चेन्न स्वपेन्निशि ।
न क्षीरमुत्सृजेत् प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्तनम् ॥

गौतमः ।

उद्धृतस्त्रेहविलयन-पिण्याक-मथितप्रभृतीनि चाम्रवीर्याणि ना-
श्रीयात् ।

'विलयनं' भक्तमण्डः ।

आपस्तम्बः ।

विलयनं मथितं पिण्याकं मधुमांसं वर्जयेत् । कृष्णधान्यञ्च
शूद्रास्त्रे ये चान्ये नास्य मन्मताः । अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधः
स्मृतिमिच्छन् यशोमेधां स्वर्गं बुद्धिं दादशैतानि वर्जयेत् ।
तथा ।

अप्रयतोपहतमन्त्रमप्रयतमभोज्यं । अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमभोज्यं ।
यस्मिंश्चास्त्रे केचन स्यादन्यदा मेधममेधैरवस्पृष्टं कौटो वाऽमेधः । मदा
मूलकलिङ्गं वा पदा चोपहतं त्रिवया शुक्ला वाय्वपाचं वा वृष्टं
शुक्ला वोपहतं भुञ्जानं वा शूद्रो वा उपस्पृष्टेनर्हद्विवा समानपक्वौ

भुञ्जानेषु वा यत्रानुत्यायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेदा कुम्भयित्वा वा
यत्राश्रं दद्युः गोभिरवघ्रातमन्यैर्वाऽमेधैः ।

तथा ।

नापणीयमस्रमश्रीयात्तथा रसानां मांसं मधुलवणानि परि-
हाय तैल-सर्पिषी तृपयोजयेत् । उदके बधाय कृतान्नं पर्युषितमण्यद्यात्
तक्षानाद्यं शुक्रं चेत्यपराणि च पृथुकतण्डुलकरम्भतरुजमकुशाकमांस-
पिष्टनीरवृक्षौषधिवनस्पतिमूलफलवर्जं शुक्रश्चापरियोगं ।

शङ्खलिखितौ ।

तत्रापेयान्यभक्ष्याणि वर्जयेदमेधपतितचण्डालपुङ्गवजस्वलाकु-
णपकुष्ठिसंस्पृष्टानि ।

तथा ।

नापणीयमस्रश्रीयात्त दिःपर्कं न शुक्रं न पर्युषितमन्यत्र रागसु-
कखाडवदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः ।

अश्रीयादित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

न रजस्वलादन्नं न पुंस्रत्या न क्रुद्धया न मलवदाससा नापर्या-
दारापन्नं न दिःपर्कं न शुक्रं न पर्युषितमन्यत्र गुडपिष्टमकुस्नेहगो-
रसतैलादिषु पक्वान्नतैलदध्यक्षपानं नावकुताश्रं न जुगुप्सितं ।

गीतमः ।

नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नं रजस्वलाकृष्णशकुनिपदापहतं भूष-
ण्णावेक्षितं गवाघ्रातं भावदुष्टं शुक्रं केवलमदधि पुनःसिद्धं पर्युषिता-
न्वशाकभक्ष्यान्नेहमांसमधूनि ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ वमिष्ठः ।

अन्नं पर्युषितं भावदृष्टं सकृन्नेखं पुनःसिद्धमामसृजौषपक्षञ्च कामं
तु दध्ना धृतेन वाभिघारितमुपभुञ्जीत ।

तथा ।

उच्छिष्टमगुरोर्न भोज्यं समुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च यदसनकेय-
कीटोपहतञ्च ।

वृहस्पतिः ।

नाद्याश्चास्त्रनिविद्धान् भक्ष्यभोज्यादिकं द्विजः ।

मांसं विगर्हितञ्चैव शुक्रं बज्रविधं तथा ।

अत्यम्बं शुक्रमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ॥

यमः ।

घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्याश्चक्षुतं ।

यमस्तदशुचि प्राञ्च तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

हस्तदन्ताश्च ये स्नेहा व्यञ्जनं सवणानि च ।

दातारं नेपतिष्ठन्ति भुक्ता भुञ्जीत किंश्चिदं ॥

एकेन पाणिना दत्तं शुद्धदन्तञ्च यद्भवेत् ।

धृतं तैलञ्च सवणं पाणीयं पायमं तथा ॥

वर्ज्यमिति शेषः । दर्शयन्तस्तर्क्याय सात्वाह्मस्तेनैव यद्दत्तं तदुक्तदत्तं ।

तथा हस्तेन दत्तं शौद्रं यदपि किमानीयतां तदपि शौद्रं
शूद्रैः परिविष्टं भवति । अथवा शौद्रं शूद्रोचितं आह्वायोग्यमिति
यावत् । यदप्योदनाद्यञ्च किं तत्तदर्थमानीयतामिति पृष्ट्वा आनीतं
तदपि शौद्रम् ।

भविष्यपुराणे ।

सुरालशुनसंसृष्टं पीयूषादिसमन्वितं ।

संसर्गात् दृश्यते तद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥

इति वर्ज्यान्त्रानि ।

अथैतेषु वर्ज्यत्वेनोक्तेष्वन्त्रेषु केषाञ्चित्प्रतिप्रसवः क्रियते ।

तत्राह मनुः ।

दधि भक्ष्यं शुक्रेषु सर्वं दधिमन्त्रं ।

यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्यमूलफलैः शुभैः ॥

तथा ।

यत्किञ्चित्त्रेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितं ।

तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं सर्वशः ॥

चिरम्यतमपि लाघमस्त्रेह्यं द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥

‘दधिमन्त्रं’ उदश्चिन्मधुकिलाटकृचकादि । शुक्रानुष्यन्ते । यानि मधुररमान्यपि कालात्ययेन द्रव्यान्तरसंसर्गेण वात्यस्त्रीभावमापद्यन्ते, यथासद्रावादीनि, यानि तु स्वभावतोऽग्न्यानि दाडिमामलकजम्बीरादीनि तानि नैव शुक्रानि यानि चाप्राप्तपाकान्यासादीनि । न ह्ययमन्त्रपर्यायः शुक्रशब्दः । तेषु च केवलानि कालतः शुक्रानि प्रतिषिध्य द्रव्यान्तरैर्मूलादिभिः मिश्रितान्यनुज्ञायन्ते । तथा च गौतमेनोक्तम् केवलमदधीति ।

उदकेन संसृज्य परिवासनं ‘अभिषवः’, पुष्यादिभिः सह यान्यभिषूयन्ते । ‘भक्ष्यं’ धानाशक्नुन्यानि । खरविशदभोज्यमोदनादि । अगर्हितमनपेतगन्धवर्णरसं तस्मैत्रेहसंयुक्तं सत्पर्युषितं तदा भक्षणीयं ।

अभिघारणस्नेहसंयुक्तस्यापि हविःशेषस्य पृथक्ग्रहणमादरार्थं । 'चिर-
स्थितं' द्विचिराच्चान्तरितं । 'यवगोधूमजं' अपूप-सक्तादि, अग्नेहाक्तमपि
भोज्यं । 'पयसः', 'विक्रियाः' विकाराः दधि-मथितादयः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरमस्थितं ।

अस्नेहा अपि गोधूम-यव-गोर्मविक्रियाः ॥

बृहस्पतिः ।

दधि भक्ष्यं शुक्तमपि यच्चैव दधिमम्वं ।

अचोषपक्वं भक्ष्यं स्यात् समर्पिष्कमिति श्रुतिः ॥

तथा ।

यवगोधूमजं सर्वं विकाराः पयसश्च ये ।

राग-खाडवचुक्राद्यं भक्ष्यं पर्युषितं भवेत् ॥

अपूपाश्च कर्मणाश्च धानावटक-सक्ताः ।

शाकमांसानि पूपश्च सृपं कृशमिव च ॥

यवागूं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसंयुतं ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत् ॥

वशिष्ठः ।

अपूप-धाना-कर्मणा-सक्तु-वटक-तैल-पायस-शाकानि , विना
शुक्तानि वर्जयेत् । अन्यांश्च क्षीर्यवपिष्टविकारान् ।

पैठौनसिः ।

कामं दध्ना घृतेनाभिघारितं पर्युषितान्नं भुञ्जीत ये न्यत्र शुक्त-
पर्युषितादीनां प्रतिप्रमवान्नेषां पुरुषार्थैकरूपत्वाच्च आह्वानप्रतिप-

यत्नं । न उष्णं न स्निग्धं दद्यात् न दिःपक्वं दद्यात् । प्रातःपाकं
समारभेदिति श्राद्धदिन एव पाकारम्भविधानाच्छुद्धपर्युषितादिप्रस-
क्त्यभावाच्च ।

यश्च नापणीयमन्नमग्नीयादित्यस्य यमेनापवाद उक्तः ।

अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत्पुण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद्भवेदिति ।

षोडशमपूप-सक्तु-धानाव्यतिरिक्तेषु सम्भवत्प्रसङ्गेषु तत्रादिष्ववतिष्ठते ।

इति वर्ज्यान्नप्रतिप्रसवाः ।

अथ पाद्माण्डुकानि ।

आह मनुः ।

आपः शुद्धा भूमिगता विट्पणा यच्च गौर्भवेत् ।

अव्याप्रास्येदमेधेन गन्धवर्णरसान्विताः ॥

विष्णुः ।

भूमिम्यमुदकं शुद्धं विट्पणा यच्च गौर्भवेत् ।

अव्याप्तं सदेमेधेन तददेव शिलागतं ॥

भूमिष्ठमुदकं शुद्धेच्छुचितोयं शिलागतं ।

गन्धवर्णरसैर्दुष्टैर्वर्जितं यदि तद्भवेत् ॥

ब्रह्मनाः ।

आपः शुद्धा भूमिगता विट्पणा यच्च गौर्भवेत् ।

अव्याप्रास्येदमेधेन गन्धवर्णरसान्विताः ॥

हेमचन्द्रः ।

अकिमन्वा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।

अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्युः ॥

उद्धृता वा प्रशस्यन्ते शुद्धैः पार्थैश्चाविधि ।

एकरात्रोषितास्तास्तु त्यजेदापः समुद्धृताः ॥

अनुद्राणामपां नास्ति प्रभृतानाञ्च दूषणं ।

स्तोकानामुद्धृतानाञ्च कर्मलैर्दूषणं भवेत् ॥

तत्र जुद्धतडागानि नद्यो वाय मर्यामि च ।

कर्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

याश्ववल्क्यः ।

शुचिगोदप्रिकृत्तोयं प्रकृतिम्यं महीगतं ।

अदुष्टानभिधाय वशिष्ठः ।

लितिस्याश्चैव या आपो गवां तप्तिकराश्च याः ।

परिसङ्ख्याय ताः सर्वा शुचीनाञ्च प्रजापतिः ॥

शुचिरङ्गिरिति चानुवृत्तौ वसिष्ठः ।

प्रदरादपि^(१) या गोस्तर्पणाय स्युर्न वर्णमदुष्टास्ताभिर्याश्च न
स्युरशुभागमाः ।

शङ्खलिखितौ ।

आपो रूप-रस-गन्धवत्यः परिशुद्धा जीवचर्मकराङ्गैरनभ्युद्धृताः^(२)
भूमिगता मेध्या यत्र गौर्विदषा भवेत् ।

पैठीनसिः ।

(१) प्रदरोगतं इति पारिजाते ।

(२) कुर्याद्विरचिता इति ग० ।

गन्ध-वर्णशुद्धा आपो भूमिगताः विवृण्णा यत्र गौर्भवेत् ।
विपर्यस्तं महोदकमपि वर्ज्यं ।

यमः ।

प्रपामरण्ये च घटञ्च कृपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथापः ।

कृतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाज्जरापद्गतो भूमिगतं पिबेत् ॥

हारीतः ।

भूमिष्ठाः पुण्या आपोऽग्न्यभवर्जमयापि ब्राह्मणं देवानां वागेषा
मक्यापः प्राविशंस्ते देवा अज्ञो वाचमैच्छंस्तानापोऽब्रुवन् यदस्माकं
प्रजाभ्यो यदन्येभ्योऽग्न्यभं तत् पावयध्वं ततो वाचं दास्याम इति तथ्यति
देवाः प्रत्याज्जस्ता अग्निं प्राविशंस्ताः अग्निपूता अभवंस्तस्मादेता यत्र
तिष्ठन्ति तदहन्ति ताः वायुं प्राविशंस्ता वायुपूता अभवंस्तस्मादेता
यतो यन्ति ततो दारयन्ति ताः सोमं प्राविशंस्ताः सोमपूता अभवंस्त-
स्मादेता खिग्धाः शैत्यगमवत्यः कल्पन्ते । अमावादित्यो ब्रह्मा यज्ञः
सर्वा देवतास्ता अन्वहं देव-गवादिभौरग्निभिरपाययंस्तस्मादेता अहनि
शुद्धाः पूताः शुद्धौ कल्पन्ते । तस्माद्यद्यन्मोमांसं स्यात् तत्तदग्निः
संस्पर्शं कृद्भिर्भवति । रात्रावेताश्चापो वरूणं प्राविशंस्तस्मान्न रात्रौ
गृह्णीयाद्वाघ्नो धाम्न इत्यग्निमुपरि शङ्करयन् गृह्णीयात् ।

कात्यायनः ।

अपो निशि न गृह्णीयाद्गृह्णन्नपि कदाचन ।

विष्टव्याग्निमुपर्यामां धाम्नो धाम्न इतीरयन् ॥

अस्तमित आदित्यमुदकं गृह्णीयादापदि रात्रौ यदि गृह्णीया-
दग्निमुपरि धारयन् धाम्नो धाम्नो राजन्निति यजुर्जपन् गृह्णीयात् ।

वैधायनः ।

अस्मिन्मित्रादित्य उदकं गृह्णीयात् गृह्णीयादिति मौमांमन्तेन
गृह्णीयादित्येके आहुर्वेदनादिना गृह्णीयादित्येतदपरे यावदुदकं
गृह्णीयात्तावत् प्राणमायच्छेदंश्चैव वा उदकं गृह्णाति ।

उशनाः ।

नद्यः कृप-तडागानि सर्गमि मरितसाया ।

असंवृतान्यदोषाणि मनः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

पराशरः ।

अन्यैरपि कृतान् दोषान् कृपसेतुपथेषु च ।

तेषु वेगेषु यत्तायं मय्यक ज्ञेयपथेषु च ।

प्रतिघात्याश्च पेयाश्च न दद्यान् मनुरब्रवीत् ॥

इति ग्राह्याणुदकानि ।

अथ वर्ज्याणुदकानि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

दर्शयिषि फेनिलं वर्ज्यं तथा वै पल्लोदकं ।

न लभत् यत्र गौस्तृप्तिं नक्त यश्चैव गृह्णीते ॥

यन्न मर्वाय चोत्सृष्टं यखाभोज्यं निपानजं ।

तद्वर्ज्यं मलिनं तात मदेव पिबेत्कर्मणि ॥

‘यत’ कृपादिकं, तत्कर्मणिः सर्वप्राणुपजीवनार्थं ‘नोत्सृष्टं’ न
परित्यक्तं, तस्मिन्मलिनपिबेत्कर्मणि वर्ज्ये । कृपममुद्धृतं पश्चादिपेयोदकधार-
णार्थं जलाशयः ‘निपानं’ ‘तज्जं’ तत्र स्थितमपि, मलिनं वर्ज्यनीयं ।
योगयाज्ञवल्क्यः ।

अयाह्यास्त्वयिमा आपो नद्याः प्रथमवेगगाः ।

प्रचोभितासु केनापि यासु तीर्थान्तथोद्धृताः^(१) ॥

‘अयिमाः’ प्रथमवृष्टिमभूताः, ता नद्याः कलुषतरैकद्वित्र्यादिदिन-
स्यायिवेगगता एव न याह्याः । निवर्त्तमाने तु प्रथमवेगे प्रसादवत्यो-
याह्याः । द्वितोयादिवेगे च वेगानिवृत्तावपि याह्याः । नदीव्यतिरि-
क्ताशयसंभृतास्त्वयिमाः दशरात्रमयाह्याः ।

तथा च वचनं ।

अजा गावो मह्य्यस्य ब्राह्मण्यस्य प्रसृतिकाः ।

दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमौषु च नवोदकं ॥

यासु केनचित् सङ्गोभ्य कलुषीकृताः यासु तीर्थाञ्जलावतरण-
मार्गादुद्धृतास्ता अपि न याह्याः ।

ध्यामः ।

नद्या यच्च परिभ्रष्टं नद्या यच्च विवर्जितं ।

गतप्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥

घोषाद्यूषसंशुष्यज्जलान्नदीप्रवाहात् पृथग्भूय पल्लवे स्थिरीभूतं
‘नद्याः परिभ्रष्टं’ । यच्च स्वल्पनिर्झररूपेण पृथग्भूय पुनर्महाप्रवाहेण
सहसंसर्गं न लभते तत् ‘नद्या विवर्जितं’ । सल्लदसल्लदा स्वतो वा का-
रणान्तरेण वा यत्प्रतिलोमं स्यन्दते तत् ‘गतप्रत्यागतं’, तत्परिवर्जयेत् ।
मरौषिः ।

ममोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणं ॥

(१) तीर्थेषु विद्यता इति ख० ।

तर्पणशब्दः आद्राद्युपलक्षणार्थः । नभास्य नभस्यस्य नभोनभस्यौ
आवण-भाद्रपदौ तयोर्मध्ये तयोरन्तरं तावत्कालमिति यावत् ।
रजस्वलाशब्दो गौष्ठा वृत्या पवित्रत्वविपर्ययं वदन् तज्जलस्य कर्माहतां
वारयति ।

मार्कण्डेयः ।

आदित्यदुहिता गङ्गा मल्लजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ते नदमंशकाः ॥ ६

‘आदित्यदुहिता’ यमुना । ‘गङ्गा’ भागीरथी । ‘मल्लजाता
सरस्वती’ कुरुक्षेत्रे स्थिता सती ।

स्मृत्यन्तरे ।

कालिन्दी नर्मदा गङ्गा मल्लजाता सरस्वती ।

एतास्तु पुष्पाः सरितः सङ्कोभपरिवर्जनात् ।

वैमन्यगुणसंयोगाद्भ्रजोनाभिभवत्युत ॥

गङ्गा धर्मद्रवः पुष्पा यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोयोगात् सर्वाहेष्वपि चामलाः ॥

निगमः ।

प्रतिस्नेतो रजोयोगो रथ्याजलनिवेशनं ।

गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति स हि धर्मद्रवः स्वयं ॥ १

इति वर्ज्याष्टदशानि ।

अथाभ्युक्षणाकरणं ।

तत्र ब्राह्मार्थनिः ।

ततः सूर्यमुपस्नाय सम्यगाचम्य च स्नयं ।

अभ्युत्थणं समादाय सञ्चितात्मा गृहं व्रजेत् ॥

आचम्येत्यत्र द्विरिति शेषः ।

तथा च वृद्धशतातपः ।

तपःसिद्धे दिराचम्याभ्युत्थणार्थमयाहरेत् ।

न विनाभ्युत्थणं जातु विधिष्ठः किञ्चिदाचरेत् ॥

आहरणेतिकर्त्तव्यतामाह शाव्यायनिः ।

सोपानत्कः सदर्भः सदशोत्तरीयः समाहर्त्ता ।

‘सोपानत्कः’ उपानद्युगलाच्छुद्धः । ‘सदर्भः’ दर्भपवित्रयुक्तपाणिः ।

‘सदशोत्तरीयः’ दशायुक्तोत्तरीयवस्त्रावृतः, ‘समाहर्त्ता’ पात्रम्यमभ्युत्थ-
णार्थं जलमाहरेदित्यर्थः ।

प्रचेताः ।

अनुगुप्ता अपो गृह्य प्रचारार्थं गृहं व्रजेत् ।

सवने प्रोत्थणं कुर्याद्गृहीतेन सदा शुचिः ॥

‘अनुगुप्ताः’ अन्येनादृष्टाः । ‘अपः’ जलं । ‘गृह्य’ गृहीत्वा । ‘प्रचा-
रार्थं’ गृहनिर्वर्त्यकर्मणुष्ठानार्थं । ‘सवने’ प्रातरादिकाले । गृहं गच्छेत् ।
गत्वा च तेन जलेन कर्मार्थद्रव्यदेशानां शुचिर्भूत्वा प्रोत्थणं कुर्यात् ।

उशनाः ।

स्वन्त्यादिस्वथाचम्य सोपानत्को ह्यमंस्युशन् ।

आगतः सोदपात्रस्तु यत्रेन शुचिरेव सः ॥

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानिचित् ॥

शतातपः ।

बहिर्नद्यादिष्वान्तः सोदकः कश्चिदस्पृष्टः ।

रथ्यागतेऽपि यत्नेन प्रुचिरेव हि मानवः ॥

गर्गस्तु जलाहरणे नियमान्तरमाह ।

त्रिसन्ध्यं वाग्यतोवारि गुप्तमाहृत्य बोधयेत् ।

आहृत्य वारा द्रव्याणि देशश्च प्रोक्ष्य बोधयेदिति ॥

‘वाग्यतः’ मौनी ।

गोभिलः ।

पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायंप्रातरनुगुप्ता अपो हरेत् परिषर-
णीया वा इति ।

अग्निविहरणं ‘प्रादुष्करणं’, तस्य ‘वेला’ कालः तस्मात् ‘पुरा’ पूर्वकालं ।

अत्र मुख्यामुख्यानि जलाहरणपात्राणि ।

आह योगियाम्बलक्यः ।

सौवर्णं राजतं तासं मुख्यं पात्रं प्रकीर्तितं ।

तदलाभे स्मृतं पात्रं स्रवते यत्र धारितं ॥

शाव्यायनिः ।

अय्यं हिरण्मयं रौप्यं दारवं मृन्मयं दृढं ।

तासं पत्रपुटं पुण्यं पात्रमभ्युत्तणाय वै ॥

‘पत्रपुटं’ प्रशस्तपत्रनिर्मितं जलाहरणयोग्यं पात्रमित्यर्थः । एतच्च
पात्रान्तरालाभे वेदितव्यं ।

तदाह आपस्तम्बः ।

सर्वालाभे तु पात्राणां पर्णपात्रं विधीयते ।

पात्रं तदपि विज्ञेयं स्रवते यत्र धारितं ॥

वर्ज्यपाचाण्यप्याह आपस्तम्बः ।

सैवाल-वालुका-दूर्वा-दण-पर्णयसैरपि ।

अभ्युत्थं न गृहीयादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

पर्णनिषेधोऽत्र पाचान्तरमङ्गावविषयः । अनापादितपुटाकृति-
विषयो वानुसन्धेयः ।

नलिकाभिन्नपात्रेण कांस्यपात्रेण चैव हि ।

प्राण्यङ्ग-फलजेनापि कुर्यान्नाभ्युत्थं द्विजः ॥

‘नलिकया’ वेण्वादिमय्या ‘भिन्नेन’ स्फुटितेन, ‘कांस्यपात्रेण’
घोषपात्रेण, घोषमिति निघण्टौ कांस्यनाम । ‘प्राण्यङ्गेन’ शङ्ख-शुक्त्या-
दिरूपेण । ‘फलजेन’ नालिकेर-विल्वादिमयेन ।

तद्वशात्तातपः ।

सैवाल-दण-पर्णयैरसंस्काराम्भोजनैः ।

सिकतावस्त्रलेपैश्च न कुर्यात्प्रोक्षणं बुधः ॥

आदिशब्देन नलिका-प्राण्यङ्गादि गृह्यते ।

द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तसंमार्जनादि संस्काररहितैः ‘अम्भोजनैः’ जल-
पात्रैः, सिकताभिर्वस्त्रेण वा संगृहीतानि ‘सिकता-वस्त्रलेपानि’ ।

यमोऽपि ।

पाचादिरहितं तोयं उद्धृतं मय्यपाणिना ।

न तेन प्रोक्षणं कुर्यादस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

‘पाचादिरहितं’ शैवलाद्याहृतं । ‘मय्यपाणिना’ वामेन पाणिना ।

अनेन दक्षिणपाणिना समाहृतं तोयं प्रोक्षणार्थमित्यभ्यनुज्ञातं । पाच-
स्वितं मय्यपाणिनाप्याहृतमभ्यनुज्ञातं ।

ज्ञातातपः ।

यत्पाचरहितं तोयं धृतं सव्येन पाणिना ।

न तेन प्रोक्षयेद्व्यं वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्ध्यर्थमपि आहरेत् ।

अथानीते तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ॥

श्राव्यायनिः ।

नाहरेदेकजातिस्तु नाहृतो न च जल्पकः ।

न पाणिना न वस्त्रेण जलमभ्युक्ष्णाय वै ॥

‘एकजातिः’ शुद्धः । ‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्वस्तयो वर्णा द्विजातयः ।

चतुर्थ एकजातिस्तु शुद्धो नान्यस्तु पञ्चमः” इति मनुस्मरणात् ।

‘जल्पकः’ अमौनी ।

अभ्युक्ष्णाहरणानन्तरकृत्यमाह प्रचेताः ।

संगृह्याभ्युक्ष्णं पायात्सोपानत्को गृहं प्रति ।

तदनुक्तो गृहं प्राप्य सर्वानुष्ठानमाचरेत् ॥

अभ्युक्ष्णोदपाचन्तु न तावत् स्थाप्यते कश्चित् ।

थावन्नाचमनं दर्शनं प्रोक्षिता न गलत्सिका ॥

अनेनाहृत्याभ्युक्ष्णं कश्चिदनिधायैव केनचिद्वस्त्रेण जलान्तरेणा-

चस्य संप्रोक्ष्याभ्युक्ष्णपाचं निदध्यादित्युक्तं भवति ।

श्राव्यायनिरपि ।

आदाय प्रोक्ष्णं पाचं न निदध्याद्गृहं गतः ।

अहत्वाचमनं भूमावाचान्तः प्रयतो भवेत् ॥

आचमनमहत्वा प्रोक्ष्णं भूमावस्थापय आचान्तः प्रयतो भवतीत्यर्थः ।

आचमनानन्तरं पुनस्त्यः ।

तेन द्रव्याण्यशेषाणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत सत्क्रियाश्च द्विजोत्तमाः ॥

अत्र गृहे पुनराचम्य तेन द्रव्याणि प्रोक्ष्येत्यन्वयः ।

प्रोक्षणीयानि द्रव्याण्यहर्गर्गः ।

त्रिमन्थं वाग्यतोवारि गुप्तामाहृत्य शोधयेत् ।

होमोपहारभोगे ह द्रव्यात्मपरिचारकान् ॥

यमोऽपि ।

अभ्युक्षेत् प्रयत्नेन प्रचाराधुषितं गृहं ।

मध्याह्ने चैव सन्ध्यायां न चानभ्युक्षिते यः ॥

गर्गः ।

गोचर्भूमात्रमम्बिन्दुं गां शोधयति पातितः ।

समूढामगुचीनान् यत्र लेपो न विद्यते ॥

अपां बिन्दुः 'अम्बिन्दुः', 'गां' भूमिं, 'समूढां' कृतपरिममूहनां

अपसारितावक्रगमिति यावत् ।

उक्ताभ्युक्षणसमर्थं प्रत्याह

ब्राह्मयनिः ।

नद्यादौ सन्यगाच्चान्तः संयतो गृहमागतः ।

उद्धृत्य मणिकान्तोयं तथाभ्युक्षणमाचरेत् ॥

गृहे वा समुपस्पृश्य कृत्वा स्वर्णकुशोदकं ।

कृत्वाचमनमाचान्तः पुनः प्रोक्षणमाचरेत् ॥

सन्यग्द्विराचम्य संयतो नद्यादेः स्वयं शिष्यादिभिर्वा प्रोक्षणमाह-

रेदित्येकः पक्षः । तथैव समुपस्पृश्य गृहे स्मितात् मणिकादभ्युक्षण-
तायमाहरेदित्यपरः पक्षः । पूर्ववदाचमनं कृत्वा गृह एव यत्कुक्ष-
चित् स्मितमुदकमादाय निक्षिप्तसुवर्णकुशं कृत्वा पुनराचारुस्तदभ्यु-
क्षणार्थमुपकल्पयेदित्यन्यः ।

तथा—

आग्नेयं प्रथमं प्रोक्तं विप्रहस्ताद्वितीयकं ।

तृतीयमुदकस्यानाक्षतुर्थं मणिकात् स्मृतं ॥

नद्यादेः स्वयमाहृतं प्रथमं, अन्येन शुचिना ब्राह्मणेन तत एवा-
नीतं द्वितीयं, गृहस्थितादेव कृपादेर्जलस्यानात् गृहीतं तृतीयं,
मणिकादुपात्तं चतुर्थं । दृक्कलमश्रयं भाण्डं मणिकः ।
प्रचेताः ।

वैश्वानरेण यत्विश्वि कुरुते प्राक्षणे दिजः ।

गङ्गातोयममं सर्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥

‘वैश्वानरम्’ आग्नेयं ।

इत्यभ्युक्षणाहरणं ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवोय-सकलश्रीकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे आद्रकल्पे प्रत्येयद्रव्यनिरूपणं नाम
अष्टमोऽध्यायः ॥०॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

आद्धोपकरणानि ।

शैलान् कौलासयन्ती भुवि बलिमदने शेषयन्ती भुजङ्गा-
नाकाश्चे भानुमन्तं शिशिरकरतुलां प्रापयन्ती सितिम्ना ।
यत्कीर्त्तिः कौतुकेन त्रिभुवनमटनि स्पष्टपुण्यः स एषः
श्रीहेमाद्रिः पुरस्तादुपकरणगणं आद्धयुक्तं ब्रवीति ॥

अथान्यान्यपि आद्धोपकरणान्युच्यन्ते ।

तत्र कुशास्तावत् । तत्राप्युत्पत्तिपूर्वं यक्षेष्वां महिमा तत्र श्रतपयश्रुतिः ।

या वै वृचाद्दीभत्समाना आपो धन्व दृभन्त्य उदायंस्ते दर्भा
अभवन् यदृभन्त्य उदायंस्तस्माद्दर्भास्ता हेताः शुद्धा मेधा आपो
वृचाभिप्रचरिता यद्दर्भा इति^(१) । 'वृचात्' लृष्टृपचात्, 'वीभत्समा-
नाः' विभ्यत्यः, 'आपः' उदकानि, 'धन्व' मरुत्स्यलं, 'दृभन्त्य' संदृ-
भ्यमानाः, 'उदायन्' उदपतन्, 'शुद्धाः' निर्दोषाः । 'मेधाः' यज्ञि-
याः । 'अवृचाभिप्रचरिताः' वृत्रेण कालुष्यमप्रापिताः ।

आह-गोभिलः ।

कुशमूले स्थितो जङ्घा कुशमध्ये तु केशवः ।

कुशाये शङ्करं विद्यात् सर्वे देवाः समन्ततः ॥

दर्भान् प्रहृत्य श्रतपयश्रुतिः ।

अयमिव वै देवानां मध्यमिव मनुष्याणां । मूलमिव पितृणामिति ।

हारितोऽपि ।

कुशहस्तेन यज्जपं दानञ्चैव कुक्षीः सह ।
 कुशहस्तस्तु यङ्गुक्ते तस्य मङ्गला न विद्यते ॥
 कुशपूतं भवेत्त्रानं कुशेनोपस्पृशेद्विजः ।
 कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन समितं ॥
 कुशमालान्तु यः कण्ठे समावहति सर्वदा ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भमा ॥
 करे कण्ठे शिखायाञ्च कर्णयोरुभयोरपि ।
 पवित्रधारको यश्च न स पापेन लिप्यते ॥

कौशिकः ।

कुशामनं सदा पूतं यतीनान्तु विशेषतः ।
 कुशामनोपविष्टस्य मिथ्यते योग उत्तमः ॥
 यथा पुष्करपर्णेषु अर्पां लेपा न दृश्यन्ते ।
 एवं पवित्रहस्तस्य न लोपो विद्यते कचित् ॥

हारीतः ।

जपहोमहारा क्षेते असुरा व्यक्रुष्टपिणः ।
 पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दम्भ ॥

गोभिलः ।

वज्रो यथा सुरेन्द्रस्य शूलं हस्ते हरस्य च ।
 शक्रायुधं यथा विष्णोरेवं विप्रकरं कुश दति ॥
 अथ कुशविधिः ।

आह कौशिकः ।

शुचौ देवे शुचिर्भूत्वा स्निग्धा पूर्वान्नरामुखः ।

ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः सृष्ट्या द्विजोत्तमैः ॥

उत्पाटनमन्त्रस्तत्रैव ।

विरञ्चिना सहोत्पन्नः परमेष्ठीति सर्गजः ।

मुद पापानि सर्वाणि मम खस्तिकरो भव ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि तमेव मन्त्रमभिधाय ।

एवं मन्त्रं समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः ।

ॐ फट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छ्रित्वा समुद्धरेत् ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

भुवन्तु शिथिलीकृत्य खनित्रेण विचक्षणः ।

आदद्यात् पितृतीर्थेन ॐ फट् ॐ फट् सकृत् सकृत् ॥

अत्र कालनियममाह हारीतः ।

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भाच्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोक्तव्याः पुनः पुनः ।

नार्द्रान् लुनीयाद्रात्रौ तु लुनीयाद्वापि मन्थयोः ॥

‘नभः’ श्रावणः । ‘यातयामं’ अनेकत्र प्रयोगानर्हं । ‘अयातयामाः’ उपयुक्ताः अथानेकशः क्रियान्तरोपयोगयोग्या इति भावः । अतथैते उपयुक्ताः । अयापवादस्यानं विहाय क्रियान्तरेऽपि पुनः पुनरुप-
योज्याः । कालान्तरे गृहीतास्तु सकृदणुपयुक्त्या तथा मतया क्रिया-
न्तरानर्हाः ।

शालङ्कायनः ।

नभोमामस्य दर्भे तु शुचिर्दर्भान् समाहरेत् ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्तुः पुनः पुनः ॥

यदपि साङ्ख्यवचनम् ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

अथातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

यच्च गृह्यपरिशिष्टे ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः ब्राह्मणा इतिरम्य ।

अथातयामान्येतानि नियोज्यामि पुनः पुनरिति ॥

तदपि पूर्ववचनानुसारेण नभोऽमावास्यागृह्योतदर्भविषयमेव
मन्तव्यम् ।

मार्कण्डेयोऽप्यमौषां सापवादामयातयामतामाह ।

मपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रिया ।

नोष्कृष्टं तत् पवित्रम् भुक्तोष्कृष्टम् वर्जयेत् ॥

येन पवित्रेण महाचमनं कृतं तदुष्कृष्टं न भवति, येन तु सह
भोजनं कृतं तदुष्कृष्टतया त्याज्यं । एतच्च यन्त्रिरहितपवित्रविषयं ।

यन्त्रिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनश्चेदिति हारीतस्मरणात् ।

एतदपि ब्रह्मयन्यमत्यपवित्रविषयं ।

न ब्रह्मयन्यनाचामेष्ट्र च काशादिभिः कचिदित्यादि-स्मरणात् ।

हारीतः ।

आचामेष्ट्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।

नोष्कृष्टं भवेत्तत् भुक्तोष्कृष्टं वर्जयेत् ॥

‘पवित्रेण’ सह पवित्रयुक्तपाणिगत्यर्थः । ‘तत्’ पवित्रं, ‘उष्कृष्टं’ न
भवति, कर्मानर्हं न भवतीत्यर्थः । ‘भुक्तोष्कृष्टं’ भोजनादुत्तं नोत्तं,
‘वर्जयेत्’ त्यजेत् । एतच्च गृचेराचामतोवेदित्वं ‘प्रयत्नः’, इति

वचनात् । अन्ये तु कर्माङ्गाचमनविषयमेतदित्याहुः ।

तथा च कात्यायनः ।

सपवित्रः सदर्भा वा कर्माङ्गे पितृकर्मणि ।

अशून्यं तु करं कृत्वा सर्वत्राचमनञ्चरेत् ।

नोष्किष्टान्तसदर्मस्य भुक्तोष्किष्टान्तु वर्जयेत् ॥

अत्र पवित्रशब्देन गन्धिमत्यपवित्रमित्येके ।

आह शातातपः ।

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ बुधः ॥

कश्यपः ।

स्नाने होमे जपे दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

सपवित्रौ सदर्भा वा करौ कुर्वीत नान्यथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कुशपाणिः सदा तिष्ठेद्वाङ्मणो दम्भवर्जितः ।

स नित्यं हन्ति पापानि तृक्षराग्निमिवानलः^(१) ॥

पुराणेष्वपि ।

कौशेयं विष्टयास्त्रित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।

भुञ्जानस्तु विज्ञेयेण गृहीतास्त्र च बोधनं ॥

(१) तृक्षराग्निमिवानल इति ग० ।

‘कौशेयं पवित्रं’ कुशपवित्रं ।

अत्रिरपि ।

उभाभ्यामेव पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रके ।

धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मयन्त्रिसमन्विते ॥

ब्रह्मयन्त्रे जपे चैव ब्रह्मयन्त्रिविधीयते ।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो न शीयते ॥

द्विगुणीकृतानां दर्भशिखानां पाशः प्रदक्षिणमर्द्धवेष्टनं विधाय
पश्चाद्भागेन यदा प्रवेक्ष्यते तदा वर्तुलयन्त्रिः । यदा स एव प्रादक्षिण्येन
समयवेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेक्ष्यते तदा ब्रह्मयन्त्रिः ।

दर्भधारणायाङ्गुलिनियमः स्कन्दपुराणे दर्शितः ।

अनामिकाधृतो दर्भो ज्येष्ठानामिकयापि वा ।

उभाभ्यामनामिकाभ्यां धार्ये दर्भपवित्रके ॥

स्यत्यन्तरे ।

अनामिकाभ्यामेवैते पवित्रे ग्रन्थिसंयुते ।

धारयेद्दक्षिणेनैव पाणिना वा कुशग्रहः ॥

‘अनामिका’ उपकनिष्ठिका ।

पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः ।

अनन्तर्गभितं मागं कौशं द्विदक्षमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुञ्चित् ॥

पवित्रकरणप्रकारमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

पवित्रे स्येति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

नाम्नर्गर्भे कुशच्छिन्ने कौशे प्रादेशमश्निते ॥

‘नान्तर्गर्भे’ गर्भे शिखारहिते । ‘कुशच्छिन्ने’ कुशेनावेष्ट्य च्छिन्ने ।
‘कौशे’ कुशमये । “पवित्रेस्यो वैष्णवी” इति छेदनमन्त्रः ।

अत्र विशेष उक्तो देवीपुराणे ।

पवित्रेस्य इति क्षिप्तं मूलदेशे कुशद्वयं ।

कुशत्रयेण प्रादेशमात्रे ते साः पवित्रके ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

समौ माघौ द्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे कुरुते । पवित्रेस्यो वैष्णवी
वा पुनर्मनसा पुनात्विति द्रष्टुं काष्ठं वाक्छेत्तुं यच्छिन्नमिति न नखेनेति ।
यज्ञपात्रौऽपि ।

या ओषधीमन्त्रेण कृत्वाङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणि ।

क्षिप्त्याप्रादेशमात्रेण पवित्रं विष्णुदेवतं ॥

न नखेन न काष्ठेन न लोहेन न मृण्मयैः ।

नखेन तु भवेद्वाधिः काष्ठेनार्यो न सिद्ध्यति ॥

आयसेन भवेन्मृत्युः मृण्मयैः कलशोभुवं ।

वृत्तग्रन्थिमत्पवित्रलक्षणमुक्तं गारुडपुराणे ।

अर्द्धं प्रदक्षिणीकृत्य शिखां पात्रं प्रवेशयेत् ।

वैष्णवेनैव मार्गेण वृत्तग्रन्थौ पवित्रके ॥

‘वैष्णवोमार्गः’ पश्चाद्भागः ।

ब्रह्मग्रन्थिमत्पवित्रलक्षणमपि तन्त्रैर्वोक्तं ।

सन्त्यज्य वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिःसृतं ।

सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ।

तद्ब्रह्मग्रन्थिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवादिभिः ॥

पवित्रकर्तुरभिमुखः प्रदेशः 'ब्रह्ममार्गः' ।

पावचदर्भशिखामङ्ग्यापि तत्रैवोक्ता ।

सप्तभिर्दर्भपिञ्जलैः कुर्याद्वाह्यं पवित्रकं ।

पञ्चभिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिस्तु तथा विशः ।

दाभ्यां शूद्रस्य विहितमन्तराणां तथैव च ॥

मार्कण्डेयस्तु ।

चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकं ।

एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमं ॥

सर्वेषां वा भवेद्दाभ्यां पवित्रं यन्वितं न वा ।

त्रिभिस्तु शान्तिके कार्यं पौष्टिके पञ्चभिस्तथा ।

चतुर्भिश्चाभिवाराख्यं कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकं ॥

दर्भलक्षणमाह कौशिकः ।

सप्तपत्राः शुभा दर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः ।

ते प्रशस्ता दिजातीनां दैवे पित्र्यं च कर्माणि ॥

अप्रसृताः स्रुता दर्भाः प्रसृतास्तु कुशाः स्रुताः ।

ममूलाः कुतपाः प्रोक्ताश्चित्रायास्तृणमञ्जिताः ॥

'अप्रसृताः' अमञ्जातप्रसवाः अपुष्पिता इत्यर्थः ।

शारीतोऽपि ।

दर्भायं दैवमित्युक्तं ममूलायं तु पैत्रिकं ।

तत्र मूलं विना ये तु ते कुशाः कुतपाः स्रुताः ॥

अच्छिन्नायान् सपत्रांश्च ममूलान् कोमलान् शुभान् ।

पितृदेवजपार्थं समादायात् कुशान् दिजः ॥

एतत्प्रस्तरादिव्यतिरिक्तविषयं ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।

हरिता वै मपिञ्जलाः स्निग्धाः पृष्टाः समन्विताः ।

रत्निमात्रप्रमाणेन पित्ततौर्येण संस्कृताः ॥

किन्नमूला यहीतयाः प्रस्तरार्थं कुशोत्तमाः ।

अग्निकार्यं च यागे च समूलान् परिवर्जयेत् ॥

‘मपिञ्जलाः’ अपृथक्कृतदलाः । बहुमुष्टिकारपरिमाणं रत्निः,

तथा संस्कृताः पित्ततौर्यग्रहणेनोत्पादितातिशयाः ।

सुमन्तुः ।

अच्छिन्नायाः शुभा दर्भाः पित्र्ये तु हरिताः शुभाः ।

अमूला देवकार्येषु प्रयोज्याश्च जपादिषु ।

सप्तपत्राः कुशाः शस्ता दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

आह कात्यायनः ।

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञिकाः ।

ममूलाः पित्तदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ।

ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिकाः ॥

‘पञ्चयज्ञियाः’ पञ्चयज्ञार्हाः । ‘प्रचरणं’ अनुष्ठानं, तदर्हाः ‘प्रचर-

णीयाः’, ‘पित्तदेवत्याः’ पित्र्याः ।

तथाच यमः ;

समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां आद्वकर्मणि ।

वह्निर्लूनाः सल्लूनाः सर्वत्र पित्तकर्मणि ॥

‘वह्निर्लूनाः’ उपमूललूनाः ।

एवञ्च यदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

उपमूले तथा लूनाः आङ्गार्थं तु कुशाः स्युः ।

तथा श्यामाकनीवारौ दूर्वा च समुदाहृतेति ॥

यदपि गोभिलेनोपमूललूनाः पिष्टकार्येऽस्मिन् तदेकोद्दिष्टेतर-
आङ्गविषयमित्यवगन्तव्यम् ।

अत्र पुराणे ।

सपिण्डीकरणं यावदृजुभिश्च कुशैः क्रियाः ।

समूलेऽपि कर्त्तव्याः सार्यैः शुचिममाहितैः ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं दिगुणैर्बन्धिवद्भवेत् ।

तिलचेचोद्भवैर्दर्भैः प्रयत्नाद्दिगुणीकृतैः ॥

पितृणां तर्पणं कार्यं देवतानां यदृच्छया ।

पैत्र्यं मूलेन मध्येन नारं दानं प्रयत्नतः ।

दैवं कर्म कुशायेण कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥

‘यदृच्छया’ अनियमेनेत्यर्थः ।

नारदीयपुराणे ।

तर्पणादीनि कार्यानि पितृणां यानि कानिचित् ।

तानि स्युः दिगुणैर्दर्भैः सप्तपत्रैश्चिशेषतः ॥

अत्र वर्ज्यानाह हारीतः ।

चित्तौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

प्रस्तरासन-पिण्डेषु घट् कुशान् परिवर्जयन्त ॥

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भाः ये दर्भाः पितृतर्पणे ।

धृता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

अपूता गर्भिता दर्भा ये च दर्भा गच्छेत्तथा ।

कथितानग्निदग्धास्य कुशान् यत्नेन वर्जयेत् ॥

‘गर्भिताः’ गर्भदल्युक्ताः । ‘कथिताः’ श्रुतिताः ।

पुराणेषुपि ।

पिण्डार्थं ये कृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणं ।

मूत्रोष्किष्टधृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

शाक्यायनिः ।

यैः कृतः पिण्डनिर्वापः आर्द्धं वा पितृतर्पणं ।

भोजने च मलोत्सर्गं ये धृतास्तान् परित्यजेत् ॥

कात्यायनः ।

पिण्डार्थं ये कृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।

धृतैः कृते तु विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥

त्यागपत्रादमाह हारीतः ।

नीवीमध्ये तु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रास्तान् विजानीयाद्यथाकायस्तथैव ते ॥

गौतमोऽप्याह ।

नीवीमध्ये स्थिता ये च यज्ञसूत्रे स्थितास्तथा ।

उष्किष्टमूत्राद्युत्सर्गं न तेषूपहतिर्भवेत् ॥

वामहस्ते स्थिते दर्भे न पिवेद्दक्षिणेन तु ।

वस्त्रादिनोपग्रहणे न दोषः पिवतो भवेत् ॥

हारीतः ।

समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्नयमाहरेत् ।

शूद्राङ्गैः कुशैर्विप्रैः कर्मा कुर्वन् व्रजत्यधः ॥

कुशपुष्पाणि समिधं श्रौषधं तु विशेषतः ।

निषेधेऽपि च गृहीयादमावास्याहनि द्विजः ॥

कुशालाभे प्रतिनिधिमाह शङ्खः ।

कुशभावे द्विजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत यत्नतः ।

तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशसमाः स्मृताः ॥

अथ शतपथश्रुतिः ।

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो भूत्वापराडाववर्त्त तस्य देवा
अनुहाय बालानभिपेदुस्तानालुपुस्तानालुपु सार्द्धं सन्यासुस्तत
एता श्रौषधयः समभवत् पदस्य बाला इति ।

प्रभामखण्डे ब्रह्मवेवर्त्तपराणेषु ।

पूर्वं कीर्त्तिमतां श्रेष्ठो बभूवामौ प्रजापतिः ।

तस्य बाला निपतिता भूमौ काशत्वमागताः ॥

तस्मान्मेध्याः सदा काशाः आद्रकर्मणि पूजिताः ।

पिण्डनिर्वपणं तेषु कर्त्तव्यं भृतिमिच्छता ॥

प्रजापुष्टियुतिप्रज्ञाकीर्त्तिकान्तिममस्विताः ।

भवन्ति रुचिरा नित्यं विषाभानो विवर्जिताः ॥

पिण्डप्रदानं काशेषु ये कुर्वन्ति यथाविधि ।

विष्णुः ।

कुशभावे कुशम्याने काशं दूर्वां वा दद्यात् ।

यज्ञपार्थः ।

कुशभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः ।

काशाभावे पक्षीतया अन्ये दर्भा यथाक्रमं ॥

‘अन्ये दर्भाः’ दर्भकार्यकराः । ते चात्रिणा प्रोक्ता दशदर्भेषु ।

कुशाः काशा यवा दूर्वा उग्रौराश्च सकुन्दुराः ।

गोधूमा ग्रीहयो मुञ्जा दशदर्भाः सवल्गजाः ॥

‘उग्रौरः’ बालकः । ‘कुन्दुरः’ कुन्द इति नाम्ना प्रसिद्धः
दण्डविशेषः । ‘वल्गजः’ काशसदृशक्षृणविशेषः यस्य रज्जुभिः पामरैः
खट्वा वितन्यते ।

बर्हिः प्रत्याह यमः ।

कुशाः काशास्तथा दूर्वा यवा ग्रीहय एव च ।

वल्गजाः पुण्डरीकाणि सप्तधा बर्हित्वन्यते ॥

उग्रनाः ।

पिण्डबर्हिः कुशाः काशा दूर्वा मुञ्जाश्च वल्गजाः ।

मुञ्जेतुग्रीहिगोधूमयवकुन्दुत्वालकाः ॥

एकादश्यां त्रयोदश्यां मघाकृत्तिकयोरपि ।

पिण्डदानं न कर्त्तव्यं दूर्वासु श्रियमिच्छता ॥

पिण्डबर्हिषि तु वल्गजनिषेधमाह गोभिलः ।

बर्हिरूप मूललूनं पितृभ्यस्तेषामलाभे शूकदण्डशरवल्गजवर्जं सर्व-
दणानि ।

‘शूकदण्डं’ शूकवत्तृणं ।

अथापस्तम्बसूत्रम् ।

समूलं सक्तदाष्किल्यं बर्हिराहरन्ति । सक्तदाष्किल्यानि वा दणा-
न्युपमूलं दितानीति । ‘उपमूलं’ मूलसमीपे, ‘दितानि’ क्षिप्तानि ।

निषिद्धानि दणान्युक्तानि वायुपुराणे ।

सदा आहूते जुपास्यैव वल्गुजास्तरवस्तथा ।

वीरणास्य स्रवास्यैव वर्ज्या वर्षास्य नित्यम् ।

एवमादीन्यथान्यानि दणानि परिवर्जयेत् ॥

इति कुशनिरूपणम् ।

अथ तिलाः ।

तत्र तेषामुत्पत्तिस्तावन्निरूप्यते वाराहपुराणे ।

धरण्युवाच ।

कथं तिलाः समुत्पन्नाः केन चोत्पादिताः प्रभो ।

पितृणां वक्त्रभाः कस्मादिति मे वक्तुमर्हसि ॥

श्रीवराह उवाच ।

ब्रह्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।

आदित्या वसवः साध्याः भास्करा महतोषिणौ ॥

विश्वेदेवास्तु उषिता रुद्राश्चेन्द्रो रुद्रस्यतिः ।

आरेभिरे महायज्ञं गोसवं संसितव्रताः ॥

आहूतास्तत्र वै देवाः सर्वज्ञो वरवर्णिनि ।

अष्टययस्य जितात्मानो नानादेशनिवासिनः ॥

अध्वर्यूङ्गाद-होतारस्तत्र ब्राह्मणपुङ्गवाः ।

स्वाहाकारवषट्कारैरध्वरं तं वितेजिरे ॥

आज्याहूतिभिरघ्याभिर्मन्त्रपुताभिरेव च ।

सामिधेनीसमिद्धेषु दीप्यमानेषु^(१) वज्रिषु ।

(१) दीप्यमानेष्विति क० ।

विचित्राणां तथान्नानां प्रदानैरनिवारितैः ॥
 यथाकामाभिसम्पन्नैस्तर्प्यमाणेषु भोक्तृषु ।
 गो-भू-हिरण्य-वासोभिर्दीयमानैर्यदृच्छया ॥
 अनार्त्तिभूमिदेवेषु नीयमानेषु कृत्स्नशः ।
 दक्षिणाभिरनन्ताभिः प्रीतेऽश्वत्तिन् चैव हि ॥
 समागतेषु देवेषु तत्र सर्वेषु केवलं ।
 राज्ञा सोमेन सहिता आजग्मुः पितरस्तदा ॥
 यज्ञसम्भारसम्भ्रान्तैर्नाहतास्ते पुरामरैः ।
 अथ ते पितरः श्रुत्वा तायमानं^(१) तु गोसवं ॥
 सोमेन राज्ञा सहिताः समाजग्मुस्त्वर्गान्विताः ।
 तान् दृष्ट्वा मवनम्याने विलला भीतमानमाः ॥
 प्रोचुः प्राञ्जलयः सर्वे गम्यतां गम्यतामिति ।
 ततः ससेमाः पितरः क्रोधमङ्गकलोचना ॥
 प्रत्यूचुर्वेपमानाङ्गाः किमस्माभिरिहागतैः ।
 पूर्वमस्मानवज्ञाय युष्माभिवर्तितः क्रतुः ॥
 वाङ्मात्रेणापि वै देवाः किं न सम्भाविता वयं ।
 शश्यामहे ततः सर्वान् यजमानान् ससृज्विजः ॥
 अथ ते विबुधा भीता रसेत्यूचुः पितामहं ।
 उवाचाथ विरिञ्चोऽपि कश्यपं तैर्भुवं तदा ॥
 ससेमकान् पितृगणान् सान्वय त्वं महामुने ।
 कश्यपोऽपि महाभागो निदेशात्पद्मेष्ठिनः ॥

प्रणम्य सोमं राजानं भक्त्या पिढगणानपि ।
 तुष्टाव विविधैः स्तोत्रैर्ह्ययजुःसामसम्भैः ॥
 तमूचुः पितरः सर्वे तुष्टास्तव महामुने ।
 न च शापप्रदानस्य विघ्नः कार्यस्त्वयाधुना ॥
 अकृत्वा दण्डमेतेषामवलेपवतां मुने ।
 नास्माकं मतमः शान्तिरतोऽस्मात्मा निवारय ॥
 अत्रवौत्कश्यपोऽथैतान् क्षमस्व यो गवित्तमाः ।
 यज्ञभागादपि श्रेष्ठं भवद्भ्योऽस्त्रं ददाम्यहं ॥
 इत्युचिवान् मुनिः स्वभ्यो गात्रेभ्योऽसृजत्तदा ।
 तिलान् कृष्णानतिश्लक्ष्णान् सुमृष्टान्मृतादपि ॥
 मृष्टवानय रोमभ्यस्तिलान् श्वेतान् मुनौश्वरः ।
 तेषामधिपतिं सोमं राजानं ममकल्पयत ॥
 प्रकल्प्य तिलरामोन् वै पितृन् प्रोवाच कश्यपः ।
 इदमन्त्रं मया दत्तं पितरः प्रतिगृह्यतां ॥
 आकल्पं तप्तये वोऽस्तु त्यज्यतां शापसम्भ्रमः ।
 अथातः पितरः सर्वे प्रीताः सोमपुरागमाः ॥
 तिलानां दर्शनेनैव परमां तृप्तिमागताः ।
 ऊचुः प्रसन्नमनसस्ताताः स्मा मुनिपुङ्गव ।
 किं कार्यं यज्ञभागेन तिला एव भवन्तु नः ॥
 वयं शापास्त्रिदन्ताः स्मस्त्रिदशाः मन्तु निर्भयाः ।
 अतः परं तिला एव देया नः अद्भ्युत्थितैः ॥
 नामृतेनापि नः कृत्यं तिलान् यदि लभामहे ।

यक्षार्पणञ्च आहूतं च तिलपूतं करिष्यति ॥
 भक्ष्यांस्तिलमयांश्चापि भक्ष्या नः सम्प्रदास्यति ।
 देयद्रव्याणि चान्यानि प्रदास्यन्ति तिस्रोदकैः ॥
 तस्य प्रजां धनं स्वर्गं प्रीता दास्यामहे वयं ।
 इत्युक्त्वान्तर्दधुस्ते वै पितरो दिव्ययोगिनः ॥
 हिरण्यगर्भप्रमुखा ययुर्देवा यथागतं ।
 इत्येवं सोमदेवत्या गोमवे देवनिर्मिताः ।
 तिलाः लक्ष्णाश्च शुक्लाश्च किमन्यच्छ्रोतुमर्हसि ॥

मत्स्यपुराणे ।

विष्णोर्देहसमुद्भूताः कुशाः लक्ष्णतिलास्तथा ।
 धर्मस्य रक्षणायास्तमेतन्प्राकृर्दिवौकसः ॥

प्रभासखण्डे ।

विष्णोः स्नेदान्निला जाताः कुशा रोमभ्य एव च ।
 आद्रुस्य रक्षणादाय इति प्राकृर्महर्षयः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

तिला विष्णोः समुद्भूतास्तसे परमं हविः ।
 तिलैः आहूतञ्च होमाश्च स्यात् जगत्प्रीतिर्भागव ॥
 अथ तिलानां महिमविधिरुच्यते ।

आदित्यपुराणे ।

दुर्वासा उवाच ।

कथं तिलाः समुत्पन्नाः कथञ्चैवावतारिताः ।
 एवं मे संशयं देव केतुमर्हस्यशेषतः ॥

भानुर्वाच ।

शृणुष्ववहितो विप्र सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ।
 पुरा कृतयुगे ब्रह्मदनादृष्यान्मिलकथे ॥
 क्षुत्क्षामकण्ठास्तृषिताः पितरः सर्वे आगताः ।
 तपस्येभ्यश्च विपुलं तिलार्थं नात्र संशयः ॥
 दिव्यवर्षसहस्रम् निराहारास्तपस्विनः ।
 परितृप्तः सर्वगणैः सर्वदेवैर्विशेषतः ॥
 गन्धर्वैश्चरणैर्यक्षैः सिद्धैः किन्नरपद्मगैः ।
 प्रजापतिः पितृपतिः साक्षाद्देवपितामहः ॥
 परितुष्टोऽस्मि वो इन्द्रि ब्रूत यच्छेषितं हि वः ।

पितर ऊचुः ।

तिलान् देहि महाभाग काङ्क्षितान् वै न मंस्यः ।
 तिलैर्विना न जीवामो नातिलस्तिष्ठते इति ॥

ब्रह्मा उवाच ।

गच्छध्वं वै तिला दत्ताः सर्वेषां वो दिजोत्तमाः ।
 परितुष्टाश्च पितरः तिलानादाय निर्ययुः ॥
 ततः पितृणामाहारः सर्वस्तिष्ठमयोऽभवत् ।
 तिलामृतेन सन्तुष्टाः पितरो निर्बन्ति ययुः ॥
 तिलान् यस्तु प्रयच्छेत् पितृणां तृप्तिकाम्यया ।
 अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 वैशाखां पौर्णमास्याश्च तिलान् चौद्रेण संयुतान् ।
 यः प्रयच्छेद्द्विजाय्येभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कृषिभागी च धनवान् जायते नात्र संशयः ।
 यः श्रद्धाधानः श्राद्धेषु गुह्येन तिलमोदकान् ॥
 भित्तया वापि मत्स्यण्डा कृत्वा भक्त्या प्रयच्छति ।
 तस्य तृप्ताः पितृगणाः प्रयान्ति परमां गतिं ।
 तस्यैवायुः प्रयच्छन्ति स्वर्गमारोग्यमेव च ।
 तिनैस्तु कृशरान् कृत्वा दद्याच्च तिलशष्कुलीः ॥
 ददाति यः पितॄणां वै तस्य लोकोऽन्तयो मतः ।
 यश्चाक्षयवर्तीयायां तिलपात्राणि यच्छति ॥
 अयने चोत्तरे चैव तस्य पुण्यमनन्तकं ।
 यो धर्मराजाय तिलान् ददाति श्रद्धया नरः ॥
 महर्षेः कश्यपस्यैव गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
 ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभा ॥

महाभारते ।

तिलाच्छ्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतदनुत्तमं ।
 तिला नित्यं प्रदातव्या यथाशक्त्या द्विजर्षभ ॥

अत्रारु मत्स्यव्रतः ।

जर्त्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णवर्णा वनोद्भवाः ।
 जर्त्तिलास्यैव ते ज्ञेया अकृष्टोत्पादिताश्च ये ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

अष्टव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।
 ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिलाः ॥

येऽष्टव्यामुत्पन्ना अकृष्टायां च भूमौ फलितास्ते जर्त्तिलास्तिलाः

आहुकर्मणि प्रश्नस्ततमाः । ये तु याम्याः कृष्टेक्षेत्रे फलिताः प्रसिद्धास्ति-
लास्ते न तिलाः । नायं तेषां तिलरूपस्य निषेधः । अशक्यत्वात् ।
नापि तिलकार्यकारित्वनिषेधः । लौकिकतत्कार्यकारित्वनिषेधस्य
प्रत्यक्षादिबाधितत्वात् । नापि वैदिककार्यकारित्वस्य निषेधः । वचन-
विरोधात् ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

यतिस्त्रिदण्डौ करणं राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रः कुतपः कालः कृष्णजिनं तथा ॥

गौराः कृष्णास्तथारण्यास्तथैव विविधास्तिलाः ।

पितृणां हस्तये सृष्टा दृष्टेते ब्रह्मणा स्वयमिति ॥

अत्र त्रिदण्डौति यतेर्विशेषणं । राजतमिति पात्रस्य । कुतप इति
कालस्य । गौरास्तिलाः कृष्णास्तिलाः आरण्यास्तिला इति विशेषण-
भेदात् त्रयः पदार्थाः । एवं च दशमश्लोका घटते । अस्मिंश्च वचने सर्वप्रका-
राणां तिलानां वैदिककार्यकारित्वाभिधानास्य प्रसिद्धानां तिलानां
तत्कारित्वनिषेधो घटते । अतः “न तिलास्तिलाः” इति “अपश्यो वा
अन्ये गोऽश्वेभ्यः” इतिवद्विधीयमानजर्त्तिलप्रशंसार्थं निन्दामात्रमिति ।

इति तिलनिरूपणम् ।

अथ यथाः ।

तत्र तेषामुत्पत्तिः शतपथश्रुतौ ।

पुरुषं ह वै देवाः । अग्रे पशुमालेभिरे तस्यालभ्यस्य मेधाऽपचक्राम
शोऽश्वं प्रविबेक्ष तेऽश्वमालभन्त तस्यालभ्यस्य मेधाऽपचक्राम स गां
प्रविबेक्ष ते गामालभन्त तस्यालभ्यस्य मेधाऽपचक्राम सोऽविं प्रविबेक्ष

तेऽविमालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम संऽजं प्रविवेश तेऽजमा-
लभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम । स इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं
खनन्त इवाप्त्वीषुस्तमन्वविन्दंस्ताविमौ ब्रौहि-यवौ तस्मादप्येतावेतर्हि
खनन्त इवैवानुविन्दन्ति स यावदीर्यवद्भु वाऽअमैते सर्व्वे पशवः
आलब्धाः स्युस्तादीर्य्यवद्भास्य इविरेव भवति य एवमेतदेति^(१) ।

एतान् सर्वान् पशूनालभ्य यजमानस्य यावत् फलं तावद्ब्रौहि-
भिर्यैर्वै यजमानस्य फलं स्यादिति वचनार्थः ।

चमन्कारखण्डे ।

प्रजाकामः पुरा त्वष्टा तुष्टाव परमेष्ठिनं ।

ततो गोचभिदः शत्रुं हृत् पुचमजीजनत ॥

जातमात्रः स लोकानां महाकायो महाबलः ।

भयं सञ्जनयामास भुवनयासलालसः ॥

अधस्तादूर्द्धतस्तिर्यगिषुमाचं हि सर्व्वज्ञः ।

प्रत्यहं वर्द्धते तस्य शरीरममितौजसः ॥

स विश्वं व्यानशे वीरः स्वल्पकेनाप्यनेहसा ।

जिघत्सुर्युगपदिश्वं स हि पित्रा निवारितः ॥

पूर्वाङ्गे बुभुजे देवैर्दीयमानं बलिं बली ।

मध्यन्दिने च मनुजैरपराद्धे पितृव्रजैः ॥

एवं स सर्वमन्नाद्यमेकाकी घषते तदा ।

एक एव पपौ सोममेक एवाहरद्भुविः ॥

ततो हृदस्यतिर्देवैः संभृतो यज्ञसक्तिभिः ।

चित्तेप तेपणायास्य ज्वलन्तमग्निं ज्ञानै ॥
 स दम्भोऽलिप्रहारेण दुर्द्धरेण धरातले ।
 वृत्रः पपात पातालकुहराणि प्रदारयन् ॥
 ततः प्रस्कन्नमन्नाद्यरसं सर्वं वसुन्धरा ।
 दधार जगदाधारा धाराभिरभिपातितं ॥
 अथ तस्मान्महोषधौ जग्निरे यज्ञमाधनं ।
 मिश्राश्रमजातत्वाद्भूयमाना यवाख्यया ॥
 ततो वृत्रासुरबधात् परितुष्टा दिवौकसः ।
 यवानालोक्य परमं परितोषमुपाययुः ॥
 ऊचुः सर्वे प्रसुदिताः सुधाहाराः परस्परं ।
 आरक्ष्यानामोषधीनां याम्याणामययं रसः ॥
 राज्ञः सोमस्य सारोऽयमाविर्भूतो यवात्मना ।
 वृत्रासुरस्य वीर्येण परमेणोपहंशिताः ॥
 एते पवित्रमस्माकमेत एव परं हविः ।
 एते पीयूषमधुराः सर्वदा प्रीणयन्तु नः ॥
 हविर्यज्ञाः प्रवर्त्तन्तामेतैरमृतभोजिनां ।
 कर्मास्थिते नियुज्यन्तां शान्तिके पौष्टिकेऽपि च ॥
 यत्किञ्चिद्देवदेवत्वं अद्भाषद्भिः प्रदीयते ।
 तदेतन्मिश्रितैरेव सलिलैः संप्रदीयतां ॥
 आह्वेषु वैश्वदेवानि यानि कर्माणि कानिचित् ।
 एतैरेव विधीयन्तां तानि आचियपुङ्गवैः ॥
 यवैरर्था यवैर्दानं यवैरक्षा यवा हविः ।

वैश्वदेवे तु यच्च स्थान्तृप्तिस्तत्रास्तु शाश्वती ॥

इत्युक्त्वा विबुधाः प्रीताः स्वानि धामानि भेजिरे ।

पूर्व्ववद्भुवनान्यासन् पाकशासनशासने ॥

अथ यवानां महिमा ।

तच्च शतपथश्रुतिः ।

देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवेभ्यः सर्वा एवौषधय ईयुर्यवा ह्रैवेभ्यो नेयुः । तद्वै देवा असृण्वत । त एतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीरयुवत यदयुवत तस्माद्यवा नाम । ते होषुः । इन्त यः सर्वासामोषधीनां रसस्त्वं यवेषु दधामेति स यः सर्वासामोषधीनां रस आमीचं यवेष्वदधुस्तस्माद्यवान्या ओषधयो ज्ञायन्ति तदेते मोदमाना वर्द्धन्त एवं ह्येषु रसमदधुस्तथोऽ एवैष एतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीर्युते^(१) इति ।

पुरा देवासुरविग्रहे प्रयत्तिबलिभिरसुरैर्देवेभ्यः सर्वा एवौषधयोऽपहृत्य नीताः । केवलं रचोन्नशक्तिविशेषवद्भ्यो यवेभ्यो विभ्यङ्गिरसुरैस्त एव नेतुं नाशक्यन्त । ततो देवा देवानामेव महिम्ना सर्वा-मप्यसुरान् विद्राव्य सर्वा अप्योषधीरात्मना सह दधुरतः सर्वतश्च यवा इति वाक्यार्थः ।

अथ कृष्णाजिनम् ।

तच्च शतपथश्रुतिः ।

सद्यः स यश्चस्तत्कृष्णाजिनमिति ।

तथा ।

अथासं वा एष उपाधिरोहति यो यज्ञं यज्ञो हि लक्षणाजिनमिति ।

त्रैलोक्यात्मकत्वेनापि लक्षणाजिनस्य स्तुतिस्तत्रैव ।

यद्यु एकं भवति तदेषां लोकानां रूपं तदेतमेषु लोकेष्वधिदीक्षयति
यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं यानि लक्षणानि तान्यस्यै यदिवेतरथा
यान्येव लक्षणानि तानि दिवोरूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभू-
नौव हरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तदेतमेषु लोकेष्वधिदीक्षयतीति ।

शुक्लानीत्यादिषु रोमाणीतिशेषः । 'अस्यै' दृष्टव्याः । 'बभूवि' कडारानि, 'हरीणि' हरिणवर्णानि ।

नागरखण्डे ।

भर्तृयज्ञ उवाच ।

ततः शक्त्या पुरा सृष्टः सृष्टिकामेन वेधसा ।

आसीत्कृतक्रियादक्षो दक्षो नाम प्रजापतिः ॥

शतमेकोत्तरं कन्याः स प्राप्तुत महातपाः ।

तास्य धर्म्येण विधिना सुरेभ्यः प्रत्यपादयत् ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय चयोदश ।

पीयूषभागवे चैव प्रीतात्मा सप्तविंशतिं ॥

अन्येभ्यो मतिमानन्यास्ताः कन्याः स च दत्तवान् ।

सुता दाक्षायणी नाम सर्वाभ्योऽपि यवीयसौ ॥

तेन त्रिभुवनेशाय प्रदत्ता हस्तिवाससे ।

स कदाचित् कर्तुं कर्तुमारम्भे धर्मकर्मठः ॥

संभ्रताशेषसम्भारः पुरुष्ठतपुरोगमान् ।

सुराणाकारयामास तेन तच्च महोत्सवे ॥

जामातरस्तु सत्कृत्य कृत्तिवाससमन्तरा ।
 आहूतास्तेन सर्वेऽपि गौर्वाणगणवन्दिना ॥
 अभवनृत्विजस्तच्च मरीच्याद्या महर्षयः ।
 ततः प्रवितते तस्मिन्ध्वरे बद्धदक्षिणे ॥
 यत्नान् सुपर्वणः सर्वान् गन्धर्वानुरगामृषीन् ।
 पश्यन्ती दीव्यतोऽशेषान् वसन्ती भवने पितुः ॥
 दक्षितं स्नमनालोक्य परिज्ञानमुखाम्बुजा ।
 दाक्षायणी क्षणात् क्षोणीं विलिखन्ती यदा तदा ॥
 उपेत्य पितरं साध्वौ साध्वसाकुललोचना ।
 आलम्बमाना मन्दाक्षं मन्दाक्षरमुवाच सा ॥
 तात मातः परः कस्मिदुत्सवो भविता ततः ।
 कस्मादस्माकमीशोऽसावेतस्मिन्नपि विस्मृतः ॥
 अद्यापि जगतां कर्त्ता मङ्गलार्हयतामिह ।
 तं विना यज्ञपुरुषं यज्ञोऽपि तत्र कीदृशः ॥
 इत्युक्तो बालया दक्षः कोपविस्फुरिताधरः ।
 उवाच वत्से बीभत्सदर्शनोऽसौ निराकृतिः ॥
 कापालिकः कथंकारं प्रवेक्ष्यो यज्ञभूमिषु ।
 इह तेन वयं पुत्रि जामात्राऽपत्रपामहे ॥
 पतिव्रतानामेतासां पश्यन्तीनां पुरः कथं ।
 असावमङ्गलाचारः समानेयो दिगम्बरः ॥
 इति रोषेण पदं दक्षेऽजस्रं प्रजल्पति ।
 पिधाय कर्णौ तन्वङ्गी स्मरन्ती स्मरवैरिणं ।

विसर्ज्य तदा प्राणान् न वाचं शोकसंयुता^(१) ॥
 ततो अगत्यशेषेऽपि हाहाकारो महानभूत् ।
 आकर्ण्य तमपर्णाया वृक्षान् चिपुरात्मकः ।
 शूचाः संपीड्यमानोऽपि क्रोधसौवाभवद्वृक्षः ॥
 अथ क्षणेन संनद्धां क्रुद्धां गणपताकिनीं ।
 पुरस्कृत्य पुरा भेत्तो प्रतस्थे दुःस्वयं जगत् ॥
 ततः प्रवृत्ते युद्धं साद्वै विबुधसैनिकैः ।
 दक्षस्य पक्षपातेन प्राप्तिर्नारायणादिभिः ॥
 अथ रुद्रगणैः रुद्धां समरेऽमरवाहिनीं ।
 ववर्षाधिकसम्नद्धाः शरासारैर्निरन्तरं ॥
 घोरैः शस्त्रास्त्रसम्पार्तैः प्रहरन् पृतनादयं ।
 सस्मार योगशक्तिं स्नामनादिनिधनः शिवः ॥
 ततः क्षणात्पराभूताः प्रभुता दिविषद्वृष्टाः ।
 कां दिशं कां दिशं जग्मुराक्रान्तस्ते समन्ततः ॥
 असहन् न हन्तारं नाकिनस्ते पिनाकिनं ।
 तेनाविन्दन्स गोविन्दप्रमुखा न तु धीरतां ॥
 अथ यज्ञपतिं चक्षुं कृष्णसारवपुर्धरं ।
 पलायमानमद्राक्षीत् भगवान् भगनेचहा ॥
 विव्याध चिपुरव्याधस्तं शरेण चिपर्वणा ।
 चिच्छेद च शिरो व्याधि तदेनमृगशीर्षकं ॥
 अद्यापि दृश्यते लोके लोकेशस्य यज्ञोद्धवं ।

(१) शोकसंयुतेति म० ।

भूमौ मन्त्रपुरङ्गास्य कवन्धं निपपात यत् ॥
 तं वास्तुपुरुषं प्राङ्मूर्वास्तुष्ठास्तविशारदाः ।
 अङ्गाङ्गाधरस्तस्य कृत्स्निमुत्कृत्य कृत्स्नशः ॥
 ससर्जं धूर्जटिः पुण्यं कृष्णाजिनमनुत्तमं ।
 अग्रवीच विरूपाक्षो दीक्षासाधनमुत्तमं ॥
 इदमस्तु समस्तानां दानानामपि चाधिकं ।
 सन्निधापयिता यस्य आद्वे कृष्णाजिनं नरः ॥
 प्राप्स्यन्ति पितरस्तस्य तप्तिमाकल्पकालिकीं ।
 इत्युक्त्वा वामदेवस्तु देवदारुवनं ययौ ॥
 इत्येवमिदमुत्पन्नं मेधं कृष्णाजिनं पुरा ।
 एतच्छ्राद्धे प्रयत्नेन सन्निधायं मनौषिभिः ॥
 एतस्य सन्निधानेन पितृणामक्षया गतिः ।
 आस्तीर्य दक्षिणधीवमेतदुत्तरलोमकं ।
 सर्वान् आद्वस्य सन्भारान् तस्योपरि निवेशयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव च ।
 रत्नोन्नं ब्रह्मवर्चस्यं पशून् पुत्रांश्च तारयेत् ॥

नागरखण्डे ।

संस्पर्शनात् कृष्णामृगाजिनस्य
 सर्वे पदार्थाः शूचयो भवन्ति ।
 तस्मात् प्रयत्नेन निवेशनीयं
 आद्वप्रदेशेऽपि दमागम्यैः ॥
 इति कृष्णाजिननिरूपणं ।

अथ रजतं ।

तत्र तावदुत्पत्तिर्नन्दिपुराणे ।

अथ देवो विरूपाक्षः प्रत्यालीढं समाश्रितः ।

स्थानकं शरमादाय सर्वदेवमयं तदा ॥

आहूय मन्दरं चापं वासुकिं आवगमितं ।

त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्षिलोचनैः ॥

ततोऽश्रुकण एकस्मादपतत्तस्य लोचनात् ।

तस्माद्रूपं समभवत्सशाखं पिटपोखलं ॥

द्वितीयादपतन्नेचादशुबिन्दुस्तु वामकात् ।

तस्माद्रजतमुत्पन्नं पितृकर्मसु शंसितं ॥

अत्र पितृकर्मस्तिविशेषणाद्देवकर्मसु रजतस्य निषेधा गम्यते ।

अतएव मत्स्यपुराणे रजतं प्रकृत्योक्तं ।

शिवनेत्रोद्भवं यस्मान्नस्मात् तत्पितृवक्त्रभं ।

अमङ्गलस्य यज्ञेषु देवकार्ये विवर्जितं^(१) ।

रजतं दक्षिणामाहुः पितृकार्येषु सर्वदेति ॥

तैत्तिरीयशाखायां ।

देवासुराः संयता आसंस्ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु
संयदधस्ते दमु नो भविष्यति यदि नोजेयन्सोति तदग्निर्न्यकामयत
तेनापाकामस्ते देवा विजित्यावहत्समाना अन्वायंसादंस्त्र महमादि-
त्सन्त सोऽरोदीत् सदरोदीत्तद्द्रुहस्य हद्राणं । यदशुशीर्यत् तद्रजतं

(१) देवकार्ये च वर्जितमिति ख० ।

हिरण्यमभवत् तस्माद्रजतं हिरण्यमदक्षिणमश्रुजं यो बर्हिषि ददाति
पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देयमिति ।

अस्यार्थः ।

‘देवाश्चासुराश्चान्योन्याः, ‘संयताः’ संगमोद्यताः, पुरा बभूवुस्तत्र
विजयकामाः सन्तो देवाः संगमभूमिं प्रतिष्ठमानाः ‘वामं’ रमणीयतमं,
‘वसु’ धनं, स्वकीयं, रक्षणाद्याग्निहस्ते न्यदधुर्यदि नामासुरैर्जिता वयं
भवेम तदैतत् धनमस्माकं निर्वासाय भविष्यतीत्यनुसन्धाय, तदिदं
धनमग्निरतिलुब्धतया ममैवेदमस्त्विति नितर मकामयत, स तत्रो-
पायं विचार्य तस्माद्देशात् ‘अपाक्रामत्’ अपलायत । अथासुरान्
विजित्य देवा स्तद्धुनं ‘अवरुह्यमानाः’ अवरोढुमवाप्नुमिच्छन्तः,
अग्निं ‘अस्वायन्’ अगच्छन् ‘तदस्य’ अग्नेः, सकाशात् ‘सहसा’ बलेन,
‘आदित्यस्त’ आदातुमैच्छन्, तदासावग्निररोदीक्षतोऽभौ रुद्रनामा-
भवत् । तदस्य रुद्रतः ‘यदश्रु’ लोचनजलं, ‘अश्रौर्यत’ भूमावपतत्,
तद्रजतमभवत् । तस्मात् ‘बर्हिषि’ देवदेवत्ये कर्माणि, रजतं न देयमिति ।

अथ रजतमहिमा ।

नन्दिपुराणे ।

रजतेन समायुक्तं यद्यच्छास्त्रेषु किञ्चन ।

तत्तद्वलयमित्युक्तं रहस्यं पितृभिः स्वयं ॥

अथात्र रजताभावे वरं रजतसंश्रयं ।

कृत्वा श्राद्धेषु प्रीणाति पितृमण्डानि षोडश ॥

स्कन्दपुराणे ।

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं चातिनिर्मलं ।

स विधूयाशु पापानि स्वर्गलोके महीयते ।

रूपकः सुभगः श्रीमानिह लोके च जायते ॥

ब्रह्मवैवर्त्त ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ।

अनन्तमलयं स्वर्गं राजतं दानमेव च ।

पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥

नागरखण्डे ।

धातून्सु सृजता पूर्वं रौप्यं सृष्टं स्वयम्भुवा ।

तेन तद्विहिता आद्रे दक्षिणा पितृदत्तये ॥

अन्नाभे सति रूप्यस्य नामानि परिकीर्त्तयेत् ।

तुष्यन्ति पितरो राजन् कौर्त्तनाद्रजतस्य च ॥

न हि रूप्यात्परं किञ्चित् पितृणां विद्यते प्रियं ।

रूप्यं दृष्ट्वैव पितरो यान्ति प्रीतिमनुत्तमां ॥

नारदीयपुराणे ।

य इच्छेत्परमां तृप्तिं पितृणां चानयां गतिं ।

तेन आद्रेषु यत्नेन रूप्यं देयं दिजोत्तम ॥

रूप्यं हस्तेन दातव्यं यत्किञ्चित् पितृदेवतं ।

तेन स्युः पितरस्तृप्ता यावदाभूतसंश्रवं ॥

रजतं दक्षिणां दद्याच्छ्राद्धकर्मणि यो नरः ।

पितृनेतेन तेन स्युर्गृष्टाः पितृपितामहाः ॥

वाराहपुराणे ।

तर्जन्या रजतं धृत्वा पितृभ्यो यत्प्रदीयते ।

अन्तोऽसि परमाणूनां तस्यान्तो नैव विद्यते ॥
 राजतान्यर्घ्यपात्राणि कारयेत् पितृकर्मणि ।
 तथा भोजनपात्राणि कुर्याद्रूप्यमयानि तु ॥
 परिवेषणपात्राणि पिण्डपात्राणि चैव हि ।
 ह्येतेषु प्रकुर्वीत पितृभक्तिपरो नरः ॥
 एवं कृतं तु यच्छ्राद्धं यत्र कुत्र स्थितेन हि ।
 तद्गयाश्राद्धमेव स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥
 रजतं दक्षिणां दत्त्वा श्राद्धेषु प्रयतो नरः ।
 आत्मानश्च पितृस्यैव नयति ब्रह्म शाश्वतं ॥

प्रभासखण्डे ।

ह्यं पितृणामतिवक्त्रं तत्
 दत्त्वा नरो वक्त्रभतामुपैति ।
 सोमस्य लोके लभते स तावद्
 ध्रुवे निबद्धा ऋषयो हि यावत् ॥

'ध्रुवे निबद्धा ऋषयः' सप्तर्षिमंशका ऋषयः । रजतदानमत्र
 दक्षिणादिरूपेण श्राद्धब्राह्मणेभ्यो वेदितव्यं । रजतभाजनप्रशंसा तु भा-
 जनप्रकरणे वक्ष्यते ।

इति रजतनिरूपणं ।

अत्र हिरण्यं ।

तत्र व्रतपथश्रुतिः ।

अथस्य वा आलभ्यस्य रेत उदक्कामत्तत् सुवर्णं हिरण्यमभवदिति ।

तथा ।

अग्निर्ह वा आपोऽभिदध्या मिथुन्याभिः स्थामिति ताः संवभृव
तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्विरणमभवत् तस्मादेतदग्निसंकाशमग्निर्ह रेत-
स्सस्मादप्सु बिन्दन्त्यप्सु हि प्रासिञ्चत्तस्मादेनेन न धावयति न किञ्चन
करोत्यपयशो देवरेतसं हि तद्यशसैवेनमेतत्समर्द्धयति ।
स्कान्दे-काशीखण्डे भगवानुवाच ।

महेश्वरस्य यद्रेतः पवित्रं शुक्रमुत्तमं ।

समाकृत्य पुरा गौर्या दुराधर्षतमात् पतेः ॥

देवतानां हितार्थाय तदग्नौ प्राक्षिपत्युरा ।

मुखेनैवापिवद्रेतः शुक्रं चैव पिनाकिनः ॥

ततो ज्वलति वै वह्निः काष्ठमध्यस्थितो यया ।

तदौष्णेन पगीतोऽसौ गङ्गायां प्राक्षिपत्युनः ॥

काथित्वा च पुनर्गङ्गा सममुद्रमग्निगुणा ।

भृश्यां निखनिता साथ पर्वतरम्यपातयत् ॥

तप्तायःपिण्डवद्भूमिः सदीपकुलपर्वता ।

ततस्तदैश्वरं रेतः स्वरसेन सपावकं ॥

दग्ध्वा समस्तं भुवनं यातं शरवनं प्राति ।

ततः स्कन्दः समभवत् स्कन्दमस्यर्कि यज्जलं ॥

तत्स्वच्छं स्वर्णमभवद्विप्रुषो याः समुत्थिताः ।

स्वेदकाश्चापतन्नेगवामौदाद्यन्तमंयुतः ॥

वृक्षगुल्मलतायुक्तो मेघः परमकाञ्चनं ।

दधित्यः समभूत्प्रान्ते जम्बूपक्षकश्चिद्विरेः ॥

तस्य मूलेन संयुक्तो व्यवर्द्धत महातरुः ।

तस्य पर्वतमात्राणि फलानि लघुजीवनः ॥
 महास्वादूनि न्यपतन् सर्वतुल्यविशेषतः ।
 तेषां रसौघान्नहतः सरिदामीत्समुद्रगा ॥
 जाम्बूनदीति विख्याता पुराणे तरलोर्ध्विका ।
 जाञ्चल्यमाना सततं वङ्गज्वालासमौष्णतः ॥
 द्रष्टुं न शक्यते कैश्चिद्दृशयोजनमायता ।
 तौरमृत्तद्रसं प्राप्ता हेमत्वमभिगच्छति ॥
 तत्संस्कृतसंस्कृता तद्रसाद्भूषितापि वा ।
 मृत्तिका गृह्यते लोके वरिहं स्वर्णमिच्छति ॥
 तत्संस्कृतं यदप्यन्यत् काञ्चनं परिकीर्त्यते ।
 एतत्पवित्रं हेमाभूत् पुरा धर्म्यमनुत्तमं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

हिमवदुचिता पूर्वमुमानाघेति विश्रुता ।
 पूर्वजम्बानि सा चामीदृक्ष्य तनया सती ॥
 दक्षकोपाच्च तत्याग सती चात्मकलेवरं ।
 हिमवदुचिता जम्बे लोके गौरीति विश्रुता ॥
 दत्ता तेनापि सा तस्मै प्रणिपत्य पिनाकिने ।
 विवाहं कारयामास विधिवदुहितुस्तदा ॥
 वैवाहिकेन विधिना जुहावाग्निं पितामहः ।
 होमश्च कुर्व्यतस्तस्य विकारो माम्मथोऽभवत् ॥
 रूपं दृष्ट्वा तदा देव्या रेतस्कृन् महात्मनः ।
 पद्माच्च मृदितं तेन बद्ध्वा समपद्यत ॥

तत्रोत्पन्नामहात्मानो बालखिल्या मरीचिपाः ।

अग्नौ च शेषमपतत् तच्चाभ्रञ्जलनप्रभं ॥

जाज्वल्यमानदीप्या च अग्निमध्यगतं तथा ।

शशंसिरे ततोदेवा दृष्ट्वा पुत्रं विभावसोः ॥

जगत्तुः शिरसा चैव पुण्यत्वान्ते मुदान्विताः ।

विभ्रूषणञ्च देवाश्च चक्रुस्तत्तमेजसः ॥

अथ हिरण्यमहिमा ।

तच्च शतपथश्रुतिः ।

देवरूपममृतं हिरण्यमिति ।

स्कान्दे-काशिस्रष्टे ।

ईशितुर्हृदयाज्जातं भोक्तृणाञ्च प्रियं धनं ।

समुद्रस्य तथा मेरोर्जम्बूनद्यान्तटस्य च ॥

तस्माद्देवमनुव्याणां पवित्रं प्रियमुत्तमं ।

यत्पवित्रं पवित्राणां तद्विरण्यमुदाहृतं ॥

शिरसा धार्यते देवैर्गौश्वरेणापि किं परैः ।

धारणात् स्पर्शनादानादर्शनात्कीर्तनादपि ॥

लिङ्गार्चनं समं पुण्यं मयापि ध्रियते यतः ।

हरणान्नाशनाद्वेषादवमानादयं ततः ॥

महत्प्रजायते हेम शिरो नष्टं हि पुष्कलं ।

तस्मादेव श्चभ्रूदण्डं प्रथमन्वादिमर्गिकं ॥

अतो हेममयं कुर्यादङ्गुलीयकमञ्जकं ।

पवित्रं परमं ह्येतदनामाङ्गुलिसंज्ञकं ॥

अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि वै ।
ह्येमात्मकपवित्रस्य ह्येका नार्हन्ति वै कलां ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आम्बूतदं तद्देवानामिन्द्रगोपकसन्निभं ।
पितृणां चन्द्रश्शशभं दैत्यानां शबलोपमं ॥
नागानां तत्सुकाभं स्यान्मारीणां पीतमुच्यते ।

वल्गुपुराणे सुवर्णं प्रकृत्य रामा उवाच ।

एतत्पवित्रमतुलं सम्भूतमिह विश्रुतं ।
शशोर्वोजं परं ह्येतदपत्यं जातवेदसः ॥
सहजं कार्त्तिकेयस्य रुद्रगुहममुद्भवं ।
पवित्रत्वात्सुरैः सर्वैर्धार्यते मुकुटादिषु ॥
अग्निस्तु देवताः सर्वाः सुवर्णञ्च तदात्मकं ।
तस्मात् सुवर्णं ददतां प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ॥
दशपूर्वान् परांश्चैव नरकान्तरयन्ति ते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति प्रोवाचेदं ब्रह्मपतिः ॥
सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनं ।
मरीचिर्भगवान् पूर्वं पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥
यः सुवर्णं नरो नित्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स चिरं विरजा विद्वान् देववद्वि मोदते ॥
सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलं ।
हाटकन्त्विति गौरीणां सप्तजन्मानुगं फलं ॥
कृत्वापि सुमहत्पापं जातरूपं ददाति यः ।

स मद्यस्तेन पापेन मुच्यते नात्र संशयः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

पवित्राणां पवित्रं च दानानां नात्र संशयः ॥

पवित्रं परमं लोके सुवर्णेन समं क्वचित् ।

न विद्यते द्रव्यजातं दानं वा भुषणं तथा ॥

बृहस्पतिः ।

गृहादिके पुण्यफलं भवेन्मूल्यानुसारतः ।

तस्मात् सर्वप्रदानानां हिरण्यमधिकं स्मृतं ॥

तथा मन्तानिकादीनां हेर्णा ममद्यते क्रिया ।

तथा न गृहदानेन हिरण्यमधिकं ततः ॥

षेदव्यासः ।

सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये यच्छन्ति काश्चन ।

एवं हि भगवानचिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥

पवित्रमथ वा पुण्यं पितृणामनुबध्नु तत् ।

सुवर्णं मनुष्येभ्य मनुजा संप्रकीर्तितं ॥

मनुः ।

भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

सम्पत्तः ।

हिरण्यदो महावृद्धिं दीर्घमायुश्च विन्दति ।

विष्णुः ।

सुवर्णदानेनाग्निबाह्योऽस्यमाप्नोति ।

विश्वाभिचः ।

यत्रास्ते लिखिता गेहे स्वर्णदानस्य संश्रुतिः ।

रक्षोभूतपिशाचास्तं न पश्यन्ति तु पार्थिव ॥

देवीपुराणे ।

ज्ञात्वा मानं सुवर्णादेः पात्रेषु प्रतिपादयेत् ।

कामानिष्टानवाप्नोति विधिश्चद्रासमन्वितः ॥

वशिष्ठः ।

तस्मादग्निमुखाः सर्वदेवता इति श्रुश्रुम् ।

ब्रह्मणो हि प्रसूतोऽग्निरग्रेरपि च काश्चन ॥

तस्मादेव प्रयच्छन्ति हिरण्यं सर्वदेवतं ।

तस्य वै वैधमा लोका गच्छतः परमाङ्गतिं ।

स्वर्गलोके च राज्येन सोऽभिषिच्येत भार्गव ॥

सुवर्णमित्यनुवृत्तौ कालिकापुराणे ।

पूतमेतत्परं पुण्यं सुरकार्येषु नित्यशः ।

धारयन्ति यतः सर्वे त्वमलार्थं मलोद्भिन्नं ॥

अतः सर्वाणि पापानि पात्रेभ्यो विधिपूर्वकं ।

दत्तं पुनाति काले च देशे च हरमन्त्रिधौ ॥

महामारते भीष्मं प्रति पितृवाक्यम् ।

वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणं ।

सर्वकृतषु चोद्दिष्टा भूमिगावोऽथ काश्चन ॥

ततः श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ।

तदिदं सम्ममारब्धं तयाद्य भरतवर्ष ॥

किन्तु भूमेर्गवां चार्थं सुवर्णं दीयतामिति ।
 एवं वयस्य धर्माज्ञाः सर्वे चास्मत्पितामहाः ।
 तारिता वै तरिष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ॥
 दश पूर्वान् दशैवान्यास्तथा सन्नारयन्ति ते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं ते पितरोऽनुवन् ।

रामं प्रति वसिष्ठवाक्यानि ।

सर्वरत्नानि निर्मथ्य तेजोगाग्निमन्वितं ।
 सुवर्णमेभ्यो विप्रेभ्य रत्नं परममुत्तमं ॥
 एतस्मात् कारणाद्देवा गन्धर्वारगराक्षसाः ।
 मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयत्नाद् धारयन्ति त् ॥
 सुकुटेरङ्गदयुतैर्गन्धर्वैः पृथग्विधैः ।
 सुवर्णरक्षितैश्च विराजन्ते रघूत्तम ॥
 तस्मात् सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतं ।
 पृथिवीं गां च दत्त्वेह तथान्यदपि किञ्चन ॥
 विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ।
 अक्षयं पावनञ्चैव सुवर्णमिह कथ्यते ॥
 प्रयच्छेद्विजसुस्येभ्यः पावनं शीतदुत्तमं ।
 सुवर्णमेव सर्वत्र दक्षिणासु विधीयते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते भवन्मृतः ॥

मन्दिपुराणे ।

हृषालाः पञ्च माघस्त माषीः षोडशभिः स्मृतं ।
 सुवर्णमेकं यद्दानात् स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

तथा ।

सुवर्णं परमं दामं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 एतत् पवित्रं परममेतत् स्वस्त्ययनं महत् ॥
 दशपूर्वान् परान् वंशानात्मागच्छ विश्राम्यते ।
 अपि पापशतं कृत्वा दत्त्वा विप्रेषु तारयेत् ॥
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नराः गुह्येन चेतसा ।
 देवतास्ते न मन्देहः समस्ता इति नः श्रुतं ॥
 अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं च ऊताशनः ।
 तस्मात् सुवर्णं ददता दत्ताः सर्वाश्च देवताः ॥
 अन्यभावे च कुर्वन्ति वक्रिष्यन्तेषु काञ्चनं ।
 सर्ववेदप्रमाणज्ञाः श्रुतिशास्त्रनिदर्शनात् ॥
 ये त्वेनं चालयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।
 दद्युर्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वकामानवाप्नुयुः ॥

‘व्रतमुद्दिश्य’ व्रतमनुमन्वायेत्यर्थः ।

सुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान् समश्नुते ।
 विरजोऽम्बरमवीतः परियाति यतस्ततः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन भास्वरेण विराजितः ।
 अप्सरेगणकौर्णेन भास्वता स्वेन तेजसा ॥
 हंसवर्हिणयुक्तेन कामगेन नरोत्तमः ।
 दिव्यगन्धवद्दः स्वर्गं परिगच्छन्नितस्ततः ॥

बृहस्पतिः ।

अग्नेरपत्यां प्रथमं सुवर्णं
भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।
लोकास्तयस्तेन भवन्ति दक्षाः
यः काश्चनं गाञ्च महीञ्च दद्यात् ॥

स्कान्दे-प्रभामखण्डे ।

द्रव्यं पृथिव्यां परमं सुवर्णं
हृष्यन्ति देवा यदि दीयते तत् ।
सूर्योऽपि तस्मै सचिरं विमानं
ददाति तावद्भ्रमतेऽत्र यावत् ॥

इति हिरण्यनिरूपणं ।

अथ पात्राणि ।

तत्रार्थाद्यर्थपात्राणि ह्यग्नौतः ।

कांस्यपार्ण-राजत-ताम्रपात्राण्यर्थादकधारणानि सर्वाण्युपकल्प्यानि

‘सर्वाणि’ ह्रस्वानि ।

वैजवापः ।

खादिरोदम्बरान्यर्थपात्राणि आहुकर्मणि ।

अथ्यग्निमृगमयानि स्युरपि पर्णपुटान्तयेति ॥

‘खादिरं’ बालपत्रतरुदाहृत्य । ‘ओदम्बरं’ जम्बूफलवृक्षनिर्मितं,
ताम्रमयं वा । ‘पर्णपुटाः’ यज्ञोदकवर्णनिर्मिताश्चमसाकृतयः पात्र-
विशेषाः ।

कात्यायनः ।

सौवर्ण-राजतौदम्बर-खड्ग-मणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु मृण्म-
यवर्जं यानि वा विद्यन्ते पलाशपत्रपटेषु वा ।

‘खड्गमयं’ गण्डकशृङ्गनिर्मितं । अत्र मृण्मयवर्जनं सति सम्भवे ।
असम्भवे तु तदणुपादेयं तेजसाग्निमयमृण्मयेऽस्त्वित्याश्रयायनवचनात् ।
अथाग्निमृण्मयानि स्युरिति वैजवापवचनात् शास्त्राभेदेन व्यवस्थिते
वा मृण्मयवर्जनोपादानेऽवगन्तव्ये ।

वृद्धशतातपः ।

दौहित्रं खड्गशृङ्गान्तु खलाटे यत्तु दृश्यते ।

तस्य शृङ्गस्य यत्पात्रं दौहित्रमिति कीर्त्तितं ॥

मत्स्यपुराणे ।

पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः ।

जलजं वापि कुर्वीत तथा सागरसम्भवं ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं पितृणां पात्रमुत्तमं ॥

पुष्पं चाना ये फलन्ति ते वनस्पतयः तद्गन्धमयं ‘वनस्पतिमयं’ ।

पर्णमयन्ति, यत्र पर्णान्यपि वनस्पतीनामेव । ‘जलजं’ कमलिनीपत्रं ।

‘सागरमयं’ शङ्ख-शूल्यादि ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ।

राजतैर्भाजनैर्देयमपि वा रजताम्बितैः ॥

वार्थ्यपि श्रद्धया दत्तमक्षय्यायैव कल्प्यते ।

यच्चार्घ्यपिण्डभोज्येऽपि पितृणां रजतं मतं ॥

शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत् पितृवत्सलं ।

अमङ्गलस्य यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितं ।

एवं पात्राणि सङ्कल्प्य यथालाभं विमसरः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

पालाशे ब्रह्मवर्चस्यमश्रुत्ये राज्यभागिता ।

सर्वभूताधिपत्यञ्च प्रप्ते नित्यमुदाहृतं ॥

‘स्रष्टुः’ जटी ।

पृष्टिः प्रज्ञास्य न्ययोधे बुद्धिः प्रज्ञा धृतिः स्मृतिः ।

‘न्ययोधः’ वटः ।

रत्नोन्नश्च यशस्यश्च काश्रर्याः पात्रमुच्यते ।

‘काश्ररी’ श्रीपर्णी ।

सौभाग्यमुत्तमं लोके मधूके ममुदाहृतं ।

‘मधूकः’ गुडपुष्पः ।

फलंगुपात्रेण कुर्वणः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

‘फलंगुः’ काकोरुम्बिका ।

परां श्रुतिमयार्कं च प्राकाम्यश्च विशेषतः ।

‘श्रुतिः’ रूपिका ।

बिम्बे लक्ष्मीस्तपो मेधा नित्यमायुष्यमेव च ।

सेवाराम-तद्भाग्यं सर्वमग्रेषु चैव हि ॥

वर्षत्यजस्रं तत्रैव पर्जन्यो वेणुपात्रतः ।

एतेषां लभते पुण्यं सौवर्णं राजतं तथा ॥

पलाश-फलंगु-न्ययोध-प्रलाश्रुत्य-विकङ्कताः ।

उरुम्बरस्तथा बिम्बशुन्दना यज्ञियाश्च ये ॥

सरलोदवदारुश्च शालाश्च स्रष्टरस्तथा ।

एते ह्यर्थादिपात्राणां धोनयः स्युरशेषतः ।

यस्मैर्दद्यात् स यज्ञानां सर्वेषां फलमाप्नुयात् ॥

‘विकङ्कतः’ सुवटत्तः, ‘सरलः’ पीतद्रुः, ‘शाखः’ सर्जकः । अर्था-
दीत्यादिशब्देनावनेजनादिपात्राणि तिलकुशादिश्राद्धोपकरणधारणा-
र्थानि पात्राणि च गृह्यन्ते ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

राजतं रजताक्षं वा पिह्णं पात्रमुच्यते ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ॥

अनन्तमक्षयं स्वर्ग्यं राजतं दानमेव च ।

पिह्णेनेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥

राजते हि सुधां दुग्ध्वा पात्रेऽस्मिन् पृथिवी पुरा ।

सुधाक्षयार्थिभिस्तात तस्मिन् दत्तं ततोऽक्षयं ॥

अथ भोजनपात्राणि ।

वाद्यपुराणे ।

पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोज्ञं श्राद्धभोजने ।

पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥

‘तैजसं’ सुवर्णं-रजत-कांस्य-ताम्रमयं ।

राजतं काञ्चनस्यैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।

दत्त्वा स लभते दाता प्राकाम्यं धनमेव च ॥

राजतैर्भाजनैरेषामपि वा रजतान्वितैः ।

वार्यपि श्राद्धया दत्तमक्षयायोपकल्प्यते ॥

तच्च यद्यप्यविशेषेण राजतानि सौवर्णानि च पात्राणि श्राद्धे

विहितानि तथापि वैश्वदेविके सौवर्णानि पित्रे राजतानीति गुण-
प्रकर्षार्थं व्यवस्थामाहचित्रिः ।

भोजने हेमरूपाणि देवे पित्र्ये ययाक्रमं ।

विष्णुः ।

तैजसानि च पात्राणि दद्याद्विशेषतो राजतानि ।

अत्र हेमपात्राभावे हारीतः ।

राजत-कांस्य-पार्ण-ताम्रपात्राणि ब्राह्मणभोजनार्थानि महानि
कार्याणि भोजनार्थोपकल्पितमन्त्रधारणपर्याप्तं महत्त्वमात्रमत्रानुस-
न्धेयं । कांस्यपात्रं तु द्विपञ्चाशत्पलपरिमितकांस्यनिर्मितमेव याद्वं
तदसम्भवे ययोपपन्नं ।

तथाच अत्रिः ।

पञ्चाशत्पलिकं कांस्यं ह्यधिकं भोजनाय वै ।

गृहस्थैस्तु सदा कार्यसभावे हेमरूपायोः ॥

'गृहस्थैरिति' गृहस्थाश्रमिभिरित्यर्थः । पर्णमयं चात्र भोजनपात्रं
पलाशपत्रमेव याद्वं । तद्वृत्तिरिक्तस्य पत्रपात्रस्याचिणा प्रतिसिद्धत्वात् ।
तद्यथा ।

पालाशेभ्यो विना न स्युरन्यपत्राणि भोजने ।

इति विशेषितत्वाद्वादिषु तु न प्रतिषेधः । पर्णपात्रपलेऽपि
घृतादिद्रव्यधारणार्थं, मति सम्भवे तैजसानि मय्याद्यानि । घृतादिदाने
तैजसानि पात्राणीति विष्णुस्मरणात् । तेषामन्नाभे पलाशपत्रनि-
र्मिताः पुटकाः घृतादिद्रव्यधारणार्थं विनियोज्याः ।

वाराहपुराणे ।

सौवर्णानीह पात्राणि मय्याद्यानि प्रयत्नतः ।
 तदभावे तु कृष्याणि कांस्यानि तदसम्भवे ॥
 पलाशपण्जानि स्युः आद्धेषु दिजभोजने ।
 अन्यान्यपि हि पात्राणि दारुजान्यपि जानता ॥
 यथोपपन्नं कार्याणि मृण्मयानि न तु कश्चित् ।
 नायमान्यपि कुर्वीत पैत्तलानि न चैव हि ।
 न च सीसमयानीह शस्यन्ते चपुजान्यपि ॥

बहुधातातपः ।

पात्रे तु मृण्मये यस्तु आद्धे भोजयते पितृन् ।
 तत्र दाता पुरोधस्य भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

पात्रे तु मृण्मये यो वै आद्धे भोजयते पितृन् ।
 स याति नरकं घोरं भोक्ता च सपुरोहितः ॥ इति ।

अङ्गिराः ।

न जातीकुसुमानि दद्यात् कदलीपत्रमिति ॥
 अथ परिवेषणपात्राणि ।

हारीतः ।

क्लासनेन तु पात्रेण राजतौदमरेण वा ।
 दत्तमक्षयतां याति खड्गपात्रेण चैव हि ॥

विष्णुः ।

घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि फल्गुपात्राणि वा
 प्रशस्तानि ।

अत्र च गाथा भवति ।

सौवर्णराजाताभ्याम् खड्गेनौदम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति फल्गुपानेन वाप्यथ ॥

अथ विशेषमाह पैठौनसिः ।

दैवे सौवर्णानि श्रेष्ठानि पिष्टे तु राजतानि परिवेषणपात्राणीति ।

मनुः ।

राजतैर्भाजनैरेषामपि वा राजताश्चितैः ।

वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥

अवश्यं चेदं परिवेषणं दद्यादिना पात्रेणैव विधेयं साक्षाद्भस्मेन
परिवेषणस्य निषेधश्रवणात् ।

कूर्मपुराणे ।

न दद्याद्रिक्लृप्तं प्रत्यक्षं स्वर्णं तथा ।

न चायमेन पात्रेण न चैवाश्रद्धयास्मितः^(१) ॥

काश्चनेन तु पात्रेण राजतौदम्बरेण च ।

दत्तमक्षयतां याति खड्गेन च विशेषतः ॥

बिष्णुः ।

प्रत्यक्षस्वर्णं न दद्याद् भस्मेन न घृतव्यञ्जनादि दद्यात् ।

पात्राद्यभावे ढलेन पर्णेन वा हस्तमन्तर्द्धाय प्रदेयमित्याह शृङ्गातातपः ॥

हस्तदत्ताय ये चैवा स्वर्णं व्यञ्जनानि च ।

दातारश्चोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किम्बिधं ॥

तस्मादन्तरितं देयं पर्णेणैव ढलेन वा ।

(१) पुनरिति ख० ।

प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायमेन कदाचन ॥

दृढज्ञातातप-लघुहारीत-वमिष्ठाः ।

आयमेन तु पात्रेण यदन्नं संप्रदीयते ।

भोक्ता विष्ठाशनं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

पैठीनसिः ।

सौमकायसपात्राणि रीतिशेषाणि पात्राणि चेत्ययश्चियानि ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नापवित्रेण हस्तेन न मैकेन विना कुशं ।

नायमे नायमेनैव आद्धे तु परिवेषयेत् ॥

‘अपवित्रेण’ दुर्लपसंसर्गादिना अपूतेन । ‘आयसे-’ अयोमयदर्वा-
दिना । ‘आयसे’ अयोमयपात्रेऽपि न परिवेषयेत् ।

अथ पचनभाण्डानि ।

चमकारखण्डे ।

स्वर्णभाण्डेषु कुर्वीत पितृणां पाकमुत्तमं ।

तेनासौ भाग्यमायुष्यं लभते चानथां अयं ॥

राजतेषु तु भाण्डेषु कुर्वन् पाकम् पितृकं ।

पितृणां कुरुते तस्मिं यावदाभूतसंप्रभं ॥

पचमानस्तु भाण्डेषु भक्त्या तास्रमयेषु तु ।

समुद्हरति वै घोरात् पितृन् दुःखमहार्णवात् ॥

तैजसानामभावे तु पिठरे मृण्मये तु यः ।

नवे शुषौ प्रकुर्वीत पाकं पित्र्यमादरात् ।

तस्य तुष्यन्ति पितरः प्रीता यश्चान्तिं वाञ्छितं ॥

मागरखण्डे ।

शुचीनि पितृपाकार्यं पितराणि प्रकल्पयेत् ।
 सौवर्णान्यथ गौण्याणि ताम्रकांस्योद्भवानि च ॥
 मार्त्तिकान्यपि भयानि नूतनानि दृढानि च ।
 न कदाचित् पचेदन्नमयःस्थालीषु पैठकं ॥
 अयसो दर्शनादेव पितरो विद्रवन्ति हि ।
 अयश्चिद्यममङ्गल्यं लोहमाहुर्मनौषिणः ॥
 दैवेषु चैव पित्र्येषु गर्हितं सर्वकर्म्मसु ।
 कासायसं विशेषेण निन्दितं पितृकर्म्मणि ॥
 फलानाञ्चैव ब्राह्मणां हृदयार्थानि यानि तु ।
 महानसेऽपि ब्रह्मणां तेषामेव हि सखिभिः ॥
 इत्यते नेतरस्याच ब्रह्ममाचस्य दर्शनं ।
 आहूतदेशे तु विदुषां पितॄणां प्रीतिमिच्छतः ॥
 महानसोपयुक्तानां अपि कार्यं निदर्शनं ।
 अयःशङ्खमयं पीठं प्रदेयं गोपवेक्षणं ॥

आहत्यपुराणे ।

पचेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुचिषु स्वयं ।
 स्वर्णादिधातुजातेषु मृण्मयेष्वपि वा बुधः ॥
 अश्लिष्टेषु विलेपेषु तथापुष्पतेषु च ।
 नायसेषु न भिक्षुषु दूषितेष्वपि कर्त्तव्यं हि ॥
 पूज्यं ह्यतोपयोगेषु मृण्मयेषु तु न कश्चित् ।
 पक्वाण्यप्यप्यर्चयन् ब्रह्मणे दातव्यं हि ॥

दद्यादीन्यपि कार्याणि यज्ञियैरेव दारुभिः ।

इति पात्रनिरूपणं ।

अथ गन्धाः ।

गरुडपुराणे ।

यस्तु गन्धान् पितृणां वै दद्यादामोदितो नृप ।

गन्धर्वाप्सरसां लोकान् स प्राप्य दिवि मोदते ॥

गन्धा यथोपचारेषु पितृणामतिवशभाः ।

न तथा विद्यते ह्यन्यदतो देयाः प्रयत्नतः ॥

विशेषामपि देवानामत्यन्तं प्रीतिहेतवः ।

गन्धास्तस्मात् प्रयत्नेन गन्धैस्तानपि पूजयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

यः आद्वेषु प्रदद्यादै गन्धान्तिमनोहरान् ।

स्वर्गे वराङ्गरागास्तमालिङ्गन्ति सुराङ्गनाः ॥

योऽनुलिम्पति गात्राणि आर्द्रं कुर्वन् द्विजम्पता ।

देवाश्च पितरश्चैव तस्य तुष्यन्ति सर्वदा ॥

भगवतीपुराणे ।

यश्चन्दनेन गुण्डेन सुस्रष्टेन सुगन्धिना ।

अनुलिम्पति वै विप्रान् स कदाचिन्न तप्यते ॥

तेनैवागुरुमिश्रेण परं मौभाग्यमद्भुते ।

अगुरोस्तु विलेपेन^(१) भुङ्क्ते भोगानमानुषान् ॥

यः श्रीखण्डं सकर्पूरं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

यशः प्राप्नोति विपुलं स पृथिव्यां महामतिः ॥

यः कुङ्कुममोपेतं ददाति मलयोद्भवं ।

केवलं कुङ्कुमं वापि रूपवान् स प्रजायते ॥

दद्यान्मलयजं दिव्यं यस्तु कस्तुरिकान्वितं ।

कस्तुरीं केवलां वापि स प्राप्नोति महाश्रियं ।

योयत्तर्कदमं दत्ते आद्वेषु अद्वयान्वितः ।

स भूपतित्वमासाद्य महेन्द्र इव मोदते ॥

यस्तु आद्वे ददेद्गन्धानानाकुसुमवासान् ।

स सर्वकाममम्यन्नः स्वर्गे वैमानिको भवेत् ॥

यत्तर्कदमलक्षणं “कर्पूरागुरुकक्कोलदर्पकुङ्कुमचन्दनैः । यत्तर्कदम
इत्युक्तो गन्धः स्वर्गेऽपि दुर्लभः” इति विष्णुधर्मान्तरोक्तमनुमन्त्रेयं ।
विष्णुः ।

चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरागुरु-पद्मकान्यनुलेपनाय ।

मार्कण्डेयः ।

चन्दनागुरु-कर्पूर-कुङ्कुमानि प्रदापयेत् ।

अश्वमेधमवाप्नोति पितृणामनुलेपनात् ॥

मरीचिः ।

कर्पूर-कुङ्कुमोपेतं सुगन्धिमितचन्दनं ।

दैविके त्वय वा पित्र्ये गन्धदानं प्रशस्यते ॥

ब्रह्मपराणे ।

श्वेतचन्दन-कर्पूर-कुङ्कुमानि शुभानि च ।

विलेपनार्थं दद्यात् यच्चान्यत् पितृश्रेष्ठम् ॥

कुष्ठं मांभी बालकश्च लक्ष्मणी जातिपत्रकं ।

नालिकोशीरमुस्तश्च ग्रन्थिपर्णश्च दम्बरं ।

सुगं चेत्येवमादीनि गन्धयोग्यानि पैटके ॥

अथ वर्ज्या गन्धाः ।

विष्णुपुराणे ।

आद्धे न देया पालङ्ग्या तथा निष्पावकोद्भवाः ।

‘पालङ्ग्या’ मुकुन्दाख्यं गन्धद्रव्यं । बालकश्चाथ पालङ्ग्या मुकुन्दः

कुन्दकुन्दरू इति त्रिकाण्डोष्मरणात् ।

वृषिहपुराणे ।

आद्धेषु विनियोज्यया न गन्धा जीर्णदारजाः ।

शुक्लीभावं समासाद्य न च पर्युषिताः क्वचित् ।

न विगन्धाश्च दातव्या भुक्तशेषा विज्ञेयतः ॥

भारदीयपुराणे ।

जीर्णं विहृतगन्धश्च गन्धं आद्धे न योजयेत् ।

पितृकर्मणि तज्ज्ञेन प्रदेयं न च वर्वरं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पूतीकं मृगनाभिश्च रोचनां रक्तचन्दनं ।

कालीयकं जोङ्गकश्च तुरुष्कश्चापि वर्जयेत् ॥

‘पूतीकं’ सुगन्धिद्रव्यविशेषः, पूतिकं करञ्जकाष्ठं वा प्रकीर्यः पूति-
करञ्जः पूतिकः कलिकारक इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । ‘मृगनाभिः’
कस्तूरी, तस्याश्च विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः । ‘रोचना’ गोरोचना ।
‘रक्तचन्दनं’ प्रसिद्धं । ‘कालीयक-जोङ्गकं’ गन्धद्रव्यविशेषौ । कालीयकश्च

कालानुसार्यस्याथ समानार्थकं, “वंशकागुरुगार्हलोहं कृमिजोङ्गक-
मिति सुगन्धद्रव्यप्रकरणे अमरसिंहेनाभिधानात् । ‘तुल्यः’ मित्रकः ।

इति गन्धनिरूपणं ।

अथ पुष्पाणि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितृभ्योऽयः सुमनसः सुगन्धस्तत्परायणः ।

सदा दद्याद्दिजातिभ्यः सोऽपि याति दिवाकरं ॥ ७

वायुपुराणे ।

पितृभ्योऽयम् मातृनि सुगन्धैर्नि च दापयेत् ।

सदा दद्यात् श्रिया युक्तः सोऽपि याति दिवाकरं ॥

भविष्यत्पुराणे ।

यस्तु आह्वे दिजाय्याणां पुष्पाणि प्रतिपादयेत् ।

सुगन्धैर्नि मनोज्ञानि तद्यथास्तुष्टमव्ययं ॥

सुगन्धिपुष्पगन्धेन प्रीतिं यान्ति पितामहाः ।

प्रीयमाणस्य यच्छन्ति दातुः कामान् यथेष्टितान् ॥

अतः पुष्पैश्च पत्रैश्च मञ्चरीभिरथापि वा ।

सुकुमारैः किञ्चलैर्यवतृवाङ्कुरैरपि ।

संपूजनीयाः पितरः श्रेयःकामेन सर्वदा ॥

स्कन्दपुराणे ।

गन्धमान्यप्रिया नित्यं पितरः आहूदेवताः ।

अतोऽगन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयेत्तान् सुगन्धिभिः ॥

श्रेष्ठानि सर्वभोगेषु पुष्पाणीह परत्र च ।

अतोभक्त्या प्रदेयानि पितृणां कुसुमानि वै ॥
 विपरीतफलं लोके यदसक्त्य दीयते ।
 अतः सक्त्य संपूज्य दानमिच्छन्ति स्वरयः ॥
 न प्रसूनैर्विना पूजा कृता पुण्यतमा भवेत् ।
 अतः आङ्गपरोविद्वान् आङ्गेन प्रीणयेत् पितृन् ॥
 संपूजयित प्रथमं पुष्पैः सर्वोत्तमैः सदा ।
 अपर्युषितरूपैश्च तयामुपहृतैरपि ।
 कृमिकीटाद्यविद्धैश्च शुचिभिः प्रोक्षितैरपि ॥

पद्मपुराणे ।

यव-नीवार-सुङ्गाश्च शुक्लाः सुमनसस्तथा ।
 वक्त्रभानि प्रशस्तानि पितृणामिदं सर्वदा ॥

नन्दिपुराणे ।

पुष्पजातिर्यदा सृष्टा तदा प्राक् शतपत्रिका ।
 सृष्टा तेन च मुख्या सा आङ्गकर्म्मणि सर्वदा ॥

वायु-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।
 गन्धवर्णोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥
 अत्र पद्मोत्पलानि शुक्लेतराण्यपि देयानि ।

अत्र विष्णुः ।

जलजानि रक्तान्यपि दद्यात् ।

प्रभासखण्ड-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

जात्यस्य सर्वा दातव्या मल्लिका श्वेतयूथिका ।

अलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकं ॥

‘जात्यः’ मालत्यः । ‘मल्लिका’ मुद्राराख्यानि पुष्पाणि । ‘श्वेत-
यूथिका’ हेमकुसुमानि ।

धान्यफलशकान्यभिधाय

ब्रह्मपुराणे ।

शाकमारण्यकश्चैव दद्यात् पुष्पाण्यमूनि च ।

जाती-चम्पक-रोध्राश्च मल्लिका-बाण-बर्बरीः ॥

शूताशोकाटरूषश्च तुलसीं तिलकं तथा ।

पारस्तीं शतपत्रं च गन्धनेपालिकामपि ॥

कुञ्जकं तगरश्चैव मृगमारश्च केतकीं ।

यूथिकामतिमुक्ताश्च आद्रुयोग्यानि मे दिजाः ॥

कमलं कुमुदं पद्मं पुण्डरीकश्च यवतः ।

इन्दौवरं कोकनदं कल्हारश्च नियाजयेत् ॥

‘चम्पकः’ चाम्पयः । ‘रोध्रः’ गालवः । ‘बाणः’ आर्त्तगलः । ‘बर्बरी’
कर्बरी । ‘शूतः’ आसः । ‘अशोकः’ वञ्जुलः । ‘आटरूषः’ मिहास्यः ।
‘तुलसी’ सुरमा । अस्याश्च आद्रु वर्जनीयत्वमुक्तं स्मृत्यर्थमारकारेण ।
तन्नु बह्वस्वतीतिहामपुराणेष्वदृष्टत्वाश्रमूलमिति जानीमः । ‘तिलकः’
तुरकः । ‘पारस्ती’ शफालिकामदृशपुष्पं । ‘शतपत्रं’ प्रसिद्धं । ‘नेपा-
लिका’ नवमालिका । ‘कुञ्जकं’ कुञ्जकं । ‘तगरं’ गन्धतगरं ।
‘मृगमारं’ श्रावणिकापुष्पं । ‘अतिमुक्तं’ माधवीलतापुष्पं । कम-
लादयः पङ्कजभेदाः प्रसिद्धाः ।

अथ वर्ज्यानि पुष्पाणि ।

तत्र वायु-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

जपादि सुमना भण्डौ रूपिका च कुरण्टकः ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि आद्वकर्मणि नित्यशः ॥

यानि गन्धादपेतानि उद्यगन्धानि यानि च ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि आद्वकर्मणि नित्यशः ॥

यानि गन्धादपेतानि उद्यगन्धानि यानि च ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि भूमिमन्विच्छता सदा ॥

‘जपा’ रुद्रपुष्पम् । आदिशब्दः प्रकारवचनः, तेन जपाकुसुम-
सङ्ग्रहार्थं कर्तव्यं इति कुसुमानां वर्ज्यत्वं । ‘सुमना’ जातिः । सुमना
मालतीजातिरिति स्मरणात् । ‘भण्डौ’ मञ्जिष्ठा । ‘रूपिका’ शर्करा ।
‘कुरण्टकः’ पौतपुष्पमश्वत्थम् । जातीकुसुमनिषेधोऽत्र न नित्यः नित्य-
निषेधे “जात्यस्य सर्वा दातव्याः” इति पूर्वोक्तवचनस्य निर्विषयत्वमापद्यते ।
मागरखण्डे ।

जातीपुष्पसमायुक्तं तच्छ्राद्धं धार्यतां ब्रजेत् ॥

आह अङ्गिराः ।

न जातीकुसुमानि दद्यान् कदलीपत्रमिति ।

कदलीपत्रमत्र भोजनपाचतया प्राप्तं निषिध्यते ॥

कतुराह ।

असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे ।

तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरोगताः ॥

‘पूर्वपरिग्रहे’ पूर्वजन्मनि देहपरिग्रहावसरे, यद्यपि जीणि च वै यज्ञ-
स्योदराणि अत्र ह्येवावयन्ति अतएवोदयतीति वर्ज्यमानापदेशतयार्थ-

वादसरूपे वाक्ये अर्थवादनिर्वाहार्थं गायत्र्यादिस्वावापोद्वापविधि-
कल्पनवदच निन्दार्थवादरूपे वाक्ये निषेधविधिः कल्प्यते तथापि
पात्रिक एवायमपि प्रतिषेध इति न मार्कण्डेयवचनं निर्विषयं किन्त्व-
निषिद्धपुष्पान्तरास्त्राभविषयं । प्रतिषेधद्वयं तु तस्माभविषयमिति
मन्तव्यम् ।

आह शङ्खः ।

उद्यगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनौयानि रक्तवर्णानि यानि च ।

वनोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ॥

‘उद्यगन्धानि’ अद्भ्यगन्धानि । ‘चैत्यवृक्षः’ श्मशानवृक्षः ।

सौरपुराणे ।

अज्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिशुमारं तथैव च ।

नौरमान्यपि सर्वाणि भक्ष-भोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आह्निकर्मणि ॥

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

उद्यगन्धानि कष्टकिञ्जातानि रक्तानि च पुष्पाणि ।

तथा ।

मितानि सुगन्धानि कष्टकिञ्जातानि अपि ।

पद्म-मत्स्यपुराणयोः ।

पद्म-बिल्वार्क-धुस्तुर-पारिभद्राट्कषकाः ।

न देयाः पितृकार्येषु पयस्याजाविकं तथा ॥

पद्मपत्रं स्वल्पं प्रतिषिध्यते । जलजस्य विहितत्वात् । ‘बिल्वः’

श्रीफलः । 'धुस्तरः' उन्नतः । 'पारिभद्रः' रक्तस्तवकयुक्तो मन्दारः ।
'आढरूपः' सिंहास्यः ।

इति पुष्पनिरूपणं ।

अथ धूपाः ।

वायुपुराणे ।

धूपं गन्धगुणोपेतं ददत्पितृपरायणः ।
लभते स्त्रीष्वपत्यानि इह चासुखं जन्मनि ॥
गुग्गुलादींस्तथा धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
संयुज्य मधुमर्षिभ्यां सोऽग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

अग्निपुराणे ।

गन्धपुष्पैरलंकृत्य ब्राह्मणान् आद्रुकर्षणि ।
तदामोदेन सन्तुष्टाः पितरो भुञ्जते हविः ॥

आदित्यपुराणे ।

धूपैर्मनोरमैर्दिव्यैस्ततः सम्प्रीणयेत् पितृन् ।
प्रौतास्ते ह्यखिलैः कामैर्दातारं प्रीणयन्नुत ॥
गन्धमाघ्राय धूपस्य मनःप्रज्ञादनं परं ।
पितृणामत्रया प्रीतिर्जायते नात्र संशयः ॥
नास्ति धूपममं किञ्चित् पितृणां प्रीतिकारकं ।
अतः आद्धे प्रदातव्यो धूपः पुण्यमभीष्टभिः ॥

कूर्मपुराणे ।

आमोदिना तु धूपेन ततः मधूपयेद्विजान् ।
प्रयान्ति तृप्तिमच्छयां तेन सर्वे पितामहाः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

चन्दनागुदणी चोभे तमालोशीरपत्रकं ।

धूपञ्च गुग्गुलुश्रेष्ठं तुल्यं धूपमेव च ॥

धूपाद्या च घृतमधुसंयुक्ता देयाः । “मधु-घृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्या-
दिति विष्णुस्मरणात् ।

ब्रह्मोऽप्याह ।

धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधूत्कटं ।

चन्दनञ्च तथा दद्यात् कर्पूरं कुङ्कुमं शुभं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

गुग्गुलादींस्तथा धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

संयुक्तामधुसर्पिर्भ्यां सोऽग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

चन्दनागुदणी चोभे तथैवोशीरपत्रकं ।

तुल्यं गुग्गुलुञ्चैव घृतान्कं युगपद्देत् ॥

तथा ।

गुग्गुलुं चन्दनञ्चैव श्रीवासमगृह तथा ।

धूपानि पितृयोग्यानि चैव गुग्गुलुञ्चैव च ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

धूपोऽगुग्गुलुजोदेयस्तथा चन्दनसारजः ।

अगदश्च स कर्पूरस्तुल्यश्च तथैव च ॥

धूपभेदास्तु भविष्यतपुराणोक्ता याज्ञाः ।

तद्यथा ।

अगुरु चन्दनं सुखा सिद्धकं वृषणं तथा ।
 समभागकृ कर्तव्यं धूपोऽयममृताङ्गयः ॥
 श्रीखण्डं यन्त्रिसहितमगुरुं सिद्धकं तथा ।
 सुखामिन्दुश्च भूतेषु शर्कराश्च दहेदिह ॥
 हृत्पेषोऽनन्तधूपश्च कथितो देवसन्मम ।
 कृष्णगुरुं सिद्धकश्च बालकं वृषणं तथा ॥
 चन्दनं तगरं सुखा प्रबोधः शर्कराश्रितः ।
 कर्पूरं चन्दनं कुष्ठमुष्णीरं सिद्धकं तथा ॥
 यन्त्रिकं वृषणं भीमं कुङ्कुमं यच्चनं तथा ।
 हरीतकी तथोष्णीरं यक्षधूप उदाहृतः ॥
 वृषणं सिद्धकं विप्र श्रीखण्डमगुरुं तथा ।
 कर्पूरश्च तथा सुखा शर्करां सत्वचं द्विज ॥
 हृत्पेष विषयो धूपः स्वयं देवेन निर्मितः ।
 कर्पूरं चन्दनं मांसौ त्वक्पञ्चैला खवङ्गकं ॥
 अगुरु सिद्धकं धूपं प्राजापत्यं प्रचलते ।
 श्रीखण्डममरं कुष्ठं कर्पूरं सिद्धकं तथा ॥
 यच्चनं शर्करा कृष्णं महाङ्गं सिद्धकं तथा ।
 महाङ्गोऽयं स्वतो धूपः प्रियो देवस्य सर्वदा ॥

देवीपुराणे ।

बाह्याराक्षसमायुक्तः तथा कुन्दसंयुतः ।
 श्रीवेष्टगुगुलकतो धूपः पञ्चरसोमतः ॥

काशोत्तरे ।

कर्पूरदार्वगुहभी रत्नचन्दनसंयुतैः ।

धूपः समुद्रको नामं संव्यदेवतवक्ष्यः ॥

एते चाष्टतादयो धूपाः प्राण्यङ्गद्वयपरिहारेणोपकल्प्य आहुते
नियोज्याः । “श्रीवर्गे सर्वं न धूपार्थं तैले घृते च दद्यात्” इति
विष्णुस्मरणात् ।

देवलोऽप्याह ।

ये हि प्राण्यङ्गजा धूपा हस्तवाताहताश्च ये ।

न ते आहुते नियोक्तव्या ये च के चोपगन्धयः ।

घृतं न केवलं दद्यात् दुष्टं वा दण्डगुग्गुलं ॥

इति धूपनिरूपणं ।

अथ दीपाः ।

वायुपुराणे ।

दीपं पितृभ्यः प्रयतः सदा यस्तु प्रयच्छति ।

गतिमप्रतिमश्नुस्तस्मात् स लभते श्रुभं ॥

तेजसा यज्ञमा चैव आयुषा च बलेन च ।

भुवि प्रकाशो भवति भ्राजते च चिद्विष्टपे ।

अप्सरोभिः परिहृते विमानाद्ये स मोदते ॥

मत्स्यपुराणे ।

आहुद्दीपप्रदानेन तेजस्वी जायते नरः ।

रूपवान् धनवान् भोगी सुखमैश्वर्यमश्नुते ॥

तस्माद्दीपः सदा देवो यजमानेन वै पितृन् ।

दीपहीनं ददच्छाहुमन्त्रे तमसि मज्जति ॥

प्रतिभोक्तृदिजं दीपाः स्थापनीयाः प्रयत्नतः ।

पितृथाणेषु मार्गेषु स ह्यालोकः प्रकाशते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अह्वया आददेशेषु दीपद्वयलुप्तमं ।

समते नाच सन्देहः कान्तिर्मास्य प्रजायते ॥

दीपः प्रकाशः परमः प्रकाशो ज्ञानमुत्तमं ।

अतः आह्वे इददीपं ज्ञानवानभिजायते ॥

य इच्छेद्विमलं ज्ञानं तमोनिर्मूलनं परं ।

स भक्त्या पितृदेवेभ्यो दीपमेव प्रयच्छतु ॥

यः स्वेन तेजसा विश्वं प्रदाता येन कृत्स्नः ।

वाञ्छति व्याप्यमानं वै आह्वे दीपप्रदोऽस्तु सः ॥

यथा निवृन्ति ध्वान्तानि दीपः प्रज्वलितोऽभितः ।

तथैव सर्वपापानि आह्वे दप्तो निवृन्ति सः ॥

स्कन्दपुराणे ।

स्वाध्याः प्रतिदिजं दीपाः श्वेतसूत्रजवर्त्तयः ।

गन्धेन माद्विवेषापि घृतेन शृतभाजनाः ॥

अथवा तिलकैस्त्रेण पूरिता विमलार्चिषः ।

पितृनुदिष्य दातव्याः प्रत्येकं ते यथाविधि ॥

तेनालोक्येन पितरो दीव्यन्ते दिवि सर्वतः ।

दातुरिष्टान् प्रयच्छन्ति कामान् कामावसाधिनः ॥

पद्मपुराणे ।

शुतप्रज्वलितं दीपं पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

स विराजेषु लोकेषु चरन् न प्रतिह्न्यते ॥
 गवां घृतेन तत्रापि यो दीपयति दीपकं ।
 गवामेव स लोकेषु लोकेर्षीः सह मोदते ॥
 घृताभावे तु यो दीपं तिलतैलप्रवर्जितं ।
 प्रयच्छति पितृणां वै सालोक्यं तस्य भानुना ॥
 अलाभे तिलतैलस्य स्त्रैः प्राण्यङ्गवर्जितैः ।
 यः आहुते दीपदः सोऽपि तमस्तरति दुस्तरं ॥

कालिकापुराणे ।

श्वेतवर्जितान् दीपान् गन्धमर्षिःप्रपूरितान् ।
 दीपिकां धातुसम्भूतां सारदारुमयीमपि ॥
 अलाभे मृन्मयीं वापि मनोशामभिमंस्थितां ।
 यो ददाति पितृभ्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 तेजसा यज्ञसा कान्त्या प्रज्ञया परया श्रिया ।
 भ्राजमानः स हि स्वर्गे विमानवरमास्थितः ॥
 रमते भुवने दिव्ये रत्नालोकसमाकुले ।
 अभ्यर्च्य यः पितृणां वै कुर्यादाराधिकं नरः ॥
 स हि नीराज्यते नाके दिव्यैरप्सरसाङ्गणैः ।
 धात्वादिनिर्मितां रम्यां दीपिकां आहुकर्मणि ॥
 पितृनुहिष्य यो दद्यात् स भवेद्भ्राजन् श्रियः ।
 यो धूपदहनं पात्रं पात्रमाराचिकस्य च ।
 दद्यात् पितृभ्यः प्रयतस्तस्य स्वर्गेऽक्षया गतिः ॥

विष्णुः ।

दीपार्थं स्नेहद्रव्येषूपकल्पनीयम् ।

मरीचिः ।

घृतादा तिलतैलादा नान्यद्रव्याणु दीपकमिति ।

‘अन्यद्रव्यं’ वसामेदोऽप्यं विवक्षितं । न पुनरतर्कौकुसुमादि-
वीजसम्भवं स्नेहद्रव्यं ।

यत आह ऋद्धः ।

भूतेन दीपो दातव्यस्त्वयवायोषधीरमैः ।

वसामेदोऽङ्गं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

‘वसा’ पाकात्समुद्भूतो मांसस्नेहः । मेदस्तु हृदयकमलाष्कादको
मांसविशेषः । पाकात्समुद्भूतस्तदीयस्नेहो मेदश्चन्द्रेण सञ्च्यते । मेदः-
श्चन्द्रोऽकारान्कोष्यसि । मेदिनीत्यादिषु दर्शनात् ।

अथाष्कादनं ।

पद्मपुराणे ।

मपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्दद्यादाष्कादनं ततः ।

५. धीतं सदृशं नूनं त्रिम्बिक्कद्रुममलीमसं ॥

तस्याभावे तु देयं स्यात् सर्वर्णः क्षालितन्तु यत् ।

प्रदेयं पिष्टकार्येषु कारुधीतं न जातुषित् ॥

भगवतीपुराणे ।

अधरीयोत्तरीयार्थमुद्दिष्टैर्कैकमादरात् ।

वासोयुगं प्रदातव्यं पिष्टकृत्ये विपश्चिता ।

निष्कृत्यो वा यथाशक्ति वस्त्रास्त्राभे प्रदीयते ॥

स्कन्दपुराणे ।

महाधनानि वासांसि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
 धनधान्यसमृद्धोऽसौ सुवेषश्च प्रजायते ॥
 रूपवान् सुभगः श्रीमान् वनितानाञ्च वक्त्रभः ।
 आयुरारोग्यसम्पन्नः कीर्त्तिं विन्दति वामसां ॥
 चन्द्रिकाजालशुभाणि यः शौमाणि प्रयच्छति ।
 स चान्द्रमसमासाद्य लोकं दीव्यति देववत् ॥
 दत्त्वा शौमाणि रत्नानि सूर्य्यलोकं समश्नुते ।
 पीतानि तानि दत्त्वा वै याति लोकं मधुरिषः ।
 चित्राणि दत्त्वा माहेन्द्रे लोके निवस्य महीक्षते ॥
 पट्टसूत्रमये दत्त्वा वामशी पितृतत्परः ।
 रूपसौभाग्यसम्पन्नो राजराजो भवेद्विह ॥
 कौमुद्यान्यपि वासांसि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
 स नाकपृष्ठे रमते दिव्यैर्भोगैः समावृतं ॥
 कार्पाससूत्रजं वामः सुसूक्ष्मञ्चाति शोभनं ।
 यो ददाति पितृणां वै सोऽनन्तं सुखमाप्नुयात् ॥
 मञ्जिष्ठाद्यैः शुभैरागैरञ्जितं वा मनोरमं ।
 प्रदाय पितृदेवेभ्यः परमासृद्धिमुच्छति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वज्रमुखानि वासांसि शौमादीनि महामतिः ।
 आह्वे विश्राणयेद्दयस्तु तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥
 यः कक्ष्युक्तं तथोष्णीषं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 दन्तोद्भवानि दुःखानि स कदाचिन्न पश्यति ॥

ददाति यः प्रसस्त्रात्मा पटान् कम्बुकबन्धनान् ।
 विमुक्तः पापबन्धेभ्यः सोऽय्यां विन्दति सम्पदं ॥
 स्त्रीणां आङ्घ्रेषु मिन्दूरं दद्युश्चण्डातकानि च ।
 निमग्नित्वाभ्यस्त्रीभ्यो ये ते स्युः सौभाग्यसंयुताः ॥

‘चण्डातकानि’ स्त्रीपरिधानोचितान्यंशुकानि ।

वस्त्रस्यापनभाण्डानि सवस्त्राणि प्रयच्छति ।
 यः पितृभ्यः स सम्पद्भिः सर्वाभिरभिपूर्यते ॥
 शीतवातसमुद्भूतां पीडां वारयितुं क्षमान् ।
 यः प्रावारानतिघनान् विशालान् सुदृढान्भवान् ॥
 दद्यात् पितृभ्यस्तस्येह दृढदुःखं न विद्यते ।
 ऊर्णायुलोमरचितान् सुविशालान् महापटान् ॥
 विचित्रान् विविधैरगैर्वातप्रावरणोचितान् ।
 प्रयच्छति पितॄणां यः स सदारोग्यवान् भवेत् ॥

वायुपुराणे ।

कौशेयं क्षौमकार्पासं दक्षुलमहतं तथा ।
 आङ्घ्रे श्वेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोति पुष्कलान् ॥

तथा ।

वायो हि सर्वदेवत्यं सर्वदेवैरभिपुतं ।
 वस्त्राभावे क्रिया न स्याद्यज्ञदानादिका कश्चित् ॥
 तस्माद्वस्त्राणि देयानि आङ्घ्रकाले विशेषतः ।
 ददन्नेतान्यवाप्नोति यज्ञदानतपांसि च ॥

प्रभाषणखण्डे ।

आष्ठादनस्य यो दद्यादहतं आहुकर्मणि ।

आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपस्य लभते तु सः ॥

अहतलवणमाह प्रचेताः ।

ईषद्धौतं नवं चैव सद्यं यन्न धारितं ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनं ॥

‘ईषद्धौतं’ अकारुधौतं ।

अतएव वृद्धमनुः ।

स्वयं धौतेन कर्मणा क्रिया धर्मा विपश्चिता ।

न तु नेजकधौतेन नेपभुक्तेन वा क्वचित् ॥

‘नेजकः’ रजकः । स्वयं गृहणादेव नेजकनिवृत्तौ पुनर्नेजकप्रतिषे-
धोऽन्येनापि सर्वर्तेन धौतस्य क्रियार्हत्वज्ञापनार्थः ।

आहुमधिकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

क्षौमकौशेयपत्राणिस्तथा प्रावरकं बलात् ।

अजिनं रौरवं यत् स्यादौर्णिकं मृगलोमकं ॥

दत्त्वा ह्येतानि विप्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि ।

प्राप्नोति अदृधानस्तु वाजपेयस्य यत्फलं ॥

बह्वीनार्यः सुरूपाश्च पुत्रा भृत्याश्च किङ्कराः ।

वग्ने तिष्ठन्ति भृतानि वपुर्विन्दत्यनामयं ॥

अलक्ष्मीं नाशयत्यागु तमः सुख्योदये यथा ।

भ्राजते च विमानाग्रे नलत्रेस्त्रिव चन्द्रमाः ॥

नित्यआहुषु यो दद्यादस्त्रं पितृपरायणः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति राज्यं स्वर्गं तथैव च ॥

आदित्यपुराणे ।

न हृष्णवर्णं दातव्यं वासः कार्पाससम्भवं ।
पितृभ्यो नापि मलिनं नेपभुक्तं कदाचन ।
न च्छिद्रितं नापदग्रं न धौतं कारुणापि च ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कार्पासं नैव दातव्यं पितृभ्यः हृष्णमंशुकं ।
हृष्णं वापि प्रदातव्यमन्यत्कार्पाससम्भवात् ॥
नामापि न ग्रहीतव्यं नीलौरकस्य वाससः ।
दर्शनात् कीर्त्तनास्त्रीत्या निराशाः पितरो गताः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावे विज्ञानता ।
पितृणां वस्त्रदानस्य फलं तेनाप्नुतेऽखिलं^(१) ॥

ज्ञातातपः ।

युवा सुवामा इति वस्त्रं दद्यात् । अभावे यज्ञोपवीतमिति ।
अथेदं यज्ञोपवीतं शूद्रेण स्वपितृभ्योदेयं न वेति मिथार्थे । तच्च
तावद्देयमित्युच्यते । सामान्येन आह्वे देयत्वाभिधानात् । न च शूद्रस्य
यज्ञोपवीताभावादशक्नोरदानमिति वाच्यं । क्रयसम्पादितस्य दानसम्भ-
वात् । न च क्रीतस्याहवनीयत्वाभाववत् क्रयोत्पादितस्य ब्रह्मसूत्रस्य
क्रेतारं प्रति यज्ञोपवीतत्वाभाव इति वाच्यं । आदधीतेति कर्तृगामि-
क्रियाफलप्रतिपादकात्मनेपदसामर्थ्यावगताधातुपुरुषैकसम्भवादाहव-
नीयत्वोत्पत्त्यनुरोधात् । क्रीतस्याहवनीयत्वाभावोवर्त्यते । ननु यज्ञो-

(१) तेनाप्नुतेऽखिलमिति ग० ।

पवीतविधावात्मनेपदमस्ति । विद्यमानमण्यविवक्षितं भविष्यति
 यज्ञोपवीतदानविधिदर्शनात् । न च शूद्राद्देन दातव्यं यज्ञोपवीत-
 मित्यपवादो दृश्यते । ननु येन पितरः प्रीयन्ते तत्पितृभ्यो देयं ।
 आह्वीयस्य दानस्य पितृप्रीत्यर्थत्वात् । न च यज्ञोपवीतं शूद्रपितृन्
 प्रीणयति । न तावद्भूषणत्वेन हारकेयूरादिवत् वर्जकभूषणप्रत्यय-
 वेद्यत्वाभावेनाभूषणत्वात् । यस्तु परित्ययविशेषप्रसूतवाधनो भूमीतो-
 ऽस्य भूषणभावः सोऽपि चैवर्णिकान् प्रत्येवेति न शूद्रपितृवत्प्रत्ये
 प्रभवति । मैवं । यद्विहितमप्रतिषिद्धं वा आह्वे दीयमानं ब्राह्मणान्
 प्रीणयति तदेतदधिष्ठानतयोद्देशान् पितृन् । न तु यज्ञोपवीतं प्रीण-
 यति तदेव पितृत्वं गतमपीति नियमोऽस्ति । को जानाते जन्मान्तरे
 कां योनिं गतोऽस्माविति । अतएव स्त्रीश्राद्धे स्त्रीभूषणानि न
 दीयन्ते, यज्ञोपवीतानि दीयन्ते । न च परित्राजकश्राद्धे यज्ञोपवीतं
 न दीयते, अस्त्रावुपचादि वा दीयते । न च यतिब्रह्मचारिश्राद्धे
 मधुर्मांसं न दीयते, येन जीवता यत्पायमादिकं वर्जितमासीत्
 तत्तद्वीर्यश्राद्धे न दीयते । न च नौचित्यादनुपपन्नागात्तदपि न देय-
 मेवेति क्तं । श्रिष्टाचारे तथानुपलम्भात् । किञ्च दमाच्छादनस्थाने
 यज्ञोपवीतं विधीयते । आच्छादनं च गृह्णाणामप्युपशान्ताऽस्त्येव ।
 अतः शूद्रश्राद्धे कामं यज्ञोपवीतं देयम् । आच्छादनप्रतिनिधित्व-
 व्यतिरेकेण गन्धादिवत् वक्ष्यमाणप्रकारेण यद्विहितं तदपि न्ययमेव ।
 अपवादाभावात् ।

इत्याच्छादननिष्कृपणम् ।

अथ यज्ञोपवीतं ।

आदित्यपुराणे ।

पितृन् सत्कृत्य वासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकं ।
यज्ञोपवीतदानेन विना आर्द्धं तु निष्फलं ।
तस्माद्यज्ञोपवीतस्य दानमावश्यकं स्मृतं ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दद्याद्यज्ञोपवीतानि पितॄणां प्रीतये सदा ।
अर्द्धवान् धार्मिकस्तेन जायते ब्रह्मवर्चसि ॥

कूर्मपुराणे ।

यो ब्राह्मणेन शुचिना ब्रह्मसूत्रं विनिर्मितं ।
पितॄभ्यो यच्छति प्राज्ञः स भवेद्देवपारगः ॥

वायुपुराणे ।

उपवीतं तु यो दद्याच्छ्राद्धकर्मणि धर्मवित् ।
पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलं ॥

समत्कारखण्डे ।

मितसूक्ष्मेण सूत्रेण रचितं मन्त्रपूर्वकम् ।
उपवीतं ददच्छ्राद्धे मेधावानपि जायते ॥
सामीकरमयं दिव्यं पितॄणामुपवीतकं ।
दत्त्वा सामीकरमयैर्विमानैर्दिवि दीयति ॥
राजतान्युपवीतानि पितॄणां ददतः सदा ।
आयुः प्रजा च तेजश्च यश्चैवाभिवर्द्धते ॥

पूर्वं वस्त्राणामे तत्प्रतिनिधित्वेन यज्ञोपवीतदानमुक्तं । अथ तु
सत्यपि वस्त्रे गन्धपुष्पादिवन्मुस्यतयैव यज्ञोपवीतं देयत्वेन विधीयत

इति गम्यते । पितृन् सत्कृत्य वामोभिरित्यादिषु समुच्चयदर्शनात् ।

तथा च न्युक्तपात्रं कृत्वा वैजवापः ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्यादेवपूर्वकं ।

गन्धपुष्पाणि धूपश्च दीपं वस्त्रोपवीतकम् ॥

इत्युपोपवीतस्य देयत्वेन विधानात् गन्धपुष्पादिवस्तुस्वातन्त्र्येन
उपोपवीतं देयत्वेन विधीयत इति गम्यते ।

इति यज्ञोपवीतनिरूपणम् ।

अथ दण्ड-योगपद्धौ ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

दण्डान् आहुषे यो दद्यात् पितृप्रीत्यै महात्मवान् ।

कदाचित्तं न बाधन्ते व्यापदः सापदोद्भवाः ॥

दण्डांश्च योगपङ्कांश्च योगिभ्यो यः प्रयच्छति ।

कामैश्वर्यमभिर्बर्द्धन्ते पितरो योगविन्तमाः ॥

पालाशान् वैणवान्वापि यस्तु दण्डान् यथोचितं ।

व्रतिभ्योऽथ गृहस्थेभ्यो यतिभ्यः पितृतुष्टये ॥

ददाति योगपङ्कांश्च पङ्कजादिनिर्मितान् ।

स योगिनां कुले भूत्वा योगिराजः प्रजायते ॥

आदित्यपुराणे ।

वैणवान् सुदृढान् दण्डान् वृद्धान् सश्रतपर्वणः ।

पितृप्रीतिरुक्ते दत्त्वा न भयं जातु विन्दति ॥

आयसेन खनिचेण मूलदेवे परिष्कृतान् ।

मृत्कुशानां यथाकालं^(१) खननेषु समान भूय ॥

केवलान्वाद्य दण्डान् वा यः आद्धे प्रतिपादयेत् ।

तस्य अद्धास्य मेधास्य शौचमाक्षिप्यमेव च ।

इह जन्मनि चान्यत्र प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

स्कन्दपुराणे ।

योगपट्टान् मृदून् भव्यान्^(१) यो वै पितृपरायणः ।

विश्राणयति विप्रेभ्यः स योगं विन्दते ध्रुवम् ॥

योगिनामुपयुक्तानि वस्तून्वन्यानि यानि च ।

तानि दत्त्वा पितृन् प्रीणन् सद्यस्तरति दुष्कृतं ॥

पदार्थान् यस्तु दण्डादीन् योगिनामुपयोगिनः ।

ददाति अद्धया युक्तः स सुखीह परच स ॥

आह जातुकर्षः ।

दण्डं दत्त्वा दिजाय्याणां पित्र्ये कर्मणि भक्तिमान् ।

अदण्डनीयो भवति यमस्यापि न संशयः ॥

आह शालङ्कायनः ।

प्रदाय वैष्णवीं यष्टिं नूतनां सुदृढां मृदुं ।

स्रष्टृणामनुत्पणयन्तिं दिजाय आद्धभोजिने ॥

विजयी जायते नित्यं न पश्यति पराजयं ।

सा चेद्भवति कल्लाघौ सर्वन्तरति कल्लाघं ॥

इति दण्डयोगपट्टौ ।

अथ कमण्डल्यादिजलपात्राणि ।

भविष्यत्पुराणे ।

आद्वेषु भक्तिसंयुक्तो जलपूर्णं कमण्डलुं ।
 दद्यादभिनवं रम्यं द्विजेभ्यः पितृदत्तये ॥
 पितरो दादश्चाद्दामि तेन स्युरभितर्पिताः ।
 दाता च सुखलक्ष्मं सर्वतोऽप्यभिविन्दति ॥

अग्निपुराणे ।

सर्वेषु पितृदेवेषु प्रधानं दयमेव हि ।
 अश्वस्रं सलिलस्रैति परं तृप्तिकरे क्षुभे ॥
 अन्नादपि वरं नूनं जलमव न संशयः ।
 न बाधते क्षुधा तादृक् यथा पीडयते दृषा ॥
 विनाप्यन्नं कदाचित् प्राणिनः प्राणितुं क्षमाः ।
 क्षणार्द्धमपि जीवन्ति तृषार्त्ता नैव देहिनः ॥
 मूर्च्छामुपागतास्यैव संमिताः शिशिरैर्जलैः ।
 लभन्ते चेतनां मद्यस्तस्मात् मञ्जीवनं हि तत् ॥
 अतोऽर्थं सलिलं देयं प्रमीतानां विवर्षतः ।
 परां निर्वृतिमायान्ति सलिलाप्यायनेन ते ॥
 परतन्त्राः परे लोके प्राणिनः पीडितास्तृषा ।
 सलिलान्यभिवाष्कन्ति दीयमानानि वंशजैः ॥
 अतोऽर्थं तर्पणं कार्यं पितृणां सलिलैः शुभैः ।
 जलपूर्णानि पात्राणि प्रदेयानि च पर्वसु ॥
 यीशे धर्मघटा देया ब्राह्मणेभ्योऽनुवामरं ।
 तथाक्षयतृतीयायां पूर्णान् कुम्भान् प्रदापयेत् ॥
 अक्षत्यसेचनं कार्यं पितृणां तृप्तयेव हि ।

आह्वे कमण्डलून् दद्यात् पूरितान् हिमवारिणा ॥

एवं नानाप्रकारं यः पिबेत्तु यच्छते जलं ।

सर्वकामैः समं तप्तश्चिरं स्वर्गेऽभिमोदते ॥

नागरखण्डे ।

कमण्डलुं जलापूर्णं दत्त्वा आह्वे समाहितः ।

पूर्णकामैरशेषैश्च सोऽलया लभते गतिं ॥

प्रभासखण्डे ।

कमण्डलुश्च यो दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ।

मधुकीरस्त्रया धेनुर्दातारमनुगच्छति ॥

सकबद्धस्तु यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुं ।

काशनेन विमानेन किङ्किणौजाश्चमालिना ।

रमते चिररात्राय सुदृष्टो मेरुमूर्धनि ॥

वायुपुराणे ।

यः काञ्चनमयं दिव्यं प्रयच्छति कमण्डलुं ।

धेनुं च लभते दिव्यां घटप्रसूतिदोहनां ॥

नरसिंहपुराणे ।

दद्यात् पिबेत्तुमापूर्णं यः कमण्डलुमश्रया ।

घृतकुक्ष्यामध्यगतं मधुकुक्ष्यानुयाति तं ॥

स्वर्णादिधातुघटितं यः प्रदद्यात् कमण्डलुम् ।

पितृभ्यः स चिरं भोगैर्मोदते काञ्चनाचले ॥

यो ददाति पिबेत्तुं हि राजतं वै कमण्डलुम् ।

सम्पन्नः सकलैरङ्गैः स राजा धार्मिको भवेत् ॥

कमण्डलुं ताद्यमयं आह्वेषु प्रददाति यः ।
 स महत्याग्निं युक्तः कुले महति जायते ॥
 काष्ठेन निर्मितं यस्तु नास्ति केरमथापि वा ।
 दद्यात् कमण्डलुं आह्वे स श्रीमानभिजायते ॥
 चर्मणा निर्मितं वारिपात्रं नानाविधं यः ।
 प्रतिपादयति आह्वे स सुखी जायते चिरं ॥
 यो मृत्तिकाविरचितान् आह्वेषु करकाग्रवान् ।
 प्रयच्छति महामेधाः स दुःखं नैव विन्दति ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्तङ्गागस्तथा वापीरपि कृपान् प्रपास्तथा ।
 उत्सृजेत् पितृदण्ड्यं ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 मणिकानक्षसा पूर्णान् प्रदद्यादा गन्तविका ।
 प्रदद्यात्करकाणां यदि वा करपत्रिकाः ।
 आह्वकाले यद्यावन्ति सोऽस्य विन्दते सुखं ॥

वायुपुराणे ।

दत्त्वा पवित्रं योगिभ्यो जन्तुवारणमश्वसः ।
 आह्वे निष्कसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 इति कमण्डल्यादिजलपात्राणि ।
 अथ हवम् ।

वायुपुराणे ।

अथ हवम् यो दद्यात् पुष्यमासादिभ्योभितं ।
 प्रासादो द्युत्तमो भूत्वा गच्छन्मनुगच्छति ॥

दृष्टदिष्णपुराणे ।

कृत्रं विचित्रं यो दद्यात् पितृणां श्रेयमाप्सितः ।

स विन्दति न मन्देहः सन्तापं कुत्रचिन्न हि ॥

पद्मपुराणे ।

यो वै प्रयच्छति कृत्रममुकस्येदमस्त्विति ।

तेन सन्तारितस्तापात् स भवेदायुगच्छयात् ॥

भगवतोपुराणे ।

वर्षातपत्राण्योग्यमातपत्रं प्रयच्छता ।

समुद्धृताः स्युः पितरो दुस्तरात् दुःखवारिधिः ॥

नारदीयपुराणे ।

दद्यात् पितृणां यः कृत्रं वृश्चातपनिवारणं ।

महाभूतसमुद्धृतां नैव पीडां स पश्यति ॥

महावैवर्त्ते ।

कृत्रं नरपतेर्योग्यं नानाशोभाममन्वितं ।

कृत्रवाहाय वृत्तिश्च परिकल्प्य यथाचितं ॥

प्रदद्यादिप्रमुखाय पितृनुद्दिश्य यः स्वकान् ।

स प्रशान्तिं नरः कृत्स्नमेकच्छत्रं महीतलं ॥

कृत्रं शतशलाकं यः मितवस्त्रोपशोभितं ।

पितृणां प्रयतो दद्यात् सोऽपि राजा भवेदिह ॥

मयूरपिच्छैर्बहुभिर्निर्मितं वचिराकृति ।

कृत्रं ददाति यस्तस्य निहारो नन्दने वने ॥

यः प्रदद्यात्पुच्छं रम्यमातपवारणं ।

आद्रुकाले स मनुजो न कश्चित्परित्यजेत् ।
 यो दृष्टिवारणं कृत्वं वर्षाकाले प्रयच्छति ॥
 स्वपितृणां हितार्थाय स दुःखैर्नाभिभूयते ।
 इति कृत्रनिरूपणम् ।
 अथोपानत्पादकं ।

वायुपुराणे ।

आद्रिषूपानहो दद्याद्वाङ्मणेभ्यो विशेषतः ।
 दिव्यं स लभते चतुर्वाजियुक्तान् रथांस्तथा ॥

मङ्गलपुराणे ।

उपानदयुगलं यस्मै आद्रुकर्मणि धर्मवित् ।
 एकैकस्मै द्विजाय्याय पित्र्यं संप्रयच्छति ॥
 पितृणां तत्परे लोके विमानमुपनिष्ठते ।
 दातापि स्वर्गमाप्नोति सुयुक्तैर्वैद्वारयैः ॥

देवोपुराणे ।

उपानहो प्रयच्छन्ति ये पितृभ्यः समाहिताः ।
 अथदानं कृतं तैस्तु नात्र कार्या विचारणा ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रतप्तबालुकाः केचित् केचिदङ्गारमङ्गलाः ।
 लोहकण्टकमङ्गलाः केचिद्व्यालममाकुलाः ॥
 यमलोकस्य पन्थानः प्रसीतानां सुदुस्तराः ।
 उपानद्दानमैकं तेषु तारयितुं क्षमं ॥
 उपानहो स्वयं दत्त्वा द्विजेभ्यो वै यथाविधि ।

येभ्योवा धन्वजैर्दत्ते पन्थानं ते तरन्ति तं ॥
 एतस्मात् कारणाश्रित्यं आद्वे दानमुपानशं ।
 पुराणज्ञाः प्रशंसन्ति दानमन्यसमं न तत् ॥

सौरपुराणे ।

निर्धाय सुदृढे दद्याददुर्गन्धेन चर्मणा ।
 न न्यूनं नातिरिक्ते च पादयोः सुखदे मृदू ॥
 उपानहौ ब्राह्मणेभ्यः पितृणां मुखहेतवे ।
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीता यच्छन्ति वाञ्छितं ॥

वायुपुराणे ।

अजं पूर्णं तु धो दद्यात् पादुके आङ्गकर्मणि ।
 शोभनं लभते दानं पादयोः सुखमेव च ॥

नन्दिपुराणे ।

यः पादुके प्रदद्यात् पितृदृष्ट्यर्चमादरात् ।
 तस्य पुण्येषु लोकेषु भवेदप्रतिधा गतिः ॥

समत्कारखण्डे ।

धात्वादिनिर्मितं दद्यात् पित्रेभ्यः पादुकायुगं ।
 यस्तस्य देवलोकेषु गतिर्वैमानिकी भवेत् ॥
 गजदन्तकृते यस्तु पादुके संप्रयच्छति ।
 स वै चित्राणि दानानि लभते प्रेत्य चेह चेति ॥
 यः पादुके प्रयच्छेत्तु सारदारुमये शुभे ।
 पितृभ्यः सोऽपि मेधावी सुखमव्यक्तमश्नुते ॥

इत्युपानत्पादुकानिरूपणम् ।

अयामनानि ।

ब्रह्मपुराणे ।

आसनानि च रम्याणि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

स आस्ते सुखं कालं त्रिदशैरभिपूजितः ॥

देवीपुराणे ।

पीठान्यतिमनोज्ञानि पितृणां प्रददाति यः ।

तस्य पीठेश्वरी नित्यं वरान् यच्छति वाञ्छितान् ॥

आदित्यपुराणे ।

सुवस्त्राणि विशालानि प्रददात्यासनानि यः ।

आद्वेषु तस्य भवने मदास्ते पद्ममन्त्रा ॥

गारुडपुराणे ।

प्रयच्छत्यासनं यस्तु पितृभ्यः सुमहामतिः ।

स्वैरं वैरविनिर्मुक्तश्चिरमास्ते त्रिविष्टपे ॥

चमत्कारखण्डे ।

सामीकरमयं आद्वेष्यासनं यस्तु दापयेत् ।

तस्यासनं मेरुप्रष्ठे समीपे परमेष्ठिनः ॥

यः पितृणां सुघटितं दद्याद्राजतमासनं ।

स स्वर्गे सुखमाप्नोति क्राडते कालमन्ययं ॥

येन ताम्रमयं दत्तमासनं पितृकर्माणि ।

स वै दिव्यामनाच्छो न हि प्रप्यवते पितॄन् ॥

प्रदद्यादासनं चतुर्निर्भितं नारदादिभिः ।

तस्य नत्कृतस्योचैः कल्पते भव्यमासनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यस्तु भद्रासनं चारु पितृणां प्रतिपादयेत् ।
 स वै सिंहासनामीनश्च व्रते न चिरादपि ॥
 यस्त्वासनं वत्तमयं हंसपिच्छैः सुसम्भृतं ।
 प्रयच्छति महीपालात्ममामीनमुपासते ॥
 तूर्लः पूर्णादरं वास्त्रमामनं यो निवेदयेत् ।
 पितृणामादरादेनं प्रत्यामीदन्ति ममदः ॥
 यः पट्टगदिकाः आद्धे गदिकाश्च मनेाह्वराः ।
 ददाति तस्य हि स्वर्गं कल्प्यते दिव्यमामनं ।
 पितृनुद्दिश्य योगिभ्यो दत्त्वा कुशमयोर्वशीः ।
 सर्वसङ्गविनिर्मुक्तो विशुद्धात्मा स जायते ॥
 चैत्रासनानि चित्राणि पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 नीरोगः सुभगः श्रीमान् पुरुषः सम्प्रजायते ॥
 यस्त्वामनोपयोगार्थं प्रदद्यात् कम्बलान् नवान् ।
 अष्टाङ्गयोगमसिद्धिस्तस्य पुंशोऽभिजायते ॥
 यस्तृणैर्मृदुभिः सत्तणं निर्माय शुभमामनं ॥
 दद्याच्छ्राद्धेषु तस्यागुः स्थिराः स्युः सर्वतः श्रियः ।
 इत्यासननिरूपणम् ।

अथ शय्यास्तरणप्रच्छादनपटापधानानि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शय्यामास्तरणोपेतामुत्तरच्छदसंयुतां ।
 उपधानेन संयुक्तां पित्रुद्देशेन यो ददेत् ॥

मेदन्ते पितरस्तस्य सुखिनः शाश्वतीः समाः ।
 दातापि स्वर्गमाभाय विमानं दिव्यमास्थितः ।
 सेव्यते सुरनारीभिर्गीयमानश्च किन्नरैः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

यो मञ्जुकञ्च दद्यादै चारु तूलिकयान्वितं ।
 विशुद्धाच्छादनपटं रमणीयोपधानकम् ॥
 पित्रभ्यः श्रद्धया युक्तः आहुकाल उपस्थिते ।
 स त्रिविष्टपमाभाय दिव्यभागममन्वितं ॥
 सहस्रैः सुरनारीणां रमते परिवारितः ।
 कालक्षयादिहागत्य नारीणां वक्षभोभवेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

शय्यां मतूलिकां दद्यात् पितृकर्मणि यो नरः ।
 रमयन्त्यनुरक्तास्तं स्वर्गे मारुतलोचनाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मञ्जुकं तूलिकायुक्तं निर्मितं दारुभिः शुभैः ।
 भक्त्या विप्राय प्रयतो दिजेभ्यः पितृकर्मणि ।
 अय्यैरक्षरमां तृन्दैश्चान्तं परिचर्यते ॥
 आन्दोलकं मास्तरणं सोपधानं प्रसुन्दरं ।
 धातुजाभिः सुगम्याभिः शृङ्खलाभिश्च मयुतं ॥
 मञ्जवारणशोभाढ्यं यथितं मृदुभिः पटैः ।
 ददाति पितृकार्येषु योहि श्रद्धापरायणः ॥
 गन्धर्वाक्षरसां लोके गीयमानो निरन्तरं ।

य भुङ्क्ते विविधान् भोगांस्त्रिदशैरपि दुर्लभान् ॥
 पट्टान् काष्ठमयान् यत्र शयनेषूपयोगिनः ।
 दत्त्वा स्वास्तरणोपेतान् मत्तवारणलाञ्छितान् ।
 वर्षायुतञ्च रमते लोके वै विश्वकर्माणः ॥

चमत्कारखण्डे ।

दारुभिर्घटितान्तस्थैः स्वर्णपत्रैरलङ्कृतान् ।
 शय्यां ददाति यस्तस्य वासः शक्रस्य वेगमनि ॥
 भूषितां पिप्पलमयैः पत्रच्छेदैर्यथोचितां ।
 आह्वे शय्यां प्रयच्छेद् यः सूर्यलोके स राजते ॥
 गजदन्तमयं दिव्यं आह्वे दत्त्वा तु मञ्जकं ।
 गत्वा चान्द्रममं लोकं शरदामयुतं वसेत् ॥
 पट्टसूत्रमयैः पट्टैर्घृथिताञ्च ददाति यः ।
 शय्यां पितृभ्योमेधावी देवलोकं स गच्छति ॥
 कार्पाससूत्रजैः पट्टैः सुदृढां यः प्रयच्छति ।
 चन्द्रस्य भवने सोऽपि कामान् भुङ्क्ते यथेष्टितान् ॥
 कृतां शनमयैः पट्टैः सूत्रैश्चो वल्बजैरपि ।
 दत्त्वा जन्मान्तरे जातः स्त्रियो विन्दति सुन्दरौ ॥
 हंसपिच्छमयीं तूलीं पितृभ्यः प्रददाति यः ।
 गन्धर्वाप्सरसां लोके मोदतेऽसौ ययामुखं ॥
 कार्पासजिर्मितां तूलीं दत्त्वा मृद्वीं सुशोभनां ।
 उपधानेन संयुक्तां लक्ष्मीवान् जायते नरः ॥
 हंसपिच्छमयं रत्नं उपधानं ददाति यः ।

कीर्त्तिमान् जायते नित्यं सुखानामपि भाजनं ॥

क्षौमं वा पट्टसूत्रं वा यो दद्यादुत्तरच्छदं ।

स्नावणेन समायुक्तो जायतेऽसौ जनप्रियः ॥

यः प्रयच्छेदुत्तरपटं सूक्ष्मकार्पाससूत्रजं ।

तस्यायुर्विपुलं लोके प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

मृदुचर्ममयीं दद्यात् यो नरः पट्टगदिकां ।

सोऽपि श्रिया समायुक्तो नौरोगाजयते भुवि ॥

त्रिचिवैश्वर्कभिर्युक्तं रचितं मृदुभित्तुणैः ।

प्रदायाम्बरणं श्राद्धे न दुःखं पश्यति क्वचित् ॥

दद्यादाम्बरणं यस्तु निर्मितं मृदुभित्तुणैः ।

श्राद्धकाले तु योगिभ्यः स दुःखैर्नाभिभूयते ॥

इति श्रय्याम्बरणप्रच्छादनपटोपधानानि ।

अथ चामरव्यजनदर्पणकेशप्रसाधनानि ।

बृहद्दिष्णपुराणे ।

चामरव्यजनञ्चैव भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ।

स वै दिवस्पतेर्लोकै ब्रह्मकालं महोयते ॥

राजोपकरणं ह्येतत् पितृणामपि वज्रभम् ।

अतो विद्वान् प्रयत्नेन तेभ्यो दद्यादतन्द्रितः ॥

प्रदाय दर्पणं तेभ्यश्चक्षुःश्रान्भिजायते ।

केशप्रसाधनं दत्त्वा तथा कृच्छेप्रसाधनं ॥

सुपुष्टां रूपसामग्रीं लभते सोऽन्यजन्मनि ।

बौरपराधे ।

चामरं तालवृन्तञ्च श्वेतच्छवञ्च दर्पणं ।

दत्त्वा पितृणामेतानि भूमिपालो भवेदिह ॥

प्रभामखण्डे ।

केशप्रमाधनीं रम्यां दद्यात् कङ्कतिकान्तु यः ।

आदर्शं निर्मलञ्चैव पूर्णचन्द्रममाकृतिं ।

आद्भुतकालं प्रमत्तात्मा तस्य स्वर्गोऽक्षया गतिः ॥

गजदन्तनिर्मितं केशसंस्कारमाधनं 'कङ्कतिका' ।

वाराहपुराणे ।

चामरोधेनुलाङ्गूलश्वेतबालममुद्भवं ।

चामौकरविचित्रेण तथा दण्डेन निर्मितं ॥

पितृभ्यश्चामरं दत्त्वा स्वर्गं स्वीयिष्यते ।

तदेव कृष्णवर्णान्तु दत्त्वा भूमिपतिर्भवेत् ॥

मयूरपिच्छनिर्माणं हेमदण्डान्तु चामरं ।

प्रतिपाद्य पितृभ्यस्तु राजराजोऽभिजायते ॥

बालैर्दर्घैरतिश्वेतैरश्वबालधिमम्भवेः ।

निर्मितं चामरं श्राद्धे दत्त्वा माण्डलिको भवेत् ॥

कृष्णाश्वबालरचितं चामरं यस्तु यच्छति ।

सोऽपि पुण्येन तेनेह धनी भवति धर्मभाक् ॥

कूर्मपुराणे ।

द्विजेभ्यश्चामरं दद्यात् स्यापयेद्दामरालये ।

पितृभ्योऽपि यस्तस्य पितरः सर्वकामदाः ॥

वायुपुराणे ।

व्यजनं तालवृन्तश्च दत्त्वा विप्राय संस्कृतं ।

प्राप्नुयात् स्पर्शयुक्तानि सुगन्धौनि मृदृनि च ॥

‘तालवृन्तं’ वस्त्रव्यजनं ।

चमस्कारखण्डे ।

नानाकषायधौतेन निर्मितं मृदुचर्मणा ।

चित्ररागैरनेकैश्च स्वर्णदण्डेन शोभितम् ॥

दन्तिदन्तमयनापि दण्डेन सुविराजितं ।

व्यजनं ये प्रयच्छन्ति ते वै गत्वा मरावतौ ।

नारीभिर्गर्भौज्यन्ते नित्यं मत्कङ्कणैः करैः ॥

मयूरपिच्छघटितं व्यजनं यः प्रयच्छति ।

पितृभ्यः शोऽपि देशान्ते स्कन्दलोके महीयते ॥

रचितं बालकेनाथ यद्वोशोरेण निर्मितं ।

प्रदाय व्यजनं श्राद्धे मनसापि न विन्दति ॥

वेचपट्टेन रचितं वस्त्रैरन्यैरथापि वा ।

प्रयच्छेत्तालवृन्तं यः स भूषणो न संशयः ।

तालीदलैर्विरचितं कृतं भूर्जत्वचाय वा ।

प्रदाय व्यजनं श्राद्धे मरुदारोग्यमश्नुते ॥

कृतञ्च विदलच्छेदः सुसूक्ष्मैरेव गुम्फितं ।

दत्त्वा पितृभ्यो व्यजनमनन्त सुखमश्नुते ॥

गारुडपुराणे ।

समर्थं दर्पणं भक्त्या पितृभ्यः पितृकर्मणि ।

भुवि प्रकाशो भवति यश्चोभिरभिपूजितः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दर्पणं कलघातेन निर्मलेन सुनिर्मितं ।
 प्रतिपाद्य पितृभ्यो वै लोकं चान्द्रमसं व्रजेत् ॥
 विमलेनापि कांक्षेन पञ्चाशत्पलिकेन तु ।
 कल्पितं दर्पणं दत्त्वा तेजस्वी जायते ध्रुवम् ॥
 चिंशत्पलेन कांक्षेन हतमादर्शमण्डलं ।
 पञ्चविंशतिजं वापि दत्त्वा वै कान्तिमान् भवेत् ॥
 यो दर्पणं विरचितं कांक्षस्य दशभिः पलैः ।
 प्रतिपादयते सोऽपि लभते चतुरस्रतमं ॥

स्कन्दपुराणे ।

केशप्रसाधनं दत्त्वा करिदन्तविनिर्मितं ।
 पितृकर्मणि धर्मात्मा सोऽश्विनोर्लोकमश्रुते ॥
 तालस्य नालिकेरस्य वेणोर्वेचस्य वा पुनः ।
 शलाकाभिर्विरचितं दत्त्वा केशप्रसाधनं ।
 सुभगश्च सुवेशश्च निश्चितं जायते नरः ॥
 दारुणा निर्मितं दत्त्वा केशसंस्कारसाधनं ।
 प्राप्नोति सुन्दरान् केशान् दीर्घमायुश्च विन्दति ॥
 वराहरोमरचितां शश्रुवैशद्यकारिणीं ।
 पितृभ्यः कूर्चिकां दत्त्वा सुरूपः सुभगोभवेत् ॥

इति चामरव्यजन-दर्पण-केशप्रसाधननिरूपणम् ।

अन्नान्न-अधु-फल-पात्र-पात्राधार-पत्रद्वय-ताम्बूल-तत्पात्राणि ।

आहुमधिलय्य ब्रह्मवैवर्ते ।

तरुणादित्यमङ्गाशं विमानं सार्वकामिकं ।
 अन्नदो लभते तिस्रः कन्याकोत्यस्तथैव च ॥
 अन्नदानात्परं दानं विद्यते नेह किञ्चन ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥
 जीवदानात्परं दानं न किञ्चिदिह विद्यते ।
 अन्नाज्जीवति वैलोक्यं तेन तत्परमं भवेत् ॥
 अन्नास्त्रोकाः प्रतिष्ठन्ते लोकदानस्य तत्फलं ।
 अन्नं प्रजापतिः सालात्तेन सर्वमिदं ततं ।
 तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

बहुप्रकाराण्यन्नानि मृष्टानि च मृदूनि च ।
 फलानि चैव स्वादूनि यथाकालोद्भवानि च ॥
 निवेदयेत्पितृभ्यो यः सधृत्य स्वयमादरात् ।
 स पितॄणां प्रसादेन ब्रह्मसायुज्यमश्नुते ॥

नारदीयपुराणे ।

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पेयञ्चैव तथैव च ।
 पञ्चप्रकारं ह्यन्नं द्रव्यगन्धरसान्वितं ॥
 द्राक्षाकदम्बनारङ्गमहकारादिकानि च ।
 वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शसम्यन्नानि फलान्यपि ।
 समर्पयेच्छ्राद्धकाले मन्त्रजिह्वेषु यत्नतः ॥
 तेन हविं परां यान्ति पितरः सपितामहाः ।
 कामानस्मै प्रयच्छन्ति दुर्लभानन्यकर्मणा ॥

यस्तु भोजनपात्राणि पितृभ्यः प्रतिपादयेत् !
 सौवर्ण-राजतादौनि तथा कांस्यमयानपि ।
 स पुमान् पात्रतामेति सर्वसामपि सम्यदाम् ॥
 धात्वादिनिर्मिता भुक्तिपात्राधारास्त्रिपादिकाः ।
 उत्कृत्य स्वपितृप्रौढ्ये प्रापयद्ब्राह्मणालयं ।
 स ज्ञातीनामशेषाणामाधारत्वं प्रपद्यते ॥
 पतद्ग्रहं धातुमयं छीवनाचमनादिषु ।
 उपयुक्तं श्राद्धकाले पितृभ्यः परिकल्प्य तु ।
 द्विजस्य भवने स्थाप्य श्रियमाप्नोति पुष्कलां ॥

वृद्धिपुराणे ।

अन्नं ब्रह्म समुद्दिष्टमखिलैः श्रुतिपारमैः ।
 तच्च भृगुणोपेतं देवलैर्लोकैःपि दुर्लभं ॥
 तत्पितृणामतिप्रौढ्या यः प्रयच्छति भृगुभिः ।
 अशेषकेशनिर्मुक्तः स याति ब्रह्म शाश्वतं ॥
 ताम्बूलं यो ददातीह शुचिकर्पूरमयुतं ।
 ऐश्वर्यं मोक्षंतिविपुलं पश्येह च विन्दति ॥
 यश्चूर्णपर्णपूगादिस्थापनार्थानि कृत्स्नशः ।
 दद्यात्ताम्बूलपात्राणि पूगाद्यैः पूगितानि च ॥
 तथा कर्पूरभाण्डं कर्पूरेणाभिपूरितं ।
 दिशं वर्षमहस्रं हि भुङ्क्ते भोगान् भुवि स्थितः ॥

पद्मपुराणे ।

अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः अन्नमेवावृतं दिवि ।

अन्नदः प्राणदः प्रोक्तो ह्यन्नदोऽमृतदस्तथा ॥
 तस्मात्पुत्रेण कर्त्तव्यं पित्रर्थे भरिभाजनं ।
 भूर्यन्नदाता पुरुषो न मन्त्रयो हि मानुषः ।
 तस्य निर्दग्धपापस्य निवामो वैष्णवं पुरे ॥
 फलानि च सुगन्धीनि पक्वानि मधुराणि च ।
 मृद्वीकादौनि यो दद्यात् पितृभ्यः प्रणयान्वितः ॥
 स स्वर्गं नन्दनोद्यानफलपीयूषभागभवेत् ॥
 उक्त्यैः क्रमुकैश्चैव नागवल्गुदलैरपि ।
 कल्पितं घनमारादिमुगन्धिद्रव्यमयुतं ।
 दत्त्वा पितृभ्यस्ताम्रलमनन्तां लभते श्रियं ॥
 नान्नात् परतरं किञ्चित् प्राणिनां विद्यते प्रियं ।
 ताम्रूलाश्च परं नाम्नि भोगेषु प्रवरं यतः ॥
 तेनैतद्भयं देयं पितॄणां तृप्तिमिच्छताः ।
 आरोग्यमन्नदो याति भोगो ताम्रूलदो भान् ॥

प्रभामखण्डे ।

जास्वूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यमक्षिभं ।
 दिव्याप्सरोग्भिः सङ्कीर्णमन्नदो लभतेऽन्नयं ॥

भगवतीपुराणे ॥

अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः सुप्रसिद्धमिदं वचः ।
 तस्मादन्नप्रदो यस्तु प्राणनेत्र ददाति सः ॥
 तस्मादन्नं प्रदातव्यं पितॄणामपि भृगिणः ।
 आरोग्यमन्नदो याति दीर्घमायुश्च विन्दति ॥

सद्भाद्रिखण्डे ।

श्रोषधीनां हि सर्वासां परमो वै रसो मधु ।

सर्वान्नानामयं सारो विश्रुतो मधुसंज्ञया ॥

देवानाञ्च पितॄणाञ्च तदेतदतिवक्त्रभं ।

अतः आर्द्धं न कर्त्तव्यं यत्किञ्चिन्मधुना विना ॥

मधुना रहिते आर्द्धे निराशाः पितरो गताः ।

देवाश्च पितरश्चैव मधुना तर्पिता भुवम् ॥

सुधारसेन दृष्यन्ति यावदाभूतसंज्ञवम् ।

कथञ्चिद्यदि विप्रेभ्यः प्रदत्तं भोजने मधु ।

पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना ॥

भुतेन मधुमर्पिभ्यो यैर्दत्ताः पायसेन वै ।

पिण्डाः पितॄभ्यस्ते पैत्रात् समुत्तीर्णा ऋणार्णवात् ॥

यैर्वा मघात्रयोदृग्णां मधुना पायसेन च ।

विहितः पिण्डनिर्वापः कृतकृत्यास्तु ते नराः ॥

अन्नाद्यैर्मधुसंपृक्तैः सक्तुभिर्वा मधुभृतैः ।

यैर्निरूप्रा नरैः पिण्डा गद्याशीर्षे महात्मभिः ॥

कल्पकोटिशतं सायं मानाभोगसमन्विताः ।

ते स्त्रीयैः पूर्वजैः सार्द्धं ब्रह्मलोके निवासिनः ॥

मधु मध्विति वै आर्द्धे त्रिःसमुच्चरितं वचः ।

आवणान्मधुनामसैः पितरः स्युः सुतर्पिताः ॥

अतोऽयं मधु शंसन्ति धर्मज्ञाः आर्द्धकर्मणि ।

सौवर्णं राजतं वापि कांक्षेनाप्यथ निर्मितं ॥

ब्रत्वा भोजनपाचन्तु विशालश्चातिनिर्घर्लं ।
 घृतादिपाचैर्लघुभिर्युतं स्वर्णादिसम्भवैः ॥
 हेमादिधातुसंभूते स्थितमाधारयन्त्रके ।
 पतद्दुग्धाभिधानेन मलपात्रेण चाश्वितम् ॥
 यो ददाति द्विजायेभ्यः पितृणामिदमस्त्विति ।
 सुचिरं च दिवि स्त्रित्वा ससाङ्भवति भूतले ॥

वायुपुराणे ।

पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोक्तं आहुभोजिनां ।
 पात्रं भवति कामानां विशानाञ्च धनस्य च ॥
 राजतं काञ्चनस्रैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।
 दत्त्वा स लभते दानात् प्राकाम्यं धनमेव च ॥
 रौप्यं रजतयुक्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते ।
 पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥
 लब्धेन तु पूर्णानि श्राद्धे पात्राणि दापयेत् ।
 रसाः समुपतिष्ठन्ति भक्ष्यं सौभाग्यमेव च ॥
 तिलपूर्णानि यो दद्यात्पात्राणीह द्विजान्मनां ।
 तिले तिले निष्कृजतं स ददाति न संशयः ॥

महावैवर्त्ते ।

सुगन्धिद्रव्यतैलैस्तु गन्धवद्भिस्तथैव च ।
 पूरयित्वा तु पात्राणि श्राद्धे सक्त्या दापयेत् ॥
 गन्धवद्वा महानद्यः सुखानि विविधानि च ।
 दातारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च पतिव्रताः ॥

नरसिंहपुराणे ।

फलानि कदलादीनि पितृणां यः प्रयच्छति ।

पितृभक्तस्य लोकेऽस्मिन् सफलं तस्य जीवितम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

वृक्षैर्मनोहरफलैर्लताभिश्च समाकुलान् ।

आशामान् ये प्रयच्छन्ति पितृभ्यो जलपूर्वकं ।

ते चक्रवर्त्तिनो भूत्वा प्रशामन्ति वसन्धरां ॥

ये पुष्पवाटिकां वापि वृक्षैः कतिपयैर्युतां ।

प्रयच्छन्ति पितृभ्यस्ते भूमिपाला न संशयः ॥

येऽप्येकं फलितं वृक्षं लतामण्डपमेव वा ।

प्रयच्छन्ति पितृप्रौढे ब्राह्मणानां महात्मनां ।

बहुपत्रा बहुधनास्ते दृश्यन्ते महौतले ॥

ये तु क्रीलाय लब्ध्वा वा फलान्यादाय भक्तिः ।

पितृणां सम्प्रयच्छन्ति धनिनस्तेऽपि निश्चितम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

ये तु पूगद्रुमान् भवान् ताम्बूलौमण्डपानपि ।

पितृभ्यो ददते तेषामप्सरोभिः सह स्थितिः ॥

पूर्णं क्रमुकपालौभिः क्रमुकावापभाजनं ।

पूगविच्छेदनिर्यन्त्रैर्युतं कालायसोद्भवैः ॥

पर्णस्यापनपात्रञ्च पूर्णं पर्णैः समुज्ज्वलैः ।

तथा कर्पूरपात्रं चेत्येषमादीनि कत्तनः ।

समाहृत्य द्विजायेभ्यः श्राद्धेषु प्रतिपादयेत् ॥

ताम्बूलगृहणार्थञ्च द्रव्यं संवत्सरोचितं ।

पूर्णे संवत्सरे भयः सर्वमेव प्रदापयेत् ॥

एवं यः कुरुते तस्य पितरः प्रीतमानसाः ।

आयुः प्रजां धनं तस्मै प्रयच्छन्ते सुखानि च ॥

इत्यन्न-मधु-फल-पात्र-पात्राधार-पतद्गृह-ताम्बूल-तत्पात्रनिरूपणं ।

अथ हिरण्यालङ्कार-यानानि ।

नन्दिपुराणे ।

सर्वेषामपि दानानां हिरण्यमधिकं स्मृतं ।

प्रभवन्ति हि सर्वेऽपि पदार्थान्ते हिरण्यतः ॥

अतो हिरण्यं दातव्यं पितृणाम्नु विशेषतः ।

अतः संपूज्य गन्धार्घ्यैर्वस्त्रार्घ्यैरभिपूज्य च ॥

हिरण्यं सम्प्रदातव्यमिदमस्मै स्वधेति हि ।

दक्षिणादौ तु रजतं पित्रे कर्मणि शस्यते ॥

अलङ्काराः प्रदातव्या यथाशक्ति हिरण्यमयाः ।

केयूर-हार-कटक-मुद्रिका-कुण्डलादयः ॥

स्त्रीश्राद्धेषु प्रदेयाः स्युर्गन्धद्वारास्तु योषितौ ।

मञ्जोरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥

हारमाणिक्यवैदूर्यमुक्तागारुत्मादिभिः ।

रत्नैर्विरचिताः स्वर्च्छैरलङ्कारा मनोहराः ।

पितृभ्यः सम्प्रदातव्या निजवित्तानुरूपतः ॥

यानानि शिविका-गन्धर्वी-तुरङ्गादीनि यज्ञतः ।

श्राद्धे देयानि विदुषा स्वसामर्थ्यानुसारतः ॥

अस्त्रानि च विचित्राणि स्त्राङ्गानि खलिलानि च ।
 दातव्यानि यथाकामं पितृभ्योदयता सदा ॥
 एवं यः कुरुते श्राद्धे श्रद्धया धार्मिकोत्तमः ।
 प्रसीणाशेषपापस्य तस्य संग्रहश्चेतसः ।
 विष्णिस्त्रैशजास्य^(१) मुक्तिरेवामलं फलं ॥

आदित्यपुराणे ।

हिरण्यममृतं साक्षादेवरूपमिति श्रुतिः ।
 हिरण्यदाता श्राद्धे स्यात् पितृणाममृतप्रदः ॥
 अतो हिरण्यं दातव्यं पितृणां प्रीतये सदा ।
 रजतं वा यथाशक्ति तेषां तदतिवत्तमं ॥
 पितृन् संपूज्य चाच्छाद्य हिरण्यं प्रददाति यः ।
 तुल्लादानसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥
 रजतस्य प्रदानेन गोमहस्यफलं लभेत् ।
 इक्षिणार्थं पृथग्देयं स्वर्णं रूप्यमथापि वा ।
 तेनास्य बद्धंते लक्ष्मीरायुर्दीर्घस्य विन्दति ॥

वायुपुराणे ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ।
 विशेषादलघुं स्वर्गं राजतं दानमुच्यते ॥

भविष्यपुराणे ।

यो ददाति सुवर्णं वै रूप्यं वा पितृपूजकः ।

(१) विष्णिस्त्रैशजातस्येति ख० ।

तस्य दिव्यायुतं पूर्णं निवासः काञ्चनाचले^(१) ॥
 ददाति रजतं वापि यः पितॄणां महामतिः ।
 तस्यापि बद्धंते वंशः पितॄणां हि प्रसादतः ॥
 अलङ्कारांस्तयानर्घान् पितॄणां भक्तिपूर्वकं ।
 यो ददाति महाभागः सुरस्त्रीणां सुवक्त्रभः ॥
 जाम्बूनदेन शुद्धेन यः कृत्वा भूषणानि वै ।
 प्रयच्छति द्विजाय्यभ्यः श्राद्धकाले विंशुद्धौ
 यशोभागी बद्धधनः स नरो जायते भृशं ॥
 अलङ्कारान् कृतान् दद्याद्यस्तु रत्नैर्महाधनैः ।
 स भूमिपालो भवति सर्वसामन्तवन्दितः ।
 ततः काले बह्वतरे विष्णोः सालोक्यमाप्नुयात् ॥

गारुडपुराणे ।

अलङ्कारं महामुन्यं पितॄभ्यो यः प्रयच्छति ।
 तस्य पुण्यवतः पुण्यं गण्यते केन मत्तम ॥
 यस्तु यानानि रम्याणि सुखहेतुनि वाचने ।
 दद्यात् पितॄभ्यस्तस्य स्याद्विमानैश्चर्यमद्भुतं ॥

स्कन्दपुराणे ।

मूर्ध्नालङ्करणं दत्त्वा श्राद्धे बद्धधनोचितं ।
 मूर्ध्नाभिषिक्तो भवति पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
 कर्णभूषणदानेन निश्चितं स्यादङ्गश्रुतः ।
 कण्ठालङ्कृतिदाता तु वाग्मी स्यान्मधुरस्वरः ॥

मेधावी जायते विद्वान् दत्तैर्हृदयभूषणैः ।
 जायते बाह्यभूषाभिः प्रदत्ताभिर्महावसः ॥
 हस्तास्त्रद्वरणं दत्त्वा दाता भवति विश्रुतः ।
 स विश्ववन्द्यो भवति यो दद्यात् पादभूषणं ॥
 स्वर्गेषु तानामेतामि फलान्युक्तानि स्मरिभिः ।
 पित्रभूषणदानस्य स्वर्गो मुख्यतमं फलं ।
 राजकीर्णदेसिर्न मुक्तिरपि दुर्लभा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अथदिष्टं विप्रिष्टञ्च तत्तद्देयं पितृन् प्रति ।
 तत्राथक्षं जलं वस्त्रं भूषणानि विशेषतः ।
 यानान्यपि प्रदेयानि पितृणां परितुष्टये ॥

मत्स्यपुराणे ।

आहू वासांसि देयानि शयनान्यासनानि च ।
 हातयानौह विदुषा यानानि तु विशेषतः ॥

कस्यपुराणे ।

सुदुर्गमाः प्रसीतानां पन्थानः पारलौकिकाः ।
 यानदानाद्भूते ते वै न शक्यन्ते विलङ्घितुं ।
 क्तो यानानि देयानि पितृभ्यो वंशजन्मभिः ॥

विष्णुधर्मोपनिषदे ।

श्रित्किं चः प्रपञ्चे तु सर्वोपकरणैर्युतां ।
 होवावाहनकर्मभ्यो वृत्तिं संवत्सरोचितां ॥
 वर्षपर्याप्तमशनं कुटुम्बार्थं दिजस्य तु ।

कृत्रप्रदानमप्येवं कर्त्तव्यं पितृकर्मणि ॥
 भूयोऽपि सर्वं दातव्यं वर्षान्ते पितृतृष्टये ।
 प्रतिवर्षं सल्लहापि य एवं कुरुते नरः ।
 वैमानिकत्वं प्राप्तस्य तस्याटुत्तिर्न विद्यते ॥
 यस्तु चित्रगतिं दद्यात् तुरगं लवणान्वितं ।
 आद्वेषु तस्य देहान्ते सूर्यलोकोऽक्षया स्थितिः ॥ ५

चमत्कारखण्डे ।

दद्यान्मृतङ्गजं यस्तु युवानं चारुलवणं ।
 स लोके लोकपालानामकैकमयुतं वसेत् ॥
 तेजस्विनं चारुगतिं लक्ष्यं यस्तुरङ्गमं ।
 दद्यात् पितृभ्यो विजयः तस्याप्रतिहतो भुवि ॥
 रथं ददाति यो रथं युग्मेर्युक्तं तुरङ्गमैः ।
 उत्तमिवा महाकायेस्तरुणैः सर्वलक्षणैः ।
 माहाह्वेषु कुचापि न तस्य स्यात्पराजयः ॥
 गन्धीं वा शकटं वापि लौहचक्रात्कृत्वा ।
 दत्त्वा पितृणां प्राप्नोति धनार्द्धमतिभूयसां ॥

ब्रह्मवैवर्त्त ।

आद्वे समोदते दत्तैः स्यन्दन्मस्तु सुखावहैः ।
 राजभिः पूज्यते वापि धनधान्यैश्च बर्द्धते ॥
 इति हिरण्मालहार-याननिरूपणम् ।
 अथ नो-महिषी-बलीवर्द्धादयः ।

मत्स्यपुराणे ।

आङ्गे गावो महिव्यस्य बलीवर्दास्तथैव च ।

प्रदातव्या महोद्रास्य यक्षान्यदस्तु शोभनं ॥

पद्मपुराणे ।

गो-महिष्यादयो देयाः पदार्थाः आङ्गकर्माणि ।

प्रीतिः आङ्गेषु कर्त्तव्या पितृणां मार्त्तकामिकी ॥

नानापदार्थैर्यः आङ्गं पितृंस्तु पश्नितोषयेत् ।

पदार्थान्तस्य सर्वेऽपि नित्यं गृहमुपासते ॥

वृहदिष्णुपुराणे ।

तरुणैः सुखमन्दोद्भवां जीववत्सां पयस्विनीं ।

ददाति घनं त्रिप्रभ्यः तुष्टिसुष्टिभ्य पितृकीं ।

यस्तस्य सा दिविष्ठस्य सर्वकामदघा भवेत् ॥

सुशीलां लक्षणवतीं सवत्सां बह्वदोहनां ।

दत्त्वा पितृभ्यः कपिलां घण्टाचामरभूषितां ॥

मुञ्चवत्काद् यशोधोका पृथग्भवति निर्मला ।

एवं स सर्वपापेभ्यः पृथग्भवति निर्मलः ॥

अयतानां शतं मागं ब्रह्मलोके भक्षयेत् ।

ददाति यः सुमहिषौमव्यङ्गाङ्गाभकोपनां ।

भूरिक्षीरं गणवतीं मापत्यां बहुमर्षिणां ॥

क्षीरस्य मर्षिषो दध्नः परिपूर्णा दिवि हृदाः ।

पितृणामुपतिष्ठन्ते यावदाभृतमंश्रवम् ।

दातापि स्वर्गमाप्नोति वर्षाणामधुतानि षट् ॥

यस्तु धुर्यान् बलीवर्दान् पृष्ठीभारवहानपि ।

अविदूनासिकान् दद्यादक्षुषतृषणांस्तथा ॥
 तृषरूपः स्वयं धर्मस्तस्य साक्षात्प्रसोदति ।
 प्रसन्ने भगवत्यस्मिन् किं किं नाम न लभ्यते ॥
 क्रमेलकान् भारवहान् बह्मयोजनगामिनः ।
 यैः लङ्घ्य प्रयच्छन्ति राजानस्तं न मंशयः ॥
 अजासैवावयसैव महिषा भारवाहिनः ।
 पितृभ्यः सम्प्रदातव्याः सर्वपापक्षयार्थिना ॥

नारदीयपुराणे ।

दत्त्वा पितृभ्यः श्रेतां गां शतं द्वोपे महोयते ।
 प्रदाय धेनुं कृष्णाङ्गीं यमलोकं न पश्यति ॥
 पोतवर्णान्तु गां दत्त्वा न शोषति कृताकृतं ।
 प्रदाय रोहिणीं धेनुं मयि तरति दुष्कृतं ।
 नीलां तु सुरभीं दत्त्वा वंशच्छेदं न विन्दति ॥
 अन्येन येन केनापि धेनुं वर्णनं लब्धिषां ।
 दत्त्वा पितृभ्यो जयति नाके सुखमनुत्तमम् ॥
 अम्लोवर्दान् बलवतो यो ददाति धुरन्धराय
 समग्रं भूमिदानस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 प्रष्टे वहन्ति ये भारमुत्तमो वहनक्षमाः ।
 तान् प्रयच्छन् पितॄणां तु धनाढ्यो जायते मृगं ॥

देवीपुराणे ।

महिषीं पुष्कलक्ष्मीं पितृभ्यः शस्तलक्ष्मीं ।
 यः प्रयच्छति नाकेऽस्य सुधाधारा प्रवर्त्तते ॥

महिषं भारवोढारं यः पिढ्ढणां निवेदयेत् ।

तस्य पुंसे भगवती महिषघ्नी प्रसीदति ॥

स्कन्दपुराणे ।

उद्यौर्वेगवद्वा यस्तु दद्याद्द्वानयापि वा ।

तस्य स्वर्गे प्रयातस्य गतिर्नैव विहन्यते ॥

पगूनजाविकादींश्च यस्तु आद्धे प्रयच्छति ।

प्रजया पशुभिश्चैव गृहं सुपरिपूर्यते ॥

इति गो-महिषी-बलीवर्दीशादिनिरूपणं ।

अथ भू-गृह-पुस्तकाभयानि ।

ब्रह्मपुराणे ।

यथाशक्त्या प्रदातव्या भूमिः आद्धे विपश्चिता ।

पिढ्ढणां सम्प्रदे सा हि सर्व्वकामं प्रसूयते^(१) ॥

भूमिप्रदं हि पुरुषं प्राक्तः सर्व्वप्रदं जनाः ।

सर्व्वप्रदः परे लोके सर्व्वान् कामान् समश्नुते ॥

कूर्मपुराणे ।

भूमिप्रदानेन समं दानमन्यत्^(१) न विद्यते ।

अतः पिढ्ढणां दातव्या भूमिर्भूतिमभौषता ॥

भूमिदानेन पितरः सर्व्वान् कामानवाप्य वै ।

मोदन्ते ब्रह्मणा सार्द्धं यावदाभूतसंश्रवं ॥

भगवतीपुराणे ।

(१) पिढ्ढणां सम्प्रदेयानि भूमिदानानि यज्जत इति ग० ।

(२) दानं मर्त्ये न विद्यत इति ग० ।

भूमेर्भवन्ति धान्यानि भूमेर्वस्त्राणि चैव हि ।
 भूमेर्गावो महिष्यश्च वराश्चा वरवारणाः ॥
 उद्यानानि च रम्याणि नद्यः कृपाः सर्गाभि च ।
 आतपत्राणि यानानि शयनान्यामनानि च ॥
 अन्नपानानि हृद्यानि गन्धमान्यानि चैव हि ।
 रूप्यञ्च कनकञ्चैव रत्नानि विविधानि च ॥
 अलङ्कारा मनोज्ञाश्च यस्मान्मनुष्यमाधमं ।
 प्रभवस्तस्य सर्वस्य भूमिरेव न संशयः ॥
 अतोऽर्थं पितृभक्तेन भूमिर्देया प्रयत्नतः ।
 पितृणामक्षय्यां तन्निमिच्छता मार्त्तकामिकां ॥
 भूमिप्रदस्य पितरो वैरिञ्चं लोकमास्थिताः ।
 विचरन्ति विमानाग्र्यैर्यथाकामप्रचारिभिः ॥
 भूमेर्दाता च पुरुषः प्रध्वस्ताशेषकल्मषः ।
 प्रयाति ब्रह्ममासीक्य यद्गत्वा न निवर्त्तते ॥

गारुडपुराणे ।

य इच्छेदखिलैर्भोगैः पितृस्तर्पयितुं नरः ।
 भूमिस्तेन प्रदातव्या पितृनुद्दिश्य धीमता ॥
 भूमिदानान्नरः स्वर्गे कौडते शान्तनीः ममाः ।
 कालक्षयादिहागत्य भूपतिः स्यात् प्रतापवान् ॥
 गृहाणि च विविचाणि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
 जाम्बूनदमयं दिव्यं यथाकामगमं शुभं ।
 सर्वमप्यत्समोपेतं विमानं सोऽधिरोहति ॥

पुस्तकान्यपि यः श्राद्धे पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

अर्हणं लभते सोऽपि सभायां परमेष्ठिनः ॥

ब्रह्माण्डपुराण ।

पितृन् भक्त्वा समभ्यर्च्य भूमिं दद्यात् समाहितः ।

भूमिदानेन संतप्ता विद्वान्यान्ति न ते कश्चित् ॥

ग्रामं वा स्वर्गं वापि पितृभ्यः प्रददाति यः ।

शक्यं भवनं गत्वा यावदिन्द्रं स मोदते ॥

श्राद्धं ददाति यः चैत्रं दशलाङ्गलमक्षितं ।

पञ्चलाङ्गलिकं वापि यदा गोवर्धमात्रकं ॥

अलाभं दिहलं वापि हलमात्रमथापि वा ।

लाङ्गलेः सवलावेदर्याङ्ग-तोवादिमयुतेः ॥

अन्यैश्चैवोपकरणैरङ्गुफालादिभिर्युतं ।

वाजपयसा यज्ञस्य स फलं प्राप्नुते नरः^१ ।

काले स्वर्गात् परिभ्रष्टा भूपतिर्दार्ढ्यमिको भवेत् ॥

जालीनामयवृक्षणां यत्र-गोधूमयोरपि ।

माष-मुद्ग-तिलानाञ्च क्षेत्रमुत्पत्तिहेतु यत् ।

पितृणां तन्नरोदत्त्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥

पुनर्मानुष्यमायातो धनधान्यममन्वितः ।

तेजसा यशसा युक्तो विद्वान् वाग्मी च जायते ॥

मृहं पक्कं कश्चितं सुधाभिर्धवलौकृतं ।

सन्तवारणशोभाकां गवाक्षद्वारभित्तमत् ॥

(१) फलं सम्प्राप्यते नर इति ख० ।

अनेकभूमिसंयुक्तमेकभूमिकमेव वा ।

पितृभ्यो यो ददातीह स याति ब्रह्मविष्टं ॥

प्राप्तादा यत्र सौवर्णा नानामणिविभूषिताः ।

तत्रासौ रमते नित्यं नृत्यवादिवगायनैः ।

दिव्यं वर्षायुतशतं तत्रैव परिवर्त्तते ॥

इत्या गृहं पितृभ्यस्तु तृणच्छन्नमथापि वा ।

लभतेऽय्याणि वस्त्रानि स्त्रौमन्ति धनवन्ति च ॥

प्राप्तादान् केशवादीनां निर्माय सुमनोहरान् ।

पिषेः पितामहादिभ्यो यस्तु श्रेयः समर्पयेत् ॥

वैकुण्ठादिषु लोकेषु स्वकौयैः पितृभिः सह ।

मोदतेऽसौ महाभागो यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

पुस्तकानि सुवाच्यानि मच्छास्त्राणां ददाति यः ।

ब्राह्मणानां कुले यज्वा जायतेऽसौ बह्वश्रुतः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

आहुकाले गुणवतां विप्राणां समुपस्थिते ।

दद्याच्छास्त्राणि धर्म्याणि स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति ॥

चमत्कारखण्डे ।

यः पुस्तकानि विप्राणां पितृभ्यः निनिवेदयंत ।

स विद्वान् जायते वाग्मी मेधावी च बह्वश्रुतः ॥

पुस्तकानि पितृभ्यस्तु वेदास्त्राणां ददाति यः ।

स ओर्वियाश्वये^(१) भूत्वा जायते वेदवित्तमः ॥

इत्या व्याकरणं तु स्याच्छ्रुत ब्रह्मविदां वरः ।

(१) स ओर्वियाशा कुल इति क० ।

मीमांसायाः प्रदानेन सोमयात्री भवेन्नरः ॥
 प्रदाय न्यायशास्त्राणि भवेद्विद्वत्तमः पुमान् ।
 पुराणदाता भक्तः स्यात् पुराणपुरुषे हरौ ॥
 मन्वादिधर्मशास्त्राणां दानाद्भवति^(१) धार्मिकः ।
 कलाशास्त्रप्रदानेन कलासु कुशलो भवेत् ॥
 यः श्राद्धदित्रसे विद्वान् प्राणिनामभयं ददेत् ।
 भयं न तस्य किञ्चिद्व्यादिह लोके परत्र च ॥

सौरपुराणे ।

यद्यस्य भयमुत्पन्नं स्वतो वा परतोऽपि वा ।
 श्राद्धकर्मणि सम्प्राप्ते तत्तस्यापनयेत् सुधौः ॥
 राजतशौरतो वापि व्यालाच्च श्रापदादपि ।
 भक्षतान्तु हरेद्भौतिं पितृकर्मणि शक्तिः ॥
 एकतः क्रतवः सर्वे सर्वस्ववरदक्षिणाः ।
 एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणं ॥
 अतोऽर्थं सर्वकालेषु दद्यादभयदक्षिणां ।
 श्राद्धकाले विंशर्षणं स हि धर्मः परो मतः ॥
 यथा ह्यभयदानेन तुष्यन्ति प्रपितामहाः ।
 न तथा वस्त्र-पानान्न-रत्नालङ्कारकाञ्चनैः ॥
 एतस्मादभयं दयं श्राद्धकाले विजानता ।
 अभयस्य प्रदातारो भयं विन्दन्ति न कश्चित् ॥
 जन्म-मृत्युभयाभावादभयं मोक्ष उच्यते ।

मोक्षमेव नरो याति प्राणिनामभयप्रदः ॥

आहुमधिकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

जौवितस्य प्रदानाद्दि नान्यद्दानं विशिष्यते ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयं प्राणाभिरक्षणं ॥

अहिंसा सर्वदेवतयं पवित्रं सर्वपावनं ।

दानं हि प्राणिनामाहुर्दानानां परमं बुधाः ॥

प्रभामखण्डे ।

यः आहुं ह्यभयं दद्यात् प्राणिनां जौवितेऽपिणां ।

अश्वदानमहस्मिन् रथदानशतेन च ।

दन्तिनाञ्च महस्मिन् अभयं वै विशिष्यते ॥

यानि गन्धानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।

क्षिप्रं प्राप्नोति तत् सर्वं आहुकालेऽभयं ददत् ॥

बन्धमोक्षन्तु^(१) यः कुर्यात् आहुकाले तु मानवः ।

न तस्य गदितुं शक्यं सुकृतं साधुर्कर्मणः ॥

वामनपुराणे ।

बन्धोक्ततास्तु ये केचित् स्वयं वा यदि वा परैः ।

येन केनाणुपायेन यस्मान्मोचयते नरः ।

पितरस्तस्य गच्छन्ति श्रायतं पदमव्ययं ॥

बन्दिनो मोचयन्तस्मात् पितृकार्येषु यो नरः ।

स याति विष्णुमायुजं निर्मुक्तः कर्मबन्धनात् ॥

इति भूमि-गृह-पुष्पकाभयनिरूपणं ।

(१) बन्धिमोक्षन्त्विति ग० ।

अथाञ्जनाभ्यञ्जन-सूत्राणि ।

मृच्छावेवर्त्ते ।

अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

सूत्रञ्चाभिनवं सूक्ष्मं पिण्डानामुपरि न्यसेत् ॥

तत्र चैककुदं श्लक्ष्णमञ्जनं पितृकर्षाणि ।

तिलतैलोद्भवादीपात् कच्छलं वापि यद्भृतं ॥

‘त्रिककुत्’ नीलपर्वतः, तत्र भवं ‘चैककुदं’ स्रोतोऽञ्जनाख्य-
नीलपर्वतशिलाचूर्णमितिार्थः ।

तिलतैलेन दातव्यं तथैवाभ्यञ्जनं बुधैः ।

चौमं कार्पासजं वापि पितृणां सूत्रमिष्यते ॥

अमावङ्ख तयाभ्यङ्खेत्यञ्जनादीनि दापयेत् ।

अमावेतत्त इत्येवं सूत्रञ्चापि निवेदयेत्^(१) ॥

इत्येवमञ्जनं दत्त्वा श्लक्ष्णान् जायते नरः ।

अभ्यञ्जनप्रदानेन लभते रूपमुत्तमं ।

लभेद्वत्पाण्यनन्तानि पिण्डसूत्रप्रदानतः ॥

वायुपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिण्डनिर्वपणे तथा ।

अश्वमेधफलेनैव सम्मितं मन्त्रपूर्वकं ।

क्रियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् ॥

प्रभासखण्ड-वायुपुराणयोः ।

ऋषभाज्जस्तिककुदमञ्जनं नित्यमेव च ।

दीपात् छण्णतिलोद्धूततैलजाद्यश्च धारितं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अपमयं पितृभ्यस्तु दद्यादङ्गनमुत्तमं ।

नामान्युच्चार्य सर्वेषां वस्तुार्थं सूत्रमेव च ॥

पेषयित्वाङ्गनं सम्यक् केशा उत्तरतो बुधः ।

गृह्य तदर्भपिञ्जलैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविधि ॥

तथा ।

एकं पवित्रं हस्ते स्थात्पितृणान् मरुतमकृतं ।

तैलं पात्रेण दातव्यं पिण्डेभ्योऽभ्यञ्जनं हि तत् ॥

तथा ।

क्षौमं सूत्रं नवं दद्याच्छण्णकार्पासजं तथा ।

पत्रोणं पट्टसूत्रञ्च कौशेयञ्च विवर्जयेत् ॥

‘पत्रोणं’ धौतकौशेयं ।

वर्जयेत्तु दशाः प्राज्ञो यद्येता हतवस्त्रजाः ।

न प्रौणन्ति तथैतान् हि दातुं चाप्यफलं भवेत् ॥

आपस्तम्बसूत्रे तु वस्त्रदशा अपि दातव्या इत्युक्तम् ।

एतानि वः पितरो वामास्यतो नान्यत् पितरो मयोष्टेति नाम-
सोदशां क्त्वा निदधात्पूर्णासुकां वा पूर्वं वयस्युत्तरायुषि स्त्र लोमेति
‘ऊर्णासुकाः’ मेघलोमदशाः । ‘उत्तरे वयमि’ पञ्चाशद्वर्षेभ्य ऊर्द्धं ।
स्त्र लोम उरःसम्भवमिति शेषः । “पञ्चाशत ऊर्द्धमुरोःलोम यत्र-
मानस्य” इति शाय्यायनिवचनात् ।

कात्यायनसूत्रे ।

एतद् इत्यपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णादशा वा वयस्युत्तरे
यजमानलोमानि वेति ।

ब्रह्मपुराणे ।

दद्यात्कमेण वामांसि दशा वा श्वेतवस्त्रजाः ।

ततो वयसि वृद्धे च स्नानि लोमान्यथापि वा ॥

क्षौमं सूत्रं नवं दद्याच्छाणं कार्पासमेव वा ।

पत्रोर्णनीलरक्ताक्तकौशेयानि विवर्जयेत् ॥

नागरखण्डे ।

सूत्रञ्च प्रतिपिण्डस्तु दद्यात्तेषु पृथक् पृथक् ।

अन्यन्तु सर्वपिण्डेषु सततं विनियोजयेत् ॥

न त्रुष्यति यथा तस्मस्तथा तन्निविपेच्छनैः ।

विरोधमाचरेत्तेषां चोटमात्रं परस्परं ॥

तच्च रक्तं प्रदातव्यं रागैर्वा कुङ्कुमेन वा ।

रक्तसूत्रविहीनं क्षतलो आङ्गं भवेदिति ॥

ब्रह्मणीवं वरो दत्तः कथमन्नाय रत्नसे ।

एवं ददाति यः सूत्रं सोऽलयां लभते श्रियं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जने गन्धं सूत्रप्रणयनं तथा ।

कुशीः पुनर्भवेः कुर्वन् अश्वमेधफलं लभेत् ॥

इत्यञ्जनाभ्यञ्जन-सूत्रनिरूपणं ।

अथ प्रकौर्णकम् ।

प्रभाषखण्डे ।

लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनस्य प्रियं सदा ।

तत्तत् पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैस्तथाहुतिभिरेव च ।

फलमूलनमस्कारैः पितॄणां प्रयतः शूचिः ।

पूजां कृत्वा दिजान् पश्चात् तर्पयेदन्नसम्पदा ॥

श्राद्धकालेषु नियतं वायुभृताः पितामहाः ।

आविशन्ति दिजान् श्रेष्ठान् तस्मादेतद्भवौमि ते ॥

कुर्मपुराणे ।

प्रदद्याद्गन्धमाल्यादि धूपादीनि च शक्तिः ।

तत्रैव पुराणे विश्वान् देवान् प्रति पितॄणां ।

पुष्पैर्गन्धैस्तथान्नेन युष्मानपेक्षयिष्यति ।

अग्रे दत्त्वा तु युष्माकमस्माकं दास्यते पुनः ।

एवं कृते कृतं सम्यक् सर्वमेव भविष्यति ॥

वायुपुराणे ।

वस्त्रैरश्वप्रदानैश्च भक्ष्यपेयैस्तथैव च ।

गोभिरश्वैस्तथा यामैः पूजयेद्द्विजमत्तमान्^(१) ॥

भवन्ति पितरः प्रीताः पूजितेषु दिजातिषु ।

तस्मादनेन विधिना पूजयंत दिजान् सदा ॥

वाराहपुराणे ।

(१) सम्पूजयेद्द्विजोत्तमानिति ख० ।

गन्धाः पुष्पाणि ताम्बूलधूपदीपाक्षतानि च ।
 पितृहृद्ये प्रक्षस्तानि स्वादन्नं सलिलं हिमं ॥
 एतानि श्रद्धयोपेतः पितृभ्यो यो निवेदयेत् ।
 स एव धर्मशीलो मे प्रियकारौ वसुन्धरे ॥

तथा ।

उपवेश्यासने शुभ्रं कृचं तत्र प्रक्षपयेत् ।
 आवरणार्थञ्च तत् कृच्छं ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।
 ततो वस्त्राणि रम्याणि सर्वाण्यभरणानि च ॥

विष्णुपुराणे पितृवाक्यं ।

रत्नवस्त्रमहायानं सर्वभोगादिकं वसु ।
 विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ।
 स भुक्ता निखिलान् भोगानक्ते स्वर्गं गमिष्यति ।

नरसिंहपुराणे ।

उपामृक्चवस्त्राणि भुक्तिपात्रं कमण्डलुं ।
 शयनासनयानानि दर्पणव्यजनानि च ॥
 अन्नं सुसंस्कृतं गन्धं ताम्बूलं दीपवामरं ।
 पितृभ्यो यः प्रयच्छेत्तु श्रद्धधानो विमत्सरः ।
 स ब्रह्मसोद्दो तरति प्राप्य ज्ञानमनुत्तमं ॥

नन्दिपुराणे ।

अस्रोदके धूपदीपवस्त्रमास्थानुलेपनं ।
 गोमहिष्यस्य करभबलीवर्दादिकं तथा ॥
 आदर्शव्यजनकृचशयनासनपादुकाः ।

शिविका रथगन्त्रीका मुखवासस्य शोभनाः ॥
 मनोज्ञाः पटवासस्य सुगन्धसूक्ष्ममुष्टयः ।
 अङ्गारधानिकाः श्रौते योगपट्टस्य यष्टयः ॥
 कटिसूत्राणि शिष्यानि मेखलाश्चैव कम्बलाः ।
 यज्ञोपवीतं पौठानि कौपीनं कुण्डिकास्वया ॥
 वस्त्रन्येतान्यथान्यानि पितृणां प्रीतय बर्धः ।
 यथोपयोगं देयानि ब्राह्मणभ्यो यथाविधि ॥
 एवं ददाति यो भक्त्या यथालाभं यथाधनं ।
 सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अलङ्कारान् वज्रविधान् काष्ठेन विनिर्मितान् ।
 रत्नैर्विरचितांश्चापि क्षौमादीन्गण्डुकान्यपि ॥
 कर्पूरागुरुकस्तूरीकुङ्कुमादीनि यान्यपि ।
 गन्धद्रव्याणि रम्याणि श्रीसप्तशतकमान्यपि ॥
 कर्पूरदेस्य भाण्डानि ताम्बूलावपनं तथा ।
 दीपपात्रं धूपपात्रं तथा भोजनभाजनं ।
 भाजनाधारवस्त्राणि पतङ्ग्याश्चैव च ॥
 आन्दोलकान्मृत्कांश्च मृदुला हंसतलिका ।
 कटाहास्तास्रधातुन्यास्तास्रजाः कम्बलास्तथा ॥
 चरुका दर्विका लोही भाण्डानि विविधानि च ।
 तासादिधातुवस्तूताः गङ्गुकाः करकास्तथा ॥
 भद्रपौठानि पौठानि बहिकाश्चामनानि च ।

वस्त्रपूर्णाश्च मञ्जूषा मनोञ्चाश्च विहङ्गिकाः ॥
 भीमांसादेश्च शास्त्रस्य पुस्तकानि भवानि च ।
 ह्यौधानि कमनीयानि वापीकूपादिकं तथा ॥
 घामान् चेचाणि केदारान् उद्यानान्यथ वाटिकाः ।
 वृक्षान् स्रतावितानानि पूगादिद्रुमवाटिकाः ॥
 शकटान् सोपकरणान् स्नातृलानि च भूरिशः ।
 मुसलोलूखलं दाचं शिला मन्यानमण्डकं ॥
 तथाञ्जनस्रक्ताकाश्च केसानाञ्च प्रसाधनं ।
 एतान् पदार्थानन्याश्च चतुराश्रमकाङ्क्षितान् ॥
 आत्मनश्च प्रियान् दद्यात् पितृणां युक्तमान् ॥
 विभवस्थानुसारेण देशकालानुरूपतः ॥
 एतान् दद्यात्तु यः सम्यक् पदार्थान् भोगनाधनान् ।
 न तस्य दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परञ्च च ॥

रामायणे ।

समतीते दशाहे तु छतश्रीषो विधानतः ।
 चक्रे द्वादशकं श्राद्धं त्रयोदशकमेव च ॥
 ततस्त्रोद्दिष्ट पितरं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनं ।
 महार्हाणि च रत्नानि गायत्रि वाहनमेव च ॥

अथ भरत इति शेषः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि सफलानि च ।
 तारणानि पितृणां वै स्वर्गाण्यात्मसुखानि च ॥

लोके श्रेष्ठतमं यच्च आत्मनस्यापि यत्प्रियं ।
 सर्वं पितॄणां दातव्यं तेषामेवाग्निषोर्धिना ॥
 वापीसंकौडनं दत्त्वा महामन्त्रफलं लभेत् ।
 वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा गोमेधमश्रुते ॥

तथा ।

दद्याद्दयः शिशिरे वज्रं बज्रकाष्ठं प्रयत्नतः ।
 कायाग्निदीप्तिप्राकाशं रूपं सौभाग्यमेति सः ॥
 इन्धनानि तु यो दद्याद्विजेभ्यः शिशिरागमे ।
 नित्यं जयति संग्रामे श्रिया युक्तश्च दीप्यते ॥

तथा ।

शरणं सर्वमस्यूतं मशय्यामनभोजनं ।
 आह्वे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकष्टं महीयते ॥

‘शरणम्’ आवासः ।

मुक्तावैदूर्यवामांसि रत्नानि विविधानि च ।
 वाहनानि च दिव्यानि जायन्ते तस्य कोटिशः ॥
 गन्धर्वाप्सरसस्तश्च गायन्ते वादयन्ति च ।
 सुमहच्चलनप्रस्थं सर्वकामसमन्वितं ॥
 सूर्यसङ्गप्रभन्दिव्यं विभानं लभतेऽस्य च ।
 अप्सरोभिः परित्तं कामगन्तु मनोजवं ॥
 वसते स विमानाद्ये स्तूयमानः समन्ततः ।
 दिव्यैः पुष्पैः प्रसिञ्चन्ति चूर्णमुष्टिभिरेव च ॥
 कन्यायुवत्यस्तासाञ्च हासभरणनिम्नैः ।

सुखिन्सो विबुध्यन्ति सततं हि मनोरमैः ।
 अश्वदानमहस्त्रेण रथदानश्रतेन च ।
 दन्तिदानमहस्त्राच्च योगिष्वावसथो वरः ॥
 अश्वमेधमहस्त्रेण राजसूयश्रतेन च ।
 पुण्डरीकमहस्त्रेण योगिष्वावसथो वरः ॥

तथा ।

भोजनायासनं दत्त्वा अतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।
 सर्वयज्ञक्रतूनाञ्च फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥
 क्षिप्रमत्युष्णमक्लिष्टं स्वादु दत्तम्भुक्षिते ।
 मव्यञ्जनं सदा स्निग्धं मत्कृत्य च प्रयत्नतः ॥
 प्रतिश्रयं सदा दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।
 देवावाप्तं प्रतिष्ठन्ति दिव्यातिथ्यैः सहस्रशः ॥
 सर्वाण्येतानि यो दद्यात् पृथिव्यामेकराड्भवेत् ।
 त्रिभिर्द्वाभ्यामथैकेन दानेन तु सुखी भवेत् ॥
 दानानि परमो धर्मः सद्भिः मत्कृत्य पूजितः ।
 त्रैलोक्यस्याधिपत्यं हि दानादेव भुवं स्थितिः ॥
 राज्यभ्रष्टस्तु राजा स्यादधनः स्वोत्तमं धनं ।
 क्षीणायुर्लभते पायुः पित्रभक्तः सदा नरः ॥
 यान् कामान्मनसा चेच्छेत्तांस्तस्य पितरो ददुः ।
 यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।
 क्षिप्रमाप्नोति तत्सर्वं पित्रभक्तस्तु मानवः ॥

महाभारते ।

अश्वपामाश्वगोवस्त्रकृत्रशय्यासनानि च ।

प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥

दामौदामानलङ्कारान् भोगोपकरणानि च ।

दत्त्वा पितृभ्यः प्राप्नोति साक्षाज्यं नेह संशयः ॥

तथा ।

इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु वामुदेवस्य धीमतः ।

मातुलस्य च बड्ढस्य रामादौनां तथैव च ।

आहुन्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥

ददौ रत्नानि वामांभि रामानश्वाशयानपि ।

स्त्रीस्यैव द्विजमुख्यभ्यस्तथा शतमहम्भशः ॥

अलङ्कारांस्तथाश्वांश्च गांश्च काम्या वरस्त्रियः ।

आदिग्यादिभ्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपमत्तम ॥

द्रोणं मातुल्यश्च भीष्मश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकं ।

दुर्योधनश्च राजानं पुत्रांस्यैव पृथक् पृथक् ॥

जयद्रथपुरोगांश्च सुहृदस्यैव सर्वशः ।

आदिग्यादिभ्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपमत्तम ॥

तथा स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा ।

गान्धारस्य महातजाः प्रददौ चोर्द्धुर्दहिके ॥

आहुमेवोपक्रम्य विष्णुधर्माक्षरे पितृगाथाः ।

अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषमत्तमः ।

दद्यात्सत्त्वाग्निं यो नः स्वर्णंष्टङ्गं विधानतः ॥

अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषमत्तमः ।

प्रसूयमानां यो धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुङ्गवे ॥

अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः ।

कूपारामतडागानां वापीनां यस्य कारकः ॥

आह बौधायनः ।

वापीकूपतडागानि खलानाराममेव च ।

शालीकुचेचकेदाराः समृद्धाः पुष्पवाटिकाः ॥

आद्वेषु दत्त्वा प्रयतः पितृनात्मानमेव च ।

उद्धरत्येनसो दुःखाद्यावदाभूतसंज्ञं ॥

तदेवमेतेष्वभिहितेषु प्रदेयेषु यानि प्रदेयानि आद्वप्रयोगान्त-
र्गतार्चनाङ्गभूतानि तानि तत्तत्पितृनामगोचमङ्गीर्त्सनपूर्वकं पितृभ्य
एव देयानि । यानि पुनरन्यानि गोभृहिरण्यकृष्णाजिनप्रभृतीनि
आद्वकाले स्वपितृणां श्रेयःमिद्वर्थं दानखण्डोक्तप्रकारेण ब्राह्मणेभ्यः
प्रदेयानि । तच्च निमित्तान्तरापेक्षा न कर्त्तव्या आद्वमेवाधिकृत्य
तेषां विधानात् । तानि सैवं प्रदत्तानि पितृणामात्मानस्य विशिष्ट-
स्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थं भवन्तीति ।

इति प्रकीर्णकं ।

अथ दक्षिणाद्रव्याणि ।

ब्रह्मपुराणे ।

यद्यदिष्टतमं लोके यथास्य दयितं गृहे ।

दक्षिणार्थन्तु तद्देयं तस्य तस्याक्षयार्थिना ॥

मत्स्यपुराणे ।

यतिसं नामगोचेषु दद्यात्तथाथ दक्षिणां ।

गो-भू-हिरण्य-वामांसि यानानि शयनानि च ॥

दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव वा ।

वित्तशायने रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन् ॥

‘नामगोत्रेण’ सम्प्रदानस्यात्मनस्य नामगोत्रोच्चारणेन ।

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्तयम् ॥ ५

इति व्यासस्मरणान् ।

‘शक्त्या’ स्वशक्त्यनुसारेण, ‘पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्’ पितृणां कर्मणा पितृन् प्रीणयन् ।

आह जमदग्निः ।

मतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या दक्षिणां ।

हिरण्य-धन-वामांसि धर्म्याणि शयनानि च ॥

वह्निपुणं ।

भक्त्या दक्षिणा देया आहुकर्मणि शक्तिः ।

यानान् क्षेत्राभ्यथारामान् विचित्राः पुष्पवाटिकाः ॥

वज्रभौमानि रम्याणि शयनानि गृहाणि च ।

सुवर्ण-रत्न-वामांसि रजतं भूषणानि च ॥

अनहुहो महिषश्च विधिधान्यामनानि च ।

पादुका दामदामोश्च कवच-व्यजन-सामरं ।

स्वाङ्गलान् शकटान् गन्धौघोपकरणानि च ॥

येन येनोपयोगोऽस्ति विप्राणामात्मनस्तथा ।

तत्सम्प्रदेयं आहुषु दक्षिणार्थं हितैषिणा ॥

यथा यथा हि गुणवद्द्रव्यं भूरि यथा यथा ।
जायते फलभूयस्त्वं आद्वकर्तुस्तथा तथा ॥

वायुपुराणे ।

धेनुं आद्वेषु यो दद्यात् गृष्टिं कुम्भोपदोहनां ।
गात्रक्षमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिञ्च जायते ॥
शयनासनानि तथा भूमयो वाहनानि च ।
आद्वेष्वेतानि यो दद्यादश्वमेधफलं लभेत् ॥
सर्पिःपूर्णानि पात्राणि आद्वेषु सत्कृत्य दापयेत् ।
कुम्भादिदोहधेनूनां बङ्गीनां फलमश्रुते ।
यथेष्टां दक्षिणां दद्यात् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥

‘पुण्डरीकः’ ऋतुविशेषः ।

रम्यमावमयं दत्त्वा राजसूयफलं लभेत् ।
कृपाराम-तडागानि क्षेत्रघोषगृहाणि च ।
गां दत्त्वा मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकं ॥
स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा आद्वेषु रत्नविभूषितं ।
पितरस्तस्य तुल्यानि स्वर्गे चानन्यमश्रुते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णरौप्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।
हस्त्यश्व-रथ-यानानि समृद्धानि गृहाणि च ।
उपानत्पादुकाश्च चामराष्ट्राजिनानि च ॥
अश्वेषु दक्षिणा पुण्या वेति वृद्धिर्नयेत्तदा ।
दरिद्रोऽपि अद्यावन्ति दद्याद्विप्रेषु दक्षिणां ॥

सैवेयमिति बुद्धिः कार्य्येत्यर्थः ।

सौरपुराणे ।

वङ्गोभिर्दक्षिणाभिर्यः आहुः प्रीणयति दिजान् ।

स पितृणां प्रसादेन याति स्वर्गमनन्तकं ॥

अशक्तस्तु यथाशक्त्वा आहुः दद्यात्तु दक्षिणां ।

अदक्षिणस्तु यच्छ्राद्धं ह्रियते तद्धि राक्षसैः ॥

यज्ञोपवीतमथवा कृतिदाग्निद्रुपौडितः ।

प्रदद्यादक्षिणार्थं वै तेन स्यात् कर्म सद्गुणं ॥

इति दक्षिणाद्रव्यनिरूपणम् ।

इति श्रीमहाराजाधिगाज-श्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आहुकल्पे आहुपकरणं नाम

नवमोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

गणकगणसङ्ख्यैरप्यशक्यो यदीयः

कल्पयितुमखिलानां राशिरुच्चैर्गुणानां ।

कृतसकृत्सृष्टिः सोऽथ हेमाद्रिसुरिः

कथयति परिभाषां आद्वकर्मण्यशेषाम् ॥

अथ परिभाषा ।

तत्र सर्वशास्त्रोपसंहारः तदर्थमिदं चिन्त्यते । किंस्वित् शाखा-
कल्पसूत्रगृह्येषु यावद्वर्मकं आद्वमुक्तं तावन्मात्रमेव कर्त्तव्यम् उत
मन्वादिस्मृतिविहितसर्वधर्मोपसंहारेणति । तत्र यदि तावन्मात्रधर्मकं
क्रियते तदा शाखाकल्पसूत्रगृह्येषु तावन्मात्रोपदेशार्थवानन्ययानर्थकः
स्यात् । ननु यदि स्मृतिविहितधर्मोपसंहारः क्रियते तदा स्मृतयेऽर्थवत्यः
अन्ययानर्थिकाः स्युरिति समानन्यायतया स्मार्त्तधर्मकलापोपसंहारो-
ऽपि निरवयवमस्मीदिति । न च प्रातिस्विकशाखाकल्पसूत्रगृह्यशून्यान्
पुरुषान् प्रति स्मृतयोरर्थवत्यो भविष्यन्तीति वाच्यं । प्रातिस्विक-
शाखादिशून्यानां त्रैवर्णिकानामभावात् । न च शूद्रान् प्रत्यर्थवत्यो
भविष्यन्तीति वाच्यं । त्रैवर्णिकाधिकारिकोपनयनाध्ययनाग्निहोत्रा-
दिकर्मापदेशप्रधानत्वात् स्मृतीनां त्रैवर्णिकान् प्रत्यपि तामामर्थवत्त्वेन
भाव्यम् । मैवं । कर्मविशेषे शूद्रान् प्रत्येवार्थवत्त्वं वक्ष्यताम् । अथवा

त्रैवर्णिकान् प्रत्यपि बहुधर्मकश्राद्धान्तरेऽपदेशेनोपयोगित्वं वर्णतां ।
अतः स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्योक्तश्राद्धप्रयोगस्त्वावातेव कर्त्तव्यो न स्मार्त्त-
पदार्थप्रवेशेनातिरेच्यः । अतिरेच्यमानो हि प्रयोगविध्यभिमतौ
क्रमकालौ हितान्यावामादयेत् । अतएव स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्यो-
क्तश्राद्धप्रयोगः परशाखाद्युक्तपदार्थप्रवेशेन न बृंहणीयः ।

किञ्च । कल्पसूत्रगृह्याणामध्येहविशेषमस्मिन्विनियुतास्तिङ्गलि-
ङ्गिनोऽयैकाग्र्यत्वात् कर्त्तव्यविशेषाश्रितेन कल्पसूत्रेण लिङ्गेन तदाश्रितैव
लिङ्गिनी श्रुतिः कल्प्यते । अतः स्वस्वकल्पसूत्रगृह्योक्तानां श्राद्धकर्मणां
व्यवस्थैव ।

किञ्च । शाखान्तरगृह्यान्तरादौ विधीयमानस्य पौनरुक्त्यादिदो-
षपरिहारस्याशक्यत्वाच्चर्मान्तरत्वे तदन्वितस्य धर्मजातस्यातिदेशमन्त-
रेण शाखान्तरीयकर्ममन्वानुपपत्तौ सर्वोपसंहारो निष्प्रमाणकः ।
न चोपपदामन्त्रेण व्यवस्थानुपपत्तिः । तत्तच्छाखागृह्याध्यात्मलक्षण-
णस्य तत्तच्छाखायताभिमानित्वरूपस्य चापपदस्य कर्त्तव्यविशेषकस्य
भस्मत्वात् । न च प्रतिविधिवाक्यमुपपदकल्पने गुर्वी कल्प्यतेति वाच्यं ।
सर्वानपि विधीनिदमादिना केनचित् सर्वनाम्ना परास्मिन् सुपदप-
पदान्वयस्य कल्प्यमानत्वात् ।

मैवं । परस्परगतस्वशाखापरित्यागेन शाखान्तराभ्यनकर्त्तापि हि
स्वकुलपरम्परागतशाखागृह्याक्तधर्मानेतानुतिष्ठति । द्वित्रिवेदाध्यायो
च वेदान्तरान्तर्गतं स्वशाखान्तरमध्यायानोऽपि स्वशाखागृह्याकानेव
धर्मानाचरति । अनधीतवेदोऽपि श्राद्धादिकं कर्म कुर्वन् शाखावि-
शेषगृह्यविशेषोपदिष्टामेव भरणमाश्रयत इति न तत्तच्छाखागृह्य-

ध्येतल्लक्षणमुपपदं यावदाचारमनुवर्तते तच्छाखीयत्वाभिमानोऽपि तच्छाखाध्येतल्लभ्रम एव वाच्यः । न चास्मै स्वशाखामधीतवतोऽनधीतवतो वा सम्भवति । प्रथमे तच्छाखाध्येतल्लक्षणस्य सत्यत्वात्, द्वितीये तादृशस्य ज्ञानस्यैवासम्भवात् । अतस्तयोः शाखागृह्याचारविशेषानुसरणं नोपपद्येत । अन्यशाखाध्येतुरपि च वातादिदोषवशापजातशाखान्तराध्येतल्लभ्रमस्य तच्छाखागृह्यानुसरणं प्रसज्येत । दोषमन्तरेण समुत्पन्नभ्रमस्यायं नियम इति चेत् । न । कारणमन्तरेण भ्रमस्यासम्भवात् । अथाचार्यारोपरूपभ्रमस्य दोषमन्तरेणापि सम्भव इत्युच्यते । तर्हि तस्य सर्वत्र सम्भवादव्यवस्थैव प्राप्नोति । गौणे च शाखान्तरीयत्वव्यपदेशे तस्य विद्यमानत्वात् परशाखागृह्याकर्तृविधियक्षणप्रसङ्गः । अतः कर्तृविशेषणीभूतोपपदासम्भवात् सर्वशाखाकल्पसूत्रगृह्यस्यत्याचारप्राप्तानां आद्वैककर्मणां सर्वान् प्रति साधारण्यमेव न पुनर्व्यवस्थेति । नैतदेवं । शाखाविशेषाध्येतल्लक्षणानुपायान्तच्छाखीयत्वमस्यैव । अतः स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्याकधर्मसाचयुक्तमेव आद्वैकं कर्त्तव्यं नाधिकस्मार्त्तपदार्थप्रवेशेन परशाखाकल्पसूत्रगृह्याकपदार्थप्रवेशेन वातिरेच्यमिति स्थितं ।

अत्रोच्यते । अनन्ययामिद्वैकप्रत्यभिज्ञाबलाद्विशेषशाखाप्रत्ययमेकमेवाग्निहोत्रादिकर्मणि शाखान्तराधिकरणे स्थापितं “एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्” । सर्वास्वपि शाखासु व्योतिष्टोमादिकर्मणः संयोगरूपचोदनाख्यानामविशेषात् प्रत्यभिज्ञायमानस्यैकत्वं निश्चीयते । संयोगोऽत्र प्राधान्यात् फलसम्बन्धो विवक्षितः । रूपस्यान्तरङ्गत्वात्कर्मस्वरूपनिरूपकत्वाच्च द्रव्यदेवता । चोदना च धात्वर्थ-

सहितभावनाविषयोविधिः । आख्या तु ज्योतिष्टोमादिनामधेयं ।
एतदेव सूत्रं व्याचक्षणाः प्राज्ञराचार्याः । “सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्
संज्ञारूपगुणादिभिः । एककर्मत्वविज्ञानं न शाखास्वपगच्छति” इति ।
न चात्र किञ्चिद्वेदकं कारणमस्ति । शाखान्तराक्तस्य भेदप्रयोजकत्वा-
नवधारणात् । प्रकरणान्तरं इव परस्परामन्निधानं भेदकमिति चेत् ।
न । एकस्याध्येतुः शाखान्तराध्ययनाभावात् तत्प्रतिपाद्यमानज्योतिष्टो-
मादिकर्मानुपलम्भे भेदावभासाम्भवात् । कुतः पुनरेकस्य शाखान्त-
राध्ययनाभावः । इत्थं यथैवाकृतिरंकस्यां व्यक्ता समाप्यते तथा
स्वाध्यायत्वमेकैकस्यां शाखायान्ततश्च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्राधीतेन
स्वाध्यायेन कर्मावबोधं भावयेदित्युक्तं । स्वाध्यायस्य कर्मावबोधनं प्रत्यु-
पादीयमानत्वादिवर्चनैकसंख्यैका शाखाध्यतयेति गम्यते । कुतस्तर्हि
वेदान्तराज्यवनमपि वेदानधीत्य वेदौ वेत्यादिवचनेरिति ब्रूमः ।

किञ्च । वेदान्तरे कर्मणः साक्षात्कृत्यान्कर्मावबोधं प्रति वेदानां
समुच्चये सत्येकस्य नैकवेदान्त्यत्वं । एकवेदान्तगते तु शाखान्तरेपि परि-
पूर्णधर्मकं शाखान्तरनिरपेक्षमेव ज्योतिष्टोमादिकर्मावगम्यते । अतस्त-
न्यकार्यत्वादिकवेदान्तगतेकशाखाध्ययननियमे शाखानां विकल्प इति ।

तदाज्ञराचार्याः । “स्वाध्यायग्रहणे नैका शाखा हि परिगृह्यते ।
एकार्थानां विकल्पस्य कर्मैकत्वं भविष्यति” इति । ननु यद्येकस्यैकवेदान्त-
गतानेकशाखाध्ययनाभावाच्चास्वान्तरेयकर्माप्रतीतिस्तर्हि कुतः प्रत्य-
भिज्ञापि भवत । अथ स्वयमनधीयमानेऽपि परैरधीयमाने शाखा-
न्तरे समाकर्ष्यमाने तत्प्रतिपाद्यमानकर्मावगतिर्भवतीति प्रत्यभिज्ञा-
प्यद्यत इत्युच्यते तर्हि तथैव भेदावगतिरपि भविष्यति ।

उच्यते । कर्मस्वरूपगतविशेषाभावात् प्रत्यक्षभेदप्रतीत्यभावे नाम-
रूपाद्यविशेषनिबन्धनापरातप्रत्यभिज्ञोत्पत्तौ परस्परामन्निधानप्रयुक्ता-
नुमानजन्यभेदप्रतीतेरुत्पत्तिप्रतिबन्धात् । अस्तु वा भेदबुद्ध्यभावस-
हकृतास्वरूपप्रतीतिरेवाभेदप्रमात्मकप्रत्यभिज्ञाकार्यकरत्वादप्रत्यभिज्ञैव
सती गौणैः प्रत्यभिज्ञा । गुणान्तरं तर्हि भेदकमस्तु । न । तस्यै-
कस्मिन्नैव कर्मणि विकल्पेनान्वयोपपत्तेः । ननुत्पत्तिवाक्यशिष्टे गुणे
सति गुणान्तरानवकाशाद्वाजिन इव गुणान्तरं कर्मभेद एव । मैवं ।
दयोरुत्पत्तिवाक्यशिष्टयोस्तुन्यबलत्वे सत्येकस्मिन् कर्मणि विकल्प-
सम्भवात् ।

ननु यदि सर्वासु शाखास्विकमेव कर्म प्रतिपाद्यते तदा पुनरुक्त-
ताप्रसङ्गः । अतस्तत्परिहारार्थमभ्यामन्यायेन शाखान्तरे कर्मभेदो
वाच्यः । मैवं । यत्र तावन्मात्रार्थत्वेन पुनः श्रुतिः प्रयोजनशून्या
भवेत् तत्र भेदमापादयति । शाखान्तरे तु गुणान्तरार्थत्वेन प्रशंसा-
र्थत्वेन वा प्रयोजनवती सती न भेदं करोति । न चेयं पुनः श्रुतिः ।
यत आह ।

एकशाखानिवृद्धानां जायते हि पुनः श्रुतिः ।

कण्ठादिचरणानाम् प्रतिशाखं सकृच्छ्रुतिः ॥

अत्रैकशाखाध्ययननियमाद्येनैकशाखागतमग्निहोत्रादि श्रुतं नामौ
शाखान्तरगतं गृह्णोति । कदाचित् परैरधीयमानं शाखान्तरगतं
श्रुत्वाऽपि च परप्रतिपत्त्यर्थमेवेतदित्यध्यवस्यति । अतः पुरुषा-
न्तरप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्चाखान्तरस्य न पुनः श्रुतित्वं । अपि च शाखानां
युगपद्वृत्तेर्न पुनः श्रुतिकल्पना तर्हि तत्रैकशाखावत्कमेणाध्ययन-

स्थितिः । क्रमेणाध्ययने हि काचित्पुनः श्रुतिस्वमापद्यमाना कर्म-
भेदं करोति । अत्र तु युगपच्छ्रुतेः का पुनः श्रुतिर्भवेत् । अतो-
यथैकशाखागतं कर्म देशान्तरपुरुषान्तरादिषु पुनः श्रूयमाणमपि प्रति-
पाद्यभेदान्न पुनरुक्तमेवमेव शाखान्तरेष्विति । यस्यैकयैव शाखया सर्वं
प्रतिपाद्यन्तामनर्थकं शाखान्तरमिति । तच्छाखान्तराणामकृत्रिमत्वात्
प्रतिशाखं चाध्येतनियमस्यानादित्वादनुपालम्भ एवेति । अतएवै-
तदपि न वाच्यं । यथा कृतस्य करणमभवत्तथा विहितस्य विधाना-
मभवोऽपौत्येकस्यां शाखायां विहितस्य शाखान्तरं तावद्विधानाम-
भवः । शाखायां युगपदुपस्यानाच्चानुवादासम्भवोऽपौत्यतो भेद एवेति ।
यतस्तत्तच्छाखाध्यायिनः प्रवर्त्यान् प्रतिपाद्यांश्च पुरुषान् प्रति प्रवृत्ति-
भेदेन प्रतिपत्तिभेदेन च विहितस्यापि विधानं न विरुध्यते । तदेवं
कर्मकत्वे स्थिते यत्र कश्चनोपदिष्टधर्मः सम्प्रत्यमानमग्निहोत्रादिकं
शाखान्तराध्येतभिरप्यनुष्ठेयमानं न चैकं प्रतिश्रियत इति न्यायात्
तद्धर्मयुक्तमनुष्ठेयमिति सर्वशाखोपमंहारे स्थिते सर्वशाखागृह्य-
कल्पसूत्र-स्मृति-पुराणेतिहासाचारावगतधर्ममात्रयुक्तमेव सर्वः आह्वं
कर्त्तव्यमिति स्थितम् ।

अतएवैकां कामपि शाखां पुरस्कृत्य कल्पसूत्राणि, रक्षयजो-
मुनयः स्वशाखोरुधर्ममात्रोपनिबन्धनेनापरितुष्यन्तः शाखान्तरीय-
धर्मसंग्रहं कुर्वाणा दृश्यन्ते ।

ननु सर्वशाखागृह्यादिषु कर्मकत्वेऽपि तत्तच्छाखागृह्याध्येतपुरुष-
भेदव्यवस्थया तत्तच्छाखाविधुःकृतिकर्त्तव्यताभेदव्यवस्थोपपत्तेः न
सर्वशाखोपमंहारः ।

मैवं । ईदृश्विधायां व्यवस्थायां श्रुतिलिङ्गादिरूपमानाभावात् ।
न च श्रुत्यादिवत् केनचिच्छाखान्तरं व्यवस्थामानत्वेनाभ्युपगतं ।

नन्वस्ति तावत्स्वाध्यायोध्येतव्य इति वचनादाचारपरम्परागत-
पुरुषविशेषाणां शास्त्राविशेषाध्ययनव्यवस्था । अतो व्यवस्थितप्रमाणो-
पनीयमानं प्रमेयमपि तद्वद्भावस्तातुमर्हति । तथा हि । यथा दृष्टे
सम्भवति नादृष्टकल्पना न्यायेति स्वाध्यायाध्ययनविधेः कर्मावबोधा-
र्थत्वेन दृष्टार्थत्वमिष्यते । एवमेव शाखाविशेषाध्ययनव्यवस्थाया अपि
दृष्टार्थत्वाय कर्तृविशेषव्यवस्थितकर्मावबोधार्थत्वमेष्टव्यम् ।

उच्यते । प्रज्ञाविशेषज्ञानिनां स्ववेदवत् परवेदाध्ययनस्याप्यनुज्ञा-
तत्वात् परवेदान्तगतशाखायां च व्यवस्थाभावादव्यवस्थैकशाखाध्ययनं
कर्त्तव्यं । तदपि कर्मावबोधार्थं बोधोऽप्यनुष्ठानार्थ इति शाखान्तरीय-
कर्मानुष्ठाने कुतो व्यवस्था । नन्वादृष्टार्थं द्वितीयवेदाध्ययनम्,
अध्ययनविधिविषयस्यापत्तेः ।

अन्येभ्यस्तद्धर्मोपदेशार्थमन्यशाखाध्ययनं दृष्टार्थमेवास्ति । न ।
अधीतेन वेदेन कर्मावबोधं कुर्यादिति विधर्थो निर्णीतः । न तु
कर्मावबोधं कारयेदिति ।

यस्तु स्वशाखागताधिकार्यन्तरकर्त्तव्यकर्मविधायकवेदप्रदेशाध्ययनं
क्रियते तत् कर्मावबोधार्थं समग्रशाखाध्ययने विहिते सति नान्तरी-
यकत्वेनेति न दोषः ।

अथ पराध्यापनार्थमध्यापनविधिना द्वितीयवेदाध्ययनं प्रयो-
जितं नाध्ययनविधिनेति न वैषम्यं । न चादृष्टार्थत्वमिति चेत् । तत्र ।
एकशाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनम् अन्यशाध्ययनविधिप्रयुक्तमिति वैकल्यं

प्रमज्येत । न च सर्वत्राध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति वाच्यम् ।
अध्ययनविधानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

किञ्च । अध्ययनविधिप्रयुक्ते परवेदाध्ययने प्रज्ञाविज्ञेयशास्त्रिनोः
चत्त्रियवैश्ययोर्वेदान्तराध्ययनं न प्राप्नोति तयोस्तन्यापकत्वात् । अतो
न शाखागृह्यादिव्यवस्थया कर्मणां व्यवस्था ।

यत्तूक्तं । सर्वशाखोपसंहारे क्रमकालौ विरुध्येते इति । तत्र ।
प्रयोगविधिर्हि श्रुतिस्मृत्याचारादिप्रमाणप्रापित-सर्वपदार्थप्रतीक्षा कृत्वा
प्रयोगं विधत्ते । न पुनः स्वमन्त्रिधिसमाख्यातपदार्थमात्रप्राप्ति-
परितुष्टः सहस्रैवेति । अतएव वेदवेद्याद्यन्तरा प्रविशतः स्मार्तैर्य-
जमनादिपदार्थस्यापि वा कारणग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्त्रित्यत्र
प्रयोगविधिपरिग्रहे वर्णितः । किञ्च पदार्थानां धर्मः क्रमो न
हीनप्रमाणप्रापितमपि पदार्थं बाधितुं शक्नोते ।

अपि च कस्यासिद्धाखायां सामान्यमेवोपरिष्टं न विज्ञेयः ।
तच्चानुष्ठानकालेऽवश्यं स्वबुद्ध्याध्यवस्य कस्यिद्विशेषो गृहीतव्यः । न च
गृह्यमाणः कदाचिच्छाखान्तरोपविष्टो गृह्यते । तत्र यदि शाखान्त-
रानुमारेण स एव गृह्यते तदा किन्नामाममन्त्रमं कृतं स्वात् । योऽपि
तस्मान्मान्यनन्तर्गतो भिन्नद्वारतया समुच्चयेनैकप्रयोगनिवेशं लभमानः
स्वशाखोक्तपदार्थाविरोधो शाखान्तरोपः पदार्थः सोऽप्यपूर्वस्थानिर्ज्ञा-
तोपायपरिमाणत्वादिरुद्धप्रमाणान्तरानिवाहितप्रवेशो गृह्यमाणो न
किञ्चिद्दृष्येत । यस्तु स्वशाखोक्तविरुद्धः शाखान्तरोपः सोऽपि
प्रमाणस्थापनपातिन्नादेकद्वारकत्वे षति तुल्यत्वत्वादिकल्पनात्वेव
गृह्यमाणो नातीवानौचित्येन नैद्याधिकानां समस्तः ।

अतः सर्वशाखाकल्पसूत्रगृह्यस्मृतिपुराणेतिहासाचारावगतान्
पदार्थानुपमं हृत्य प्रयोगोऽनुष्ठेय इति सिद्धम् ।

अचार्थं लिङ्गदर्शनम् ब्रह्मपुराणे ।

रामेण भोजिता विप्रा मुन्युक्तेन यथाविधि ।

वैदिकी च कृता सर्वा क्रिया या मानवी स्मृता ।

पुराणोक्तो विधिर्यैव वैश्वदेविकपूर्वकः ॥

‘मुन्युक्तेन’ मुनिभिः प्रेरितेन । ‘वैदिको’ वेदविहितपिण्डपितृ-
यज्ञमन्मन्विनौ, पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पितृ इत्यतिदेशेन आहुते
प्रापिता । ‘मानवी’ मनुप्रणीतशास्त्रविहिता, ‘स्मृता’ अन्यैरपि हारी-
शौतमप्रभृतिभिर्धर्मशास्त्रकारैर्वेदार्थमनुस्मृत्योपदिष्टा । मर्गपतिरगादि
पञ्चलक्षणवन्ति ब्राह्म्यादीनि ‘पुराणानि’ तेषु ‘उक्त’ प्रतिपादितः ।
‘विधिः’ अनुष्ठानप्रकारः । एवं सर्वशास्त्रानुपमं हृत्य रामेण आहुते
कृतमित्यर्थः ।

अत्राह कार्णाजिनिः ।

आत्मतन्त्रेषु यन्नाक्तं न कुर्यात्पारतन्त्रिकं ।

विशेषाः खलु सामान्या वेदोक्ता वेदवादिभिः ॥

‘आत्मतन्त्रे’ शाखागृह्यादिरूपे स्वकीये शास्त्रे, यदनुष्ठेयपदार्थ-
स्वरूपं नाक्तं तत्परकीयतन्त्रोक्तमपि कुर्यात् । यतो वेदोक्ताः सर्वे
विशेषाः सर्वेषामनुष्ठातृणां सामान्याः साधारणा इति वेदवादिभि-
र्निर्णीतम् ।

यत्पुनरेतद्विद्वद् वैजवापायनस्य वचनम् । “बह्वन्तं वा खगृह्योक्तं यस्य
कर्म प्रचोदितं । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वकृतो भवेत्” इति ।

तत्तावत् केचिदेवं व्याचक्षते यद्गर्भाधानचौडोपनयनविवाहादिकं
कर्म गृह्येषु मस्यगुक्तं मन्वादिस्मृतियण्डेषु चामस्यगुक्तं तत्र स्मृत्यपेक्षा
न कर्त्तव्या । यत्तु आद्राष्टकादिकं स्मृतिषु मस्यगृह्येषु चामस्यगुक्तं
तत्र स्मृत्यपेक्षा कर्त्तव्येति । अतः स्वगृह्योक्तस्य स्मृत्यपेक्षा निवार्यते ।

न तु परगृह्याद्यपेक्षापीति सर्वापसंहारन्यायस्य वचनस्य च प्रत्यूह
च विषयव्यवस्येति ।

नन्वमस्यगुक्तत्वं नाम स्वल्पधर्मकस्याभिधानं तत्राप्यस्य धर्मभि-
धानात् स्मृत्यपेक्षा वार्यत एवेति कुतस्तथाविधं तदपेक्षा । नैतदेवं
अमस्यगुक्तं नामात्र कर्मस्वरूपनिष्पादकेन सन्निपातिना दृष्टार्थेन धर्मैव
विनाभिधानं । मस्यगुक्तञ्च स्वरूपनिष्पादकधर्माभिधानेन मस्यगुक्तम् ।
अल्पत्वञ्च तदभिधानममात्रावन्यत्रोक्तादृष्टैकाग्रधर्मानभिधानम् । अतो-
ऽमस्यगुक्तमभिधाने युक्ता स्मृत्यपेक्षेति ।

तदिदं व्याख्यानमयुक्तं गृह्योक्तस्य स्मृतिमात्रापेक्षानिषेधवचने
स्वशब्दानर्थक्यप्रसङ्गः ।

अस्तु तर्हि वम् । यत्स्वगृह्ये मस्यगुक्तं तत्र परगृह्यस्मृत्याद्यपेक्षा
न कर्त्तव्या । यत्तु मस्यगुक्तं तत्र कर्त्तव्या । अतएवैकवेदान्तगतानां
शास्त्रानां कर्मावबोधे विकल्पोक्तोक्तः वेदानाञ्च समुच्चय इति ।

तदपि न युक्तं । शास्त्रान्तरोक्तधर्मापसंहारन्यायस्यामस्यगुक्तकर्म-
विषयत्वे वेदान्तरवदमस्यगुक्तमभिधायकशाखाया अपि शास्त्रान्तराधि-
करणेऽनुदाहरणत्वमेव प्रमज्येत । न सैकवेदान्तगता काचिदस्ति तादृशी
शास्त्रेति धारणावैयर्थ्यं चापद्यते । अत एव व्याख्येय, स्वशास्त्रागृह्योक्तं
स्वषपधर्मके कर्मणि परशास्त्रोक्ताधिकधर्मापसंहारं कृत्वा तावन्-

प्रयोगोऽनुष्ठेयः । यदि कदाचिद्देवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात् परशाखा-
गृह्योक्ताधिककर्मापसंहारो न शक्यते कर्तुं तदा स्वशाखागृह्यमा-
त्रोक्तस्वल्पधर्मयुक्तमपि कर्त्तव्यं । तावति च कृते सर्वशाखागृह्योप-
संहारेण यत्समग्रशास्त्रार्थरूपं क्रियते तद्वदेव तदपि समग्रशास्त्रार्थ-
रूपमेव तेन कृतं भवतीत्यनुकन्योऽयमिति ।

अन्ये तु पुनः स्वगृह्योक्तधर्मविरुद्धपरगृह्यधर्मानुष्ठाननिषेधपरमिदं
वचनं वर्णयन्ति । तत्र । न्यूनाधिकधर्मविषयत्वस्य वचने प्रत्यक्षेणोप-
सम्भात् विरुद्धधर्माणां वैकल्पिकत्वादेकोपादानेऽन्यहानात् प्रयोग-
परिमाणसाम्ये मति बल्लभं वेत्यनुपयोगात् ।

यच्च विरुद्धशाखान्तरीयधर्मापसंहारनिषेधकमिदं लौगाक्षि-
वचनं 'ऊनो वाप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितोविधिः । तेन मन्तनु-
पाद्यञ्च न कुर्यात् पारतन्त्रिकमिति' तदप्यनुकल्पत्वेन स्वशाखामात्रोक्त-
ग्रहणे क्रियमाणे यदर्थात् परशाखीयाग्रहणं प्राप्तमदनुवादपूर्वकमनु-
कल्पविधिपरमेव । न तु शाखान्तरीयधर्मापसंहारनिषेधपरमित्येवं
व्याख्येयम् ।

यत्नपरं लौगाक्षिवाक्यं । "यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां समा-
चरेत् । अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्ते तमसि मज्जति" इति ।
तच्छाखान्तराध्ययननिषेधकमस्तु ।

अथ प्रकरणादिपर्यालोचनया यदि शाखाश्रद्धस्तदुक्तकर्मपर-
स्मदेवं व्याख्येयं । स्वशाखोक्तपरित्यागेन शाखान्तरीयग्रहणे दोषोऽयं न
युः स्वशाखोक्तेन सह समुचितपरशाखीयग्रहणे, परित्यज्येति वच-
नात् । अथवा परशाखोक्तस्यापि ग्रहणे क्रियमाणे तद्विरुद्धस्वशा-

लोकोन्मूलपरित्यागस्याप्रसक्तत्वात् स्वशाखीयविरुद्धपरशाखीयगण-
निषेधपरमिदं वचनं निश्चीयते । अत्र स्वगृह्यमूलभूतवेदो गृह्यकारो
वा व्यवस्थितआचारो वा दर्शनादृषिरुच्यते, तं 'अप्रमाणं कृत्वा'
अप्रमाणत्वेन परिकल्प्य 'अन्धे तममि' कृमि-कीट-पतङ्ग-पिपीलि-
काभ्यावरादिद्यानिवैशेषिके तमोगुणेऽविद्यायां पाप्मनि निरयविशेषं वा,
निमज्जतीत्यर्थः । अविरुद्धानि तु परशाखास्त्रातानि सर्वगुण्यङ्गानु-
पसङ्गत्य कर्मानुष्ठेयम् ।

तदुक्तं भविष्यत्पुराणे ।

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकं यथेति ॥

इति सर्वशास्त्रोपसंसारनिर्णयः ।

अथानुसमयस्य निर्णयः ।

स चायं द्विविधः । पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयश्चेति । द्विविध-
मपि चैतमाद्रियन्ते याज्ञिकाः कर्षणि । तथाश्चाग्नेयाग्नीषोमीययोः
पुरोडाशयोः कपालोपधानाधिश्चरणोद्दामनादीनां पदार्थानामनु-
समयमिच्छन्ति । अक्षप्रतिग्रहेष्टावपि स्वन्यमङ्गलैषु पुरोडाशंस्वमेव
शतसहस्रादिसङ्ख्याकेषु तु तेषु काण्डानुसमयमङ्गलैर्वर्तते । तथा
पशुगणे उपाकरणादीनां पशुधर्माणां पदार्थानुसमयमाश्रयन्ते ।
यूपगणे चाश्वनादीनां यूपधर्माणां काण्डानुसमयः । अतः सन्देहः
क पदार्थानुसमयः क काण्डानुसमय इति । किञ्च पदार्थानु-
समयेऽपि चिकीर्षिते कियानेकः पदार्थ इत्येव पदार्थपरिमाणं कश्चिन्
संज्ञेते । यथा मुष्टिकपास्तावदानाजनावपनपावनेषु, यथा चावघाते

क्षणाजिनास्तरणोलूखलाधिवर्त्तनादिषु फलीकरणान्तेषु कर्मसु, किञ्च कश्चित् क्रियात्मा कश्चित् पदार्थावयवीभूतोऽप्यन्यत्र पदार्थतामश्रुवानो दृश्यते । यथा चरुपुरोडाशमान्नाय्यादिषु प्रदानं तस्य चतुरवत्तस्य पदार्थावयवीभूतं चतुरवत्तमात्रं मान्नाय्यविकृतिभूतेऽयग्रीषोमौघे पणौ स्वतन्त्रैकराश्यातां प्राप्तम् अग्रीषोमौघविकृतिभूते सम्प्रतिपन्न-देवताके पद्मगणेष्वेव । विप्रतिपन्नदेवताके तु प्रदानान्तचतुरवत्त-पदार्थावयवतामेवागतम् । अत इह आद्वेऽपि निमन्त्रणादिविमर्ज-नान्तेषु आद्वभोक्तृद्विजमस्वद्वेस्ववनेजनादिप्रतिपत्त्यन्तेषु पिण्डसम्-द्वेष्वाभनादिन्युज्जीकरणान्तेस्वर्धपात्रसम्द्वेषु प्रक्षालनस्यापनपरियन्त्र-कादिषु भोजनपात्रसम्द्वेषु कुश-यव-तिल-गन्ध-पुष्पादिप्रक्षेपेषु म-ण्डलसम्द्वेषु क पदार्थानुममयः क काण्डानुममय इति विचार्य निर्णेतव्यम् ।

तत्र तावदयमुत्सर्गो यत्पदार्थानुममयेनानुष्ठानम् । अतो ब्राह्मणादिषु प्रत्येकं मन्त्रिपत्योपकारकं पदार्थमावर्त्य तेनैव न्यायनान्यमावर्त्तयन् न तु प्रत्येकं पदार्थकाण्डमिति ।

ननु पितृहस्त्रिकामः पुत्रादिकामो वा ब्राह्मणान् भोजयेत् पिण्डान् प्रदद्यादित्यत्र तावत्कर्मविभक्तिनिर्दिष्टा अपि ब्राह्मणाः पिण्डाश्च भूतभाष्युपयोगान्तररहितत्वाद्भूमदानाभ्यामिव सकृन्नात्रो भोजनेन प्रदानेन वा न चिकीर्ष्यते । अतो यैस्तु द्रव्यं न चिकी-र्ष्यत इति न्यायान्तयोः प्रधानकर्मताफलवत्सन्निध्यान्नातफलरहित-कर्मभ्योऽन्यानि च प्रधानकर्माण्यधिकारवाक्ये करणत्वेनोपादीयन्ते । अतश्च ब्राह्मणभोजनेन पिण्डप्रदानेन वा पितृहस्त्रिं पुत्रपशुसर्गादि

वा भावयेदिति वचनव्यक्तिर्जायते । तत्र न किञ्चिदपीतिकर्त्तव्यता-
शून्यं करणं भवतीति कृत्वा करणाभिधायिना पदेन महेत्यभिधीति-
कर्त्तव्यताभिधायकमपि पदं सम्बध्यते । अतः फलकरणेति कर्त्तव्यता-
नामेककालत्वं प्रयोगविधिनावगम्यते । शब्दवृत्तं तावदेवं यद्वत् त्रया-
णामेककालत्वं वस्तुस्थितिमेव । तथा हि । यदि तावन्नैककालं भाव्यं
भविष्यत्काले करणनिकर्त्तयते ततः करणनिकर्त्तव्यताभूमा न
स्यात् । न हि पश्चाद्भाविकरणमितिकर्त्तव्यत्वं वा भवति । तथा
भविष्यति भाव्यं भूतयोश्च करणनिकर्त्तव्यतयोरभावेन दापः । न हि
विनष्टस्य करणत्वमितिकर्त्तव्यत्वं वा सम्भवति । करणनिकर्त्तव्यतयो-
र्मध्ये भिन्नकालत्वंऽप्ययमेव दोषः । न हि विनष्टमनागतं तानुगाह-
कमनुगाह्यं वा भवितुमर्हति । तदेवं प्रयोगविधिना प्रधानकालत्वम-
ज्ञानं बोधितं ।

नन्वेवमशक्यार्थापदेशप्रसङ्गः । नह्येकेन कर्त्ता युगपदेनानुष्ठानं
कर्त्तुं शक्नोति । अतः । किन्त्वत्र यावान् विप्रकर्षमन्तराणानुष्ठानमशक्य-
त्वात् तान् विप्रकर्षाभ्युपगम्यते । क तर्हि प्रयोगविधिना तमेकका-
लत्वं । सैव । यतः प्रयोगवचनं याततः पदार्थानुष्ठानायति तावद्वि-
स्वर्जनोपनया यावान् कालो व्यापते तावानेक कालः । अथैव
भवेत्तर्षा साहित्यं विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे । अत्रावधारिताध्यास-
ज्ञात् । अतः प्रत्यार्त्तरर्षा साहित्यं । सा त्र्युत्तरार्थादिभिः यस्य
यावतो प्रमिता तस्य तावतो क्रियते । अतो नानवर्त्म्यतास्याः
व्यर्थता वा श्रुत्यर्थादः । तदेवं महाप्रयोगवचनः सर्वेषां प्रधाना-
नामङ्गसाहित्यं बोधयन्नेकस्मिन् प्रधानेवान्तरप्रयोगवचनान् परि-

कल्पयन् स्वयं वा तदवस्थतामाविष्कृत्यैकैकस्य प्रधानस्य स्वस्वाङ्गमा-
हित्यं ब्रूते । एवमवान्तरावान्तरप्रयोगवचनत्वमभ्युपेत्याङ्गानामपि
प्रत्येकं स्वस्वाङ्गवर्गमाहित्यं प्रतिपादयति । तथा चैकैकस्य ब्राह्मणस्य
पिण्डस्य पात्रस्य वा परधर्मानुष्ठानव्यवधानरहितस्वाङ्गवर्गमहितस्या-
नुष्ठाने प्राग् काण्डानुसमय एव न्यायः न पदार्थानुसमय इति ।
अत्राभिधीयते । ब्राह्मणान् भोजयेत् पिण्डान् प्रदद्यात् पात्राण्या-
मादयेदित्यादौ द्वन्द्वमामार्थकशेषवशात् प्राजापत्येश्वरन्तोतिवत्
ब्राह्मणादीनां परस्परमहितानामेवानुष्ठानं गम्यते । तच्च तदङ्गभूत-
पदार्थानुष्ठानद्वारकमेव न स्वरूपतः । तत्र यथेकस्मिन् ब्राह्मणादौ
समग्रमण्डलकाण्डमनुष्ठायापरस्मिन्नणुष्ठीयेत तदैकस्यानुष्ठानेऽपवृत्ते
सत्यपरस्परम्भात् साहित्यामिद्धिः । यदि पुनरेकं पदार्थमेकस्मिन्
कृतानन्तर एव क्षणे तमेवान्यस्मिन्नपि कुर्यात् तदा ब्राह्मणा-
दीनामन्योन्यसाहित्यमापादितं भवति ।

ननु प्रयोगवचनानुग्राह्य परस्परसाहित्यवचनं सर्वार्थतया तन्त्रा-
नुष्ठीयमानारादपकारकाङ्गमात्रविषयमस्ति ।

मैवं । कान्यनिकं हि प्रयोगवचननिबन्धनं साहित्यं, न तद्वलात्
श्रुतप्रत्यक्षसाहित्यबाधः सङ्कोचो वापि कर्तुं न्यायः ।

तस्मात् पदार्थानुसमय एवौत्सर्गिक इति स्थितं ।

निमन्त्रणादीनां काण्डानुसमये च बह्वबाध इत्यपरो दोषः ।
तथाहि पूर्वश्रुतेकस्य निमन्त्रणं कृत्वा यदि तस्यैवान्ये श्रुतबोधकान-
पर्यन्तं पदार्थकाण्डं कृत्वा तं तस्यैवावस्थाप्यान्यस्य निमन्त्रणादि कर्तुं
प्रवर्तते तदा पूर्वश्रुतब्राह्मणादिमन्त्रयेदिति सर्वनिमन्त्रणस्य पूर्वदिन-

सम्बन्धावगतिः, यावत्प्रयोगं प्रयोगदेशे कर्तव्यमिति, शौचं, कुतपापरा-
ह्यादिकालः, पाकोष्णता, मज्जत्सर्वसम्बन्धयोग्यानां प्रेषादीनां तन्त्रता,
आवृत्यादिप्रसङ्गात् प्रयोगप्राग्भावः, समाचारस्येतत्सर्वं बाध्यते ।
तत्र तावन्निमन्त्रणीयसमौपेयपगमनस्य निमन्त्रणाक्षिप्तस्य पृथक्पदार्थ-
त्वविरहादनर्थकावृत्तिप्रसङ्गेनवस्थानान्निमन्त्रणामिदं निमन्त्रणान्तस्या-
नुममयः । निमन्त्रणस्यापि नियमश्रावणान्तस्य केवलस्यानुममये
निमन्त्रणीयद्विजानामन्योन्यं दूरेऽवस्थानादुपगमनद्वये प्रयोगविध्य-
पेक्षितप्राग्भावभङ्गप्रसङ्गः ।

किञ्च ।

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्र्य नियमान् आवयेत् पैतृकान् बुध ॥

इत्यत्रैकवचनोपात्तैकैकनिमन्त्रणस्य क्ताश्रय्या पूर्वकालतामुक्त्वा नि-
यमश्रावणस्याव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तितोच्यते मापि बाध्यते ।

न चेतद्वक्तव्यम् । “अक्रोधनैः शौचपरैः मततं ब्रह्मचारिभिः
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आहुकर्मणि” ॥ इति देवलोपदिष्ट निय-
मश्रावणवाक्ये बह्वचनत्वात् सम्मिलितानां युगपन्मियमश्रावणेन सह
सम्बन्धावगम्यमानः केवलस्य निमन्त्रणस्य नियमश्रावणान्तस्य वानु-
समयेन युज्यते इति । बह्वचनस्य पृथार्थलोपपत्तेः । आहुदि-
नपूर्वाह्ने प्रावृत्तिकक्रमानुरोधाय निमन्त्रणक्रमेण विप्रभ्यः पदार्था-
नुममयेन दन्तकाष्ठं प्रदाय तैलोदस्नपानौयादिस्नानौयद्रव्यप्रदा-
नानि काण्डानुसमये इव समुदितान्कैकस्मिन्ब्राह्मणे कुर्यात् ।
तथा हि छण्णाजिनास्तरणादिफलौकरणान्तानि कर्माणि तच्छुभ-

निष्पत्तिफलकावघातभावनाक्षिप्रत्वेन तदवयवौभूयैकपदार्थताङ्गतानि
मन्ति नानावीजेष्टौ मन्तानादावेकैकस्मिन्वीजे काण्डानुममय इव
रमुदितान्येव क्षिप्रन्ते । तथा तैस्मादिप्रदानान्यपि स्नानभावना-
क्षिप्रत्वेनैकपदार्थाभूतत्वात् समुदितान्येवैकैकस्मिन्ब्राह्मण इति ।

आकारणमपि निमन्त्रणक्रमेण पदार्थानुममयनैव स्वागतप्रश्नस्य
तन्वानुष्ठानभ्रमं निराकर्तुं पदार्थानुममयमुपदिशति मार्कण्डेयः ।

“स्नातः स्नातान् ममाहृतान् स्वागतं नार्चयेत् पृथक्” इति ।

यवगन्धार्चनद्रव्यप्रक्षेपास्त्वेकैकस्मिन्काण्डले लाघवात्तन्त्रेणैव तावत्
कर्त्तव्याः । पृथगनुष्ठानपक्षे चर्चनभावनाक्षिप्रत्वेनैकपदार्थाभावादेकैक-
स्मिन्काण्डले काण्डानुममय इव समुदायवन्तोऽनुष्ठेयाः । चरणप्रक्षाल-
नाचमनप्रदानामनोपवेशनानि पदार्थानुममयेन । आमनतणावाह-
नाघे-गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाच्छादनानां पदार्थानां कृत्स्नं काण्डं वैश्व-
दैविकेषु द्विजेष्वपवर्ज्यं पितृकेष्वारम्भणीयं । याज्ञवल्क्य-मत्स्यपुराण-
योस्तथा वचनात् ।

वचनात्तु परिख्याणान्तमञ्जनादीत्यत्र जैमिनिनापि पूगगणे
वचनात् काण्डानुममथो वर्णितः सोऽत्रापि वचनाद्भवितुमर्हति ।

तथा च याज्ञवल्क्यः ।

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टगार्थं कुशमपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वं देवाम इत्यृचा ॥

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्त्येष्यं विनिःक्षिपेत् ।

दत्त्वोदकं गन्धमान्यं धूपदानं मदीपकं ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणं ।

द्विगुणंस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युशन्तस्तेतृषा पितृम् ॥
 आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन् नस्ततः ।
 यवार्थम् तिलैः कार्यः कुर्यादर्थ्यादि पूर्ववत् ॥ इति ।
 इह वैश्वदेविकेषु द्विजेष्वाभ्याद्याच्चादनान्तपदार्थकाण्डस्य परि-
 समाप्तिमुक्त्वा पेटकेषु तदारम्भः प्रतिपादितः ।
 मत्स्यपुराणेऽपि ।

विश्वान् देवान् यवैः पूर्णैर्भर्च्यामनपृथक् ॥
 पूरयेत्पात्रयुग्मन्तु म्याप्य दर्भपवित्रके ॥
 शन्नो देवात्यपः कुर्याद्ययमाति यथांशया ।
 गन्धपुष्पैश्च भृगूच्य वैश्वदेवं प्रति न्यसेत ॥
 विश्वेदेवाम इत्याभ्यामाताद्य निकिरेद्यवान् ।
 गन्धपुष्पैर्गलङ्कृत्य या दिव्यैत्यर्थमुक्तञ्जित् ।
 अभर्च्य तैरनुज्ञातः पितृकार्ये समारभन्त ॥ इति ।

तदेवमाभ्याद्याच्चादनान्ताः पदार्था वैश्वदेविके पेटके च
 वचनात् काण्डानुममयेनानुष्ठेयमानाः । अथैकैकवर्गान्तर्गतेषु ब्राह्मणेषु
 पदार्थानुममयेनेव निर्वर्त्तनीयाः । परियन्त्यापकल्पनपात्रायस्थापनति-
 लावकिरणोपस्तरणपरिवेषणानि सर्वेष्वपि द्विजेषु पदाशानुममयेनेव
 कार्याणि । परिविष्टान्निप्राञ्जणाभिमन्त्रणाङ्गुष्ठनिवेशनानि देवतादेश-
 हविस्त्यागाश्च प्रदानान्तावदानवदेकपदार्थाभूताः समुदिता एकै-
 कस्मिन् ब्राह्मणे काण्डानुममयवदनुष्ठेयाः । एकैकशान्ते प्रतिपात्रं
 सोमवत् प्रधानावृत्तिः । सहस्रयागयोग्यानां तन्वतेति ब्राह्मणेषु ।
 अत्रनेजनादीन्त्येकैकशः । अञ्जनभ्यञ्जनवासांश्च त्रिग्लिर्येकैकस्मिन्

निर्वापमुष्टिपुरोडाशकपालाग्नेयाद्यवदानदीक्षिताभ्यञ्जनादिवत् पि-
ण्डाञ्जनादीनामपि सङ्ख्याविशेषविशिष्टानामेव विहितत्वादिति
पिण्डेषु ।

अथानेकाग्नौकरणानुष्ठानपक्षेऽन्नाद्धरणात् प्रभृत्यवदानात् प्राक्
सर्वं पदार्थानुसमयेन कृत्वा प्रदानान्तेनैव चतुर्वर्त्तेनानुसमेतव्यं ।
देवतान्यवदाय न तावत्येव हेतव्यं भौविष्टकृतान्यवद्यतीत्यग्नीषो-
मौयपशावतिदेशागतं चतुर्वत्तस्य प्रदानान्तत्वं यथा वचनादपोद्यते
तथात्र कुतश्चिदपवादाभावादित्यग्नौ करणे । अथ पात्रेषु सर्व-
मेकैकं इति ।

इत्यनुसमयनिर्णयः ।

अथ भोज्याभोज्यान्नाः निमन्त्रणप्रकरणे वक्तव्ये । अनिन्द्येनाम-
न्त्रितो नापक्रामेदिति । तत्रानिन्द्या भोज्यान्नाः निन्द्या अभोज्यान्नाः ।
अतस्तद्विवेकः क्रियते । तत्र गौतमः ।

प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत ।

यमः ।

ओत्रियाणां सदाश्रीयाद्दोषस्तेषां न विद्यन्ते ।

विकल्पोपहतानाञ्च नाश्रीयान्नैव दापयेत् ॥

परत्र परलोकशास्त्रार्थेषु सदर्थेषु, सदसद्विकल्पैर्निर्णयमव्यवस्थित-
चित्तवृत्तयो विकल्पोपहताः ।

यम-हारीत-जमदग्नि-पैठीनमयः ।

ब्राह्मणस्य सदाश्रीयात् त्रियस्य च पर्वसु ।

प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतं ।

वैश्यस्य त्वष्टमेवास्त्रं शूद्रास्त्रं रुधिरं स्मृतं ॥

ब्राह्मणास्त्रं क्षत्रियास्त्रं वैश्यास्त्रं शौद्रमेव च ।

तां तां योनिं व्रजेद् विप्रो भुक्तास्त्रं यस्य वै मृतः ॥

‘सदा’ कालनियममन्तरेण । ‘पूर्वसु’ प्रश्नसदिवशेषु, अद्वया
आद्धाद्यर्थं निमित्ततः क्षत्रियस्य गृहेऽश्रीयत् ‘प्रकृतेषु’ प्रकरणेषु
विवाहाद्युत्सवेष्विति यावत् । ‘अमृतमित्यादिः पूर्वस्यार्थवादः । ‘तां
तां योनिं व्रजेदित्यनेनानिन्दयोरपि क्षत्रियवैश्ययोरन्नमवलम्ब्य भोक्त-
व्यमिति गम्यते ।

पैठीनमिः ।

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विभ्रां यस्यान्ने जठरस्थे क्षियते तामेव योनिं
व्रजतीति ।

आपस्तम्बः ।

त्रयाणां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन भोक्तव्यं प्रकृत्या ब्राह्मणस्य
भोक्तव्यं कारणादभोज्यं यदप्रायश्चित्तं कर्मासत्ते प्रायश्चित्तवति
कर्मणि चरितनिर्वेशस्य भोक्तव्यं सर्ववर्णानां स्वधर्मं वर्त्तमानानां
भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ।

‘प्रकृत्या’ उत्सर्गतः । ‘कारणात्’ निमित्तात् । ‘अप्रायश्चित्तं
कर्म’ प्रायश्चित्तानर्हमभ्यस्तं महापातकादि । ‘आसत्ते’ सम्बध्यते ।
‘प्रायश्चित्तवति’ प्रायश्चित्तयोग्ये, तु कर्मणि । ‘चरितनिर्वेशस्य’ कृत-
प्रायश्चित्तस्य ।

वसिष्ठः ।

अद्विधामस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

न त्वेव बह्व्याज्यस्य यज्ञोपनयते बह्वन् ॥

चौरस्यापीति अद्वाप्रशंसार्थं ।

तथा च मनः ।

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ।

मीमांसितोभयन्देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिराह स माहृद्धं विषमं समं ।

अद्वापूतं वदान्यस्य हतमअद्भ्येतरत् ॥

यो धनवानप्यतिलोभादात्मानं धर्मकृत्यं पोष्यवर्गञ्च न पुष्णाति
स 'कदर्यः' । 'वदान्यः' बह्वप्रदानशौलः । निषिद्धवृत्त्युपजीवी 'वार्द्ध-
षिकः' । 'मीमांसित्वा' विचार्य । एकः श्रोत्रियोऽपि सन् कदर्यः ।
इतरश्च वार्द्धुषिरपि सन् वदान्यः । अनयोरन्नं तुल्यत्वेन कल्पयतो
देवासिवायं वदान्यस्यैव अद्वापूतत्वेन श्रेष्ठ्यं प्रजापतिः समर्थितवा-
नित्यर्थः ।

बौधायनः ।

शूचैरअद्भधानस्य अद्भधानस्य चाशुचेः ।

मीमांसितोभयन्देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याह माहृद्धं विषमं समं ।

हतमअद्वधानस्य अद्वापूतं विशिष्यते ॥

षमः ।

अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्दृष्टस्य च दुर्मतेः ।

असमअद्भधानस्य योभुङ्क्ते स तु भूणहा ॥

सगुणान्नं योभुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलं ।
 नृणामाहुर्मलञ्चास्त्रं सर्वमस्त्रे प्रतिष्ठितं ॥
 दष्कृतं हि मनुष्यस्य अस्त्रमाश्रित्य तिष्ठति ।
 यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किञ्चिदं ॥

‘अवलिप्तः’ गर्वितः । ‘मूर्खः’ अनधीतवेदः । ‘दण्डकः’ दुराचारः ।
 ‘दर्मतिः’ कृपाशयः । सगुणान्नमिति सर्वदा सगुणान्नभोजनस्यैव
 प्रतिषेधः ।

अन्येषामपि भोज्यान्नानां गृहे नित्यं न भोक्तव्यमित्याह
 याज्ञवल्क्यः ।

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

‘परपाकरुचिः’ । परपाकाभिन्नापुनः ।

मनुष्याह ।

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमगुद्वयः ।

तेन ते प्रेत्य पशूनां व्रजान्यस्त्राद्यदायिनां ॥

अत्रानापदोति शेषः ।

तदाह यमः ।

स्वपाके वर्त्तमाने यः परपाकं निषेवते ।

सोऽप्यत्वं शूकरत्वञ्च गर्दभत्वञ्च गच्छति ॥

परपाकेन पुष्टस्य दिवस्य गृहमंधिनः ।

इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥

यस्यान्नेन तु भुङ्क्ते भार्या समधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्भूतः प्रवर्त्तते ॥

हारीत-जमदग्नी ।

ब्राह्मणास्त्रेण दारिद्र्यं चित्रियास्त्रेण प्रेष्यताम् ।

वैश्यास्त्रेण तु शूद्रत्वं शूद्रास्त्रैर्नरकं व्रजेत् ॥

पैठीमसिः ।

गृहमेधी नान्यस्यास्त्रं काङ्क्षेदित्युदाहरन्ति ।

परपाकमुपाश्रन्ति ये द्विजा गृहमेधिनः ।

श्रभाम-रामभानान्ते योनिं गच्छन्ति दुर्द्धियः ॥

उप समीपं गत्वा येऽश्रन्ति अनिमन्त्रिता एव स्वयं याचित्वाश्रन्तीत्यर्थः ।

भोज्यास्त्रयोरपि ब्राह्मणशूद्रयोः कदाचिदभोज्याश्रतामाह्वयम-
शातातप-क्वागलेयाः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यास्त्रं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यास्त्रं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणास्त्रं ददच्छूद्रः शूद्रास्त्रं ब्राह्मणोददत् ।

उभावेतावभोज्यास्त्रौ भुक्ता चाश्रायणञ्चरेत् ॥

‘निमन्त्रितं’ निमन्त्रितभोक्तृकं, भुक्ता तदन्नमिति शेषः ।

अन्यानप्यभोज्याश्रानाह मनः ।

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजकते तथा ।

स्त्रिया क्लीवेन च कृतं भुञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ॥

‘अश्रोत्रियः’ अनधीयानः, तेन ‘तते’ प्रारब्धे, यज्ञे । अल्लिग्भि-
र्वाऽश्रोत्रियैस्ततेन भुञ्जीत ब्राह्मणः । ‘ग्रामयाजः’ वज्रयाजकः, तेन,
स्त्री-क्लीवाभ्याश्च यत्र ह्यते, यत्र यज्ञे भर्त्ता दारिद्र्योपहतः स्त्री च
सौदायिकेन धनेन ज्ञातिबलेन वा दर्पिता सती प्रधानं भवति
स स्त्रिया कृत इति मेधातिथिः ।

मत्त-क्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।

गणान्नं गणिकाश्च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥

यावन्मदादिभोग एतेषां तावदभोज्यान्नाः । अन्ये तु बाहुल्यं मन्यन्ते । बाहुल्येन यः क्षौवोभवति तदन्नं न भोज्यम् । एवं क्रोधप्रधानस्वभावस्य । 'आतुरः' दीर्घरोगी, 'गणः' मङ्गातः, तस्यान्नं गणान्नं । भ्रातृणां स्वविभक्तानां न गणव्यपदेशः । "भ्रातृणामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्त्तते" इति वचनात् ।

एकस्य धर्मस्तेषामातिथ्यादिक्रियैवेति तदुर्मिं वर्णितं । 'गणिका' वेश्या । यद्बल्यमपि विदुषा 'जुगुप्सितं' निन्दितं ।

स्तेन-गायनयोश्चास्रं तत्तणोर्बाहुषिकस्य च ।

दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥

'गायना' अत्र गीतोपजीवी । अन्यस्य हृपरास्तकादिगानं विहितमेव । 'तत्रा' बद्धकिः । 'दीक्षितः' दीक्षणीयेष्वदिजनितदीक्षास्य-संस्कारवान् । दीक्षास्यसंस्कारवत्तात्तावभ्युद्येः प्रागेव, अवभ्युद्येः तत्संस्कारापगमात् । एवञ्च दीक्षणीयं कानुष्ठानप्रभृत्यवभ्युद्येः कानुष्ठानपर्यन्ते दीक्षितस्याभोज्यान्नत्वमनया स्मृत्या कृमिति यद्यपि प्रतिभाति तथापि संस्थितेऽग्नीषोमीयं यजमानस्य गृहेऽग्निव्यमित्यादि श्रुत्या मत्पि दीक्षास्यसंस्कारेऽग्नीषोमीयपशुयागसमाप्तेः प्रागेव भोज्यान्नत्वात्तमात् तदविरोधाय तत्पर्यन्तमेवाभोज्यान्नत्वमनया स्मृत्या कृमिति मन्तव्यं ।

आपस्तम्बस्तु पूर्वमण्यग्नीषोमीयवपाहोमाद् यज्ञार्थं द्रव्यं प्रयच्छते यदवशिष्टं तदेव दीक्षितस्यापि भोज्यमित्युक्तवान् । न दीक्षितस्य

वसनं परिद्धीत नास्त्र पापं कौर्त्तयेत् नास्त्रमश्रीयात् यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषाहुञ्जीरन् संस्यते वाग्नीषोमीये ऊतायां वा वपायामिति । शतपथे तु दीक्षितस्याङ्गुलीविमर्जनात् पूर्वमभोज्यान्नत्वं तदुत्तर-काले च भोज्यत्वं सार्थवादमुक्तं । तस्मादस्मान्नाश्रन्ति मानुषो हि भवति तस्मादस्यान्नं नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुनः नाश्रन्ति यथा हविषो ऊतस्य नाश्रीयादेवं तत्तस्मादीक्षितस्य नाश्री-यादयात्राङ्गुलीर्विसृजत इति । 'निगड.' निगडितः । बहुनिगडयोरि-यान् विशेषः । एकोवाङ्मात्रेणावबुद्धः, अपरेरज्ज्वादिना नियमितः ।

अभिगन्तस्य षण्डस्य पुंश्रुत्या दाम्भिकस्य च ।

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।

उद्यान्नं सूतिकासन्नं पर्याचान्तमनिर्दशं ॥

‘अभिगन्तः’ पतनीयकर्मकारित्वेनाभियुक्तः । ‘षण्डः’ नपुंसकः । ‘पुंश्रुली’ व्यभिचारिणी । ‘दाम्भिकः’ ख्यातिसाभादिप्रयोजनाभिस-म्मानेनैव धर्मानुष्ठाता । ‘चिकित्सकः’ चिकित्सावृत्तिः, अमम्यक्चि-कित्सक इतरोऽपि । ‘मृगयुः’ मृगव्याधः, य आखेटकार्यं मांसविक्रयार्थं वा प्रायोमृगान् हन्ति । ‘क्रूरः’ अनृजप्रकृतिर्दुःप्रसाद इति यावत् । ‘उच्छिष्टभोजी’ परशुक्तोष्कितान्नभोजनशीलः । ‘उद्यः’ जातिविशेषः, शुद्धालञ्जिययोरुप इत्यमरमिहेनाभिधानात् । पुरुषभावणादिना बुःसहस्रनिधिवं । ‘सूतिकासन्नं’ सूतिकासुदिश्य यस्मिन् तत्कुलीनैरपि तन्नं भोज्यम् । ‘अनिर्दशं’ दशाहं यावदशौचिनामन्नं न भोक्तव्यं । तेन यद्यपि लञ्जियादीनां दशाहादूर्ध्वमप्यन्नौचं तथापि दशैवाहानि न भोज्यं । सूतिकासमिति पाठाग्नौरे सूतकश्चन्द्रेण तद्वन्तः पुरुषा

उच्यन्ते, ते च दशाहमभोज्यान्नाः । अनिर्दशग्रहणमशौचानि-
वृत्त्युपसङ्गणार्थं तेन यस्य यावानशौचकालः स तावत्कालमभोज्यान्नः ।
प्रथमपाठे व्याख्यानान्तरम् । सुतिकायाः प्रसूताया गवादेरन्नमद-
नीयं दुग्धादि अनिर्दशमनतिक्रान्तदशाहं न भोज्यं । 'परि' मध्ये
'आचान्तं' आचमनं यस्य तत्पर्यावान्तमाचनव्यपेतमित्यर्थः । अर्द्धभुक्तः
केनचित् कारणेन यदाचामति तदा भुक्तोच्छिष्टं पुनर्नाश्नितव्यं ।

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च याषितः ।

द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवृत्तं ॥

अर्चनीयेभ्यो यदवज्ञया दीयते तदनर्चितं, न तु सुहृदादेः ।
'वृथामांसं' देवार्चनशिष्टं यन्मांसं न भवति आत्मार्यं यत्माधितम् ।
अवीरा स्त्री यस्या न भर्ता नापि पुत्रः । 'द्विषन्' शत्रुः । 'नगरी'
राजव्यतिरिक्तो नगरस्वामी । 'अवृत्तं' यस्योपरि सवयुः कृतः ।

पिशुनानृत्तिनोश्चास्रं क्रतुविक्रयिकस्य च ।

शैलूषतन्तुवायान्नं कृतप्रस्थान्नमेव च ॥

'पिशुनः' यो विप्रश्चमर्थं कथितं भिगन्ति । परेषां परस्मिन्वादी
वा । 'अनृती' कृतकोटमाप्त्यः । 'क्रतुविक्रयिकः' क्रतुर्यज्ञः तं
कृत्वा विक्रीणीते क्रतुफलं मदीयं तवास्मिन्ति मूक्येन तद्ददाति ।
यद्यपि परमार्थतः क्रतोर्विक्रयानास्ति तथापि यस्मैवविधभ्रान्त्या
विप्रलम्भेन वा प्रवृत्तिस्तदन्नं प्रतिषेधः । 'शैलूषः' गटभार्यः,
'तन्तुवायः' सूचीश्लिष्टोपजीवी । 'कृतप्रः' कृतमुपकारं विनाशोप-
कर्तृरपकारे वर्त्तते' अन्नं तस्य न प्रत्युपकरोति ।

कर्मारण्य निषादश्च रज्जावतरकस्य च ।

स्ववर्णकर्तुर्वेनस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥

‘कर्मारः’ लोहकारवृत्तिजीवी । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः ‘नि-
‘बन्धः’ । ‘रङ्गावतरकः’ नटगायनकेभ्योऽन्योमन्नादिः । यो वा कुत-
‘खलेन’ प्रतिरङ्गमुपतिष्ठते । ‘वेनः’ वादिचजीवनः । ‘शस्त्रविक्रयी’
कृतस्य खड्गादेरकृतस्य वा अयमोविक्रेता ।

श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च ।

रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

आखेटकाद्यर्थं ये शुनोबिभ्रति ते ‘श्ववन्तः’ । ‘शौण्डिकाः’
मद्ययमनिनः, तत्पण्यजीविनो वा । चैलं वस्त्रं निर्णेनेकैति ‘चैलनि-
र्णेजकः’ वस्त्रधावक इत्यर्थः । ‘रजकः’ वामसां नीलादिरागकरः ।
‘नृशंसः’ मृन् मनुष्यान् शंसति स्तौति यो लोके वन्दति प्रसिद्धः,
अथवा निर्दयाश्वयो नृशंसः । ‘उपपतिः’ आरः, यस्य भार्याया गृहे
आरोपि वर्तते ।

पुष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्वशः^(१) ।

दशाहिकञ्च प्रेताश्वमंतुष्टिकरमेव च ॥

पूर्वश्लोके भर्त्रा अविदितेभार्याजारोगृहे वसतीत्युक्तम् । अत्र
तु गृहादन्यत्रापि वसन्ते भार्याआर विदित्वापि यः क्षमते, न भार्याया
नियन्त्रं करोति, नापि आरस्य, तदन्नस्य प्रतिषेधः । अतो येषांमवि-
दिता गृहान्तरवासिनश्च भार्याआरास्ते भोज्यान्नाः । ‘स्त्रीजिताः’
येषां गृहेषु भार्यैव कर्त्री हर्त्री च, स्वयं परिजनस्य धनस्य वा

नेयते । दशाह्निकं प्रतिषेधति, तदेव प्रेतान्नं, प्रेतमुद्दिश्य यदन्नं कृतं ।
यस्याशौचं नास्ति सुहृदान्धवादः तस्यापि कारुण्याच्चतुर्योश्चाद्वादि-
प्रवृत्तस्य यदन्नं तन्न भोक्तव्यं । “दशाह्निकं नात्रमिकं चतुर्थीश्चाद्”
इत्यादिना रामायणे वर्णितम् । वर्णितमन्यैरपि गृह्यकारैः । ‘अतु-
ष्टिकरं’ यस्मिन् भुज्यमाने चित्ततुष्टिर्भवति ।

आह याज्ञवल्क्यः ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य नाश्रमद्यादनापदि ।

कदर्यबद्धचौराणां क्लीवगृहवतारिणाम् ॥

वेणाभिगस्तवाङ्मुष्ण-गणिकागम्यदौक्षिणां ।

चिकित्सकातुरकुट्ट-पुंश्चस्त्रीमत्तविदिषां ॥

क्रूरोयपतितप्रात्य-दाम्भिकोष्णभोजिनाम् ।

अवीरास्त्रीस्वर्णकार-स्त्रीजितयामयाजिनां ॥

शस्त्रविक्रयिकर्भार-तन्तवायश्चरत्तिनां ।

नृशंभराजरजककृतघ्न-बधजीविनाम् ॥

वैलभावनमुराजीव-महोपपतिवेगमनां ।

पिशुनानृतिनोऽथैव तथा चाक्रिकवन्दिनां ।

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

अदत्तानोति पूर्ववाक्यावयवः, श्रौतस्मार्त्ताभ्यामधिकाररहितस्य शू-
द्रस्य प्रतिशोभनस्य च तथा मत्पण्यधिकारेऽग्निपरिग्रहमकुर्वानस्यात्म-
हृष्टेऽश्वान्नमनापदि न भुञ्जीतेत्यर्थः । अननार्थादाद्यग्निहीनस्याश्र-
मद्यादित्युक्तं भवति । ‘चौरः’ ब्रह्मस्वव्यतिरिक्तपद्रव्यापहृत्ता, ‘वेणः’
वीणावादनजीवी । ‘वाङ्मुष्णं’ निषिद्धवृद्ध्युपजीवनं, तेन च तदन्नं

लक्ष्यते । 'दीक्षी' दीक्षितः । 'विद्विष्ट' शत्रुः । 'पतितः' ब्रह्महत्यादिमहापातककर्त्ता । 'ब्राह्म्यः' पतितमावित्रीकः । 'श्ववृत्ती' श्ववृत्तवान् सेवक इति यावत् । यदा शूनां वृत्तमस्ति यस्मिन् स श्ववृत्ती शूनकवान् । 'राजा' जनपदपुरपरिपालकः । यः प्राणिबधेन जीवति स 'बधजीवी' । 'सैलधावः' वस्त्रप्रचालकः । 'सुराजीवी' सुराविक्रयी । 'महेपपतिवेश्वा' निजभार्याजारमहितगृहः । 'सोमविक्रयी' सोमलताविक्रेता । 'चाक्रिकः' तैलिकः । 'बन्दी' परस्तुतिपाठकः । एषां कदर्यत्वादोषदृष्टानां त्रैवर्णिकाणामन्नं कदर्यत्वादोषदृष्टस्वामिमन्वन्वात् परम्परया द्रष्टुं न भोक्तव्यमित्यर्थः । यद्यपि दीक्षितान्नस्याश्रयदोषाभावान्न कृतदुष्टत्वभावस्तथापि तस्य वचनबलादेवाभोज्यत्वम् ।

यमः ।

नटनर्त्तकतज्ञाणशर्मकारः सुवर्णकृत् ।

स्थायुकाः षण्डगणिका श्रभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः ॥

गान्धर्वलोहकारश्च मौचीकस्तनुवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

ध्वजी मानोपजीवी च शूद्राध्यापकजीवकौ ।

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्द्धयी चर्मविक्रयी ॥

'नटः' स्वयं नृत्यकर्त्ता । 'नर्त्तकः' नृत्यक्रियोपदेष्टा ।

'स्थायुकाः' यामाधिकृताः, स्थायुकोऽधिकृतोयाम इत्यमरमिहेनाभिधानात् । 'गान्धर्वः' गायनः । 'मौचीकः' सूचीग्रन्थोपजीवी ।

'तन्तुवाकः' कुबिन्दः । 'चक्रोपजीवी' चाक्रिकः । 'कितवः' धृत-

कारः । 'ध्वजौ' मद्यविक्रयी । 'मानोपजीवौ' धान्यादिमानकर्मणा यो जीवति । 'दारोपजीवोति क्वचित् पाठः' । तत्र दारगर्जितेनार्थेन यो जीवति स तथा ।

सुसम्पुः ।

अभिगण-पतित-पौनर्भव-भ्रूणह-पुंश्रुत्यगुचि-शस्त्रकार-तैलिक-
चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-लेखक-पण्डक-बन्धकौ-गण-गणिकास्त्राणि
चाभोज्यानि । मौकरिक-व्याध-नियन्द-रजक-वुरुड-चर्मकारा अभो-
ज्यान्ना अप्रतियाह्याः ।

'चाक्रिकः' वैतालिकः । "वैतालिका बाधकरायाक्रिका घाण्ट-
कार्यकाः" इत्यमरमिहेनाभिधानात् । 'लेखकः' चित्रकरः । 'पण्डकः'
पण्डः । 'बन्धकौ' पुंश्रुली । 'मौकरिकः' यः सुकर्षेयुरिति । 'व्याधः'
मृगबधजीवी । 'वुरुडः' गूर्पपिटकादिवंशपात्रकर्त्ता ।

वसिष्ठः । चिकित्सक-मृगयु-पुंश्रुली-दाण्डिक-स्तेनाभिगण-शठ-प-
तितानामस्रममाद्यं तथा कदर्य-दीनित-बद्धातुष-सोमविक्रयि-तत्तक-
रजक-शौण्डि-मौनिक-वार्द्धिक-चर्मावकृतानां । गृहदस्य चास्वभृतस्य
उपपतेर्यस्योपपत्तिं मन्यते यश्च गृहान् दहेत् यश्च अधारान् पृष्ट-
न्यात् । को भोक्तव्य इति चावकुष्ठं गणान्नं गणिकान्नं वेति ।

अथाण्डादहर्गन्ति । .

नाश्रन्ति श्रवतो देवा नाश्रन्ति रुषलीपतेः ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चापपतिर्गृहे ॥

'दाण्डिकः' यो दण्डं गृहीत्वा राजादीनामघतश्चरन् मनुष्यान्-
ह्मारायति स 'दाण्डिक' । 'शठः' अनृजुहृदयः । 'तत्तकः' वर्तकः ।

‘अस्वभूतस्य’ यं प्रति स्वस्वामिसम्बन्धो नास्ति । यः स्वभार्याया उपपत्ति
‘मन्यते’ अमन्यते । श्वानो विद्यन्ते यस्यासौ श्ववान् तस्य ‘श्ववतः’

गौतमः । उत्सृष्ट-पुंश्चल्यभिग्रस्तानपदेश-दाण्डिक-तलक-कदर्थ-
बन्धनिक-चिकित्सक-मृगयु-विषचार्युच्छिष्टभोजि-गण-विदिषाणा-
नामपङ्क्त्यानां पागदुर्बलादन्नं नाद्यात् । वृथान्नाचमनोत्यानव्यपेतानि
समासमाभ्यां विषम-समे पूजितानर्चितञ्च ।

‘उत्सृष्टः’ स्वजातिवर्हिष्कृतः । ‘अनपदेशः’ अविज्ञातकुलश्रीख-
देशादिः । ‘बन्धनिकः’ बागुरादिबन्धनैः प्राणिहन्ता । ‘विषचारी’
योविषविद्यया जीवति । ‘विदिषाणः’ शत्रुः । अपङ्क्त्यप्रकरणे
दुर्बलात् पूर्वं यावन्तः कथिताः एतेषामन्नं नाद्यात् । ‘आचमन-
व्यपेतं’ अनाचान्तेन दत्तं । ‘उत्यानव्यपेतं’ अभ्युत्यानादिसत्कारशून्यं ।
तथा समेन विषमं, विषमेण समं, पूजार्हेण चानर्चितं नाशितव्यं ।

आपस्तम्बः । सङ्घान्नमभोज्यं परिकुष्टञ्च सर्वेषां च शिष्यजीवानां
ये च शत्रेण जीवन्ति ये चान्निभिर्भिषग्वार्धुषिको दीक्षितोऽक्रौत-
राजकोऽग्नीषोमीयसंस्थायामेव ऊतायां वा वपायां दीक्षितस्य
भोक्तव्यं । यज्जार्थं वा निर्दिष्टे शेषाङ्गुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं क्लीवो
राजप्रेषकरो इविर्याजी चाविधिना प्रमजितो यस्याग्नीनपास्तेत् यस्य
सर्वान् वर्जयेत् सर्वाङ्गीनो ओत्रियो निराकृतिर्दृष्टलीपतिर्मन उन्मत्तो
बद्धो बणिकप्रत्युपविष्टो यस्य प्रत्युपविष्टयते तावन्तं कालं । के अस्त्रान्नो
य ईप्सेदिति काण्वः । पुष्ट इति कौत्सः । यः कसिइयादिति वार्थ्या-
यणिः । यदि हिरजः स्त्रावरं पुरुषेण भोक्तव्यमप्यपेदन्नदानेन निर्दोषो
भवति शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैकतः कुणिको कण्टकुक्षौ तथा पौष्कर-

सादिः । सर्वतोऽप्यस्त्रं वार्यायणिः । पुण्यस्थेऽस्यतो भोक्तव्यं पुण्यस्था-
प्यनीकतो न भोक्तव्यं यः सर्वान् वर्जयते कस्यापि गृहे नात्राति ।

‘सर्वान्नीनः’ सर्वान्नभोजौ । “सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजौ गृभुस्तु
गर्धनः” इति अमरसिंहेनाभिधानात् ।

स्त्रोकापस्तम्बः ।

द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी तथा गृहो ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा ॥

‘मुनिः’ वानप्रस्थो यतिश्च । ‘लिङ्गिनां’ श्रुतिवाक्यालिङ्गधारिणां ।

शङ्खलिखितौ ।

भौत-रुदिताक्रन्दितावकुष्टावलुत-परिभुक्त-विस्मितोन्मत्तावधूत-
राजपरोहितान्नानि वर्जयेत् ।

पुनः शङ्खलिखितौ ।

विद्विषाणस्य नाश्रीयात् ब्रह्मविद्यापकारिणः ।

आङ्गस्तुतगणान्नानि परिभूतानि यानि च ॥

देवलः ।

पतितान्नमभोज्यान्नमपाङ्गैर्यान्नमेव च ।

शूद्रान्नं कुसितान्नञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

वशिष्ठः ।

अनिर्देशादे प्रसवे नियोगाङ्गुक्तवान् द्विजः ।

लमिर्भूत्वा स देशान्ते तां विष्टां ममुपाश्रुतं ॥

यमः ।

यस्तु प्राणान्निमुञ्चेत् भुक्ता आङ्गं नवं द्विजः ।

अद्याद्वासु सुघोरासु तिर्यग्योनिषु पश्यते ॥
 यस्तु प्रजायते गर्भो भुक्ता आद्धं नवं द्विजात् ।
 न स विश्वामवाप्नोति क्षीणायुस्सैव जायते ॥

तथा ।

भुक्तं राजभृतस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च ।
 सूतके मृतके चान्नं स्वर्गस्यमपि पातयेत् ॥

शङ्कः ।

पराशौचे मरो भुक्ता कृमियोनौ प्रजायते ।
 भुक्तान्नं घ्नियते यस्य तस्य जातौ प्रजायते ॥

आपस्तम्बः ।

यस्य कुले घ्नियते तत्रानिर्दग्धे न भोक्तव्यं । तथानुत्थितायां
 सुतिकायामन्तःशवे च ।

अङ्गिराः ।

जन्मप्रभृतिमंस्कारे बालस्यान्नस्य भोजने ।
 अमपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः ॥

शातातपः ।

यस्य नाश्रन्ति वै देवाः पितरश्च तथातिथिः ।
 वृथा पाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात्कथञ्चन ॥

आपस्तम्बः ।

द्विषन् द्विषतो वा नाश्रमश्रीयाद्दोषेण वा मौर्मांस्यमानस्य
 मौर्मांसितस्य वा तथा पापान्नं हि तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ।

मनु-वसिष्ठा ।

अन्नादेर्भूषणा माष्टिं पत्नी भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यस्य याव्यस्य स्नेनोराजनि किस्विषं ॥

शङ्खलिखितौ ।

अन्नादेर्भूषणा माष्टिं पत्नी भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यस्य याव्यस्य स्नेनो राजनि किस्विषं ॥

अङ्गिराः ।

अप्रजानाम् नारीणां नाश्रीयाज्यात् तद्गृहे ।

मोहादा यस्तु भुञ्जीत सपूयं नरकं व्रजेत् ॥

‘नारीणां’ दुहितृणां ।

तथा च छागलेयः ।

अप्रजायाम् कन्याया नाश्रीयाज्यात्तुचिद् गृहे ।

गान्धर्वं चैव राजन्यः कुर्याद्दे गमनागमं ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाश्रीयात् कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहात्मा पूयं स नरकं व्रजेत् ॥

ब्राह्मादिविवाहसमुपपत्तिपरिणीता ‘ब्रह्मदेया’ ।

यमः ।

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विंशत्यतः ।

नरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा कर्मियोनौ प्रजायते ॥ ,

राजाश्वं हरते तेजः शूद्राश्वं ब्रह्मवर्चसं ।

वैश्याश्वं स्रुतिकान्श्च लोकेभ्यः परिक्रमति ॥

हारीतः ।

राजाश्वं तेज आदत्ते शूद्राश्वं ब्रह्मवर्चसम् ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकानपि निवृत्तन्ति ॥

य इच्छेच्छुद्धमात्मानं दृष्टान् लोकांश्च वेदितुं ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

अथञ्च स्वधर्मव्यपेतस्य राज्ञोऽन्नभोजने प्रतिषेध इति द्रष्टव्यम् ।

“प्रजापालनहीनानां राज्ञामुच्छास्तवर्त्तिनां । अन्नं न जातु भोक्तव्यं
भुञ्जानो कैःवं व्रजेत्” ॥ इति कागलेयस्मरणात् ।

आह मनः ।

राजान्नं तेज आदत्ते षूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकारान्नं यशस्यर्मावकर्त्तिनः ॥

कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिवृत्तन्ति ॥

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चन्यास्त्वन्नमिन्द्रियं ।

विष्टा वार्द्धुषिकस्यान्नं श्वस्तविक्रयिणो मलं ॥

य एभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकौर्त्तिताः ।

तेषान्त्वगस्थिलोमानि वदन्यन्नं मनीषिणः ॥

‘पूयं’ पूयतुल्यं, चिकित्सकस्यान्नं भोजने । एभ्यः प्रतिपदनि-
र्दिष्टेभ्यो येऽन्ये अभोज्यान्ना अस्मिन् प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं
तत् त्वगस्थिरोमतुल्यं । यस्तदीयायां त्वचि भुक्तायां दोषः स
एवान्नेपीति ।

आह पैठीनसिः ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च दुष्कृतं, वार्द्धुषेर्विष्टा सांवत्सरघाष्टिकग्राम-
कौटान्नं विषः, बन्धकीनां रेतः, भिषक्शल्यकृताः पूयं, परिवर्त्ति-

परिविविदान-विद्ध-प्रजनन-वृषलीपति-दिधिषूपति-अघेदिधिषूपति-
पुनर्भूषुवाणां रुधिरं पतितानां च दध्कृतहेतुत्वादध्कृतं ।

‘मां वत्सरः’ सुहृत्तोपदेशजौवौ, ‘गामकौटः’ गामेणनन्याधौनः
तत्ता । “कौटतत्तोऽनधौनकः” इत्यमरमिहेनाभिधानात् । ‘गामकूटः’
इति तु पाठे गामवामिनामनेकोपद्रवैरात्मभारिः ‘गामकूटः’ ।

यमः ।

विष्टा वार्द्धुषिकस्यान्नं रुधिरं ब्रह्मघातिनः ।
पृथं षिकित्सकस्यान्नं बन्धक्यास्वन्नमिन्द्रियं ॥
मलं हि रजकस्यान्नं चर्मकारस्य किम्विषं ।
यन्मा तथान्नं शौण्डस्य घाण्टकस्य तथैव च ॥
इतरे ये त्वभोज्यान्नाक्षेषामन्नं विवर्जयेत ।
तेषान्वगम्यिरोमाणि वदन्यन्नं मनीषिणः ॥

‘यन्मा’ रोगः । ‘शौण्डः’ मुराविकथो ।

हारातः ।

विष्टा वार्द्धुषिकस्यान्नं भिषजास्त्रैव शोणितं ।
रेतेऽन्नं बन्धकीनान्तु गणास्त्रमिष्ट दध्कृतं ॥
दध्कृतं पतितस्यान्नं ताम्करं पृथशोणितं ।
सुतिकान्नं रजः प्राहुः श्वविष्टा गृह्णयाजके ॥

‘रजः’ आर्तवं ।

पैठीनभिः ।

गृहमेधीनगृह्णान्नमश्रीयादम्माद् ब्रह्मवर्चमं बलं तेजः इति
व्यपक्रामति ।

हारातः ।

शूद्रास्त्रेन तु भुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुद्भूतं शूद्रत्वं चोपगच्छति ॥

वशिष्ठः ।

शूद्रास्त्रेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।

स भवेत् सुकरोयाम्यस्य वा जायते कुले ॥

शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुह्वापि अपस्वापि गतिमूर्द्धां न विन्दति ॥

शूद्रास्त्रेन च भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गाहको भवेत् ॥

यमः ।

शूद्रास्त्रेनोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्यजेत्तनुम् ।

आहिताग्निस्तथा यज्ञा स शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥

यस्याहिताग्निर्विप्रस्तु शूद्रास्त्रात् न निवर्त्तते ।

पशु तस्य प्रणश्यन्ति ह्यात्मा ब्रह्म च योऽग्नयः ॥

अङ्गिराः ।

वण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितं ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः सा चाभिजायते ॥

शूद्रस्य न कदाचनेत्यादिभिः सक्तदपि शूद्रास्त्रस्याभोज्यत्वे सिद्धे

वण्मासवचनं दोषाधिक्यप्रतिपादनार्थं ।

वशिष्ठः ।

अशौचे यस्य शूद्रस्य सूतके वापि भुक्तवान् ।

स गच्छेन्नरक घोरां तिर्यग्गोनौ च जायते ॥

आशौचादिवचनमपि देशातिशयार्थमेव ।

अविशेषेणोक्तस्य शूद्रान्नप्रतिषेधस्य विषयविशेषमाह मनुः ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो दिजः ।

आददीताममेवाम्नादहन्तावैकरात्रिकं ॥

‘अश्राद्धिनः’ श्राद्धशब्देन पाकयज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहितो-
पलक्ष्यते । तेन तद्रूपमत्क्रियानुष्ठायिनः मच्छूद्रादन्यस्य यत्पकमन्नं
तन्नाद्यात् । ‘अश्राद्धिनः’ इति वा पाठः अश्राद्धधानस्येत्यर्थः । ‘आमं’
अपक्वं धान्यतण्डुलादि, तच्च ‘ऐकरात्रिकं’ एकाहपर्याप्तं न ब्रह्म ।
‘अहन्ता’ प्रकारान्तरेण हृत्यभावे मतिः ।

न शूद्रान्नमश्रीयादित्युक्तं तच्च प्रतिप्रमवार्थमाह तुर्मनु-विष्णुः ।

अर्द्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दास-नापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत् ॥

‘अर्द्धिकः’ यो भूमिकर्षणादिना सस्यार्द्धभागी । ‘कुलमित्र’ पितृ-
पितामहादिक्रमायातं । ‘गोपालः’ गवां पालनेन यो जीवति । ‘दासः’
गर्भदासादयः । दास-गोपालौ सम्बन्धिष्वर्थौ । यो यस्य दासः यस्य
यस्य गाः पालयति स तस्य भोज्यान्नः । ‘नापितः’ सौरकर्मा । अहं
लच्छरणः त्वयि संबद्धोक्त्यामौत्यं वाङ्मनःकायकर्मभिर्गत्मानं यो
निवेदयति । शूद्रेष्विति निर्द्धारणे मप्रमो । तेन शूद्राणां मध्ये
अर्द्धिकादयो भोज्यान्नाः नान्ये शूद्राः ।

आत्मनिवेदनमपि व्यक्तीकरोति मनुः ।

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितं ।

यथा चोपपरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ।

यन्मुलीनो यच्च वेधो यच्छिल्पयश्चिकीर्षितं ॥

अनेन कार्येण त्वामहमाश्रितो धर्मेणान्येन वा राजकुलरक्षादिना
अशौजनेन यथा चोपचरेच्छिल्पेनानेन त्वां सेवे पादमर्दनादिना गृह-
कारित्वेन वा, एवं सर्वस्मिन्निवेदिते आत्मा निवेदितो भवति ।
अन्ये तु आत्मा वै पुत्र नामासीत्यपत्यवचनमात्मशब्दं मन्यमानाः यस्य
गृहस्य कामतः प्रवृत्तौ दुहिता विवाह्यते तस्यानेन भोज्याश्रतोप्यत
इत्याहुः । तदयुक्तं । न तावदयमात्मशब्दो दुहितरि स्पष्टं प्रयुक्तः, पुत्र-
शब्दस्य पुंस्त्वे प्रसिद्धतरः । न च परोक्षशब्दोपदेशेन किञ्चित्प्रयोजन-
मस्ति । तथा हि मति एतावदेव वक्तुं युक्तं दद्याद्दुहितरञ्च य इति ।

अन्ये त्वर्द्धिकादिग्रहणं मन्मन्त्रिशूद्रोपलक्षणार्थं वर्षयन्ति तेन पार-
श्रवस्यापि गृहस्य भोज्याश्रता मिद्धा भवति ।

याज्ञवल्क्यः ।

शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमिचार्द्धश्रीरिणः ।

भोज्याश्रा नापितस्यैव यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

‘अर्द्धश्रीरी’ समूयसमुत्थापितया हलपर्यायश्रीरोपलत्तिनरुषि-
फलभागवाही ।

चमः ।

कुलमित्रं चार्द्धश्रीरी गोपालो दास-नापितौ ।

एते गृहेषु भोज्याश्रा यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

पैठौनसिः ।

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रार्द्धश्रीरिणः ।

एते शूद्रेषु भोज्याश्रा यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

देवलः ।

स्वदासो नापितो गोपः कुम्भकार-लघीवली ।

ब्राह्मणैस्तेव भोज्यान्नाः पश्येते शूद्रयोगयः ॥

हागलेयः ।

गोप-नापित-कुम्भकार-कुलमिच्छार्हिक-निवेदितात्मानो भोज्या-
न्नाः । शूद्राधिकारे गौतमः ।

पशुपाल-क्षेत्रिक-कुलसङ्गत-कारयितृ-परिचारका भोज्यान्नाः ।

‘पशुपालः’ गोपालः । ‘क्षेत्रिकः’ अर्द्धसौरी । ‘कारयिता’ ना-
पितः । ‘परिचारकः’ दासः ।

सुमन्तुः ।

क्षत्रि-गोपाल-क्षेत्रिक-परिचारक-नापित-निवेदितात्मानस्य भोज्यान्नाः
शाव्यायनिः ।

कुलमित्रं कुलपुत्रो भक्तदः शिष्यकः सुहृत् ।

भवेद्यस्य सुखं लाभे भये चाता च यो भवेत् ।

एते तु शूद्रा भोज्यान्ना मनो यच्च विभाव्यते ॥

‘कुलपुत्रः’ दासः । अन्ये तु कुलकर्षकः तत्पुत्रः कुलपुत्र इत्याहुः ।

‘विभाव्यते’ प्रवीदति ।

इति भोज्यान्ननिरूपणं ।

अथद्रव्यशुद्धरूपायाः ।

तत्राशुद्धिर्नाम द्रव्यादेः स्पर्शनाद्यनर्हतापादको दोषविशेषः ।

शुद्धिस्तु संस्कारविशेषोत्पादिता तन्निवृत्तिः । शुद्धिमत एव च

सकलकर्मोपयोगयोग्यत्वं ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।

गुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक्शुद्धाश्रितेन चेति ॥

अतो यथाशास्त्रं गुचिना गुचिभिरेव द्रव्यैः प्रचरणीयं । नन्वत्र किं शास्त्रेण, लोकव्यवहारेण प्रसिद्धत्वात् शुद्धशुद्धोः, व्यवहृत्येव हि लोको जुगुप्सितमूत्रपुरीषादिमंसृष्टं द्रव्यमशुद्धमिति प्रचालनाद्यपनीतगन्धलेपस्य शुद्धमिति । सत्यं । किन्त्वयं लोकव्यवहारः कचिदेव जुगुप्सितस्यर्थापहत एव द्रव्ये न सर्वत्र । सामान्यतश्चाभौ व्यवहारो न द्रव्यदेश-कालावस्थादिकृतभेदशुद्धशुद्धितारतम्यविशेषेणापि । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धोः शास्त्रादेव विनिश्चयः । यस्तु चण्डालस्यर्थादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलिकाभेव सिद्धिमाश्रित्य^(१) यागदानहोमादिषु श्रेयःसाधनत्वव्यवहारवत् । कथं पुनः कार्यार्थपरेण धर्मशास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथा हि यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतत्यत्र क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या स्रुतापूर्वसिद्धिः, यथा वा क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशतयातनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दृशिता पूर्वसिद्धिः । तथा मूत्रपुरीषादिमंसृष्टेन न व्यवहृत्यं प्रचालनप्रोक्षणादिमंस्कारवता तु तेन व्यवहृत्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदभ्युपगमनानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्धशुद्धिरूपसिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथवा शुद्धशुद्धिस्तीनां सिद्धार्थ-

(१) शास्त्रमूलप्रसिद्धिर्भाष्येति ग० ।

परत्वमेवास्तु । तासाञ्च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्प्यते । स्मृत्य-
माणार्थानुसारिणी हि कल्पना । नास्ति नियमः कार्यार्थमेव वेद-
वाक्येन भाव्यमिति ।

ननु मिद्वार्थानां स्मृतौनां शब्दस्मृतिवदनन्दिप्रथमदृष्टव्यवहा-
रमूलत्वसम्भवात् किं वेदमूलत्वकल्पनया । मैवं । व्यवहारमूलत्वे विधा-
नर्थक्यं स्यात् । कथं तर्हि “माधुभिर्भाषितयमसाधुभिर्न” इति पाणि-
निसूत्रेणार्थवत्त्वं । कथं च स्वत्वविषयं “स्वांशं हरेत्” इत्यस्य विधेः ।
उच्यते । या तावत्साधुभाषणनियमस्मृतिः सा न पाणिनेः किन्तु कल्प-
सूत्रकाराणां । या च “स्वांशं हरेत्” इति स्मृतिः, न तत्र विधिरस्ति
यस्यानर्थक्यं स्यात् । न च लिङ्श्रुतेर्विधिकल्पना, प्राप्तकालादावपि
लिङ्मसम्भवात् । न चात्र विधयमस्ति, अंशहरणस्य रागतः प्राप्तिः ।
हरेदिति च विधावहरणं प्रत्यवायः स्यात् । स्वांशमेव हरेदिति
नियमे परांशं न वा हरेदिति परिमञ्ज्यायां भ्रातृभिरभ्यनुज्ञातमपि
विभागरूपेणाधिकमंशं गृह्णन् प्रत्यवेयात् । यदि चेयं प्रतिषेधरूपा
परिमञ्ज्या स्यात् तदा प्रतिषेधातिक्रमकृतं प्रत्यवायमभ्युपगम्य यः
कश्चिदननुज्ञातमपि परांशं गृह्णीयात्तत्र तस्य स्वत्वं प्रमज्यते । न
हि तदा परिग्रहादन्यत्स्वत्वकारणं किञ्चित्स्यात् । तथाच चौष्णीदिना-
प्यर्ज्यत धनं । अतश्च स्वांशं गृह्णीयादित्येषा स्मृतिः स्वांश एव स्वत्वं
नान्यत्रेत्येतावन्मात्रप्रतिपादनपराध्यवसीयते । अतएव गौतमः स्वत्वमे-
वाह । “स्वामी रिक्यक्रयमविभागपरिग्रहाधिगमेषु” इत्यादि । तदे-
वमन्विष्टप्रथमदृष्टव्यवहारमिद्वैर्त्यं नास्ति विधिः । इह तु प्रबोधि-
तेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमे विधिर्दृश्यते । अतो वेदमूलत्वकल्पना ।

ननु तर्हि व्यवहारनियमोऽस्तु वेदमूलः न शुद्धिस्वरूपं । मैवं ।
 अतार्थापत्तिकल्पितेन वाक्येन स्वरूपसिद्धिसम्भवात् । अतः शुद्धा-
 शुद्धौ उभे अपि शास्त्रावसेये । तदुक्तं । “शुद्धाशुद्धौ ह्यदृष्टत्वादि-
 ज्ञायते यथाश्रुति” इति । तदेवं वमाशुक्रमित्यादिभिरशुद्धिवचनैर-
 शुद्धिर्गम्यते । जलेनैव विशुद्धातीत्यादिभिश्च शुद्धिरवधीयते ।
 अतोऽष्टकादिविधिमूले एव शुद्धाशुद्धौ । एतावांस्तु विशेषः । अष्ट-
 कादयः प्रधानविधिमूलाः शुद्धाशुद्धौ संस्कारविधिमूले इति ।
 शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिरवगम्यते । शुद्धिर्हि मूलाद्यपघातेनाशुद्धानां
 द्रव्याणां संस्काररूपा कर्तव्यतया विधीयते, न पुनरेवमेव प्रयुज्य-
 मानानां । न हि स्वर्णादयो भावाः स्वभावेन शुद्धाः । येन
 प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थो दृष्टप्रयोगाश्रयः संस्का-
 रो विधीयते प्राक्खतेव भोजने । तत्र । तथा गति हि शुद्धि-
 वचनं विरुध्यते । ये तु पात्राणां भोजनारम्भे सम्यार्जन-प्रक्षालने ने
 समाचारतो न पुनरस्याः शुद्धिस्मृतेः । अतः सिद्धं शुद्धाशुद्ध्योः
 शास्त्रगम्यत्वमिति ।

इति शुद्धाशुद्ध्योः शास्त्रीयत्वनिरूपणं ।

अथाध्यात्मशुद्ध्यापायाः ।

तच्चोच्यते ।

अत ऊर्ध्वं श्रौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तत्र द्विविधं श्रौचं बाह्यमा-
 भ्यन्तरञ्च । तत्राभ्यन्तरश्रौचं नाम यदुद्वाहद्वारनिन्दितेभ्यो मनेना
 निवर्त्तयेत् । बाह्यमपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽङ्गिरनिष्टरूपस्यर्गगन्धनाम्ने
 प्रोक्षणाभ्युक्षणाङ्कुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः ।

पुनरुशनाः ।

तत्र हृदयशौचमनुत्पानां माधुता, कर्मशौचमर्हितकर्मण्याता,
शरीरशौचं मृद्गिरङ्गिषु, वाचामप्रियानृतनैप्रूर्यवर्जनं, मनसो मिथ्या-
मङ्गल्यप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानं ।

बोधायनः ।

अथातः शौचाधिष्ठानं ।

अङ्गिः शुद्धान्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ।

अहिंसया च भूतात्मा मनः मत्सेन शुद्ध्यति ॥

मनःशुद्धिरन्तःशौचं, बहिर्वाक्यास्थामः ।

पुनर्बोधायनः ।

श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छृष्टैः पर्युपासितं ।

वाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तः शौचमहिंसनं ॥

पुनर्बोधायनः ।

कालोष्मिर्मनसः शुद्धिरुदकान्यनुलेपनं ।

अविज्ञानस्य भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते ॥

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं ।

उपपत्तिमवस्थास्य परिणामाय यथाविधि ॥

शौचज्ञः कुञ्चलो धर्मं धर्मसुः शौचमाचरेत् ।

शौचमित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

पञ्चविधमाभ्यन्तरं भवति मानसपालुष घ्राणं वाच्यं स्वाद्यश्चेति ।

पुनर्हारीतः ।

अनिस्त्राणस्य-सोम-सूर्याग्नि-काञ्चन-रजत-भस्म-ताप-तापैः ।

अजमुख-बालगोमय-रजआद्यैः स्पर्शगुणैरिह मेधतां नयति ॥
 कुल-अन-शौल-शौचगुहो धनजन-वस्त-भाजनैश्च विद्वान् ।
 अतमेरजाः सत्वभावपरममचलं पदमाप्नुवीतेति ॥
 शुद्धिरित्यनुवृत्तौ खड्ग-लिखितौ ।
 आत्मयाजिनां शरीरस्याद्भिर्द्विष्य, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा
 पापानां, मन्तानजानां मातृपितृकाणां दोषाणां यम-नियम-मन्त्र-
 व्रतोपवामादिभिः ।
 वसिष्ठः ।

कालोऽग्निर्मनमस्तुष्टिरुदकान्यत्रलेखनं ।
 अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधा शुद्धिरिष्यते ॥
 मनु-विष्णू ।
 ज्ञानं तपोऽग्निगृहारेण मृन्मयो वायुपाञ्चनं ।
 वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनां ॥
 सर्वशामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतं ।
 योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृदारिशुचिः शुचिः ॥
 चान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।
 प्रच्छन्नपापा जायेन तपसा वेदवित्तमाः ॥
 शोधं शुद्ध्यति मृत्तौ यैर्नदीवेगेन शुद्ध्यति ।
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्न्यासेन द्विजोत्तमाः ।
 अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति ॥
 याज्ञवल्क्यः ।

कालोऽग्निः कर्म मृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥
 अकार्यकारिणीं दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिरुत् ।
 शोधय मृच्च तोयश्च मत्र्यासो वै द्विजन्तानां
 तपो वेदविदां चान्तिर्विदुषां वर्ष्माणो जलं
 जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥
 भूतात्मनस्तपो-विद्ये बुद्धिर्ज्ञानं विशोधनं ।
 तेजश्चैश्वर्यज्ञानादिशुद्धिः परमा मता ॥

यमः ।

सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियभंयमः ।
 सर्वभूतदया शौचं शौचमद्भिस्तु पञ्चमं ॥

तथा ।

कालाग्निमनसा शुद्धिरुदकेन तथा मृदा ।
 अविज्ञानन्तु भूतानां पद्भिर्धं शुद्धिस्तत्तत् ॥

तथा ।

गात्राण्यद्भिर्विशुध्यन्ति नदी वेगेन शुध्यति ।
 रजसा शुध्यते नारी मत्र्यासेन द्विजोत्तमः ॥

तथा ।

गात्राण्यद्भिर्विशुध्यन्ति मनः सत्येन वाक्धिया ।
 भूतात्मा तपसा बुद्धिर्ज्ञानेन क्षमया बुधः ॥

रहस्यतिः ।

गात्रं मृदश्मसा शुध्यन्ति भूतातिशमननात् ।
 विद्यया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥

स्वाध्यायेनानुतापेन होमेन तपसैव च ।
ध्यानेन ज्ञेयवासेन दानेनेह परित्यजः ॥

तथा ।

परापवादाश्रवणं परस्त्रीणामदर्शनं ।
एतच्छैलं श्रोत्र-दृशोर्जिह्वाशुद्धिरपैशुनं ॥
अप्राणिषधमस्तेयं शुचित्वं पाद-हस्तयोः ।
असंश्लेषः परस्त्रीणां शारीरं शौचमिच्छते ॥

तथा ।

सबाह्याभ्यन्तरं शौचमेतदुक्तमशेषतः ।
सर्वस्यास्याधिकं प्रोक्तमर्थशौचं स्वयम्भुवा ॥

पैठौनसिः ।

उच्छिष्टोपेतोऽभ्युक्षणाच्छुचिर्विण्मूत्रं संस्पृश्योन्मृज्याद्यस्य प्रयतो
भवति त्रिः प्रक्षाल्य च तं प्रदेशं ।

विष्णुः ।

प्राणिनामपि^(१) सर्वेषां मृद्गिरद्भिस्तु कारयेत् ।
अत्यन्तोपहतानाञ्च शौचं नान्यदतद्भिः ॥

मनु-विष्णु ।

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृदार्यादेयमर्थवत् ।
दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु दादृशस्वपि ॥
वशा शुक्लमलमृज्ज्वा मूत्रविट्कर्णविट्गन्धाः ।
क्लेशाशुदूषिका स्वेदो दादृशैते नृणां मलाः ॥

देवस्तः ।

तथा शरीरे श्रोत्रेभ्यो मन्त्रविद्यन्द्विस्त्वः ।
 अन्नादीनां प्रदेशश्च स्यादशुचिर्विशेषतः ॥
 पतिताशुच्यमेधानां स्पर्शनाच्चाशुचिर्भवेत् ।
 स्वप्नादस्त्वविपर्यामात् क्षुतात् बुद्धिपरिश्रमात् ॥
 उक्तावाचमनं शुक्रमनृतं क्रूरमेव च ।
 ईप्साविद्गं धनूर्लक्ष्यं दृष्ट्वा वाप्यशुचिर्भवेत् ॥
 प्रलेप-स्नेह-गन्धानामशुचौ चापकर्षणं ।
 शौचलक्षणमित्याहुर्मूर्द्धन्मो-गोमयादिभिः ॥
 लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे च दूरतः ।
 पश्चादाचमनञ्चापि शौचार्थं वक्ष्यते विधिः ॥

शरीतः ।

अत्र शरीरं दृष्ट्वाभिगन्त-पतित-तिर्यग्गन्ध-वर्ष्णापहतानां संस्पर्श-
 स्पर्शान्नास्य स्वेद-तोय-पूय-शोणित-च्छर्दि-क्वासा-निष्ठीवित-रेणुक-
 र्दमोच्छ्विष्टजलविण्मूत्र-पुरीषादिभिर्वाह्यशरीरोपघातादिभिरुपपूता-
 भिरद्भिर्दृष्टिश्च भस्म-गोमयौषधिमन्त्र-मङ्गलाचारविद्धैः प्रयुक्तैर्वाग्न-
 शरीरोपघातात्तूतौ भवति ।

विष्णुः ।

नाभेरधस्तात् प्रबाहुषु च कायिकैर्मन्त्रैः सुराभिमर्दवापहतै-
 र्मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्यातद्धितः शुध्यते । अन्यत्रापहतौ मृत्तोयैस्त-
 दङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन चतुःपुपहतस्तृपोय्य स्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छ-
 दोपहतश्च ।

अङ्गिराः ।

ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।
तत्र खानमधस्तात् चालनेनैव शुध्यति ॥
इन्द्रिये तु प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् ।
मुखेऽपि संस्पृश्य मलं तत्र खानं विशोधनं ॥

शङ्खः ।

रथ्याकर्दमतोयेन धीवनाद्येन वा तथा ।
नाभेरूर्ध्वं ततः^(१) स्पृष्ट्वा सद्यः खानेन शुध्यति ॥

यमः ।

मकर्दमे तु वर्षासु प्रविश्य यामसङ्करं ।
जहाभ्यां मृत्तिकास्तिस्त्रः पद्माश्च द्विगुणाः स्मृताः ॥

मनः ।

दिवाकीर्त्तिमुदक्याश्च स्मृतिकां पतितं तथा ।
शत्रं तत्स्पृष्ट्विनक्षैव स्पृष्ट्वा खानेन शुध्यति ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदङ्गुलिदर्शने ।
सौर्यान्मन्त्रान् यथोक्ताहं पावमानौश्च शक्तिः ।
नारं स्पृष्ट्वापि मन्त्रेहं खात्वा विप्रो विशुध्यति ॥
आचम्यैव तु निःस्त्रेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा गवि ।
वान्तोविरिक्तः खात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
आचामेदेव भुक्ताश्रं खानं मैथुननः स्मृतं ॥

‘दिवाकीर्त्तिः’ चण्डास्त्रः, ‘तत्स्पृष्टी’ चण्डालादिस्पृष्टेन यः स्पृष्टः ।

स्नानञ्चात्र सचेत् । 'वान्तोविरिक्तः' सञ्ज्ञातवमनविरिक्तः । स यदि भोजनादन्यदिवसे तर्हि स्नात्वा घृतप्राशनं, भोजनदिवसे चेदाचमनमात्रं कुर्यात् । मैथुनानन्तरमृतौ गर्भशङ्कायां स्नानं । “मृतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतं । अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्” ॥ इति शातातपस्मरणात् ।

तथा ।

अजीर्णैर्भ्यदिते वान्ते ग्नश्रुकर्मणि मैथुने ।

दःस्वप्ने दर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥

गुना चैव श्वपाकेन मृतनिर्हारेण वा ।

स्पृष्टमात्रस्तु कुर्वीत सचेत् प्रावनं जले ॥

बृहस्पतिः ।

दःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्मणि ।

मैथुने कटधूमे च मद्यः स्नानं विधीयते ॥

उदक्या-पतितान्द्यानां स्पर्शे स्नानं विधीयते ।

वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ॥

तथा ।

पतितं मृतिकामन्यं शत्रुं स्पृष्ट्वा तु कामतः ।

स्नात्वा सचेत् स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विगृह्यति ॥

श्वस्पृशन्दिवाकोप्तिं चितिं यूपं रजस्वलां ।

स्पृष्ट्वा प्रमादतो विप्रः स्नानं कृत्वा विगृह्यति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

उदक्याशुचिभिः स्नायात्स्पृष्ट्वासीरुपस्पृशेत् ।

अप्लिङ्गानि अपेक्षैव गायत्रीं मनसा मरुत् ॥

उपस्पृशिरत्र स्नानार्थः, उदक्यादिस्पृष्टः स्नायात् । 'तैः' उदक्या-
दिस्पृष्टैः, संस्पृष्टोऽपि स्नायादिति वचनार्थः ।

अङ्गिराः ।

शवस्पृशं तयोदक्यां सृत्तिकां पतितं तथा ।

स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यन्ति मचलेन न मंशयः ॥

वृद्धशतातपः ।

चण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवमन्त्यजं ।

सृत्तिकं सृत्तिकां नारीं रजसा च परिश्रुतां ॥

श्व-कुक्कुट-वराहांसु ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।

मचेलं मशिराः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥

देवलः ।

श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकं ।

अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धश्च यदि स्पृशेत् ॥

विशुध्यत्युपवासेन पुनः कृच्छ्रेण वा पुनः ।

उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः ॥

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ।

माक्षाचण्डालादिना यः स्पृष्टः स प्रथमः । चण्डालादिस्पृष्टेन स्पृष्टो
द्वितीयः तेनापि स्पृष्टः तृतीयः । एतेषां त्रयाणां स्नानेन शुद्धिः ।
वक्ष्यमाणगौतमवचनोत्सार्थस्य व्यक्तमेव प्रतीयमानत्वात् । तृतीयं यः

स्पृशति तस्य पाणिपादप्रचालनपूर्वकमाचमनमेव । यानि तु एतौय
स्याचमनविधायीनि वचनानि तान्यशक्तविषयाणोति वेदितव्यं ।

तथा ।

मानुषास्य वमां विष्टामार्त्तवं मूत्ररेतभौ ।
मज्जानं शोणितञ्चापि परस्य यदि मंस्पृशेत् ॥
द्वाला प्रमृज्य लेपादौ ताचम्य स शुचिर्भवेत् ।
तान्येव स्वानि मंस्पृज्य पूतः स्यात्परिमार्जनतः ॥

काशलेयः ।

चण्डालं पतितं स्पृष्ट्वा मर्चलो जलमाविशेत् ।
शवं तत् स्पृष्ट्विदं चितिं यूपं रजस्स्र्वां ॥

पराशर-बोधायनौ ।

चेत्यवृत्तश्चित्तिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा मर्चलो जलमाविशेत् ॥
दुःखं यदि पश्यन्तु वान्तं च तुरकर्मणि ।
भैशुने कटधूमे च स्नानमित्यभिधीयते ॥
श्व-कार्करूपलोऽस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
अङ्गिः प्रचालनं शौचमग्निना चोपचूलनम् ॥

हारीतः ।

अपचमूष्टिकप्रेतहारकश्वानि मंस्पृज्य देवीराप इत्यादिभिर्जल-
जले स्नातः पूतोभवत्यजीर्णवान्त-श्वश्रुकर्माद्योनिपग्नुदिवामैशुमग-
मनेन च ।

आङ्ग गौतमः ।

पतित-चण्डाल-स्रुतिकोदक्या-श्वस्पृष्टि-तत्स्पृष्ट्युपस्पर्शनं तद्वा-
न्धवैः महाश्रुपातं कृत्वा स्वानेनाकृतेऽस्थिमस्रये मचेलस्नानेन ।
विष्णुः ।

चिताधूमावसेचने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्न-
वमनविरेकयोश्च श्मश्रुकर्मणि कृते च श्व स्पृष्ट्वा रजस्वलां श्वचण्डाल-
यूपांश्च भक्ष्यवर्जं पञ्चनखशवं तदस्थि मस्त्रेहश्च सर्वस्वतेषु स्थानेषु
पूर्ववत्त्वं नाप्रचालितं बिभृयात् ।

अथ ब्रह्मचर्यानुवृत्तौ पैठीनमिः ।

स्कन्दने ष्कर्दने मचेलस्नानमनुदकघृतप्राशनञ्च । काककेशमल-
स्पर्शने मचेलं स्नानमनुदकमूत्रपुरीषकरणं मचेलस्नानं महाव्याहृति-
होमश्च अस्त्रेहमस्थि संस्पृश्य अचैलस्नानं । मस्त्रेहमस्थि संस्पृश्य
मचेलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्च खरोद्ग-चण्डालस्पर्शने मचेलस्नानं ।
कश्यपः ।

अथ सांस्पर्शिकं व्याख्यास्यामः । चण्डाल-श्मशान-मृतहार-रज-
स्वला-स्रुतिकामंस्पर्शने उदितात्ममते स्कन्दित्वाक्षिम्यन्दने कर्णक्रोशने
चितारोहणे यूपमंस्पर्शने चैव प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य मचेलं
स्नात्वा पुनर्मेनेजपात् महाव्याहृतिभिः सप्ताज्याहुतीर्जुह्यात् ततः
गुह्निर्भवति

यवनः । श्वानं श्वपाकं प्रेतधूनं देवद्रव्योपजौविनं ग्रामयाजकं यूपं
चित्तिं चितिकाष्टं समद्यभाण्डं मस्त्रेहं गानुषास्थि श्वस्पृष्टं रजस्वलां
महापातकिनं श्वं स्पृष्ट्वा मचेलवासा अम्भो,वगाह्य उन्नीर्याग्निमुप-
स्पृशेत् । गायत्र्यष्टशतं जपेत् । घृतं प्राप्य पुनः स्नात्वा त्रिगचमेन ।

शतातपः ।

शुनाघातावनीदस्य नखैर्विलिखितस्य वा ।

अग्निः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलकम् ॥

आपस्तम्ब-बोधायनौ ।

शुनोपहतः सचेलोऽवगाहेत् । प्रक्षाल्य च तं देशमग्निना सस्पृश्य
पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।

वृद्धशतातपः ।

अशुचिं संस्पृश्यन्तु एक एव स दृश्यति ।

तं स्पृष्ट्वान्यो न दृश्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

यस्य स्पर्शे आचमनमात्रं विहितं सोऽत्राशुचिशब्देनोच्यते इति
भाव्यकारः । यद्यप्यत्राशुचिस्पृष्टस्पर्शिनः सर्वथा निर्दोषत्वमुच्यते
तथापि समाचारादाचमनं विधेयम् ।

सम्बर्त्तः ।

श्व-वराह-खरानुष्टान् वृक-गोमायु-वानरान् ।

काक-कुक्कुट-गृध्रश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥

व्यासः ।

भाम-वानर-मार्जार-खरोद्धानां शुनां तथा ।

सूकराणामेवमथ वै स्पृष्ट्वा स्नायात् सचेलकं ॥ '

हारीतः ।

षण्डकं कुक्कुटं काकं श्व-गृगाल-शिवा-वृकान् ।

विति यूप-ग्नश्चानानि विद्धराह-खराशुचोन् ।

अवकीर्णिनमन्यश्च स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अभोज्य-सृतिका-षण्ड-मार्जगराखु-श्व-कुक्कुटान् ।

पतितापविद्ध-चाण्डाल-मृतहारांश्च धर्मवित् ॥

संसृष्ट्य शुद्ध्यते खानादुदक्यामन्य-सुकरो ।

तद्वच्च सृतिकाशौचं दूषितौ पुरुषावपि ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

बुद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिक-कापिलान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ।

कपिलां गां तु संस्पृष्ट्य प्राणायामोऽधिको मतः ॥

अध्याण्डपुराणे ।

शौचान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिक-नास्तिकान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासो जलमाविशेत् ॥

सम्पत्तः ।

शूद्रोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव वा ।

शुचिमण्यवगाह्यं सचेलं खानमाचरेत् ॥

कागलेयः ।

स्पृष्ट्वा देवलकश्चैव सवासो जलमाविशेत् ।

विष्णुः ।

नाभेरधः कराग्रं वा शुना यद्युपहन्यते ।

प्रक्षाल्य तदवचाख्य पुनराचम्य शुध्यति ॥

नाभेरुर्ध्वं शुना स्पृष्टो लिप्तो मेध्येन वा पुनः ।

प्रमृज्य मृद्भिरङ्गानि^(१) सचेलं खानमर्हति ॥

(१) मृद्भिर्गात्राणीति गं ।

ज्ञातातपः ।

रजकश्मकश्चैव व्याध-आलोपजीविनौ ।
 निर्णेजकः शौण्डिकश्च नटः शैलूषकस्तथा ॥
 मुखेभगस्तथा श्वा च वनिता मर्व्ववर्णगा ।
 चक्रो ध्वजी वध्यघातो गाम्यकुक्कुट-सुकर्णौ ॥
 एभिर्यदङ्गं स्पृष्टं स्याच्छिरोवर्जं दिजातिषु ।
 तोयेन चालनं कृत्वा आचान्ताः प्रयता मताः ॥

जातृकर्णः ।

ऊर्द्धं नाभेः कर्णौ मुक्ता यदङ्गं स्पृशते स्वगः ।
 खानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रचान्य शुध्यति ॥

कर्मपराणे

उच्छिष्टोऽङ्गिरनाचान्तश्चाण्डालं स्पृशते द्विजः ।
 प्रमादाद् अपेक्षन्नात्मा गायश्चष्टमहम्भकं ॥
 चाण्डाल-पतितादींस्तु कामादयः संस्पृशं द्विजः ।
 उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्ध्यै ॥

विष्णुः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टे खानं येन विधीयते ।
 तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टे प्राजापत्येन शुध्यति ॥

ममर्त्तः ।

नीली-नीलविकाशांश्च मानुषास्थीन्यपि द्विजः ।
 चाण्डाल-पतितच्छायां स्पृष्ट्वा खानं ममाचरेत् ॥

स्कन्दपराणे ।

सृष्ट्या रुद्रस्य निर्मात्यं सवामा आप्नोतः शुचिः ।

शाश्वत्यायनिः ।

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनं ।

कृत्वा सचेलं ज्ञात्वा तु वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥

अङ्गिराः ।

ज्ञानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि निर्दिशेत् ।

कुर्याद्रजमि निर्वृत्ते शौचार्यन्तु ततः पुनः ।

रजस्यपरते साध्वी ज्ञानेन स्त्री रजस्वला ॥

रजोनितृत्त्यनन्तरं पुनः ज्ञानेन साध्वी देवादिकर्मयोगेत्यर्थः ।

यत्पुनस्तस्मैव वचनं “गुह्या भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि खाता नागी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति” तद्रजोनितृत्तिकालोप-
लक्षणार्थं ।

यदाह शङ्खः ।

साध्वाचारा न तावक्यात्प्रातापि स्त्री रजस्वला ।

थावत् प्रवर्त्तमानं हि रजो नैव निवर्त्तते ॥

‘साध्वाचारा’ कर्मयोग्या । स्पर्शयोग्या तु स्नानादमन्तरं भवत्येव ।

तदाह कात्यायनः ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि क्षानाष्कुद्धिमवाप्नुयात् ।

यदा तु रोगेण रजो निःसरति तदा तु न तेनागुद्धिगित्याह

शङ्खः ।

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्यन्तु प्रवर्त्तते ।

अगुप्यो नैव तादेन येन वैकारिकं हि तत् ॥

एवमकालेऽपि रजोदर्शने द्रष्टव्यं ।

तथा च क्षागलेयः ।

अकाले यद्भवेत् स्त्रीणां रक्तमाह्नमनौषिणः ।

काले तु यद्रजः प्रोक्तं तस्मात्तत्रैव सा शुचिः ॥

इत्यध्यात्मशुद्धिपायाः ।

अथ तैजसादिद्रव्यशुद्धिपायाः ।

तत्राह मनः ।

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः गृह्यत निर्णयः ॥

तैजसानां मणौषाश्च सर्वस्याग्नमयस्य च ।

भस्मनाद्भिर्मुदा चैव शुद्धिरुक्ता मनौषिभिः ॥

निर्लेपं काष्ठनं भाण्डमद्भिरेव विगृह्यति ।

अञ्जमग्नमयस्यैव राजतं चानपस्कृतं ।

अग्नेश्वाणाश्च संयोगाद्भूमिरुप्यश्च मरुभौ ॥

तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णयो गुणवत्तरः ।

तास्रायःकांस्थौष्याणां त्रपुणः भौमकस्य च ।

शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराग्नेदकवारिभिः ॥

द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतं ।

प्रोतणं मंहतानाश्च दार्वाणाञ्चैव तत्तणं ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

चमसानां यहाणाश्च शुद्धिः प्रत्वात्मनेन तु ॥

चरुणां सुक्स्नुवात्माश्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।

रफा-शूर्प-शकटानां च मुशलीन्तूलस्य च ॥
 अङ्गिस्तु प्रातणं शौचं बहूनां धान्यवामसां ।
 प्रातलनेन त्वत्पातामङ्गिरेव विधीयते ॥
 चेलवच्चर्मणां शुद्धिर्वदलानां तथैव च ।
 शाक-मूल-फलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥
 कौशेयाविकयोक्षुषेः कुतपानामरिष्टकैः ।
 श्रीफलैरशुपट्टानां लोमाणां गौरमर्षपैः ॥
 लौमवच्छङ्ख-शृङ्गाणां अस्थि-दन्तमयस्य च ।
 शुद्धिर्विज्ञानता^(१) कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥
 प्रातण्णात् दणकाष्ठानां पल्लवञ्च विशुध्यति ।
 मार्जनेपाञ्चनेवैश्व पुनःपाकेन मृन्मयं ॥

यमः ।

सुवर्णस्याथ रूप्यस्य यज्ञेषु चमसस्य च ।
 यतीनाञ्चैव पात्राणां अङ्गिः शौचं विधीयते ॥

तथा ।

रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपणस्तथा ।
 रौप्यस्य-कांस्य-लोमानां भस्मना शौचमुच्यते ॥
 मणि-मुक्ता-प्रवालानां शङ्खानामुपलस्य च ।
 अञ्जानाञ्चैव सर्वेषामङ्गिः शौचं विधीयते ॥
 नदी शुध्यति वेगेन दारवं तरणेन च ।
 फलमात्रस्य सर्वस्य वालरज्ज्वा प्रघर्षणं ॥

(१) शुचिर्विज्ञानतेति गं ।

अभ्युक्ष्य लणकाष्ठानां त्रेणवे गोमयेन च ।
 मृकयानाञ्च सर्वेषां पुनर्दाहो विगाधनं ॥
 द्रव्याणां मंहतानाञ्च शुद्धिरद्भिर्मदा तथा ।
 भोमपानन्तु यत्पात्रमद्भिस्तच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
 धान्यानां प्रोतणच्छुद्धिरद्भिः प्रतालनेन वा ।
 चेलवचर्मणां शुद्धिर्दलानां तथैव च ॥ ६
 शाक-मूल-फलानाञ्च पुष्पाणामामनस्य च ।
 ऊर्णाकार्पासिकानाञ्च शुद्धिरद्भिर्मदा मरु ।
 दकूल पट्ट-कौशेयाः शुद्ध्यन्त्यद्भिः मदैव तु ॥

तथा ।

कुतपानामरिष्टैस्तु श्रोफलैरङ्ग-पट्टयोः ।
 कृष्णाजिनानां त्रिन्विंश बालानां मृद्भिर्गम्भमा ॥
 गोमूत्रेणास्यदन्तानां लोमाणां गौरमर्षपैः ।
 पांशुकं परिवर्त्तेन मृत्तिकाभिश्च कादन ॥

वृहस्पतिः ।

अम्भमा हेमरुण्यायःकांस्यं शुद्ध्यति भस्मना ।
 अम्नाम्भमा ताम्ररैतां पुनर्दाहेन मृन्मथं ॥,
 शाकमूलफलानान्तु शुद्धिः प्रतालनेन तु ।
 दारुभृम्योस्तत्पणेन प्रोतणेन लणादपि ॥
 वस्त्रवेदलचर्मदिः शुद्धिः प्रतालनं मृतं ।
 अतिदृष्ट्वाप्य तन्मन्त्रव्यागश्चिन्त्यान्यशुद्ध्यै ।
 अभ्युक्षणेन शुद्धिः स्यात् वरुणां धान्यवामभां ॥

प्रक्षालयेद्यज्ञपात्राण्यम्भोष्णेन यत्नतः ।

गृहस्य मार्जनं लेपः शुद्धिः प्रावे द्रवस्य तु ।

शाकमूलफलानान्तु शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥

याज्ञवल्क्यः ।

मौवर्णराजताञ्जानामूर्द्धपात्रग्रहाश्रमनां ।

शाकरज्जुमूलफलवासेविदलचर्मणां ॥

पात्राणां क्षममानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

चरुसुकुम्भमन्त्रेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥

स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानां मुमलोत्सूलानमां ।

तत्तणं दारुगृह्णाश्र्यां गोबालैः फलमभ्रवां ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

मोषैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्यादिककौशिकं ॥

मथ्रीफलैरंशुपट्टं मारिष्टैः कुतपं तथा ।

मगौरमर्षपैः क्षौमं पुनःपाकान्महौमयं ॥

तथा ।

त्रपुभीमकताम्राणां चाराम्बोदकवारिभिः ।

भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्रावे द्रवस्य तु ॥

शङ्खः ।

अम्बोदकेन ताम्रस्य भीमस्य त्रपुणस्तथा ।

क्षारेण शुद्धिः कांस्यस्य लोहस्य च विनिर्दिशेत ॥

मुक्ताफलप्रवालानां शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ।

अञ्जानाञ्चैव भाण्डानां सर्वस्याश्रमयस्य च ॥

शाक-रज्जु-मूल-फल-वेदलानां तथैव च ॥
 मर्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
 उष्णाम्भसा तथा शुद्धिं मन्त्रहानां विनिर्दिशेत् ॥
 शयनासन-यानानां स्फ्य-शूर्प-कटकस्य च ।
 शुद्धिः संप्रोक्षणात् ज्ञेया पलालेन्धनयोस्तथा ॥
 समर्जितारतोयेन वामभां शुद्धिरिष्यते ।
 वह्निनां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्धान्यानाञ्च विनिर्दिशेत् ॥
 शुद्धिर्द्रवाणां विज्ञेया नित्यमुत्पत्रेण तु ।
 प्राक्षणात्कंहतानाञ्च दारवाणां च तक्षणात् ॥
 मिदुर्थकानां कल्केन शृङ्गदन्तमयस्य च ।
 गोबालैः फलपात्राणामस्यां स्याच्छुद्धवत्तथा ॥
 निर्यामानां गुडानाञ्च लवणानां तथैव च ।
 कुसुम-कुडुमानाञ्च ऊर्णा-कार्पासयोस्तथा ।
 प्रोक्षणात्कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः ॥

तथा ।

मृत्त्रयं भाजनं सर्वं पुनःपार्कनं शुष्यति ।

देवलः ।

हेम-स्फाटिक-गोष्याणां यज्ञेषु चमसस्य च ।
 यतीनां चैव पात्राणामद्भिः शौचं विधीयते ॥

तथा ।

तान्तवं मलिनं पूर्वमद्भिः चारैश्च शोधयेत् ।
 अंगुभिः शोषयित्वा वा वायुना वा समालरेत् ॥

ऊर्णा-पट्टागृक-क्षौम-दकृलाविकचर्मणा ।
 अन्पाशौचे भवेच्छुद्धिः कर्मभिः शोषणादिभिः ॥
 तान्येवामेध्ययुक्तानि निषिच्यात् चारमर्षपैः ।
 धान्यागृष्टक-कल्कैश्च रमैश्च फल-वल्कलैः ॥
 तृलिकामुपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च ।
 शोषयित्वातपे किञ्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ॥
 पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत् ।
 तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत् ॥
 लोहानां दहनाच्छुद्धिः भस्मना गोमयेन च ।
 दहनात् अमनाद्वापि त्रैलानाममममापि वा ॥
 काष्ठानान्तर्जणाच्छुद्धिर्हृद्गोमयजलैरपि ।
 मृत्तयानान्तु पात्राणां दहनाच्छुद्धिरिष्यते ॥
 सर्वद्रवाणां पत्राणां लवणस्य गुडस्य च ।
 नान्यच्छौचं परित्यागादगृह्णानामिति स्मृतिः ॥
 तोयाभावे परस्पर्शे भूमिमवेशनेऽपि च ।
 कुण्डिकायाः परित्यागो दहनं वापदि स्मृतं ॥
 द्रव्याणामवशिष्टानां तोयाग्निभ्यां विशोधनं ।
 शोधनार्थं हि सर्वेषामुभयं ब्राह्मणैः स्मृतं ॥
 श्वपाको यत्स्पृष्टव्यं मृत्तयं द्रवमेव वा ।
 पक्वं वा भोज्यकल्कं वा तत् सर्वं परिवर्जयेत् ॥
 उच्छिष्टागृचिभिः स्पृष्टमद्रवं शोधयेत्क्षमा ।
 ऊनं वापि प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥

विष्णुः ।

सौवर्ण-राजताम्र-मणिमयानां निर्लेपानामङ्गिः गृद्धिरश्ममया-
नाञ्च चममानां गहणाञ्च, चरुसुकस्ववाणामुष्णनाम्भसा यज्ञकर्मणि ।
यज्ञपात्राणां पाणिमंमार्जनेन स्पर्शं शृषं शकट-सूशलोत्सुखलानां प्रोक्षणेन
च । शयनयानामनानाञ्च वस्त्रानां धान्याजने रज्जु-तान्त्रवैदले-सुव-
कार्पासवाममाञ्च शाक मूल फल पुष्पाणाञ्च दूषणं रूपं पलानाञ्च
एतेषां प्रचालनेनान्यानामुष्णैः, कौश्यादिकयोरङ्गिः, कुतपानां
श्रोफलेः, अंगुष्ठाणाङ्गारमर्षणैः, लोमाणां गृह्णाभ्यं दन्तमयानाञ्च
पद्यानिः, मृगलोमिकानां ताम्रं गति त्रयं, मोममयानां अमोदकेन,
भस्मना कांस्यलोहयोः, तक्षणेन दारवाणां, गोवालैः फलमम्भमानां,
प्रोक्षणेन मंहवानां, उत्पत्रनेन द्रवाणां गुडादीनामनुविकाराणां,
प्रभृतानां गृह्णहिनिनानां मृदाद्येष्टिदानेन, मर्चलवणानाञ्च पुनःपा-
केन, मृन्मयानां द्रव्यवत्कृतगोवानां देवार्थानां भूयः प्रतिप्रापनेन,
अमिद्धस्यान्त्रस्य यन्मात्रमुपहतन्तन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य कण्डन-
प्रचालनेन कुर्यात् ।

हारोतः ।

अथार्यशौचमङ्गिः काञ्चन-राजतानां । तत्तद्गुणं वर्णं चैव
र्ष्यापहतानां यव-गोधूम-कलाय-माम-गोमयतृणैर्धार्यजने शोधनमङ्गिः
प्रचालनं स्यादस्य-लवणाभ्यान्ताम्राणां, भस्मना कांस्यानां, शैले तैले-
घर्षणे, कार्पासमयानां, भिकतावघातेन घर्षणेः शैलानां, शैलाधर्षण-
मार्जनेर्मणिमयानां, निर्लेखनेर्दारुमयानां, पुनःपाकाद्वान्तिकानां
गोमूत्र-गोमय-विश्वैर्वैदलानां, गोवाल्लरज्जा मोदकया फलपात्राणां

मार्जनं कमण्डलूनां यतिपात्राणाञ्च । चारोषाभ्यां कार्पास-शणमयानां,
पुत्रजीवकारिष्टकैः क्षौमदृक्लानां, पुत्रजीवकोदस्विद्धिः चौराणां,
श्रीफलैः श्रुतमर्षपैः कौशेयानां, मुदस्विदत्क्षौकमृदा मर्षपैरूष्णीनां,
स्नेह-मक्तु-कुन्माषोदत्तैः गुरूणां ।

गौतमः ।

द्रव्यगुणैः परिमार्जन-प्रदाह-तत्तण-निर्णेजनानि तैजस-मार्त्तिक-
दारव-तान्तवानां, तैजसवदुपल-मणि-शङ्ख-गुक्तोनां, दारुवदस्यि-
भूम्योः, आवपनं च भूमेः, चैलवद्रज्जुविदलचर्मणां । उत्सर्गा वा ।
तैजस-मार्त्तिक-दारव-तान्तवानां भस्मपरिमार्जन-प्रदाह-तत्तण-धा-
वनानि, तैजसवदुपल-मणीनां । मणिवच्छङ्खगुक्तोनां । दारुवदस्यां ।
रज्जुविदलचर्मणाञ्चैलवच्छौचं । गोवालैः फलमयानां । गौरमर्षप-
कल्केन क्षौमानां । तथा अङ्घ्रिरेव केवलं काञ्चनं पूयते तथा राजते ।
शङ्ख-लिम्बितो ।

अत ऊर्ध्वे शौचविधिः । कारुहन्तः गुचिः । तथा कस्यद्रव्याणि
च प्रोक्षितानि गुचोनि । आकरजातानान्वभ्यवहरणीयानां घृतेना-
भिधारितानां गुह्रिः, प्रवननं खेदानां, मंहवानां मृद्भिरङ्घ्रिः, द्रवाणां
मुत्पवनं, गुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः । परिप्रावितानां दोषाणां
ततस्त्यागः । चैलानां मृद्भस्म-गोमूत्र-चारोदकैः । चैलवद्धान्यानां पत्र-
चामर-चर्म-तण-बालवेत्र-वल्कलजानाञ्च । सुवर्णरजतानां मृद्भिरङ्घ्रिः,
भस्मना तैजमानामभ्यवहरणीयानां, पुनर्दाहो मृन्मयानां, परिलेखनं
वेणवानां, तत्तणं दारवाणां, दारुवदस्यि-दन्त-गृह्णाणां, तैजसव-
दुपल-मणि-शङ्ख-गुक्तोनां ।

बोधायनः ।

तैजसानां पात्राणाममहन्मुद्गसभिः परिमार्जनमन्यतमेन वा ।
ताम्र-रजत-सुवर्णानामग्नौ । अमत्राणां दहनं । वैष्णवानां गोमयेन ।
फलमयानां गोबालरज्जा । कृष्णाजिनानां त्रिवृतपण्डुरैः । कुतपाना-
मरिष्टैः । कर्णवानामादित्येन । लौमाणाङ्गोरमर्षपक्वकेन । मृदा
चैलानां । चैलवस्त्रमर्णां । तैजसतदपल मणानां । दारुवदस्यां ।
लौमवच्छङ्ख-गृङ्ग-गुक्ती-दन्तानां पयसा वा चतुष्टोणानुक्रुत्याद्वा ।
पेठानमिः ।

चममानाञ्चाच्छिष्टगन्ध-हिरण्य रजत ताम्राणामलेपानामग्निः,
मलेपानां गोमयेन । भिन्नमभिन्नमिति न दोषः । कार्पाणयमानां
भिकृताभिः । दाहेन मृकयानां । अग्निः शैलानां । त्रपुमीमकानां
गोमयतृषैः । कांस्यं भस्मना । काष्ठमयन्ततण्णेन । लोरोदकाभ्यां शङ्ख
गुक्ती । वस्त्राणां निर्णजनेन । चैलवदपल मणानां । कृष्णाजिनानां
गौरमर्षपैः । गवात्रिवस्ताजिनानां त्रिवृतपण्डुरैः । कुतपानामरिष्टैः ।
उशनाः ।

काष्ठानां परिलेखनं । फल मूल पुष्प भस्म गण दारु पलाल-
धान्यानां अभ्युत्थनं । रज्जु वैष्णव यज्ञ-चर्म कार्पाभिक, लौम दूकूल-
चोनांगुक्-पट्टकोशयार्णकानामग्निरेव प्रलालनं । सुवर्ण रजत ताम्र
लोह-त्रपु-मीमकानामग्निरेव भस्ममंथुक्ताभिः, मणिमयानामग्निरेव
मृदमंथुक्ताभिः, तैजसानाञ्चाच्छिष्टानां भस्मना वि. प्रलालनं । फल-
मयानां गोबालरज्जा । वैष्णवानां गोमयेन । कृष्णाजिनानां त्रिव-
ृतपण्डुरैः । कुतपानामरिष्टैः । कोशयानां गौरमर्षपक्वकेन । मृद्भि-
श्चान्येषां वामसां ।

सुमन्तुः ।

मणि-कनक-रजत-शङ्ख-शत्रुपल-प्रवालानां प्रमर्जनं शुद्धिः ।
वस्त्र-विदल-रज्जु-चर्मणामद्भिः प्रक्षालनं । भृशस्य-काष्ठानां तक्षणं ।
मृत्पात्र-लोहानामग्निनोत्तापनं । मौम-त्रपु-कांस्य-ताम्रायमकुट्टाला-
नामुदकभस्मभ्यां त्रिःप्रमार्जनाच्छुद्धिः । गोवालरज्जा पुष्पफलानां ।
अन्यत्र '५' कुनेच्छिष्टेभ्यस्तेषामदोषः । श्वदष्टानाञ्च मांसादीनां सुक्-
सुवाणामन्येषाञ्च भाण्डाणां उष्णेन वारिणा शौचं । तैजसानाञ्च
भृजतु चर्म-चौर-वेणु-फलवल्कलानामद्भिः प्रक्षालनं ।
कम्पः ।

अथ पात्राणां शौचविधिं व्याख्यास्यामः । परिलेखनं दारुपात्राणां ।
ओपलानां घर्षणं । मृन्मयानां पुनर्दाहः । रौतौनां परिमार्जनं ।
भस्मना कांस्य-त्रपु-मौमक-ताम्रायमानां । मिक्ताभिर्दन्त-गृङ्ग-
शङ्ख-गुक्ति-मणानां । वस्त्र-राजत-मौवर्णानामद्भिः शौचं । तण-
काष्ठ-रज्जु-भृजशाण-क्षौम-चौर-चर्म-वेणु-वैदलपत्रवल्कलानाञ्चैलव-
च्छौचं । अत्यन्तोपहतानां परित्यागो विधीयते ।

हागैतः ।

पथमा दन्तानां । क्रीतानामवहनननिष्यवर्नैः । व्रीहि-यव-गोधू-
मानां घर्षण-दलन-पेषणैः । शिविधान्यानां खण्डन-विमृशनप्रक्षालनैः ।
फलौकृतानां घर्षण-प्रक्षालन-पर्यग्निकरणैः । शाक-मूल-फलानां भृश-
ग्रहण-प्रक्षालनैः दलुकाण्डानाञ्च । विधिविधानात् यज्ञद्रव्यहविष्यस्य ।
उत्पवनमेव स्नेहानां । पुनःपाकः कृतलवणानां । पुष्कमादिभिः
स्पृष्टानां भृश्यानां तण-काष्ठानामादित्यदर्शनाच्छौचं ।

आपस्तम्बः ।

अनाप्रीते मृन्मये भोज्यमाप्रीतश्चेदभिदग्धं परिमृष्टं लोहं
प्रयतं विलिखितं दारुमयं ययागमं यज्ञं तापनीयमश्रीयत ।

तथा ।

रसानाममामधुलवणानोति परिहाय तैल-मर्षिषी तृपयोजये-
ददकेवधाय ।

शातातपः ।

गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शृङ्गिः श्व-काकोपहतेषु च ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

चमसानामद्भिर्यज्ञसोमैकशौचमध्वरेषु चममवद्यतिपात्राणां
यतिममयपात्राणां भस्मादकेन परिघर्षयेत् ।

बौधायनः ।

वचनात् यज्ञं चममपात्राणां न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ।
पैठोनमिः ।

यतिपात्राणामद्भिः शौचं ।

उशनाः ।

यज्ञं चममपात्राणां नोच्छिष्टं न सोमेनोच्छिष्टं भवतीति श्रुतिः ।
बौधायनः ।

आसनं शयनं यानं गवां पश्यान्मृणानि च ।

मारुतार्केण गृध्रान्ति पक्षेष्टकवितानि च ॥

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु ॥

शङ्खः ।

स्वभार्या-शिगु-वस्त्रं स्वमुपवीतं कमण्डलुः ।

आत्मनः कथितं शुद्धं न तु शुद्धं परस्य तु ॥

दृष्टाभिश्च-पतित-तिर्यग्गन्धवर्णोपहतानीत्यनुवृत्तौ ।

हारीतः ।

पानशयनामनानि परिहार्याण्येके मन्यन्ते । तत्र वर्णविशेषाच्छुष्क-
मल्लिनरुमर्गदर्शनात् पादोपमर्गाद्व्याधिमक्रमणयोगाच्च । तस्मात् प्रयक्
श्रीवाः श्रेयाम इति । स्नानुपपत्तौ शुच्यन्तर्वासः समामनन्ति, मर्चनं
संस्पर्शं स्नानमेव ह्याह । आसनं शयनं पानमन्तर्ह्याय समाचरेत् ।
बोधायनः ।

अभङ्गुतानां भूमौ न्यस्तानां तृणानां प्रचालनं नरोच्चाह्वानामभ्यु-
त्थणं । एवं क्षुद्रममिधां महतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्यावशेषणं,
दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टममन्वारश्चानामुल्लेखनं उच्छिष्टलेपो-
पहतानामेव तत्तणं । मूत्र-पुग्रीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः मृन्म-,
यानां, पात्राणामुच्छिष्टममन्वारश्चानामवज्ज्वलन उच्छिष्टलेपोपहतानां
पुनर्दर्शनं । मूत्र-पुग्रीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः । तदेतदन्यत्र
निर्देशात् ययैतदग्निहोत्रे च धर्मोच्छिष्टे च दधिधर्मे च कुण्डपायि-
नामयने चोत्सर्गिणामयने च दात्रायण्यज्ञे चेडादौ च चतुष्टके च
वृहद्वक्त्रे च ब्रह्मादनेषु च तेषु सर्वेषु दर्भैरङ्गिः प्रचालनं सर्वेषु च सोमभ-
क्ष्येष्वङ्गिरेव माज्जरलौहे प्रचालनं मूत्र-पुग्रीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभि-
रुत्सर्गः । तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानान् चिसप्तकृतः परि-

मार्जनं परिमार्जनद्रव्याणि गोशठन्सृङ्गस्मानि । मूत्र-पुगैष-लोहित-
रेतःप्रभृत्युपहतानां पुनःकरणं गोमूत्रे वा सप्रगात्रं परिशायनं ।
महानद्याञ्जैवमग्नमयानामलावु-बिम्ब-वैदलानां गोबालीः परिमार्जनं ।
नलत्रेणु-शर-कुशच्युतानां गोमयेनाद्भिर्गति प्रचालनं । प्रौक्षोणामुप-
धाते प्रचान्यावशेषणं । तण्डुलानामुत्सर्ग एव ।

पैठोनमिः ।

काष्ठं तणं चाण्डालादिस्पृष्टमादित्यदर्शनात्पूतं भवति ।

अपस्तम्बः ।

गूढः प्रस्तरे वामः स्पृशन्नन्यानप्रयतानप्रयतो मन्तेत तयोमृण-
काष्ठेषु निखातेषु प्रोक्ष्य वाम उपयोजयेत् ।

वौधायनः ।

परिहितमधिरूढप्रचालितप्रावरणं नापक्षुलितं मन्यमयुतं देव-
नायुञ्जते ।

अङ्गिराः ।

शौचं महस्वरोमाणां वाय्वग्न्यर्केन्दुरग्निभिः ।

रेतःस्पृष्टं श्वस्पृष्टमाविकं नैव शुध्यति ॥

शयनासन-यानानि रोमबद्धानि यानि तु । ,

वस्त्राण्येतानि सर्वाणि महतानि प्रचरते ॥

चैलानामित्यनुरत्नैः

शङ्ख-लिखितौ ।

सर्वेषामापो सृद्रिष्टकेद्गुद-बिम्ब-तण्डुल-मर्षप-कम्क-लार-गोमूत्र-
गोमयादीनि शौचद्रव्याणि महतानां प्रोक्षणमित्येके ।

मनुः ।

यावन्नापैत्यमेधाक्तो गन्धो लेपस्य तत्कृतः ।

तावन्मृद्वारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

गौतमः ।

लेपगन्धापकर्षणे शौचभमेध्यलिप्तस्याद्भिर्हृदा च ।

याज्ञवल्क्यः ।

अमेधाक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् ।

वाक्शस्त्रमम्बुनिर्लिप्तमजातञ्च मदा शुचिः ।

मनु-वसिष्ठ-बौधायनाः ।

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयत् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्लिप्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

पैठीनमिः ।

शुचिरित्यशुचिरिति प्रतिषेधो वाग्दुष्टानि वर्जयेत् वाक्प्रश
स्तानि च कुर्वीत ।

हारीतः ।

उपघातवशं शौचं प्रतिघातलक्षणं गन्धलेपापकर्षणं द्रव्यस्य भाव
शुद्धिः शौचं वाद्धार्येषु ।

बृहदाश्वलायन-हारीतौ ।

शोधितानान्तु पात्राणां यद्येकमशुचिर्भवेत् ।

इति तैजसादिद्रव्यशुद्ध्युपायाः ।

अथात्यन्तोपहतद्रव्यशुद्ध्युपायाः ।

तच्च विष्णुः ।

शारीरैर्मलैः सुगभिर्मर्द्यैर्यदुपहतस्तदत्यन्तोपहतं । अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं गृध्येत । मणिमयमश्ममयमज्जस्य सप्त-
रात्रं महीनिखननेन । शृङ्गदन्तास्थिमयं सन्तक्षणेन । दारवद्य मृग-
यद्य जङ्घात् । अत्यन्तोपहतस्य प्रक्षालितस्य त्रिरवद्य तत् क्षिप्यात् ।
हारौतः ।

अत्यन्तोपहतानां सर्वतैजसानामग्निना शौचं । मृगमय-चर्मणा-
न्यागः । तन्मात्रच्छेदनमित्येके वाममां । भववाममां धारणं हि
शौचमित्याचार्याः । तस्मात्सर्ववाममामाज्वनादेव गृद्धिः ।
शङ्खान्निखितौ ।

तैजसानां कुणप-रेतो-मूत्र-पुगीषोपहतानामावर्त्तनमुक्तेखनं भ-
स्मना चिमत्तलः परिमार्जनमुक्तेदनं तन्मात्रच्छेदनं वा ।
बौधायनः ।

मूत्र-पुगीषासृक्कुणपस्पृष्टानां पात्राणां पूर्वाक्तानामन्यतमेन चि-
सप्ततलः पारमार्जनमतैजसानामेवभूतानामुत्तमः ।
पुनर्बौधायनः ।

क्षौमानि वामांसि तेषामलाभे कार्पासिकान्यौर्णिकानि भवन्ति ।
मूत्र-पुगीष-लोहित-रेतःप्रस्पृष्ट्युपहतानां मृदाङ्गिरिति प्रक्षालनं, वा-
सोवत्तार्ण-वत्कानां वत्कलवत् कृष्णाजिनानां ।
शङ्ख-वमिष्ठ-कश्यपाः ।

मर्द्यैर्मूत्र-पुगीषैश्च येष-पृथाश्रुणाणितैः ।

संस्पृष्टं नैव गृध्येत पुनःपात्रेन मृग्यं ॥

एतैरेव तथा स्पृष्टं ताघ-मौवर्ष-राजतं ।

शुध्यत्यावर्जितं पश्चादन्यथा केवलाम्भसा ॥

यमः ।

अलावु-दारुपात्राणां वैदलानां तथैव च ।

अत्यन्तोपहतानाञ्च परित्यागो विधीयते ॥

तथा ।

अत्र मूत्र-पुगीषाभ्यां रेतसा रुधिराण वा ।

सैलं यदुपहन्येत पुनः प्रचालयेत्तु तत् ॥

यद्यम्भसा न शुध्येत्तु वस्त्रञ्चोपहतं दृढं ।

क्वेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ।

मृत्तिकाक्षारपातेन अगृह्यं तत् परित्यजेत् ॥

वृहस्पतिः ।

वस्त्र-वैदल-चर्माद्ये शुद्धिः प्रचालनं स्मृतं ।

अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छिक्त्वात्मगृह्ये ॥

उशनाः ।

मूत्र-पुगीष-रेतो-रक्तोपहतानामत्यन्तोत्सर्गः ।

देवलः ।

दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलश्चेति लिङ्गिनां ।

चतुर्विधममेध्यञ्च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥

शुष्कपण्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

अभक्ष्य-भोज्य-पेयाणि वर्जितानि हि वक्ष्यति ॥

न्यङ्गुः पतित-चण्डालौ घाम्यसूकर-कुक्कुटौ ।

श्वा च नित्यं विषर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः ॥

सम्रणः सुतकी सुतो मत्तोन्मत्त-रजस्वलाः ।
 मृतबन्धुरगुदुश्च वर्ज्यान्यष्टौ स्वकालतः ॥
 स्वेदाश्रुविन्दवः फेणो निरस्तं नखरोम च ।
 आर्द्रचर्मामृगित्येतत् दृष्टमाहर्दिजातयः ॥
 मानुषास्थि कफो विष्टा रेतो मूत्रार्सवानि च ।
 कुणपं पूयमित्येतत् कश्मलञ्चेत्युदाहृतं ॥
 दूषितप्रान्तर्णनापि^(१) गुदुश्चका विधानतः ।
 दुष्टैर्मार्जन-संस्कारैः कश्मलैः संस्था भवेत् ॥

इति अत्यन्तोपहतं द्रव्यं गुदुपायाः ।

अथ भृगुद्विपायाः ।

तत्राह मनः ।

सम्यार्जनेनाश्रनेन सेकेनोष्णैरुनेन च ।
 गवाञ्च परिवारेण भृमिः शुध्यति पञ्चधा ।

यमः ।

खननात् पूरणः द्वाहामेपनादभिघर्षणात् ॥
 गोभिराक्रमणात् कालाङ्गुमिः शुध्यति सप्तभिः ॥

देवलः ।

पञ्चधा वा चतुर्द्धा वा भृगुमेष्टा विशुध्यति ।
 दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शोध्यते मलिनैरुध्वा ॥
 दहनं खननं भृमं हपलेपन-वापने ।
 पर्जन्यमार्जनञ्चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतं ॥

(१) दूषितप्रोक्षितेनापीति ख० ।

प्रसूते गर्भिणी यत्र स्रियते यत्र मानुषः ।
 चण्डालैरुषितं यत्र यत्रोपन्यस्यते शवं ॥
 विण्मूत्रे वहती यत्र कुणपं यत्र दृश्यते ।
 एवं कल्मषभूयिष्ठा भूरमेधेति लक्ष्यते ॥
 कृमि-कीट-पतङ्गाद्यैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
 द्रुषीः प्रकर्षोष्णैर्वा वान्तैर्वा दुष्टतां व्रजेत् ॥
 नख-दन्त-तनूज-त्वक्तुष-पांसु-रजोमलैः ।
 भस्म-पङ्क-तणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥

बोधायनः ।

घनाया भूमेरुपघाते उपलेपनं सुषिरायाः कर्षणं, आच्छिन्नाया
 मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनं, चतुर्भिः शोध्यते भूमिं गोभिराक्रमणात्
 खननाद्दहनादभिघर्षणात्पञ्चमाक्षोपलेपनात् षष्ठात्कालात् ।

वसिष्ठः ।

भूमिस्तु संमार्जन-प्रोक्षणोपलेपनोन्मुखैर्यथाम्यानं दोषविशेषात्
 प्रायत्नमुपैति । अथाप्युदाहरन्ति । “खननाद्दहनाद्वर्षाद्गोभिराक्रमणा-
 दपि चतुर्भिः शोध्यते भूमिः पञ्चमादुपलेपनां” इति ।
 शुद्धानुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

कर्षणमुपलेपनमङ्गिरभ्युत्थणं कालो दाहय्य भूमेः ।

हारीतः ।

खननात् पूरणाद्दाहोपेनादभिघर्षणात् ।

गोभिराक्रमणात् कालात् भूमिरेतैर्विशुध्यति ॥

वाञ्छवत्स्थः ।

भृशद्विर्भार्जनादाहात् कालाद्रोकमणत्तथा^(१) ।

सेकादुल्लेखनाक्षेपात् गृहं मार्जन-लेपनात् ॥

विष्णुः ।

मार्जनोपाञ्चनेर्वग्म प्रोक्षणेन च पुस्तकं ।

मार्जनेनाञ्चनेनापि सेकेनोलेखनेन च ॥

दाहेन च भुवः शृङ्गिर्वासेनाप्यथवा गवां ।

गावः पवित्रं मङ्गल्यं गोषु लोकः प्रतिष्ठितः ॥

गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाघसृदनाः ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ॥

घङ्गमेतत् परमं मङ्गल्यं सर्वदा गवां ।

गृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिघृदनं ॥

मनु-बोधायनौ ।

भृशेस्तु संमार्जन-प्रोक्षणेपलेपनोपस्पर्शेऽप्यप्याहं दोषविशेषात्

प्रायत्यं । यथात्राप्युदाहरन्ति ।

गाचर्ममात्रमब्विन्दुर्गोः शोधयति पातितः ।

समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते ॥

गौतमः ।

दाहवदस्थि-भृशोरावपनञ्च भृशेः ।

शङ्करः ।

मार्जनादेग्मनां शृङ्गिः क्षितौ शोधनतत्त्वं ।

वृहस्पतिः ।

गृहस्य मार्जनं लेपः शुद्धिः स्नातो द्रवस्य तु ।

यमः ।

ब्राह्मणावमये भूमिर्देवागारे तथैव च ।

मेध्याञ्चैव मदा मन्ये गवां गोष्ठे च या भवेत् ॥

पराशरः ।

रथ्या-कर्दम-तोयानि नावः पन्यास्तृणानि च ।

स्पर्शनान्न प्रदुष्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

वापौ-कृप-तडागेषु उद्यानोपवनेषु च ।

त्रिःसप्तमार्जनं कृत्वा एवं शौचं विधीयते ॥

याज्ञवल्क्य-विष्णू ।

रथ्या-कर्दम-तोयानि स्पृष्टान्यन्य-श्च-वायमैः ।

मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥

तथा ।

पन्यानश्च विशुद्ध्यन्ति सोम-सूर्याग्नि-मारुतैः ।

ज्ञातातपः ।

वल्मीकादन्तराक्षेपाज्जलाश्च पथिवृक्षयोः ।

कृतशौचावमिष्टाश्च न याक्षाः सप्तमृत्तिकाः ।

शुचौ देशे च मंगान्नाः सकण्टाग्मादिवर्जिताः ॥

इति भूशुद्ध्युपायाः ।

अथ पक्वान्नशुद्ध्युपायाः ।

तच्च ज्ञातातपः ।

केश-कीटकृताघातं वामशोपहतञ्च यत् ।
 क्लीवाभिगम-पतितैः सृतिकोदक्य-नाम्निकैः ॥
 दृष्टं वा स्याद्यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।
 अभ्युच्य किञ्चिद्भृष्टं तद्भुञ्जीता वीणाङ्कितः ॥
 भस्मना वापि मंसृण्य मंसृण्दन्धुकेन वा ।
 सुवर्ण-रजताभ्याञ्च भोजं घातमजेन वा ॥
 घृत मपायमं लोणं तथैवेत्तुर्मो गुहः ।
 गृह्णन्भाण्डस्थितं तर्कं तथा मधु न दध्यति ॥

केशादीनां वासनानां सृतिकोदक्ययोश्च दन्दैकवद्भावात् ।
 'उदक्या' रजस्वला । 'निष्कृतिः' गृहिः । यावत्सर्जिकादिमसृष्टं तत्
 मन्निहितेन कियतापि महोद्भूत्य तद्व्यमाणमन्तः मन्निनेनाभ्युच्य ततो
 भस्मनोन्मुकेन वा मंसृण्य ततः सुवर्णेन रजतेन वा मंसृण्तेन, अजेन
 वा घ्रापयेत् । 'पायमाः' पयाविकायाः दध्यादयः ।

अत्राभोज्यमित्यनवृत्तौ वीणाङ्कितः ।

यद्रमन-केशकीटोपहतञ्च कामन्तु, केशकीटानुद्भूत्याङ्गि, प्रोच्य
 भस्मनावकीर्य वाचा प्रशस्तमुपभुञ्जीत, निर्दायमिदं घृतमिदं इदानीं
 मरुत्तमिति वाचा प्रशमनीयं ।

बोधायनः ।

तत्-केश-कीट-रोम-नसान्यासुपुण्येषाणि दृष्ट्वा तद्दृष्टपिण्डान्न-
 मुद्भूत्याङ्गिभ्युच्य भस्मनावकीर्याभिघार्य पुनरपि प्रोच्य वाचा प्रशस्तं
 ॐ भूर्भुवःस्वरित्युपष्टात् ध्यात्वा पुनरप्युपभुञ्जीत ।

‘आखुपूरीष’ मूषकस्य शक्यत् । तद्देशस्थितं ग्राममात्रमन्नसुद्ध-
त्यावातादिभिः संस्कार्यात् ।

पैठीनमिः ।

केश-कीट-गवाघातमन्नं हिरण्येन भस्मना स्पृष्टं प्रोक्षितञ्च ।

उपभुञ्जीतेतिशेषः ।

यमः ।

शुक्लानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रचालयित्वा निर्दोषाण्यापद्धर्मा यदा भवेत् ॥

मसूर-माष-संयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत् ।

तत्तु प्रचालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघातितं ॥

‘माषाः’ राजमाषाः ।

तथा ।

मल्लिका-केशमन्त्रेषु पतितं यदि दृश्यते ।

मूषकस्य पूरीषं वाचुतं यच्चावधूनितं ।

भस्मना स्पृष्ट्य वाग्नीयादभ्युक्ष्य मल्लिकेन वा ॥

क्षुतेनाकान्तम् ‘आलुतं’ । ‘अवधूनितं’ तस्मिन्नेति शेषः ।

तथा ।

अवचुतं केश-पतङ्ग-कीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टं ।

अलात-भस्मान्-हिरण्य-कागैः संस्पृष्टमन्नं मन्त्राद् भोज्यं ॥

तथा ।

वाक्क्षस्त्राणि भुञ्जीत वाग्दुष्टानि विवर्जयेत् ।

शुचौनि ह्यन्न-पानानि वाक्क्षस्त्राणि न संशयः ॥

तथा ।

मलिका मशका दंशा घृणाः सुल्माः पिपीलिकाः ।

आमिषामेधसेवी च नैते कीटा विपत्तयः ॥

मनु-विष्णू ।

पचिजगधङ्गवाघ्रातमवधूतमवलुतं ।

दूषितं केश-कौटैश्च मृत्प्रलेपेण शुध्यति ॥

याज्ञवल्करः ।

गोघ्रातेऽन्ने तथा केश-मलिका-कौटदूषिते ।

मलिलं भस्म मृदापि प्रलेपयं विशुद्ध्य ॥

वृहस्पतिः ।

गोघ्रातेऽवलुते चान्ने मलिका-केशदूषिते ।

मृद्भस्म मलिलं तत्र प्रलेपयं विशुद्ध्य ॥

सुमन्तुः ।

केश-कौट-क्षत-निष्ठौवित-वचोऽभिहतं अभिराघातं प्रक्षितं वा
दधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत्र हिरण्या-
दकस्पृष्टादिति ।

उशनाः ।

अजाघ्राणनाघ्रातानां स्नह-घृत-गुड-मधु-लवणानां पाकेन ।

शङ्ख-लिखिते ।

आकरजनान्त्वभ्यवहरणीयानां घृतेनाभिधारितानां ऋद्धिः पुन
पचनमेव, स्नहानां स्नेहवद्रमानां मंहतानामङ्गिः, द्रवाणामुत्पव
शुष्कानामुद्धृतदोषाणां संस्कारः, परिश्रावितानां दोषाणां ततस्त्याग
आपस्तम्बः ।

परोक्षमन्त्रं संस्तुतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रमित्याचक्षते।
हारीतः ।

अनिष्टगन्धोपघाण-श्रवण-दर्शने केश-कीट-पिपीलिकाभिरन्ना-
द्योपघाते काञ्चन-रजत-वैदूर्य-प्रवाल-गोबालाजिनदभोणामेकतमे-
नाद्भिः संस्पृष्टेन मन्त्रप्रोक्षणं पर्याग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं भवति ।
वह्मन्नोपघाते ब्राह्मणमतात्तदन्तरपनीय अजमवघ्राण्य पूतं भवति ।
त्यागो रममयानां ।

बोधायनः ।

मिद्धहविषां महतां श्रवायमप्रभृत्युपहतानां तद्देशे पिण्डमुद्धृत्य
पवमानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाकैनाभ्युत्तणं, मधूदके पयोविकारे च
पात्रान्तरनयनं गृह्णति । एवं तैल-मर्पिषी । उच्छिष्टममन्त्रारम्भे
तददकेऽवधायोपयोजयेत् ।

‘महतां’ भूयसां । ‘तद्देशे’ उपघातदेशे । ‘पवमानः सुवर्जन इत्या-
दिजातवेदामृजयन्त्या पुनात्वित्यन्तोऽनुवाकैस्तेजिगीयाणां प्रमिद्धः ।
माध्यन्दिनादिभिस्तु “पुनन्तु मा पितरः सोम्याम इत्यादिभिः पवन-
प्रकाशकैर्यजुर्भिरभ्युत्तणं विधेयं । “उच्छिष्टममन्त्रारम्भे” उच्छिष्ट-
संस्पृष्टं, ‘श्रवधाय’ पात्रान्तरं निधाय ।

लौगातिः ।

पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरस्थितं ।

पावनोत्पवनाभ्याम्प्य पर्याग्निकरणेन च ॥

‘पावनं’ वस्त्रादिगालनं । ‘उत्पवनं’ दर्भपवित्रेण “मवितुस्त्वा
प्रसव उत्पन्नामोत्यनेन मन्त्रेण याज्ञिकप्रमिद्धप्रकारेण संस्करणं ।

यमः ।

आममांसं घृतं क्षौद्रं खेहास्य फलसम्भवाः ।

स्नेहभाण्डस्थिता दृष्ट्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

शङ्खः ।

घृत-दधि-पयस्तक्राणामाकरभाण्डस्थितानामदोषः ।

तथा ।

आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रव ।

घृतं तु पायमं क्षौरं तथैवैक्षुरमो गडः ।

शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दूष्यति ॥

तथा ।

अपणं घृत-तैलानां प्रावणं गोरमस्य च ।

भाण्डानि प्रावयंदद्विः शाक-मूल-फलानि च ॥

मिद्धमन्त्रं तथा मर्षिः क्षौरञ्च दधि चाम्बु च ।

एतेषामवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते ॥

काक-माजीर-नकुल-मर्ष-मृषक-पर्त्तिभिः ।

मंशुतन्तु यदा ह्यन्नमवलिह्यत केनचित् ॥

सुवर्णवर्णताम्रोर्ल्कीर्णबालैः रजतेन च ।

सृष्टमेकतरेणापि भोज्यं घातमजेन वा ॥

‘अपणं’ पाकेन, घृत-तैलयोः शुद्धिः । ‘प्रावणेन’ भाण्डस्य वधिः-
प्रदेशं मलिलपूरणेन, गोरमानां शुद्धिः कार्या । ‘तेजसा शुद्धिः’
पर्याग्निकरणं । सुवर्णवर्णत्वं ताम्रस्य विशेषणं । इयञ्च शुद्धिः कृमि-
केशादिकं दूषकमुद्धृत्य कार्या ।

ब्रह्माण्डपुराणं ।

द्रवद्रव्याणि भृशौणि परिप्राव्यानि चान्नमा ।

मस्यानि व्रीहयश्चैव शाक-मूलफलानि च ।

त्यक्ता तु दूषितं भागं प्राव्यान्यथ जलेन वा ॥

विष्णुः ।

द्रोणादभ्यधिकं मिद्धमन्नमुपहतं न दूष्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य
गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाम्नः लिपेत् । वस्तस्य च दर्शयेदग्नेश्च ।

षट्पञ्चाशदधिकं पल्लश्चतद्वयं 'द्रोणः' । इदञ्च द्रोणाधिकपरि-
माणकथनं काक-शुनक-विड्वराहावलेहनादिमहोपघातेष्वनुमन्धेयं ।
केशकीटस्वन्योपघाते तु स्वन्यपरिमाणस्यापि यथोक्ता गुद्धिविधिया ।
पराशरः ।

गृहं द्रोणाधिकस्यान्नं श्व-काकैरुपघातितं ।

न त्याज्यं तस्य गुह्यार्थे ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥

कर्त्तव्यं वन्दनन्तपामन्नमंस्कारकर्मणि ।

वेदवेदाङ्गविधिषा धर्मशास्त्रवङ्गश्रुताः ॥

उच्चार्य धर्मशास्त्रन्तु श्वपेर्वक्त्रादिनिःसृतं ।

मुनिवक्त्रच्युतान्धमान् गायन्तो धर्मपाठकाः ॥

एभिर्य उक्तो धर्मा वै सेव्यः स्थान्तरस्तथा ।

द्रोणाधिकस्य गुह्यिस्तु धर्मशास्त्रेषु पथते ॥

श्वकाकैरवलौढन्तु द्रोणान्नं न विमर्जयेत् ।

याममुदृत्य तन्मात्रं यच्च लालाश्रितं भवेत् ॥

सुवर्णादकेनाभ्युक्ष्य ज्वलनेन तु तापयेत् ।

ऊताश्च ज्वालयता स्पृष्टं सुवर्णमल्लिलेन च ।

विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यञ्च तद्भवेत् ॥

द्रोणान्नूनपरिमाणस्य तन्मस्य शुनकाद्यवलेह-महोपघातदूषितस्य
त्याग एव कर्त्तव्य इति स एवाह ।

श्व-वायस-गवाक्षैस्तु जग्धमश्वं गदा भवेत् ।

स्नेहो वा गोरमो वापि तत्र शुद्धिः कथम्भवेत् ॥

अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्योत्पत्तयेन तु । ५

अश्वत्यलतया शुद्धिर्गोरमस्य विधीयते ॥

देवलोऽपि ।

श्वलीढं श्व-मार्जार-ध्वांक्ष-कुक्कुट-मृषकेः ।

भोजने नोपयुञ्जीत तदमेधं हि सर्वतः ॥

चाण्डालस्पृष्टस्य द्रोणाधिकस्यापि त्याग एव कर्त्तव्य इत्याह

एव ।

चाण्डालेन शुना वापि दृष्टमन्नमयज्ञियं ।

चाण्डालादिभिरुच्छिष्टं स्पृष्टं भूयोऽपि वर्जयत् ॥

यमः ।

देवद्रोणां विवाहेषु यज्ञेषु प्रसवेषु च ।

काकैः शभिश्च यत् स्पृष्टं तदन्नं न विवर्जयेत् ॥

तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।

घनानां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्द्रवाणामपि तापनात् ।

संस्पर्शनाद्भवेच्छुद्धिरपामग्न्यर्घृतस्य च ॥

क्वागेन मुखमस्पृष्टं शुचित्वेन विनिर्दिशेत् ॥

वसिष्ठः ।

देवद्रोणां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
 कार्कैः श्रमिश्च संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् ॥
 तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।
 द्रवाणां स्नावनेनैव घृतानां प्रोक्षणैश्च ॥
 क्वागेन मुखसंस्पृष्टं शुचित्वेन हि तद्भवेत् ॥

वृहस्पतिः ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां मंगामे देशविप्रवे ।
 नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दृश्यति ॥
 गोकुले कन्दुशालायां तलचक्रेक्षुयन्त्रयोः ।
 अमौमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च ॥

शतातपः ।

गोकुले कन्दुशालायां तैलचक्रेक्षुयन्त्रयोः ।
 अमौमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालान्तरेषु च ॥

हारीतः ।

कन्दुपक्वानि तैलानि पायसं दधि सक्तवः ।
 एतानि शूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुग्रव्रीत् ॥

इयन्तु यथोक्ता शुद्धिरन्नान्तरमस्यादनाशक्तिरूपायामापद्येव कर्त्तव्या ।
 अनापदि दुष्टमन्नं परित्यज्यान्नान्तरमेव मस्यादनीयं ।

यच्च नग्नादीनभिधायोक्तं वायुपुराणे ।

अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्य-कव्ययोः ।

उत्सृष्ट्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः ॥

नग्नादिभिर्दुष्टमन्नं 'उत्सृष्ट्यं' परित्याज्यं । 'प्रधानार्थं' अग्नौ-

करणब्राह्मणभोजन-पिण्डप्रदानात्मक-प्रधानसम्यस्यर्थे अन्यदस्य सम्पाद्यं ।
 आपदि तु नग्नादिदृष्टमन्नं नाक्षुष्ट्यं । किन्तु तस्यैव पवित्रौकरणं
 कर्त्तव्यं । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

हविषां संस्तूतानान्तु पूर्वमेवापवर्जनं ।

मृत्संप्रकाभिरङ्गिष्य प्रोक्ष्यन्तु विशुद्ध्यै ॥

मिद्धार्थकैः क्षुण्णतिनैः कार्यश्चाप्यवकीरणं । ॥

दिज-सूर्याग्नि-वस्त्रानां दर्शनञ्च प्रयत्नतः ॥

अस्यार्थः । 'हविषां' हव्यकव्यानां, पात्रेन संस्तूतानां नग्नादिदर्शने
 मति 'अपवर्जनमेव' परित्याग एव, कर्त्तव्य इत्येषः मुख्यः कल्पः ।
 आपदि तु दोषापगमहेतुभृतसंस्कारमिश्रित्य प्रशस्तमृत्तिकासंप्रका-
 भिरङ्गिः प्रोक्ष्यं विधेयं । तथा गौरमर्घ्यैः क्षुण्णतिनैश्चावकीरणं
 दृष्टव्य-कव्ययोरुपरि प्रक्षेपणं कार्यं । तथा दिज-सूर्याग्नि-कागानां
 दर्शनं कार्यं । एवं यथा हव्य-कव्ये श्रद्धयस्तथा प्रयतितव्यमिति ।
 अथवा जमदग्निनोक्तामन्नशुद्धिं कुर्यात् ।

शुद्धवत्योऽथ कृष्णपण्डः पावमान्यस्तरत्नमाः ।

पूतं वारिणा दर्भैरुदोषानपामुदेत् ॥

शुद्धवत्यादिमन्त्राभिमन्त्रितमुदकं दर्भैरुपादाय नग्नादिवीक्षण-
 दिप्रभवदोषापनोदनार्थं प्रोक्ष्यं कुर्यादित्यर्थः । एतां लिङ्गं स्तवामेत्या-
 द्यास्तस्मै चतुः शुद्धवत्यः । यद्देवा देवहेलनमित्याद्यास्तस्मैः कृष्ण-
 पण्डो यजुर्वेदं प्रमिद्धाः । यदन्ति यच्च दूरक इत्याद्याः पावमान्यः ।
 तरत्नमन्दोधावतीत्याद्यास्तस्मैः ।

इति पक्षाश्रयशुद्धरूपायाः ।

अथोदकगुह्यपायाः ।

तत्राह वृहस्पतिः ।

उच्छिष्टं मलिनं क्लिन्नं यच्च विष्ठानुलेपितं ।
अङ्गिः गुह्यति तत्सर्वमपां गुह्यिः कथं भवेत् ॥
स्त्र्यङ्गुरशिपातेन मारुतस्पर्शनेन च ।
गवां मूत्रपुरीषेण गुह्यन्त्याप इति स्थितिः ॥

विष्णुः ।

मृतपञ्चनखात् कृपादत्यन्तोपहृतात्तथा ।
आपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं शास्त्रेण शोधयेत् ॥
वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कृपे पक्वेष्टकाचिते ।
पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवतोयममुद्भवे ॥
जलाशयेष्वयान्तेषु स्यावरेषु महौतने ।
कृपसत्कथिता गुह्यिर्महत्सु च न दृषणं ॥

पराशरः ।

वापी-कृपतडागभ्य आपो ग्राह्यास्तु सर्वशः ।
पश्चात्पण्येदमेध्यन्तु पञ्चगव्येन गुह्यति ॥
अस्थि-चर्मावमिकेन श्व-मार्जारैस्तु मूषकैः ।
दूषितं तद्भवेत्तोयं तथाधस्तात्तु शोधनं ॥
अस्थि-चर्मावपतितं खर-वानर-सुकरैः ।
उद्धरेद्दूदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनं ॥
वापी-कृप-तडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ।
उद्धृत्य वै कुम्भगतं पञ्चगव्येन गुह्यति ॥

खनि-कृप-तडागेषु मन्दिग्धेषु विशेषतः ।
 तोयं ^(१) हत्वा घटशतं पद्मगव्येन शुध्यति ॥
 पादकोपानविष्णुमूत्रं कृपे यदि निमज्जति ।
 षष्ठिकुम्भान् समुद्धृत्य पद्मगव्येन शुध्यति ॥
 दूषितश्च मलैः क्लिन्नं यच्च विष्टानुलेपितं ।
 अङ्गिः शुध्यति तत्सर्वमपां शुद्धिः कथं भवेत् ॥
 गवां मूत्रपुरोषेण सोम-सूर्याग्निरग्निभिः ।
 मातृतस्य तु वेगेन आपः शुद्धिमवाप्नुयुः ॥

इत्युदक-शुद्धिरवायाः ।

अथाशुद्धपवादाः ।

तत्र मनु-विष्णू ।

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।

प्रसवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगयहणे शुचिः ॥

वशिष्ठात्रि-शातातप-बौधायनाः ।

वत्सः प्रसवने मेध्यः शकुनिः फलपातने ।

स्त्रियस्य रतिमसर्गं श्वा मृगयहणे शुचिः ॥

उज्जनाः ।

रहस्ये स्त्रीमुखं शुचि । शुचयः फलपातने पक्षिणः । प्रसवने

वत्सः ।

मृगयहणे श्वा मेध्यतीत्यनुवृत्तो पैठीनसिः ।

वत्सः प्रसवने, श्वा मृगयहणे, शकुन्ताः फलपातने, स्त्रीमुखं रतिमङ्गमे ।

शङ्खः ।

नारीणाञ्चैव वत्सानां शकुन्तानां शुनां मुखं ।
रतौ प्रसवने वृत्ते मृगयायां तथा शुचि ॥
आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने ।
वत्सः प्रसवणे मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥

हारीतः ।

वत्सः प्रसवणे मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ।
आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने ॥

मनु-विष्णू ।

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥

शुचीत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

तथा मांसं श्व-चण्डाल-क्रव्यादादिनिपातितं ।

वमिष्ठः ।

श्वहतास्य मृगाः धन्याः पातितश्च खगेः फलं ।
बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितश्च यत् ॥
प्रसारितं च यत्पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु च ।
मशकैर्मलिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते ॥

यमः ।

याः स्युर्भूमिगता ह्यापो यच्च मांसं श्वभिर्हतं ।
स्त्रीणां मुखेषु ये दोषा न दोषा मनुरब्रवीत् ॥

तथा ।

बालकैर्यत्परिक्रान्तं त्वौभिराचरितञ्च यत ।

मञ्जुकैर्मत्तिकाभिश्च निलीनं नेपहृत्यते ।

चित्तिस्थास्यैव या आपो गवां दन्तिकराश्च याः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

रश्मिरग्निरजम्बुकाया गौरश्वो वसुधानिलः ।

विप्रयो मत्तिकाः स्पर्शं वत्सः प्रसवने शुचिः ॥

तथा ।

कारुहस्तः शुचिः पशुं भैक्ष्यं योषिन्मुखं तथा ।

यमः ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं मेध्यं वा मलदूषितं ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं मिथ्यं मेध्यमिति म्यतिः ॥

तथा ।

आसनं शयनं यानं त्वौमुखं कुतपं क्षुरं ।

न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा ॥

गौरश्वो विप्रजम्बुकाया मत्तिकाः शलभाः शुकाः ।

अजो हस्ती रणे शस्त्रं रश्मयश्चक्षुःसूर्ययोः ॥

भूमिरग्नीरजो वायुरापो दधि घृतं पयः । ,

सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शं मेध्यानि नित्यजः ॥

तथा ।

शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये बहिस्तृणाः ।

आपश्च शुचयो नित्यं पन्थाः सचरणाश्चुचिः ।

तथा ।

आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारो पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरो राजा मनुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥

मनु-बोधायनौ ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यशुद्धमिति स्थितिः ॥

मनु-शातातपौ ।

मलिका विप्रुषट्काया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुर्गन्निश्च स्पर्शं मेध्यानि सर्वदा ॥

विष्णुः ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं ।

ब्राह्मणान्तर्गतं भैक्ष्यमाकराः सर्व एव त् ॥

मलिका विप्रुषट्काया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुर्गन्निश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ।

सुमन्तुः ।

स्त्री-बाल-मशक-मलिका-काया-आसन-शयन-यानास्तु-विप्रुषो-

नित्यं मेधाः । घृत-कदलागाराणामत्याज्यानामशेषः ।

हारौतः ।

मलिका विप्रुषो नार्यो भूमिस्तोयं ज्ञाशनः ।

मार्जारश्चैव दुर्वा च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

शङ्खः ।

शुद्धं नदीगतन्तोयं सर्व एव तयारूराः ।

शुद्धं प्रसारितं पण्यं शुद्धमश्वाजयोर्मुखं ।

मुग्वर्जघ्नौ गौः शुद्धा मार्जारश्चूडम शुचि ।

रहस्यति-पराशरौ ।

अदृष्टा मन्त्रता धारा वातोद्धृताय रेणवः ।

स्थितो वृद्धाश्च बालाश्च न दूष्यन्ति कदाचन ।

मलिका विप्रयो नारो भूमिगोपौ जलाशनः ।

मार्जारश्चैव दर्वा च मारुतश्च मदा शुचिः ॥

शुद्धं लिखितौ ।

बाल-स्त्रीपरिगतान्यशारेषु न दूष्यन्ति, धूमाग्निर्जामि । वा

रितानि विप्रय क्राया मलिका दति स्पर्शं स्यात् ।

उशना ।

कारुहन्तः शुचिर्नित्यं पण्यं यच्च प्रसारित ।

आकराः सोमपानथ बाना यच्च प्रशस्यते ॥

बोधयिनः ।

अदृष्टाः मन्त्रता धारा वातोद्धृताय रेणवः ।

आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा मुगाकाः ।

पैठानमिः ।

आकरा शुचयः सर्वे पण्यं यच्च प्रसारित ।

रजभा स्त्री मनोदृष्ट्या नदी वेगेन शुद्ध्यति ॥

पुनः पैठानमिः ।

गौरजोऽश्वरजोवायुर्मलिका वातं स्पर्शं संध्यानि ।

शातातपः ।

रेणवः शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः ।

अन्यत्र रामभाजावि-श्च-समुद्दिनवासमां ॥

उशनाः ।

गजाश्च-रथ-नागानां^(१) प्रशस्ता रेणवः मदा ।

अप्रशस्ताः समूहान्याः श्वावि-रासभ-वाससां ॥

बोधायनः ।

पुरे रेणुगुण्ठितशरीर-स्वप्रतिपूर्यनेत्रवदनश्च नगरे वसन्
नियतात्मा सिद्धिमवाप्स्यतीति नैतदस्ति ।

रथाश्च-गज-धान्यानां गवाश्चैव रजः शुभं ।

अप्रशस्तं समूहान्याः श्वाजावि-स्वराससां ॥

शातातपः ।

अपां नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः ।

न फलानां न चेलूणां नाकराणां न योषितां ॥

बालकैर्दत् परिक्रान्तं स्त्रीभिर्गचरितञ्च यत् ।

मशकैर्मक्षिकाभिश्च मिलीनं नोपहन्यते ॥

पैठीनमिः ।

मधु-सर्पिः-फल-बाल-स्त्रीणामनुच्छिष्टं ।

देवलः ।

शुचिपूतं स्वयंशुद्धं पवित्रञ्चेति केवलं ।

मेध्यश्चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ॥

तथा ।

नवज्ञानिर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते ।

शोधितम् यदान्येन तत्पूतमभिधीयते ॥

स्वयमेव हि यदृष्यं केवलं धन्यतां गतं ।
 स्वावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 अन्यदृक्षीरदृष्यं यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ।
 हव्य-कथेषु पूज्यं यत्तत्पवित्रमिति स्मृतं ॥
 अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्यभरणानि च ।
 अवर्ज्यभक्ष्य-भोज्यानि शुचीन्येतानि केवलं ॥
 वर्जिते निखिलद्रव्येऽशुचिमंजा प्रवर्तते ।
 तस्मिन्नेवेह धर्मज्ञः^(१) शुद्धता न पुनर्भवेत् ॥
 तस्माच्छुद्धं तु कर्मणं शुचीत्याहुर्दिज्ञातयः^(२) ।
 निर्मलं संकृतं द्रव्यं क्रियाहं पूतमुच्यते ॥
 वमतिशमभो यानं वाहनं साधनानि च^(३) ।
 क्षुरो नौगपनश्चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 शिशवश्च स्वयं शुद्धा योषितश्चानृतौ तथा ।
 ब्रह्महत्या हि नारीणामृतुकालेन मंसृणत् ॥
 आकरा हि स्वयं शुद्धा द्रव्याणामिति निर्णयः ।
 क्रीतश्च व्यवहारिभ्यः पण्यं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 अदृष्टं वाक्प्रवृत्तं हि स्वयं शुद्धञ्च केवलं ।
 बोध्येतानि विशुद्धानि भगवान् ममुरब्रवीत् ॥
 अजाप्ता मुखतो मेध्या गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ।
 तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणास्तैव सर्वदा ॥

(१) सव्यञ्च इति ग० ।

(२) मनीषिन इति ख० ।

(३) साधनान्यु चेति ग० ।

भस्म लौहं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ।
 अपामार्गं शिरीषार्काः पद्ममामलकं मणिः ॥
 मान्यानि सर्षपा दूर्वाः सदा भद्राः प्रियङ्गवः ।
 अचता रोचना लाजा हरिद्राश्चन्दनं यवाः ॥
 पलाश-खदिगाश्चत्य-तुलसी-धातकी-वटाः ।
 एतान्याहुः पवित्राणि ब्राह्मणा हव्य-कव्ययोः ॥
 पौष्टिकानि मलघ्नानि शोधनानि च देहिनां ।
 तथापोऽग्निः शक्नुमश्च पवित्राणि विशेषतः ।
 सर्वाण्यौचविशुद्ध्यर्थं सर्वेषां सर्वतः सदा ॥

तथा ।

अकण्ठलैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैर्दूषितः ।
 सर्वेषामप्यौचानां समर्थः शोधनाय सः ॥
 द्रव्याणामग्निदग्धानां मेथलमुपदिश्यते ।
 ज्वालाभिर्मृष्टपात्राणां शुचित्वं नियतम्वेत् ॥
 अग्नेर्दण्डलमुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि ।
 सपाको वृषलो भोक्तृब्राह्मणोऽग्निरनाहितः ॥
 चण्डालाग्रेरमेध्याग्नेः स्मृतिकाग्रेषु कर्हिचित् ।
 पतितेनैस्त्रिणाग्रेषु न द्विष्टैर्ग्रहणं स्मृतं ॥
 गोशङ्खकुङ्कुदेण्ड्या मशानाद्यचिता शिवा ।
 अयाम्या मृद्गवेष्कुङ्का स्रज्ज्वा विष्मूचवर्जिता ॥

मनु-विष्णु ।

सर्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेथ्यानि सर्वज्ञः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाख्यताः ॥

बौधायनः ।

नाभेरधःसंस्पर्शं कर्मयुक्तो वर्जयेत् । उद्धं वै पुरुषस्य नाभेर्मध्यं
आवाचीनमसेध्यमिति श्रुतिः ।

विष्णु-याज्ञवल्क्यौ ।

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न नरजा मलाः ॥

उशनाः ।

ऊर्द्धं नाभेः पुरुषः, गौर्मध्यः पृष्ठे, पुरस्तादजाः, स्त्रियः सर्व-
तो हृदयमासामगृहि ।

यमः ।

मेध्या रजोगता मारी स्त्रीमुखेषु च वारुणी ।

स्पर्शने न तु दध्यन्ति वातो गन्ध-रमाः स्त्रियः ॥

स्त्रीणां मुखरमस्यैव गन्धो निश्चाम एव च ।

मुखतो गौरमेध्या स्थान्मेध्याऽजो मुखतः स्मृतः ॥

पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः गृहिस्तथा ।

नृणां मूत्रपुरीषे तु अमये भल एव च ॥

गोः पुरीषश्च मूत्रच नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥

वृहस्पतिः ।

पादौ गुरुचौ ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं गृहि ।

गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषितां ॥

रोमोद्भेदे शशौ भुङ्क्ते गन्धर्वः कुचदर्शने ।

अनलस्य रजो भुङ्क्ते स्त्रियो मेध्यास्तु नान्यथा ॥

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा अथवा विप्रमादिता ॥
 अत्यक्तदूषितापि स्त्री न परित्यागमर्हति ।
 सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणाम् विशेषतः ॥
 स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
 मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 सोमः शौचं ददावामां^(१) गन्धर्वाश्च शुभां गिरं^(२) ।
 पावकः सर्वभक्ष्यत्वं मेध्या वै सर्वतो^(३) ह्यतः ॥

यमः ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्यास्तु वृष्टतः ।
 अजाश्वं मुखतो मेध्यं स्त्रियो मेध्यास्तु सर्व्वतः ॥
 चीण्याङ्गः पातकान्यामां स्त्रीणां सर्वविदो जनाः ।
 भर्तुर्बधो भूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनं ॥
 यानि कानिचिदन्यानि कुर्वन्ति भुवि योषितः ।
 सर्वाण्यामां स्वकर्माणि देवैर्दत्तवराः स्त्रियः ॥
 पूर्व्वं नार्थः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व्व-वज्रिभिः ।
 तैश्च दत्तवरा ह्येता नैव दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥
 सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्व्वः श्रितां गिरं ।
 ऊताशः सर्वभक्ष्यत्वं तेन निष्कममाः स्त्रियः ॥

यमात्री ।

(१) ददा स्त्रोणामिति ग० ।

(२) गन्धर्वाः श्रिता गिरमिति ग० ।

(३) योषितः इति क० ।

न स्त्री दुष्यति जारेण नाग्निर्दहनकर्मणा ।
 मापो मूत्रपुरीषाभ्यां न द्विजो वेदकर्मणा ॥
 गावो न दुष्यन्त्यमृतं वहत्यः
 स्त्रियो न दुष्यन्ति परोपभुक्ताः ।
 आपो न दुष्यन्ति महीतलस्थाः
 विप्रा न दुष्यन्ति प्रतिगृहेण ॥

वशिष्ठ-बोधायनौ ।

न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ।
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा यदि वा विप्रमादिता ॥
 बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।
 न त्यजेद्वृषितां नारीं नास्याख्यागो विधीयते ॥
 पुष्यकालमुपासीना षट्सकालेन शुध्यति ।
 स्त्रियः पवित्रमतुलं नेता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
 मामि मामि रजो ह्यासीं दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व-वज्रिभिः ।
 तैश्च दत्तवरा ज्ञेया नैव दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥
 तामां सोमो ददौ शौचं गन्धर्वः शिखितां गिरं ।
 अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥
 त्रीणि स्त्रियः पातकाणि लोके धर्मविदो विदुः ।
 भर्तुर्बन्धा भूणहत्या स्त्रस्य गर्भस्य पातनं ॥

अत्रिः ।

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।

शुध्येत रजसा नारी नदी वेगवती यथा ॥
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा अथवा विप्रमादिता ।
 अत्यन्तदूषिता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते ॥
 स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
 मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व-वक्रिभिः ।
 सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वः श्रितां गिरं ।
 पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥

वाञ्छवस्तुः ।

सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वस्य शुभां गिरं ।
 पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥
 व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भं त्यागो विधीयते ।
 भर्तृ-गर्भबन्धादौ च तथा महति पातके ॥

स्वधिकारे पैठीनसिः ।

त्रीणि पातकानि भर्तृबन्धो ब्रह्मबन्धः स्वगर्भपातनञ्चेति । ऋतौ
 मासि मासि शुध्यन्तीत्याह ।

मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ।
 पुष्यकालमुपासित्वा ऋतुकालेन शुध्यति ॥
 सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वः श्रितां गिरं ।
 अग्निश्च सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥

यमः ।

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगता च या ।

